ISTORIE

David Abulafia

MAREA CEA MARE

O istorie umană a Mediteranei

e
book
HUMANITAS

David Abulafia (n. 1949) este profesor de istorie mediteraneeană la University of Cambridge şi membru în corpul profesoral al Gonville and Caius College, iar până de curând a condus Facultatea de Istorie de la Cambridge. Este membru al British Academy şi al Academia Europea. În anul 2003 a devenit Commendatore dell'Ordine della Stella della solidarietà italiana, în semn de apreciere a valorii contribuţiilor sale la cunoaşterea istoriei italiene şi a Mării Mediterane. Printre lucrările sale se numără: *Frederick II* (1992), *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500* (1993), *The Mediterranean in History* (2003), *Italy in the Central Middle Ages* (2004) şi
The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus (2008).

În 2013 David Abulafia a fost distins cu British Academy Medal pentru *Marea cea Mare. O istorie umană a Mediteranei*.

David Abulafia
The Great Sea: A Human History of the Mediterranean

First published 2011 in Great Britain in the English language by Penguin Books Ltd.

ISBN: 978-973-50-4569-2 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

David Abulafia

MAREA CEA MARE

O istorie umană a Mediteranei

Traducere din engleză de
GEORGETA-ANCA IONESCU,
MARIEVA-CĂTĂLINA IONESCU
și DENISA DURAN

Cuprins

a la memoria de mis antecesores
[*în amintirea înaintaşilor mei*]

Lista ilustraţiilor

München. Foto: akg-images)

19. Frescă din Tarquinia, sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. (akg-images/Nimatallah)

20. *Abecedarium* de la Marsiliana d'Albegna, Etruria, secolul al VII-lea î.Hr. (Muzeul de Arheologie din Florenţa. Foto. Akg-images/Album/Oronoz)

21. Tăbliţă de aur, Pyrgoi, sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. (Muzeul Naţional al Vilei Giulia, Roma. Foto: akg-images/Nimatallah)

22. Coif conic etrusc (Administratorii de la British Museum)

23. Turnul fortificat din Orolo, Sardinia (akg-images/Rainer Hackenberg)

24. Barcă de bronz sardă, cca 600 î.Hr. (Muzeul Naţional de Arheologie, Cagliari. Foto: akg-images/Electra)

25. Bustul lui Periandros (Muzeul din Vatican)

26. Bustul lui Alexandru cel Mare (Print Collector/Heritage-Images/Imagestate)

27. „Dama de Elche" (ullstein bild – United Archives)

28. Bustul lui Sarapis (akg-images/ullstein bild)

29. Monedă cartagineză cu chipul zeului Melqart (Administratorii de la British Museum)

30. Monedă de bronz din vremea împăratului Nero (Administratorii de la British Museum)

31. Monedă cu chipul reginei Cleopatra (Administratorii de la British Museum. Foto: akg-images/Erich Lessing)

32. Monedă de pe timpul lui Nero care marchează finalizarea unui nou port la Ostia (Administratorii de la British Museum)

33. Basorelief cu o cvincviremă romană, Praeneste, astăzi Palestrina (akg-images/ Peter Connolly)

34. Frescă înfăţişând un port din apropiere de Napoli, posibil Puteoli (Muzeul Naţional de Arheologie, Napoli. Foto: akg-images/Erich Lessing)

35. Mozaic din secolul al VI-lea reprezentând flota bizantină la Classis, bazilica Sant' Apollinare din Ravenna (akg-images/Cameraphoto)

36. Cornişă de la sinagoga din Ostia, secolul al II-lea (Foto: Setreset/Wikimedia Commons)

37. Inscripţie din sinagoga din Ostia (akg-images)

38. Panoul Aurit, Pala d'Oro, bazilica San Marco din Veneţia (akg-images/Cameraphoto)

39. Vedere din Amalfi, 1885 (Arhiva de Artă şi Istorie, Berlin. Foto: akg-images)

40. *Bacino* din Mallorca (Muzeul Naţional din San Matteo, Pisa)

41. Khan al-'Umdan, Acra, Israel (Foto: Ariel Palmon/Wikimedia Commons)

42. Cvadriga de la Veneţia (Mimmo Jodice/Corbis)

43. Hartă de la sfârşitul Evului Mediu, după un original de al-Idrisi (Wikimedia Commons)

44. Portulan desenat la Mallorca, la începutul secolului al XIV-lea (British Library)

45. Pictură murală din secolul al XIII-lea înfăţişând cucerirea oraşului Mallorca în 1229 (Muzeul din Catalonia, Barcelona. Foto: akg-images/Bildarchiv Steffens)

46. Aigues-Mortes, Delta Ronului, Franţa (Foto: Bertrand Rieger/Hemis/Corbis)

47. Genova, înfăţişată în *Cronica de la Nürnberg* a lui Hartmann Schedel, tipărită în 1493 (cu permisiunea directorului şi a profesorilor de la Colegiul Gonville and Caius, Cambridge)

48. Dubrovnik (Foto: Jonathan Blair/Corbis)

49. Vas din Manises (Victoria and Albert Museum, Londra)

50. Machetă votivă a unei corăbii de marfă, cca 1420 (Muzeul Maritim, Rotterdam)

51. Comerţul din Valencia (Foto: Felivet/Wikimedia Commons)

52. Copie manuscrisă timpurie după codul de legi maritime *Consulatul mării* (Album/Oronoz/akg-images)

53. Portret al sultanului Mehmet II realizat de Gentile Bellini (akg-images/Erich Lessing)

54. Miniatură franceză cu asediul Rhodosului (detaliu) (Colecţia Granger, New York)

55. Portret al amiralului Hayrettin (Barbarossa), 1540, realizat de Nakkep Reis Haydar (Muzeul Palatului Topkapî, Istanbul, Turcia/Bridgeman Art Library)

56. Portret al lui Andrea Doria (Palazzo Bianco, Genova. Foto: akg-images/Electra)

57. Cartolină înfăţişând cucerirea oraşului-port La Goleta (akg-images/Erich Lessing)

58. Alungarea 'ilor, 1613, pictură de Pere Oromig şi Francisco Peralta (ullstein bild – Aisa)

59. Victoria navală veneţiană asupra Turciei din 1661, artist anonim, reprezentant al Şcolii de la Veneţia (Muzeul Correr, Veneţia. Foto: akg-images/erich Lessing)

60. Atacul asupra oraşului Mahón, 1756, artist francez anonim (Muzeul Marinei, Paris. Foto: akg-images/Erich

Lessing)

61. Execuţia amiralului Byng, cca 1760, şcoala britanică (Muzeul Maritim Naţional, Greenwich, Londra)

62. Portret al amiralului Feodor Uşakov, artist anonim din secolul al XIX-lea (Muzeul Naval Central, Sankt Petersburg. Foto: akg-images/RIA Novosti)

63. Portret al amiralului Samuel Hood, 1784, realizat de James Northcote (Muzeul Maritim Naţional, Londra/Bridgeman Art Library)

64. Portret al lui Ferdinand von Hompesch, realizat, probabil, de Antonio Xuereb, Palatul Prezidenţial din Valletta (Malta) (Foto: prin amabilitatea Heritage Malta)

65. Portret al lui Stephen Decatur, cca 1814, realizat de Thomas Sully (Muzeul Atwater Kent din Philadelphia/prin amabilitatea Societăţii de Istorie a Colecţiilor din Pennsylvania/Bridgeman Art Library)

66. Port Said, 1880 (Wikimedia Commons)

67. Cheiul aparţinând companiei Lloyd, Trieste, cca 1890 (adoc-photos)

68. Piaţa Mare, sau Piaţa Mehmet Ali, din Alexandria, pe la anul 1915 (Arhiva Werner Forman/Muzeul Regal din Bruxelles/Heritage-Images/Imagestate)

69. Ocuparea Libiei de către italieni, 1911 (akg-images)

70. Atacul asupra vaselor de război franceze acostate în Mers el-Kebir, octombrie 1940 (Foto: Bettmann/Corbis)

71. Trupele britanice debarcă în Sicilia, 1943 (Muzeul Imperial de Război, Londra, A17918)

72. Navă cu refugiaţi evrei, Haifa, 1947 (akg-images/Israelimages)

73. Charles de Gaulle în Algeria, 1958 (akg-images/Erich Lessing)

74. Scenă de pe plajă, Lloret de Mar, Catalonia (Frank Lukasseck/Corbis)

75. Imigranţi ilegali din Africa încercând să debarce pe pământ spaniol (EFE/J. Ragel)

La *Poveste despre patru oraşe*, Cartolină din 1936 din *Falastin* (Mark Levine, *Overthrowing Geography*, California, 2005)

Sistemul de transliterare şi datare

Transliterarea este un coşmar într-o carte care acoperă o perioadă atât de îndelungată, iar coerenţa este imposibilă. Am încercat să îmbin autenticitatea cu claritatea. În privinţa numelor greceşti, nu am folosit formele uneori absurd latinizate care au intrat în uzul curent, cu excepţia acelora (precum Aeschylus) ale căror variante sunt de nerecunoscut pentru nespecialişti. Aşadar, am folosit Herodotos şi Sophokles, şi Komnenos – pentru marea dinastie bizantină –, nu Comnenus.[1] Lucrurile se complică însă pentru secolele mai târzii. Anticul Thessalonika devine Salonicul otoman şi apoi modernul Tesalonic, în vreme ce Epidamnos, Dyrrhachion, Dyrrachium, Durazzo, Durrës denumesc toate unul şi acelaşi loc din Albania, numai că în epoci diferite; am folosit, de fiecare dată, numele utilizat în mod curent în perioada despre care scriam. Probleme asemănătoare apar şi la numele evreieşti, turceşti şi arăbeşti. Pentru coasta Croaţiei şi Muntenegrului, am folosit cu precădere formele slave, fiindcă acum au intrat în uzul curent: de exemplu, am folosit Dubrovnik, nu Ragusa, însă pe locuitori (pentru că lipseşte un cuvânt la fel de elegant pentru denumirea lor) i-am numit „ragusani“.

1. În astfel de situaţii, am preferat totuşi în traducere variantele încetăţenite în română: Eschil, Herodot, Sofocle, Comnenul. (N. tr.)

Un alt subiect de dispută este folosirea, pentru date, a notaţiei creştine – î.Hr. şi d.Hr. –, a formelor moderne – î.e.n. şi e.n. – sau, precum recomanda Joseph Needham, a semnelor simple – şi +. De vreme ce aceste variante de notare desemnează exact aceleaşi date ca notaţia î.Hr.–d.Hr., nu sunt sigur că ele prezintă vreun avantaj suplimentar.

Prefaţă

„ISTORIA MEDITERANEEANĂ“ poate să însemne multe lucruri. Această carte este mai degrabă o istorie a Mării Mediterane decât o istorie a ţinuturilor dimprejurul ei; mai exact, este o istorie a popoarelor care au străbătut marea şi au locuit aproape de ţărmurile ei în porturi şi pe insule. Tema de care mă ocup este procesul prin care Mediterana a ajuns să se integreze, în grade diferite, într-o unică zonă comercială, culturală şi chiar (sub stăpânirea romanilor) politică şi modul în care aceste perioade de integrare s-au terminat cu tot atâtea dezintegrări, uneori violente, în urma unor războaie sau a unor molime. Am identificat cinci perioade distincte: o primă Mediterană, care a sfârşit în haos după 1200 î.Hr., deci cam pe la vremea când se spune că ar fi căzut Troia; o a doua Mediterană, care a supravieţuit până pe la anul 500 d.Hr.; o a treia Mediterană, care s-a format lent şi apoi a trecut printr-o mare criză în vremea Morţii Negre (1347); o a patra Mediterană, care a trebuit să facă faţă concurenţei tot mai puternice venite dinspre Atlantic şi dominaţiei exercitate de puterile Atlanticului, perioadă care s-a încheiat cam odată cu inaugurarea Canalului Suez în 1869; în sfârşit, o a cincea Mediterană, care a devenit coridor către Oceanul Indian, găsindu-şi o identitate nouă şi surprinzătoare în a doua jumătate a secolului XX.

„Mediterana“ mea este, în mod cert, însăşi întinderea mării, ţărmurile şi insulele ei, mai ales cetăţile-port care au constituit cele mai importante puncte de plecare şi de sosire pentru cei ce au traversat-o. Aceasta este o definiţie mai restrânsă decât cea oferită de Fernand Braudel, ilustrul pionier al istoriei Mediteranei, care cuprindea şi locuri situate dincolo de Mediterana; însă Mediterana lui Braudel şi a majorităţii celor care-i urmau făgaşul era atât o întindere de uscat care avansa mult dincolo de linia ţărmului, cât şi un bazin plin cu apă; şi încă persistă tendinţa de a defini Mediterana în relaţie cu regiunile în care se cultivă măslini sau cu văile râurilor care se varsă în ea. Asta înseamnă că trebuie cercetate comunităţile şi societăţile tradiţionale, adesea foarte stabile, din acele văi unde se produceau alimentele şi materiile prime care deveneau apoi articole de comerţ transmediteraneean, ceea ce înseamnă, prin urmare, că trebuie luate în considerare şi acele veritabile popoare ale

uscatului care nu se apropiau niciodată de mare. Hinterlandul – evenimentele care aveau loc acolo, produsele care proveneau de acolo sau treceau pe acolo – nu poate fi, desigur, ignorat, dar în această carte m-am concentrat mai mult asupra acelor oameni care s-au apropiat de mare şi care, mai mult, s-au aventurat şi au călătorit pe mare, luând parte, uneori în mod direct, la comerţul transcultural, la răspândirea ideilor religioase sau de altă natură ori, nu mai puţin important, la războaiele maritime pentru dominaţia asupra căilor mării.

Pentru că e o carte destul de mare, a trebuit, inevitabil, să fac nişte alegeri dificile cu privire la ce anume să includ şi ce anume să exclud din ea. Am folosit mai des decât ar fi trebuit cuvinte precum „poate“, „posibil“ şi „probabil“; mare parte dintre afirmaţiile pe care le-am făcut despre Mediterana timpurie, cu precădere, se încadrează în această categorie, cu riscul de a-l arunca pe cititor în ceaţa incertitudinilor. Intenţia mea a fost mai degrabă să descriu oamenii, procesele şi evenimentele care au transformat cu totul sau în mare parte Mediterana decât să scriu un şir de microistorii ale ţinuturilor ei, oricât de interesant ar fi putut fi asta; aşadar, m-am concentrat asupra a ceea ce consider că a fost important pe termen lung, de exemplu întemeierea Cartaginei, apariţia Dubrovnikului sau impactul corsarilor barbari asupra construirii Canalului Suez. Interacţiunile religioase necesitau un spaţiu amplu în carte, aşa că am acordat, fireşte, o atenţie deosebită conflictelor dintre creştini şi musulmani, însă evreii merită şi ei o atenţie sporită, datorită rolului extrem de important pe care-l aveau ca negustori în Evul Mediu Timpuriu şi apoi, din nou, la începutul perioadei moderne. Când am ajuns la Antichitatea clasică, am acoperit, în linii mari, cu o atenţie egală fiecare secol în parte, fiindcă am vrut să evit să scriu una dintre acele cărţi-piramide în care autorii lor trec în fugă prin toate etapele premergătoare pentru a ajunge cât mai repede la comodele vremuri moderne; însă datele care însoţesc titlurile capitolelor sunt în mare măsură relative, iar uneori capitole diferite tratează evenimente care s-au petrecut cam în acelaşi timp în mai multe colţuri ale Mediteranei.

Mediterana pe care o cunoaştem astăzi a fost conturată de fenicieni, greci şi etrusci în Antichitate, de genovezi, veneţieni şi catalani în Evul Mediu, de vapoarele olandeze, britanice şi ruseşti în secolele de dinainte de 1800; într-adevăr, teoria potrivit căreia după 1500, şi mai ales după 1850, importanţa Mediteranei pentru comerţul şi afacerile

mondiale a început să scadă stă în picioare. În majoritatea capitolelor, m-am concentrat asupra unui loc sau două care, după părerea mea, explică cel mai bine evoluţiile mai largi ale Mediteranei – Troia, Corintul, Alexandria, Amalfi, Salonika şi altele –, însă accentul cade întotdeauna pe legăturile lor de pe tot cuprinsul Mării Mediterane şi, acolo unde a fost posibil, pe popoarele care au iniţiat şi au întreţinut aceste interacţiuni. O consecinţă a acestui tip de abordare este că despre peşti şi pescari am vorbit mai puţin decât s-ar fi aşteptat probabil unii cititori. Majoritatea peştilor îşi petrec timpul sub apă, iar pescarii de obicei pleacă dintr-un port, ies în larg şi prind peşte (adesea destul de departe de portul lor de origine) şi apoi se întorc la bază. În general, ei nu au o destinaţie anume pe ţărmul celălalt, unde să ia contact cu alte popoare şi culturi. Peştele pe care-l aduc acasă poate fi apoi preparat în diverse feluri, făcut saramură sau afumat, ori chiar transformat într-un sos cu gust foarte puternic, iar negustorii care duceau aceste produse în străinătate sunt menţionaţi adesea; peştele proaspăt era, probabil, hrana obişnuită pentru echipajele de pe corăbii. Deşi, sincer, nu avem prea multe informaţii despre asta; eu mi-am îndreptat atenţia doar asupra a ceea ce se întâmplă în adâncurile Mediteranei odată cu declanşarea războiului subacvatic la începutul secolului XX.

Sper că acelora care vor lua în mână cartea asta le va plăcea la fel de mult s-o citească pe cât mi-a plăcut mie s-o scriu. Pentru că m-au îndemnat s-o scriu şi pentru încurajările lor entuziaste care au urmat, le sunt profund îndatorat lui Stuart Proffitt, de la Penguin Books, şi agentului meu, Bill Hamilton, de la A.M. Heath; şi tot pentru încurajările lor le mulţumesc lui Peter Ginna şi Tim Bent, de la Oxford University Press din New York, editura americană care m-a publicat. Mi-a făcut o deosebită plăcere că am avut ocazia să vizitez sau să revizitez unele locuri despre care am scris. M-am bucurat de multă ospitalitate din partea gazdelor mele din Mediterana şi din alte locuri: Clive şi Geraldine Finlayson, de la Muzeul din Gibraltar, au fost mai primitori ca oricând şi m-au ajutat nu doar să revizitez Gibraltarul, ci şi să fac o incursiune de-a lungul strâmtorii, până la Ceuta; Charles Dalli, Dominic Fenech, colegii lor de la Catedra de Istorie a Universităţii din Malta, Excelenţa Sa Înaltul Comisar britanic, soţia sa, doamna Archer, şi Ronnie Micallef de la Consiliul Britanic mi-au fost gazde exemplare în Malta; Excelenţa Sa ambasadorul Maltei în Tunisia, Vicki-Ann Cremona, a fost de asemenea o gazdă minunată

la Tunis şi Mahdia; Mohamed Awad, faimos, pe drept cuvânt, pentru ospitalitatea lui, mi-a arătat cum să privesc oraşul lui, Alexandria; Edhen Eldem m-a ajutat să descopăr colţuri nebănuite din Istanbul (şi din Alexandria); Relja Seferović, de la Institutul de Istorie croat din Dubrovnik, mi-a fost de foarte mare ajutor acolo, în Muntenegru (la Herceg Novi şi la Kotor) şi în Bosnia şi Herţegovina (la Trebinje); Eduard Mira mi-a împărtăşit cunoştinţele lui despre Valencia medievală *in situ*; Olivetta Schena m-a invitat la Cagliari ca să-l comemorăm pe regretatul meu prieten şi distins istoric al Mediteranei Marco Tangheroni şi m-a dus să vizitez situl arheologic de la Nora; mai departe, Catedra de Istorie a Universităţii din Helsinki şi Ministerul de Externe al Finlandei m-au invitat să-mi expun opiniile despre istoria Mediteranei într-un oraş a cărui fortăreaţă impunătoare este adesea numită „Gibraltarul Nordului“; Francesca Trivellato mi-a permis să citesc excelentul ei studiu despre Livorno înainte să-i fie publicat. Roger Moorhouse a reuşit să găsească o serie de ilustraţii foarte potrivite, dintre care unora era foarte greu să le dai de urmă; Bela Cunha a fost un redactor exemplar. Soţia mea, Anna, a explorat împreună cu mine Yaffa, Neve Tzedekul, Tel Avivul, Tunisul, Mahdia şi mare parte din Cipru. Anna a dat dovadă de îngăduinţă atunci când în casa noastră, deja plină de cărţi despre Mediterana medievală, au mai apărut şi maldăre de volume despre Mediterana antică şi modernă. Fiicele mele, Bianca şi Rosa, mi-au fost nişte tovarăşi de călătorie încântători prin multe colţuri ale Mediteranei şi mi-au procurat materiale pe diverse teme, de exemplu despre ’i sau despre Procesul de la Barcelona.

Le sunt foarte recunoscător şi oamenilor care au venit să mă asculte la Cambridge, St Andrews, Durham, Sheffield, Valletta şi Frankfurt am Main, unde am ţinut conferinţe despre „Cum se scrie istoria Mediteranei“; ideile şi sugestiile lor mi-au fost de mare folos. La Cambridge, am primit sfaturi bibliografice şi nu numai de la Colin şi Jane Renfrew, Paul Cartledge, John Patterson, Alex Mullen, Richard Duncan-Jones, William O’Reilly, Hubertus Jahn şi David Reynolds, printre alţii, iar Roger Dawe a fost amabil şi mi-a dat o copie a excelentei lui traduceri însoţite de comentarii a *Odiseei*. Charles Stanton a citit prima formă a cărţii şi m-a corectat în multe locuri – nu mai e nevoie să spun că toate greşelile care au mai rămas îmi aparţin. Cu entuziasta Alyssa Bandow am purtat lungi şi pasionante discuţii despre economia antică, discuţii ce m-au ajutat să-

mi pun în ordine ideile. Cât priveşte oportunităţile nenumărate de a pune în discuţie ideile cuiva împreună cu specialişti din domenii de studiu variate, nici o instituţie nu se compară cu colegiile universităţilor de la Cambridge şi Oxford şi nici nu pot spune cât de mult m-a ajutat faptul că am avut printre colegii de la Caius nu doar o serie de profesori de istorie, ci şi pe Paul Binski, John Casey, Ruth Scurr, Noël Sugimura şi (până de curând) Colin Burrow, şi de asemenea pe Victoria Bateman, ale cărei comentarii pe text le apreciez foarte mult, şi pe Michalis Agathacleous, care mi-a fost ghid prin sudul Ciprului, ajutându-mă astfel enorm. La Biblioteca Facultăţii de Limbi Clasice am găsit multe cărţi de care aveam nevoie şi trebuie să le mulţumesc în mod special domnului Mark Statham şi personalului de la Biblioteca Colegiului Gonville and Caius. Atunci când, în ultima fază a pregătirii manuscrisului, am fost împiedicat să plec de la Napoli de o erupţie vulcanică – nu a Vezuviului! –, Francesco Senatore şi încântătorii lui colegi (Alessandra Perricioli, Teresa d'Urso, Alessandra Coen şi mulţi alţii) au fost extrem de ospitalieri cu mine, oferindu-mi până şi un birou la Universitatea Frederic II şi arătându-se dispuşi să stăm mult de vorbă. La puţin timp după ce pericolul trecuse, am avut ocazia să dezbat câteva teme din cartea mea la o reuniune care s-a ţinut la Vila La Pietra, sediul din Florenţa al New York University, prin amabilitatea doamnei Katherine Fleming. Capitolul de Concluzii l-am şlefuit apoi în Norvegia, dând curs invitaţiei onorante a organizatorilor unui simpozion care a avut loc la Bergen în iunie 2010 în cinstea lui Natalie Zemon Davis, câştigătoarea Holberg Prize.

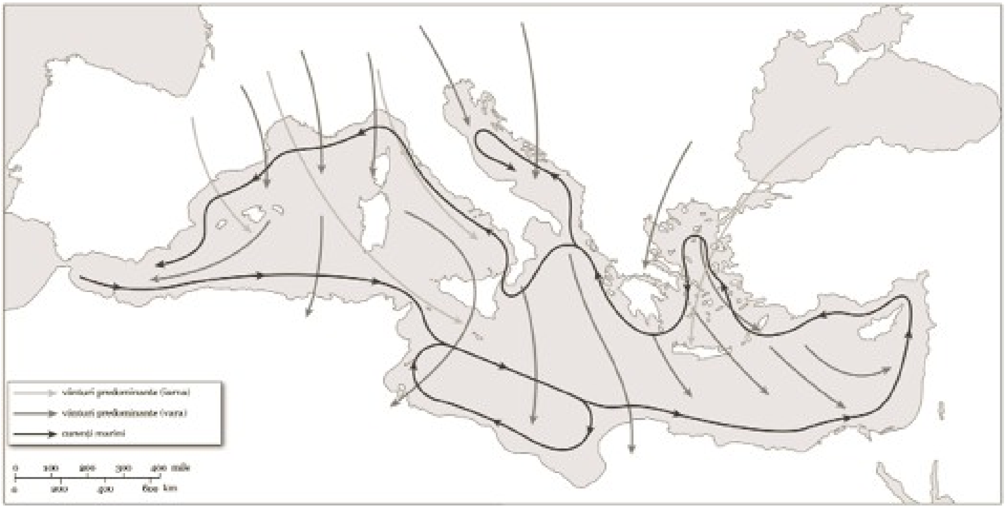
Cartea aceasta este dedicată memoriei înaintaşilor mei care, secole la rând, au călătorit în lungul şi-n latul Mediteranei: de la Castilia la Safed şi Tiberiada, în Ţara Sfântă, cu popasuri la Smirna; şi apoi, cu bunicul meu, de la Tiberiada iarăşi spre vest; şi după el, cu bunica mea, peste mare înapoi la Tiberiada; şi străbunicul meu Jacob Berab, care a ajuns la Safed plecând din Maqueda, Castilia; şi toţi cei care au purtat numele de Abulafia, Abolaffio şi Bolaffis în Livorno şi în toată Italia. Titlul cărţii, *Marea cea Mare*, transpune numele evreiesc al Mediteranei, care apare într-o binecuvântare ce trebuie recitată stăruind cu privirea asupra ei: „Binecuvântat fii Tu, Doamne Dumnezeul nostru, stăpânul Lumii, care ai făcut Marea cea Mare."

David Abulafia
Cambridge, 15 noiembrie 2010

Introducere
O mare cu multe nume

Cunoscută în limba engleză şi în limbile romanice drept „marea dintre pământuri", Mediterana poartă şi a purtat multe nume: „Marea Noastră" pentru romani, „Marea Albă" (*Akdeniz*) pentru turci, „Marea cea Mare" (*Yam gadol*) pentru evrei, „Marea de Mijloc" (*Mittelmeer*) pentru germani şi (lucru nesigur) „Marele Verde" pentru egiptenii antici. Scriitorii moderni au îmbogăţit şi ei vocabularul, născocind epitete precum „Marea interioară", „Marea încercuită", „Marea prietenoasă", „Marea credincioasă" a câtorva religii, „Marea amară" din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, „Marea corupătoare" a zeci de microhabitate transformate de relaţia lor cu vecinii care le furnizează produsele de care ele nu dispun şi cărora le pot oferi din propriul surplus; „Continentul lichid" care, precum un continent real, cuprinde multe popoare, culturi şi economii în interiorul unui spaţiu cu hotare bine delimitate. E important, aşadar, să începem enumerându-i graniţele. Marea Neagră spală ţărmurile de unde încă din Antichitate erau exportate către Mediterana grâne, blănuri, fructe şi sclavi, însă era mai degrabă o mare străbătută de negustori mediteraneeni decât o mare ai cărei locuitori participau la schimburile politice, economice şi religioase care se desfăşurau în Mediterana însăşi – legăturile ei cu zonele continentale, către Balcani, către stepe şi către Caucaz, au făcut ca civilizaţiile din lungul ţărmurilor ei să aibă o perspectivă şi un caracter diferite de cele mediteraneene. Nu acelaşi lucru se poate spune despre Adriatica, care a luat parte intens la viaţa comercială, politică şi religioasă a Mediteranei, datorită etruscilor şi grecilor din portul Spina, apoi datorită veneţienilor şi ragusanilor din Evul Mediu şi din perioada modernă timpurie iar apoi datorită oamenilor de afaceri din Trieste, în vremurile mai noi. În cartea de faţă, graniţele Mediteranei apar acolo unde mai întâi natura şi abia apoi oamenii le-au stabilit: Strâmtoarea Gibraltar; Dardanelele, cu incursiuni ocazionale către Constantinopol, căci acesta a funcţionat drept pod între Marea Neagră şi Marea Albă; litoralul care se întinde de la Alexandria până la Gaza şi Yaffa. Şi apoi, în carte se vorbeşte şi despre oraşele-

port de pe tot cuprinsul Mediteranei, mai ales despre acelea care au prilejuit întâlniri şi amestecuri între culturi – Livorno, Smirna, Trieste etc. –, şi despre insule, mai ales despre cele ai căror locuitori priveau şi către restul lumii (de aceea, despre corsicani, de exemplu, am vorbit mai puţin decât despre maltezi).

Poate că eu, spre deosebire de alţi autori, ofer o viziune mai îngustă despre Mediterana, dar sigur viziunea mea e mai consistentă. Subiectul principal al cărţilor despre istoria Mediteranei a fost, până acum, istoria ţinuturilor din jurul Mediteranei, fiind puse în discuţie, în mod firesc, şi legăturile care s-au stabilit între aceste teritorii de-a lungul timpului. Două lucrări se remarcă: *Corrupting Sea*, cartea stufoasă a lui Peregrine Horden şi Nicholas Purcell apărută în anul 2000, bogată mai ales în idei despre istoria agricolă a ţinuturilor care mărginesc Mediterana, pornind de la premisa că o istorie a Mediteranei trebuie să includă date despre teritoriile ce mărginesc marea până la o distanţă (în interiorul continentului) de cel puţin cincisprezece kilometri. Cei doi autori prezintă câteva trăsături de bază ale schimburilor mediteraneene: conexiunile dintre diverse puncte sau „compromisurile“ din momentul încheierii contractelor. Dar, în ultimă analiză, pe cei doi autori îi preocupă mai degrabă ce se întâmplă pe uscat decât ce se întâmplă pe mare. Însă toţi ceilalţi istorici ai Mediteranei sunt dominaţi de statura lui Fernand Braudel (1902–1985), a cărui carte *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*[2], publicată prima oară în 1949, a fost una dintre cele mai originale şi mai influente lucrări de istorie din secolul XX. Începând din anii '50, Braudel a îndrumat cercetările a zeci de studenţi nu doar despre istoria

Mediteranei – atât în perioada în care el însuşi era preocupat de acest subiect, cât şi înainte şi după acel moment –, ci şi despre istoria altor mări şi chiar a Atlanticului. În ultimii ani de viaţă a condus cu demnitate şi prestanţă mult respectata Şcoală a *Analelor*, aflându-se în fruntea misterioasei „A şasea catedre" de la École Pratique des Hautes Études din Paris. Însă ideile lui au dat roade încet. Intelectualii francezi, precum cunoscutul poet şi eseist Paul Valéry, care a murit în 1945, au fost până la urmă fascinaţi de ideea unei „civilizaţii mediteraneene" împărtăşite de francezi, de spanioli şi de italieni şi prezente atât în ţinuturile lor de baştină, cât şi în coloniile lor din Africa de Nord şi din Orientul Mijlociu. Cartea lui Braudel era produsul unor îndelungi meditaţii prin lagărele de prizonieri de război din Franţa, Algeria, Brazilia şi Germania, în timpul cărora Braudel a întreprins o adevărată călătorie intelectuală pornind de la studierea atentă a politicii din trecut – care încă îi preocupa pe mulţi istorici francezi –, trecând prin identităţile mediteraneene descrise de Valéry şi sfârşind cu scrierea istoriei pe baza informaţiilor oferite de geografie. Demonstrând că stăpâneşte, ca un erudit, întreaga istorie a Mediteranei, nu doar pe cea din secolul al XVI-lea, Braudel a oferit un răspuns inovator şi entuziasmant la întrebarea referitoare la modul în care au interacţionat societăţile de pe ţărmurile acestei mări. Miezul teoriei lui Braudel îl constituia ipoteza conform căreia „orice schimbare se petrece încet", iar „omul este prizonier al unui destin în mersul căruia el are un rol foarte mic"[1]. În cartea de faţă, voi încerca să demonstrez exact opusul acestor două afirmaţii. Dacă Braudel ne oferă ceea ce s-ar putea numi o istorie pe orizontală a Mediteranei, încercând să-i surprindă caracteristicile generale prin examinarea unei epoci anume, eu voi încerca să construiesc o istorie pe verticală a Mediteranei, punând accentul pe schimbările petrecute de-a lungul timpului.

2. Trad. rom. Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneeană în timpul lui Filip al II-lea*, trad. de Mircea Gheorghe, pref. de Alexandru Duţu, 6 vol., Editura Meridiane, Bucureşti, 1985–1986. (N. tr.)

Braudel aproape că ajunsese să dispreţuiască istoria politică înţeleasă ca „succesiune de evenimente" (*histoire événementielle*).[2] În schimb a studiat geografia Mediteranei pentru a putea înţelege ce se întâmpla între graniţele ei. A expediat politica şi războiul la finalul cărţii lui, întrucât adevărata forţă a lucrării stătea în înţelegerea profundă a peisajului ţinuturilor din jurul Mediteranei şi a trăsăturilor

importante ale Mării Mediterane în sine – vânturile şi curenţii ei, care oferă indicii despre rutele folosite de oameni pentru a o străbate. De fapt, Mediterana lui Braudel se întindea mult dincolo de marea însăşi, cuprinzând toate ţinuturile a căror viaţă economică era într-un fel determinată de ceea ce se întâmpla acolo: a reuşit, de exemplu, în repetate rânduri, să aducă în discuţie Cracovia şi Madeira. Pe urmele lui Braudel, John Pryor a pus şi el accentul pe limitările impuse de vânturi şi de curenţi, arătând, de exemplu, că marinarii din Evul Mediu şi de la începuturile epocii moderne navigau cu greu de-a lungul ţărmului Africii de Nord ori subliniind importanţa pe care o avea sezonul deschis dintre primăvară şi toamnă, când se putea înainta foarte uşor pe mare dacă te purtau din spate vânturi propice. Contrazicând aceste afirmaţii, Horden şi Purcell susţin că marinarii erau pregătiţi să-şi croiască uşor căi de navigaţie chiar şi pe acolo pe unde vânturile şi curenţii erau mai puţin favorabili, dar unde îi purtau, pe noile lor rute, alte interese – comerciale ori politice.[3] Forţele naturii puteau fi, pe atunci, înfruntate cu iscusinţă şi pricepere.

Desigur, caracteristicile fizice ale acestei mări nu pot fi considerate o constantă. Mediterana are câteva trăsături ce rezultă din statutul ei de mare închisă. În epocile geologice străvechi era complet închisă, iar în urmă cu douăsprezece până la cinci milioane de ani procesul de evaporare făcuse ca bazinul mediteraneean să devină un deşert adânc şi pustiu; odată ce Atlanticul a străpuns peretele care le despărţea, se crede că a fost inundat cu apă în doar câţiva ani. Pierde apă prin evaporare mai rapid decât reuşesc să o înlocuiască reţelele de râuri care se varsă în Mediterana, ceea ce nu e surprinzător dacă ne amintim cât de firave sunt unele cursuri de apă: râurile mici din Sicilia şi din Sardinia, străvechile, dar neînsemnatele Tibru şi Arno (în miezul verii, Arno curge doar ca un firicel în amonte de Florenţa). E adevărat că Mediterana primeşte apă din imensa reţea de râuri a Nilului, iar Padul şi Ronul îşi aduc şi ele contribuţia. Dintre râurile Europei, Dunărea şi reţelele de râuri din Rusia au o contribuţie indirectă, fiindcă Marea Neagră primeşte apă de la numeroase cursuri mari care se întind adânc în uscat. Rezultatul este că Marea Neagră are un exces de apă neevaporată, creându-se astfel un torent rapid care trece pe lângă Istanbul şi se varsă în partea de nord-est a Mării Egee. Dar asta compensează doar 4% din pierderea de apă din Mediterana, iar principala sursă de înlocuire a apei pierdute prin evaporare este Oceanul Atlantic, care asigură un influx

constant de apă rece din Atlantic, contrabalansat, într-o oarecare măsură, de un aflux de apă din Mediterana care (tot din pricina evaporării) este mai sărată şi deci mai grea; influxul de apă curge aşadar pe deasupra afluxului de apă.[4] Faptul că Mediterana e deschisă la capete este, de aceea, crucial pentru supravieţuirea ei ca mare. Deschiderea unui al treilea canal, Canalul Suez, a avut efecte limitate, căci traseul mării este prin canale înguste, dar a adus în Mediterana specii de peşti originare din Marea Roşie şi din Oceanul Indian.

Influxul din Atlantic i-a împiedicat în Evul Mediu pe navigatori să facă din Strâmtoarea Gibraltar o cale de acces uzuală, însă nu i-a împiedicat pe vikingi, pe cruciaţi şi pe mulţi alţii să pătrundă în Mediterana. Curenţii cei mai puternici urmează coastele Africii pe la est de Gibraltar, se întorc pe lângă Israel şi Liban şi ocolind Ciprul, iar apoi dând roată prin mările Egee, Adriatică şi Tireniană şi de-a lungul coastelor Franţei şi Spaniei, înapoi către Coloanele lui Hercule.[5] Aceşti curenţi au avut un impact semnificativ în ce priveşte uşurinţa cu care vasele reuşeau să se mişte pe Mediterana, cel puţin pe vremea corăbiilor cu vâsle şi cu pânze. Ba chiar, navigând în volte, curenţii puteau fi folosiţi în ciuda direcţiei din care suflau vânturile mediteraneene. Fronturile atmosferice din regiune tind să se deplaseze de la est către vest, aşa încât vânturile puteau fi folosite în mod profitabil primăvara pentru transportul maritim din porturile dintre Barcelona şi Pisa către Sardinia, Sicilia şi Levant, cu toate că în Mediterana de vest, pe timp de iarnă, cea mai mare influenţă o are frontul atmosferic nord-atlantic, iar vara – frontul atmosferic subtropical atlantic înalt, care staţionează deasupra Insulelor Azore. Clima umedă şi vântoasă din timpul iernii e determinată de mistralul care aduce aer rece în văile din Provenţa, dar mai există şi alte vânturi cu influenţă asemănătoare, precum *bora* şi *tramontana* din Italia şi Croaţia. John Pryor a arătat că „Golful Leului", situat în regiunea Provenţa, se numeşte astfel de la şuierul mistralului, care seamănă cu răgetul unui leu.[6] Nimeni nu ar trebui să subestimeze pericolele şi neplăcerile pe care le poate aduce, iarna, o furtună pe Mediterana, în ciuda imaginii pe care a căpătat-o în vremurile moderne – o mare scăldată de soare. Din când în când, deasupra Saharei se formează fronturi atmosferice de joasă presiune, care o pornesc apoi către nord sub forma vântului nărăvaş cunoscut sub numele de *scirocco* (în Italia), *xaloc* (în Catalonia) sau *hamsin* (în Israel şi în Egipt); mari

cantităţi de nisip roşu saharian pot fi astfel împrăştiate în ţinuturile din jurul Mediteranei. Câtă vreme corăbiile se foloseau de pânze, vânturile predominante dinspre nord primejduiau navigaţia de-a lungul coastei Africii de Nord, fiindcă ameninţau să azvârle corăbiile direct pe bancurile de nisip şi în recifele de pe ţărmurile sudice ale Mediteranei, pe când (aşa cum observă şi Pryor) structura mai abruptă a celor mai multe dintre ţărmurile Mediteranei de nord a făcut ca acestea să fie mult mai atractive pentru navigatori, la fel ca golfurile şi plajele lor; de altfel, aceste golfuri au fost dintotdeauna şi o ţintă pentru piraţii în căutare de văgăuni sau ascunzători.[7] Trecerea din vest în est – faimosul comerţ din Levant, în Evul Mediu – era mai uşoară pentru corăbiile care porneau din Genova şi din Marsilia primăvara şi care urmau linia ţărmurilor nordice ale Mediteranei, trecând de Sicilia şi Creta şi ocolind Ciprul, pentru a ajunge în Egipt; până la apariţia vaporului cu aburi, nu era o practică curentă să tai marea din Creta direct până la gura de vărsare a Nilului. În mod evident, nimeni nu poate avea certitudinea că vânturile şi curenţii au rămas mereu la fel. Totuşi, în sursele clasice şi medievale există destule referiri la vânturi precum *Boreas* (din nord-vest) pentru a afirma că *bora* are, cu siguranţă, o istorie foarte lungă.

Schimbările climatice pot avea consecinţe importante asupra productivităţii terenurilor din apropierea Mediteranei, cu un efect de domino asupra comerţului cu cereale din Mediterana, care era atât de important în Antichitate şi în Evul Mediu, dar care mai apoi şi-a pierdut întâietatea. O răcire a climei în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea explică de ce câmpurile de grâne nu au mai fost cultivate şi de ce importurile de cereale din nordul Europei au devenit, în mod surprinzător, ceva comun, sporind astfel influenţa negustorilor olandezi şi germani în Mediterana. Deshidratarea regiunilor de coastă ne poate duce cu gândul la o schimbare climatică, cu toate că în asemenea zone este vizibilă adesea intervenţia masivă a mâinii omului: în Africa de Nord, e posibil ca noile valuri ale invaziei arabe din secolele al XI-lea şi al XII-lea să fi determinat neglijarea lucrărilor de îndiguire şi irigaţii, astfel încât agricultura a avut de suferit. Declinul economic al Asiei Mici în perioada târzie a Imperiului Roman a fost accentuat de abandonarea terasamentelor formate din viţă-de-vie şi măslini care fixaseră solul ce acum o lua la vale alunecând în râuri şi înnămolindu-le.[8] În vremurile moderne, barajele, mai ales Marele Baraj Aswan din Egipt, au schimbat configuraţia

cursurilor de apă care se varsă în Mediterana, având efecte şi asupra curenţilor şi a umidităţii. Dar cel care a modificat ciclul sezonier al Nilului a fost tot omul, schimbând astfel în mod decisiv viaţa economică a Egiptului şi punând capăt revărsărilor şi inundaţiilor anuale pe care egiptenii le puneau în seama zeilor lor. Pe de altă parte, geograful Alfred Grove şi ecologistul Oliver Rackham au arătat că oamenii au exercitat asupra mediului mediteraneean o influenţă mai puţin drastică decât se afirmă adeseori, căci relieful din ţinuturile mediteraneene dovedeşte o mare capacitate de regenerare în urma variaţiilor climatice sau de altă natură şi în urma abuzurilor comise asupra lui. După cum arată cei doi cercetători, oamenii nu influenţează evoluţia climei, sau cel puţin nu o influenţau până în secolul XX; iar eroziunea, cu toate că poate fi determinată şi de oameni, se petrece şi în mod natural – a avut loc, de exemplu, şi pe vremea dinozaurilor. Unul dintre fenomenele la care omul a avut adesea o contribuţie decisivă este despădurirea, cu efecte severe în Sicilia, în Cipru şi de-a lungul coastei spaniole; cererea de lemn pentru corăbii a fost însoţită de defrişarea terenurilor pentru a întemeia noi oraşe şi sate ori pentru a le extinde pe cele deja existente, dar şi în acest caz trebuie spus că s-a constatat adesea o regenerare naturală a zonelor defrişate. Grove şi Rackham sunt mai puţin optimişti în ceea ce priveşte viitorul Mediteranei, căci resursele de apă şi de peşte sunt supraexploatate, iar în unele zone a apărut pericolul deşertificării, situaţia putându-se înrăutăţi, dacă previziunile credibile legate de încălzirea globală se vor dovedi fie şi în parte adevărate.[9] Dacă privim retrospectiv istoria Mediteranei observăm o simbioză între om şi natură care e pe cale să se încheie.

În cartea aceasta nu neg importanţa vânturilor şi a curenţilor, dar încerc să aduc în prim-plan experienţe ale oamenilor precum traversarea Mediteranei ori traiul în oraşele-port sau pe insulele a căror existenţă depindea de mare. Mâna omului a fost, în modelarea istoriei Mediteranei, mai importantă decât a fost Braudel dispus să accepte. Cartea e plină de decizii politice: corăbii care pornesc să cucerească Siracuza sau Cartagina, Acra sau Famagusta, Menorca sau Malta. Importanţa strategică a unora dintre aceste locuri a depins în mare măsură de geografie – nu doar de vânturi şi de valuri, ci şi de alte limitări: proviziile de mâncare şi apă proaspete puteau rezista uneori două-trei săptămâni pe o corabie comercială, dar erau mult prea voluminoase pentru a fi încărcate în cantităţi mari pe o

galeră de război care nu avea prea mult loc de irosit. Acest fapt banal făcea ca încercările de a obţine controlul în largul mării să fie o provocare dură, cel puţin pe vremea corăbiilor cu pânze; fără acces la porturi prietenoase unde să poată fi încărcate provizii şi unde corăbiile să fie carenate, nici o putere, oricât de multe vase de război ar fi deţinut, nu ar fi izbutit să ia în stăpânire cărările mării. Aşadar, conflictele pentru obţinerea controlului asupra Mediteranei trebuie înţelese ca lupte pentru înstăpânirea asupra zonelor ei de coastă, asupra porturilor şi a insulelor ei mai degrabă decât ca lupte pentru supremaţie în largul mării.[10] Pentru a face faţă ameninţării aproape neîncetate pe care o reprezentau piraţii, adesea trebuiau încheiate înţelegeri murdare cu aceştia şi cu mai-marii lor, corăbiile comerciale căpătând liberă trecere în schimbul mitei şi al diverselor cadouri. Poziţionarea avansată era nepreţuită. De exemplu, poziţia insulei Corfu a făcut ca, secole la rând, aceasta să fie protejată de toţi aceia care căutau să obţină controlul asupra intrării în Adriatica. Catalanii şi mai apoi englezii au dobândit o serie întreagă de posesiuni pe tot cuprinsul Mediteranei, posesiuni care le serveau foarte bine interesele economice şi politice. În mod straniu, locurile alese drept porturi erau adesea adăposturi precare: avantajele pe care le oferea relieful nu erau câtuşi de puţin singurul criteriu luat în considerare. La Alexandria se ajungea foarte greu, adesea pe o mare învolburată, Barcelona medievală oferea nu cu mult mai mult de o simplă plajă, Pisa – doar câteva mici rade lângă estuarul râului Arno, şi chiar şi în anii 1920 corăbiile care ajungeau la Yaffa încă erau nevoite să-şi descarce încărcăturile pe mare. Portul din Messina se afla în apropierea apelor năvalnice ale îngemănatelor pericole pe care comentatorii clasici le-au asemuit cu Scylla şi Charybda.[11]

Istoria umană presupune studierea iraţionalului şi a raţionalului deopotrivă, a deciziilor luate de indivizi sau de grupuri pe care ne e greu să le înţelegem acum, la distanţă de secole ori milenii, şi care vor fi fost probabil greu de înţeles chiar şi la vremea lor. Şi totuşi, chiar şi cele mai neînsemnate decizii, precum bătaia din aripi a unui fluture, pot avea consecinţe uriaşe: un discurs al papei la Clermont, în Franţa, în anul 1095, discurs încărcat de o retorică subtilă, dar înflăcărată, a reuşit să dezlănţuie ceea ce avea să se transforme în cinci sute de ani de cruciade; disputele dintre conducătorii turci rivali, în contrast cu conducerea charismatică din tabăra creştinilor, au dus de mai multe ori

la înfrângerea surprinzătoare a oştirilor şi a flotelor otomane, cum s-a întâmplat, de exemplu, la Malta, în 1565 – când, până şi atunci, Spania a trimis ajutoare mult mai târziu decât o cerea situaţia de urgenţă creată, riscând pierderea controlului asupra apelor din jurul uneia dintre posesiunile ei cele mai de preţ, Sicilia. Multe bătălii au fost câştigate în pofida a mari greutăţi; victoriile unor străluciţi comandanţi de nave precum Lysandros, Roger de Lauria şi Horatio Nelson[3] au schimbat harta politică a Mediteranei şi au zădărnicit planurile de supremaţie ale celor de la Atena, de la Napoli sau din Franţa napoleoniană. Prinţii-negustori puneau propriul profit mai presus de cauza credinţei creştine. Ca la ruletă, roata se-nvârte şi rezultatul este imprevizibil, dar tot mâna omului e cea care o pune în mişcare.

3. Lysandros (mort în 395 î.Hr.) a fost comandantul spartan al flotei care i-a înfrânt pe atenieni la Aegospotami, în 405 î.Hr., şi care, în anul următor, a reuşit să-i forţeze pe atenieni să capituleze, aducând astfel sfârşitul Războiului Peloponesiac (431–404 î.Hr.). Roger de Lauria (cca 1245–1305), considerat cel mai de succes şi mai talentat tactician naval din perioada medievală, a fost un amiral aragonezo-sicilian şi comandantul flotei Aragonului în timpul Războiului „Vecerniilor siciliene“ (1282–1302), în urma căruia francezii au fost izgoniţi din insula Sicilia, care a devenit posesiune aragoneză. Horatio Nelson (1758–1805), amiral britanic, este cunoscut în istorie mai ales ca învingător al flotei franco-spaniole în bătălia de la Trafalgar (Spania), purtată pe 21 octombrie 1805 între flota Regatului Unit şi flota unită franco-spaniolă (bătălie în care Nelson şi-a aflat moartea). (N. tr.)

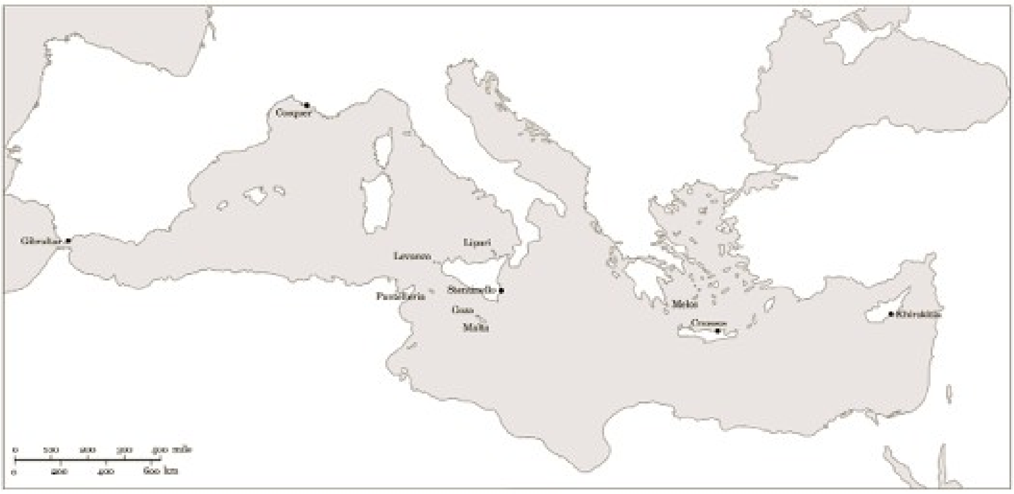
PARTEA I
Prima Mediterană
22000 î.Hr.–1000 î.Hr.

1
Izolare şi insularitate
22000 î.Hr.–3000 î.Hr.

I

FORMATĂ CU MILIOANE DE ANI ÎNAINTE ca omul să ajungă pe coastele ei, Marea Mediterană a devenit o „mare dintre pământuri“ care leagă ţărmuri opuse doar din momentul când primii oameni i-au traversat suprafaţa în căutare de adăposturi, hrană sau alte resurse vitale. Unii dintre oamenii primitivi au locuit ţinuturile din jurul Mediteranei acum 435 000 de ani, afirmaţie pentru care avem drept dovadă urmele unei străvechi tabere de vânători găsite în apropiere de Roma de astăzi; alţii au construit o simplă colibă din crengi la Terra Amata, aproape de Nisa, şi au făcut un cămin în mijlocul casei – se hrăneau inclusiv cu carne de rinocer şi de elefant sau cu căprioare, iepuri şi porci sălbatici.[1] Nu ştim cu exactitate când anume s-au aventurat pentru prima oară pe mare oamenii primitivi. În 2010, Şcoala Americană de Studii Clasice de la Atena a anunţat că în Creta au fost descoperite topoare de piatră (cuarţ) datate pe la 130000 î.Hr., arătând că, probabil, primele specii de oameni au reuşit să găsească mijloace de a traversa marea, chiar dacă e posibil şi ca ei să fi fost aruncaţi acolo de furtuni, fără voia lor.[2] Descoperirile făcute în peşterile din Gibraltar dovedesc că în urmă cu 24 000 de ani alte specii de oameni s-au uitat dincolo de mare, către muntele Jebel Musa, vizibil pe ţărmul celălalt, al Africii: primele oseminte de oameni de Neanderthal descoperite, în 1848, aparţineau unei femei care trăia într-o peşteră din marginea Stâncii Gibraltar. Cum descoperirile originale nu au fost imediat identificate drept rămăşiţe ale unei specii umane diferite, doar opt ani mai târziu, când oase asemănătoare au fost dezgropate în Valea Neander, din Germania, această specie a primit un nume: omul de Neanderthal ar trebui de fapt să se numească Femeia de Gibraltar. Neanderthalienii din Gibraltar se foloseau, cu siguranţă, de apele mării care spăla ţărmurile teritoriilor locuite de ei, căci dieta lor includea crustacee, ba chiar şi ţestoase şi foci, cu toate că la acea vreme o câmpie întinsă separa peşterile lor din stâncă de mare.[3] Dar nu există dovezi că ar fi existat o populaţie

Neanderthal în Maroc, care a fost colonizat de *homo sapiens sapiens*, ramura din care ne tragem noi. Strâmtoarea se pare că a ţinut cele două populaţii departe una de cealaltă.

În lunga perioadă a Paleoliticului Inferior şi Mijlociu, navigaţia pe Mediterana era, probabil, redusă, cu toate că unele insule din ziua de astăzi erau pe atunci accesibile dincolo de nişte poduri de uscat acoperite mai apoi de marea care tocmai se forma. În peştera Cosquer, din apropiere de Marsilia, existau sculpturi făcute de *homo sapiens* încă de pe la 27000 î.Hr. şi picturi realizate înainte de 19000 î.Hr.; acum zace mult sub nivelul mării, dar pe vremea când era locuită ţărmul Mediteranei se găsea la doar câţiva kilometri depărtare de ea. Din Paleoliticul Superior, adică de pe la 11000 î.Hr., datează primele dovezi de necontestat ale unor scurte călătorii pe mare. La acel moment, oamenii au păşit pe insula Melos, din Arhipelagul Cicladelor, şi au explorat-o în căutare de sticlă vulcanică (obsidian), folosită la uneltele de piatră fiindcă avea muchii mai ascuţite decât flintul. În Sicilia se găsesc zeci de situri datând din aceeaşi perioadă a Paleoliticului, adesea de-a lungul coastei, unde coloniştii consumau mari cantităţi de moluşte, chiar dacă vânau şi vulpi, iepuri şi căprioare. Aveau grijă de morţii lor, acoperindu-le cadavrele cu un strat de ocru şi uneori îngropându-le cu coliere împodobite. La extremitatea vestică a Siciliei, au ocupat teritoriile cunoscute astăzi drept cele mai estice insule – Insulele Egadice (care pe atunci erau, probabil, mici promontorii legate de Sicilia); pe una dintre aceste insule, Levanzo, undeva pe la 11000 î.Hr., locuitorii au împodobit o peşteră cu figuri gravate şi pictate. Printre figurile gravate se găsesc căprioare şi cai, realizate în manieră foarte vie şi cu un oarecare realism. Figurile pictate sunt mult mai schematice – reprezentări necizelate de fiinţe

umane – şi par să dateze din perioada unei reocupări ulterioare a peşterii. Desenele şi picturile din peşterile din Sicilia sunt o dovadă a existenţei unei societăţi de vânători-culegători – lucru dovedit şi de alte descoperiri, precum uneltele făcute din flint şi cuarţit –, printre ale căror ritualuri se număra şi magia simpatetică folosită pentru capturarea prăzii. Acei oameni vânau cu arcuri şi săgeţi, dar şi cu suliţe; trăiau în peşteri şi în grote, dar îşi făcuseră şi tabere în aer liber. Erau slab răspândiţi şi, în vreme ce strămoşii lor ajunseseră până în Sicilia cu nişte bărci foarte simple, singurele pe care le aveau la îndemână, generaţiile următoare nu au continuat să exploreze largul mării.[4]

Stilul de viaţă al primilor locuitori ai Siciliei nu era foarte diferit de cel al sutelor de alte generaţii de oameni din Paleoliticul Superior răspândiţi pe ţărmurile Mediteranei, de care erau, totuşi, izolaţi. Asta nu înseamnă că viaţa lor nu era complexă; dacă-i comparăm cu vânătorii-culegători nomazi din Australia sau de pe Amazon, observăm că o serie întreagă de mituri şi ritualuri complicate i-au legat, vreme de milenii, în familii şi grupuri mai mari, indiferent de nivelul lor de tehnologie. Schimbările s-au petrecut foarte lent şi nu au fost neapărat progrese, căci abilităţi precum cele ale artiştilor din peşteri puteau fi la fel de bine pierdute ori câştigate. Pe la 8000 î.Hr. a avut loc o încălzire treptată a climei, ceea ce a dus la schimbări ale florei şi faunei care uneori au determinat aceste mici grupuri de oameni să plece în căutarea prăzii lor obişnuite, iar alteori le-au încurajat să caute şi alte tipuri de hrană, mai ales pe cele pe care li le oferea marea. Nivelul mării a crescut treptat, cu nu mai puţin de 120 de metri, atunci când calotele de gheaţă s-au topit. Contururile Mediteranei au început să semene tot mai mult cu cele de astăzi atunci când istmurile s-au transformat în insule, iar coastele s-au retras până ce au ajuns aproape în poziţia în care se găsesc şi acum; dar acesta a fost un proces mult prea lent pentru a fi vizibil cu uşurinţă.[5]

Existau foarte puţine diferenţe sociale în rândul acestor grupuri rătăcitoare de oameni care călătoreau în căutare de hrană, ajungeau în vârfuri de colină şi în golfuri propice, se mutau din aşezare-n aşezare şi tot hălăduiau încolo şi-ncoace. Dar, odată ce grupurile se familiarizau cu anumite regiuni, îşi adaptau dieta şi obiceiurile la specificul respectivelor regiuni. E posibil ca, de vreme ce-şi îngropau morţii şi îşi împodobeau peşterile, să fi căpătat chiar un soi de ataşament faţă de pământ. Uneori uneltele de piatră treceau din mână-n mână şi ajungeau pe la mai multe

comunităţi sau erau câştigate în urma încăierărilor dintre triburi. De cele mai multe ori totuşi, fiecare grup se descurca cu ce avea şi se folosea de ceea ce-i ofereau marea şi uscatul – animale sălbatice, peşti şi fructe sălbatice. Cu toate că populaţia umană era încă redusă – doar câteva mii de oameni în toată Sicilia –, schimbările climatice şi intervenţia omului aveau deja efecte tot mai severe asupra faunei; animalele mai mari începuseră să dispară, mai ales caii sălbatici, care ajunseseră în acele locuri înainte să ajungă oamenii, pe când Sicilia era încă legată, din punct de vedere geografic, de Italia; aceşti cai apar în desenele din peşterile de pe insula Levanzo şi trebuie să le fi prilejuit oamenilor de demult adevărate festinuri.

În timpul perioadei de tranziţie care a durat până pe la 5000 î.Hr., cunoscută sub numele de Mezolitic, când uneltele erau deja puţin mai cizelate, dar încă nu apăruseră nici creşterea animalelor, nici ceramica, nici cultivarea cerealelor, din dieta sicilienilor preistorici au început să facă parte tot mai multe produse obţinute din mare, de unde pescuiau doradă şi peşte grouper; în siturile arheologice au fost găsite foarte multe cochilii de moluşte, unele gravate şi pictate cu ocru roşu. La 6400 î.Hr., a apărut, în ţinutul ce avea să devină Tunisia de astăzi, „cultura capsiană“, care era în mare măsură dependentă de crustacee şi în urma căreia au rămas, de-a lungul coastei, mormane întregi de resturi.[6] Mai la est, la Marea Egee, marinarii din Paleoliticul Superior şi din Mezolitic şi-au croit drum de-a lungul lanţului de insule care începea cu Cicladele şi se sfârşea cu insula Melos, adunând de acolo obsidian şi transportându-l până în peşterile lor de pe ţărmurile Greciei – de exemplu în peştera Franchthi, la 120 de kilometri de Melos; bărcile lor erau făcute probabil din stuf, care putea fi ajustat şi tăiat cu ajutorul unor pietre mici, ascuţite la capăt – unelte numite microlite, create de ei. Cum nivelul mării era încă în creştere, distanţa dintre insule era mai mică decât astăzi.[7] Sicilia mezolitică cunoştea şi ea obsidianul, care era obţinut din Lipari – insule vulcanice din largul ţărmului de nord-est al Siciliei. Începuseră deci expediţiile în largul mării. Erau răzleţe; erau haotice; dar aveau un scop anume: acela de a aduna materiale preţioase ce aveau să fie folosite la confecţionarea unor unelte mai elaborate. Nu era vorba de „negoţ“; probabil că pe insulele Melos şi Lipari nu locuia nimeni permanent, şi, chiar dacă ar fi locuit, coloniştii nu şi-ar fi exprimat vreun drept de proprietate asupra sticlei vulcanice care se găsea împrejurul insulelor. În Sicilia sau în

Grecia, cei care făceau rost de bucăţi de obsidian nu confecţionau cuţite pentru a le trimite pe uscat comunităţilor vecine. Autarhia era regula. Trebuie să facem un salt înainte în Neolitic ca să găsim dovezi ale unor călătorii curente întreprinse cu scopul anume de a face rost de diversele produse dorite, într-o epocă în care societăţile deveneau din ce în ce mai ierarhizate şi mai complexe, iar relaţia dintre om şi pământ se schimba în mod revoluţionar.

II

„REVOLUŢIA NEOLITICĂ“, care a început pe la 10000 î.Hr. şi a cuprins probabil comunităţile umane din toată lumea, a fost de fapt o serie de descoperiri independente în privinţa metodelor de a menţine controlul asupra resurselor de hrană. Prin domesticirea vitelor, a oilor, a caprelor şi a porcilor, oamenii şi-au creat o sursă importantă de carne, lapte, os pentru unelte şi, cu vremea, fibre pentru confecţionat îmbrăcăminte; când şi-au dat seama că seminţele puteau fi selecţionate şi semănate în cicluri sezoniere, au început să cultive diferite tipuri de grâu, începând cu *emmer* (*Triticum dicoccoides*), pe jumătate sălbatic, şi sfârşind cu grâul şi orzul timpurii (în Mediterana). Primele obiecte de ceramică, mai degrabă turnate decât modelate la roată, începeau să fie folosite drept recipiente pentru mâncare; uneltele erau încă făcute din flint, obsidian şi cuarţ, dar deveniseră mai mici şi mai specializate, o tendinţă vizibilă încă din Mezolitic; se petrecea deci o specializare din ce în ce mai mare a oamenilor şi apărea inclusiv o castă de pricepuţi meşteşugari de unelte a căror calificare în ceea ce pare un meşteşug înşelător de simplu era, cu siguranţă, la fel de îndelungată şi la fel de complexă ca a unui bucătar specialist în sushi. Societăţile neolitice au fost capabile să creeze instituţii politice complexe, ierarhice, precum monarhia, şi să împartă comunitatea în caste stabilite în funcţie de ranguri şi de meşteşuguri.

Au început să se dezvolte aşezările concentrate, permanente, fortificate, care depindeau atât de proviziile locale, cât şi de bunurile aduse de la mare distanţă; prima dintre aceste aşezări, apărută pe la 8000 î.Hr., a fost Ierihonul, având, pe la începutul mileniului opt, în jur de 2000 de locuitori; obsidianul care se găsea acolo era mai degrabă anatolian decât mediteraneean. De pe la 10000 î.Hr., locuitorii din Eynan (Ain Mallaha) – astăzi, în nordul Israelului – cultivau cereale, măcinau făină şi mai aveau

timp şi dispoziţie şi pentru a grava în piatră portrete de oameni schematice, dar elegante. Pe măsură ce populaţia din estul Mediteranei a sporit, folosind din plin noile surse de hrană, lupta pentru resurse a dus la tot mai dese conflicte între comunităţi, astfel încât oamenii au început să folosească armele din ce în ce mai mult împotriva altor oameni, şi nu împotriva animalelor pe care le vânau.[8] Conflictele au dus la migraţii; oameni din Anatolia sau din Siria plecau către Cipru sau Creta. Pe la 5600 î.Hr. o comunitate de câteva mii de oameni s-a stabilit în Cipru, la Khirokitia, confecţionând vase nu din lut, ci din piatră cioplită; aceşti primi ciprioţi importau şi ei obsidian, dar se preocupau mai ales de câmpurile şi turmele lor. Şi-au construit case din cărămidă arsă, pe fundaţii de piatră, cu dormitoare la un prim nivel şi cu mormintele strămoşilor sub podeaua colibelor. Prima aşezare neolitică din Creta, de la Cnossos, datând de pe la 7000 î.Hr., e mai puţin impresionantă; dar ea marchează începutul procesului de colonizare intensivă a insulei care avea să domine estul Mediteranei în Epoca Bronzului. Locuitorii au sosit deja „echipaţi“ cu seminţe de cereale şi cu animale, de pe coasta Asiei Mici, căci animalele pe care le domesticiseră şi le creşteau ei nu aveau rude sălbatice în Creta. Cultivau grâu, orz şi linte. Meşteşugul olăritului nu l-au dezvoltat vreme de aproape jumătate de mileniu, iar ţesutul a fost practicat de-abia începând cu prima jumătate a mileniului al cincilea. Lipsa ceramicii sugerează că era vorba de o comunitate izolată care nu imita metodele vecinilor ei mai îndepărtaţi de la est; obsidianul îl aduceau din Melos, care se afla nu departe spre nord-vest. În general, cretanii uitaseră totuşi de mare: scoicile descoperite în stratul cel mai adânc din Cnossos, destul de puţine la număr, prezintă urme care arată că au fost roase de apă şi deci că erau folosite în scopuri decorative mult după ce moluştele pe care le conţineau mureau.[9] Dar contactele externe au fost cele care au început să le schimbe viaţa celor dintâi cretani. Primele obiecte de ceramică produse de ei, pe la 6500 î.Hr., erau întunecate şi lustruite, prezentând câteva asemănări cu stilul anatolian din acea perioadă; meşteşugul olăritului pare să nu se fi dezvoltat treptat, ci să fi fost integral importat. În fazele ulterioare ale Neoliticului, au apărut aşezări şi în alte părţi ale insulei, precum Phaistos, în sud; dar întregul proces a durat 3000 de ani, timp în care Creta s-a deschis tot mai mult către exterior, către mare. Extraordinara civilizaţie care pare să fi apărut în Creta trebuie văzută mai ales ca un

rezultat al combinaţiei dintre evoluţia lentă a unei culturi native cu o puternică identitate locală şi contactele tot mai dese cu străinătatea, de unde cretanii preluau noi tehnologii şi modele pe care mai apoi le adaptau potrivit specificului lor pentru a le da utilizări proprii.

Râşniţele şi mojarele trebuiau fasonate; erau construite fundaţii de piatră pentru casele care deveneau de-acum locuinţe permanente; olarii aveau nevoie de ustensile pentru a modela şi a arde vasele pe care le făceau din lut. Specializarea a determinat creşterea cererii de unelte de diverse tipuri ca şi a cererii de obsidian. Obsidianul avea multe calităţi şi întrebuinţări, care compensau eforturile şi greutăţile în a-l obţine: era uşor de exfoliat, iar muchiile lui erau extrem de ascuţite. Carierele de obsidian din Melos, care au fost exploatate vreme de 12 000 de ani, şi-au atins vârful de popularitate în Epoca Bronzului Timpurie, când în mod normal uneltele de metal ar fi trebuit să fie deja mult mai rafinate. Însă obsidianul era apreciat tocmai pentru că nu era un material prea preţios: în prima fază a Epocii Bronzului, metalele se găseau rar, iar tehnologia pentru producerea cuprului şi bronzului era arareori accesibilă şi greu de pus la punct. Chiar dacă a permis, în satele din Neolitic, o specializare din ce în ce mai mare, exploatarea carierelor din Melos a rămas multă vreme o ocupaţie sporadică şi fără caracter comercial. Deşi pe insulă s-a dezvoltat o aşezare omenească, la Phylakopi, aceasta a apărut când extragerea obsidianului se practica deja de mult timp şi a înflorit exact când carierele de obsidian au început să intre în declin; primii locuitori nu erau negustori de obsidian, ci pescari de ton.[10] Insula Melos nu avea port: cei care veneau să caute obsidian îşi trăgeau la mal ambarcaţiunile într-un mic golf pe care-l găsiseră şi apoi mergeau la cariere, unde începeau să spargă bucăţi de sticlă vulcanică.

III

PENTRU A VEDEA, ÎN EUROPA, DOVEZI uimitoare ale unor schelete de clădiri masive din Neolitic trebuie mers către vest, până la templele şi sanctuarele din Malta şi Gozo, mai vechi chiar şi decât piramidele. Templele malteze au fost ridicate de oamenii care traversaseră marea şi creaseră cu mâinile lor o cultură izolată. Eminentul arheolog britanic Colin Renfrew a arătat că „în Malta s-a petrecut ceva cu totul excepţional în urmă cu mai bine de cinci mii de ani, ceva de negăsit altundeva în lumea mediteraneeană şi chiar

dincolo de ea"; această societate era în plină ascensiune pe la 3500 î.Hr.[11] Vechea teorie difuzionistă potrivit căreia templele erau întru câtva imitaţii ale piramidelor sau ale ziguratelor din Orientul Îndepărtat este în mod clar falsă. Însă, chiar dacă nu erau imitaţii, nici nu au devenit modele urmate de alte culturi din Mediterana. În Malta s-au stabilit, pe la 5700 î.Hr., oameni veniţi din Africa sau mai degrabă din Sicilia, a căror cultură este vizibilă dacă analizăm primele morminte malteze săpate în piatră. Cei dintâi maltezi au sosit destul de bine pregătiţi: au adus cu ei grâu, orz şi linte şi au defrişat anumite părţi din insulă, pentru a obţine câmpuri pe care să le poată cultiva, fiindcă arhipelagul era pe porţiuni întinse acoperit de copaci – bogăţie astăzi complet pierdută. Au făcut rost de unelte de pe insulele vulcanice din jurul Siciliei, folosind obisidian din Pantelleria şi Lipari. Cultura insulei a început să se dezvolte, în diverse feluri, începând cu 4100 î.Hr. Apoi, cam prin mileniul de după 3600 î.Hr., au fost săpate impresionante morminte subterane colective, sau hipogee, ceea ce demonstrează că, în mod clar, comunitatea malteză avea un puternic simţ al identităţii. Pe insula Gozo, la Ggantija, şi chiar în Malta, la Tarxien, erau deja în desfăşurare lucrări pentru construirea unor clădiri masive. Cu faţade împodobite, mari şi boltite, şi curţi largi în faţă, aceste clădiri erau structuri închise, cu acoperiş, antreuri, coridoare şi compartimente, fiind preferată aranjarea camerelor semicirculare sub forma frunzelor de trifoi. Scopul constructorilor era să ridice temple masive care să poată fi văzute de la mare depărtare şi care, când cineva se apropia de mare, să-i răsară dintr-odată de deasupra insulelor – de exemplu templul Hagar Qim, din sudul Maltei, unde stâncile abrupte par să se prăvălească în Mediterana.[12]

Clădirile au apărut încet-încet, în timp, mai degrabă asemenea catedralelor medievale, după un plan nu foarte coerent.[13] În mod ciudat, nu aveau ferestre, însă probabil că existau nişte armături extinse de lemn, iar armăturile de piatră, singurele care au mai supravieţuit, sunt în unele cazuri splendid împodobite cu ornamente sculptate, inclusiv spirale. Cultura din Malta preistorică însemna, aşadar, mult mai mult decât clădiri monumentale. În temple se găseau statui masive, din care au supravieţuit fragmente şi care o reprezentau, probabil, pe Zeiţa-Mamă, asociată cu naşterea şi cu fertilitatea. În templul din Tarxien, centrul cultului era o statuie feminină înaltă de aproape doi metri; la acea vreme, în vestul Mediteranei nu exista, cu siguranţă, nimic

asemănător. Ruinele încăperilor de la Tarxien prezintă urme clare ale unor ceremonii sacrificiale. Un altar descoperit tot la Tarxien conţinea, într-o scobitură, un cuţit din flint, iar în jurul altarului s-au găsit oase de vite şi de oi. Au fost dezgropate şi scoici, ceea ce confirmă că fructele de mare ocupau un loc important în dieta localnicilor; iar printre sculpturile în piatră au fost găsite şi graffiti reprezentând oi.[14] Toate acele clădiri şi sculpturi au fost realizate fără a se utiliza metale, care au ajuns în Malta abia pe la 2500 î.Hr.

Atât din punct de vedere cultural, cât şi din punct de vedere geografic, aceasta era o lume insulară. S-a estimat că în Neolitic populaţia de pe insule nu depăşea 10 000 de locuitori. Şi totuşi, forţa de muncă existentă a fost în stare să construiască cel puţin cinci sanctuare uriaşe şi multe altele mai mici, de unde putem trage concluzia că, probabil, insulele erau împărţite în mai multe provincii mici. Ne-am putea aştepta, aşadar, să găsim şi urme ale unor războaie – vârfuri de suliţe, de exemplu. Dar, contrar aşteptărilor, nu a supravieţuit nici o astfel de dovadă: se pare că era o comunitate paşnică.[15] Malta şi Gozo erau, probabil, insule sacre, respectate de toate populaţiile din centrul Mediteranei, precum era Delosul în lumea greacă clasică. O bortă descoperită într-o dală din templul de la Taxien ar putea fi dovada că acolo se găsea un oracol. Un fapt remarcabil este că s-au descoperit foarte puţine urme care să ateste prezenţa unor vizitatori străini. Dacă aceste două insule erau sacre, parte din caracterul lor sacru trebuie să fi provenit şi din aceea că nimeni nu avea dreptul să se apropie de ele, fiind locuite doar de nativi maltezi în serviciul Marii Zeiţe, pe care maltezii o reprezentau nu doar sub formă de statui şi figurine, ci chiar sub forma templelor, cu exteriorul lor vălurat şi cu interiorul plin de coridoare asemenea unui uter.

Sfârşitul acestei culturi e la fel de surprinzător ca şi apariţia ei. Lunga perioadă de pace s-a încheiat pe la mijlocul secolului al XVI-lea î.Hr. Nu există nici un semn de declin în cultura templelor; ci mai degrabă a fost vorba de o ruptură bruscă, în momentul în care au năvălit invadatorii; aceştia nu deţineau abilităţile cu ajutorul cărora fuseseră ridicate grandioasele monumente de pe insule, însă aveau şi ei un avantaj: armele de bronz. Dacă ne luăm după rotiţele de fus din lut şi după hainele carbonizate care au fost descoperite, putem bănui că acei invadatori erau torcători şi ţesători care veneau din Sicilia şi din sud-estul Italiei.[16] În secolul al XIV-lea î.Hr. le-au luat locul un alt val de colonişti sicilieni. Însă la acel moment Malta îşi pierduse deja

specificul: migratorii şi urmaşii lor se instalaseră în monumentele abandonate de oamenii care dispăruseră de pe faţa pământului.

IV

DACĂ ÎN MALTA NIMIC NU S-A SCHIMBAT PREA MULT vreme de câteva sute de ani, Sicilia a fost mult mai nestatornică, aşa cum ne-am fi şi aşteptat de la o suprafaţă vastă şi accesibilă de uscat, cu o mare varietate de resurse. Coloniştii au fost atraşi de regiune pentru că pe grupul de insule Lipari se găsea mult obsidian; au adus cu ei propria cultură, cum se poate vedea la Stentinello, lângă Siracuza, care a înflorit la începutul mileniului IV î.Hr., când templele malteze erau încă în construcţie. Situl, plin de colibe, avea un perimetru de cam 250 de metri şi era înconjurat de un şanţ; înăuntru s-au găsit obiecte de ceramică şi figurine simple reprezentând capete de animale. Era, se pare, un sat foarte ocupat, care avea nu doar propriii meşteşugari, ci şi comanda asupra zonei rurale înconjurătoare şi asupra ţărmului, de unde îşi putea procura hrana. Aşezările acestor oameni aduc foarte mult cu cele descoperite în sud-estul Italiei, de unde veniseră, cu siguranţă, strămoşii lor.

Circa 3000 de ani s-au scurs de la prima cultură Stentinello până la apariţia cuprului şi a bronzului; schimbările nu s-au petrecut rapid, iar aceste migraţii erau haotice – de altfel, până astăzi nu s-a înregistrat nici un val mare de migraţii care să zguduie Mediterana. Dar tocmai acest contact lent, osmotic a dus la apariţia elementelor unei culturi comune. În Neolitic, stilul de viaţă al sicilienilor de la Stentinello avea multe trăsături în comun cu stilul de viaţă al celorlalte populaţii din Mediterana; asta nu înseamnă că toţi vorbeau aceleaşi limbi (cum nu cunoşteau scrisul, nu au lăsat nici o urmă a limbii pe care o foloseau) şi că aveau strămoşi comuni. Dar au avut cu toţii o contribuţie la marile schimbări economice şi culturale care au dus la apariţia agriculturii, a domesticirii şi creşterii animalelor şi a olăritului. Din Siria până-n Algeria, din Spania până-n Anatolia, în siturile arheologice s-a găsit cam acelaşi tip de ceramică, brută şi incizată. În aceeaşi perioadă, Lipari a încetat să mai fie un simplu depozit de unde se putea lua în voie obsidian şi a fost colonizat de oameni cu gusturi şi obiceiuri asemănătoare cu cele ale oamenilor de la Stentinello. Largul mării nu mai constituia un obstacol: coloniştii o porniseră către sud, astfel încât în siturile din Tunisia s-au găsit obiecte de ceramică asemănătoare cu cele

de la Stentinello, precum şi obsidian de Pantelleria, insulă situată între Sicilia şi Africa.[17]

Lipari se bucura de un standard de viaţă mai ridicat, fiindcă deţinea întâietatea asupra rezervelor de obsidian. O problemă care poate fi dezbătută la infinit rămâne următoarea: dacă succesiunea diferitelor stiluri de ceramică indică sau nu schimbări în compoziţia populaţiei care se stabilise pe insulă. Modele se schimbă fără ca populaţiile să se schimbe, după cum poate observa oricine priveşte atent către Italia modernă. Ceramicii decorate cu flăcări roşii, caracteristică mileniului VI î.Hr., i-au urmat alte tipuri, maro simplu sau negru simplu, remarcabile prin suprafeţele lor netede şi lucioase şi prin atenţia şi precizia cu care erau lucrate. Pe la sfârşitul mileniului V î.Hr., aceste tipuri noi au deschis drumul obiectelor de ceramică ornate cu modele şerpuite, zigzaguri sau spirale, şi pictate la suprafaţă, asemănătoare cu cele găsite în Italia de sud şi în Balcani. Au mai urmat şi alte mode, din momentul în care – la începutul mileniului IV î.Hr. – a fost introdusă ceramica roşie pictată, ceea ce a dus la apariţia longevivei „culturi Diana“, concluzie la care s-a ajuns în urma descoperirilor făcute în principalul sit arheologic din regiune. Lucrurile importante de reţinut sunt ritmul lent în care s-au produs schimbările şi stabilitatea acestor societăţi insulare.[18]

În călătoriile lor pe Marea Adriatică, pe Marea Ionică şi prin Strâmtoarea Siciliei, marinarii transportau şi ofereau spre vânzare diverse mărfuri, majoritatea perisabile – dintre care au supravieţuit mai ales ceramica şi obsidianul. Putem doar să ghicim ce fel de bărci foloseau aceşti primi marinari. În largul mării, obţineau izolaţia folosind probabil acoperitori din piele; bărcile nu puteau fi mici, de vreme ce erau folosite pentru a transporta nu doar oameni, ci şi animale şi vase de lut ars.[19] Analiza unor dovezi mai târzii – nişte desene brute de pe obiecte de ceramică din Insulele Ciclade – arată că bărcile nu aveau un pescaj adânc, ceea ce le făcea instabile pe mările agitate, şi că erau acţionate cu vâsle. În urma câtorva experimente realizate cu o barcă de trestie botezată *Papyrella*, s-a ajuns la concluzia că primele bărci trebuie să se fi mişcat foarte încet – cu maximum patru noduri – şi că pe vreme rea se pierdea şi mai mult timp. De exemplu, marinarilor le lua adesea chiar şi o săptămână întreagă pentru a ajunge, trecând pe drum din insulă-n insulă, de pe uscatul Atticii până pe insula Melos, în Ciclade.[20]

În Mediterana încă existau insule pe care se stabiliseră foarte puţini oameni, cum ar fi Insulele Baleare şi Sardinia. Mallorca şi Menorca erau deja locuite la începutul mileniului V î.Hr., cu toate că acolo ceramica a apărut doar pe la mijlocul mileniului III î.Hr., şi e posibil ca la un moment dat să fi existat şi un hiatus, atunci când primii colonişti s-au dat bătuţi în lupta cu natura. Cei dintâi locuitori ai Sardiniei par să fi fost crescători de vite care şi-au adus cu ei animalele.[21] De-a lungul ţărmurilor Africii de Nord nu existau construcţii monumentale, nici o urmă de înflorire comparabilă cu cea din Malta. Majoritatea locuitorilor de pe ţărmurile Mediteranei nu se aventurau pe mare mai departe de zonele din care pescuiau şi de unde se vedeau ţinuturile şi casele lor. Apariţia, în mileniul V î.Hr., a comunităţilor de fermieri din Delta Nilului şi de la Faiyum (la vest) a fost un fenomen mai degrabă local decât mediteraneean, care a reprezentat răspunsul ingenios al locuitorilor din acele ţinuturi scăldate din plin de ape, ba chiar saturate cu apă, la resursele mediului în care trăiau; vreme de cel puţin câteva secole, Egiptul de Jos a fost, aşadar, o lume închisă. Malta, Lipari, Cicladele erau şi ele comunităţi insulare cu totul aparte, care aveau roluri foarte precise – două dintre ele erau sursă de materie primă pentru confecţionarea uneltelor din piatră, iar a treia, în mod misterios, centrul unui cult religios complex.

2
Cupru şi bronz
3000 î.Hr.–1500 î.Hr.

I

ASUPRA DEZVOLTĂRII SOCIETĂŢILOR PREISTORICE există două perspective de bază: o abordare difuzionistă, astăzi aproape cu totul demodată, care pune apariţia noilor stiluri şi tehnici pe seama migraţiei şi a comerţului; o abordare care pune accentul pe factorii din interiorul societăţilor respective care au favorizat schimbarea şi creşterea. Odată ce a apărut tendinţa de a căuta explicaţii interne ale schimbării, interesul pentru stabilirea identităţii etnice a coloniştilor a scăzut. În parte, asta înseamnă că cercetătorii erau conştienţi că, oricât s-ar grăbi să coreleze „rasa“ cu limba şi cultura, realitatea de pe teren, de la faţa locului, era cu totul alta: grupurile etnice se amestecă, limbile se împrumută, importante caracteristici culturale, precum practicile funerare, se schimbă atunci când apar nou-veniţii. De asemenea, ar fi o greşeală să credem că orice schimbare socială este rezultatul unor progrese interne doar amplificate de dezvoltarea comerţului: ţărmurile şi insulele slab populate ale Mediteranei preistorice ofereau spaţii vaste în care cei ce veneau în căutare de hrană, războinicii exilaţi sau pelerinii la sanctuare păgâne puteau să întemeieze noi aşezări departe de casă. Dacă întâlneau colonişti deja stabiliţi în locurile în care ajungeau, nou-veniţii fie se înrudeau cu ei prin căsătorii, fie îi alungau sau îi exterminau, limba unuia sau altuia dintre grupuri devenind dominantă, din motive care au rămas până astăzi o necunoscută.

Cicladele au devenit leagănul unei culturi bogate şi vii pe la începutul Epocii Bronzului (cam după 3000 î.Hr.). Principalele insule erau deja, la acel moment, populate; sate precum Phylakopi, de pe insula Melos, erau prospere; pe multe dintre insule, pornind de la o vatră comună ce reunea câteva gospodării, s-au dezvoltat mici sate.[1] Carierele de obsidian erau încă exploatate, iar cupru se găsea în vestul Cicladelor, de unde ajungea în Creta; produsele din Ciclade ajungeau în continuare în străinătate, însă doar în anumite locuri: în sudul Egeei, dar – pentru un motiv sau altul – nu şi

în nord; putem deci trage concluzia că mările erau, încă, doar parţial deschise, în funcţie de ce le puteau oferi locuitorilor din Insulele Ciclade celelalte regiuni. Se pare că locuitorii de pe insule importau foarte puţin în satele lor; de altfel, doar câteva produse din est au fost găsite în siturile din Ciclade unde s-au făcut săpături. Dar nu trebuie să facem clasica greşeală de a crede că inventarul arheologic găsit era complet; ţesături, alimente, sclavi, obiecte confecţionate din materiale perisabile precum lemnul – toate acestea erau aduse de altundeva, fără îndoială, însă atunci când vorbim despre mileniul III î.Hr. e discutabil dacă aceste transporturi pot fi descrise în mod formal drept „comerţ“.

Cultura cicladică nu mai era definită doar de Insulele Ciclade, ci a început să se răspândească şi către sud. În perioada pe care arheologii o numesc prima etapă din Epoca Bronzului Timpurie, în nord-estul Cretei, la Agia Photia, s-a dezvoltat o nouă aşezare, care, judecând după metoda de înmormântare, pare să fi fost mai mult cicladică decât cretană. Dacă descriem această aşezare drept o „colonie“ cicladică, formula e mult prea căutată; se poate spune mai degrabă că oameni născuţi în Ciclade s-au stabilit pe pământ cretan şi au trăit în continuare în stilul în care erau obişnuiţi. În a doua etapă din Epoca Bronzului Timpurie, pe la 2500 î.Hr., produsele din Ciclade au început să ajungă şi dincolo de Agia Photia şi chiar să fie imitate de meşteşugarii cretani; mai mult, aceste mărfuri au început să se răspândească şi la nord-est, până la Troia, cetate care tocmai răsărea în apropiere de Dardanele şi care, datorită legăturilor ei tot mai

extinse cu interiorul Anatoliei şi cu Marea Neagră, era, probabil, principala sursă de cositor.[2]

Un singur produs însă câştiga din ce în ce mai mult prestigiu, întărind, la propriu, mâna celor care exercitau puterea politică: bronzul; iar cererea pentru acest aliaj trebuie să fi creat o întreagă reţea de legături în toată Egeea, unind Troia cu insulele. Recipientele strălucitoare şi piedestalurile de bronz sau de cupru stăteau drept chezaşi pentru bunăstarea şi prestigiul proprietarilor; însă armele de bronz erau cele care le dădeau siguranţă oamenilor în faţa duşmanilor. Cei care deţineau asemenea articole erau, fără îndoială, războinici de succes. Cupru se găsea pe insula Kythnos, la extremitatea vestică a Cicladelor, sau în Attica, în Grecia continentală. Primii fierari şi-au dat seama că pot întări cuprul – metal destul de uşor – punându-l în aliaj cu cositorul. Din momentul în care componentele bronzului au fost aduse laolaltă şi s-a stabilit un sistem de schimburi se poate spune că reţeaua de legături ce funcţiona în toată Egeea s-a dezvoltat până ce, în sfârşit, a atins stadiul de „rute comerciale“: se stabileau legături în mod regulat, în funcţie de anotimpuri, de la un an la altul, pentru realizarea schimburilor comerciale; intermediarii schimburilor călătoreau cu barca, însă am merge mult prea departe dacă am afirma că aceştia erau comercianţi profesionişti care trăiau doar din veniturile comerciale. Mediterana devenea şi ea din ce în ce mai vie, bătută-n lung şi-n lat de oameni de diverse origini care căutau sau erau nerăbdători să dispună de bunurile ce se găseau acolo, de origini variate şi ele.

Cicladele se întind de o parte şi de alta a acestor rute, însă nu au primit neapărat influenţe din mai multe direcţii, ci mai degrabă şi-au dezvoltat pe cont propriu o formă aparte de artă; termenul „artă“ ar trebui folosit totuşi cu oarecare rezerve, fiindcă obiectele produse în Ciclade aveau întrebuinţări precise, chiar dacă astăzi nu le mai putem desluşi clar. „Arta cicladică“ a exercitat o influenţă deosebită asupra artiştilor moderni – „o simplitate a formei care îţi taie respiraţia de-a dreptul“, ca să citez cuvintele lui Colin Renfrew –, fiindcă încă de-atunci existau o preocupare din ce în ce mai mare pentru proporţiile corpului uman şi un simţ al „armoniei“ care nu-şi găsesc pereche în restul sculpturilor monumentale din aceeaşi perioadă realizate în Malta, în Vechiul Regat Egiptean sau în Mesopotamia.[3] Proporţiile obiectelor variază, de la figuri miniaturale într-atât de stilizate, încât ochiului modern îi par mai degrabă nişte viori decât nişte oameni, până la statui de muzicieni

aproape în mărime naturală; figurinele în formă de vioară sunt printre cele mai vechi piese, datând de pe la 3000 î.Hr. Predomină figurile feminine, ducându-ne cu gândul la un cult al Marii Zeiţe. „Doamna grasă din Saliagos“, cu fesele ei generoase, poate avea legătură – ca şi idolii maltezi – cu culturile fertilităţii. Drept materie primă se folosea marmură albă de Paros, însă pe obiectele găsite au supravieţuit suficiente pete de culoare încât să ne dăm seama că toate erau viu colorate.[4]

Statuile sunt asociate cu înmormântările, şi orice mormânt era însoţit de paisprezece „idoli“. Uneori aceştia au fost găsiţi sparţi, poate ca urmare a unor complexe ritualuri funerare. Îi înfăţişau oare pe cei decedaţi? Se poate să fi avut mai multe funcţii, mai ales că au fost produşi fără întrerupere vreme de multe sute de ani (Epoca Bronzului Timpurie se întinde, în Ciclade, pe durata a douăsprezece secole, începând de la 3000 î.Hr.). O altă explicaţie ar fi că aceşti idoli erau psihopompi, adică însoţeau şi ghidau sufletele morţilor pe lumea cealaltă, sau substitute ale sacrificiilor umane, sau chiar însoţitori care pe lumea cealaltă aveau să ofere satisfacţie sexuală ori divertisment muzical. Sculpturile stau mărturie pentru existenţa unei caste de meşteşugari pricepuţi. Mormintele indică existenţa unei societăţi complexe şi stratificate, cu lideri şi subordonaţi; dintre bărbaţii care puteau munci, unii erau, probabil, folosiţi drept vâslaşi pentru bărcile mici care făceau din ce în ce mai multe călătorii regulate pe Marea Egee, deşi e puţin probabil ca acestea să fi ajuns prea departe; corăbiile cu pânze par să fi apărut doar în mileniul II î.Hr. Imagini de bărci cu pânze se găsesc pe aşa-numitele „tigăi“, farfurii de lut gravate cu reprezentări ale unor obiecte în formă de miriapode cu prova ridicată.[5]

II

IMPACTUL TROIEI ASUPRA ISTORIEI MEDITERANEI a fost esenţial din două puncte de vedere. Pe de o parte, Troia a avut, încă de la începutul Epocii Bronzului, rolul de punct de tranzit care lega Egeea de Anatolia şi de Marea Neagră; pe de altă parte, povestea Troiei reprezintă miezul conştiinţei istorice nu doar a grecilor, care susţineau că ar fi distrus cetatea, ci şi a romanilor, care susţineau că sunt descendenţi ai refugiaţilor din acea cetate. Troia cea adevărată a fost greu de despărţit de Troia mitică, din momentul în care, în 1868, afaceristul german Heinrich Schliemann, obsedat de veridicitatea *Iliadei*, a identificat

colina Isarlîk, la şase kilometri şi jumătate de punctul în care Dardanelele se deschid în Marea Egee, drept situl cetăţii descrise de Homer.[6] Cu toate că unii cercetători au încercat să demonstreze că nu a existat nici un Război Troian şi că, în consecinţă, identificarea Troiei este o falsă problemă, descoperirile din arhivele hitite găsite mai departe, către est, au înlăturat orice urmă de îndoială cu privire la faptul că în Isarlîk se găsesc ruinele cetăţii (sau ale micului stat) cunoscute de Grecia clasică sub numele de Troia sau Ilion. Coloniştii de mai târziu, inclusiv grecii care au construit noul oraş Ilion în epoca clasică, şi împăratul Constantin cel Mare, care la început voia să construiască Noua Romă mai degrabă acolo decât în Bizanţ, ştiau şi ei, deja, că în acel loc fusese cu adevărat Troia. Încă un lucru remarcabil: îndelungata istorie a locului începuse cu mult înainte de data pe care autorii clasici au fixat-o pentru Războiul Troian (1184 î.Hr.); istoria lui a început încă din momentul în care bronzul s-a răspândit în estul Mediteranei. Cetatea a fost reconstruită iar şi iar; în 1961, unul dintre arheologii care săpau în situl colinei, Carl Blegen, a identificat patruzeci şi şase de straturi pe nouă niveluri principale.[7]

Troia nu a cunoscut era Neoliticului. În această cetate au locuit încă de la început oameni care cunoşteau cuprul şi care probabil făceau negoţ cu cositor. Prima Troie, „Troia I" (cca 3000–cca 2500 î.Hr.), era o aşezare mică, cam la o sută de metri distanţă, dar s-a transformat apoi într-o impresionantă cetate fortificată, cu turnuri de pază din piatră şi trei linii de întărituri.[8] De-a lungul acestei perioade cetatea a fost intens reconstruită, iar în ultimele zile de Troia I fortăreaţa a fost distrusă de o imensă conflagraţie. Însă înăuntrul zidurilor fortăreţei oamenii duceau deja o viaţă domestică aşezată, iar faptul că s-au găsit acolo rotiţe de fusuri dovedeşte că femeile ţeseau probabil la gura focului, lângă căminele ale căror resturi au fost şi ele dezgropate de arheologi; aşadar, reiese de la sine că primii troieni făceau şi negoţ cu haine confecţionate din lâna oilor pe care le creşteau pe câmpiile din preajma cetăţii. Casa din Troia I care s-a păstrat cel mai bine avea aproape douăzeci de metri în lungime, cu o tindă orientată către vest; se poate să fi fost locuită de unul dintre liderii comunităţii şi de vasta lui familie. Primii troieni confecţionau de mână mici figurine, în majoritate feminine, şi se hrăneau cu crustacee, ton şi delfin, precum şi cu carne şi cereale. În acest prim strat nu s-au găsit arme de metal, însă existenţa pietrelor de şlefuit indică faptul că uneltele de cupru şi de bronz erau adesea

ascuţite. Nu s-a găsit nici un indiciu al luxului: podoabele care au supravieţuit sunt din os, marmură sau piatră colorată. Ceramica, din belşug, este sobră, palid colorată şi în general neornamentată, deşi formele sunt destul de elegante.[9]

Troia timpurie făcea parte dintr-o lume culturală care s-a extins şi dincolo de Anatolia; o comunitate similară s-a dezvoltat pe insula Lemnos, nu departe spre vest, la Poliochni, numită uneori „cel mai vechi oraş din Europa“, dar şi la Thermi sau Lesbos.[10] Dar nu avem de ce să facem speculaţii despre locul din care veneau primii locuitori ai acelor ţinuturi sau despre limba pe care o vorbeau. Într-adevăr, de vreme ce Troia şi Poliochni au fost mai întâi „gări“ de negoţ care „păzeau“ rutele comerciale din Egeea şi de pe uscat, ele trebuie să fi atras repede oameni de diverse origini, la fel ca toate oraşele-port, de atunci încoace. Chiar dacă Isarlîk se află astăzi departe de mare, Troia preistorică se înălţa pe marginea unui golf mare (de existenţa căruia se pare că Homer ştia), care treptat s-a umplut cu aluviuni.[11] Aşadar era un oraş maritim, cu o poziţie strategică: vânturile potrivnice puteau face imposibilă pătrunderea în Strâmtoarea Dardanele uneori chiar şi săptămâni la rând; corăbiile de transport care soseau de pe mare erau reţinute în golf, iar locuitorii cetăţii aveau grijă să-şi asigure profitul satisfăcând nevoile celor de la bord. Toate astea nu s-au petrecut imediat, ci treptat, şi se pare că în perioada Troia I navigaţia prin dreptul cetăţii era intermitentă şi deloc uşor de controlat. Ceea ce a apărut în locul vechii Troia I, Troia II (cca 2500–cca 2300 î.Hr.), era o cetate mai mare şi mai bine apărată, puţin mai întinsă, cu nişte porţi monumentale şi o imensă sală rectangulară, numită *megaron*, probabil înconjurată de coloane de lemn. Troienii care locuiau acolo erau şi ei agricultori şi ţesători – în situl arheologic a fost găsit un fus de care încă era agăţată o bucată de fir de ţesut carbonizat.[12] De asemenea, îşi procurau sau confecţionau ei înşişi armament sofisticat; se pare că armele de bronz le importau, însă armele mai uşoare, făcute doar din cupru, le erau la îndemână şi probabil le confecţionau ei înşişi folosind metal adus de departe, pe mare.

Chiar dacă acum se trecuse la ceramica realizată la roata olarului (care nu exista încă în Troia I), lui Blegen nu-i plăceau vasele lor şi afirma că „erau oameni aspri şi austeri, care nu iubeau veselia şi lumina“[13]; însă a considera că acele cupe subţiri pe care începuseră să le facă acum troienii erau mohorâte şi fără nimic aparte e doar o chestiune de gust. În plus, la Troia ajungeau de departe, chiar şi din Ciclade, vase

mari pline cu untdelemn şi vin. Obiecte de ceramică asemănătoare cu cele de la Troia au fost găsite în apropiere de ţărmurile Egeei şi Anatoliei, ceea ce poate însemna că aceste obiecte erau importate din Troia, dar şi că (mai degrabă) stilul asemănător al ceramicii era semnul unei culturi comune din care făcea parte şi Troia. Ce-i drept, Poliochni, cu care Troia avea atât de multe trăsături în comun, era de două ori mai mare decât Troia. Aceste aşezări din Egeea nu erau nici pe departe la fel de bogate precum cetăţile din Egipt şi Mesopotamia şi nu există nici o dovadă că ar fi cunoscut şi dezvoltat scrisul, un instrument care, la nevoie, le-ar fi fost de mare folos pentru comerţ şi contabilitate; Troia şi Poliochni se integrau acum într-o lume comercială intercorelată prin care, pe uscat şi pe mare, şerpuiau numeroase rute comerciale regulate; iar dovada cea mai clară că acest lucru a sporit cu mult bunăstarea elitei din Troia II este inventarul faimoasei „Comori a lui Priam" descoperite de Schliemann.

Lunga dispariţie a acestei comori în buncărele sovietice[4] i-a privat pe cercetători şi arheologi de ocazia de a stabili câtă noimă are teoria lui Schliemann, care unora le pare a fi doar o născocire de-a lui.[14] Schliemann a adunat tot ce a găsit în mai multe tezaure, dintre care pe unul l-a numit „Marea Comoară", punându-l pe seama unui asediu care însă (dacă într-adevăr a avut loc) s-a petrecut abia un mileniu mai târziu. Măiestria lucrăturii acelor obiecte era într-adevăr impresionantă. Inventarul de bijuterii pentru femei şi veselă de aur şi argint e remarcabil, inclusiv o sosieră de aur şi ceea ce Schliemann credea că e o parură purtată de femei, lucrată cu fir de aur, precum şi mii de şiraguri de mărgele din aur şi numeroase lănţişoare de argint; mai erau şi o grămadă de obiecte făcute din alte materiale, de exemplu topoare ceremoniale de jad şi butoni din cristal de stâncă, care împodobeau probabil sceptrele. Unele obiecte par să fi fost confecţionate pe plan local; altele, inclusiv aurul, erau mai mult ca sigur importate. Toate acestea stau drept mărturie vie pentru existenţa unei societăţi conduse de o elită prosperă a cărei bunăstare crescuse de pe urma profitului obţinut din negoţul ce se desfăşura în cetate. Troia nu era doar un centru de comerţ, ci şi un centru industrial, unde probabil se produceau ţesături grele din lână; mai exporta şi cherestea de pe Muntele Ida, din apropiere, care era folosită în ţinuturile din împrejurimi la construirea corăbiilor şi a caselor; întreaga regiune era bogată în terenuri agricole şi turme. Judecând după oasele de animale descoperite în sit,

se pare că Troia II nu era încă faimosul centru de creştere a cailor care avea să devină. Însă Troia era o aşezare periferică; Mediterana n-a fost niciodată un punct important de interes pentru marii regi hitiţi, care se orientau către vestul Asiei, ţinut muntos şi bogat în zăcăminte minerale.

4. Câteva obiecte din Comoara lui Priam se află astăzi la Muzeul de Arheologie din Istanbul; restul pieselor fuseseră achiziţionate în 1881 de Muzeul Regal din Berlin, unde au rămas până în 1945, când au dispărut în mod misterios. Cu toate că în timpul Războiului Rece guvernul sovietic a negat orice implicare în dispariţia artefactelor, ulterior s-a descoperit că Armata Roşie era responsabilă pentru acest furt, căci în septembrie 1993 obiectele au apărut drept exponate la Muzeul Puşkin din Moscova. Ruşii refuză, până astăzi, să renunţe la comoara furată de la germani în timpul războiului, susţinând că o păstrează drept compensaţie pentru distrugerea oraşelor ruseşti şi prădarea muzeelor lor de către soldaţii armatei naziste. (N. tr.)

Creşterea şi dezvoltarea Troiei nu a fost un proces liniar. Troia III (construită după ce Troia II a fost distrusă prin foc pe la 2250 î.Hr.) a fost o aşezare mai săracă decât Troia II, iar locuitorii ei trăiau înghesuiţi în vârf de colină. Carnea de broască ţestoasă predomina în dieta lor. Pe insula Lemnos, Poliochni a fost, probabil, atacată de mai multe ori, drept care la sfârşitul mileniului III î.Hr. dimensiunile şi bunăstarea acestei cetăţi scăzuseră mult. Pe la 2100 î.Hr. Troia a fost distrusă din nou, poate în urma unui război, dar, după reconstrucţie, nici condiţiile de viaţă din Troia IV nu au fost cu mult mai bune, iar printre case şerpuiau străduţe strâmte şi întortocheate. Schimbările masive din vestul Asiei afectau puternic şi estul Mediteranei: în centrul şi estul Anatoliei imperiul hitit şi mai apoi, de pe la 1750 î.Hr., noul imperiu al lui Anitta au devenit punctul de interes pentru comerţ începând chiar de la Tigru şi Eufrat; afacerile erau deviate de pe rutele comerciale obişnuite pe unde se aduceau metale până la extremitatea nordică a Egeei.[15] După vârsta de aur, aşadar, a venit o perioadă de criză, care a durat 300 de ani sau chiar mai mult, cu toate că pe la sfârşitul perioadei Troia V, la 1700 î.Hr., condiţiile de trai s-au îmbunătăţit; casele erau mai curate, iar locuitorii preferau să mănânce vită şi porc în locul fripturilor de broască ţestoasă cu care se hrăneau strămoşii lor. Dar în ce priveşte comerţul şi cultura dezvoltarea cea mai spectaculoasă s-a petrecut, din nou, tot pe insulele din estul Mediteranei – în Creta şi în Ciclade.

III

CIVILIZAŢIA MINOICĂ DIN CRETA a fost prima mare civilizaţie mediteraneeană, prima cultură bogată, literată, urbană şi vie din punct de vedere artistic care a apărut în lumea mediteraneeană. Această afirmaţie ar putea fi contrazisă de faptul că avem cunoştinţă de apariţia unei civilizaţii avansate încă din perioada dinastică timpurie a Egiptului antic, însă egiptenii priveau ţărmurile Mediteranei drept marginea ultimă a lumii lor, delimitată de Nil, şi nu de marea de dincolo de el. Spre deosebire de egipteni, minoicii navigau în mod constant pe Mediterana şi, lucru remarcabil, marea era prezentă în nenumărate feluri în cultura lor – în modelele de pe obiectele lor de olărit şi ceramică şi, probabil, în cultul închinat zeului mării, Poseidon. Minoicii erau, mai mult ca sigur, descendenţi ai unor migratori veniţi din Anatolia. Însă ceea ce au creat ei a fost o civilizaţie cu totul aparte în ce priveşte stilul artistic, cultele religioase, viaţa economică şi organizarea socială. În plus, au lăsat în urmă şi o mărturie a realizărilor lor: legendele despre marele rege Minos, de al cărui nume arheologii moderni au legat civilizaţia acelor oameni din vechime. Tucidide povesteşte cum regele Minos a creat cel dintâi în lumea mediteraneeană un imperiu maritim măreţ, o talasocraţie; aşadar, mărturii despre Creta străveche dăinuiseră până în secolul V – secolul de aur – atenian. Atenienii îşi mai aminteau şi de un tribut sacrificial de tineri cretani care i se plătea în mod regulat regelui din Creta şi ale cărui reminiscenţe se pot vedea în practicile rituale ale cretanilor din mileniul al II-lea[16].

Cea mai veche aşezare de la Cnossos, datând din Neolitic, îşi dezvoltase deja un stil artistic propriu până la sfârşitul mileniului al III-lea. Modelele ceramicii produse în Creta la începutul Epocii Bronzului se deosebeau tot mai mult de modelele din ţinuturile vecine. Ceramica din perioada cunoscută drept Civilizaţia Minoică Timpurie II (cca 2600–2300 î.Hr.) are drept caracteristică un efect de relief, obţinut prin „trucuri“ învăţate în timpul arderii; de asemenea, meşteşugarii acordau o mare atenţie şi aspectului exterior al vaselor, astfel încât obţineau o fineţe a formelor şi o însufleţire a decoraţiunilor (volute spectaculoase şi meandre curgătoare) care au făcut ca ceramica Cretei străvechi să se deosebească tot mai mult de cea din Anatolia aceleiaşi perioade. Se manifestau, desigur, şi influenţe din exterior. Pe la anul 2000 î.Hr. cretanii produceau sigilii de fildeş şi de piatră, însemn inventat de o elită nerăbdătoare să-şi afirme posesia asupra propriilor bunuri; unele modele, precum leii,

erau, cu siguranţă, preluate din străinătate, în vreme ce modelele abstracte amintesc adesea de sigiliile din Egipt sau din Orientul Apropiat – exista deja un comerţ activ cu Siria şi cu regiunea din apropierea gurilor Nilului.[17]

Nu e nevoie neapărat să alegem între cei dintâi minoici – populaţie indigenă foarte talentată – şi minoicii migratori care au adus cu ei elemente din culturile Orientului Apropiat; Creta era o răscruce a mai multe culturi, care atrăgea probabil coloniştii din mai multe direcţii. Scriitorii clasici, începând cu Homer, au tot pomenit diversele populaţii care au locuit insula, inclusiv pe „eteocretanii cu inimă mare“, adică „adevăraţii cretani“, şi pe „nobilii pelasgi“, nume dat oricăror populaţii migratoare. Se poate ca toponimele din Creta şi de pe continent cu terminaţii pre-greceşti precum *-nthos* şi *-ssa* să fi rămas moştenire de la populaţiile care trăiseră în regiune cu mult înainte de sosirea grecilor; cel mai important cuvânt cu terminaţia *-nthos* este „labirint“, care în sursele clasice a fost pus în legătură cu palatul lui Minos de la Cnossos, în vreme ce printre cuvintele terminate în *-ssa* se găseşte şi acela care desemnează marea însăşi, *thalassa*.[18] Limba şi genele sunt, totuşi, subiecte separate şi mai bine decât să încercăm să identificăm o „înzestrare nativă“, cu specificul ei aparte, este să-i vedem pe minoici ca pe o populaţie cosmopolită a cărei deschidere către multe culturi i-a permis să-şi rafineze propriile forme artistice originale. Nu au rămas cantonaţi în stilurile şi tehnicile tradiţionale pe care unele culturi vecine, mai ales din Egipt, le păstraseră aproape neschimbate milenii la rând.

Modul în care au fost construite palatele reprezintă cea mai limpede dovadă că în Creta se dezvoltase o civilizaţie locală foarte dinamică. Cnossosul, aflat la aproape zece kilometri depărtare de ţărmul mării, a fost reconstruit ca un palat măreţ pe la anul 1950 î.Hr. şi tot cam atunci (Civilizaţia Minoică Mijlocie I) au apărut şi alte palate, la Phaistos – în sud – şi la Mallia – în est. Totuşi, Cnossosul a rămas mereu cel mai impunător dintre palate; nu e sigur dacă acest lucru reflecta preeminenţa lui politică sau religioasă ori doar faptul că regiunea aflată sub comanda lui dispunea de resurse mai bogate; teoriile potrivit cărora insula ar fi fost împărţită în mai multe zone de putere controlate de diversele palate rămân, totuşi, la stadiul de teorii. Chiar şi termenul „palat“ este imprecis: se poate ca aceste structuri să fi fost complexuri de temple, cu toate că am greşi să ne-nchipuim că minoicii aplicau aceleaşi

delimitări stricte pe care le aplică observatorul modern.[19] Pe locul Cnossosului mai existase înainte un mic complex de temple; aşadar construirea marilor palate nu a fost iniţiativa unei noi populaţii de imigranţi care preluase conducerea, ci o iniţiativă care s-a dezvoltat în acord cu cultura deja existentă pe insulă. Acest lucru dă seamă de boomul economic din momentul în care Creta şi-a confirmat rolul de răscruce a estului Mediteranei şi de sursă de lână şi ţesături. Palatele străine erau în mod conştient imitate: asemenea palate şi temple imense mai existau în Egipt, având ziduri cu fresce şi curţi pline de coloane. Dar planul, stilul şi rolul palatelor din Creta erau, se pare, diferite.[20]

Palatul de la Cnossos a fost de mai multe ori avariat de incendii şi cutremure, iar în istoria sa de mai bine de 200 de ani aspectul lui interior s-a schimbat în numeroase rânduri. Ne putem totuşi imagina cam cum arăta pe dinăuntru. În aşa-numita „Scăldătoare“, un depozit săpat sub podeaua Palatului Vechi, se găsea o impresionantă colecţie de cupe şi artefacte datând de pe la 1900 î.Hr., folosite, probabil, în ritualurile religioase. Unele obiecte de ceramică proveneau din ţinuturile muntoase ale Cretei, dar existau acolo şi obiecte exotice, precum piese de fildeş, de faianţă sau de ou de struţ, mărturii ale contactelor cu Egiptul şi cu Siria. După toate probabilităţile, la Cnossos se găsea şi foarte mult obsidian adus de pe insula Melos. E limpede deci că în perioada protopalatială (a Vechiului Palat) minoicii aveau, la nord, legături cu Cicladele, iar la sud şi la est, cu Levantul şi cu Nilul. Judecând după tipul aparte de greutăţi pentru războiul de ţesut găsite în Palatul Vechi, putem bănui că Cnossosul era un centru de producţie pentru un tip special de haine care erau exportate în ţinuturile vecine; aceste greutăţi apar în afara Cretei abia după 1750 î.Hr. Nişte recipiente enorme, *pithoi*, fixate în pământ, erau folosite la depozitarea untdelemnului, a cerealelor şi a altor produse, fie pentru uzul de la palat, fie pentru comerţ. Cretanii perfecţionaseră un tip de ceramică subţire cât coaja de ou, pe care o exportau în Egipt şi în Siria. Unele dintre obiecte erau realizate în atelierele de la palat; dar în apropierea palatelor se găseau oraşe în toată regula, căci era o „civilizaţie“ în adevăratul sens al cuvântului, o cultură care se concentra, în mare măsură, în jurul oraşelor, cu toate meşteşugurile lor. Cnossosul avea oraşe-satelit la Katsamba şi la Amnisos, care funcţionau drept porturile lui la mare; de altfel, Amnisos este menţionat şi în textele egiptene. Aici era construită şi andocată flota şi tot de aici (judecând după ceramica găsită)

porneau expediţiile comerciale către Pelopones şi Dodecanez, inclusiv către Rhodos, iar apoi mai departe către Milet şi, probabil, Troia.[21] Prima epavă minoică descoperită de arheologii marini a fost scoasă la lumină de-abia la începutul secolului XXI, în nord-estul Cretei. Corabia avea zece sau cincisprezece metri în lungime şi adăpostea zeci de amfore şi recipiente mari folosite, pe la 1700 î.Hr., pentru a se transporta vin sau untdelemn de-a lungul coastelor Cretei. Structura ei de lemn se deteriorase complet, însă ne putem da seama cam cum arăta uitându-ne pe un sigiliu cretan pe care apare o corabie cu un singur catarg, cu o provă cu cioc şi cu o pupă înaltă.[22]

Odată cu apariţia scrisului în Creta găsim şi primele dovezi ale legăturilor ei externe şi ale modului specific în care le aborda. În scrierea pictografică, sigiliile încep să apară cam de pe la 1900 î.Hr., aşadar dezvoltarea sistemului de scriere pare să fi coincis aproape în totalitate cu prima fază a construirii palatelor. La sfârşitul perioadei protopalatiale, existau deja vrafuri întregi de documente: inventare de bunuri primite sau depozitate, inclusiv tributul pe care cei ce lucrau pământurile i-l plăteau conducătorului sau zeităţilor din Cnossos. Scrisul era folosit în principal pentru a ţine socoteli; şi în spatele scribilor exista, cu siguranţă, o administraţie eficientă şi complicată. Câteva dintre simboluri seamănă cu hieroglife egiptene, de unde se poate deduce că sistemul cretan de scriere se inspirase din scrierea egipteană. Poate pentru că sistemul de sunete al limbii cretane era diferit, majoritatea semnelor care s-au dezvoltat şi au fost folosite după aceea nu aduceau cu cele egiptene. Deci ideea scrisului se poate să fi fost împrumutată, dar sistemul de scriere, nu.

Incendii şi cutremure puternice au pus capăt primei perioade palatiale, în secolul al XVIII-lea î.Hr. Phaistos a trebuit reconstruit din temelii. Un preot, o preoteasă şi un tânăr s-au adunat la un sanctuar de pe Muntele Juktas pentru a cere îndurare de la zeii care zguduiau pământul; tânărul a fost sacrificat, dar imediat după aceea acoperişul sanctuarului s-a prăbuşit şi i-a îngropat pe cei care în zadar îi jertfiseră viaţa pentru zei.[23] Dacă ne amintim şi de povestea cu tinerele şi tinerii trimişi de la Atena drept hrană pentru Minotaur, putem afirma fără urmă de-ndoială că în Creta minoică se practicau sacrificiile umane. După mai multe tentative de reconstrucţie, complexul care avea în centru Noul Palat a fost ridicat şi, în ciuda a multe incendii şi cutremure ulterioare, acesta poate fi încă văzut la Cnossos,

fiind reconstituit cu multă imaginaţie de Sir Arthur Evans, pe la 1900: frescele impresionante, labirintul de camere, „apartamentele regale“ pe mai multe niveluri, curtea imensă şi ceremoniile pe care ni le putem închipui vag – ritualul sau sportul săritului peste taur şi marile procesiuni în timpul cărora i se aduceau jertfe zeiţei Potnia.[24] Perioada neopalatială (a Noului Palat) a durat de la cca 1700 î.Hr. până la cca 1470 î.Hr., sfârşindu-se spectaculos din pricina unor cutremure şi erupţii vulcanice care, de altfel, au pus capăt şi civilizaţiei cicladice de pe insula Thera. Unele fresce înfăţişează o vie cultură având drept centru palatul: într-una dintre ele vedem femei de la curte, multe cu pieptul dezgolit, stând, probabil, în grădina centrală; nu trebuie însă să ne lăsăm înşelaţi de această pictură, care rămâne o reconstituire inteligentă pornind de la fragmente mici şi disparate. Majoritatea exegeţilor au văzut în această frescă imaginea unei culturi minoice fericite, paşnice şi pline de respect pentru femei; dar e foarte important să nu o judecăm potrivit valorilor moderne şi să nu uităm că ceea ce vedem acolo este viaţa elitei – o curte princiară sau rânduieli de preoţi şi preotese. O întrebare pertinentă este dacă acele construcţii erau într-adevăr palate sau erau, de fapt, temple. Erau, cu siguranţă, locul unde se dezvolta o cultură de curte organizată în jurul cultelor religioase, în care Zeiţa-Şarpe, probabil o divinitate htoniană, avea un rol extrem de important; ca şi în alte culturi mediteraneene timpurii, divinităţile feminine erau dominante.

În această perioadă contactele cu străinătatea sporiseră semnifica-tiv. Un capac egiptean din alabastru găsit la Cnossos datează de pe la 1640 î.Hr. Două sute de ani mai târziu, mormântul vizirului egiptean Rekhmire era pictat cu imagini care înfăţişau daruri aduse de vizitatori din ţinutul *Keftiu*; vizitatorii erau îmbrăcaţi precum cretanii, în fustanelă şi cu bustul gol, iar numele *Keftiu* aminteşte de „Caftor“ din Biblie, cuvânt care desemna Creta. Frescele sunt însoţite de legende: „Daruri de la prinţii din ţinutul *Keftiu* şi de pe insulele din mijlocul mării“. Cretanii primeau în schimb fildeş, vase de piatră cu capac pline cu parfum, aur şi care de lemn sub formă de bucăţi uşor de asamblat ce se transformau în vehicule frumos ornamentate şi de mare prestigiu.[25] Şi totuşi, Creta nu dădea pe-afară de artefacte străine; şi nici stilurile artistice minoice nu erau impregnate cu modele din exterior. Minoicii aveau încredere în propriile stiluri, pe care le putem recunoaşte în unele dintre cele mai faimoase obiecte descoperite la Cnossos: figurinele care o

reprezintă pe Zeiţa-Şarpe cu sânii goi şi cupele atent şi elegant lucrate, decorate cu modele în formă de caracatiţă. Cultura minoică, în schimb, era intens exportată: ceramica de calitate produsă în Grecia continentală prezintă aceleaşi modele şi forme precum ceramica minoică, inclusiv desenele cu caracatiţe.

În aceeaşi perioadă cretanii au renunţat la hieroglife; ţineau evidenţa bunurilor de preţ folosind scrierea silabică numită Linearul A, mai puţin elegantă decât hieroglifele, dar mai rapid de folosit. Se pare că limba pe care o foloseau în acele documente era luviana, o limbă indo-europeană înrudită cu hitita, care era şi ea vorbită de-a lungul coastei vestice a Anatoliei şi – dacă un sigiliu cu înscris descoperit acolo poate reprezenta un indiciu valid – în Troia secolului al XII-lea î.Hr.[26] Luviana era folosită mult în corespondenţa oficială dintre curţi, însă faptul că era utilizată în Creta nu înseamnă că unii sau toţi cretanii erau descendenţi ai unor luvieni anatolieni; lucrul cel mai important de reţinut este că minoicii (spre deosebire de troieni) au creat o civilizaţie care nu era doar anatoliană.

IV

PERIOADA ÎN CARE PALATELE CRETANE erau reconstruite a coincis cu un moment de revigorare a Cicladelor, mai ales a aşezării Akrotiri de pe insula Thera, cam între 1550 î.Hr. şi 1400 î.Hr. Thera era, probabil, locuită de oameni originari din Ciclade, de cretani sau chiar de reprezentanţi ai tuturor populaţiilor care trăiau pe ţărmurile Mării Egee. Toţi veneau după obsidianul adus de pe insula Melos. Iar pe insula Thera se cultiva şofran: pe o frescă vedem un moment de recoltă. Totuşi, proviziile de obiecte mai exotice – scarabei, figurine de faianţă şi mărgele din Egipt şi din Siria – pentru ţinuturile din Egeea erau aduse prin Creta şi prin teritoriile dependente precum Akrotiri. Akrotiri devenise un centru important şi ajunsese să importe multă ceramică cretană. Clădirile din Akrotiri urmau modelul cretan; impresionantele fresce care le împodobeau pereţii înfăţişau flote întregi de corăbii care purtau la bord cretani în fustanelă şi care ajungeau într-un port unde casele aveau chiar şi două sau trei niveluri. Pe corăbii par să fi fost luptători îmbrăcaţi în stilul specific Greciei continentale; insula Thera funcţiona ca un pod între civilizaţia avansată din Creta şi cultura în plină dezvoltare a micenienilor din Grecia continentală, ceea ce dovedeşte că minoicii îşi

extinseseră deja controlul comercial şi, probabil, politic şi în afara Cretei.[27]

Începând de pe la 1525 î.Hr., au apărut tot mai multe semne că stabilitatea regiunii era evident ameninţată. Akrotiri se afla în buza unui crater de vulcan imens, în parte scufundat. Zguduiturile erau tot mai dese; dacă aici, de frica cutremurului, evacuarea aşezării Akrotiri s-a făcut la timp, pe la 1500 î.Hr. insula Thera a fost măturată cu totul în urma uneia dintre cele mai puternice erupţii vulcanice din istoria omenirii, care a înălţat insula în formă de semilună şi i-a dat noi dimensiuni.[28] Mişcări seismice s-au produs şi în Creta, şi în sens propriu, şi în sens metaforic. Cutremurele au produs daune severe la Cnossos pe la 1525 î.Hr., anunţând începutul unei perioade în timpul căreia unele părţi din palat au fost probabil abandonate. După imensa explozie de pe Thera, o ploaie nesfârşită de cenuşă a făcut ca lumina soarelui să pălească, vreme de ani mulţi, poate, iar apoi a căzut toată pe pământ, astfel încât în estul Cretei, de exemplu, s-a aşternut un strat de cenuşă de aproape zece centimetri. Perturbarea gravă a agriculturii a avut drept consecinţă o îndelungă perioadă de foamete. În micul palat minoic de la Arkhanes, pe Muntele Juktas, camerele care înainte erau folosite în alte scopuri deveniseră acum magazii. Nevoia de a pune la adăpost proviziile a crescut şi mai mult în urma efectelor devastatoare ale erupţiei asupra întregii regiuni, căci nimeni nu se mai putea bizui pe negoţul cu vecinii pentru a acoperi propriile nevoi şi neajunsuri. Ne ajută să ne dăm mai bine seama de amploarea crizei o descoperire înspăimântătoare făcută de arheologi într-o clădire din Cnossos cunoscută sub numele de Casa de Nord: patru sau cinci copii fuseseră ucişi, iar carnea le fusese jupuită de pe oase într-un act de sacrificiu ritualic sau de canibalism.[29] Minoicii voiau să-i îmbuneze pe zei şi pe zeiţe, care păreau din ce în ce mai furioşi.

Picturile care înfăţişează soli trimişi la curtea faraonului, la Luxor, datează din această perioadă. Se duseseră acolo, poate, în speranţa că aliaţilor cretani ai faraonului le vor fi puse la dispoziţie nu bucăţi de fildeş, maimuţe şi fazani, ci grâne din Valea Nilului. Erupţia de pe insula Thera slăbise, dar nu distrusese complet economia şi societatea din Creta, iar Cnossosul avea să-şi păstreze bunăstarea şi influenţa, chiar dacă la scară redusă, vreme de încă aproape cincizeci de ani. Această criză a fost doar prima etapă dintr-o serie mai lungă de schimbări care au afectat şi au modelat

identitatea politică, economică, culturală şi etnică a estului (şi, poate, a unor părţi din vestul) Mediteranei.

3
Negustori şi eroi
1500 î.Hr.–1250 î.Hr.

I

ÎN JURUL ANULUI 1500 Î.HR. ÎN CRETA s-au petrecut nu doar mari schimbări economice, ci şi schimbări politice semnificative. Cam la vremea aceea, când multe aşezări, precum Arkhanes, fuseseră abandonate, pe insulă a sosit o dinastie grecească; dintre marile palate, doar Cnossosul supravieţuise, pe când celelalte aşezări minoice fuseseră distruse una după alta. Drept cauză au fost invocate doar cutremurele şi incendiile; însă de vină au mai fost şi invadatorii din Grecia. Cum nimeni nu poate şti sigur adevăratele cauze, s-a încercat coroborarea tuturor explicaţiilor: se pare că grecii au profitat de haosul care pusese stăpânire pe Creta pentru a prelua controlul; sau poate că cretanii aveau nevoie de conducători puternici care să preia controlul şi de aceea au apelat ei înşişi la greci. Fără îndoială, Creta minoică a fost atrasă în lumea grecilor micenieni, care se afla în plină dezvoltare. O zonă care în Epoca Bronzului (Timpurie şi Mijlocie) nu prezenta prea mare importanţă în cadrul reţelelor comerciale devenise acum centrul puterii politice şi, poate, comerciale din Egeea: marile centre ale culturii şi puterii miceniene erau o serie de aşezări de-a lungul graniţelor estice ale Greciei şi puţin în interior, de la Iolcos (Volos) – în nord –, trecând prin Orhomenos, Teba, Micene, Tirint, până jos la Pylos – în sud-vest. Primele semne ale succesului erau deja vizibile la începutul secolului al XV-lea î.Hr., când regii din Micene erau înmormântaţi în Cercul Funerar A (aşa cum a fost numit ulterior), cu faţa acoperită cu o mască de aur care pare să le fi reprodus trăsăturile şi care imita, probabil, măştile de aur infinit mai elaborate ale faraonilor înmormântaţi.[1] Totuşi, Micene „cea bogată în aur“ îşi păstra rolul şi reputaţia ei speciale. În secolul al XII-lea î.Hr., dacă dăm crezare mărturiei pe care ne-o oferă Homer prin „Catalogul corăbiilor“ (un text arhaic încorporat în *Iliada*), aproape toate micile state îl recunoşteau drept conducător pe acel *wanax* sau căpetenie a cetăţii Micene.[2]

Diversele descrieri ale minoicilor se contopesc imperceptibil cu poveştile despre micenieni. Şi asta mai ales pentru că amprenta artei cretane asupra Greciei continentale era foarte puternică; obiectele produse de micenieni, precum ceramica, au căpătat doar treptat individualitate, pe măsură ce olarii şi-au dezvoltat propriile forme şi modele. Pe de altă parte, se poate ca diferenţele din ce în ce mai estompate dintre minoici şi micenieni să fi fost şi rezultatul momentului în care Creta a cucerit, aparent, Micene, iar Cnosossul a fost ocupat de o elită care vorbea limba greacă şi venea de pe continent; dar chiar şi atunci întrepătrunderile erau evidente, iar sistemul de scriere pe care îl dezvoltaseră micenienii pentru a înregistra dialectul lor grecesc era o adaptare a Linearului A, sistem silabic inventat în Creta minoică – sistemul numit Linearul B, care a fost descifrat (un mare triumf) în anii 1950 de către cercetătorii Ventris şi Chadwick.[3] La Cnossos micenienii au reconstituit – iar la Pylos au alcătuit – vaste arhive cu tăbliţe de lut pe care înregistrau tributul plătit regilor şi zeilor de populaţia supusă. Chiar şi în sudul Greciei, cultele lor religioase erau foarte puţin diferite de cele ale minoicilor, dacă ne luăm după artefactele pe care le-au lăsat în urmă: sigilii cu imagini ale zeiţelor şi preoţilor, reprezentări – pe o cupă şi pe o casetă – ale sportului sau ritualului săritului peste taur (chiar şi dacă aceste obiecte, deşi găsite în Grecia, proveneau de fapt din Creta, aşa cum susţin unii cercetători, prezenţa lor în Grecia arată că şi acolo exista interes pentru ritualurile cu tauri).[4] Multe dintre numele zeilor şi zeiţelor cinstite în Grecia clasică relevă rădăcini pregreceşti, iar unele dintre aceste zeităţi pot fi identificate în mărturiile scrise care ne-au rămas de la micenieni. Şi comerţul prezintă similarităţi, căci mărfurile greceşti şi cretane nu mai erau

transportate pe mare doar până în Rhodos, Siria sau Troia, ci şi, în călătorii mai lungi, până departe în Mediterana – în Sicilia şi în Italia.

Ceea ce-i făcea speciali pe micenieni era caracterul lor războinic. Micenienii învăţau repede şi bine; ei s-au integrat adânc în cultura deja existentă. Grecii clasici le spuneau mereu cum părinţii fondatori precum Pelops sosiseră în Grecia din alte ţinuturi (Pelops, din Anatolia), cu toate că strămoşii micenienilor îşi aveau probabil sălaşul în sudul muntos al Balcanilor. Erau mari constructori de fortificaţii. Palatele foarte slab apărate caracteristice Cretei minoice deveniseră o raritate; Pylosul, în sud-vestul Peloponesului, este exemplul cel mai grăitor: aproape sigur acesta şi-a asigurat şi mai mult protecţia întreţinând o flotă puternică – „ziduri de lemn“, numele cu care mai târziu oracolul de la Delphi avea să descrie flota Atenei. Marea avea un rol important în civilizaţia miceniană; dar un rol la fel de important îl aveau şi bătăliile şi asediile pe uscat, pe care adesea le reprezentau artistic şi în urma cărora au rămas drept mărturie impresionantă masivele ziduri de apărare ale cetăţilor Micene şi Tirint. Unele părţi din zidurile de la Micene aveau o grosime de şapte metri; la Tirint, zidurile erau străbătute de tuneluri înguste (care pot fi încă vizitate) descrise cu mirare de către scriitorii clasici drept lucrarea unor giganţi ciclopici. Tăbliţele în Linear B relevă şi ele faptul că pentru această societate de războinici erau foarte importante carele, enumerate pe acele tăbliţe şi descrise apoi de Homer prin referiri arhaice la o lume dispărută plină de arme de bronz şi de coifuri făcute din colţi de mistreţ.[5] Odată cu cei decedaţi, în mormintele marilor conducători militari erau îngropate şi multe arme de bronz, dar erau la fel de familiarizaţi şi cu vârfurile de săgeţi făcute din obsidian, subţiri ca hârtia, care le erau aduse din Melos şi Lipari.

Numele pe care şi-l dădeau micenienii lor înşişi e un aspect important. „Miceniană“ e o etichetă modernă pentru civilizaţia greacă din Epoca Bronzului; pentru secolul al XIV-lea î.Hr., cuvântul „micenian“ are doar sensul de locuitor al cetăţii şi al satelor (din jur) care alcătuiau aşezarea (aproape un oraş) numită *Mykenai*. Forma de plural a acestui toponim, ca şi a altor toponime din aceeaşi perioadă (mai ales *Athenai* – Atena), poate fi o dovadă a faptului că acele centre erau de fapt aglomerări de sate.[6] Conducătorii lor erau o castă războinică, care în secolul al XIV-lea î.Hr. ducea o viaţă luxoasă. Ei erau înmormântaţi nu doar cu propriile arme, ci şi cu pocale de aur şi argint şi cu

cuţite de ceremonie delicat încrustate, prezentând scene de vânătoare. Când istoricii vorbesc despre „comerţul micenian“ se referă la negoţul pe care-l făceau cei ce locuiau în sfera de influenţă politică a acestor primi despoţi greci, cu toate că nimeni nu poate şti sigur dacă negustorii şi ţăranii vorbeau limba greacă; de fapt, mulţi trebuie să fi fost cretani care vorbeau mai multe limbi şi care trăiau la Cnossos şi la Phaistos în vremea tăbliţelor în Linear B. Referinţele din arhivele hitite la vecinii cunoscuţi sub numele de *Ahhiyawa* şi referirile din documentele egiptene la *Ekwesh* sugerează că numele *Akhaiwoi*, în greaca clasică *Akhaioi*, „aheenii“, era folosit dacă nu de ei înşişi, cel puţin de observatorii externi, care-i tratau, cu seriozitate, ca pe o mare putere locală.[7] Consolidând legăturile comerciale stabilite de minoici, negustorii micenieni au păstrat contactele cu Ciprul, bogat în cupru (Ciprul a continuat să folosească o variantă a sistemului de scriere numit Linear până în perioada clasică), precum şi o bogată activitate comercială în Rhodos, în Milet – pe coasta anatoliană – şi pe coasta siriană. E posibil să fi avut contacte şi cu Marea Neagră, dacă povestea lui Iason şi a argonauţilor are o bază istorică reală. „Epava Gelidonya“, o epavă din secolul al XIII-lea î.Hr. descoperită în largul coastei de sud a Turciei, ne ajută să înţelegem mai bine lumea comercială a micenienilor. Cea mai mare parte a epavei a fost măturată de ape, dar încărcătura ei era prea grea pentru ca marea s-o poată clinti din loc: o jumătate de tonă de lingouri mari de cupru, precum şi obiecte şi sigilii de bronz care par să arate că vasul trecuse prin Siria şi Cipru. O altă epavă, puţin mai veche, descoperită la Uluburun, tot în largul coastei de sud a Turciei, conţinea o cantitate şi mai mare de cupru şi, lucru uimitor, de zece ori mai puţin cositor – proporţia corectă pentru obţinerea bronzului.[8]

O noutate a comerţului micenian erau legăturile cu Italia, pe care Creta minoică încă nu le stabilise. Prima dovadă a unor contacte între Grecia continentală şi Sicilia o găsim undeva prin secolul al XVII-lea î.Hr., dacă ne luăm după asemănările dintre ceramica grecească (din perioada eladică mijlocie) şi cea din estul Siciliei, unde au fost descoperite câteva vase caracteristice perioadei eladice mijlocii. Totuşi, se pare că nu era vorba de contacte regulate şi directe, ci mai degrabă de legături răzleţe, prin intermediari, de vreme ce aceste vase treceau din Grecia, prin Marea Ionică şi apoi pe lângă călcâiul şi vârful cizmei Italiei, până în Sicilia.[9] Dovezi evidente ale unor contacte regulate găsim doar mai târziu,

când multe obiecte de ceramică din perioada târzie a Epocii Bronzului au fost aduse în Lipari şi mari cantităţi de obsidian au fost trimise în Grecia; negustorii au mai lăsat în urma lor şi mărgele de faianţă, aparent de origine egipteană, ceea ce pare să demonstreze că apăruse o vastă reţea comercială ce cuprindea zone mari din estul şi centrul Mediteranei. Totuşi, pe vremea când Cnossosul se afla sub autoritatea miceniană, obsidianul nu mai prezenta deja prea mare interes; noi filoane de cupru şi cositor erau exploatate în Mediterana şi în Anatolia, iar marinarii micenieni ajungeau acum, în căutare de metale, până departe în Ischia şi în vecina ei mai mică Vivara, unde lăsau ceramica pe care-o aduceau cu ei, pentru ca apoi să pornească spre coastele Toscanei (unde se găsea cositor) şi Sardiniei (unde au lăsat în urma lor lingouri de cupru).[10] Reprezentările de corăbii de pe frescele găsite pe insula Thera sunt o dovadă clară că în tehnologia de navigaţie se făcuseră mari progrese: se foloseau, pe lângă vâsle, şi pânze şi se construiau vase mai mari cu parapeţi mai înalţi, care puteau face faţă mai bine la vreme de furtună pe mare; în plus, marinarii cunoşteau de-acum mult mai bine zonele cu bancuri de aluviuni, recifele şi curenţii din estul şi centrul Mediteranei, cunoştinţe fără de care nu se putea naviga între insulele greceşti şi către Sicilia. Încă predominau rutele care urmau linia coastei, lucru care se vede din traseul pe care îl avea ceramica miceniană, pornind din Arhipelagul Dodecanez şi ajungând până la călcâiul cizmei Italiei şi apoi până jos în Sicilia.

Legăturile apropiate cu Italia au dus la apariţia unor puncte comerciale dincolo de mare.[11] Cu toate că micenienii trimiteau multe obiecte de ceramică în Lipari, inclusiv *pithoi* încăpătoare, nu există nici o dovadă că liparioţii se aflau sub stăpânire miceniană; însă locuitorii din Lipari stabiliseră contacte cu ţinuturi mai îndepărtate din nord, precum Luni – în nordul Toscanei.[12] Lipari prezenta tot mai mare interes nu doar pentru obsidianul care se găsea acolo, ci şi pentru rolul pe care-l căpătase: jalon între apele din jurul Siciliei şi ţinuturile de la nord. *Pithoi* erau nişte produse standard, nu obiecte artistice, şi în ele se transportau bunuri diverse – mai ales untdelemn, unul dintre bunurile care se importau cel mai mult din ţinuturile greceşti. Un lănţişor de chihlimbar găsit într-un cimitir din Lipari a fost atribuit, ca loc de provenienţă, nordului Adriaticii, şi nu estului Mediteranei. Toate astea indică faptul că micenienii erau cei mai bogaţi, dar nu şi singurii negustori care se aventurau la acea vreme

pe apele din zona centrală a Mediteranei. În aceeaşi perioadă, locuitorii din Lipari trăiau în colibe de lemn risipite din loc în loc pe pantele vulcanului de pe insulă; pentru ei, luxul însemna mărgele de chihlimbar şi de sticlă, nu bijuterii de aur şi argint.

Într-o aşezare din Thapsos, o insulă în largul coastei estice a Siciliei, s-au găsit multe dovezi ale unei culturi de origine miceniană, importată şi foarte sofisticată. Locuitorii au ridicat un oraş ca o reţea, cu străzi largi chiar şi de patru metri, cu case spaţioase construite în jurul unor curţi şi cu morminte pline de obiecte din perioada eladică târzie, aduse din ţinuturile greceşti, care semnalează „că în acel loc exista o adevărată colonie străină“.[13] Într-adevăr, cele mai multe asemănări cu tipurile de case din Thapsos se găsesc la celălalt capăt al lumii miceniene, în Cipru, la Enkomi, aproape de Famagusta. Ca şi cum s-ar fi realizat o copie la indigo a unei colonii comerciale, copie care apoi a fost transformată în realitate la cele două capete ale lumii miceniene. La Thapsos s-au descoperit foarte multe sticluţe de parfum de origine miceniană.[14] Se pare că era un centru industrial specializat în producţia de uleiuri parfumate pentru o piaţă „internaţională“. Însă Thapsos nu era o simplă prelungire a cetăţii Micene. Producea multă ceramică cenuşie brută în stil sicilian, deci putem bănui că acolo trăia o populaţie amestecată. În aceeaşi perioadă, o altă aşezare miceniană – la Scoglio del Tonno, aproape de Tarentul din zilele noastre – permitea accesul mărfurilor din Adriatica, mai ales al cuprului din sudul Italiei, şi funcţiona drept haltă pentru corăbiile cu destinaţia Sicilia.[15] Aşadar, în perioada miceniană Mediterana a căpătat dimensiuni tot mai mari în ochii celor care navigau pe apele ei.

II

PENTRU NEGUSTORII MICENIENI, mult mai importante decât vestul nedezvoltat erau zonele de coastă ale Siriei şi Libanului de astăzi.[16] În secolul al XIV-lea î.Hr., negustorii au lăsat în urma lor, la Ugarit şi Byblos, în Siria, şi la Gezer şi Lahish, de-a lungul coastei Canaanului, multe vase de ceramică miceniene (în stilul cunoscut drept „perioada eladică târzie II“). Se forma deja o reţea comercială levantină, suficient de vie încât să susţină cetăţile bogate în care negustorii din Egeea se amestecau cu canaaniţii, ciprioţii, hitiţii, egiptenii şi cu alţi locuitori sau vizitatori.[17] Porturile levantine întreţineau deja de mai multă vreme

legături cu Delta Nilului; în mormântul scribului regal Kenamon, din Teba egipteană, care nu a supravieţuit până astăzi, pereţii erau pictaţi cu scene ce reprezentau descărcarea unui transport de mărfuri într-un port egiptean sub supravegherea negustorilor canaaniţi; printre mărfuri se puteau vedea ţesături, vopsea purpurie (o specialitate de pe coasta levantină, obţinută din moluştele numite *Murex brandaris*), untdelemn, vin şi vite.

Ugarit era un important centru de comerţ, activ încă din mileniul III î.Hr.; pentru o vreme s-a aflat sub suzeranitate egipteană, iar unul dintre regii săi, Niqmadu, s-a căsătorit cu o femeie din familia faraonului. Cetatea aproviziona Egiptul cu lemn de cedru din munţii Libanului – căci în Egipt se găsea foarte puţin lemn pentru construcţii. Această aşezare funcţiona ca un pod între lumea mesopotamiană, din care îşi preluase şi îşi adaptase ciudatul alfabet cuneiform, şi ţinuturile din estul Mediteranei – Delta Nilului, Egeea, Creta (numită *Kabturi* pe tăbliţele ugaritice) şi mai ales Cipru, la cca 160 de kilometri distanţă, care funcţiona ca punct de tranzit pentru mărfurile aduse din Egipt şi din ţinuturile greceşti.[18] La Ugarit au fost descoperite tăbliţe într-o scriere silabică cipriotă, ceea ce arată că în cetate locuiau şi negustori din Cipru. Locuitorii din Ugarit erau de origini diverse: unii erau mercenari pe care egiptenii îi numeau *maryannu*, sau „tineri eroi“, şi care veneau din Anatolia şi din lumea greacă; alţii erau conducători ale căror nume nu par să fie specifice acelei regiuni – împrejurimile Ugaritului erau locuite de vorbitori de canaanită, limba din care au evoluat mai apoi feniciana şi ebraica. Un funcţionar special fusese numit pentru a supraveghea afacerile negustorilor străini, care aveau anumite restricţii în privinţa dreptului de şedere şi a dreptului de a obţine case în Ugarit. Influenţa minoică se simte din plin în arta din Ugarit, dacă ne uităm, de exemplu, la capacul unei cutii de fildeş din secolul al XIII-lea î.Hr., pe care este reprezentată o zeiţă, într-un stil ce combină trăsăturile locale cu cele specifice artiştilor minoici.[19] În Ugarit se dezvoltase o vie cultură literară; multe poeme religioase păstrate pe tăbliţe de lut prezintă asemănări izbitoare cu poezia religioasă evreiască de mai târziu. Aceste contacte au avut o influenţă revitalizantă şi asupra artei din Egeea. Odată ce a înglobat Cnossosul, lumea miceniană a avut mult mai mult de oferit: obiectele realizate de meşteşugarii cretani, precum şi obiectele produse chiar în Grecia, care acum atingeau măiestria modelelor lor minoice; de asemenea, ţesăturile fine din Creta – cuvântul *ri-no* care

apare pe tăbliţele în Linear B este o formă arhaică a cuvântului grecesc clasic *linon*, „pânză de in“. Se poate ca deja să fi existat, la acel moment, mici aşezări de negustori şi colonişti de origine egeeană care trăiau în porturile din estul Mediteranei, iar odată cu negustorii şi mărfurile lor să fi sosit şi mercenari cu arme şi armuri. În vreme ce negoţul începuse să schimbe înfăţişarea estului Mediteranei, războiul a transformat-o definitiv, în detrimentul comerţului şi culturii avansate din acele ţinuturi, aducând cu el, cum vom vedea, o iarnă lungă.

Până acum am acordat o mai mare atenţie sătenilor săraci din Sicilia decât supuşilor faraonilor şi trebuie să explicăm cumva absenţa acestora din urmă în cadrul discuţiei. După unificarea ţinuturilor mlăştinoase din Egiptul de Jos cu lunga fâşie de teren irigat natural care mărginea Nilul, egiptenii au pus bazele unei complexe societăţi urbane; încă din mileniul al III-lea, când au construit piramidele, s-au arătat capabili să organizeze şi să coordoneze forţa de muncă masivă. Operele de artă realizate pentru curtea imperială, inclusiv somptuoasele obiecte din aur şi pietre semipreţioase, surclasau chiar şi cele mai meşteşugite obiecte produse în Creta minoică. Influenţa artei egiptene asupra tehnicilor (dacă nu chiar şi asupra temelor) cu care erau pictate frescele cretane nu poate fi negată; obiectele egiptene erau la mare preţ în lumea greacă arhaică; influenţa politică a Egiptului se simţea de-a lungul ţărmurilor Canaanului şi Siriei, dar mai ales la Byblos. În căutare de materie primă indispensabilă precum cositorul, lemnul şi cuprul, egiptenii au fost nevoiţi să-şi extindă influenţa în şi dincolo de Sinai. Iar când ne gândim la comerţul maritim egiptean, primul lucru care ne vine în minte sunt legăturile cu sudul: expediţiile comerciale de la sfârşitul mileniului al II-lea î.Hr., pe Marea Roşie până în ţinutul numit Punt (sau Ta Neteru – „Tărâmul Zeilor“), de unde se aduceau la curtea faraonilor produse de lux precum fildeşul şi lemnul de abanos.[20] Cu toate că unii faraoni au construit mult în Egiptul de Jos – în Biblie se pomeneşte de ridicarea unei „cetăţi tari care folosea lui faraon drept hambar“, numită după numele lui Ramses –, în perioada de după 1570 î.Hr. majoritatea îşi îndreptau atenţia şi puterea mai ales asupra Egiptului de Sus, chiar dacă cetatea Ramses (în egipteana veche, Piramesse) a fost capitala Egiptului la un moment dat, în secolul al XIII-lea î.Hr., când faraonii îşi urmăreau activ interesele în Canaan şi în vestul Asiei şi căutau o bază mai aproape de teatrul lor de operaţiuni.

Anul 1570 marchează alungarea dinastiei Hyksos, care conducea Egiptul de Jos şi Egiptul de Mijloc de mai bine de un secol. Aceşti conducători au fost mai târziu ocărâţi şi numiţi asiatici nemiloşi (identitatea lor precisă rămâne totuşi un mister); în orice caz, ei au fost cei care au adus în Egipt inovaţii importante – carele şi armura de bronz.[21] Indiferent dacă au cucerit Egiptul în urma unei invazii armate sau au reuşit să se furişeze în ţară şi să preia puterea, erau mult mai avansaţi din punct de vedere tehnologic decât nativii egipteni; şi au menţinut în permanenţă legături cu vecinii lor din Siria şi din Creta, ceea ce pentru ei era vital dacă voiau să obţină proviziile de care aveau nevoie ca să-şi întreţină maşinăria militară. Sfârşitul dinastiei Hyksos a survenit într-o perioadă de extraordinară vitalitate artistică, pentru care stau mărturie obiectele descoperite în mormântul lui Tutankhamon. Chiar şi atunci când (pe la anul 1340 î.Hr.) faraonul eretic Akhenaton a construit o nouă capitală pentru zeul Soarelui la Tell el-Amarna, a ales un loc destul de aproape de centrele tradiţionale ale puterii faraonice din Egiptul de Sus. Pentru egiptenii antici, cea mai importantă întindere de apă nu era nici Mediterana, nici Marea Roşie, ci Nilul; Mediterana o vedeau la orizont, însă (cu toate că apela la resursele din estul Mediteranei) Egiptul faraonic nu poate fi descris, din punct de vedere politic sau comercial, drept o putere mediteraneeană. Abia în secolul al IV-lea î.Hr., odată cu întemeierea Alexandriei, se poate spune că pe ţărmurile Mediteranei apăruse un oraş măreţ, care privea spre exterior – spre lumea greacă. Dar în acea perioadă negustorii străini ajungeau în Egipt mai des decât călătoreau negustorii egipteni dincolo de mare; marinarii pictaţi pe basoreliefurile de la Sahure, datând de pe la 2400 î.Hr., sunt în majoritate asiatici, iar modelul cu corăbii care porneau pe mare pare copiat de la levantini – unele dintre aceste corăbii puteau naviga, probabil, şi în susul râurilor, fiind folosite fie ca vase de război, fie ca vase comerciale. Impresia generală este că egiptenii se bazau pe meşteri străini care să le construiască, să le îngrijească şi să le scoată la apă corăbiile, cel puţin pe Marea Mediterană.[22]

Expresia „Marele Verde“ (*Wadj Wer*) apare în textele egiptene din această perioadă, însă era folosită pentru mai multe ape – de exemplu, pentru oaza Faiyum sau pentru Nil; uneori era folosită şi pentru a descrie Marea Roşie. În a doua jumătate a mileniului al II-lea î.Hr. termenul *Y-m* era arareori folosit pentru mare, inclusiv pentru Marea Mediterană, cuvântul în sine fiind de origine semitică (*yam* însemna

„mare“ în ebraică). Mediterana nu prezenta, aşadar, pentru egipteni o importanţă atât de mare încât să-i atribuie un nume aparte.[23] În unele porturi din Delta Nilului, precum Tjaru (Tell Hebua), la capătul braţului estic al Deltei, ajungeau corăbii care veneau dinspre sau se îndreptau către Siria; portul Tjaru a fost folosit de dinastia Hyksos şi apoi reconstruit de noii conducători din Dinastia a Optsprezecea. În secolul al XV-lea î.Hr., sub domnia faraonului Tuthmosis IV, în Tjaru îşi avea reşedinţa un guvernator care primise şi titlul de „mesager regal în toate ţinuturile străine“, iar una dintre responsabilităţile sale era exploatarea minelor de peruzea din deşertul Sinaiului. Multe bijuterii egiptene erau împodobite cu peruzea în acea perioadă. Însă Tjaru era şi o importantă bază pentru comerţul cu străinătatea, după cum ne demonstrează resturile de ceramică descoperite acolo – ceramică ce provenea din Siria şi din Cipru, ţinuturi bogate în cositorul mult râvnit de egipteni. Un port şi mai important era Avaris, tot în estul Deltei Nilului. Încă din secolul al XVIII-lea î.Hr., printre locuitorii din acel port se găseau şi colonişti veniţi din Canaan, inclusiv soldaţi, marinari şi meşteşugari. Membrii dinastiei Hyksos s-au stabilit în propria capitală, care, sub stăpânirea lor, se întindea pe mai bine de 200 000 de metri pătraţi. Sfârşitul domniei acestei dinastii nu a însemnat şi sfârşitul portului Avaris.[24] Palatul construit acolo după alungarea faraonilor Hyksos a fost decorat cu fresce în stil cretan, o dovadă în plus a legăturilor dintre *Keftiu* din Cnossos şi curtea faraonilor.[25]

Un alt port, care devenise din ce în ce mai important, era Tanis; de aici, un sol egiptean din Karnak – departe în sud – fusese trimis, la începutul secolului al XI-lea î.Hr., într-o misiune zădărnicită la regele canaanit din Byblos. Sarcina lui era să obţină provizii de cherestea ce urmau a fi folosite la reconstruirea unei ambarcaţiuni fluviale închinate marelui zeu Amon; solul era „bătrânul păzitor al Porţii“ sau administratorul şef al templului zeului. Omul acesta, Wenamon, a lăsat o relatare a călătoriei lui, iar o copie pe papirus a acesteia a supravieţuit într-un mormânt egiptean; potrivit relatării lui, pornise din Tanis pe 20 aprilie 1075 î.Hr.[26] Încă de la început a întâmpinat dificultăţi: Delta Nilului era, din toate punctele de vedere, independentă faţă de Ramses XI, un faraon lipsit de forţă, iar conducătorul local, Smendes, nu s-a deranjat să-i pună la dispoziţie lui Wenamon o corabie care să-l ducă la Byblos, ci l-a îmbarcat pe un vas manevrat de un căpitan din partea locului pe nume Mengebet, care tocmai pornea într-o expediţie comercială

împreună cu un echipaj sirian. Ruta aleasă urmărea linia coastei şi au intrat în port la Dor (la sud de Haifa din zilele noastre); acesta era un centru al aşa-numiţilor Tjekker, unul dintre „popoarele mării“ despre care voi vorbi imediat.[27] Acolo, guvernatorul locului a fost amabil (i-a dat lui Wenamon pâine, vin şi carne). Totuşi, pe unul dintre marinarii din echipajul lui Mengeber l-a tentat comoara adusă de Wenamon pentru a plăti cheresteaua: câteva kilograme bune de argint şi nişte vase de aur cântărind mai bine de jumătate de kilogram. Aşa că a furat comoara şi a dispărut. Wenamon s-a dus la guvernator să se plângă; iar acesta i-a spus că, dacă se va dovedi că într-adevăr hoţul era un locuitor din Dor, îl va despăgubi, însă mai întâi trebuia să înceapă o investigaţie. Investigaţia a durat, spre exasperarea lui Wenamon, zece zile, însă hoţul nu a fost descoperit, iar Wenamon a hotărât că nu-i rămânea altceva de făcut decât să-şi continue călătoria către nord. Când să ajungă la Byblos, a găsit aproape toată cantitatea de argint pe care o pierduse, ascunsă pe corabia lui Mengeber; îi aparţinea, desigur, altcuiva, dar Wenamon i-a spus căpitanului că n-o s-o înapoieze până ce proprietarii corabiei nu-l vor despăgubi pentru bunurile pe care i le furase unul dintre membrii echipajului.

Conducătorul din Byblos, Zekerbaal, i-a fost lui Wenamon de şi mai puţin folos decât cel din Dor, fiindcă nu a vrut nici măcar să-l primească, iar la mesajele pe care solul i le trimisese din port i-a răspuns sec să plece: „Căpetenia din Byblos mi-a trimis vorbă să dispar din portul lui!“[28] Şi acelaşi răspuns l-a primit douăzeci şi nouă de zile la rând. Venise luna septembrie, şi Wenamon era îngrijorat că nu va reuşi să plece înainte de ziua în care toate cursele aveau să fie oprite până la primăvara următoare (aşadar exista şi pe atunci un sezon închis, valabil chiar şi pentru cursele ce urmau linia ţărmului în lungul coastei Canaanului). Mai târziu, regele i-a amintit lui Wenamon că odată, demult, şi el lăsase nişte soli de-ai lui să aştepte vreme de şaptesprezece ani! Aşa că Wenamon a hotărât să-şi tocmească un loc pe prima corabie care era gata de plecare, fiindcă Mengebet pornise deja către următorul port de escală, iar pe el îl lăsase în urmă. Însă dintr-odată, în timp ce la curte se făceau sacrificii pentru zeul Baal, unul dintre curteni a avut o viziune şi, în fervoarea ce-l cuprinsese, regele a hotărât să-l primească neîntârziat pe solul egiptean al marelui zeu Amon. Cel puţin asta era explicaţia oficială, însă Wenamon şi-a dat seama imediat că de fapt regele urmărea să-l

îndepărteze de bunurile pe care şi le însuşise, să piardă plecarea corabiei şi să rămână fără argint. Totuşi, Wenamon nu prea avea de ales; papirusul descrie momentul în care a intrat în odaia de sus a regelui, unde îl aştepta Zekerbaal, „şi când s-a aşezat cu spatele la fereastră valurile mării celei mari a Siriei parcă i se spărgeau în ceafă".[29] Regele n-a arătat nici un fel de respect pentru faraon sau pentru marele preot al lui Amon; l-a mustrat pe Wenamon pentru că nu fusese în stare să prezinte scrisoarea de împuternicire, care rămăsese la Tanis, şi i-a desconsiderat pe marinarii egipteni fiindcă, spre deosebire de sirienii lui, erau nişte proşti incompetenţi. Regele tot insista că avea douăzeci de corăbii din Byblos care făceau comerţ cu Egiptul şi alte cincizeci de corăbii din Sidon, cu toate că Wenamon încerca să-i prezinte punctul de vedere egiptean oficial, potrivit căruia, de vreme ce acele corăbii făceau comerţ cu Egiptul, ele nu erau considerate vase străine, ci corăbii care navigau sub protecţia faraonului. Aşadar, de fiecare parte s-au oferit argumente, iar regele s-a delectat cu posibilitatea de a insulta Egiptul şi pe conducătorii lui într-un moment de slăbiciune al acestora. A recunoscut că regii dinaintea lui fuseseră de acord să le furnizeze egiptenilor proviziile de lemn cerute, însă i-a transmis lui Wenamon că el nu avea de gând să le dea decât contra cost; aşa că a poruncit să-i fie aduse registrele contabile ale regatului – o dovadă interesantă a complicatei administraţii din acel loc –, registre din care reieşea că egiptenii trimiseseră, în trecut, mari cantităţi de argint.[30] Wenamon şi-a pierdut cumpătul şi a început să-l ocărască pe rege pentru lipsa lui de respect faţă de măreţul Egipt şi faţă de zeul suprem.

Wenamon ştia totuşi că vorbele furioase n-aveau să-i ajute la nimic, aşa că a trimis vorbă în Egipt să-i fie trimise daruri de preţ pentru Zekerbaal. Egiptenii i-au îndeplinit cererea şi i-au trimis o sumedenie de obiecte de lux, printre care vase de aur şi de argint şi provizii de materii prime precum piei de bou, pânză de in, peşte, linte, funii şi cinci sute de suluri de papirus pe care Zekerbaal să le poată transforma în noi registre contabile.[31] Totuşi, nu era aşa de uşor să i se ofere lui Wenamon ceea ce solicita. Regele a trimis trei sute de bărbaţi şi tot atâţia boi ca să taie şi să transporte lemnul. Zekerbaal a coborât el însuşi pe ţărm ca să supravegheze încărcarea vaselor cu cherestea şi i-a trimis lui Wenamon semne de bunăvoinţă: vin, o oaie şi o cântăreaţă egipteană care să-l îmbuneze. Wenamon a reuşit, în sfârşit, să plece cu o corabie al cărei echipaj era format din marinari din

Byblos. A scăpat de piraţii din Dor care au încercat să-i captureze corabia, dar apoi, lovit de furtuni, a ajuns tocmai în Cipru, unde locuitorii l-au atacat pe neaşteptate, fiind salvat de la moarte doar prin mila reginei.[32] Textul care a supravieţuit se opreşte în acest punct. Totuşi, întreaga poveste pare a fi doar o înşiruire de justificări şi scuze pentru o misiune eşuată – şi nu aflăm clar dacă lemnul a ajuns până la urmă în Egipt. Sigur, istorioara nu înfăţişează contactele comerciale obişnuite din estul Mediteranei; dar e extrem de preţioasă fiindcă este prima relatare a unei călătorii de negoţ şi a dificultăţilor politice care, de atunci, aveau să-i prindă mereu în mreje pe toţi cei ce încercau să facă afaceri la curţile unor cârmuitori străini.

Egiptenii erau cea mai înstărită putere din regiune, însă aveau rivali serioşi. Apariţia imperiului hitit în centrul Anatoliei, cu nemaipomenitele lui resurse de metale, ameninţa interesele Egiptului în Siria. Ramses II urmărea să obţină din nou influenţă în regiune, care slăbise în timpul domniei pline de tulburări a faraonului eretic Akhenaton; răspunsul hitiţilor a fost să-şi mobilizeze aliaţii, inclusiv vasalii din vestul Asiei, precum licienii şi dardanii (nume pe care mai târziu Homer avea să-l folosească pentru troieni). Mii de care au fost aduse să lupte la Kadesh, în iulie 1274 î.Hr.; şi cu toate că Ramses, aşa cum îi era în obicei, ca faraon lăudăros, pretins că se obţinuse o mare victorie egipteană, nu a putut ascunde pagubele masive produse de ambele părţi, după ce hitiţii doborâseră încă de la începutul luptei mai multe divizii din armata egipteană.[33] În 1258, ambele părţi au căzut de acord că rezultatul fusese cel mult o remiză şi au încheiat un tratat care stabilea graniţele sferelor lor de influenţă în Siria, trăgând o linie în dreptul Damascului şi asigurând, astfel, o jumătate de veac de stabilitate. Totuşi, bătălia de la Kadesh poate fi văzută drept începutul unei serii de cataclisme şi evenimente dramatice în lanţ, printre care căderea Troiei (probabil cam la nouăzeci de ani după lupta de la Kadesh), distrugerea fortăreţelor miceniene şi, nu în ultimul rând, sosirea misterioaselor „popoare ale mării“.

4
Popoarele mării şi popoarele uscatului
1250 î.Hr.–1100 î.Hr.

I

ATÂT CĂDEREA TROIEI, CÂT ŞI POPOARELE MĂRII au fost subiectul unei vaste literaturi. Reprezintă momente dintr-o serie de evenimente care au afectat toată partea de est (şi probabil şi partea de vest) a Mediteranei. Troia s-a transformat cu totul la sfârşitul secolului al XVIII-lea î.Hr., când pe locul ei a fost construită cea mai măreaţă dintre cetăţile care existaseră vreodată pe colina Isarlîc: Troia VI, care a dăinuit – după mai multe mici recondiţionări – până în secolul al XIII-lea î.Hr. Zidurile cetăţii erau groase de nouă metri sau chiar mai mult; avea porţi uriaşe şi un impunător turn de pază a cărui amintire supravieţuise probabil şi îl inspirase pe Homer; casele erau mari, pe două etaje, şi aveau curţi. Membrii elitei care locuia în cetate trăiau în oarecare lux, deşi fără toate acele bogate echipamente de care se bucurau contemporanii lor din Micene, Pylos sau Cnossos.[1] Săpăturile arheologice făcute în câmpia al cărei subsol dădea pe atunci direct pe ţărmul mării au relevat existenţa unui oraş aflat pe un nivel inferior, cam de şapte ori mai mare decât cetatea propriu-zisă (cca 170 000 de metri pătraţi), aproape cât Avaris, capitala dinastiei faraonice Hyksos.[2] O sursă importantă de bogăţie erau caii, şi din această perioadă datează cele mai vechi oase de cal descoperite de arheologi în sit; troienii lui Homer erau faimoşi „îmblânzitori de cai“, *hippodamoi*, şi, chiar dacă poetul alesese acest cuvânt doar *metri gratia*, epitetul se potriveşte perfect şi cu dovezile arheologice. Într-o epocă în care marile imperii investeau în care de luptă şi le trimiteau uneori cu sutele la pieire, de exemplu în bătălia de la Kadesh (sau în adâncurile Mării Roşii, după cum se arată în Biblie), îmblânzitorii de cai erau, cu siguranţă, la mare căutare.

Părerile despre identitatea troienilor au fost, încă de la început, împărţite. De vreme ce susţineau că se trag din troieni, vechii romani erau, cu siguranţă, conştienţi că nu erau o simplă ramură a unei populaţii greceşti. Totuşi, Homer i-a făcut să vorbească limba greacă. Probabil că răspunsul cel mai aproape de adevăr îl putem afla examinându-le ceramica. Ceramica de la Troia nu era doar troiană, ci aparţinea unei culturi mai vaste, răspândită şi în mare parte din Anatolia. Troienii achiziţionaseră şi ceva ceramică eladică din ţinuturile greceşti, însă doar unu la sută din obiectele găsite în siturile Troia VI şi Troia VIIa reprezintă ceramică miceniană (sau imitaţii locale). Toate dovezile conduc către ipoteza că troienii erau membrii uneia dintre populaţiile care trăiau la marginile lumii hitite şi că vorbeau o limbă apropiată de hitită, luviana, limba populaţiilor care locuiau de-a lungul coastei vestice a Anatoliei şi, cum am arătat deja, probabil limba de pe tăbliţele în Linear A din Creta.[3] Arhivele hitite ne demonstrează, fără urmă de-ndoială, că troienii întreţineau corespondenţă cu regele hitit, însă nu a supravieţuit nimic din această corespondenţă; a fost găsit doar un mic text, un sigiliu în hieroglife luviene datând din perioada Troia VIIb (sfârşitul secolului al XII-lea î.Hr., deşi e posibil ca sigiliul în sine să fie mai vechi); formulările din text arată că aparţinea probabil unui scrib şi soţiei lui.[4] Troia era un avanpost nu doar al cetăţii Micene, ci al întregii lumi hitite. La nivel global, nu avea prea mare influenţă; însă la nivel local deţinea supremaţia asupra rutelor comerciale din nordul Egeei, şi de aceea devenise o pradă mult dorită.[5]

În secolul al XIII-lea î.Hr. căpeteniile hitite începuseră să-şi dorească să aibă tot mai multă influenţă asupra ţărmurilor mediteraneene ale Anatoliei. Urmăreau să-i depăşească pe egipteni, cu care se aflau în competiţie pentru controlul asupra nordului Siriei; dar erau atenţi şi la alţi rivali: regii din Ahhiyawa, adică marii regi ai cetăţii Micene. Troia în sine era cumva la o parte din drum, dar ajutorul ei militar putea fi de mare folos – de altfel am arătat puţin mai înainte că pentru bătălia de la Kadesh hitiţii ceruseră ajutor vasalilor din vestul Asiei. Unul dintre punctele fierbinţi pentru care regii din Ahhiyawa se luptau cu hitiţii era cetatea Milawanda sau Milet, în trecut un centru al comerţului minoic, iar acum, cel puţin din timp în timp, aliat al micenienilor pe coasta Asiei Mici. Înfuriaţi de această alianţă, hitiţii au asediat cetatea, în 1320 î.Hr., şi au distrus-o.[6] Coasta Asiei Mici era, aşadar, o zonă de frontieră cu multe tulburări, o regiune în care alianţele şi înţelegerile se tot schimbau şi în care războinicilor micenieni le plăcea mult să intervină.

Una dintre sursele de probleme era un condotier de origine necunoscută pe nume Piyamaradu. Pe la 1250 î.Hr., acesta a fost subiectul unei scrisori de reclamaţie pe care conducătorul hitit de la acea vreme i-a trimis-o regelui din Ahhiyawa, pe care ajunsese să-l considere prieten după ce în trecut avusese cu el multe neînţelegeri fiindcă nu se puneau de acord cine să stăpânească asupra unui anume ţinut Wilusa, nume ce aminteşte de denumirea grecească a Troiei, Ilion (Ilios) sau, cu forma originală, Wilios.[7] Evident, linia de coastă a Asiei Mici era împărţită între o sumedenie de regi mărunţi care uneori le erau loiali hitiţilor, dar alteori se puneau la adăpost sub protecţia regelui din Ahhiyawa: printre ei, Alaksandu, rege în Wilusa, al cărui nume seamănă suspect de mult cu Alexandru (Alexandros), celălalt nume al lui Paris, seducătorul Elenei. Un alt condotier, care poseda o sută de care de luptă şi mulţi pedestraşi, era „bărbatul din Ahhiya“ pe nume Attarssiya, nume care seamănă izbitor de mult cu cel al tatălui lui Agamemnon şi Menelau – Atreu; acesta pare să-şi fi condus mica armată împotriva Ciprului, ţinut de a cărui stăpânire erau interesaţi atât egiptenii, cât şi hitiţii.[8] Nici unul dintre aceste nume nu constituie o dovadă a veridicităţii lui Homer; dar exista, cu siguranţă, un catalog de nume anatoliene care a fost sursă de inspiraţie pentru Homer sau povestitorii dinaintea lui. După ce în trecut se războise cu hitiţii, regele Alaksandu din Wilusa a încheiat cu ei un tratat; Wilusa era unul dintre cele patru ţinuturi din Assuwa, ale căror conducători, cu toate că îşi schimbau

adeseori atitudinea faţă de hitiţi şi, prin extensie, faţă de micenieni, îşi trimiseseră oştirile să lupte la Kadesh. O altă regiune din Assuwa purta numele de Taruisa, care aduce cu numele Troiei.[9] Din informaţiile care ni s-au păstrat despre Assuwa, se pare că se găsea în vestul îndepărtat al Anatoliei; şi e limpede că şi Wilusa, şi Taruisa erau aproape de Ilion/Troia. Un poem descoperit în capitala hitită, scris în luviană în secolul al XVI-lea î.Hr., face referire la „povârnita Wilusa"; acelaşi epitet îl foloseşte şi Homer pentru a descrie Troia. Se poate ca Wilusa şi Taruisa să fi fost una şi aceeaşi cetate sau două cetăţi învecinate care la un moment dat aveau un singur conducător, cam la fel cum Agamemnon era, la Homer, rege atât peste Argos, cât şi peste Micene; însă un lucru e cert: Isarlîk era într-adevăr *Ilios* a lui Homer şi *Troia* lui Vergiliu.

Fără îndoială că micenienii au purtat multe războaie cu anatolienii pentru supremaţia asupra ţinuturilor şi cetăţilor din vestul Asiei Mici. Războiul Troian a fost o amintire mai târzie a acestor conflicte, care au culminat cu o campanie de asediere a uneia dintre multele cetăţi ce deveniseră ţintă pentru greci. Cu toate că unii istorici au încercat să arate că nu e plauzibil să fi existat un asediu care să fi durat zece ani, în realitate e aproape sigur că n-a fost vorba de un război care a durat un anotimp sau zece anotimpuri, ci multe zeci de anotimpuri, un război cu campanii intermitente şi întrerupt de perioade de pace pentru care stă drept mărturie corespondenţa diplomatică hitită. Şi nu a fost un război între marii regi ai cetăţii Micene şi marii regi hitiţi, căci cele mai multe lupte le-au dat ambiţioşii comandanţi mercenari, care trecuseră de partea adversă ca să fie siguri că obţin cele mai multe avantaje; nu avem de ce să bănuim că aceştia i-ar fi rămas loiali propriului lor grup etnic. Era un conflict la nivel local, între indigeni; dar uneori aveau loc şi ciocniri mai puternice şi mai extinse, ca atunci când hitiţii s-au simţit obligaţi să-şi afirme supremaţia asupra Miletului. Prosperitatea Ilionului/Troiei nu slăbea din pricina acestor neînţelegeri; într-adevăr, Troia VI risca să atragă atenţia cuceritorilor lacomi fiindcă se afla în imediata apropiere a rutelor comerciale care legau Mediterana de Anatolia, pe unde se transportau metale, ţesături şi, cel mai important, cai.

Troia VI a fost distrusă nu de lăcomia oamenilor, ci de o altă forţă. Cetatea se afla într-o zonă zguduită adesea de cutremure violente. Pe la 1250 î.Hr., zidurile vestice au fost aruncate în afară, iar o parte din zidul estic s-a prăbuşit cu

totul, căci un cutremur puternic făcuse bucăţi întregul oraş. Mormanele de grohotiş rezultate în urma prăbuşirii clădirilor atingeau, în unele locuri, adâncimi de peste un metru şi jumătate.[10] Totuşi, circuitul principal a rămas intact.[11] Orice s-ar fi întâmplat în cetatea de jos, despre care se ştiu atât de puţine lucruri, e clar că după acele evenimente vechea elită nu mai locuia în casele mari de dinainte, în cetatea de sus. Noi case au fost construite deasupra mormanelor de moloz rămase din Troia VI, mai înghesuite una într-alta, pentru a adăposti mai mulţi locuitori înăuntrul cetăţii. În aceste case troienii începuseră să îngroape vase mari de depozitare (*pithoi*), ceea ce nu mai făcuseră niciodată până atunci; aşadar, erau conştienţi că trebuie să-şi adune provizii pentru vremurile grele care-i aşteptau. Declinul importurilor de ceramică miceniană arată că relaţiile comerciale erau din ce în ce mai slabe. Troia îşi atinsese apogeul, iar acum era în declin. Însă nu doar ea. Şi Micene se afla în dificultate; cetatea de jos a fost atacată pe la 1250 î.Hr. şi a trebuit apoi întărită; de-a lungul Istmului Corint a fost ridicat un zid, în speranţa că astfel atacatorii vor fi ţinuţi departe, cu toate că încă nu e clar cine erau de fapt aceşti atacatori – regii celorlalte cetăţi din lumea miceniană, sau invadatori străini.[12] La sfârşitul secolului al XIII-lea î.Hr., de-a lungul coastei au fost construite turnuri de pază de unde locuitorii palatelor erau alertaţi atunci când îi împresurau invadatorii; chiar şi aşa, cele mai multe dintre marile centre miceniene, inclusiv Tirintul şi Pylosul, au fost devastate pe la anul 1200 î.Hr. La Pylos, când au început dezastrele, oamenii au oferit, disperaţi, sacrificii zeilor; pe tăbliţele în Linear B, într-o listă de animale sacrificiale, sunt menţionaţi de asemenea un bărbat şi o femeie care probabil erau destinaţi şi ei sacrificiului (o practică de care aminteşte legenda grecească a lui Agamemnon şi a Ifigeniei). Dezastrele au lovit şi coastele Levantului: regele din Ugarit şi-a trimis trupele să se pună sub comanda hitiţilor, însă, în timpul cât au fost plecate, mai multe flote străine s-au adunat pe coasta siriană; regele a scris pe o tăbliţă de lut o scrisoare disperată în care îl avertiza de pericol pe aliatul lui, regele Ciprului, dar scrisoarea nu a mai fost trimisă – mai bine de 3000 de ani mai târziu, tăbliţa a fost găsită încă aşteptând să fie introdusă în cuptor, căci, la doar câteva zile sau chiar la doar câteva ore de când fusese scrisă, marele centru de comerţ de la Ugarit fusese dărâmat şi nu avea să mai fie ridicat la loc niciodată.[13] Orăşelul Alalakh, care se găsea puţin mai departe de mare, pe uscat, aproape de graniţa turco-siriană de astăzi,

a fost distrus în 1194 î.Hr.; oraşul în sine nu şi-a mai revenit niciodată, însă portul lui, al-Mina, a fost refăcut din temelii, şi acolo s-au găsit produse miceniene datând dinainte şi de după distrugerea oraşului.[14] Împărţit între facţiuni pro-hitite şi facţiuni pro-egiptene, regatul Alalakh era mereu supus riscurilor politice. Capitala hitită aflată în miezul Anatoliei continentale, la Bog ˇ azköy, a fost distrusă în aceeaşi perioadă, însă e posibil ca acest eveniment să fi fost rezultatul unor crize interne. Totuşi, prăbuşirea centrului însemna că hitiţii nu erau în stare să-şi apere teritoriile dependente din Mediterana. Şi, în ciuda avertismentelor din Ugarit, Ciprul a avut mult de suferit; oraşele au fost dărâmate – după care au sosit refugiaţi greci sau invadatori, aducând cu ei şi scrierea lor lineară arhaică şi o formă primitivă a limbii greceşti. În Creta, o parte din populaţie s-a mutat mai departe de mare, în locuri înalte, inaccesibile ale insulei – la Karphi şi Vrokastro.

Iar apoi, pe la 1184 î.Hr., dată cu care autorul clasic Eratostene asociază căderea Troiei, Troia a fost din nou distrusă, de data asta cetatea sfârşind în flăcări; scheletul unui biet troian care încercase să fugă a fost găsit sub mormanele de moloz din situl Troia VIIa.[15] Aşadar, dacă într-adevăr grecii au distrus Troia la această dată, ei au obţinut victoria într-un moment în care propriile cetăţi se aflau în declin, după ce atinseseră un apogeu al prosperităţii. Mai degrabă decât rezultatul unei ciocniri între Micene cea bogată în aur şi înstăriţii îmblânzitori de cai din Troia, căderea Troiei VIIa a fost, se pare, o bătălie între două puteri aflate în declin; nu se poate demonstra cu certitudine nici că cei care au distrus Troia erau grecii care îşi uniseră puterile sub marele lor rege sau *wanax* Agamemnon; e la fel de probabil ca distrugătorii să fi fost o gloată amestecată de exilaţi şi mercenari de origine grecească şi de alte origini. E posibil să fi fost oamenii care atacaseră şi cetăţile Micene şi Pylos sau refugiaţi înarmaţi veniţi de la Micene şi din Pylos. Văzută din această perspectivă, „căderea Troiei“ pare a fi fost un proces de durată, care începuse cu războaiele dintre hitiţi şi înlocuitorii lor şi dintre greci şi înlocuitorii lor; dezastrul distrugerii cetăţii Troia VI a slăbit puterile oraşului de a rezista şi chiar, după câte se pare, de a-şi asigura hrana (drept martori stau acele *pithoi* descoperite în sit); cucerirea cetăţii pe la 1184 a provocat un dezastru de proporţii, iar din acel moment Troia a intrat într-un declin lent. Acest lucru naşte mari semne de întrebare cu privire la situaţia din estul Mediteranei la acel moment: dacă distrugerile produse în

perioada târzie a Epocii Bronzului au marcat o puternică ruptură faţă de trecut sau dacă declinul care a survenit, fără nici un dubiu, a fost mai degrabă un proces gradual şi de lungă durată. Descoperirile arheologice indică faptul că în Creta şi la Troia se făceau eforturi mari pentru acumularea şi depozitarea proviziilor, ceea ce înseamnă că locuitorii se confruntau cu frecvente perioade de foamete, care-i determinau să plece în căutare de ţinuturi mai bogate în provizii. În plus, „declin" poate să însemne multe lucruri: pierderea unităţii politice atunci când marile imperii s-au dezintegrat; un regres al comerţului, când cererea a scăzut; o scădere a nivelului de trai nu doar pentru elita politică, ci şi în restul societăţii. Din nou, toate întrebările se învârt în jurul unor invadatori cu identitate necunoscută şi ne poartă pe un teren aflat la graniţa dintre legendă şi istorie.

II

ACEASTA A FOST O PERIOADĂ ÎN CARE SOLDAŢII TALENTAŢI reuşeau să facă carieră în cadrul armatelor pentru care luptau ca să obţină controlul asupra ţinuturilor de la graniţa estică a Mediteranei; dacă nimeni nu le solicita serviciile, ei puteau să se transforme în năvălitori protovikingi şi să pună mâna pe ceea ce-şi doreau. Într-o inscripţie descoperită la Tanis, Ramses II anunţă că a nimicit populaţia cunoscută sub numele de Shardana, care se năpustise asupra Egiptului venind de pe mare, populaţie ai cărei membri se înrolaseră, nu după mult, în armatele faraonului şi fuseseră prezenţi la lupta de la Kadesh, în 1274 î.Hr. Pe un papirus datând din 1189 î.Hr., Ramses III anunţă cu pompă că i-a făcut praf şi pulbere pe cei care îi cotropiseră regatul, dar recunoaşte că pe mulţi dintre invadatori i-a lăsat apoi să locuiască în forturile lui.[16] Descoperirile arheologice indică faptul că unii membri ai populaţiei Shardana au fost îndrumaţi către Golful Acra, unde primiseră sarcina să păzească, în numele faraonului, drumul regal care trecea prin tot Canaanul. Aşadar, lupi paznici la oi. Luptătorii Shardana mânuiau foarte bine sabia şi suliţa şi purtau nişte coifuri speciale cu coarne.[17] În vreme ce sângeroşii războinici Shardana au fost primiţi cu braţele deschise, alte grupuri au fost privite cu mult mai multă precauţie: membrii populaţiei *apiru* sau *habiru*, de exemplu, erau văzuţi ca nişte hoinari prin deşert care nu aduceau decât necazuri şi care cel mult puteau fi folosiţi, din când în când, drept mercenari; e posibil ca numele lor să fie înrudit cu cel de „evreu", dar nu i se aplica doar unei mici naţii semitice.[18]

Nu e de mirare că populaţiile mai sărace – nomazi, refugiaţi, exilaţi – erau atrase de bogăţia Egiptului şi căutau să obţină părţi din ea. Disperarea cu care încercau asta crescuse odată cu deteriorarea situaţiei economice din Mediterana în perioada târzie a Epocii Bronzului; ar fi fost surprinzător dacă cretanii şi anatolienii n-ar fi plecat în căutare de pământ, locuri unde să muncească şi noi oportunităţi.

De la sfârşitul secolului al XIII-lea până pe la mijlocul secolului al XII-lea î.Hr., perioadă în care Troia VI şi Troia VIIa au fost distruse, Egiptul de Jos a fost împresurat de duşmani din mai multe direcţii. Prima ameninţare a venit din ţinuturile populaţiilor din vest. O mulţime de libieni, conduşi de regele lor, Meryry, avansaseră către est la sfârşitul secolului al XIII-lea, aducându-şi cu ei familiile, turmele, aurul, argintul şi mobila: „îşi petreceau zilele cutreierând pământul şi luptând ca să-şi umple burţile; veniseră în Egipt ca să caute de-ale gurii“, după cum arăta faraonul Merneptah într-o lungă inscripţie păstrată în templul din Karnak. Veniseră împreună cu aliaţii lor nord-africani, Meshwesh, şi cu mercenari străini. Ajunseseră la hotarele celui mai bogat stat din lume, şi intenţionau să rămână; dacă egiptenii nu voiau să-i primească, erau hotărâţi să intre cu forţa în regatul lor. Dar asta era mai mult decât putea să îndure Merneptah. Aşa că în aprilie 1220 î.Hr. trupele lui au dus o lungă şi dură bătălie împotriva libienilor şi a aliaţilor lor, în ţinutul de vest al Deltei Nilului; bătălia s-a terminat cu înfrângerea răsunătoare a regelui Meryry, care a fost nevoit să plece înapoi în ţara lui, „lăsându-şi în urmă, jos în praf, arcul, tolba cu săgeţi şi sandalele“. Merneptah se lăuda că omorâse mai mult de 6000 de libieni şi încă 3000 de aliaţi de-ai lor.[19] Însă acesta era doar începutul unei serii de invazii – nu atât incursiuni ale unor năvălitori, cât încercări de migraţii; în decursul a câteva decenii, alte grupuri de migratori aveau să sosească, cu carele lor trase de boi, de data asta dinspre est. Popoarele mării, care le-au atras atât de mult atenţia istoricilor preocupaţi de această perioadă, erau doar un val din numeroasele şi vastele mişcări de populaţie, în decursul cărora migratorii „pe termen lung“ ajunseseră să fie mai numeroşi decât mercenarii oportunişti, iar popoarele mării ajunseseră mai numeroase decât popoarele uscatului.

Libienii ştiau încotro să se îndrepte pentru a primi ajutor, iar regele Meryry îşi asigurase serviciile mai multor contingente străine din „ţările mării“ – ca să cităm formula dintr-o inscripţie. Una dintre aceste populaţii care le veniseră în ajutor erau Lukka, anatolieni de la numele cărora şi-a

primit numele şi Licia (deşi asta nu înseamnă că ei se stabiliseră deja chiar pe teritoriul Liciei); ca piraţi şi soldaţi, aceştia erau de multă vreme, cel puţin din secolul al XIV-lea, o pacoste şi un pericol. Mai erau şi câţiva luptători Shardana, dar şi alte populaţii: egiptenii au raportat că în lupta cu regele Meryry au ucis 2 201 de Ekwesh, 722 de Tursha şi 200 de Shekelesh.[20] Faraonul Merneptah era acum convins că rezolvase toate problemele din regiune şi anunţa cu mândrie că reuşise pacificarea cu forţa nu doar a teritoriilor care se întindeau la vest până-n Libia, ci şi a ţinuturilor şi a populaţiilor din est, afirmând că „Israelul e pustiit şi nu mai are sămânţă“ (prima referire la Israel într-un document egiptean şi, cum spera faraonul, ultima); pacea lui fără compromisuri se răsfrângea şi asupra Canaanului, asupra căruia „tăbărâse cu toate stricăciunile posibile“; preluase controlul şi în Aşkelon şi în Gezer. În sfârşit, spunea faraonul,

> oamenii pot umbla pe drum în voie şi fără frică. Porţile cetăţilor sunt de-acum deschise şi toţi călătorii care intră pot folosi fântânile. Zidurile şi parapetele dorm în pace la soare până ce păzitorii lor se trezesc. Gardienii stau întinşi, în somn adânc. Gărzile care păzesc graniţele în deşert lenevesc pe pajişti, acolo unde le place să stea.[21]

Cu siguranţă faraonul îşi angajase un bun propagandist. Dar n-avem nici un motiv să credem în vorbăria lui despre aşa-zisa pace generală mai mult decât în vorbăria exagerată despre Israel. Orice pace ar fi instaurat, chipurile, nu a durat, oricum, decât foarte puţină vreme. Cam după treizeci de ani, în 1182 î.Hr., faraonul Ramses III s-a confruntat cu o nouă invazie dinspre vest, dar de data asta libienii n-au mai reuşit să-şi adune aliaţii din nord de dincolo de mare. Şi totuşi, oştirea invadatoare era şi mai cumplită decât cea din vremea lui Merneptah: dacă egiptenii au nimicit într-adevăr 12 535 de duşmani, după cum se lăudau, înseamnă că armata libiană număra mai bine de 30 000 de soldaţi, nepunând la socoteală trupele suplimentare.[22] Printre basoreliefurile egiptene păstrate se află unul care înfăţişează o campanie militară în decursul căreia nişte invadatori deveniseră membri ai armatei egiptene: apar luptători Shardana, cu coifurile lor cu coarne; soldaţi cu acoperăminte pentru cap pe care se disting modele cu penaj asemenea celor de pe micile obiecte de secol XII î.Hr. descoperite în Cipru; soldaţi cu fustanelă a căror uniformă seamănă cu cea purtată de luptătorii Shekelesh şi pe care o regăsim în sculpturile din alte locuri.[23]

Aceasta a fost, dacă dăm crezare vorbelor lui Ramses, o mare victorie; însă pacea a rămas înşelătoare: populaţiile din nord s-au mobilizat iarăşi pe la 1179 î.Hr. (iar libienii au atacat din nou în 1176 î.Hr., pierzând mai bine de 2175 de războinici Meshwesh). O inscripţie lungă din templul de la Medinet Habu conţine versiunea egiptenilor despre desfăşurarea evenimentelor; lucrul cu adevărat remarcabil e că descrierea se referă la nişte frământări care zguduiseră nu doar ţărmurile mediteraneene ale Egiptului, ci o regiune mult mai întinsă:

> Popoarele din ţările străine au făcut o conspiraţie pe insulele lor. Toate deodată au început mişcări de trupe şi s-au risipit în războaie. Nici o ţară n-a rezistat în faţa armelor lor. Hatti, Kode, Carchemish, Arzawa şi Alasiya [Cipru] au fost distruse.

Au transformat toate acele ţinuturi în deşert, „de parcă nici n-ar fi existat vreodată“, şi după aceea din Siria şi din Canaan au pornit mai departe, ajungând până în Egipt.[24] Egiptenii aveau dreptate să insiste asupra faptului că nenorocirea aceea se abătuse nu doar asupra lor, ci şi asupra vechilor lor inamici, hitiţii, al căror imperiu terestru s-a dezintegrat, de altfel, exact în această perioadă. Populaţiile care au invadat Egiptul au fost Peleshet, Tjekker, Shekelesh, Denyen şi Weshesh, unite toate; „au pus mâna pe ţinuturi de pe tot cuprinsul pământului“. Imaginea e special folosită ca să sugereze o invazie de lăcuste. Cotropitorii au venit şi pe uscat, şi pe mare, aşa că au trebuit înfruntaţi atât pe ţărmurile mediteraneene ale Egiptului, cât şi la graniţa lui estică. Bătăliile pe uscat i-au adus pe egipteni şi pe soldaţii din trupele lor auxiliare Shardana faţă-n faţă cu conducătorii carelor de luptă ale duşmanilor, organizaţi în stil hitit (câte trei războinici în fiecare car); invadatorii erau, aşadar, în stare să mobilizeze resurse considerabile, inclusiv un număr mare de cai scumpi. La fel ca libienii, veniseră împreună cu femeile şi cu copiii lor, care călătoreau în căruţe mari trase de boi.

Cei care veniseră pe mare au fost întâmpinaţi de palisade şi ruguri aprinse: „au fost târâţi la ţărm, încercuiţi şi azvârliţi pe plajă“[25]. Potrivit altor relatări egiptene, năvălitorii au ajuns la gurile diferitelor braţe ale fluviului alergând prin Deltă; de asemenea, se pare că în serviciul Egiptului se găseau şi nişte corăbii de război care aveau sarcina să-i aducă pe atacatori la ţărm, unde puteau fi capturaţi imediat de arcaşii egipteni; aşa cum arată pe basoreliefurile care ni s-au păstrat, aceste corăbii de luptă egiptene par să fi fost de

fapt corăbii de râu adaptate, în vreme ce vasele invadatorilor semănau cu cele ale negustorilor sirieni; toate ambarcaţiunile aveau pânze, însă probabil înaintau atât prin forţa pânzelor, cât şi prin forţa vâslelor. Corăbiile folosite de popoarele mării erau împodobite la prora şi la pupa cu sculpturi reprezentând capete de păsări, model pe care îl regăsim pe un vas micenian datând din secolul al XII-lea î.Hr. şi provenind de pe insula Skyros. Şi populaţia Peleshet avea o trăsătură specifică, pe care o regăsim însă şi la populaţiile Denyen, Tjekker şi Shekelesh: în afară de fustanele, războinicii Peleshet mai purtau şi nişte coifuri care aveau în vârf ceva ce semăna cu un penaj, un fel de coroane înalte. Forţa năvălitorilor – fără a ţine seamă de înfrângerea din Egipt – stătea nu în corăbiile lor, ci în oştiri: aveau foarte multe trupe de infanterie, care luptau cu lănci şi săbii cu vârf ascuţit, iar pe câmpul de bătaie aceste arme se dovedeau mai eficiente decât carele scumpe, dar de multe ori fragile ale hitiţilor şi egiptenilor. Scuturile rotunde ale războinicilor Shardana erau, de asemenea, foarte potrivite pentru luptele corp la corp. Invadatorii nu aveau încă arme de fier, cu toate că hitiţii începuseră deja, modest, să confecţioneze obiecte de fier. Îi caracterizau disciplina, determinarea şi (la propriu) tăişul. O imagine a acestor luptători ni s-a păstrat pe un vas din perioada miceniană târzie cunoscut sub numele de „Vasul cu războinici“: o formaţie de soldaţi echipaţi cu lănci, scuturi rotunde, cnemide şi fustanele, care poartă pe cap coifuri cu coarne, specifice războinicilor Shardana şi aliaţilor lor.[26] Faraonul a fost, ce-i drept, destul de înţelept când i-a angajat drept mercenari pe luptătorii Shardana, fiindcă astfel se asigura că le poate ţine piept invadatorilor folosind exact armele şi tacticile lor luptă.

Dacă s-ar reuşi identificarea populaţiilor menţionate în inscripţiile şi pe papirusurile egiptene, ne-am putea face o idee mai clară despre tulburările care aveau loc în Mediterana la acea vreme. Cercetătorii moderni sceptici se feresc să încerce identificarea populaţiilor pomenite în documentele care ni s-au păstrat, explicând (ca şi în cazul populaţiei din Ahhiyawa, din arhivele hitite) că un şir de consoane nu constituie o dovadă relevantă şi că, în orice caz, numele migrează chiar mai uşor decât popoarele.[27] Dar asemănările dintre numele din relatările egiptene şi acelea pe care le cunoaştem de la Homer, din Biblie şi din alte surse ulterioare sunt prea mari pentru a fi simple coincidenţe: una sau două asemănări ar putea fi o coincidenţă, însă dacă sunt

mai mult de cinci-şase constituie deja o dovadă. Numele Denyen aminteşte de *Danawoi* (*Danaoi*, danaii), un cuvânt folosit de Homer când vorbeşte despre grecii care-şi ridicaseră tabără la Troia; mai aminteşte şi de daniţi, un popor al mării care trăia în apropiere de Yaffa, potrivit Vechiului Testament (Cartea lui Iosua Navi şi Cartea Judecătorilor), şi care, desigur, s-a supus Legământului lui Israel aidoma celorlalte unsprezece triburi.[28] Aceste populaţii s-au dispersat; în secolul al IX-lea î.Hr. exista un „rege al poporului Dannuniyim“ la Karatepe, în sudul Turciei.[29] Am arătat deja că dardanii, sub forma *D-r-d-n-y*, apar în inscripţiile egiptene. Numele Tjekker aminteşte mai mult de teucri, vecinii anatolieni ai dardanilor, dintre care unii s-au stabilit pe coasta ţinutului care astăzi este nordul Israelului, unde de altfel i-a întâlnit şi solul Wenamon. Unii cercetători au depistat vagi asemănări (în ce priveşte sonoritatea numelor) între Shekelesh – aliaţii regelui libian Meryry – şi Sicilia, între Ekwesh şi Ahhiyawa (identificându-i cu micenienii) şi între Tursha (*T-r-s-w*) şi Toscana (identificându-i cu acei *Tyrsenoi* sau etrusci care aveau să fie cunoscuţi cinci secole mai târziu). Aceste denumiri descriau populaţii, triburi sau locuri de baştină, dar la momentul la care au început să fie notate cu ajutorul hieroglifelor şi-au pierdut vocalele, astfel încât astăzi sunt foarte greu de reconstituit.[30] Teoria general acceptată este că pe la anul 1200 î.Hr. estul Mediteranei a fost tulburat de alianţe fragile şi nesigure între piraţi şi mercenari, care erau în stare, din când în când, să formeze flote şi oştiri suficient de numeroase şi de puternice încât să prade centre importante precum Pylos şi Ugarit, ba chiar – probabil – să pornească o mare campanie militară împotriva Troiei, care a dus, de altfel, la căderea cetăţii Troia VIIa. E posibil ca uneori aceştia să-şi fi atacat chiar propriile ţinuturi, din care (dacă ne luăm după legendele greceşti mai târzii) un erou a fost de multe ori exilat. Uneori prădarea propriilor ţinuturi a dus la exoduri de luptători care căutau să-şi recâştige averile atacând Ciprul, Ugaritul sau chiar Delta Nilului. Printre aceşti luptători e posibil să se fi aflat şi locuitorii din Taruisa, ţinut învecinat sau chiar alipit Wilusei. Numele Tursha pare să se refere mai degrabă la această populaţie, şi nu la etruscii de mai târziu; cu alte cuvinte, troienii erau deopotrivă popoare ale mării şi victime ale altor popoare ale mării.

III

EGIPTUL A REUŞIT SĂ SE OPUNĂ CUCERIRII; dar faraonii au pierdut controlul asupra Deltei Nilului, ceea ce a făcut ca – după cum se poate vedea din povestea cu solul Wenamon – în secolul al XI-lea î.Hr. Delta să aibă o existenţă autonomă, sub conducători care nu făceau decât să-i amăgească cu promisiuni deşarte pe stăpânii lor suzerani din Egiptul de Sus. Mai departe, către nord, evenimentele de la 1200 î.Hr. n-au dus la o prăbuşire imediată şi definitivă a vieţii culturale miceniene, dar – dacă legendele greceşti au vreo bază reală – au cauzat multe tulburări politice. De fapt, unele teritorii au scăpat de distrugere. Cel mai important dintre acestea era Atena: chiar dacă în perioada miceniană nu era un oraş de primă mărime, acropola lui era încă locuită, iar la poalele acesteia, în cimitirul Kerameikos, locuitorii erau îngropaţi în continuare; e posibil să fi scăpat de la distrugere datorită faptului că era un oraş apărat natural de propriul relief – nu doar pantele abrupte ale cetăţii, care aveau în vârf ziduri „ciclopice“, ci şi resurse de apă care-l puteau ajuta să reziste multă vreme în caz de asediu prelungit.[31] Chiar şi Micene a mai fost locuită o perioadă după distrugerea celor mai mari şi mai importante clădiri ale ei. În nordul Greciei, în Thessalia, şi pe alte câteva insule din Marea Egee, încă era pace; Rhodosul era punctul de interes al unei rute comerciale pe care se transporta ceramica de bună calitate numită „eladică târzie IIIC“ din Arhipelagul Dodecanez către Grecia, sudul Italiei şi Siria; modelele tradiţionale, precum cel cu caracatiţă, predominau încă. Emborio, în Chios, a devenit un centru de comerţ micenian înfloritor. Cam acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu Troia: după distrugerea cetăţii Troia VIIa, pe locul ei s-a ridicat un oraş nou, chiar dacă nu atât de înstărit.

Faptul că o porţiune din nordul Greciei a rămas neatinsă de distrugeri arată că atacatorii marilor centre veniseră din sud, de dincolo de mare; dar faptul că nu toate insulele au fost afectate arată că existase şi o invazie dinspre nord. Tradiţia grecească a păstrat amintirea triumfului şi supravieţuirii impresionante a Atenei în urma unei invazii dinspre nord a grecilor dorieni. Cum atenienii îi considerau pe dorieni strămoşii rivalilor lor spartani, au accentuat importanţa acestui moment din istoria lor mai mult decât reiese ea din dovezile arheologice. Unii cercetători specialişti în sfârşitul perioadei miceniene comentau astfel: „În cazul în care ar fi adevărat, ar fi trebuit să existe dovezi arheologice nu doar ale unei invazii, ci şi ale unor invadatori“[32]. Aceşti cercetători au reuşit să identifice doar

două inovaţii: spada, cu care se putea şi tăia, şi împunge, şi un fel de ac de siguranţă cu un cant curbat, cunoscut sub numele de fibula-arc sau fibula-vioară. Dacă luăm în calcul şi faptul că tot mai multe săbii noi ajungeau la acea vreme în estul Mediteranei, ne putem explica izbânda obţinută de cuceritorii care au năvălit în Troia, în Micene şi în oraşele de coastă ale Siriei; dar asta nu înseamnă şi că a avut loc într-adevăr o invazie masivă, iar micenienii aveau şi ei acces la acele noi tipuri de săbii. Cât despre acele de siguranţă, în această perioadă se observă o evoluţie paralelă a modelelor pe tot cuprinsul regiunilor din centrul şi estul Mediteranei, cu schimbări asemănătoare peste tot, care reflectă atât o schimbare de gust, cât şi (probabil) o rafinare a meşteşugului, până departe în vest (în Sicilia). Şi totuşi, dovada lingvistică, a dialectelor, pare destul de limpede şi convingătoare. Dialectele greceşti dorice ajunseseră până în Pelopones. Între timp, refugiaţii din Grecia miceniană se aşezaseră în Cipru, moment considerat primul val substanţial de populaţie grecească sosit pe insulă, şi aduseseră cu ei dialectul pe care-l vorbeau (şi care nu a mai supravieţuit apoi decât în îndepărtata Arcadie). Dovezile filologice sunt, în sfârşit, de data aceasta susţinute şi de dovezile arheologice, fiindcă refugiaţii au adus cu ei şi tipurile de ceramică produse în regiunea din jurul cetăţii Micene, pe care de altfel le-au perpetuat multă vreme, dar şi moda camerelor mortuare *à la grecque*.[33]

Vechea cultură era deci în plină transformare. Nu e uşor să punem dovezile cap la cap şi să le interpretăm şi e discutabil dacă trecerea de la camerele mortuare de familie la mormintele cu una sau cu două lespezi („tip cutie“) trebuie pusă pe seama unei schimbări de populaţie, pe seama unei schimbări de modă sau pe seama unei lipse de resurse din pricina căreia nu se putea aduna şi organiza suficientă forţă de muncă încât să se construiască mausolee de familie. Indicii că vechile meşteşuguri începeau să se piardă ne oferă şi ceramica păstrată din acea perioadă, pe care arheologii o clasează peiorativ sub numele de „sub-miceniană“. Probabil că civilizaţia miceniană din Egeea a fost şi ea afectată, şi poate chiar mai devreme de anul 1000 î.Hr. centrele comerciale Milet şi Emborio fuseseră deja distruse; transporturile de mărfuri din estul Mediteranei înregistrau de asemenea un declin puternic şi orice mişcare de acolo trebuia mereu să treacă mai întâi de hărţuiala piraţilor cunoscuţi în tradiţia grecească de mai târziu sub numele de „tirenieni“. Chiar dacă, inevitabil, când se vorbeşte despre

acest moment crucial toată lumea îşi îndreaptă atenţia mai ales asupra estului Mediteranei, există dovezi care arată că şi în centrul lumii mediteraneene s-a înregistrat o perioadă de hiatus. În Sicilia, pe la mijlocul secolului al XIII-lea î.Hr., „au început vremuri de război şi de teamă“; dar ameninţarea venea din Italia continentală, nu de la îndepărtatele popoare ale mării.[34] Analizând ceramica din perioada eladică târzie descoperită în Sicilia, putem afirma că declinul contactelor cu Grecia începuse cam la 1200 î.Hr., după care aceste contacte au luat sfârşit cu totul pe la anul 1050 î.Hr.[35]

La început, migraţiile pe uscat către sudul Greciei nu au fost coordonate, cum erau incursiunile egiptene. Probabil că nici măcar n-au fost nişte migraţii adevărate, adică nişte cuceriri obţinute cu arma-n mână, ci şiruri-şiruri de oameni care tot soseau, încet, dar neîntrerupt, din nordul Greciei şi care s-au aşezat în ţinuturile ce astăzi formează Epirul şi Albania, dar şi primprejur. Ei au întruchipat şi au consolidat o tendinţă către un trai mai simplu şi mai rudimentar. Însă un asemenea mod de trai a diminuat mult rolul ţinuturilor greceşti în ceea ce mai rămăsese din comerţul lumii mediteraneene. Legăturile nu se pierduseră de tot: în secolul al XI-lea, Atena, care era principalul centru de producţie pentru ceramica în stil linear „protogeometric“, îşi trimitea mărfurile pe tot cuprinsul Egeei, iar obiecte reprezentând acest tip de ceramică, ale cărei stil şi tehnică erau destul de sofisticate, au fost descoperite inclusiv în Milet (la acea vreme reocupat) şi în vechea Smirnă (o aşezare nouă la vremea aceea). Aceste descoperiri arată că grecii începuseră să refacă o reţea comercială care lega, pe mare, Asia Mică de Grecia continentală şi din care, în secolul al VIII-lea, avea să se ridice răsunătoarea civilizaţie ioniană.

IV

PAPIRUSUL CUNOSCUT SUB DENUMIREA DE ONOMASTICONUL lui Amenofis, descoperit la sfârşitul secolului al XIX-lea, ne este de mare folos, fiindcă localizează populaţia Peleshet în sudul Palestinei, populaţia Tjekker – în centrul Palestinei (localizare confirmată şi de povestea solului Wenamon), iar populaţia Shardana – în nordul Palestinei, informaţii care concordă cu dovezile arheologice: popoarele mării locuiau şi la Acra, iar Acra este probabil una dintre cetăţile ale căror baze egiptenii le-au pus cu ajutorul garnizoanelor de mercenari.[36] Legăturile lor cu această regiune erau atât de puternice, încât unul dintre grupuri, Peleshet, a dat şi numele întregii regiuni. Cuvântul

„Peleshet“, ca şi cuvântul semitic etiopian „Falasha“ folosit de evreii etiopieni, înseamnă „străin“ sau „hoinar“; în ebraica biblică, a devenit *Pelishtim*; în greacă, ţinutul acestor oameni a ajuns să se numească *Palaistina*, de unde termenii „filistean“ şi „Palestina“. „Peleshet“ poate fi pus de asemenea în legătură cu termenul „pelasg“, un cuvânt extrem de vag, folosit de scriitorii greci de mai târziu pentru a identifica o ramură a populaţiilor pregreceşti din Egeea care, se spunea, trăia în Creta – străini sau hoinari, după cum îi descria numele lor semitic. Cu ajutorul arheologiei, putem merge mult mai departe în încercarea de a-i identifica pe filisteni. Ceramica de secol XII şi de secol XI î.Hr. descoperită în siturile filistene precum Aşdod (astăzi în Israel) seamănă, ca stil, cu ceramica confecţionată în lumea miceniană în perioada eladică târzie; cele mai multe asemănări au fost identificate în cazul ceramicii din Cipru, chiar dacă asta nu spune foarte mult despre originea acestor asemănări, de vreme ce Ciprul a fost în mod repetat invadat de popoarele mării şi colonizat de micenieni.[37] E posibil deci să fi fost vorba de un proces de migraţie treptată care a început pe la 1300 î.Hr., în decursul căruia s-au înregistrat şi momente dramatice de distrugere: atunci când emigranţii nu erau lăsaţi să se aşeze într-un anumit teritoriu, aceştia luau arma-n mână, aşa cum aflaseră şi faraonii; în schimb, atunci când erau primiţi paşnic sau chiar atunci când erau înfrânţi de egipteni, li se permitea să se stabilească unde doreau, iar mulţi ajungeau să li se alăture războinicilor Shardana în armatele faraonului.

Filistenii au ales să se aşeze în regiunea de coastă de la nord de Gaza; aveau patru centre importante: Gaza, Ekron, Aşkelon şi Aşdod. Când „protofilistenii“ au ajuns în Aşdod au adus cu ei tehnicile şi stilurile meşteşugarilor olari micenieni (vasele lor, care semănau cu cele miceniene, nu erau importate, ci manufacturate *in situ* din lutul care se găsea acolo). Filistenii (şi ciprioţii) au păstrat cel mai mult timp modelele miceniene tradiţionale, care în Grecia fuseseră înlocuite cu decoraţiuni mai simple şi mai schematice. Un model recurent, care se regăseşte pe diverse obiecte din Gezer (în Israel), din Tell Aytun (Cisiordania) şi din alte situri, înfăţişează o pasăre cu gât lung şi uneori cu capul întors; modelul este combinat elegant cu haşuri, dungi roşii subţiri şi alte desene.[38] Ceramica filistenilor şi extraordinarele lor sicrie antropomorfice de lut, descoperite în Fâşia Gaza, sunt de asemenea o mărturie a influenţelor preluate din arta egipteană. N-ar fi fost un lucru de mirare

nici ca soldaţii aflaţi în serviciu egiptean să fi împrumutat stilurile egiptene; însă influenţa miceniană era copleşitoare şi trădează adevărata origine a împrumuturilor.

Ceramica manufacturată în stil micenian stă drept dovadă a faptului că cei care traversaseră mările nu erau doar soldaţi şi piraţi. Aceste migraţii s-au petrecut la o scară mult mai mare: oamenii îşi luaseră cu ei familiile, dar şi meşteşugarii şi luptătorii. Aşezarea filisteană de la Tell Qasile, care astăzi este Tel Avivul, devenise un centru de comerţ agricol cu vin şi untdelemn. Venirea filistenilor nu a adus o creştere bruscă a contactelor comerciale cu Egeea, ci a avut mai degrabă efectul opus, căci cetăţile comerciale au fost distruse, iar vechiul mod de trai de pe coasta canaanită a luat sfârşit. Comerţul cu alimente a rămas activ, iar deficitul din unele regiuni era compensat de surplusul din alte regiuni; însă comerţul cu produse de lux din vremurile bune ale civilizaţiei miceniene regresase mult, fiindcă nu mai existau palate grandioase unde negustorii călători să-şi poată vinde articolele scumpe.

Filistenii veneau din lumea greacă.[39] Erau de-un neam cu Agamemnon şi cu Odiseu şi vorbeau limba greacă sau poate luviana. Pe câteva sigilii de-ale lor sunt scrijelite semne are seamănă cu literele din silabarele Linearul A sau Linearul B. În Biblie se insistă mult pe faptul că filistenii veneau din Caftor (Creta), informaţie care dădea glas unor tradiţii locale. Ieremia îi numeşte pe filisteni „rămăşiţa insulei Caftor“. Regele David l-a ucis pe uriaşul filistean Goliat, a cărui statură ne aminteşte de grecii lui Homer; armura lui Goliat, descrisă în Biblie, seamănă foarte mult cu armura grecilor din aceeaşi perioadă, înfăţişată pe „Vasul cu războinic“ descoperit la Micene.[40] Cum David petrecuse ceva vreme în exil printre filisteni, mai târziu s-a folosit de nişte ajutoare care mai mult ca sigur erau gărzi de apărare cretane („cheretiţii“).

Odată aşezaţi în Palestina, mulţi dintre filisteni şi-au pierdut dibăcia de marinari, s-au reorientat repede către agricultură şi către meşteşuguri şi au adoptat imediat limba vorbită de populaţia semitică şi zeii canaaniţi – cu toate că la început, când au sosit, îşi cinsteau încă propriile zeităţi. În situl de la Aşdod au fost descoperite nişte mici figurine pictate înfăţişând probabil, sub forma unei siluete feminine cu braţele ridicate, o zeiţă egeeană a pământului – figurine asemănătoare idolilor de lut descoperiţi în siturile miceniene.[41] La Ekron, filistenii au construit locaşuri de cult cu vetre în stil egeean cărora treptat le-au schimbat

înfăţişarea, transformându-le în temple canaanite.[42] Aici au fost descoperite şi cuţite cu lamă de fier, folosite în temple în scop ritualic; din Biblie aflăm că ţineau o evidenţă strictă a proviziilor de fier pentru ca israeliţii să nu poată beneficia de ele; fierul îl foloseau mai ales la confecţionarea obiectelor de preţ, precum brăţările de fier, care erau ultimul răcnet în materie de modă. Filistenii nu erau doar jefuitori şi distrugători, adică filistini în sensul de astăzi al cuvântului. Au pus bazele unei vii civilizaţii urbane de-a lungul coastelor Palestinei, ţinut care a păstrat apoi multă vreme amprenta originilor lor miceniene. Filistenii ne arată cum un grup de mercenari şi colonişti au reuşit să ia în stăpânire ţinuturile altor populaţii, în vreme ce locuitorii acelor ţinuturi au obţinut, pe termen lung, o victorie culturală, integrându-i pe filisteni în cultura lor canaanită, semitică. Au plecat din Mediterana către continent şi au ocupat aşezările de pe colinele submontane din sudul Canaanului, precum Ekron, care a ajuns faimoasă datorită preselor ei pentru ulei de măsline; dar în acele ţinuturi filistenii nu s-au avut deloc bine cu Fiii lui Israel.

V

MENŢIONAREA ISRAELULUI aduce în prim-plan întrebarea dacă nu cumva, în afară de filisteni, şi israeliţii au pornit la drum în timpul tulburărilor din perioada târzie a Epocii Bronzului: Dumnezeu, prin profetul Amos, le-a cerut: „Oare n-am scos Eu pe israeliţi din pământul Egiptului, pe filisteni din Caftor şi pe sirieni din Chir?“[43] Cei care acceptă că Ieşirea israeliţilor s-a petrecut cu adevărat în istorie plasează acest moment undeva în perioada dintre 1400 şi 1150 î.Hr.; multe detalii din relatarea biblică despre sosirea Fiilor lui Israel în Egipt (dacă nu cumva despre plecarea lor) se potrivesc bine cu alte dovezi de care dispunem – sosirea călătorilor semitici în căutare de provizii de hrană şi, la un moment dat, prezenţa la curte a unor viziri semitici care semănau destul de bine cu Iosif. Marea Cântare a Mării[5] pe care – se spune – ar fi intonat-o Moise după ce carele de luptă ale egiptenilor s-au împotmolit în noroiul de pe fundul Mării Roşii este, cu siguranţă, foarte veche şi pomeneşte de un soi de război al carelor a cărui descriere se potriveşte cu ce s-a întâmplat în perioada popoarelor mării.[44] Prezenţa nomazilor *apiru* şi *habiru* în ţinuturile de la est de Egipt este de asemenea atestată şi e posibil ca aceştia să fi fost implicaţi în distrugerea Ugaritului; regele pare să facă

referire la ei într-una dintre scrisorile sale disperate (de care deja am pomenit). Alţi răzvrătiţi au fost şi membrii populaţiilor supuse din Egipt, uneori prizonieri de război, ceea ce aminteşte de lunga perioadă de sclavie a israeliţilor în Egipt. O abordare mai precaută pe baza tuturor acestor dovezi ar fi să încercăm să găsim asemănări cu modul în care Homer a reuşit să redea trăsăturile unei societăţi care existase cu sute de ani înaintea lui: poveşti orale, tradiţii, material adunat din relatările popoarelor învecinate, toate acestea trebuie să-i fi ajutat pe cei dintâi israeliţi să zugrăvească o atât de detaliată şi emoţionantă dare de seamă despre lunga lor şedere în Egipt şi despre dramatica lor fugă din calea carelor de luptă ale faraonului. Mai există şi o teorie foarte importantă conform căreia marile mişcări de populaţie descrise în acest capitol ar fi declanşat alte multe mişcări mai mici, dintre care una ar fi, de exemplu, migraţia câtorva triburi semitice din Egipt, migraţie ce a trecut neobservată în arhivele din Orientul Apropiat (cu excepţia scurtei referinţe pe care o făcuse faraonul Merneptah); israeliţii erau nomazi *apiru* care pentru o vreme s-au întors la nomadism, s-au eliberat din sclavia în care-i ţinuse faraonul şi s-au supus de bunăvoie Dumnezeului lor.

5. Marea Cântare a Mării (în ebraică Shirat HaYam sau Az Yashir Moshe) este un poem, sau imn de slavă, care apare în cartea Ieşirea din Vechiul Testament – Ieşirea, 15:1–18; se crede că a fost intonat de israeliţi după ce au traversat în siguranţă Marea Roşie pentru a da slavă lui Dumnezeu şi pentru a celebra distrugerea armatei egiptene. Astăzi, poemul apare în cărţile de rugăciuni evreieşti, dar este folosit şi drept imn liturgic atât în Biserica Ortodoxă, cât şi în Biserica Romano-Catolică. Nu trebuie confundat cu „Cântecul lui Moise“ din cartea Deuteronomului. (N. tr.)

Când au intrat în Canaan, cu siguranţă că Fiii lui Israel nu au distrus nici cetatea Ierihon şi nici cetatea Aï, care au fost dărâmate sute de ani mai devreme, ci s-au aşezat cu oile şi caprele lor (porci nu aveau) în satele de pe dealuri, făcând cu Dumnezeul lor un legământ în care le-au permis şi altor triburi şi popoare (de exemplu daniţilor) să intre.[45] Exact cum filistenii s-au transformat, din toate punctele de vedere, în canaaniţi, supuşi zeului Dagon şi altor zei ai popoarelor din acele ţinuturi, daniţii s-au transformat în evrei, supuşi Dumnezeului lui Israel. Contactele israeliţilor cu Mediterana erau rare la acea vreme, fiind limitate la tribul danit şi la tensiunile din ce în ce mai mari cu filistenii, care sosiseră din Caftor la hotarele aceluiaşi mic petic de pământ. Cum filistenii începuseră să cultive pământul şi se amestecaseră

cu populaţia canaanită din zonă, au încercat să obţină controlul asupra a tot mai multe regiuni de uscat şi, evident, s-au ciocnit direct de israeliţi. Dacă informaţiile din sursele biblice sunt corecte, conflictul a ajuns la apogeu pe la anul 1000 î.Hr. După ce regele Saul şi fiul său au murit într-o bătălie cumplită cu filistenii, a căzut în sarcina lui David, care crescuse chiar printre duşmani, să zdrobească puterea filistenilor, folosindu-se de nou cuceritul punct de sprijin, Ierusalimul, drept bază de unde avea să domine întreaga regiune. În ciuda tot mai deselor succese militare repurtate, în siturile israelite de secol XI î.Hr. s-au găsit foarte puţine urme ale luxului, iar comerţul cu ţările din Mediterana era foarte slab. Chiar şi aşa, israeliţii trebuie avuţi mereu în vedere, fiindcă pe termen lung au exercitat o influenţă însemnată asupra istoriei popoarelor mediteraneene. Din Biblie reiese că în estul Mediteranei se găseau o mulţime de triburi nestatornice şi alte populaţii; nimeni nu zăbovea prea multă vreme în ţinuturile unde Asia şi Africa se întâlneau.

Se poate ca nu toate popoarele mării să fi venit de pe mare, iar migraţiile lor se poate să nu fi fost atât de abundente pe cât voiau cronicarii egipteni să-i facă să creadă pe cititorii relatărilor lor. Dar în nici un caz nu trebuie subestimat impactul popoarelor mării şi al popoarelor uscatului – acestea din urmă fiind la fel de active. Dezastrele care s-au petrecut la acea vreme erau simptomele unei lumi care deja începea să se prăbuşească. Haosul politic a fost însoţit de o criză economică, care s-a manifestat mai ales sub forma unor îndelungi perioade de foamete. Scurta referire la ciumă care apare în Biblie în episodul războiului cu filistenii poate fi o dovadă că unul dintre motivele haosului general era răspândirea ciumei bubonice sau a unei boli asemănătoare şi că rădăcinile catastrofei trebuie căutate în aceleaşi locuri în care aveau să izbucnească şi marea ciumă din vremea împăratului Iustinian şi „Moartea Neagră". Aşa că n-ar fi de mirare ca toate ţinuturile din estul Mediteranei să fi fost zguduite la unison. Dar poate că, referindu-ne la o perioadă în care oricum totul e, în mare parte, simplă speculaţie, aceasta ar fi o speculaţie dusă mult prea departe. Sfârşitul Epocii Bronzului în estul Mediteranei a fost descris ca „unul dintre cele mai înfricoşătoare momente de cotitură din istorie", mai dezastruos chiar şi decât căderea Imperiului Roman, „probabil cel mai mare dezastru din istoria antică".[46] Prima Mediterană, o Mediterană al cărei teritoriu se extinsese din Sicilia până în Canaan şi de la Delta Nilului până la Troia, s-a dezintegrat

rapid, iar reconstruirea ei sub forma unui bazin comercial care se întindea de la Strâmtoarea Gibraltar până în Liban avea să dureze sute de ani.

PARTEA A II-A
A doua Mediterană
1000 î.Hr.–600 d.Hr.

1
Negustorii de purpură
1000 î.Hr.–700 î.Hr.

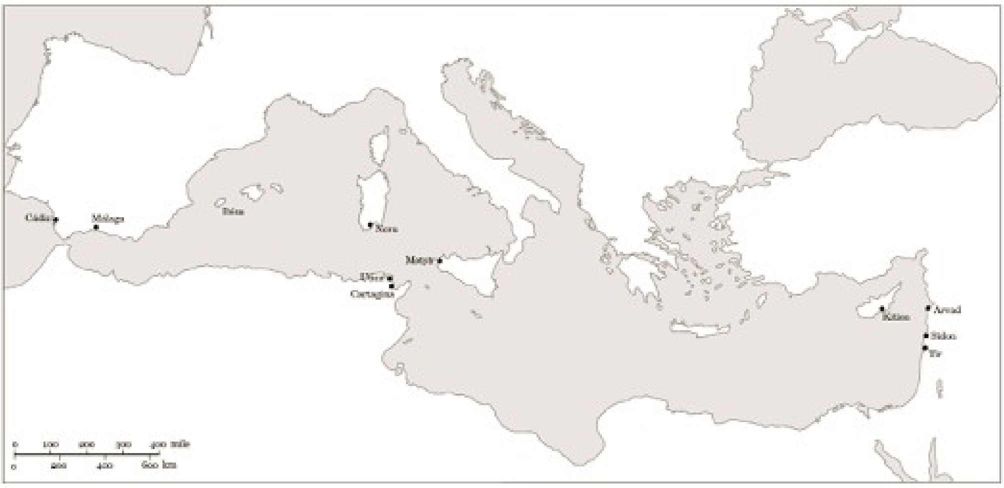
I

SPAŢIUL MEDITERANEEAN ŞI-A REVENIT GREU şi încet după dezastrele din secolul al XII-lea î.Hr. Nu e foarte clar cât de profundă a fost recesiunea în ţinuturile din Egeea, dar s-au înregistrat multe pierderi: arta scrisului a dispărut aproape complet, păstrându-se doar în rândul refugiaţilor greci din Cipru; au dispărut şi modelele spiralate şi şerpuite specifice ceramicii miceniene, supravieţuind, din nou, doar în Cipru; comerţul a regresat; palatele au decăzut. Epoca Întunecată[6] nu a fost doar un fenomen egeean. Tulburările ajunseseră până departe în vest, pe insula Lipari, fiindcă în Sicilia vechea ordine luase sfârşit în secolul al XIII-lea în urma unui val de distrugeri, iar locuitorii din Lipari reuşiseră să-şi asigure cât de cât prosperitatea doar construindu-şi fortificaţii rezistente.[1] Puterea faraonilor slăbise, iar ceea ce a salvat ţinuturile Nilului de la distrugeri şi mai mari nu a fost întărirea puterii interne, ci încetarea incursiunilor războinice din exterior în momentul în care năvălitorii s-au aşezat în alte ţinuturi.

6. După ultimele invazii doriene, începe pentru Elada aşa-numita „Epocă Întunecată“, care va dura aproximativ patru secole (1200–800 î.Hr.) şi care mai poartă şi denumirea de „Evul Mediu grec“. Această perioadă a afectat atât viaţa economică, cât şi producţiile culturale care înfloriseră în timpul civilizaţiei miceniene. (N. tr.)

În secolul al VIII-lea î.Hr. au apărut noi reţele comerciale, care au răspândit cultura Orientului până departe în vest, în Etruria şi sudul Spaniei. Ceea ce e uimitor la aceste noi reţele este că au fost create nu în urma unui îndelungat proces de expansiune imperială (aşa cum s-a întâmplat în vestul Asiei, sub formidabila stăpânire a asirienilor), ci de către comunităţile de negustori: grecii care se îndreptau către Sicilia şi Italia şi care, conştient sau inconştient, o luaseră exact pe urmele strămoşilor lor micenieni; piraţii şi negustorii etrusci, venind dintr-un ţinut în care de-abia acum apăreau primele cetăţi; şi, foarte timpuriu, negustorii canaaniţi din Liban, pe care grecii îi cunoşteau sub numele

de *Phoinikes*, „fenicieni“, şi care lui Homer nu-i plăceau pentru că erau avizi de afaceri şi profit.[2] Şi astfel începe lunga istorie a dispreţului faţă de cei care se ocupau cu „negoţul“. Numele lor venea de la vopseaua purpurie obţinută din moluştele *murex*, produsul cel mai de preţ de pe ţărmurile canaanite. Totuşi, grecii îi recunoşteau pe fenicieni şi drept inventatorii alfabetului care a devenit apoi baza noului lor sistem de scriere; iar Fenicia era şi sursa unor modele artistice care au schimbat cu totul înfăţişarea artei din Grecia arhaică şi din Italia într-o epocă de mare efervescenţă creativă.

Cu toate că oraşele de pe coasta Libanului împărtăşeau aceeaşi cultură şi făceau comerţ împreună, nu se poate vorbi de o unitate în adevăratul sens al cuvântului: „comerţul maritim, nu teritoriul, era definitoriu pentru zona aceea“[3]. Totuşi, arheologii îi numesc de obicei pe locuitorii litoralului levantin canaaniţi până pe la anul 1000 î.Hr., iar după aceea, fenicieni.[4] Această convenţie ascunde o problemă importantă, dar dificilă: când şi cum au devenit cetăţile feniciene mari centre ale comerţului mediteraneean şi mai ales cât au fost ele în stare să construiască bazându-se pe succesul centrelor comerciale anterioare de pe coasta levantină, precum Byblos şi Ugarit.[5] După cum am arătat deja, Ugaritul a fost distrus pe la 1190 î.Hr.; coasta a fost colonizată de oameni precum populaţia Tjekker din Dor. Şi aici a existat, cu siguranţă, o perioadă de discontinuitate; vechile pieţe din vest au fost închise când Creta şi Egeea au dispărut de pe harta comercială. Piraţii îi jefuiau pe negustori. Dar trăsăturile de bază ale vechii lumi canaanite au supravieţuit, uneori foarte pregnant.[6] Limba canaaniţilor a devenit limba-standard a popoarelor care locuiau în

ţinuturile levantine: filistenii egeeni, agricultorii israeliţi, orăşenii din Tir şi Sidon. Religia canaaniţilor a fost şi ea adoptată – cu variaţii – de toate popoarele din regiune, cu excepţia unuia singur; dar chiar şi cei care nu au adoptat-o oficial – israeliţii – nu erau prea departe de ea, de vreme ce profeţii lor i-au pedepsit pentru că adoptaseră practici canaanite. Israeliţii cunoşteau şi practica feniciană a jertfirii întâiului născut în cadrul unor ritualuri sacrificiale care le stârneau mânia şi groaza profeţilor biblici şi mai apoi scriitorilor latini: „Din copiii tăi să nu dai în slujba lui Moloh, ca să nu pângăreşti numele Dumnezeului tău.“[7]

Aşadar în această regiune din Mediterana exista pe atunci mai multă continuitate decât în Grecia sau în Sicilia. În secolul al XI-lea î.Hr., prosperitatea era şi acolo în declin, însă nu dispăruse cu totul. Dar, dacă spunem că fenicienii erau, în secolul al X-lea î.Hr., o prezenţă comercială însemnată, asta nu înseamnă că deja dominau comerţul pe mare. Ei aveau încă alte căi de explorat şi, din punct de vedere comercial, faptul că le vindeau vopsea purpurie asirienilor bogaţi şi imbatabili (din punct de vedere militar) din nordul Irakului era o mişcare mult mai bună decât să le-o fi vândut popoarelor mării, care sărăciseră mai toate.[8] Însă nu aşa îi vedeau grecii pe cei dintâi fenicieni. Scriitorii clasici erau convinşi că cetatea Tir fusese întemeiată cu doar câţiva ani înainte de căderea Troiei, în 1191 î.Hr.; în realitate, aşezarea era mult mai veche de-atât, iar regele ei, Abi-milki, era o figură importantă prin secolul al XIV-lea î.Hr., dacă ne uităm prin corespondenţa faraonilor egipteni. Romanii, în schimb, credeau că fenicienii întemeiaseră deja aşezări departe către vest cam cu un secol înainte de momentul în care se presupunea că fusese întemeiat Tirul: Cádiz, în 1104 î.Hr., Utica şi Lixus, în nordul Africii, cam tot pe-atunci. Asta părea să însemne că cei dintâi fenicieni au sfidat începutul Epocii Întunecate şi au creat o reţea de rute comerciale, descrisă în Biblie drept un ţinut de departe, din vest, Tarşiş – nume care sună cam ca Tartessos, ţinut cunoscut de autorii clasici. Cu toate că mai mulţi scriitori latini menţionează întemeierea foarte timpurie a cetăţii Cádiz, ei nu făceau decât să repete părerile istoricului Velleius Paterculus, un contemporan al împăratului Augustus care a trăit cam la 1100 de ani după acel eveniment. Dovezile arheologice nu susţin această datare atât de timpurie. Chiar şi în Fenicia, descoperirile arheologice datate în secolele al XI-lea şi al X-lea sunt surprinzător de puţine – şi asta pentru că e greu să faci

săpături în subsolul oraşelor intens populate din Libanul de astăzi, dar şi pentru că cetăţile levantine au avut atât de mult de suferit de pe urma deselor incursiuni ale popoarelor mării.

În Biblie se insistă mult pe faptul că încă din secolul al X-lea regii din Tir erau foarte bogaţi şi puternici. Din Cartea Regilor aflăm că alianţele dintre Hiram, regele Tirului, şi Solomon, regele Israelului (care se urcase pe tron cam prin 960 î.Hr.), au culminat cu un tratat prin care tirienilor li se asigurau provizii de cereale şi de untdelemn; în schimb, aceştia au oferit cherestea şi meşteşugari care au construit Templul din noua capitală israelită, Ierusalim.[9] Descrierea biblică a Templului este o relatare neîntrecută despre înfăţişarea unui vechi centru de cult fenician şi se potriveşte cu ruinele fundaţiilor lui, pe care le putem vedea expuse la Hazor şi în alte locuri: un altar exterior, o intrare de altar flancată de două coloane şi apoi un drum printr-o vastă cameră exterioară către Sfânta Sfintelor. Amforele israelite descoperite în Tir, cu o capacitate de până la douăzeci şi patru de litri, sunt o dovadă că negoţul cu alimente din ţinuturile colonizate de cei dintâi israeliţi a continuat pe tot parcursul secolelor al IX-lea şi al VIII-lea î.Hr.[10] Se spune că, în schimbul ajutorului oferit pentru construirea templului, Solomon i-a dăruit regelui din Tir câteva aşezări din nordul Israelului; în Biblie acestea sunt numite cetăţi, dar se spune şi că regelui Hiram nu i-au plăcut când le-a văzut, aşa încât putem bănui că „agenţii imobiliari“ ai lui Solomon aveau darul să exagereze.[11] Israeliţii s-au ridicat ca o forţă cu drepturi depline după secole întregi de păscut oile şi de cultivat orz în ţinutul deluros de la est de aşezările filistenilor. Ştiau că Tirul ducea lipsă de un hinterland propice agriculturii; această cetate, care un secol sau două mai târziu avea să adăpostească aproape 30 000 de locuitori, n-ar fi putut să supravieţuiască şi să crească dacă n-ar fi avut în mod constant acces la provizii de cereale. Pădurile pline cu cherestea de bună calitate care se înălţau în spatele cetăţii trebuiau exploatate pentru comerţ şi schimburi dacă cetatea voia să-şi asigure singură hrana.[12] Israeliţii mai erau interesaţi şi de *murex*; chiar dacă le era interzis să mănânce moluştele dinăuntrul cochiliilor, li se poruncise să-şi vopsească tivul veşmintelor cu purpura extrasă din acele cochilii. De fapt, nuanţele acestei vopsele purpurii variau de la albastru aprins până la roşu ruginiu, în funcţie de cât de mult era prelucrată. Tirul şi cetăţile vecine aveau, aşadar, două mari avantaje: dispuneau de un produs de lux mult

preţuit în comerţul cu ţesături din vestul Asiei şi de o materie primă fără de care nu se puteau construi case şi corăbii şi nici confecţiona nenumăratele obiecte mici necesare într-o gospodărie. Aşadar Tirul şi cetăţile vecine n-au înflorit doar ca intermediari între Asia şi Europa, ci aveau ceva doar al lor de oferit.

Marele avantaj de care au dispus cetăţile feniciene din secolul al XI-lea până în secolul al IX-lea a fost faptul că nu au fost dependente de nici o mare putere din afară, ci adesea unele de altele. Scăderea drastică a influenţei Egiptului asupra ţinuturilor canaanite a însemnat o ocazie ideală pentru fenicieni de a-şi vedea de rostul lor fără nici o intervenţie din afară. Sosirea oştirilor asiriene din est, în secolul al IX-lea, a fost o mare piedică: asirienii au măturat toate oraşele de coastă, aruncându-se asupra lor „ca lupul asupra prăzii“, la fel cum, cel mai probabil, înglobaseră în hinterland şi regatul Israelului; însă erau suficient de înţelepţi încât să-şi dea seama că Fenicia ar fi putut rămâne o sursă de bogăţii, aşa că au continuat să profite de pe urma comerţului neîntrerupt din Tir şi din cetăţile vecine. Până în acel moment, Tirul fusese doar una dintre numeroasele cetăţi independente care se găseau de-a lungul coastei feniciene, dar apoi a ajuns din ce în ce mai faimoasă printre străini (precum grecii sau israeliţii) şi cetatea-mamă a aşezării care domina tot vestul Feniciei, Cartagina, întemeiată, probabil, în 814 î.Hr. La un moment dat, conducătorii din Tir îşi exercitau dominaţia şi asupra Sidonului; de altfel, atât la Homer, cât şi în Biblie ei sunt numiţi „regii Sidonului“ (Homer nu foloseşte niciodată cuvântul „fenicieni“, ci mereu „sidonieni“).[13] Asta ne-ar putea face să credem că Tirul avea un statut aparte, însă dimpotrivă, era un centru de comerţ tipic fenician, în multe (esenţiale) privinţe. Ca multe alte colonii feniciene de mai târziu – şi precum cetatea Arvad, mai la nord –, se afla pe o insulă. Poziţia foarte bine apărată i-a adus locului numele de *Tzur*, căci „Tir“ înseamnă „stâncă“ sau „fortăreaţă“; numai din momentul în care, la sfârşitul secolului al IV-lea î.Hr., Alexandru cel Mare a construit un dig care lega Tirul de uscat cetatea a început să fie legată permanent de coastă. Aceste mici insule erau apărate în mod natural, însă resursele de apă au fost tot timpul o problemă, iar în relatările din perioada clasică târzie apare descrierea unei conducte de apă care alimenta cetatea Arvad cu apă de pe continent, deşi apa era transportată în cetăţi şi cu barcazuri, iar apa de ploaie era stocată în cisterne.[14] În timpul lui Alexandru, Tirul avea două

porturi proprii, unul orientat către Sidon (la nord), iar celălalt orientat către Egipt; cele două porturi erau legate între ele printr-un canal.[15] În secolul al VI-lea î.Hr., profetul evreu Iezechiel îşi imagina Tirul ca pe „o corabie de desăvârşită frumuseţe, făcută din chiparos de Senir [de pe Muntele Hermon] şi cedru de Liban"; din Grecia şi din vest ajungeau în Tir „argint, fier, cositor şi plumb", în vreme ce regatul Iuda trimitea „grâu de Minit şi turte, ceară, miere, untdelemn şi balsam".[16] Tot Iezechiel a făcut prorocia sumbră că măreaţa corabie a Tirului se îndrepta deja către naufragiu, dar a imaginat şi un periplu – sau o hartă a drumurilor – prin Mediterana şi prin vestul Asiei, descriind Tirul drept punctul central în care se adunau toate bunurile din lume – bogăţiile din Tarşiş în vest, din Iavan sau Ionia în nord, din Tubal şi din alte ţinuturi şi insule necunoscute.

Tirul nu a devenit brusc cetatea glorioasă pe care o ştim, ci încetul cu încetul. Marinarii de acolo au continuat să facă mici călătorii pe mare până în Cipru, Egipt sau sudul Anatoliei chiar şi în perioada sumbră de după căderea Ugaritului, cu toate că dificultăţile economice cu care se confrunta Egiptul în secolul al XI-lea î.Hr. s-au răsfrânt şi asupra Tirului, care întreţinea legături strânse cu Delta Nilului, în vreme ce Sidonul, îndreptându-şi atenţia mai mult către hinterlandul asiatic, avea mai mult succes.[17] Nu e de mirare că influenţele artistice care se simţeau în Fenicia erau ale culturilor de multă vreme sedimentate din Asia de vest şi din Egiptul faraonic. Ceea ce a rezultat a fost un amestec eclectic de stiluri asiriene şi egiptene.[18] Câteva piese de fildeş datând din secolul al VIII-lea descoperite în palatul regelui Omri din Samaria, capitala regatului Israel, trădează puternice influenţe egiptene: două figurine ce întruchipează divinităţi stau faţă-n faţă, cu aripile întinse înainte; chipul li se vede bine şi poartă acoperăminte pentru cap cu model în dungi, tipic egiptean. Deşi fildeşul venea mai ales de pe Marea Roşie sau, pe uscat, din Egipt, era trimis către vest, aşa încât, de exemplu, câteva obiecte feniciene de argint şi de fildeş au fost descoperite în mormântul unui nobil din Praeneste (Palestrina), la sud de Roma, datând din secolul al VII-lea î.Hr. Aşadar, fenicienii începuseră, treptat, să-şi croiască noi căi comerciale, către centrul şi vestul Mediteranei.

Unele dintre cele mai de preţ produse feniciene trebuiau oferite conducătorilor puternici drept tribut. Porţile de bronz de la Balawat, din nordul Irakului, care sunt expuse astăzi la British Museum, au fost construite pentru Shalmanasar III al

Asiriei în secolul al IX-lea î.Hr.; pe ele este înfăţişat Ithobaal (sau Etbaal), rege al Tirului, descărcând tributul de pe nişte corăbii care acostaseră într-unul dintre porturile cetăţii, iar dedesubt se vede o inscripţie care anunţă solemn: „Am primit tributul din bărcile trimise de oamenii din Tir şi Sidon“. Însă tributul n-avea cum să fie trimis din Tir către nordul Irakului cu corăbiile pe mare. Ceea ce se vede pe acele porţi de bronz stă mai degrabă drept mărturie pentru faptul că toţi canaaniţii care locuiau pe ţărmurile mării îşi obţineau bogăţiile navigând pe Mediterana.[19] Această informaţie e confirmată şi de analele ţinute de Assurnasirpal, un rege asirian care a murit în 859 î.Hr. şi care susţinea că ar fi obţinut din Tir, Sidon, Arval şi alte cetăţi de pe coastă „argint, aur, plumb, cupru, vase de bronz, veşminte făcute din lână viu colorată, veşminte de in, o maimuţă mare, o maimuţă mică, lemn de arţar, cimişir şi fildeş, şi o *nahiru*, o creatură a mării“. Aici putem vedea un amestec de produse exotice şi produse uzuale, mărfuri transportate în mod curent pe Mediterana şi altele produse chiar în Fenicia, precum şi daruri mai rare – de exemplu maimuţele, care erau aduse probabil pe Marea Roşie.[20] Corăbiile comerciale care veneau de pe Marea Roşie şi ajungeau în Mediterana apar şi în Biblie, în relatarea despre corăbiile din Ofir, trimise din Elat de către Solomon şi Hiram.[21]

Fenicienii făceau negoţ fără să bată monede, cu toate că nu se bizuiau doar pe troc.[22] Pentru plăţile mari foloseau lingouri de argint şi de cupru; uneori mai plăteau sau erau plătiţi şi în cupe făcute din metale preţioase, cu o greutate standard (de acestea amintesc atât povestea biblică despre cupa pe care Iosif a ascuns-o în sacul de cereale al fratelui lui mai mic Beniamin, cât şi povestea cu solul Wenamon).[23] Faptul că se foloseau greutăţi standardizate precum shekelul este o dovadă clară că, deşi nu aveau încă monede, fenicienii reuşiseră să pună pe picioare un sistem numit azi economie de piaţă; sau, în alţi termeni, se familiarizaseră deja cu un soi de economie monetară, în care banii luau multe forme, dar încă nu şi pe aceea de monedă. De-abia mult mai târziu, cartaginezii au început să bată monede, al căror scop era să uşureze comerţul cu grecii din Sicilia şi din sudul Italiei, care deja foloseau monedele cu mult entuziasm.[24] Totuşi, metalele constituiau esenţa comerţului fenician din Mediterana: prima bază comercială feniciană despre care avem cunoştinţă se afla destul de aproape de casă, în Ciprul cel bogat în cupru, lângă Larnaka, şi fusese înfiinţată în

secolul al IX-lea. Cunoscută grecilor sub numele de Kition, iar israeliţilor, sub numele de Kittim, cetatea purta, printre fenicieni, numele simplu de „Cetatea Nouă“, *Qart Hadasht*, acelaşi nume care mai târziu avea să-i fie atribuit Cartaginei, în Africa de Nord, şi Cartagenei, în Spania.[25] Aspectul important cu privire la Kition este că a încercat să creeze o colonie şi să câştige dominaţia asupra ţinuturilor dimprejur; o inscripţie de pe la mijlocul secolului al VIII-lea arată că guvernatorul „Noii Cetăţi“ era un trimis al regelui din Tir care-l venera pe *Baal Libnan*, „Domnul din Liban“, cu toate că în Kition se găsea şi un mare templu închinat zeiţei Astarte.[26] Grânarele Ciprului erau pentru fenicieni o atracţie la fel de mare precum cuprul care se găsea acolo. Fără proviziile de hrană care soseau în mod regulat nu doar de pe câmpurile de cereale din Israel, ci şi din Cipru, ei n-ar fi putut face faţă dezvoltării din ce în ce mai rapide a propriei cetăţi, a cărei bunăstare se reflecta în creşterea demografică şi în consumul mai mare de resurse. Din păcate pentru tirenieni, succesul lor în Cipru i-a atras atenţia regelui asirian; Sargon II (care a murit în 705 î.Hr.) a obţinut dominaţia asupra Ciprului, un moment care a marcat temporara, dar însemnata sosire a asirienilor în apele Mediteranei. O plăcuţă cu inscripţia care consfinţea dominaţia lui Sargon a fost aşezată în Kition; regele a primit în continuare tribut de pe insulă mulţi ani la rând, fără însă a interveni cu nimic în treburile interne ale supuşilor, căci scopul lui era să exploateze bogăţiile insulei.[27] Acestui rege războinic nu i-a scăpat, desigur, nici atracţia principală a insulei, cuprul. Mai târziu, stăpânirea asiriană asupra Ciprului a slăbit, fiindcă regele Luli al Sidonului şi Tirului a fugit din Tir, refugiindu-se, ca să fie în siguranţă, în Cipru; acest eveniment este comemorat pe un basorelief care-l înfăţişează pe regele umilit care fuge cu o barcă feniciană.[28] Însă Ciprul era doar cel mai important punct dintr-o reţea de contacte care îi aduceau de-acum în mod regulat pe negustorii fenicieni în Rhodos şi în Creta.

Aşadar, la sfârşitul secolului al IX-lea, comerţul fenician din Mediterana luase avânt. Nu e încă sigur dacă acest avânt l-a precedat pe cel al negustorilor greci şi al altor grupuri necunoscute precum acei „tirenieni“ a căror prezenţă fusese observată la acea vreme pe Marea Egee şi pe Marea Tireniană. Indiferent cine a ajuns mai întâi în Italia, fenicienilor trebuie să li se acorde meritul de a fi deschis noi şi vaste rute comerciale, care se întindeau de-a lungul întregii coaste a Africii de Nord.

II

CEA MAI BUNĂ METODĂ DE A CARTOGRAFIA imperiul comercial al celor dintâi fenicieni este să facem un tur al Mediteranei de pe la anul 800 î.Hr.[29] În acest tur, vom trece şi prin Strâmtoarea Gibraltar, ca să ajungem la Cádiz şi dincolo de el, fiindcă una dintre trăsăturile distinctive ale comerţului fenician din Mediterana era că aceşti negustori din regiunile cele mai estice ale Mediteranei exploatau şi zona prin care se ajungea în vestul extrem, punctul de acces către Oceanul Atlantic. Dacă luăm în considerare vânturile şi curenţii predominanţi din Mediterana şi dacă avem în vedere că, mai mult ca sigur, fenicienii călătoreau pe mare doar în timpul unui sezon de navigaţie relativ restrâns – de pe la sfârşitul primăverii până pe la începutul toamnei –, e limpede că alegeau probabil o rută nordică, trecând pe lângă Cipru, Rhodos şi Creta, apoi îndreptându-se prin întinderea deschisă a Mării Ionice către sudul Siciliei, sudul Sardiniei, Ibiza şi sudul Spaniei. Prin traversarea Mării Ionice şi apoi urmând traseul dinspre Sardinia spre Insulele Baleare, ei nu au mai putut fi zăriţi de pe uscat; micenienii au avut tendinţa de a urma linia ţărmurilor Mării Ionice, pe lângă Itaca şi ajungând până la călcâiul cizmei italice, şi au lăsat în urmă dovezi ale trecerii lor: obiecte de ceramică; însă faptul că în sudul Italiei nu s-a găsit ceramică levantină e o mărturie indirectă a încrederii în sine a marinarilor fenicieni. Odată ajunse în apele de pe lângă Málaga, corăbiile feniciene care porniseră către vest adesea se opreau. Vremea din Strâmtoarea Gibraltar putea fi de multe ori înşelătoare; acolo afluxul de apă din Atlantic e mare, iar vânturile potrivnice alternează cu ceaţa. Asta însemna probabil lungi perioade de aşteptare înaintea încercărilor de a traversa strâmtoarea pentru a ajunge la Cádiz şi în alte avanposturi comerciale. Din fericire, era mai uşor de intrat din Atlantic în Mediterana decât de ieşit, fiindcă te puteai folosi de vânturile şi curenţii marini care, atunci când navigai din sens opus, îţi puneau piedici. În timpul călătoriei de întoarcere în Tir, fenicienii navigau de-a lungul întinsei fâşii de coastă a Africii de Nord, dar chiar şi pe-acolo trebuiau să aibă foarte mare grijă: în acea zonă erau bancuri de nisip şi aluviuni înşelătoare; de asemenea, cât timp treceau prin lungile strâmtori, nu prea aveau de unde şi ce să cumpere, cum făceau în Cipru, Sicilia şi Sardinia, cetăţi atât de bogate în metale.[30] Pe de altă parte, Cartagina, cu porturile ei mari, era un loc de refugiu şi făcea ca apele în care fenicienii navigau

foarte departe de casă şi în care pândeau o mulţime de piraţi greci şi etrusci să fie mult mai sigure.

Aspectul corăbiilor poate fi reconstituit dacă ne uităm la basoreliefurile din palatele asiriene de la Ninive şi din alte locuri. Arheologii marini au început să expună şi resturi de corăbii feniciene: de exemplu câteva vase cartagineze din vestul Siciliei datând dintr-o perioadă mai târzie – secolul al III-lea î.Hr.; sau câteva fragmente din două epave feniciene vechi care transportau ceramică de secol VIII î.Hr., descoperite la treizeci şi trei de mile marine vest de anticul port Aşkelon (al filistenilor).[31] Impresia generală este că fenicienii şi cartaginezii preferau corăbiile masive în locul celor pe care le foloseau grecii. Pare să fi existat o continuitate cu vremurile în care corăbiile din Byblos şi din Ugarit pluteau pe apele Mediteranei de est; şi totuşi fenicienilor le sunt atribuite şi o serie de inovaţii importante. De exemplu pintenii cu vârf ascuţit sub formă de cioc – arme de temut în timpul războaielor navale din perioada clasică, copiate apoi de greci, etrusci şi romani. Inventând şi folosind chila, fenicienii reuşeau să-şi echilibreze bărcile în mod iscusit şi să transporte în siguranţă încărcături mari în largul mării. Arta călăfătuitului corăbiilor este, se pare, tot o invenţie feniciană, şi cu ajutorul ei corăbiile nu mai luau apă în timpul lungilor călătorii pe mare.

Toate astea dau seamă de o creştere reală a capacităţii de transport ce caracteriza comerţul din Mediterana la acea vreme. Corăbiile în sine nu erau semnificativ mai mari decât cele din anticul Byblos: unele corăbii din Ugarit puteau să transporte, pe la 1200 î.Hr., încărcături de patruzeci şi cinci de tone, iar capacitatea corăbiilor feniciene era doar cu puţin mai mare.[32] Se făcuseră însă mari progrese în ce priveşte stabilitatea corăbiilor. Şi astfel au putut începe călătoriile până departe în porturi de la Atlantic precum Cádiz şi Mogador, şi poate chiar circumnavigaţia Africii, al cărei început Herodot îl stabileşte undeva prin secolul al VI-lea î.Hr. Corăbiile rotunjite folosite pentru comerţul la distanţă medie şi mare aveau în lungime de trei sau de patru ori mai mult decât în lăţime – erau uneori lungi de 30 de metri, cu toate că epavele de la Aşkelon aveau cam jumătate din această lungime.[33] Aşa cum le găsim înfăţişate pe porţile de la Balawat, corăbiile feniciene aveau prove înalte, decorate cu imaginea unui cap de cal (poate pentru a cinsti un zeu al mării asemănător cu Poseidon, căruia de asemenea îi plăceau caii)[34]; pe provă se poate să fi fost pictaţi ochi, iar la pupă, sub puntea superioară, duşumeaua se termina în formă

de coadă de peşte. O velă pătrată se ridica pe un stâlp care, după cum spun profeţii din Biblie, era adesea făcut din lemn de cedru adus din Liban; unele corăbii funcţionau şi cu vâsle. Cârma era o vâslă lată legată la babord. Arătau ca nişte bărci robuste cu o mare capacitate de transport, foarte potrivite pentru comerţul cu cereale, vin şi untdelemn, şi nu doar nişte simple corăbii iuţi care transportau cantităţi mici de obiecte de lux exotice. Ne arată asta şi cele două epave vechi, lângă care s-au găsit aproape 800 de amfore de vin – o încărcătură (dacă amforele erau pline) care cântărea douăzeci şi două de tone. Existau şi ambarcaţiuni mai mici, nu cu mult diferite, folosite pe rutele comerciale mai scurte dintre porturile împrăştiate prin mai multe puncte din reţeaua comercială feniciană; câteva asemenea ambarcaţiuni mai mici, cam pe jumătate cât corăbiile de la Aşkelon, folosite pentru transporturi de lingouri, de împletituri şi de ceramică din sudul Spaniei, au fost descoperite în apele din sudul Spaniei.[35] Acestea erau cargoboturile Mediteranei timpurii. Reţelele comerciale erau dedicate atât produselor de bază precum alimentele, cât şi bunurilor de preţ precum obiectele de fildeş şi bolurile de argint descoperite în mormintele princiare din sudul Spaniei şi din Etruria.[36] Un alt tip de ambarcaţiuni începuse să se dezvolte din ce în ce mai mult: corăbiile de război, al căror specific era pintenul ascuţit al etravei, făcut din bronz, cu care căpitanii fenicieni încercau să atace corăbiile adversarilor. Aceste corăbii aveau în lungime cam de şapte ori mai mult decât în lăţime şi nu le lipsea nici trinchetul. Corăbiile de război erau diferite de bărcile rotunjite pentru transportul de mărfuri şi prin faptul că erau manevrate cu vâsle, mai ales în timpul luptelor navale.[37]

Cel mai vechi obiect fenician descoperit în Occident este o tăbliţă inscripţionată din sudul Sardiniei, „stela de la Nora", de la sfârşitul secolului al IX-lea; inscripţia descrie construirea unui templu închinat zeului Pumay, al cărui nume apare şi în numele feniciene uzuale precum Pumayyaton (în greacă, Pygmalion). Inscripţia a fost făcută *be-shardan*, „în Sardinia", ceea ce ne arată că insula îşi avea deja numele. Cum în Sardinia se găsea o varietate mare de metale fine, inclusiv fier şi argint, nu e de mirare că fenicienii şi-au făcut apariţia şi aici. E posibil ca autorii inscripţiei să fi fost chiar primii sosiţi, însă faptul că au construit un templu pare să sugereze că veniseră cu intenţia să rămână în zonă; construirea unui templu era, adesea, una dintre primele acţiuni ale coloniştilor fenicieni. Iar regiunea

din Mediterana aflată exact la sud de Nora a fost teritoriul în care fenicienii au ridicat aşezări durabile şi importante care au dăinuit vreme îndelungată.

III

CEA MAI PROEMINENTĂ DINTRE ACESTE CETĂŢI a fost Cartagina. Vergiliu a antedatat cu entuziasm întemeierea ei, plasând-o în perioada Războiului Troian, când Eneas i-a făcut o vizită reginei din această cetate, Didona (cunoscută şi sub numele de Elissa); dar *Eneida* lui Vergiliu era o meditaţie despre trecutul şi viitorul Romei, aşa că nu e de mirare că în carte autorul a găsit un loc şi pentru cel mai puternic adversar cu care s-a confruntat vreodată Roma republicană. Alţi scriitori clasici, inclusiv istoricul evreu Flavius Iosephus, au lăsat şi ei diverse mărturii despre apariţia Cartaginei, în care de asemenea apare Didona-Elissa fugind de fratele ei tiranic Pygmalion, care-i omorâse soţul – marele preot al lui Heracles (grecii îl asimilau pe Heracles cu zeul canaanit Melqart, *Melk-Qart*, adică „regele cetăţii“). Primul ei port de popas a fost Kition, în Cipru, o altă *Qart Hadasht* sau „Cetate Nouă“; după aceea a hotărât să pornească spre vest şi şi-a adunat optzeci de tinere care aveau să slujească drept prostituate sacre şi să asigure continuitatea cultului fenician în ţinuturile în care urmau să se aşeze refugiaţii.[38] Şi au mers direct în Africa de Nord, oprindu-se în ţinutul Cartaginei; totuşi, nu erau primii fenicieni care ajunseseră în acea regiune, iar bărbaţii din Utica, cetate din apropiere, s-au arătat bucuroşi să le-ntâmpine. La rândul lor, aceşti bărbaţi fuseseră întâmpinaţi cu căldură de libienii care locuiau în zonă; iar aceşti localnici au fost primii care i-au dat Elissei numele de Didona, care însemna „hoinara“. Fenicienele nu au fost împiedicate să se aşeze în acele locuri, însă când a venit vorba să obţină pământuri regele libian nu s-a mai arătat la fel de generos. A spus că Didona-Elissa avea voie să cumpere doar atâta pământ cât putea cuprinde cu o piele de taur. Regina a rezolvat situaţia cu multă isteţime, tăind pielea în fâşii foarte subţiri pe care le-a întins astfel încât să cuprindă colina Byrsa, acropola Cartaginei. Oricât de atrăgătoare ar părea această legendă fondatoare, ea nu era mai mult decât o încercare a scriitorilor greci de a explica originea numelui colinei care se afla în inima Cartaginei, fiindcă *byrsa* însemna în greacă „piele de animal“. De fapt, ei auzeau cuvântul canaanit *brt*, „cetăţuie“. Chiar şi după ce a fost astfel păcălit, regele libian era încă foarte atras de

Didona. Şi insista să o ia de soţie; însă Didona, rămânând credincioasă memoriei primului ei soţ, şi-a înălţat singură un rug funerar şi şi-a dat foc, ca să scape de căsătorie; de atunci, locuitorii din regiune au început s-o venereze ca pe o zeiţă.[39] Oricât de tendenţioasă este această poveste, ea prezintă două aspecte extrem de importante. Unul ar fi motivul reginei care-şi dă foc singură pe rug, preluat de Vergiliu şi integrat apoi în literatura clasică şi, mai târziu, în literatura europeană. Un al doilea aspect ar fi acurateţea multora dintre micile detalii: datarea – cam cu treizeci şi opt de ani înainte de prima olimpiadă (776+38=814) – concordă cu dovezile arheologice cu ajutorul cărora s-a stabilit că regiunea respectivă a fost colonizată de fenicieni exact în acea perioadă. Membrii elitei cartagineze au continuat să-şi spună „fiii Tirului", *bene Tzur*, sau simplu „tirieni", iar mai târziu autorii clasici aveau să pomenească adesea de daruri trimise în mod regulat de Cartagina către templul zeului Melqart din Tir. E posibil şi ca sacrificiul de sine al Didonei să fie o imagine mai târzie care descria de fapt o realitate din lumea feniciană, o practică adoptată cu fervoare mai ales la Cartagina: sacrificiul uman menit să câştige bunăvoinţa zeului Melqart în momentul întemeierii cetăţii.

E dezamăgitor că în situl Cartaginei nu s-au păstrat obiecte care să poată fi datate cu precizie în prima jumătate a secolului al VIII-lea î.Hr.; cele mai vechi dovezi arheologice descoperite acolo sunt nişte morminte datând de pe la 730 î.Hr. şi nişte fragmente de ceramică de pe la 750 î.Hr. În mod surprinzător, cele mai vechi obiecte care au supravieţuit sunt greceşti, nu feniciene: nişte obiecte realizate în stil geometric din Eubeea (insulă în Marea Egee), cu toate că – aşa cum vom arăta mai târziu – locuitorii din Eubeea întemeiaseră nu cu mult înainte o colonie proprie, în Golful Napoli, de unde se poate să fi provenit o parte din acest inventar.[40] Cartagina timpurie nu era, aşadar, ruptă de lumea în plină dezvoltare a comerţului grecesc şi a noilor colonii. Dispreţul lui Homer faţă de negustorii „sidonieni" era rezultatul contactelor dintre sferele comerciale greacă şi feniciană. Lucru remarcabil, ceramica grecească era depozitată, pe post de ofrandă fondatoare, sub altarul cunoscut cu numele de *tophet*, unde erau sacrificaţi copiii – ritual despre care vom vorbi imediat.

Cartagina a devenit repede regina coloniilor feniciene. Explicaţia obişnuită pentru înflorirea ei este că cetatea era poziţionată într-un loc foarte favorabil pentru negustorii care călătoreau către şi dinspre sudul Spaniei. Totuşi, obiectele de

origine spaniolă sunt greu de identificat în straturile cele mai de jos din situl vechii Cartagine. O altă explicaţie s-ar baza pe originea acestei cetăţi: era un loc de refugiu pentru exilaţii din Tir, pentru emigranţii care plecaseră din Kition către Cipru şi pentru surplusul de populaţie din cetăţile levantine de coastă, din ce în ce mai prospere; încorporase, de asemenea, şi mulţi berberi – veniţi din regiuni învecinate. Însă adevărata cheie a succesului Cartaginei nu se găsea nici în Spania, nici în Fenicia, ci chiar la porţile cetăţii: agricultura bogată din regiune i-a impresionat pe scriitorii clasici, care descriau vilele şi proprietăţile din jurul cetăţii, în vreme ce un tratat de agricultură datând din secolul al V-lea sau al IV-lea î.Hr. şi aparţinându-i autorului cartaginez Magon a fost tradus şi în greacă, şi în latină la comanda Senatului Roman.[41] Aristocraţia din Cartagina îşi sporea bogăţia de pe urma cerealelor, a uleiului de măsline şi a viilor, nu de pe urma purpurei, a pădurilor de cedri şi a fildeşului, ca locuitorii din Tir. Toate astea se potrivesc bine cu dovada pe care o constituie acele corăbii rotunjite despre care am vorbit deja şi care, cum am arătat, erau mult mai potrivite pentru a transporta recipiente mari pline cu untdelemn şi cu vin şi saci de cereale decât pentru a duce mărfuri costisitoare, de lux. În mod limpede, Cartagina era deja mare şi înfloritoare încă dinainte de anul 600 î.Hr., iar asta nu s-ar fi putut întâmpla dacă n-ar fi beneficiat în acea regiune de resurse bogate de hrană. Cartagina se ridicase atât de puternică fiindcă ajunsese punctul central al unei reţele comerciale pe care ea însăşi o clădise. Din această reţea mai făceau parte şi alte aşezări feniciene din zonă; Utica se afla nu departe pe coasta Africii de Nord şi, deşi era o cetate mai veche, n-a reuşit niciodată să concureze cu Cartagina. Motya, pe de altă parte, cetate din Sicilia, semăna în multe privinţe mai mult cu Tirul şi cu Arvadul decât cu Cartagina; a fost descrisă ca „modelul de aşezare feniciană“.[42] Motya a fost întemeiată în secolul al VIII-lea pe o mică insulă aflată nu departe de vârful vestic al Siciliei, lângă Marsala de astăzi; insula este bine adăpostită, întinzându-se între destul de vasta „Isola Grande“ şi coasta siciliană.[43] O altă trăsătură care aminteşte de Tir este faptul că la Cartagina existau „fabrici“ de prelucrare a purpurei; aşadar, cetatea nu era doar un centru de comerţ, ci şi un centru industrial, unde se produceau inclusiv obiecte de fier. Perioada ei de vârf a fost secolul al VII-lea î.Hr., iar la acea vreme sacrificarea copiilor ajunsese o practică curentă, deşi nu e clar nici până astăzi de ce s-a întâmplat aşa ceva. Locuitorii din Motya

aveau în comun cu tirienii lipsa unui hinterland vast asupra căruia să deţină controlul. Dar asta n-a făcut decât să-i stimuleze să construiască legături de prietenie cu locuitorii din Elymia, cetate din vestul Siciliei, al căror centru de bază, aflat nu foarte departe, era marele sanctuar de la Eryx (Erice), situat pe o culme ce răsărea de deasupra coastei de vest a Siciliei. Locuitorii din Motya aveau acces şi la vastele saline din Trapani, pe coastă, mai jos de cetatea Eryx; şi unde exista sare exista şi posibilitatea de a conserva peştele, de exemplu tonul care apărea periodic în largul coastelor Siciliei. Peştele era specialitatea cartaginezilor, cărora li se atribuie inventarea sosului de peşte cel urât mirositor, numit *garum*, care le plăcea atât de mult romanilor. Dar fenicienii nu urmăreau să-şi cucerească vecinii. Aşezările lor era centre comerciale şi industriale; şi n-au făcut nici o încercare de a obţine controlul politic asupra vestului Siciliei.

Totuşi, ambiţiile teritoriale ale fenicienilor vizau ţinuturi de dincolo de Sicilia. În sudul Sardiniei, începând cam de pe la 750 î.Hr., a apărut un grup de colonii al căror scop era nu doar să devină nişte porturi sigure, ci şi să domine zonele rurale, probabil pentru a asigura resursele de bază necesare. Majoritatea acestor aşezări erau cetăţi feniciene clasice, construite pe istmuri care răsăreau din mare, ca la Tharros sau la Nora; în situl de la Sulcis, pe nivelurile cele mai de jos în care s-au făcut săpături arheologice, s-a găsit, ca şi la Cartagina, ceramică grecească din Eubeea.[44] Îndreptându-se către uscat, fenicienii au ocupat câteva dintre vechile forturi, sau *nuraghi*, păstrând însă, după cât se pare, relaţii paşnice cu indigenii sarzi, care de altfel s-au bucurat să le poată vinde metale şi cereale negustorilor bogaţi stabiliţi în Sulcis. Dominaţia fenicienilor şi cartaginezilor asupra Sardiniei a fost confirmată pe la 1540 î.Hr., când cartaginezii şi etruscii i-au alungat pe greci din Foceea, în urma unei bătălii navale crâncene în largul Alaliei, în Corsica; asta a asigurat locul insulelor Corsica şi Sardinia în afara sferei de influenţă a Greciei şi, având în vedere valoarea inestimabilă a Sardiniei ca sursă de metale felurite şi de produse agricole, victoria aceasta a întărit mult puterea feniciană în Mediterana de vest. Cu toate că grecii care locuiau în Foceea îşi stabiliseră baza la Marsilia, vestul îndepărtat al Mediteranei a rămas închis intruziunilor greceşti intensive câtă vreme Cartagina a rămas o mare forţă; a rămas în sarcina fenicienilor să exploateze potenţialul sudului Spaniei şi al Marocului. Existenţa acestor aşezări ne dă indicii despre locurile în care fenicienii se duseseră să trăiască, dar nu şi despre cât de

departe au călătorit de fapt. Câteva dovezi cu privire la influenţa tirienilor au fost scoase la lumină din mormintele din Italia, din Spania şi din alte locuri: nişte vase de argint moarat decorate cu modele animale, la mare preţ în Italia centrală în secolul al VI-lea î.Hr. Dar e încă neclar dacă negustorii fenicieni şi cartaginezi făceau afaceri pe cont propriu sau în numele statului. Uneori erau trimişi în misiune de către conducători şi primeau comision pentru treaba pe care-o făceau – de exemplu cei care se aflau în serviciul monarhului asirian. În partea de vest, aceşti negustori au reuşit să rămână propriii lor stăpâni. La început, erau furnizori ai curţilor princiare din Etruria şi chiar din Cartagina. Apoi, pe la anul 500 î.Hr., deja construiseră nişte reţele comerciale care depindeau de investiţiile lor şi care le aduceau profit direct; nimeni nu mai voia să lucreze pentru alţii.

Vestul îndepărtat devenise o atracţie din ce în ce mai mare. Scriitorii greci precum Strabo (începutul secolului I d.Hr.) insistau pe importanţa sudului Spaniei ca sursă de argint. În Mediterana, prin împrejurimile Strâmtorii Gibraltar, exista un grup de cetăţi feniciene: Montilla, Málaga, Almuñécar şi altele, astăzi îngropate în subsolul regiunii Costa del Sol. Unele dintre aceste aşezări se aflau la câteva ore sau chiar câteva minute de mers pe jos unele de altele; pe multe le legau economia şi societatea locale, cu toate că într-un sit din apropiere de Málaga s-au descoperit resturi de ceramică etruscă fin lustruită datând de la începutul secolului al VI-lea î.Hr., care ne indică faptul că în zonă existau legături comerciale şi mai extinse.[45] O aşezare feniciană timpurie exista şi în Ibiza, departe în larg faţă de ţărmul iberic; aici aveau loc şi schimburile obişnuite, în care metalele se dădeau pe untdelemn şi vin, însă o altă comoară a Ibizei de-a lungul istoriei au fost salinele ei scânteietoare. Pe ţărmul iberic, e interesant cazul micului oraş Toscanos, întemeiat pe la 730 î.Hr. Toscanos era, pe la sfârşitul secolului al VII-lea î.Hr., o comunitate de maximum 1500 de locuitori, ai cărei meşteşugari produceau obiecte de fier şi de cupru; însă pe la anul 500 î.Hr. această aşezare a fost abandonată, nu se ştie din ce motiv. Era, se pare, un modest punct comercial fenician, în acord cu nevoile populaţiei iberice locale, fără prea mare importanţă în cadrul reţelelor comerciale feniciene mai vaste, dar extrem de important pentru oricine vrea astăzi să înţeleagă în ce fel i-au schimbat pe iberici contactele cu popoarele din est.

De fapt, aşezarea feniciană de bază din regiune se afla dincolo de Strâmtoarea Gibraltar, la Gadir sau Cádiz; însă, pentru că obţinea profit în cadrul reţelelor comerciale mediteraneene ale fenicienilor, Cádizul timpuriu face şi el parte din istoria Mediteranei. La fel ca multe alte aşezări feniciene, Gadir a fost întemeiată pe o insulă din largul mării, la o dată cu cel puţin 300 de ani mai târzie faţă de anul 1104 î.Hr., fixat şi acceptat, în mod greşit, de mai toţi cercetătorii. Fenicienii ridicaseră, desigur, şi un templu închinat zeului Melqart, iar Cicero povesteşte mai târziu că acolo se înfăptuiau şi sacrificii umane – probabil în cadrul unor ritualuri sacrificiale de primăvară în cinstea învierii anuale a lui Melqart despre care vorbesc miturile canaanite. Era un templu bogat, care funcţiona şi ca loc de depozitare a obiectelor de preţ, dar şi drept centru de cult, situaţie obişnuită în lumea comercială mediteraneeană timpurie. Iar în Gadir erau multe de depozitat sub altarul lui Melqart, căci această cetate era principala poartă de acces către bogăţiile ţinutului cunoscut încă de pe vremea lui Herodot sub numele de Tartessos. E vorba de un loc cu privire la care învăţaţii se tot contrazic încă din Antichitate. Unii consideră că Tartessos era o cetate sau chiar un râu; astăzi, acest nume desemnează un regat sau o regiune din sudul Spaniei, locuită de populaţia iberică nativă. Marea ei atracţie, sau mai degrabă atracţia ţinuturilor de pe malurile râului Guadalquivir, erau zăcămintele de argint: „argintul e sinonim cu Tartessos“[46]. Dacă e să-l credem pe Herodot, negustorul grec Kolaios din Samos s-a abătut din drumul lui, a ajuns în sudul Spaniei pe la mijlocul secolului al VII-lea î.Hr. şi s-a întors din Tartessos cu şaizeci de talanţi de argint (cam 2000 de kilograme). Numele atribuit în mod straniu regelui acelui ţinut, cu care Kolaios s-ar fi şi întâlnit, era Arganthonios, nume ale cărui prime litere înseamnă „argint“.

Fenicienii, nu ibericii, au fost cei care au transportat argintul către est, atât în Grecia, cât şi în Asia, potrivit mărturiei târzii a lui Diodor din Sicilia (secolul I d.Hr.). Fenicienii aduceau în schimb ulei de măsline şi mostre din lucrurile realizate de propriii meşteşugari: bijuterii, obiecte de fildeş, sticluţe de parfum şi ţesături; de asemenea, încă din secolul al VIII-lea, i-au învăţat pe locuitorii din Tartessos cum să extragă, să purifice şi să proceseze metalele. Metodele folosite erau sofisticate. Nu era vorba de o relaţie de exploatare de tip „colonial“, bazată pe „schimburi nedrepte“, aşa cum susţinea în pas cu moda un cercetător

spaniol.[47] Locuitorii din Tartessos chiar se puseseră pe treabă cu entuziasm, extrăgând şi topind nu doar argint, ci şi aur şi cupru în centrele miniere din sudul Spaniei şi din Portugalia, şi – după cum recunosc chiar şi cercetătorii care sunt de acord cu o interpretare „colonialistă“ – ibericii din zonă erau cei care controlau „fiecare aspect al producţiei“ şi care „deţineau ferm controlul asupra propriilor resurse“, de la minerit până la topirea metalelor; elitele iberice profitau şi ele, alături de fenicieni, de pe urma comerţului. Artiştii locali începuseră să adopte stilurile feniciene, iar bogăţiile pe care le dobândiseră prinţii iberici le-au permis să trăiască pe picior mare. Aici, contactele cu Orientul au schimbat cu totul o societate occidentală, aşa cum s-a întâmplat, la scară şi mai mare, în Etruria. Fenicienii nu doar că ajunseseră până foarte departe, ci avuseseră şi puterea ca, prin activităţile lor, să ridice la alt nivel viaţa politică şi economică a unui ţinut aflat atât de departe de uscat. Începeau, deja, să schimbe înfăţişarea întregii Mediterane.

Tartessos a fost adesea identificat cu ţinutul bogat în metale numit Tarşiş şi menţionat de foarte multe ori în Biblia ebraică. Iona, fugind de Domnul, a pornit din Yaffa către Tarşiş, despre care autorul acestei poveşti credea că se află undeva extrem de departe, cât de departe putea ajunge cineva pe mare. Iar Isaia a făcut o profeţie înfricoşătoare despre Tir, cum că marinarii de pe corăbiile care aveau să vină de la Tarşiş prin Kittim (Kition sau Cipru) aveau să afle de distrugerea cetăţii lor natale: „Tânguiţi-vă, voi, corăbii ale Tarsisului, căci limanul vostru a fost nimicit.“[48]

IV

PENTRU A FACE CA SISTEMUL COMERCIAL să funcţioneze, fenicienii n-au folosit prea mult monede, după cum am arătat deja. Mult mai important pentru ei era să reuşească să ţină evidenţa a ceea ce făceau. Negustorii ştiau să scrie şi foloseau o scriere simplă, liniară, care era uşor de învăţat şi de întrebuinţat, strămoşul celor mai multe dintre alfabetele moderne (în sensul strict al cuvântului: o scriere în care aproximativ fiecărui sunet îi aparţine câte o literă).[49] Arta cititului şi scrisului era mai degrabă o îndeletnicire a preoţilor, căci complexele combinaţii de sunete din cele trei tipuri de scriere egiptene puteau fi citite doar de cei foarte bine pregătiţi; chiar şi sistemele de scriere silabice, precum Linearul B, erau destul de stângace, cu atât mai mult când trebuiau aplicate unei limbi ca greaca, care nu avea doar silabe simple alcătuite dintr-o consoană şi o vocală. În

alfabetul fenician, un semn pentru casă era litera *b*, fiindcă cuvântul pentru casă, *bet*, începea cu litera *b*. Multe – nu toate – dintre cele douăzeci şi două de litere feniciene, începând cu *aleph*, „taurul“, apăruseră la fel. Secretul succesului pe care l-a avut acest alfabet constă în excluderea totală a vocalelor, care au fost introduse doar mai târziu, de greci. *Mlk* putea, aşadar, să fie cuvântul pentru „el cârmuieşte“ sau pentru „el a cârmuit“, depinde cu ce vocale îl întregea cititorul, care trebuia să fie foarte atent la context. Cel mai vechi exemplu păstrat de scriere feniciană se găseşte pe sicriul regelui Ahiram din Byblos, datând din secolul al X-lea î.Hr. Chestiunea cu adevărat importantă este nu să aflăm dacă fenicienii au inventat sau nu alfabetul de la zero (e posibil să fi preluat câteva litere dintr-o scriere mai veche folosită în Sinai), ci faptul că au reuşit să-şi difuzeze alfabetul pe tot cuprinsul Mediteranei, nu doar în aşezările lor din vest, cum ne arată stela de la Nora, ci şi la vecini – grecii din Ionia, care au transformat în vocale literele considerate de ei superflue, precum oclusivele guturale, inexistente în greacă, şi au redesenat, subtil, majoritatea semnelor.[50]

Rămâne un mister ce anume creaseră fenicienii în materie de literatură. Canaaniţii din Ugarit au produs o impresionantă poezie religioasă nu cu mult diferită de psalmi, iar cartaginezii au scris tratate de agronomie. Există tendinţa de a-i desconsidera pe fenicieni pe motiv că tot ce produceau era imitaţie, iar în artele frumoase dependenţa lor de modelele egiptene şi asiriene e evidentă – de exemplu sculpturile lor în fildeş. Sigur, de asta şi aveau nevoie clienţii din Orientul Apropiat şi din Mediterana: mărfuri care să poarte nu ştampila oraşelor canaanite însetate de profit, ci pe a marilor civilizaţii imperiale de pe Nil, Tigru şi Eufrat; iar fenicienii ştiau cum să le satisfacă această cerere clienţilor de peste tot, chiar şi din locuri îndepărtate precum, în vest, Tartessos şi Toscana. Răspândirea culturii feniciene pe tot cuprinsul Mediteranei, până departe în sudul Spaniei, realizată atât cu ajutorul diverselor aşezări, cât şi cu ajutorul comerţului cu populaţiile indigene, este importantă nu doar pentru că a dus stilurile din est până departe în Occident; acest moment marchează şi primele încercări reuşite ale marinarilor din Orient de a ajunge atât de departe pe mare, mult mai departe decât ajunseseră navigatorii micenieni care se tot învârtiseră din vestul Greciei până-n sudul Italiei şi Sicilia.

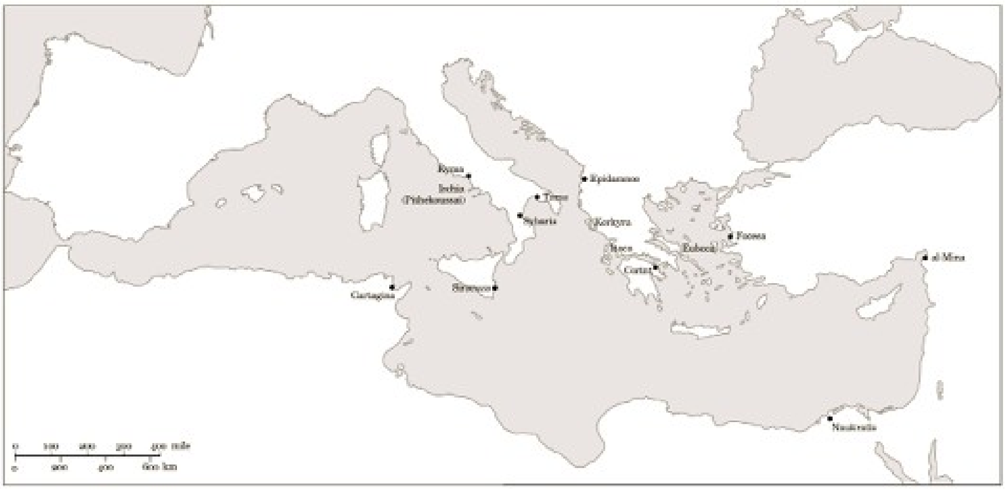
Cu toate că fenicienii au realizat căsătorii mixte cu membrii populaţiilor native, nu şi-au pierdut cultura lor aparte, specifică estului Mediteranei, şi nici identitatea de „tirieni“ sau „canaaniţi“; nimic nu demonstra mai mult acest lucru decât practica sacrificiilor umane, pe care o aduseseră cu ei din ţinutul Canaanului. Era o practică dură, care a stârnit multă aversiune în rândul profeţilor biblici şi în rândul scriitorilor clasici: povestea cu sacrificiul ratat al lui Isaac este doar una dintre numeroasele „ocări“ din Biblie la adresa sacrificiilor de copii. Însă mai curând această practică a luat amploare în noile aşezări, mai ales la Cartagina, la Sulcis şi la Motya. În *tophet*-ul de la Cartagina, care se afla în sudul cetăţii şi care astăzi poate fi vizitat, zeului Baal i-au fost jertfiţi copii vreme de 600 de ani; în ultimii 200 de ani ai cetăţii, 20 000 de urne au fost umplute cu oseminte de copii (şi, uneori, de animale mici), ceea ce înseamnă în medie 100 de urne pe an, fără să uităm că o urnă putea conţine oseminte de la mai mulţi copii. Acele *tophet*-uri erau locuri de închinăciune foarte speciale. Multe urne conţineau, se pare, rămăşiţele bebeluşilor născuţi morţi, născuţi prematur sau avortaţi, şi multe – rămăşiţe de copii care mureau natural, dacă ne gândim că totul se petrecea într-o societate în care mortalitatea infantilă trebuie să fi fost foarte ridicată. *Tophet*-urile erau, aşadar, cimitire pentru copiii care mureau prematur; dacă ajungeau la maturitate, nu mai erau incineraţi, ci îngropaţi.[51] Deci, cu toate că sacrificiile de oameni adulţi se petreceau într-adevăr, aşa cum arată insistent şi sursele biblice, şi cele clasice, acestea erau, probabil, mai puţin comune decât pare să sugereze la prima vedere numărul mare de recipiente care conţineau oase carbonizate de copii, însă au sporit atunci când s-au ivit mari şi grele ameninţări şi s-a recurs la ele ca la ultima metodă de a-i îmbuna pe zei. Doi istorici greci relatează că în anul 310 î.Hr., când Cartagina a fost asediată de tiranul Siracuzei, bătrânii cetăţii au hotărât că trebuie să-l împace pe zeul Baal, a cărui mânie familiile nobile au potolit-o sacrificând sclavi copii în locul propriilor întâi născuţi; 500 de copii au fost deci jertfiţi zeului furios. Pe o stelă datând din secolul al IV-lea î.Hr. şi aparţinând *tophet*-ului din Cartagina este înfăţişat un preot care poartă pe cap un acoperământ plat, ca un fes, este îmbrăcat într-o robă transparentă şi duce un copil către locul unde urmează să fie sacrificat. Ritualul, aşa cum este el descris în textele clasice şi în cele biblice, era ca victima să fie aşezată de vie pe braţele întinse ale statuii zeului Baal; aşadar, victimele cădeau, de vii, din braţe direct

în cuptorul de dedesubt, în care focul era deja aprins.[52] Jertfirea copiilor era o modalitate prin care-şi afirmau identitatea de slujitori ai lui Baal, ai lui Melqart şi ai panteonului fenician, dar şi identitatea de tirieni, chiar şi la sute de ani după ce strămoşii lor plecaseră din Liban către Africa de Nord, Sicilia şi Sardinia. Aşadar, în vreme ce producţia artistică a fenicienilor – şi mai ales a cartaginezilor – poate părea lipsită de originalitate, aceştia erau, de fapt, oameni cu un copleşitor simţ al identităţii.

2
Urmaşii lui Odiseu
800 î.Hr.–550 î.Hr.

I

NU E CLAR ÎNCĂ DACĂ CEI DINTÂI GRECI aveau un simţ identitar la fel de puternic ca al fenicienilor. Doar atunci când, în secolul al VI-lea î.Hr., o mare ameninţare persană s-a ivit dinspre est vorbitorii de limba greacă din Pelopones, din Attica şi din Egeea au început să valorifice tot ceea ce aveau în comun; simţul identitar elen s-a întărit şi mai mult în urma conflictelor dure din vest cu flotele etrusce şi cartagineze.[1] Acei oameni se considerau mai degrabă grupuri distincte de ionieni, dorieni, eolieni şi arcadieni decât eleni. Erau spartanii, mândrii moştenitori ai numelui dorian, care se vedeau drept imigranţi de-abia sosiţi din nord. Mai erau atenienii, care susţineau sus şi tare că sunt urmaşii necuceriţi ai primilor greci. Mai erau ionienii, înfloritori în noile lor aşezări din Egeea, din Chios, din Lesbos şi de pe coasta asiatică. „Grecii“ nu pot fi descrişi doar drept neamurile care se desfătau cu poveşti despre zeii şi eroii greci intrate deja în circulaţie şi prin alte locuri, mai ales printre etrusci; ei n-ar fi dorit, probabil, să-i recunoască drept conaţionali greci pe toţi locuitorii teritoriului pe care astăzi îl numim Grecia, de vreme ce-şi dăduseră seama că printre locuitorii insulelor şi ai zonelor de coastă se aflau şi stranii urmaşi ai populaţiilor mai vechi, numite în mod generic „pelasgi“ sau „tirenieni“; în plus, vorbitorii de greacă înşişi au tot plecat, în valuri, din Egeea şi din Pelopones către Asia Mică, unde aveau să rămână mai bine de două milenii şi jumătate, şi către Sicilia, Italia şi Africa de Nord.

Cum, când şi de ce a fost creată această uriaşă diasporă rămâne una dintre enigmele care trebuie descifrate despre Mediterana din perioada timpurie a Epocii Bronzului. Sigur însă este că aceasta a schimbat cu totul întreaga zonă, aducând bunuri şi zei, stiluri şi idei, dar şi oameni, până departe în vest – în Spania – şi în est – în Siria. Grecii îşi aminteau de aceste mişcări de populaţie şi de bunuri în poveştile lor, adesea complexe şi contradictorii, despre strămoşii lor de demult care se răspândiseră pe tot cuprinsul Mediteranei: se pare că, la răstimpuri, populaţii întregi au urcat pe corăbii care le-au dus la sute de kilometri distanţă. Legendele vorbesc mai mult despre vremurile în care au fost create şi răspândite decât despre un trecut îndepărtat în care se presupune că ar fi trăit acei eroi.[2] Şi se dezvoltase o adevărată obsesie pentru identificarea strămoşilor îndepărtaţi şi pentru asocierea numelor de locuri şi de oameni cu aceşti strămoşi, ale căror mişcări pot fi astfel urmărite şi cartografiate cu ajutorul a ceea ce astăzi ştim cu siguranţă că sunt etimologii false şi întâmplări fantastice.

Pentru grecii antici, căderea Troiei nu a însemnat doar prăbuşirea lumii eroice a cetăţilor Micene şi Pylos. Ci a rămas în amintire şi ca momentul în care grecii au ridicat ancora şi au pornit pe Mediterana şi dincolo de ea; în vremurile acelea marinarii înfruntau pericolele din largul mării – pericole vii, precum Sirenele cu cântec ademenitor, vrăjitoarea Circe, Ciclopii. Marea învolburată de furtuni care apare în *Odiseea* lui Homer şi în alte poveşti cu eroi care se întorc de la Troia (un grup de bărbaţi cunoscuţi sub numele de *Nostoi*, „cei care se întorc“) rămâne un loc învăluit în mister, ale cărui graniţe au fost doar foarte vag descrise. Poseidon, zeul mării, nu-l avea deloc la inimă pe Odiseu şi tot încerca să-i facă fărâme în larg corabia cea fragilă: „…

Dară zeii de el aveau milă, / Nu însă şi Poseidon, ce se-afla-ncrâncenat fără seamăn“, mai ales după ce Odiseu i-a omorât copilul monstruos – ciclopul Polifem.[3] Scopul acelor hoinari, fie că e vorba de Odiseu, în vest, sau de Menelau din Sparta, în Libia şi în Egipt, era, până la urmă, să se întoarcă acasă. Lumea de dincolo de uscat era plină de pericole ademenitoare, insule cu mâncători de lotus şi peştera lui Calypso; dar nimic nu putea înlocui căldura căminului lângă care regina Penelopa stătea şi ţesea aşteptându-şi soţul pierdut şi tot respingând peţitorii cei petrecăreţi. Comentatorii greci clasici ai lui Homer erau foarte siguri că pot identifica multe dintre locurile menţionate în *Odiseea*, mai ales în apele din jurul sudului Italiei şi al Siciliei: apele înşelătoare ale Scyllei şi Charybdei au fost de exemplu identificate cu vârtejul din Strâmtoarea Messina, în vreme ce Insula Lotofagilor părea să semene cu insula Djerba, din largul coastelor Tunisiei de astăzi. Kerkyra (Corfu) era asimilată cu regatul lui Alcinou, la curtea căruia Odiseu şi-a povestit peripeţiile după ce a naufragiat pe coastele insulei şi a fost ajutat de Nausicaa, frumoasa fiică a regelui, care i-a întrezărit, dincolo de goliciunea şi de starea lui jalnică, caracterul nobil.[4] Oricine-ar fi fost şi oricând ar fi trăit (poate pe la 700 î.Hr.), Homer n-a fost niciodată foarte precis în ce priveşte geografia! Ar fi tentant să vedem *Odiseea* ca pe un ghid de călătorie prin Mediterana al celor dintâi navigatori greci, iar cercetătorii şi marinarii cei mai zeloşi au încercat să refacă traseul lui Odiseu, luând drept bună ipoteza că povestea peripeţiilor lui are la bază întâmplări istorice reale.[5] Însă marea lui Homer a prins chip din poveşti venite atât din Marea Mediterană, cât şi din Marea Neagră, ba poate chiar şi din Atlantic. De pildă, insula Aiaia, unde locuia Circe, pare – după nume – să se fi aflat undeva în est (către răsărit). În schimb poetul Hesiod, aproape contemporan cu Homer, hotărâse că Circe trebuie să fi trăit undeva aproape de Italia. Harta Mediteranei era aşadar infinit mai maleabilă în mâinile poeţilor.[6]

Grecii şi vecinii lor aveau cunoştinţă de turbulenţele în urma cărora multe populaţii porniseră la drum în secolele de după căderea Troiei, şi au personalizat povestea acestor migraţii identificând câţiva eroi din stirpea cărora susţineau că s-ar trage. Era o poveste repetată iar şi iar, iar punctul culminant a fost când romanii au început să creadă că erau urmaşii călătorului troian Eneas, ale cărui peripeţii erau împânzite de întâmplări preluate din viaţa lui Odiseu, mai ales coborârea în Infern. Dar şi unii dintre etrusci erau

convinşi că se trag din Odiseu (cunoscut de ei ca *Ulişe*, de unde forma latinească Ulysses) sau din Eneas. Eroii greci şi troieni au fost integraţi în corpusul de legende mediteraneene, asupra căruia grecii au pierdut exclusivitatea drepturilor de autor. La urma urmelor, Homer n-a spus decât o mică parte din poveste: câteva zile din timpul asediului Troiei, în *Iliada*; îndelungile călătorii ale unui singur erou şi călătoriile fiului acestuia în căutarea tatălui, în *Odiseea*. Aşa că existau multe posibilităţi de a umple golurile rămase şi o vastă tradiţie orală care a putut fi exploatată de scriitorii greci, începând cu Hesiod, în secolul al VII-lea î.Hr., şi sfârşind cu marii tragici de la Atena şi tulburătoarele lor poveşti despre lupta pentru putere care era în plină desfăşurare la Micene, urmată de întoarcerea acasă a lui Agamemnon şi de uciderea lui. Cele mai clare dovezi ale faptului că ciclul troian de povestiri s-a răspândit extrem de repede sunt vasele pictate, oglinzile încrustate şi alte obiecte pe care se regăsesc nu doar scene din poveştile relatate de Homer, ci şi alte tablouri ale Războiului Troian şi ale urmărilor lui – cele mai vechi datând din secolul al VII-lea î.Hr.; scene din *Odiseea* pot fi identificate pe obiecte de ceramică grecească începând de pe la 600 î.Hr., inclusiv povestea Sirenelor şi, puţin mai târziu, povestea vrăjitoarei Circe.[7]

O trăsătură stranie a *Odiseei* nu e doar localizarea imprecisă a ţărmurilor diverse pe care a ajuns eroul, ci şi locul îndepărtat unde-şi avea palatul. Itaca se afla la marginile lumii miceniene, fără-ndoială într-unul dintre cele mai îndepărtate locuri în care au ajuns cei dintâi negustori micenieni care au îndrăznit să se îndrepte către sudul Italiei. Dincolo de Itaca şi de celelalte Insule Ionice se afla Kerkyra; de acolo, după o scurtă călătorie pe mare, corăbiile ajungeau în sudul Italiei, şi astfel s-a putut forma micuţa colonie spartană de la Taras, întemeiată în anul 706 î.Hr. foarte aproape de Scoglio del Tonno, unde cu secole în urmă nativii din sudul Italiei obţinuseră mari cantităţi de ceramică miceniană. După 800 î.Hr., ceramica din Corint şi din Eubeea (în vestul Egeei) a început să ajungă în Itaca, iar micuţa cetate Aetos, unde au fost descoperite multe vase de ceramică corintică, era, se pare, un punct de tranzit; tot acolo se găsea şi un sanctuar la care marinarii aduceau drept ofrandă mici obiecte precum mărgele de chihlimbar, amulete de bronz şi podoabe de aur din Creta.[8] Au supravieţuit foarte puţine dovezi ale prezenţei unui centru micenian puternic şi înfloritor în Itaca, cu toate că Schliemann a făcut tot ce-a

putut ca să găsească palatul lui Odiseu. Dar insula nu a fost zguduită de revoluţia de la sfârşitul Epocii Bronzului; vechile centre de cult au continuat să se dezvolte, iar persistenţa vechilor populaţii şi a obiceiurilor lor poate fi explicaţia faptului că în legătură cu acest erou a supravieţuit un fond mult mai bogat de poveşti decât în legătură cu ceilalţi *Nostoi*. Pe la mijlocul secolului al VIII-lea, la Polis, a fost ridicat un sanctuar închinat lui Odiseu, iar grecii din secolele de mai târziu au crezut tot timpul că în acel loc Odiseu închinase nişte trepiede de bronz în momentul în care, în sfârşit, ajunsese înapoi pe insula lui; cei ce i se închinau eroului au adus acolo, la rândul lor, trepiede, scoase apoi la iveală în urma săpăturilor arheologice.[9]

Homer ştia foarte bine că apele de dincolo de Egeea erau deja umblate de neguţători. El laudă îndrăzneala piraţilor şi dispreţuieşte metodele mercantile ale comercianţilor; îl descrie pe un negustor fenician ca pe „un pişicher, ce-adusese necazuri şi-amar tuturora“, căci naţia lui era una de „pişicheri“ şi de „ucigaşi mărunţi“.[10] Homer rememorează nostalgic vremurile în care forma ideală de schimb nu era negoţul între comercianţi, ci darurile pe care şi le făceau unii altora războinicii cei nobili: „îi dăduse lui Menelau două căzi de argint, două trepiede şi zece taleri de aur“. Imaginea lui Homer despre o societate eroică ce se conducea după codurile de conduită tradiţionale l-a determinat pe Moses Finley să evoce o aşa-numită „lume a lui Odiseu“ care a precedat lumea negustorilor greci, bazată pe comerţ.[11] Dar Homer însuşi era ambivalent. Prinţii erau şi negustori. Zeii puteau fi şi ei găsiţi în postura de comercianţi. La începutul *Odiseei* Atena apare dinaintea lui Telemah, fiul lui Odiseu, sub chipul unui negustor de neam bun: „Mentes, cumintelui Anhialos fiu, mă ţin eu pe lume, / Iară vâslaşilor meşteri din Tafos le sunt eu stăpânul. / Dară acum cu o navă şi soţii mei mândri sosirăm, / Marea ca vinul prin larg străbătând, spre-o cetate de oameni, / Către Temesa, şi, pentru aramă, duc fier din cel falnic.“[12] Temesa este, în general, localizată undeva în sudul Italiei; însă de fapt ar putea fi oriunde. Fiindcă adevărul e că radarul homeric de-abia bătea până-n Italia. Homer îi menţionează din când în când pe sicilieni, deşi majoritatea referinţelor apar în cântul XXIV din *Odiseea*, care e fie o încheiere târzie, contrafăcută, a lucrării, fie o versiune în mare parte coruptă a ceea ce existase înainte.

Într-unul dintre cele mai cunoscute pasaje din *Odiseea*, Homer descrie întâlnirea dintre echipajul lui Odiseu şi ciclopi. Aceasta poate fi citită ca o mărturie a fricii profunde

pe care, de-a lungul secolelor în care şi-au şlefuit cultura, grecii au simţit-o ori de câte ori au intrat în contact cu populaţii stranii şi primitive. Lui Homer nu i-a fost deloc greu să facă diferenţa între binefacerile civilizaţiei şi cele ale sălbăticiei. Ciclopii sunt „ţâfnoşi, fără lege“, nu se deranjează să cultive pământul, ci totul creşte de la sine şi doar culeg ce au nevoie; „n-au ei nici sfat şi-adunare, nici legi“ şi duc o viaţă sălbatică, locuind în peşteri şi neluându-i deloc în seamă pe vecini.[13] Mănâncă oameni şi n-au nici un pic de respect pentru zei.[14] Dar, cel mai important, nu cunosc beneficiile comerţului: „N-au ei, Cyclopii, corăbii de fel, mândre, roşii-n obraze, / Nici meşteri să li le facă, trudind pe uscat să le-nalţe, / Navele mândre şi svelte, pe toate să le-ndeplinească, / Spre-alte cetăţi locuite tot călătorind, cum întruna / Oamenii de peste tot către alţii pe nave trec marea.“[15] Prin contrast, Atena îl sfătuieşte pe Telemah să încerce să afle veşti despre tatăl lui şi să „ia douăzeci de vâslaşi şi-o corabie, care-i mai bună“, descriind insula lui drept un loc unde oricine era meşter în arta marinăriei.[16] Aceasta era o societate în care deplasarea pe mare era ceva firesc şi uşor. Era o societate mobilă care începea să ia contact cu societăţi din restul Mediteranei; fie că se aliau, fie că se aflau în competiţie, grecii şi fenicienii începeau să dea naştere nu doar unei adevărate Renaşteri în ţinuturile lor de baştină, ci şi unor vii societăţi urbane departe de casă; iar dincolo de ţinuturile în care ei înşişi se aşezaseră, influenţa lor asupra celorlalte populaţii din Mediterana a fost profundă.

II

PRIMELE CONTACTE DINTRE GRECII DIN EGEEA (mai exact, din Eubeea) şi ţinuturile care aveau ieşire la Marea Tireniană au fost descrise cu entuziasm drept un moment „care a avut, pe termen lung, pentru civilizaţia occidentală o importanţă mai mare decât a oricărui alt moment de progres din Antichitate“[17]. A fost un moment important nu doar pentru ţinuturile italiene în care au ajuns cei dintâi negustori şi colonişti greci, ci şi pentru ţinuturile lor natale, care au devenit centre comerciale înfloritoare: după ce prestigiul cetăţilor din Eubeea a pălit, Corintul a ajuns să domine comerţul, trimiţând către vest mii de obiecte de ceramică de calitate şi aducând de acolo materii prime precum metale şi alimente; iar după Corint, în secolul al V-lea î.Hr. a venit rândul Atenei să obţină o poziţie dominantă

asemănătoare. Toate aceste resurse şi contacte externe le-au permis ţinuturilor greceşti să aibă parte de marea lor Renaştere de după prăbuşirea civilizaţiei din Epoca Bronzului şi să răspândească în străinătate obiecte realizate în diversele stiluri preferate de meşterii şi artiştii greci, ceea ce a făcut ca arta grecilor să devină model pentru artiştii iberici şi etrusci din vestul îndepărtat. A scrie istoria civilizaţiei greceşti ca pe o poveste despre ascensiunea Atenei şi a Spartei fără prea multe referiri la apele din centrul şi vestul Mediteranei e ca şi cum ai scrie istoria Renaşterii italiene de parcă totul s-ar fi petrecut doar la Florenţa şi la Veneţia.

Primele contacte dintre greci şi Golful Napoli datează încă din perioada miceniană, dacă ne luăm după resturile de ceramică descoperite pe insula Vivara. Locuitorii de pe insula Eubeea şi-au stabilit o bază şi pe insula vecină, Ischia, pe la 750 î.Hr. Nu există însă dovezi că ar fi ales în mod conştient să meargă exact pe urmele strămoşilor lor din Epoca Bronzului; e, de asemenea, ciudat că în Epoca Fierului prima aşezare grecească din Italia se afla atât de departe în largul Mării Tireniene. A urmat, nu după mult, o nouă aşezare, pe uscat, la Kyma (Cumae) – în acelaşi mare golf.[18] O jumătate de veac mai târziu, spartanii au întemeiat o colonie la Taras (Taranto), în călcâiul cizmei italice, la o distanţă uşor de parcurs pe mare faţă de Insulele Ionice şi faţă de Golful Corintic, iar acesta pare un loc mult mai logic pentru o primă încercare de aşezare pe pământ italic. Şi totuşi, se ştie că la acea vreme fenicienii călătoriseră deja pe mare până în Africa de Nord şi chiar dincolo de Gibraltar, până-n Tartessos. Oamenii porneau în acele călătorii lungi şi ambiţioase cu un scop foarte clar: căutau metale, fie că era vorba de cuprul şi fierul din Toscana şi din Sardinia sau de argintul din Sardinia şi din sudul Spaniei. Într-o relatare grecească târzie despre călătoriile fenicienilor la Tartessos se povesteşte despre uimirea celor care ajungeau în vestul îndepărtat şi vedeau toate bogăţiile de acolo, dar şi cum negustorii duceau untdelemn în Apus, de unde se întorceau cu „atât de mult argint, încât de-abia îl mai puteau păstra şi primi, iar după ce plecau din acele locuri erau nevoiţi să-şi facă din tot acel argint nu doar obiectele de care aveau nevoie, ci chiar şi ancorele“[19]. Există, după cum vom arăta, destule dovezi că în acea zonă grecii şi fenicienii întreţineau legături de prietenie, aşa încât deschiderea rutelor maritime din regiune pare să fi fost o iniţiativă comună, cu toate că aşezările cele mai importante, precum Cartagina şi Kyma, au

dobândit o identitate etnică distinctă (în cazul cetăţilor greceşti, nu o identitate greacă, ci una eubeeană, doriană sau ioniană).

Legăturile dintre Eubeea şi Ischia rămân un mister de la un capăt la altul. Şi încă nu e clar de ce tocmai Eubeea a ajuns, după lunga perioadă de criză din timpul „Epocii Întunecate“, cea mai importantă aşezare şi cel mai important centru de comerţ de dincolo de mare.[20] Eubeea este o insulă lungă, plină de vegetaţie care mărgineşte Grecia continentală; distanţa faţă de uscat este de doar câţiva kilometri, deşi Hesiod, de exemplu, povesteşte cu câtă (nejustificată) frică traversa el până şi acel canal îngust. Explicaţia cea mai plauzibilă este că cele mai importante cetăţi de pe insulă, Chalcis şi Eretria, aveau în stăpânire bogate resurse naturale şi începuseră să le exploateze prin negoţul cu Atena şi cu Corintul. Eubeea era bogată în cherestea, materie primă esenţială pentru constructorii de corăbii; de altfel, într-unul dintre imnurile homerice – o serie de poeme închinate zeilor, compuse prin secolul al VII-lea sau al VI-lea î.Hr. în stil homeric – dedicate lui Apollo insula este descrisă ca fiind „faimoasă pentru corăbiile ei“. O altă bogăţie era vinul – cuvântul vechi grecesc pentru „vin“, *woinos*, a fost preluat în Italia, unde etruscii l-au transformat într-un cuvânt pe care romanii l-au folosit apoi sub forma *vinum*.[21] Numele uneia dintre cetăţile de pe insulă, Chalcis, sugerează că regiunea era bogată şi în cupru (*khalkos*), iar la Lefkandi, tot în Eubeea, au fost descoperite matriţe pentru turnarea picioarelor de trepiede datând de pe la sfârşitul secolului al X-lea î.Hr. Lefkandi era, la acea vreme, un centru înfloritor. Tot acolo a fost scoasă la iveală, în urma săpăturilor arheologice, o clădire masivă, care avea în capăt o absidă: are dimensiunea de 45/10 metri, datează dinainte de 950 î.Hr., e construită din cărămidă, are fundaţie de piatră şi acoperiş din stuf. Era mausoleul unui mare războinic: acesta a fost găsit înfăşurat într-o mantie de in din care au supravieţuit doar fâşii, alături de sabia şi de lancea lui de fier, iar în Lumea de Dincolo îl însoţiseră şi trei cai. În acelaşi mausoleu fusese înmormântată şi o femeie, cu bijuterii de aur şi agrafe de bronz şi de fier.[22]

Locuitorii de pe insula Eubeea nu-şi îndreptau toate eforturile doar asupra Ischiei. Într-adevăr, scopul lor era să transforme Chalcisul şi Eretria în puncte de mare interes pentru reţelele comerciale din vestul şi estul Mediteranei. Încă din secolul al XI-lea î.Hr. pe coasta siriană a ajuns ceramică din Lefkandi, iar legăturile cu Siria au fost întărite

şi mai mult odată cu instalarea unui punct de comerţ la al-Mina, pe la 825 î.Hr. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, în acel sit a făcut săpături arheologice Sir Leonard Woolley, care a demonstrat cu dovezi clare că locul era un important centru comercial şi industrial, de unde porneau mărfuri în toate direcţiile: la est – către puternicul imperiu asirian, în jos pe coastă – către Tir şi Sidon, dincolo de largul mării – către ţinutul grecesc *Yavan*, Ionia.[23] Şi mai strânse erau relaţiile cu Ciprul, care era punct de acces către cetăţile din Siria, din sudul Anatoliei şi din Delta Nilului. Era un loc unde se întâlneau toate culturile de pe ţărmurile mării; colonia feniciană Kition se dezvoltase şi ea destul de mult datorită negustorilor şi coloniştilor greci care locuiau în bună pace acolo. În siturile arheologice de pe insula Eubeea au mai fost descoperite capul de la un buzdugan de bronz şi multe alte obiecte de aur, faianţă, chihlimbar şi cristal de stâncă provenind din Egipt sau din Levant.[24] Fâşiile din veşmântul bogat descoperit în mormântul războinicului din Lefkandi arată că ţesăturile de bună calitate erau o altă atracţie locală; reputaţia coastei siriene ca loc în care se găseau haine şi vopsele de calitate a făcut ca grecii să-şi întoarcă privirile către Levant. Şi astfel Eubeea a ajuns, în secolul al IX-lea î.Hr., cea mai prosperă regiune a lumii greceşti, în afară de Ciprul în parte elenizat. E mai puţin clar însă cine adusese toate acele bunuri în Eubeea. Dezvoltarea masivă a zonei începuse deja înainte ca marinarii din Chalcis şi din Eretria să se fi stabilit la Ischia, în secolul al VIII-lea î.Hr. Probabil că negustorii care soseau din Cipru şi din Levant nu erau greci, ci fenicieni; astfel se explică şi relatările poeţilor greci arhaici despre cunoştinţele bogate şi tehnicile avansate ale navigatorilor fenicieni.

Un alt mister rămâne ce anume obţineau eubeenii în schimbul bunurilor aduse din Cipru şi din Levant. Odată ce au deschis rute comerciale către vest, au câştigat accesul la resurse importante de metale (cupru şi fier), fiindcă se pare că resursele locale nu mai erau suficiente pentru a satisface cererea din ce în ce mai mare de produse orientale din partea eubeenilor. Era vorba mai ales de produse din care la săpăturile arheologice s-au găsit foarte puţine resturi: saci cu cereale, amfore pline cu vin şi untdelemn, sticluţe de parfum. Când ceramica din Eubeea a ajuns în locuri îndepărtate precum regatul Israelului sau Cilicia, în sudul Anatoliei, probabil că a fost apreciată şi pentru aspectul ei, dar ce conta mai mult era, cu siguranţă, conţinutul. Aşadar, pe măsură ce creştea comerţul, creştea şi nevoia de a plăti

pentru din ce în ce mai multe produse orientale de lux, iar negustorii căutau să-şi facă tot mai multe provizii de metale şi de alte bunuri pe care le puteau folosi drept plată; şi aşa au ajuns eubeenii până pe Marea Tireniană. Aveau contacte directe sau indirecte cu Sardinia, pentru care stau drept mărturie obiectele de ceramică descoperite acolo, de origine eubeeană, sau cel puţin în stil eubeean. Şi mai multe resurse de fier se găseau pe ţărmurile şi în hinterlandul Toscanei, o regiune cu aşezări prospere care tocmai se uneau în bogata cultură urbană a etruscilor. Aşadar, treptat-treptat, eubeenii au început să stabilească contacte cu ţinuturile din jurul Mării Tireniene, mai întâi prin intermediul fenicienilor, iar apoi cu propriile corăbii.

Ischia a fost baza pe care şi-au ales-o eubeenii şi căreia i-au pus straniul nume *Pithekoussai*, „locul maimuţelor"; una dintre atracţiile insulei erau viile, iar o alta, poziţia ei ferită, departe de ţărm – un punct din care negustorii puteau porni, în căutare de produse, înspre sudul şi centrul Italiei şi înspre insulele italice.[25] Între cca 750 şi cca 700 î.Hr., în locul cunoscut azi sub numele de Lacco Ameno a funcţionat un înfloritor centru comercial şi industrial, iar drept mărturie a legăturilor dintre această aşezare îndepărtată şi lumea greacă ne-au rămas două descoperiri arheologice impresionante. Una este o cupă de băut din lut, produsă în Rhodos şi aşezată în mormântul unui băieţel care murise la doar zece ani; la ceva vreme după ce fusese confecţionată, cupa fusese decorată şi cu o inscripţie în formă de inimă:

> Nestor avea o cupă numai bună de băut, dar oricine o va goli va fi pe dată cuprins de dorul Afroditei cu frumoasă cunună.[26]

Cupa lui Nestor, după cum se povesteşte în *Odiseea*, era făcută din aur, dar vinul turnat în ea primea o tărie pe care aurul singur nu i-o putea da.[27] Multe dintre caracteristicile acestei inscripţii sunt uimitoare. E folosită o versiune a alfabetului grecesc pe care o adoptaseră locuitorii din Chalcis, iar acesta e un argument în favoarea ipotezei că inscripţia nu a fost făcută la Rhodos în acelaşi timp cu cupa în sine, ci a fost adăugată de grecii din Eubeea, care învăţaseră alfabetul de la fenicienii veniţi în ţinuturile lor. Eubeenii au fost cei care au dus alfabetul până departe în vest, la populaţiile italice, iar versiunea lor de alfabet (mai degrabă decât versiunea atică, asimilată în lumea greacă) a fost cea care a dat naştere alfabetului etrusc şi alfabetului latin, derivat din cel etrusc. Cei doi hexametri de pe cupa lui Nestor reprezintă singurele versuri care au mai supravieţuit

din secolul al VIII-lea, în afară de canonul homeric. Referinţa la Nestor este o dovadă în plus a rolului central pe care îl avea Războiul Troian în viaţa şi în mentalitatea grecilor arhaici. O dovadă a legăturii cu Rhodosul (fie ea directă sau prin intermediul Chalcisului şi al Eretriei) este faptul că la Ischia arheologii au descoperit un bogat inventar de *aryballoi*, sticluţe de parfum produse în Rhodos, care, după ce erau golite în cadrul riturilor funerare, erau depuse, şi ele, în cimitire.

A doua descoperire impresionantă de la Lacco Ameno este un mic vas, sau *crater*, pe a cărui bordură este înfăţişat naufragiul unei corăbii. E primul obiect de acest fel, prima pictură narativă care a supravieţuit şi care a fost scoasă la lumină dintr-un sit din Italia; ba mai mult, era de provenienţă locală. O corabie asemănătoare cu cele pictate mai târziu pe ceramica din Corint s-a răsturnat, iar marinarii se zvârcolesc în mare, înotând din răsputeri ca să nu piară, numai că unul dintre ei s-a înecat deja, iar altul e pe cale să fie înghiţit de un peşte uriaş – şi se pare că n-a scăpat, dacă ne uităm puţin la următorul cadru, în care apare acelaşi peşte mare, ghiftuit, stând aproape la verticală pe propria-i coadă. Nimic din această imagine nu mai apare altundeva, nici în *Odiseea*, nici în alte poveşti despre eroii întorşi acasă după Războiul Troian; e posibil ca povestea înfăţişată pe crater să fi fost una locală, bine cunoscută printre oamenii din zonă, despre nişte marinari care se aventuraseră în larg, dar nu se mai întorseseră niciodată. În mormintele din Pithekoussai s-au mai descoperit şi alte obiecte care atestă cât de important era comerţul maritim pentru locuitorii din regiune. Printre ele, câteva vase de ceramică neagră pictată în stilul cunoscut sub numele de *bucchero*, ajunse acolo din Etruria, dinspre sud; eleganţa acestor vase constă mai degrabă în forma lor decât în decoraţiuni. Legăturile cu estul erau poate cele mai vii; cam o treime dintre mormintele ce datează din a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.Hr. conţineau obiecte de origine levantină sau produse sub influenţă levantină.[28] Pe o amuletă în formă de scarabeu descoperită în mormântul unui copil este inscripţionat numele faraonului Bocchoris, ceea ce permite datarea obiectului pe la 720 î.Hr.; numele aceluiaşi faraon se regăseşte şi pe un vas de faianţă descoperit în situl etrusc de la Tarquinia, încât putem bănui că traficul comercial pornea din Egipt, trecea probabil prin Fenicia sau prin aşezarea al-Mina din Siria şi lua sfârşit în Grecia şi apoi în Marea Tireniană; Pithekoussai nu era deci sub nici o formă capăt de drum, căci negustorii au tot înaintat până ce

au ajuns pe ţărmul Siciliei, bogat în metale. Exact aşa cum fenicienii care s-au aventurat dincolo de mare au ajuns negustori mai ocupaţi şi mai prosperi decât fenicienii din Levant, şi eubeenii din vestul îndepărtat şi-au construit propria lume comercială, extrem de vie, care lega Pithekoussai de Siria, Rhodos, Ionia şi poate chiar de Corint.

Mulţi oameni din Pithekoussai erau negustori, dar mai existau şi meşteşugari. De vreme ce la Ischia nu se găseau metale, faptul că a fost descoperit o bucată de zgură de fier provenind, probabil, de pe insula Elba atestă că exista o puternică legătură cu Etruria. Au mai fost descoperite şi câteva creuzete, şi, de vreme ce au supravieţuit până şi mici bucăţi de sârmă şi mici fragmente de lingouri, e clar că în zonă se confecţionau şi obiecte de bronz şi de fier. Era, se pare, o comunitate de expatriaţi, foarte muncitori, care la sfârşitul secolului al VIII-lea î.Hr. număra, potrivit celor mai credibile estimări, între 4 800 şi 9 800 de oameni. O comunitate care, în timp, a devenit o mică aşezare comercială şi apoi o cetate destul de întinsă, unde s-au stabilit nu doar greci, ci şi fenicieni şi italieni veniţi de pe continent. De exemplu, pe un recipient care conţinea rămăşiţele pământeşti ale unui prunc se poate vedea un simbol fenician.[29] Doar pentru că Pithekoussai era o aşezare întemeiată de greci, nu trebuie să presupunem imediat şi că era locuită doar de greci, în speţă de eubeeni. Meşteşugarii străini erau cu siguranţă bine-veniţi dacă aduceau cu ei propriile stiluri şi tehnici de lucru, fie că erau olari din Corint, care au început să se aşeze în apropiere, la Kyma, de pe la 725 î.Hr., sau sculptori fenicieni, care puteau satisface cererea populaţiilor italice de bunuri orientale. Pithekoussai devenise, aşadar, canalul prin care stilurile „orientalizante" pătrundeau în vest. Locuitorii din zonă observaseră că mai toate comunităţile rurale din sudul Etruriei, din ce în ce mai înfloritoare, precum Veii, Caere şi Tarquinia, erau tot mai dornice de produse orientale, aşa că le vindeau celor dintâi etrusci exact ceea ce-şi doreau, primind în schimb metale din nordul Etruriei. Nu putem şti însă dacă observaseră şi grupul de aşezări care apăruse în jurul celor şapte coline italice, de-a lungul fluviului Tibru, chiar la sud de Etruria.

III

TUCIDIDE POVESTEŞTE cum cetăţile din Eubeea au fost zdrobite în „Războiul Lelantin"[7], pe care-l descrie drept cel mai sângeros război izbucnit între greci înainte de Războiul Peloponesiac. Dar acest conflict este aproape imposibil de

datat şi ştim foarte puţine lucruri despre ceea ce s-a întâmplat cu adevărat; e posibil să fi fost o luptă pentru controlul asupra resurselor de cupru şi de fier care se găseau în subsolul câmpiei lelantine sau pentru viile şi păşunile din acea câmpie.[30] În orice caz, Eubeea şi-a atins apogeul pe la anul 700 î.Hr. Un „pionier“ precoce, insula n-a reuşit să-şi menţină supremaţia atunci când alte centre, precum Corintul, i-au devenit adversari puternici. Corintul s-a îmbogăţit de pe urma comerţului cu vestul. Homer descria deja cetatea ca fiind *aphneios*, „bogată“.[31] Pindar, poetul tradiţionalist din secolul al V-lea î.Hr., cântă Corintul în ale sale *Ode olimpianice* astfel: „Casa deschisă celor de un neam / Şi străinilor loc de repaos primitor, / Norocosul Corint îl vestesc, / Istmicului Poseidon pridvor îmbobocit...“[32]. În secolul al V-lea î.Hr. Corintul era de trei ori mai mic decât Atena, ca teritoriu şi ca populaţie; dar a reuşit să profite de pe urma acestei situaţii pentru a obţine mari profituri din comerţul de pe tot cuprinsul Egeei şi, poate în şi mai mare măsură, din comerţul desfăşurat din Grecia până-n vest, în Marea Adriatică, Marea Ionică şi Marea Tireniană. Cum se aflau chiar pe ruta care lega nordul Greciei de Pelopones, corintienii puteau obţine beneficii şi de pe urma comerţului pe uscat ce se desfăşura de-a lungul istmului.[33] Locuitorii din teritoriile care, probabil, pe atunci încă erau doar un grup de aşezări la poalele Acrocorintului au început să stabilească legături cu restul lumii greceşti de pe la 900 î.Hr., când, de altfel, ceramica corintică protogeometrică a ajuns în Beoţia; pe la 800 î.Hr., deja multe obiecte de ceramică corintică au ajuns la Delphi sub formă de ofrande votive.[34] Iar pe la mijlocul secolului al VIII-lea î.Hr. şi mai multă ceramică corintică a ajuns la Pithekoussai, şi de acolo mai departe, până-n Etruria.[35] În secolul al VII-lea î.Hr., corintienii şi-au dezvoltat propriile porturi de o parte şi de alta a istmului: Lechaion, în Golful Corintic, şi Kenchreai, pe unde se intra în Egeea, prin Golful Saronic – aici apele erau mai calme, însă accesul dinspre Corint era mai anevoios şi mai lent. Nu mai puţin importantă a fost construirea unei imense şine de cală, numită *diolkos*, un fel de pârtie pe unde echipele de sclavi corintieni puteau trage pe buşteni corăbiile pe uscat dintr-un port într-altul. Doar Aristofan a putut avea atâta imaginaţie încât să compare acel *diolkos* cu un act sexual: „Ce mai e şi treaba asta cu Istmul? Îţi freci penisul în sus şi-n jos mai ceva decât freacă toţi corintienii ăia corăbiile încolo şi-ncoace pe

diolkos!"[36] O dovadă a faptului că la acea vreme Corintul avea legături strânse atât cu estul, cât şi cu vestul – cu Chiosul, Samosul şi Etruria – sunt obiectele de ceramică descoperite chiar în siturile din Corint.[37] Tucidide confirmă şi el că într-adevăr Corintul era un centru important pentru construcţia de corăbii, căci „se spune că primele trireme construite vreodată în Grecia au fost făcute în Corint"[38].

7. Aşa-numitul Război Lelantin s-a desfăşurat cel mai probabil la sfârşitul secolului al VIII-lea î.Hr. (cca 710–650 î.Hr.), între cetăţile greceşti Chalcis şi Eretria. De partea cetăţii Chalcis erau aliaţii săi Corint, Sparta, Samos şi Thessalia, iar în jurul Eretriei se formase o alianţă compusă din Megara, Chios, Mesenia, Argos, Eghina şi Milet. E sigur că a existat o înfruntare între Eghina şi Samos care s-a soldat cu pierderi grele de ambele părţi, însă nu e clar de partea cui a fost victoria finală. (N. tr.)

Pe la 625-600 î.Hr., Periandros, tiranul Corintului, a încheiat un tratat cu conducătorul Miletului (pe coasta Asiei Mici) prin care căuta să-şi creeze o reţea de alianţe până departe în Ionia şi în Egipt – nepotul tiranului, Kypselos, era poreclit Psammetichos, după numele unui faraon cu care Periandros avusese legături de afaceri. O aşezare comercială ioniană s-a dezvoltat la Naukratis, în Delta Nilului, unde bineînţeles că nu după mult timp a apărut şi ceramica corintică.[39] Pe la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr., grecii din Italia şi din Sicilia cumpărau aproape exclusiv ceramică corintică, preferând-o oricăror oferte concurente. Pe la sfârşitul secolului al VIII-lea î.Hr., cartaginezii imitau şi ei modelele corintiniene, după care a şi urmat acolo o mică invazie de ceramică corintică autentică. Iar etruscii au ales să cumpere de la corintieni cele mai de preţ obiecte, precum vasul Chigi, care datează de pe la 650 î.Hr. şi e considerat cea mai preţioasă piesă de ceramică ce ni s-a păstrat de la meşterii corintieni. De-abia în secolul al VI-lea î.Hr. Atena a ajuns să domine exporturile de ceramică înspre Italia.[40]

Nimeni nu trebuie să creadă însă că aceste legături comerciale din ce în ce mai extinse cu estul şi cu vestul rezistau doar datorită cererii de ceramică corintică, oricât de elegantă şi de preţuită era aceasta; în cetate, zonele special amenajate pentru producţia de ceramică nu erau vaste. Mare parte din ceramică era folosită drept balast la bordul corăbiilor doldora de produse perisabile, dintre care o trecere deosebită aveau covoarele, păturile şi hainele fine de in, de diverse culori – stacojiu, violet, roşu aprins şi verde marin.[41] Confecţionarea unor asemenea obiecte depindea de resursele de coloranţi şi de aceea legăturile cu negustorii de

purpură fenicieni erau pe atunci foarte importante. Unul dintre punctele de contact comercial era emporiul de la al-Mina, în Levant, unde se întâlneau şi făceau negoţ grecii, fenicienii, arameicii şi alte populaţii.[42] Dar forţa Corintului consta tocmai în diversitate. Negustorii de acolo aveau de vânzare produse agricole, produse de la animale, cherestea, articole rare, ţigle de teracotă (trimise în cantităţi mari către sanctuarele de la Delphi, aşa încât aproape orice clădire de acolo, în afară de cele al căror acoperiş era de marmură, avea acoperiş din ţigle de lut corintian). Obiectele mici de bronz erau în topul exporturilor, ca şi armele şi armurile de bronz şi de fier, pentru care Corintul a şi devenit celebru încă de pe la 700 î.Hr.[43]

Preţul succesului era invidia, şi au fost momente când, în timpul războaielor cu vecinii, portul Lechaion a căzut în mâinile inamicilor Corintului. Dar principala politică a cetăţii era să încerce să menţină pacea cu cât mai mulţi dintre vecini, ceea ce a şi reuşit, până la izbucnirea Războiului Peloponesiac, la sfârşitul secolului al V-lea î.Hr. La urma urmelor, conflictele pe mare şi pe uscat nu erau deloc în favoarea unei cetăţi comerciale. Dar nu e foarte clar dacă acest comerţ se desfăşura cu corăbii corintiene. Numărul mare de amfore de provenienţă cartagineză descoperite în Corint, dintre care cele mai vechi datează de pe la 460 î.Hr., ar putea fi o dovadă că la acea vreme era în plină desfăşurare un puternic comerţ cu alimente între Corint şi vestul Mediteranei, susţinut atât de corintieni, cât şi de cartaginezi. S-a afirmat că principalul produs care pornea către Corint în acele amfore era sosul numit *garon* (în latină, *garum*), preparat din intestine de peşte şi adus de foarte departe, chiar şi din punctul de comerţ fenician de la Kouass, din Marocul atlantic.[44] Amfore confecţionate în Corint între sfârşitul secolului al VIII-lea şi mijlocul secolului al III-lea î.Hr. au fost descoperite pe tot cuprinsul Mediteranei de vest, până departe în Algeciras şi Ibiza, dar şi în sudul Italiei şi în aşezările greceşti din Cirenaica (coasta de est a Libiei). Aceste recipiente fuseseră, evident, umplute cu ceva, iar faptul că s-au păstrat în număr atât de mare ne arată că era în plină desfăşurare un bogat comerţ cu cereale, vin şi untdelemn; pe măsură ce creştea populaţia din oraşele maritime ale Greciei continentale, creştea şi cererea de grâne din zone precum Sicilia, iar prin Golful Corintic s-a creat o punte de legătură între grecii din vest şi ţinuturile lor străvechi. Corintul a răspuns vânzându-le clienţilor din

Sicilia şi chiar de mai departe surplusul de untdelemn şi vin din regiunile asupra cărora cetatea avea controlul.[45]

Dezvoltarea spectaculoasă a Corintului stârneşte multe întrebări cu privire la economia Mediteranei antice. Moses Finley consideră că la baza tuturor bogăţiilor stau agricultura şi comerţul local cu articole necesare vieţii de zi cu zi; tot el afirmă că pe atunci volumul comerţului cu produse de lux era mult prea mic ca să fi putut genera creşterea economică atât de vizibilă a Corintului şi, mai apoi, a Atenei. Findley s-a folosit de concluziile la care ajunseseră arheologii cu privire la sistemul schimburilor de daruri pentru a afirma că la acea vreme acesta era tipul prioritar de relaţii de pe urma cărora oamenii căutau să obţină profit. Însă dovezile arheologice arată exact opusul.[46] De exemplu, corintienii începuseră să folosească monede de argint încă de la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr., iar tezaurele de monede descoperite în sudul Italiei sunt o dovadă că acele monede ajunseseră până în vest încă de la sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. Primul sistem monetar cunoscut îşi are originea în Lidia, în Egeea, dar încă nu se ştie sigur dacă de acolo achiziţiona Corintul argint, chiar dacă e clar de unde preluase ideea unui sistem monetar. Într-adevăr, e posibil ca principalul motiv pentru care corintienii au început să bată monede să fi fost regularizarea taxelor pentru negustorii care le foloseau cele două porturi şi *diolkos*-ul.[47] În orice caz, comercianţii erau ceva mai mult decât acei agenţi care se ocupau cu schimburile de daruri pe la anul 600 î.Hr.

Două figuri importante din istoria timpurie a Corintului confirmă această teorie. Una este cea a lui Periandros, al cărui tată condusese o revoluţie împotriva dinastiei Bacchiazilor, după ce aceasta se aflase multă vreme la conducerea cetăţii.[48] Periandros a domnit în Corint din 627 până în 585 î.Hr.; această perioadă a fost, în termeni economici, o epocă de aur. Dar Herodot îi atribuia personajului multe dintre defectele unui adevărat tiran: şi-ar fi ucis soţia, pe nume Melissa, şi ar fi făcut amor cu cadavrul ei; furios pentru moartea fiului său pe insulă, ar fi aruncat în sclavie 300 de tineri din Kerkyra şi i-ar fi trimis în Lidia ca să fie castraţi. Pentru Aristotel, Periandros era prototipul tiranului neîndurător. Dar tot Aristotel relatează undeva că Periandros îşi rotunjea veniturile din colectarea de taxe din pieţe şi din porturi, şi că acesta era un lucru just; unii chiar îl numărau printre cei Şapte Învăţaţi ai Antichităţii.[49] Ce-i drept, surse mult mai târzii afirmă cu convingere că Periandros era un inamic al luxului, că odată ar fi dat foc

tuturor hainelor scumpe ale femeilor bogate din Corint şi că ar fi interzis printr-o lege cumpărarea de sclavi, ca să-şi pună la muncă propriii supuşi.[50] Detesta lenea. Ce e important de remarcat din toată povestea este că a ajuns până la noi amintirea unui conducător a cărui politică a fost să creeze bunăstare.

Cealaltă figură importantă este aristocratul Demaratos, din dinastia Bacchiazilor, a cărui carieră este descrisă în detalii de-abia mai târziu, în vremea împăratului Augustus, de către Dionysios din Halicarnas, nu tocmai cel mai de încredere autor. Când dinastia lui a fost înlăturată de la putere, se pare că Demaratos a fugit în Tarquinia, pe la 655 î.Hr., şi s-a căsătorit cu o nobilă de acolo; aceasta i-a dăruit un fiu, pe care l-au numit Tarquinius şi care avea să devină primul rege etrusc al Romei. Se mai spune şi că Demaratos ar fi adus cu el mulţi meşteşugari.[51] Exista, cu siguranţă, o diasporă corintiană, iar Bacchiazii au fost foarte activi întemeietori de colonii corintiene dincolo de mare. Pe la anul 733 î.Hr., de exemplu, au fundat Siracuza, care avea să devină cea mai puternică cetate grecească din Sicilia; tot cam pe-atunci au întemeiat o colonie şi la Kerkyra, cu care au avut uneori, mai apoi, relaţii dificile.[52] Fiind una dintre aşezările corintiene de pe coasta Epirului şi a Iliriei, din Kerkyra s-a desprins mai târziu o altă colonie, Epidamnos (astăzi, Durrës, în Albania). Kerkyra şi Siracuza protejau comerţul către Adriatica şi pe cel din Marea Ionică. Coloniile din Adriatica ofereau acces la resursele de argint din Balcani – de unde şi Corintul aducea argintul folosit apoi pentru baterea monedelor. Atunci când, la începutul secolului al IV-lea î.Hr., tiranul Dionysios al Siracuzei tot încerca să obţină supremaţia în centrul Mediteranei, a „decis să întemeieze cetăţi în Marea Adriatică“ şi de-a lungul ţărmurilor Mării Ionice „ca să asigure drumul către Epir şi să aibă acolo propriile cetăţi care puteau deveni porturi temporare pentru corăbii“.[53] Aceeaşi ipoteză ar putea fi valabilă şi cu privire la întemeierea Siracuzei şi a Kerkyrei: scopul întemeierii acestor aşezări era protejarea rutelor comerciale deja existente, sau absorbţia excesului de populaţie pe care Corintul nu-şi mai permitea să-l hrănească?[54] Pe măsură ce coloniştii şi-au consolidat controlul asupra noilor lor teritorii, au reuşit încet, încet să facă să funcţioneze şi un comerţ cu produse de bază, precum cerealele, şi deci să reducă presiunea asupra propriilor resurse, pentru ca apoi cetatea-mamă să fie liberă să se dezvolte fără nici un fel de îngrădiri.

Până la urmă, revenim mereu la întrebarea: ce a fost mai întâi, oul, sau găina? Căci la acea vreme existau multe motive care-l puteau determina pe un orăşean grec să se aventureze dincolo de mare: în vârful ierarhiei sociale erau exilaţii politic; mai jos, negustorii şi proprietarii de corăbii, care vânau mereu noi pieţe; apoi meşteşugarii, care-şi dăduseră deja seama că pentru produsele lor exista cerere mare până foarte departe, în Italia şi în sudul Franţei; mai erau apoi şi oameni simpli care căutau, în teritoriile din vest, pământuri pe care să le cultive. Colonizarea nu a fost un simptom al sărăciei din locurile de unde se pleca, ci dimpotrivă, un semn al bunăstării acelor locuri şi al dorinţei de a construi mai departe, în urma şi pe baza succeselor mai vechi repurtate de Corint şi de alte cetăţi din care s-au desprins mai apoi noi aşezări în Mediterana. Şi totuşi, după cum ne demonstrează cariera lui Demaratos din Corint, grecii mai aveau la orizont şi alte ţinuturi în care puteau să se aşeze ca oaspeţi ai puternicelor populaţii indigene. Cea mai importantă dintre aceste populaţii au fost, de departe, etruscii.

3
Triumful tirenienilor
800 î.Hr.–400 î.Hr.

I

ETRUSCII AU FOST IMPORTANŢI nu doar pentru mormintele lor pictate a căror frumuseţe l-a captivat pe D.H. Lawrence, pentru misterul care învăluie locul unde-şi află originile limba lor cu totul aparte şi pentru puternica amprentă pe care au lăsat-o asupra Romei timpurii. Civilizaţia lor a fost prima apărută în vestul Mediteranei sub imboldul culturilor care care se cristalizaseră deja în estul Mediteranei. Cultura etruscă este uneori luată-n râs, sub motiv că ar fi o cultură imitativă, iar unul dintre cei mai distinşi experţi în arta grecească i-a etichetat pe etrusci drept „nişte barbari grosolani“[1]; toate produsele lor care corespundeau înaltelor standarde greceşti erau considerate realizări ale unor artişti greci, iar restul erau dispreţuite drept dovezi ale incompetenţei lor artistice. Totuşi, majoritatea cercetătorilor laudă, ca şi Lawrence, vitalitatea şi expresivitatea artei lor, chiar şi în cazurile în care aceasta nu se mai plia pe viziunea clasică despre gust şi perfecţiune. Dar ceea ce contează cel mai mult este tocmai puternica amprentă pe care Grecia şi Orientul au lăsat-o asupra Etruriei, alături de varietatea culturilor est-mediteraneene răspândite până departe în vest şi de legăturile comerciale strânse pe care Italia centrală – unde, în trecut, micenienii ajunseseră arareori – le-a stabilit atât cu Egeea, cât şi cu Levantul. Toate acestea erau parte dintr-o mişcare mai amplă care, în diverse feluri, cuprinsese şi Sardinia şi Spania mediteraneeană.

Odată cu ascensiunea etruscilor – construirea primelor cetăţi în Italia, în afară de coloniile greceşti timpurii, consolidarea puterii maritime etrusce, stabilirea unor legături comerciale între Italia centrală şi Levant –, geografia culturală a Mediteranei a trecut printr-un îndelungat proces de transformare. De-a lungul ţărmurilor vestice ale Mediteranei au apărut şi s-au dezvoltat societăţi urbane foarte complexe; acolo, produsele din Fenicia şi din Egeea erau mereu la mare căutare, ceea ce a dus la apariţia unor noi stiluri artistice, care îmbinau armonios tradiţiile locale cu tradiţiile din Orient. Pe noile rute comerciale care legau Etruria de zona de est soseau nu doar negustorii greci şi etrusci, ci şi zeii şi zeiţele grecilor şi fenicienilor, iar acestea din urmă (împreună cu o panoplie de mituri despre Olimp, poveşti de la Troia şi legende cu eroi) au cucerit în mod decisiv populaţiile din Italia centrală. S-au creat astfel vaste pieţe de desfacere pentru vasele de calitate superioară care soseau din Corint şi, mai târziu, de la Atena; într-adevăr, vase greceşti de cea mai bună calitate au fost descoperite mai mult în mormintele etrusce decât în Grecia. Şi Cartagina datora mult din succesul ei timpuriu pieţelor existente în apropiere, în Italia centrală; a dobândit astfel acces privilegiat la cetăţile din Etruria, iar legăturile cu acestea au fost pecetluite printr-o serie de tratate (printre care unul cu Roma, în 509 î.Hr.). Pe când în Africa de Nord şi în Sicilia cartaginezii făceau negoţ cu populaţii a căror cultură o socoteau destul de înapoiată, în Etruria au găsit parteneri comerciali foarte binevoitori, care s-au dovedit apoi şi aliaţi puternici în lupta pe care Cartagina a dat-o cu grecii din Sicilia pentru supremaţia asupra centrului Mediteranei.

Etruscii au atras atenţia şi datorită celor două „enigme“ care-i învăluie: problema originilor lor etnice şi, în legătură cu aceasta, problema limbii lor, neînrudită cu nici una dintre celelalte limbi din lumea antică. Istoricii din Antichitate au emis tot felul de teorii fanteziste despre o presupusă migraţie a etruscilor dinspre estul Mediteranei; versiunea lui Herodot reprezintă o mărturie preţioasă despre cum vedea un grec ionian din secolul al V-lea î.Hr. legăturile dintre populaţiile şi locurile din Mediterana; iar relatarea lui s-a bucurat de o mare circulaţie.[2] A povestit cum migraţia ar fi avut loc în timpul domniei lui Atys, regele Lidiei – cu alte cuvinte, într-un trecut foarte îndepărtat. Herodot relatează că lidienii ar fi inventat jocurile de societate, cu excepţia jocului de dame. Iar motivul pentru care au făcut asta ar fi fost confruntarea cu o cruntă perioadă de foamete. La început, soluţia lor ar fi fost următoarea: o zi mâncau, o zi şi-o petreceau jucând jocuri de societate în încercarea de a uita de foame şi tot aşa: „şi aşa au dus-o optsprezece ani“. Însă după aceea condiţiile s-au înrăutăţit. Aşa încât regele a împărţit populaţia înfometată în două şi a tras la sorţi. Jumătate din populaţie avea să rămână în Lidia, iar cealaltă trebuia să plece să-şi caute o nouă patrie, sub conducerea lui Tyrsenos, fiul lui Atys. Emigranţii au pornit aşadar către Smirna, şi-au construit corăbii şi au străbătut pe mare multe ţinuturi, până ce au ajuns în ţinutul umbrienilor, unde şi-au construit cetăţi şi şi-au luat numele de *Tyrsenoi*, după numele conducătorului lor, Tyrsenos.[3] *Tyrsenos* (sau, în dialectul atic de la Atena, *Tyrrhenos*) era termenul grecesc standard pentru „etrusc“. Ne găsim, aşadar, în faţa uneia dintre acele poveşti despre călătorii în locuri îndepărtate care le plăceau atât de mult scriitorilor greci. Printre cei care chiar au crezut această poveste cum că etruscii ar fi migrat din est au fost şi cei mai mari poeţi romani – Vergiliu, Horaţiu, Ovidiu, Catul – şi prozatorii cu mare trecere – Cicero, Tacit, Seneca. Se pare că povestea era, de fapt, şi crezul ferm al etruscilor şi al lidienilor. În anul 26 d.Hr., împăratul Tiberius a hotărât să ridice un mare templu într-una dintre cetăţile din Asia Mică; în speranţa de a-i convinge pe romani că Sardis era locul potrivit pentru un asemenea templu, cetatea i-a reamintit Senatului că etruscii erau coloniştii lor, trimişi acolo, cu secole în urmă, chiar de Roma, ceea ce dovedea că Sardis avusese dintotdeauna legături strânse cu Italia.[4]

Dionysios, scriitor pasionat de antichităţi care a trăit în vremea lui Augustus şi care, ca şi Herodot, era originar din Halicarnas, a încercat cu orice preţ să demonstreze că

etruscii nu erau emigranţi din Orient, ci indigeni din Italia – „autohtoni“, născuţi din chiar pământul ţinutului lor –, ca parte a unei teorii mai complexe prin care voia să dovedească înrudirea strânsă dintre greci şi romani.[5] Această viziune a fost foarte la modă, mai târziu, şi printre istoricii revizionişti din secolul XX, care însă ştiau foarte bine că, de fapt, mărturia lui Herodot, încă general acceptată, e doar parţial satisfăcătoare. Pe de o parte, Herodot a remarcat şi a explicat foarte bine puternica influenţă orientală asupra artei şi culturii etrusce timpurii. Pe de altă parte, această influenţă s-a simţit mai mult în vremea în care fenicienii şi grecii au început să pătrundă în Marea Tireniană, de-a lungul secolelor al VIII-lea şi al VII-lea î.Hr., deci la o dată mult mai târzie faţă de cea la care Herodot plasează sosirea orientalilor în Etruria. Şi nu exista nici o legătură între limba lidienilor (de origine luviană) şi cea a etruscilor, după cum observase deja şi Dionysios.[6] Scoţându-şi pălăria în faţa lui Dionysios, arheologul italian modern Massimo Pallottino a subliniat că întrebarea importantă se leagă nu de „rasa“ etruscilor, ci de modul în care a apărut civilizaţia etruscă, un amestec de numeroase elemente culturale: populaţii cu origini şi limbi diferite, pe lângă negustorii străini din Fenicia şi din Grecia.[7] Cel mult, se poate ca o mână de *condottieri* hoinari din Asia Mică să se fi proclamat conducători peste comunităţile din centrul Italiei: asta ar explica, de exemplu, de ce cam de pe la 650 î.Hr. elita din Tarquinia şi din Caere făcuse brusc o pasiune aşa de mare pentru mormintele uriaşe în stil oriental; în vreme ce numele Tarquinius (*Tarchna*) aminteşte de un zeu anatolian al furtunii, Tarhun, care cu secole bune mai înainte le dăduse numele lui oamenilor şi locurilor din Arzawa, în apropiere de Troia. Cât despre limba etruscă, aceasta trebuie să fi fost un dialect mediteraneean arhaic care a supravieţuit în Italia, dar a fost înlocuit în alte părţi de către invadatorii din nord şi din est, vorbitori de limbi indo-europene precum latina. S-a încercat elucidarea problemei cu ajutorul examinării grupelor de sânge şi a ADN-ului.[8] Există astfel teorii care susţin că populaţia de astăzi din Murlo (în Toscana) – în Antichitate, o importantă aşezare etruscă – are multe gene în comun cu populaţiile levantine, şi că până şi vitele din centrul Toscanei sunt mult mai „orientale“ decât ne-am fi putut aştepta, aşa încât cercetătorii au ajuns la concluzia că în acea regiune emigranţii nu sosiseră singuri, ci împreună cu animalele lor.[9] Totuşi, încă de pe vremea etruscilor existau, pentru orientali, multe posibilităţi de a se stabili în

cetăţile din Toscana, ca legionari – în serviciul romanilor – sau ca sclavi – în perioada medievală. Toate aceste informaţii le dau prilejul istoricilor să se concentreze asupra adevăratei probleme: nu de unde au venit etruscii, ci în ce fel a apărut în Italia cultura lor cu totul aparte.

Dacă afirmăm că civilizaţia etruscă a apărut fără să fi existat înainte o migraţie în masă nu înseamnă că negăm importanţa legăturilor care existau între Etruria şi estul Mediteranei. Dimpotrivă, acest mod de a explica apariţia aşezărilor din Etruria pune accentul tocmai pe migraţie – nu pe migraţia unor întregi populaţii, ci pe migraţia a numeroase obiecte, standarde de gust şi culte religioase dinspre est către vest. E posibil ca populaţiile întregi să nu fi migrat; însă avem suficiente dovezi din surse istorice şi arheologice ca să credem că diverşi membri ai acelor populaţii într-adevăr au migrat, de exemplu Demaratos din Corint, despre care se crede că a fost tatăl regelui Tarquinius I al Romei (mort în 579 î.Hr.), sau Aristonothos, meşter olar grec din secolul al VII-lea, care lucra în oraşul etrusc Caere.[10] Grecii şi fenicienii au adus nu doar ceramică şi produse de lux, ci şi noi modele de comportament social. Banchetele şi ospeţele funerare (inclusiv obiceiul de a sta şi de a mânca întinşi pe canapele la banchete) se poate să fi fost copiate după modele siriene. Comportamentul sexual combina obiceiuri greceşti şi etrusce: cuvântul *katmite* era o prescurtare tipic etruscă a numelui grecesc Ganimede, iar în latină acest cuvânt a fost preluat sub forma *catamitus*, „tânăr homosexual“, împreună cu acuzaţia dură cum că etruscilor le-ar fi plăcut pederastia, deşi mulţi observau cu uimire ce rol important le era acordat femeilor etrusce la banchetele la care prin alte părţi aveau acces doar bărbaţii.[11]

II

ÎNCĂ DE LA O DATĂ TIMPURIE, ETRUSCII au fost acuzaţi că ar fi fost piraţi. Într-unul dintre imnurile homerice se afirmă vădit acest lucru: se povesteşte cum zeul Dionysos stătea odată pe un promontoriu de la malul mării, sub chipul unui tânăr chipeş, cu părul lung fluturându-i în vânt, îmbrăcat într-o mantie purpurie elegantă. Dar

> …pe-o corabie cu punte temeinică şi buni vâslaşi / S-au arătat curând tâlharii din largul mării ghiurghiulii / Tirenieni mânaţi de-o soartă vrăjmaşă; la vederea lui, / Făcându-şi semne, ei săriră pe mal şi-l înşfăcară iute. / Şi după ce l-au dus pe punte în sinea lor s-au bucurat.[12]

Dar lanţurile au căzut de pe trupul lui, iar cârmaciul, dându-şi imediat seama că avea în faţă un zeu, nu un om, a zis: „Să nu cumva să puneţi mâna pe el, ca să n-abată asupra voastră vânturi aprige şi furtuni groaznice." Dar căpitanul i-a răspuns: „Am impresia că vrea s-ajungă în Egipt sau în Cipru sau în ţinutul hiperboreean sau chiar mai departe. Până la urmă tot o să ne spună cine-s prietenii lui şi care le e bogăţia." Şi răspunsul lui Dionysos a venit: le-a acoperit corabia cu vrejuri de viţă-de-vie, iar din mijlocul punţii a început să ţâşnească vin; după care a plăsmuit un urs şi i-a dat viaţă. Marinarii înfricoşaţi au sărit cu toţii în apă şi s-au preschimbat în delfini; dar, milos, zeul l-a cruţat pe cârmaci, arătându-i-se lui drept „mugitorul Dionysos". Povestea cu Dionysos şi piraţii a fost una dintre temele preferate ale pictorilor de vase, inclusiv a unuia dintre cei mai iscusiţi pictori atenieni, Exekias. Pe o cupă plată cu fund mic lucrată de el este înfăţişat Dionysos stând întins într-o corabie al cărei catarg s-a transformat în suportul pe care se învârtejeşte o imensă viţă-de-vie, ajungând până sus deasupra pânzei mari, în vreme ce şapte delfini fac salturi în jurul corabiei; este o pictură cu figuri negre pe fond roşu şi datează de pe la 530 î.Hr.[13] Cupa poartă semnătura artistului; şi, lucru remarcabil, a fost descoperită în necropola uneia dintre marile cetăţi etrusce, Vulci. Locuitorii din Vulci aveau un apetit aproape de neostoit pentru ceramica grecească fină. Faptul că în această poveste etruscii sunt portretizaţi în tuşe negative nu i-a împiedicat să se delecteze, şi ei, privind cupa lui Exekias.

În imnul homeric, Dionysos pare să stea pe un promontoriu undeva în estul Mediteranei, fiindcă piraţii îşi închipuie că probabil călătorul dorea să ajungă în Levant sau în „ţinutul hiperboreean", dincolo de Marea Neagră. Ipoteza că tirenienii navigau în apele greceşti este confirmată de descoperirile arheologice de pe insula Lemnos şi de insistenţa cu care istoricii din Antichitate relatau, ei înşişi, că pe insulele şi pe coastele Egeei se găseau într-adevăr aşezări ale acelor oameni.[14] Herodot şi Tucidide vorbeau şi ei de tirenienii şi pelasgii care trăiau pe ţărmurile nordice ale Mării Egee, în jurul Muntelui Athos, şi pe insula Lemnos, cu vedere spre Athos, de unde au fost alungaţi în anul 511 în urma unei invazii ateniene.[15] Pe baza acestor date se conturează o uimitoare reconfigurare a istoriei timpurii a comerţului şi călătoriilor din Mediterana, în care grecii şi fenicienii au avut, încă de foarte devreme, rivali serioşi, aflaţi, într-un fel sau altul, în legătură cu etruscii. (Potrivit

unui cercetător francez excesiv de naiv, povestea cu Dionysos şi delfinii este o istorie reală despre cum etruscii ar fi încercat să preia controlul asupra comerţului cu vin din Mediterana.)[16] Toţi etruscii erau (în greacă) *Tyrsenoi*; dar asta nu înseamnă neapărat şi că toţi acei *Tyrsenoi* erau etrusci. Cu siguranţă, termenul era folosit în sens generic, pentru a-i desemna pe piraţii barbari.[17]

Aceste comentarii ar putea fi uşor respinse drept un alt exemplu de invenţii ale istoricilor antici despre populaţiile pregreceşti. Şi totuşi miturile pot fi legate de realitate. Pe o piatră de mormânt descoperită la Kaminia, pe insula Lemnos, datând, probabil, de pe la 515 î.Hr., este sculptată, necizelat, imaginea unui războinic cu lance şi scut, alături de o inscripţie lungă cu litere greceşti, dar într-o altă limbă decât greaca. De vreme ce au mai fost descoperite şi alte câteva fragmente de inscripţii în aceeaşi limbă, e limpede că piatra de mormânt de la Kaminia reprezintă o mărturie despre limba care se vorbea în Lemnos pe vremea când insula încă era locuită de „tirenienii“ lui Tucidide. Această limbă semăna, dar nu era identică cu limba inscripţiilor etrusce descoperite departe de Lemnos, în Italia centrală.[18] Piatra de la Kaminia a fost ridicată în memoria lui Holaies Foceeanul (*Phokiasale*), care avea o funcţie înaltă şi care a murit la vârsta de patruzeci de ani (unii cercetători citesc „şaizeci“). Se pare că Holaies fusese mercenar în Foceea, pe coasta ionică, şi în alte ţinuturi din jurul Mării Egee.[19] Însă tirenienii din Egeea erau în toate privinţele, cu excepţia limbii şi a pasiunii pentru piraterie, diferiţi de etrusci. Lemnosul nu imita arta şi meşteşugurile din Etruria; dacă n-ar fi fost comentariile istoricilor din perioada clasică şi inscripţiile, n-am fi avut nici o dovadă că locuitorii din Lemnos aveau legături cu etruscii. Pe insulă n-a supravieţuit nici măcar un ciob de ceramică etruscă şi nici un semn al vreunei legături directe între acele ţinuturi în care se vorbeau dialecte asemănătoare.[20] Un sit al unui templu de secol VII din apropiere de Myrina (astăzi integrat, în mod destul de nepotrivit, în construcţia unui mare hotel) constă într-un labirint de coridoare şi încăperi cum nu se întâlneşte nicăieri în Grecia sau în Italia. Aşadar tirenienii din Egeea erau oameni care vorbeau o limbă asemănătoare cu etrusca şi probabil împărtăşeau aceeaşi pasiune pentru piraterie, dar care îşi păstrau cultura extrem de conservatoare, spre deosebire de tirenienii din Italia, care, după cum vom arăta în continuare, au transformat Etruria în patria unei civilizaţii inovatoare.

E posibil ca grecii să fi încercat să pună la locul lui fiecare grup etnic pe care-l întâlneau, trasând graniţe ferme între ele, dar în realitate locurile precum Lemnosul sau Athosul erau punctele în care culturile vechi şi noi se întâlneau. Uneori, în asemenea locuri au dăinuit obiceiuri şi chiar limbi străvechi. Coastele şi insulele Mediteranei n-au favorizat deloc uniformitatea. O droaie de populaţii diferite au trăit răspândite pe insulele şi pe ţărmurile Mediteranei în vremea aceea şi încă multe milenii după. Categorisirea rigidă pe care scriitorii greci au aplicat-o populaţiilor din Mediterana a distorsionat mult realitatea a ceea ce exista de fapt la faţa locului.

III

ODATĂ CE NE MUTĂM PRIVIREA dinspre conservatorul Lemnos către Tarquinia, în sudul Etruriei, intrăm într-o lume cu totul diferită, care trecea prin schimbări uimitoare, sub influenţa unor puternice impulsuri venite de pe tot cuprinsul Mediteranei. Această mare transformare a început încă din secolul al X-lea; o cultură extrem de rafinată s-a răspândit pe continent pornind de pe coasta vestică a Italiei, căci regiunile aflate cel mai aproape de Mediterana au venit primele în contact cu diversele culturi din estul Mediteranei. Mai întâi o serie de comunităţi rurale au urmărit să ia în stăpânire terenuri unde să-şi poată construi colibele, în vârful colinei pe care mai târziu avea să fie întemeiată măreaţa cetate cunoscută de romani sub numele de *Tarquinii*.[21] Forma de plural a numelui, asemenea celei din numele altor cetăţi etrusce (Veii, Volsinii, Vulci, Volaterrae), reprezintă poate o amintire a originilor felurite. Cultura preurbană care a apărut în aceste aşezări este cunoscută drept „cultura Villanova“: Villanova este o suburbie din Bologna de astăzi unde arheologii, făcând săpături în bogatele morminte de incinerare descoperite acolo, au depistat pentru prima oară trăsăturile distinctive ale acestei culturi. Cultura Villanova a apărut simultan în apropierea mării – în sudul Etruriei –, răspândindu-se treptat către nord până în Toscana de astăzi, şi peste Apenini – în Bologna. Totuşi, saltul uriaş către civilizaţia urbană l-au făcut mai întâi cetăţile maritime din Etruria: erau cetăţi bogate, bine organizate, cu elite ştiutoare de carte, temple impunătoare şi meşteşugari iscusiţi. Civlizaţia etruscă s-a răspândit pe uscat pornind din cetăţile din zonele de coastă, iar centrele importante de mai târziu, precum Perugia, au apărut de-abia după ce locuitorii de pe continent au fost treptat etruscizaţi.[22]

În acest sens, „naţiunea“ etruscă a apărut, într-adevăr, în urma unei migraţii, dar această migraţie s-a petrecut în Italia, dinspre coastele Mediteranei către şi dincolo de Apenini, şi a fost mai degrabă o migraţie a stilurilor mai degrabă decât o migraţie a oamenilor.

Cele mai uimitoare exemple de tehnică villanovană sunt impresionantele coifuri de bronz cu creastă, lucrate după o metodă care aminteşte de cea a obiectelor de bronz realizate în aceeaşi perioadă în Europa centrală; coifurile sunt o dovadă clară a rolului important pe care-l jucau războinicii în societatea rurală stratificată a villanovanilor.[23] Printre nobili, trecerea de la incinerare la înmormântarea în morminte lungi şi înguste nu a fost rezultatul unei mari schimbări de populaţie, ci al schimbării obiceiurilor, sub influenţa contactului cu oamenii care trăiau dincolo de mare. Probabil că acele morminte înguste s-au transformat apoi în spaţii mult mai vaste, precum tumulii şi cavourile pictate din Tarquinia şi Cerveteri. Avem astfel cunoştinţă de unul dintre primii conducători războinici ai acelor ţinuturi, cu toate că nu-i ştim numele, fiindcă nu s-a descoperit nici o inscripţie în cinstea lui şi nici nu dispunem de vreo dovadă care să ateste că villanovanii foloseau scrisul. În 1869 s-a răspândit vestea că în necropola din apropiere de Tarquinia ar fi fost descoperit un sarcofag imens; acest mormânt de la sfârşitul secolului al VIII-lea î.Hr. a devenit cunoscut drept „Cavoul Războinicului“.[24] Obiectele găsite înăuntru sunt o mărturie a faptului că în regiune ajungeau mărfuri din estul Mediteranei, dintre care multe se numărau printre bunurile de preţ ale acelui conducător din Tarquinia. Paisprezece vase în stil grecesc au fost descoperite în cavou; multe dintre ele erau fabricate în Italia de olari greci imigranţi, cu toate că aspectul lor aminteşte de obiectele produse în Creta, Rhodos şi Cipru.[25] Aceste dovezi ale unor legături mai extinse cu estul Mediteranei sunt întărite şi de o altă descoperire făcută în acelaşi mormânt: un inel în formă de scarabeu lucrat în argint şi bronz; pe interior este gravat un leu în stil fenician.[26]

Toate legăturile cu străinătatea se stabileau pe mare. Din perioada villanovană au supravieţuit câteva modele de mici bărci din ceramică; prora este în formă de cap de pasăre şi se presupune că aceste obiecte erau aşezate în mormintele piraţilor şi negustorilor villanovani, căci o corabie adevărată, care să însoţească trupul sau osemintele incinerate ale defunctului, era imposibil de înmormântat.[27] Pe la începutul secolului al VII-lea î.Hr., meşterul olar Aristonothos, care a trăit şi a lucrat la Caere, a decorat un crater cu o scenă foarte

vie: o bătălie pe mare, poate între greci şi etrusci, în care un grup se află la bordul unei ambarcaţiuni joase cu vâsle, iar celălalt, la bordul unei masive corăbii comerciale.[28] Ne putem uşor imagina ce anume au dus cu ei înapoi acasă vilanovanii, dacă ne uităm la obiectele pe care le produceau ei înşişi şi la cele pe care le importau, căci lumea egeeană e reflectată de aspectul armelor de bronz, dar mai ales de stilul ceramicii: formele villanovane tradiţionale se împleteau cu stilurile greceşti, dând naştere unor vase frumos ornamentate care amintesc de stilul geometric din Grecia secolului al IX-lea î.Hr. Bijuteriile erau decorate cu acea fină granulaţie care avea să devină marca aurarilor etrusci – metodă pe care o învăţaseră (şi apoi o perfecţionaseră) din Levant.[29] Unele obiecte de bronz prezintă trăsături în comun chiar cu piesele fine de bronz din Urartu (în Armenia de astăzi).[30] Comerţul cu metale de bază a fost adevărata sursă a prosperităţii etrusce. Cu ajutorul bogatelor resurse locale de cupru, fier şi diverse alte metale etruscii reuşeau să plătească pentru mărfurile pe care le importau în cantităţi tot mai mari din Grecia şi din Levant, fiindcă produse finite aveau mult prea puţine de oferit (cu toate că-şi găsiseră o piaţă de desfacere pentru vasele lor negre pictate în stil *bucchero*, descoperite apoi de arheologi în Grecia, Sicilia şi Spania). Pe insula Elba, şi în regiunea de coastă din jurul Populoniei, singura cetate etruscă importantă situată în largul mării, se găsea mult fier; puţin mai înspre uscat, în apropiere de Volterra şi Vetulonia, erau şi multe mine de cupru.[31] În secolul al VII-lea î.Hr., la Pisa, aproape de gurile râului Arno, a apărut o nouă aşezare înfloritoare, pe unde treceau multe dintre metalele cu care se făcea negoţ.[32] Trecând prin Pisa, etruscii făceau schimb de metale cu locuitorii din Sardinia, iar unii meşteri olari sarzi chiar se stabileau în Vetulonia.[33] Se poate ca acei meşteri să fi sosit mai întâi ca sclavi, căci, odată ce Marea Tireniană a fost deschisă comerţului, vânătoarea de sclavi şi negoţul cu sclavi au devenit noi metode de a obţine profit. Sarea era un alt bun de preţ; locuitorii cetăţii etrusce Veii concurau cu locuitorii din cetatea vecină, Roma, pentru controlul asupra resurselor de sare de la gurile Tibrului. Vinul era şi el printre produsele preferate ale negustorilor etrusci; din Marea Tireniană, era trimis către sudul Franţei.[34]

Exploatarea acestor bogăţii a devenit şi mai intensă odată ce grecii s-au aşezat în apropiere, la Ischia. Şi totuşi, se ştie că grecii au sosit acolo la câteva decenii după momentul din care datează primele dovezi ale unor contacte între Italia

centrală şi lumea greacă, în secolul al VIII-lea î.Hr. Broşe şi agrafe villanovane au fost descoperite în situri arhelogice din Grecia; de asemenea, numeroase fragmente de scuturi şi coifuri lucrate de meşteri în bronz villanovani.[35] Poate că aceste obiecte erau transportate pe corăbiile „tireniene“ de care vorbeau scriitorii greci. Odată ce au stabilit legături cu Ionia şi cu Corintul, etruscii au început să producă ceramică protocorintiană în variantă proprie. Cei mai influenţi locuitori din Tarquinia şi din cetăţile vecine căutau să cumpere produse de calitate din estul Mediteranei, prin care-şi arătau puterea şi rangul: ouă de struţ aduse de negustorii fenicieni, broşe de fildeş şi de aur decorate cu sfincşi, pantere, lotuşi şi alte motive „orientale“, obiecte din faianţă şi din sticlă cu decoraţiuni egiptene (de cele mai multe ori, imitaţii lucrate în Fenicia).[36]

Un anumit import din Orient avea să schimbe cu totul înfăţişarea Italiei. Alfabetul a ajuns la etrusci prin intermediul grecilor, deşi nu se ştie sigur dacă locul de pornire a fost Grecia însăşi sau primele aşezări greceşti de la Pithekoussai şi Kyma. Forma pe care au căpătat-o literele etrusce dovedeşte că proveneau din varianta eubeeană a alfabetului grecesc. Alfabetul a parcurs şi el rutele comerciale; şi încă de foarte devreme. Una dintre descoperirile arheologice remarcabile din Etruria este o tăbliţă din secolul al VII-lea î.Hr. dezgropată în 1915 la Marsiliana d'Albegna. Pe margini este scrijelit un alfabet întreg, cu literele în ordinea lor tradiţională; formele literelor par arhaice.[37] Împreună cu tăbliţa a fost găsit şi un *stylus*, iar pe tăbliţă se văd urme de ceară, aşa încât ne putem imagina că cineva o achiziţionase cu scopul de a deprinde scrisul.[38] Pe acel model de alfabet, s-a dezvoltat apoi un alfabet etrusc standard, scris în general de la dreapta la stânga (la fel ca alfabetul fenician şi alte câteva alfabete greceşti timpurii); iar din acesta s-au format apoi alfabetele multor popoare vecine, printre care şi cel al romanilor: alfabetul latin.

Inscripţiile timpurii sunt foarte relevante pentru contactele care se stabiliseră la acea vreme pe mare. Comercianţii greci şi etrusci îşi ţineau evidenţa tranzacţiilor, după cum se poate vedea, de exemplu, pe o tăbliţă de plumb descoperită la Pech Maho, în sud-vestul Franţei, şi datând de la mijlocul secolului al V-lea î.Hr. Pe o parte inscripţia este în etruscă şi face referire la *Mataliai* sau Marseilles; mai târziu, tăbliţa a fost refolosită: cineva a notat pe ea, în greacă, cum a cumpărat nişte bărci de la negustorii din Emporion, cetate grecească de pe coasta Cataloniei.[39] Trei tăbliţe de aur

descoperite la Pyrgoi, portul cetăţii Caere, pe coastă la nord de Roma, sunt o mărturie a prezenţei fenicienilor (cel mai probabil a cartaginezilor) în cetăţile maritime din Etruria. Două dintre tăbliţe sunt în etruscă, iar a treia, în feniciană; din text aflăm că Thefarie Velianas, „rege peste Cisra" (sau Caere), a adus o ofrandă, pe la 500 î.Hr.; regele i-a închinat un templu zeiţei etrusce Uni, identificată în general cu zeiţa greacă Hera şi cu Iunona, corespondentul ei roman, însă aici identificată cu Astarte, zeiţa fenicienilor.[40] În regiune ajunseseră, cu siguranţă, şi călători străini: pe o piatră în formă de jumătate de semilună reprezentând o ancoră, care datează de pe la 570 î.Hr. şi a fost descoperită în apropiere de Tarquinia, se poate vedea următoarea inscripţie: „Îi aparţin lui Apollo de la Eghina. Sostratos a pus să fiu făcut." Limba inscripţiei este dialectul grecesc folosit pe insula Eghina, din apropiere de Atena; cu siguranţă e vorba de acel Sostratos despre care Herodot scrie că era cel mai de seamă negustor grec care îşi vindea marfa în Tartessos.[41] Etruscii n-au încercat nici o clipă să le pună stavile negustorilor şi coloniştilor străini sau zeilor acestora; ci dimpotrivă, i-au primit bucuroşi şi au căutat să înveţe cât mai multe de la ei.[42]

IV

ÎN PLIN SECOL AL VII-LEA Î.HR., cultura, politica şi chiar ţinuturile etruscilor au trecut printr-o serie de transformări, când puternica influenţă a stilurilor „orientalizante" din artă a pătruns întreaga cultură străveche a villanovanilor. Grecia a cunoscut un proces similar de transformare atunci când, prin intermediul negustorilor ionieni şi fenicieni, legăturile ei cu Levantul au devenit mai puternice. Într-adevăr, ionienii erau parte din valul de influenţe din Orient care a traversat marea până-n Etruria, aşa încât sunt greu de recunoscut influenţele greceşti şi celelalte influenţe din est: sculpturi reprezentând fiinţe înaripate păzesc cavourile celor decedaţi, care erau construite deja în stiluri din ce în ce mai opulente, nu doar ca simple morminte, ci ca vaste camere mortuare, imitând adesea locuinţele celor vii. Cele mai vechi monumente funerare din Tarquinia se aflau în subteran şi erau construcţii mari, circulare, cu un acoperiş ascuţit; pe dalele de tuf de la intrare erau înfăţişaţi zeii şi duhurile lumii subpământene, dar dădeau mărturie şi despre bunăstarea noii elite princiare care-şi permitea să construiască asemenea palate impresionante pentru cei morţi. Sursa de inspiraţie erau, cel mai probabil, mausoleurile similare din estul Mediteranei,

din regiuni precum Lidia, Licia şi Cipru. Cavourile pictate pentru familiile de elită au ajuns o trăsătură specifică a Tarquiniei începând cu mijlocul secolului al V-lea î.Hr., cu toate că se cunosc şi exemple mai timpurii de asemenea construcţii, în cetăţile vecine, iar în august 2010 anunţul că a fost descoperită anticamera (în parte pictată) a unei construcţii ce părea să fie un mormânt regal datând de la jumătatea secolului al VII-lea î.Hr. a suscitat mult entuziasm. Ne putem închipui că acele mausolee arătau cam ca mormintele greceşti contemporane de la Salamina, din estul Ciprului.[43] Cele mai vechi morminte vădesc o atât de puternică influenţă a artei din Ionia grecească, încât e foarte legitim să ne întrebăm dacă artiştii înşişi nu erau cumva greci ionieni; în mod evident, nu existau diferenţe foarte clare între meşteşugarii străini şi cei autohtoni. Picturile din mormintele de secol VI î.Hr. de la Caere, astăzi expuse la Luvru şi la British Museum, cu contururile lor puternice, cu aspectul lor ceremonios şi cu atenta organizare a spaţiului, nu sunt realizate într-un stil curat ionian, dar aproape sigur înfăţişează scene din mitologia greacă: judecata lui Paris, sacrificiul Ifigeniei. Mormintele pictate din Tarquinia erau adesea decorate cu scene din timpul ospeţelor în familie, dar şi cu scene din mitologia greacă: Ahile e înfăţişat în Mormântul Taurilor, iar procesiunile misterioase înfăţişate în Mormântul Baronului sunt pictate într-un stil grecesc desăvârşit. Pe o friză pictată avem reprezentarea unor tineri care-şi duc caii de căpăstru, precum şi o întâlnire între un bărbat cu barbă însoţit de un tânăr şi o doamnă sau o zeiţă. În culori simple, roşu, verde sau negru pe fond gri, fiecare dintre figuri vădeşte o puternică influenţă ioniană – de exemplu veşmintele, care includ acel *tutulus* ionian şi o căciulă ascuţită, dar şi mădularele grase şi rotunjite. În anii 1920, când a vizitat acele morminte, D.H. Lawrence a fost (ca mai toţi vizitatorii) fermecat de scenele extrem de vii şi neobişnuite din Mormântul Vânătorii şi Pescuitului, care înfăţişează păsări în zbor, un om dezbrăcat care se scufundă în mare şi un pescar care leagă o frânghie; aici se văd limpede trăsăturile specifice mai degrabă artei etrusce decât celei greceşti. Însă descoperirea unui mormânt pictat (cu o scenă de scufundări) în colonia grecească de la Poseidonia (Paestum), în sudul Italiei, este o dovadă că acest tip de imagini făceau parte din repertoriul general al pictorilor greci.

Cam aceleaşi lucruri se pot spune şi despre alte domenii artistice şi, mai important, despre mentalităţile pe care le

dezvăluie. Meşterii olari etrusci începuseră să imite, cu mai mult sau mai puţin succes, ceramica cu figuri negre din Corint şi de la Atena. Mai târziu, figurile negre pictate pe suprafaţa roşie a vasului au fost înlocuite de figurile roşii realizate într-o tehnică şi mai fină: vasul era pictat în negru, dar figurile erau lăsate aproape complet necolorate pe fondul roşu; iar etruscii cumpărau cantităţi impresionante de articole noi de la Atena, pe lângă imitaţiile pe care le produceau ei înşişi.[44] Dar concepţia etruscilor era una puternic conservatoare. Au preferat stilurile arhaice sau „arhaizante" chiar şi atunci când la Atena, în plin stil clasic, sculptura şi pictura au fost investite cu un simţ mai puternic al vieţii şi al „armoniei".[45] Ceramica pe care o cumpărau de la greci nu era întotdeauna de cea mai bună calitate. La Spina, o aşezare etruscă de la gurile râului Pad, aproape toată ceramica descoperită de arheologi până acum s-a dovedit a fi de origine grecească, mai ales atică; dar uneori era de proastă calitate, după cum ne dovedeşte şi numele pe care l-a primit un artist atic – „Pictorul cel mai rău".[46] Lucrul cel mai important e că subiectele desenelor de pe acele vase erau mai ales poveşti din mitologia greacă. Populaţiile din Italia începeau să-şi însuşească miturile şi ideile religioase ale lumii greceşti; cultele vechi ale crângurilor şi izvoarelor au rămas în continuare foarte vii, însă divinităţile amorfe ale populaţiilor italice au căpătat contururile, formele şi toanele olimpienilor. Grinda de la acoperişul unui mare templu din Veii a fost decorată, pe la anul 500 î.Hr., cu siluete din teracotă pictată care-i înfăţişau în mărime naturală pe Apollo, Hermes şi alţi câţiva zei – opera unui sculptor etrusc foarte apreciat pe nume Vulca. Stilul fluid al sculpturilor nu era pur şi simplu împrumutat cu totul de la greci; practica de a decora atât de viu şi spectaculos grinzile de la acoperişuri era etruscă, nu grecească. Dar Vulca ilustra legende greceşti, nu etrusce. Sculpturile lui erau produsul unui sincretism italo-greco-oriental, ceea ce, într-un anumit sens, numim artă etruscă. Acest sincretism era vizibil şi în arta divinaţiei: şi în acest domeniu, practicile din Orientul Apropiat s-au întrepătruns cu practicile italice. Nimeni nu ştia să ghicească în petele de pe ficatul animalelor sacrificiale mai bine decât un prezicător etrusc, numit *haruspex*, iar la vremea la care goţii au atacat Roma, în 410 d.Hr., prezicătorii etrusci încă mai erau consultaţi.

V

LEGĂTURILE DINTRE GRECI ŞI ETRUSCI au căpătat şi un caracter politic, iar în acest domeniu relaţiile nu mai erau atât de simple ca în cultură, religie sau comerţ. Încă din secolul al VIII-lea î.Hr. au apărut luptele pe mare între popoarele din centrul Italiei şi greci. Dovezi în acest sens au fost descoperite în timpul săpăturilor arheologice de la Olympia şi de la Delphi, unde, în secolul al VIII-lea î.Hr., războinicii le închinau zeilor coifuri villanovane luate de la inamicii înfrânţi.[47] Marinarii etrusci concurau adesea sau, uneori, cooperau cu grecii ionieni din Foceea în largul coastelor din sudul Franţei, unde foceenii au întemeiat o colonie (viitoarea Marsilia).[48] Herodot relatează o mare bătălie între foceeni şi etrusci, în largul ţărmurilor unde se afla cetatea corsicană Alalia, pe la anul 540. Şaizeci de corăbii foceene s-au înfruntat cu şaizeci de corăbii cartagineze şi încă şaizeci venite din Caere. În ciuda acestui dezechilibru, corăbiile foceene au câştigat bătălia, însă flota a fost atât de mult avariată, încât foceenii au trebuit să plece din Corsica. Tot Herodot povesteşte cum locuitorii din Caere i-au masacrat pe prizonierii lor foceeni prin lapidare. Nu după mult timp, aceştia ar fi observat că oricine trecea prin locul masacrului devenea imediat olog; iar asta li se întâmpla nu doar oamenilor, ci şi vitelor. Uimiţi, locuitorii din Caere au trimis o delegaţie la Delphi, la preoteasa lui Apollo, iar aceasta le-ar fi poruncit să organizeze, la intervale regulate, jocuri în memoria foceenilor, practică ce a continuat până-n vremea lui Herodot; întreceri funerare asemănătoare sunt adesea reprezentate pe pereţii mormintelor pictate etrusce.[49] Caerienii au menţinut după aceea legăturile cu sanctuarul de la Delphi, unde, de altfel, arheologii au descoperit fundaţiile tezaurului caerienilor; într-adevăr, au fost primii „barbari“ cărora li s-a permis să aducă ofrande într-un locaş de cult eminamente elenic.[50] Între timp, etruscii erau liberi să exploateze resursele de fier, ceară şi miere din Corsica. Însă mai important decât aceste resurse era faptul că la acea vreme corăbiile etrusce nu mai aveau de înfruntat nici un rival în nordul Mării Tireniene.[51]

În sudul Mării Tireniene situaţia era alta. Grecii din Kyma erau pe deplin conştienţi de puterea etruscă din imediata apropiere – atât pe uscat, cât şi pe mare –, căci în hinterland se găseau două cetăţi etrusce (Capua şi Nola); iar etruscii obţinuseră controlul asupra a cel puţin un oraş de coastă, Pompeii.[52] Kyma în schimb a fost nevoită să ceară ajutor de la coloniile greceşti din Sicilia pentru a-i putea înfrânge pe

etrusci. În anul 474, Hieron, tiranul Siracuzei, şi-a asigurat o victorie care avea să schimbe mult înfăţişarea vestului Mediteranei, nu doar din punct de vedere politic, ci şi din punct de vedere comercial. Iar el ştia foarte bine asta: într-o vreme în care trupele persane ale lui Xerxes de-abia ce fuseseră învinse de forţa Eladei, aceasta a fost contribuţia lui la înfrângerea barbarilor. Mai mult, victoria lui Hieron de la Kyma venea după o altă victorie, obţinută la Himera, în Sicilia, unde cu şase ani mai înainte flota siracuzană învinsese decisiv, sub comanda predecesorului său, Gelon, celălalt duşman din vestul Mediteranei, Cartagina; se spune că victoria lui Gelon ar fi avut loc în aceeaşi zi ca una dintre cele mai mari victorii greceşti împotriva perşilor, victoria de la Salamina.[53] Poetul grec Pindar, care a scris nu la mult timp după aceste evenimente, a folosit înfrângerea etruscilor la Kyma drept una dintre principalele teme ale odei pe care a compus-o în onoarea lui Hieron „din Etna, biruitor la întrecerea de care“:

> Mă rog plecat ţie, fiu al lui Kronos, linişte / Să fie-n casa feniciană, / Iar strigătul tyrenienilor de luptă să-nceteze, / Jalea semeţiei lor văzând-o: corăbiile de plâns în faţa Kymei… / Şi cum au fost de stăpânul syracusienilor constrânşi la suferinţă. / Când le-aruncă de pe corăbiile iuţi / În mare floarea oştirii, / Ellada scăpând din grea robie.[54]

Hieron a închinat la Olympia un coif conic cu inscripţia „Hieron, fiul lui Deinomenes, şi siracuzanii, [dedicat] lui Zeus: [pradă] tireniană din Kyma“; astăzi coiful se află la British Museum. Totuşi, încercarea lui Pindar de a-i lega pe etrusci de cartaginezi („strigătul de luptă al fenicienilor“) era anacronică. Nu se ştie din ce motiv, relaţiile dintre cartaginezi şi etrusci începuseră deja să slăbească cu două decenii înainte de bătălia de la Kyma. Arheologii au constatat o întrerupere a importurilor etrusce în Cartagina, cu siguranţă nu înainte de 550 şi nu după 500 î.Hr.[55] Anaxilas din Rhegion, un aliat grec al Cartaginei, a construit în Strâmtoarea Messina fortificaţii, special pentru a împiedica un posibil atac etrusc asupra cetăţii lui. Pe cont propriu şi fără sorţi de izbândă, corăbiile etrusce s-au îndreptat către sud ca să atace insula Lipari, care încă funcţiona – aşa cum o făcuse din vremuri preistorice – drept centru de comerţ ce lega vestul de estul Mediteranei.[56] La începutul secolului al V-lea î.Hr. aşadar, etruscii erau din ce în ce mai izolaţi în vestul Mediteranei.

Cu toate că la sfârşitul secolului al V-lea î.Hr. corăbiile etrusce au revenit în acţiune, siracuzanii au reuşit să obţină

acces pe tot cuprinsul Mării Tireniene. În 453–452 î.Hr., au atacat zona de coastă din largul cetăţii Caere şi s-au instalat imediat pe insula Elba cea bogată în fier, unde au capturat mulţi sclavi; până la urmă, piraţilor tirenieni li s-a plătit cu aceeaşi monedă.[57] Etruscii şi-au păstrat duşmănia faţă de Siracuza până la izbucnirea Războiului Peloponesiac, despre care vom discuta într-un capitol viitor. Când au pornit propriile atacuri asupra Siracuzei, atenienii erau la curent cu această ostilitate.[58] În 413 î.Hr. etruscii au trimis trei corăbii mari de război la Siracuza în sprijinul flotei ateniene. Iar Tucidide a făcut o remarcă laconică în acest sens: „erau nişte tirenieni care luptau din pricina duşmăniei lor faţă de Siracuza“[59]. Erau puţini, dar au reuşit cel puţin o dată să schimbe soarta bătăliei. Câteva veacuri mai târziu, cei din familia Spurinna, un clan de nobili din Tarquinia, au ridicat, cu mândrie, o inscripţie latinească în cinstea strămoşilor lor, dintre care unul fusese comandant de navă în timpul campaniei siciliene din 413 î.Hr.[60]

VI

LEGĂTURILE DINTRE GRECIA ŞI ETRURIA au fost stabilite prin intermediul unei cetăţi din sudul Italiei faimoase datorită gustului pentru lux al locuitorilor ei. Până la distrugerea ei, în 510 î.Hr., în urma unor conflicte locale, cetatea Sybaris a fost marele centru de comerţ unde produsele din Corint, din Ionia şi de la Atena ajungeau înainte să fie transportate în Poseidonia (Paestum) şi îmbarcate pe corăbiile etrusce.[61] Sybaris era faimoasă, sau avea un prost renume, mai ales pentru relaţiile ei de prietenie cu Etruria; potrivit lui Athenaios din Naucratis (care a trăit în secolul al II-lea d.Hr.), alianţele comerciale ale cetăţii se întindeau până departe în două direcţii: spre nord, până-n Etruria, iar spre est, până-n Milet, pe coasta Asiei Mici:

> Sibariţii purtau mantale făcute din lână adusă din Milet, şi aşa a apărut prietenia dintre cele două cetăţi. Sibariţii îi preţuiau pe etrusci mai mult decât pe oricare alte populaţii din Italia, iar dintre popoarele din Orient îi preferau pe ionieni, fiindcă acestora, ca şi lor, le plăcea luxul.[62]

Grecii din apus erau un fel de intermediari: nu produsele lor îi interesau pe etrusci, ci produsele fraţilor lor din lumea egeeană.

Una dintre metodele prin care atenienii au reuşit să-şi menţină supremaţia în faţa rivalilor a fost crearea unor noi

canale de comunicare atunci când cele vechi au devenit inaccesibile din pricina războaielor şi a disputelor comerciale. Bătălia de la Kyma a fost începutul sfârşitului pentru talasocraţia etruscilor în vestul Mediteranei. Marea Tireniană nu mai era lacul lor, ci au fost nevoiţi s-o împartă cu cartaginezii, cu grecii din Graecia Magna şi cu noii rivali precum romanii şi volscii – care trăiau pe colinele din Italia centrală şi care se dovediseră uimitor de versatili, reuşind chiar să întreprindă propriile incursiuni de piraterie. Răspunsul etruscilor atunci când au început să piardă tot mai multe oportunităţi pe mare a fost să preia controlul asupra cetăţilor de pe uscat, inclusiv asupra Perugiei (mai înainte, o aşezare a umbrienilor, înrudiţi cu latinii), asupra Bolognei (anterior locuită de „villanovani“ foarte asemănători, din punct de vedere cultural, cu cei dintâi etrusci) şi asupra cetăţilor din Valea Padului, precum Mantova.[63] Iar asta însemna deschiderea unor noi rute comerciale pe unde mărfurile din estul Mediteranei puteau ajunge, traversând peninsula, din porturi până pe ţărmurile Adriaticii. Secolele al VII-lea şi al VI-lea î.Hr. au fost o perioadă de extraordinară înflorire culturală a Regiunii Marche din Italia, mai ales pentru piceni, populaţie care primea, pe mare, influenţe greceşti, iar pe uscat, influenţe etrusce.[64] Însă după anul 500 î.Hr. Adriatica a devenit principalul canal de comunicare cu teritoriile greceşti; această rută era convenabilă pentru marinari, cu toate că presupunea şi o călătorie costisitoare pe uscat, prin Apenini. Căci corăbiile puteau porni din Golful Corintic, evitând Insulele Ionice şi făcând apel la coloniile greceşti din Apollonia şi Epidamnos, înainte să-şi croiască drum, prin ţinuturile picenilor, către Adria şi Spina – porturi nou apărute în câmpiile mlăştinoase şi-n zonele nisipoase din nord-estul Italiei, aproape de viitoarele oraşe Ferrara şi Ravenna. Exact aşa cum, în Renaştere, ducii de Este aveau să se preocupe mult, la Ferrara, cu creşterea cailor de rasă, grecii din perioadele arhaică şi clasică au fost atraşi de această regiune pentru acelaşi motiv: caii de rasă crescuţi aici.[65]

Spina era fie o aşezare întemeiată de etrusci unde apoi a sosit un val mare de emigranţi greci, fie o aşezare întemeiată de greci unde apoi a sosit un val mare de emigranţi etrusci; populaţia ei era un amestec de etrusci, greci, veneţi din nord-estul Italiei şi varii alte populaţii. Se poate să fi fost portul exterior al unei cetăţi de pe uscat, Felsina (Bologna etruscă): pe o stelă de la sfârşitul secolului al V-lea î.Hr. descoperită la Bologna este înfăţişată o corabie de război care aparţinea

unui membru al familiei Kaikna, din Felsina, însă e greu să ne dăm seama unde ar mai fi putut să-şi acosteze corăbiile, în afară de porturile de la Adriatica, precum Spina. Spina şi Adria le-au oferit grecilor şi etruscilor foarte mulţi sclavi italici şi celtici; iar numărul acestora a crescut, probabil, atunci când coloniştii etrusci din Valea Padului s-au înfruntat cu invadatorii celţi veniţi din Alpi. Spina fusese proiectată pe un model tip reţea, cel mai des folosit de etrusci, dar canalele ei de apă, care duceau toate către mare, o făceau să arate ca un soi de Veneţie greco-etruscă. Arheologii au deschis mai bine de 4 000 de morminte în necropola acestei cetăţi, de unde au recuperat foarte multe vase, datând inclusiv din secolul al V-lea şi de la începutul secolului al IV-lea î.Hr., deci din perioada în care legătura cu Atena încă nu fusese întreruptă, iar locuitorii din Spina încă nu erau nevoiţi să apeleze la ceramica de calitate inferioară ieşită din cuptoarele de olărit etrusce.[66] Terenul agricol aluvionar din Delta Padului era foarte productiv, însă problema cu solurile aluvionare e lipsa stabilităţii, încât în secolul al IV-lea î.Hr., când au început s-o ia la vale, cetatea a alunecat din ce în ce mai departe de mare. Între timp, incursiunile celtice în Italia, care au culminat cu un atac asupra Romei în 390 î.Hr., aproape că au devastat regiunea, unde, de altfel, invadatorii s-au aşezat imediat.[67] Aşadar perioada de înflorire a portului Spina a fost relativ scurtă, dar strălucitoare. Momentul ei de proeminenţă a fost parte dintr-un proces mai extins în urma căruia întreaga Adriatică s-a transformat într-o piaţă de desfacere în care mărfurile greceşti se găseau din abundenţă.

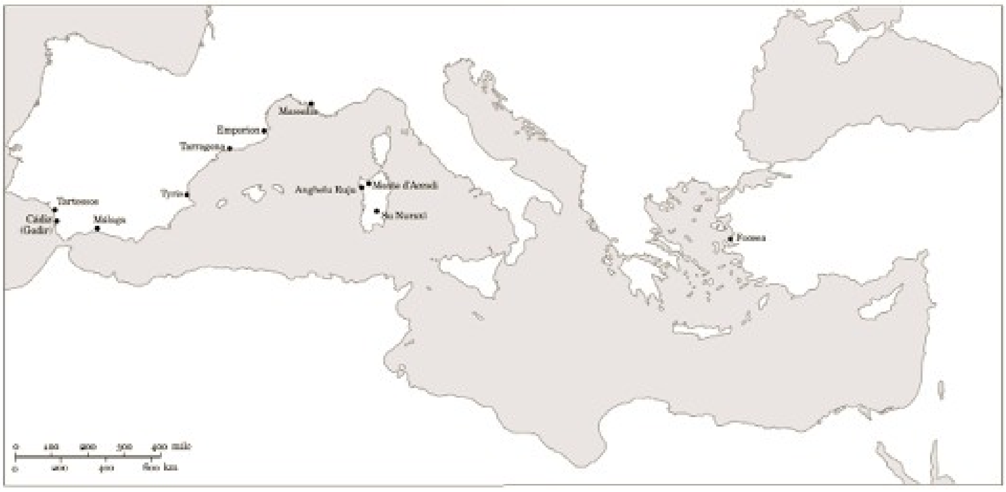
Aşadar apariţia şi dezvoltarea cetăţilor etrusce au reprezentat mai mult decât un fenomen caracteristic Mării Tireniene; la acea vreme, şi Adriatica era deschisă mişcărilor de populaţie şi de mărfuri. Alături de greci şi de fenicieni, etruscii au adus şi ei noi mode în Mediterana, ajutând la crearea unor noi interconexiuni pe tot cuprinsul mării.

4
Către Grădina Hesperidelor
1000 î.Hr.–400 î.Hr.

I

EFECTELE CONTACTULUI CU ESTUL MEDITERANEI au fost numeroase şi felurite în spaţiul pe care astăzi îl numim Italia. Cultura greacă a pătruns în viaţa cotidiană a populaţiilor din Sicilia – sicanii, siculii şi elimienii – mai încet decât în viaţa populaţiilor din Toscana şi din Laţium. În Sicilia, atât grecii, cât şi cartaginezii s-au ţinut departe de populaţiile locale. Sardinia, bogată în minereuri, a fost, vreme de secole, leagănul unei vii civilizaţii, a cărei trăsătură specifică erau turnurile de piatră cunoscute sub numele de *nuraghi* – câteva mii de astfel de turnuri încă străjuiesc insula; aceste turnuri erau înconjurate, se crede, de sate prospere, care-şi asigurau bunăstarea de pe urma bogatelor resurse agricole ale insulei. Primele *nuraghi* au fost construite pe la 1400 î.Hr., însă de-atunci altele noi au tot apărut, până prin Epoca Fierului.[1] În perioada miceniană, existaseră câteva contacte cu străinătatea, când negustorii mediteraneeni sosiseră pe insulă în căutare de cupru. Ne putem face o idee despre bunăstarea elitei locale în mileniul al II-lea î.Hr. dacă examinăm mormintele descoperite de arheologi la Anghelu Ruju, în apropiere de Alghero, în nord-vestul Sardiniei; acestea sunt printre cele mai bogate morminte de la sfârşitul Neoliticului şi începutul Epocii Bronzului dezgropate în Europa de Vest şi dau seamă de contactele pe care, la acea vreme, locuitorii le stabiliseră cu Spania, cu sudul Franţei şi cu estul Mediteranei.[2] Influenţa spaniolă se poate vedea examinând vasele în formă de clopot descoperite în acest sit. Un alt tip de legătură cu Spania era cea lingvistică. De la locuitorii Sardiniei nu ne-a rămas nici o mărturie scrisă, fie pentru că nu foloseau scrisul, fie pentru că utilizau materiale friabile care nu au supravieţuit. Dar toponimele, multe încă în uz, constituie dovezi relevante, la fel ca limba sardă – o formă aparte a latinei târzii în care, în numeroasele ei dialecte, au fost încorporate şi câteva cuvinte prelatine. Se pare că populaţiile nuragice vorbeau o limbă (limbi) ce se înrudea(u) cu basca – o limbă non-indo-europeană. Astfel, cuvântul sard pentru

„miel tânăr“, *bitti*, seamănă foarte mult cu un cuvânt basc pentru „capră tânără“, *bitin*.[3] Acest lucru nu constituie neapărat o dovadă a unei migraţii masive din Iberia către Sardinia, cât mai degrabă o dovadă a existenţei unui grup de limbi vest-mediteraneene ai căror vorbitori se găseau în Spania, în sudul Franţei, în câteva insule din vestul Mediteranei şi în anumite părţi din Africa de Nord.

Încă din mileniul al II-lea î.Hr. locuitorii din Sardinia îşi îngropau morţii în impresionante morminte săpate-n stâncă, cioplite astfel încât să semene cu casele celor vii; aceste morminte erau alcătuite din mai multe încăperi legate între ele prin coridoare şi decorate cu uşori, cornişe şi alte elemente sculptate în piatră care imitau, probabil, accesoriile de lemn din locuinţele celor vii. În Sardinia de astăzi aceste morminte au primit denumirea *domus de janas*, „casele zânelor“. Însă locuitorii Sardiniei antice au construit şi impresionante lăcaşuri sacre, precum cele de la Monte d'Accoddi, din nord, în apropiere de Sassari, unde, probabil prin secolul al XV-lea î.Hr., au ridicat, la capătul unei rampe imense, o piramidă trunchiată, folosită poate drept lăcaş de cult.

Cele mai multe *nuraghi* se găsesc departe de coastă; multe se aflau în vârf de colină şi tot ce ştim despre ele pare să sugereze că aveau, în principal, scop de apărare: păzeau acele locuri de hoţii de oi, de corsari şi mai ales de vecinii dificili din Sardinia; funcţionau, de asemenea, şi pe post de seifuri în care puteau fi depozitate cuprul şi bronzul, fie în formă brută, fie prelucrat şi modelat – diverse figurine şi piese de armament. Un bun exemplu ar fi imensul complex de la Su Naraxi, în Barumini (sudul Sardiniei), care a înflorit în secolele VIII–VI î.Hr.; la Su Naraxi se găseau un castel şi aproximativ şaizeci de adăposturi cu fundaţie de piatră,

ridicate în jurul unei piaţete centrale. Una dintre construcţii, foarte mare, pare să fi fost o cameră de consiliu, înăuntrul căreia se găseau o bancă de piatră şi nişe pentru lămpi. Su Nuraxi, atacat şi distrus de cartaginezi, care-şi aveau baza la Cagliari, nu departe spre sud, a fost reconstruit în secolul al V-lea şi – judecând după numeroasele obiecte de teracotă, bronz şi fier descoperite acolo – a redevenit un centru prosper.[4] Su Nuraxi era, se pare, o societate extrem de fragmentată, în care orice stăpân, fie el şi mărunt, îşi avea propriul castel. Influenţele din Fenicia, din Cartagina şi din Etruria au pătruns încet, nefiind vorba de o civilizaţie care s-a transformat rapid şi fulminant datorită contactului cu străinătatea, precum s-au transformat, de exemplu, primii etrusci când au luat contact cu grecii şi cu fenicienii.[5] Interacţiunile cu Italia, Spania şi Africa au fost mai subtile, iar societatea sardă pare să fi fost foarte conservatoare – *nuraghi* au fost construite până târziu în secolul al III-lea, când duşmani le erau adesea nu doar cartaginezii, ci şi romanii. Nenumăratele turnuri, scări, culoare secrete şi creneluri descoperite în situri ca Palmavera, în apropiere de Alghero, datând de pe la 750 î.Hr., precum şi satele fortificate grupate la poalele acelor *nuraghi* dau mărturie despre o vreme în care invadatorii fenicieni începuseră să se aşeze în Sardinia şi în care, aşadar, era nevoie de construcţii tot mai sofisticate pentru a le face faţă duşmanilor tot mai sofisticaţi. Cultele religioase din Sardinia antică sunt de asemenea o dovadă pentru caracterul conservator al acelei societăţi; acolo, zeii grecilor sau ai fenicienilor n-au căpătat întâietatea, iar locuitorii insulei venerau mai ales fântânile sfinte şi taurii.[6]

Sarzii n-au fost o societate urbană. Aşezările lor tipice erau satele din jurul castelelor. În Sardinia, doar fenicienii şi cartaginezii au ridicat oraşe. Totuşi, faptul că relaţiile dintre cartaginezi şi sarzi au fost, la răstimpuri, dificile nu a dus la izolarea civilizaţiei nuragice de restul lumii. Unul dintre produsele exotice pe care le importau era chihlimbarul, care, pe o rută rămasă necunoscută, călătorea din Baltica până-n Su Nuraxi. Aurul nu prezenta prea mare interes pentru sarzi, iar resursele de argint din sudul Sardiniei aveau să fie exploatate masiv abia în secolul al XIV-lea d.Hr. Cele mai vechi obiecte de ceramică grecească descoperite în Sardinia (în afară de câteva fragmente de ceramică miceniană) datează din secolul al VIII-lea. A mai fost descoperit şi un vas ionian care pare să fi ajuns la Su Nuraxi în secolul al VII-lea. Ne putem face o idee despre cât de puternice erau

legăturile sarzilor cu străinătatea dacă luăm în seamă faptul că ceramică de Corint a fost descoperită doar în situri din sudul Sardiniei, pe când ceramică etruscă (inclusiv imitaţii de vase greceşti) a fost descoperită pe tot cuprinsul insulei.[7] Pentru sarzi, aceste obiecte erau, desigur, exotice şi foarte atrăgătoare, şi le puteau cumpăra foarte uşor, cu lingouri de cupru.

Pentru sarzi nu era o problemă să găsească cupru, ci să-l transforme într-un aliaj mai greu, bronzul, căci trebuiau să importe cositor din Spania şi din sudul Franţei. Iar din bronz sarzii au realizat statuete a căror influenţă a fost durabilă în timp şi-n spaţiu: figurinele umane cu picioare lungi au atras, de exemplu, atenţia sculptorului Giacometti (secolul XX), după ce, cu secole bune în urmă, îi fascinaseră şi pe lucrătorii în metal din Vetulonia, unde erau produse, adesea de către meşteşugari sarzi, propriile figurine cu membre lungi. Câteva sute de astfel de statuete ni s-au păstrat chiar din Sardinia, datând din secolele VIII–VI î.Hr. Ele par să zugrăvească o lume aievea, cu luptători, arcaşi, meşteşugari şi păstori, figurinele feminine fiind mai rare decât cele masculine. Uneori, înfăţişau şi animale, iar ocazional, probabil şi zei, folosind aceste statuete în cultele locale.[8] Figurinele ne oferă dovezi directe ale existenţei navigaţiei, căci în porturile etrusce au fost descoperite numeroase machete de corăbii, dintre care cele mai vechi par să dateze din secolul al VIII-lea: una are prova în formă de cap de căprioară şi copastiile ornamentate cu diverse animale şi păsări; o alta, macheta unei corăbii cu fundul rotunjit, este împodobită cu o figurină ce înfăţişează o maimuţă ghemuită, animal pe care cartaginezii îl aduseseră, probabil, tocmai din Africa.[9]

II

GRECII DIN SUDUL ITALIEI au fost un fel de punte de legătură între grecii din Ionia, Attica şi Pelopones şi noile oraşe care apăruseră în Etruria. Tot la fel, Massalia – o colonie ioniană îndepărtată, situată pe locul Marsiliei de astăzi – a fost punte de legătură între lumea greacă din metropole şi coastele extrem-vestice ale Mediteranei.[10] Din nou, foceenii au fost pionieri, întemeindu-şi aşezări pe coastele Asiei Mici pe la 600 î.Hr.; aproape 600 de colonişti au sosit atunci, şi nu după multă vreme s-au căsătorit cu membri ai populaţiei locale. Marsilia timpurie s-a dezvoltat foarte rapid, iar teritoriul ei se întindea, în secolul al VI-lea,

pe circa cincizeci de hectare.[11] Dar adevărata perioadă de glorie a oraşului a fost prima jumătate de secol din existenţa sa. La mijlocul secolului al VI-lea, invazia perşilor în Ionia i-a determinat pe foceeni să emigreze cât au putut mai departe de inamicii perşi. Herodot relatează că perşii pretinseseră ca unul dintre bastioanele Foceei să fie dărâmat şi o clădire din oraş să fie cedată în mod simbolic satrapului Persiei. Foceenii au trimis vorbă că sunt de acord cu propunerea, dar că ar dori un răgaz de o zi în care să se hotărască; însă de fapt au folosit acel răgaz ca să-şi încarce pe corăbii toate bunurile şi să pornească pe mare, prin Chios, până departe spre vest – mai întâi până-n Corsica, apoi până-n Massalia. Şi astfel i-au cedat regelul Persiei un oraş pustiu.[12]

Toate astea n-au făcut din Massalia un cuib de iredentişti ionieni. Ci dimpotrivă, Massalia era un oraş cu totul special, ai cărui locuitori au reuşit să se ferească atunci când compatrioţii lor purtau lupte cu etruscii; lucru explicabil, dacă ne gândim la relaţiile strânse pe care masalioţii le întreţineau cu popoarele din vestul Mediteranei – nu doar cu etruscii, ci şi cu cartaginezii din Africa şi din Spania şi cu mai puţin sofisticaţii liguri, care locuiau în nord-vestul Italiei şi în sudul Franţei.[13] Massalia devenise o zonă de contact cu popoarele celtice din vestul Europei, astfel încât ceramica grecească şi etruscă şi alte mărfuri au pătruns şi mai la nord de Massalia, până-n inima Galiei. Între timp, grecii, etruscii şi cartaginezii făceau negoţ cot la cot în regiune; Pech Maho, despre care am mai amintit, era folosit de negustorii cartaginezi drept zonă comercială, dar cu siguranţă era vizitat şi de alţii, după cum reiese clar dintr-o inscripţie etruscă scrijelită pe o bucată de plumb descoperită acolo. Însă, mai degrabă decât plumbul, ceea ce-i atrăgea pe negustori în sudul Franţei era cositorul, fiindcă tot căutau căi de acces către resursele de cositor din nord-vestul Franţei şi chiar din Britania, la care ajunseseră marinarii fenicieni din Cádiz. Obiectele greceşti şi etrusce din bronz şi din ceramică descoperite pe cursul Senei, mai ales un masiv crater grecesc de bronz găsit la Vix, datând de pe la 530 î.Hr., ne ajută să ne facem o idee despre rutele foarte lungi pe care le parcurgeau mărfurile (şi nu neapărat negustorii) până să ajungă în Galia.[14] Acest imens vas pentru depozitarea vinului ne aminteşte că negoţul cu vin era una dintre principalele surse ale puterii Massaliei. Într-un asemenea vas încăpeau până la 1 100 de litri de lichid, iar grecii obişnuiau să amestece o măsură de vin cu două măsuri de apă. Într-

adevăr, secolul al VI-lea a fost secolul de aur al comerţului grecesc în vestul îndepărtat. În ciuda faptului că o colonie ioniană din Corsica a fost distrusă de etrusci şi cartaginezi imediat după ce se formase, o vreme au mai tot răsărit mici aşezări la Málaga şi în alte locuri din sudul Spaniei, dar cel mai ilustru exemplu rămâne aşezarea Emporion, emporiul prin excelenţă, cunoscută astăzi sub numele de Empúries. În apropiere, negustorii din Rhodos au fost, probabil, cei care au întemeiat aşezarea numită Rhode – astăzi Roses, în Catalonia.

Massalia şi-a menţinut multă vreme legăturile cu estul Mediteranei, căci acolo era mare nevoie de cositor, folosit în turnătoriile de bronz. În decursul săpăturilor arheologice de la Marsilia au fost descoperite mari cantităţi de ceramică grecească de secol VI, provenită din Eubeea, Corint, Atena, Sparta, Ionia şi din învecinata Etrurie. De altfel, negustorii bogaţi din Massalia au închinat şi ei la Delphi un tezaur.[15] Aceasta nu era vreo colonie periferică şi lipsită de importanţă. Cultura din sudul Franţei fusese elenizată. Un scriitor latin târziu, Iustinus, a rezumat cuvintele unui autor dinaintea lui, Trogus Pompeius (ale cărui *Istorii filipice* sunt astăzi pierdute), după cum urmează:

> De la locuitorii Massaliei galii au învăţat un mod de viaţă mai civilizat şi au lăsat deoparte sau măcar şi-au mai cizelat grosolănia; tot de la ei au învăţat să-şi cultive ogoarele şi să-şi împrejmuiască cetăţile cu ziduri. Tot atunci, au deprins obiceiul de a trăi supuşi legilor, nu violenţei; şi au mai învăţat cum să îngrijească viţa-de-vie şi cum să planteze măslini; iar asupra oamenilor şi a lucrurilor s-a aşternut o asemenea lumină, încât s-ar fi zis că nu Grecia imigrase în Galia, ci Galia fusese strămutată în Grecia.[16]

Desigur, acest encomion a fost scris multe secole mai târziu şi nu e sigur deloc că grecii au fost, într-adevăr, cei care au adus în zonă măslini şi viţă-de-vie.[17] Totuşi, trebuie spus limpede că grecii şi etruscii au dezvoltat exploatarea intensivă a viilor şi au introdus o tehnologie mai avansată de tescuire a măslinelor şi de producere a vinului. Sir John Boardman a subliniat că „primul vin băut în Burgundia a fost vin grecesc adus din Marsilia", iar carafele de vin ateniene, feniciene şi etrusce descoperite în multe situri din Languedoc şi Provenţa sunt argumente care vin în sprijinul afirmaţiei lui Boardman.[18] Iustinus avea dreptate: n-a fost nevoie de o campanie de cucerire în stil roman pentru a pune această regiune pe orbita culturală a Greciei.

Ca şi în alte regiuni din vestul Mediteranei, şi aici perioada din preajma anului 500 î.Hr. a marcat o tranziţie importantă. În parte, aceasta a fost rezultatul tensiunilor politice din ce în ce mai puternice dintre greci şi etrusci, care au dus la şubrezirea legăturilor comerciale pe tot cuprinsul Mării Tireniene. În aceeaşi perioadă, centrele culturale din nordul şi estul Franţei (regiune cunoscută sub numele de cultura Hallstatt) au căzut într-un con de umbră, iar ţinuturile celtice dinspre răsărit au devenit miezul unei noi şi foarte vii culturi continentale, aşa-numita cultură La Tène, puternic influenţată de etrusci, prin trecătorile din Alpii de Est. Şi astfel, rutele comerciale care legau Mediterana de nordul Europei s-au deplasat către est, iar în Valea Ronului a dispărut cererea de produse mediteraneene de lux.[19] În Massalia ajungea aşadar din ce în ce mai puţină ceramică atică, cu toate că mai apoi, la sfârşitul secolului, comerţul cu ceramică s-a revigorat. Însă, lucru mult mai important, grecii din Marsilia n-au mai reuşit să trimită vin şi produse de lux către continent, în vreme ce departe în vest, de-a lungul coastei Spaniei, cartaginezii controlau mersul comerţului. Am arătat deja că, în lumea greacă, răspunsul la toată această situaţie a fost că negustorii au început să folosească din ce în ce mai mult o rută prin Adriatica la capătul căreia ajungeau în nou întemeiatul oraş Spina. Toate pierderile Marsiliei s-au transformat aşadar în câştig pentru Spina. Un alt răspuns a fost transformarea Massaliei în oraş-mamă pentru o nouă generaţie de colonii întemeiate de-a lungul ţărmurilor în Provenţa şi Languedoc – de exemplu Agde, deşi e posibil ca ramificaţia cea mai cunoscută a ei, Nikaia (Nisa), să fi fost întemeiată abia mai târziu, în secolul al III-lea.[20]

III

UNUL DINTRE CELE MAI SPECTACULOASE cazuri de elenizare a fost cel al Spaniei. În literatura greacă arhaică, de exemplu în scrierile lui Hesiod, ţinuturile cele mai vestice din Mediterana erau sălaşul unor creaturi fantastice, precum monstrul cu trei capete Geryon; tot acolo se afla misterioasa Grădină a Hesperidelor, iar lângă Coloanele lui Hercule Atlas ţinea cerul pe umeri.[21] Aşa cum am arătat deja, fenicienii au ajuns primii în această regiune şi au întemeiat o aşezare importantă dincolo de Mediterana, la Cádiz. Dintre greci, foceenii şi vecinii lor au fost, din nou, pionieri, începând cu marinarul Kolaios din Samos, la sfârşitul secolului al VII-lea; se spune chiar că regele din Tartessos i-

ar fi invitat pe foceeni să se aşeze în ţinuturile lui.[22] Însă din greşeală, aşa cum avea să reiasă mai târziu din cursul evenimentelor, au ajuns în Corsica. Prezenţa grecească – colonişti şi negustori – în Spania secolelor VI–IV a fost mai degrabă limitată, în comparaţie cu prezenţa cartagineză, şi nu e clar nici astăzi dacă grecii îi vedeau pe cartaginezi ca pe nişte rivali: grecii din Emporion făceau cu ei negoţ cu metale, iar monedele care se băteau în Emporion în secolul al IV-lea combinau motivele cartagineze cu cele din Sicilia grecească. Locuitorii din Emporion au recrutat, probabil, mercenari pentru a-i angaja în armata cartagineză care lupta cu grecii din Sicilia; Emporion nu a încercat nici să creeze un teritoriu vast pe care să-l aibă sub control direct. Bunăstarea oraşului provenea nu atât din exploatarea resurselor locale, cât din legăturile cu ţinuturile din sudul Spaniei bogate în metale, legături mediate de negustorii cartaginezi.[23] Şi totuşi, influenţa culturală a grecilor a întrecut-o cu uşurinţă pe cea a Cartaginei. Cu toate că unele centre greceşti din Catalonia înfloreau în continuare, cele din Andaluzia, precum Mainake, în apropiere de Málaga de astăzi, au dispărut curând, iar regiunea a trecut din nou în sfera de influenţă a fenicienilor. Tartessos cel bogat în argint şi-a atins apogeul dezvoltării probabil pe la anul 500 î.Hr., însă în regiune mai erau o grămadă de alte oportunităţi, iar cartaginezii au continuat să cucerească victorie după victorie în vestul Mediteranei, semnând, în 509, un tratat cu nou întemeiata Romă, tratat prin care, politicos, dar ferm, romanilor şi aliaţilor li se interzicea să intre în regiunile întinse ale Mediteranei de vest.

Încercările de a închide mările sunt adesea contraproductive, fiindcă lasă loc pirateriei şi în plus sunt greu de realizat. Cel mai probabil încă înainte ca punii să fi luat în stăpânire Spania, un marinar grec a întocmit un manual de navigaţie, *Periplus*, în care prezenta coastele Spaniei, începând din Galicia, trecând prin Strâmtoarea Gibraltar şi ajungând, de-a lungul coastei, până-n Marsilia, care trebuie că-i era locul de baştină. Cu siguranţă, scopul lui era să descrie în detaliu ruta de acces către resursele de cositor din Galicia. A fost precursorul faimosului marinar grec Pytheas din Marsilia, care în secolul al IV-lea a descoperit ruta maritimă până-n Britania.[24] Lucrarea aceasta din secolul al VI-lea î.Hr., sau poate un pic mai târzie, a supravieţuit şi a fost încorporată într-un poem latinesc plin de stângăcii compus de un scriitor păgân de la sfârşitul secolului al IV-lea d.Hr. pe nume Avienus.[25] Avienus tot

repetă că în textul vechi pe care l-a folosit este descris un loc de pe coasta spaniolă care între timp s-a transformat într-o ruină; aşadar avem de-a face cu un amestec de materiale antice şi observaţii ale unor călători mai târzii pe care Avienus i-a citit de asemenea. Faptul că unele oraşe, precum colonia grecească Rhodos, sunt omise sugerează că la vremea la care marinarul grec şi-a scris *Periplul* acestea nu fuseseră încă întemeiate, fiind totodată mărturie şi pentru vechimea mare a textului. Avienus vorbeşte pe larg despre Tartessos, care şi-a atins apogeul dezvoltării în secolul al V-lea î.Hr., identificându-l, convins că informaţia e corectă, cu Cádizul şi precizând: „acum e mic, acum e abandonat, acum e doar un morman de ruine“[26]; tot el descrie negoţul locuitorilor din Tartessos cu vecinii lor şi momentul în care cartaginezii au ajuns în acel ţinut, vorbind şi despre un munte semeţ bogat în cositor, loc de mare interes pentru negustori.[27] Textul conţine şi referiri la oraşele feniciene decăzute din sudul Spaniei – aşadar ne putem da seama că precursorul lui Avienus a călătorit, pe la sfârşitul secolului al VI-lea, până dincolo de acele aşezări –, precum şi precizarea că la acea vreme unele aşezări feniciene erau ocupate de coloniştii cartaginezi.[28] Trecând un text grecesc în vers latinesc şi adăugând material din surse mai târzii, Avienus a creat un soi de palimpsest, din care astăzi ne e foarte greu să discernem diversele straturi.[29] Avienus descrie, într-adevăr, două centre de colonizare importante din regiune, Tartagona şi Valencia, cunoscute de el sub numele de Tyris (care a supravieţuit în numele râului Turia, ce până de curând curgea prin centrul Valenciei), însă atunci când pomeneşte de Barcelona, al cărei nume e de origine cartagineză, se referă la ea ca la o aşezare întemeiată destul de târziu. Vorbind de popoare aprige care locuiau de-a lungul coastei spaniole şi care trăiau cu lapte şi brânză, „precum fiarele“, Avienus reuşeşte să contureze imaginea unei mari varietăţi de populaţii denumite generic popoarele iberice, imagine confirmată de mărturiile arheologice care ne arată că nu a existat o singură (şi unitară) „naţiune“ iberică, ci mai multe triburi şi state mici.[30]

Grecii şi cartaginezii au întreţinut legături strânse cu popoarele iberice. Astfel a apărut o civilizaţie care a atins un nivel foarte înalt în artele frumoase, a construit oraşe mari şi a adoptat scrisul. Civilizaţia iberică nu s-a bucurat de prea mare atenţie în afara Spaniei, în ciuda faptului că ibericii ajunseseră la un nivel de rafinament pe care, dintre popoarele din vestul Mediteranei, doar etruscii au reuşit să-l

depăşească.[31] Aceste popoare sunt al doilea exemplu grăitor pentru pătrunderea culturii greceşti şi feniciene în occident, la capătul unor lungi rute de comerţ şi de migraţie, şi pentru modul în care, în arta sculpturii în piatră şi a prelucrării metalelor, aceste influenţe culturale s-au întrepătruns cu talentul băştinaşilor. Însă ibericii sunt mult mai greu de identificat decât etruscii, care şi-au dezvoltat un simţ al solidarităţii ca popor unitar, luându-şi ei înşişi numele *Rasna*. Între ibericii din Andaluzia, cei de pe ţărmul Valenciei şi cei din Catalonia erau numeroase diferenţe culturale. Existau multe triburi, dar fără unitate politică. Nu e limpede nici măcar dacă toate vorbeau aceeaşi limbă sau limbi înrudite, chiar dacă, dintre limbile care au supravieţuit, basca şi berbera par să fie cele mai apropiate de vechile graiuri iberice. Pe continent, ibericii s-au amestecat cu alte populaţii, denumite generic – nu doar de cercetătorii moderni, ci şi de Avienus – populaţii celtice (un termen foarte vag, dar care evidenţiază tradiţii culturale continentale, şi nu mediteraneene).[32] Termenul „iberic" este aşadar un fel de generalizare, referindu-se la o mare diversitate de populaţii din secolele VII–II î.Hr. trăitoare într-o lume instabilă politic în care cartaginezii, grecii şi, în cele din urmă, romanii au reuşit să pătrundă ca negustori şi cuceritori.

La fel ca în Sicilia şi în sudul Italiei, locuitorii aşezărilor greceşti, precum cei din Emporion, stăteau departe de populaţia autohtonă, dar cu timpul, în urma căsătoriilor mixte şi a altor tipuri de legături, în oraşe populaţia era din ce în ce mai amestecată. Nu departe de Emporion, la Ullastret, se găsea un oraş iberic important, împrejmuit cu patru porţi masive şi întinzându-se, în secolul al IV-lea, pe mai bine de 40 000 de metri pătraţi. Însă nu trebuie să ne imaginăm că relaţiile dintre iberici şi colonişti erau în mod inerent ostile. Vom arăta, prin câteva exemple, în ce fel au reuşit ibericii să combine lecţiile învăţate de la greci şi de la alţii cu expresiile propriei identităţi. Cu toate că în sud-vestul Spaniei existau unele variaţii, ibericii de pretutindeni foloseau acelaşi tip de scriere, multe dintre caractere fiind, cu siguranţă, inspirate din alfabetul grecesc – nu din cel fenician. În mod straniu, după ce au ajuns la un alfabet propriu, ibericii i-au adăugat şi câteva simboluri silabice, *ba*, *be*, *bi*, *bo*, *bu* şi la fel pentru literele „c" şi „d", iar apoi, lucru şi mai ciudat, inventivitatea celor care au născocit această scriere a secat. Două trăsături esenţiale ale Spaniei moderne au apărut drept rezultat al influenţei exercitate de

greci asupra ibericilor: viţa-de-vie şi măslinii au căpătat tot mai multă popularitate, cu toate că, de exemplu, poetul latin Marţial critica vinurile catalane considerându-le de foarte proastă calitate; în orice caz, ibericii au preferat dintotdeauna berea, şi adesea importau vinuri mai bune din Etruria.[33]

Un alt exemplu de împrumut cultural poate fi observat examinând mormintele din vechea Spanie: ibericii preferau incinerarea. La Tutugi, în Andaluzia, arheologii au scos la iveală multe morminte datând din secolul al V-lea şi de mai târziu: de la simple depozite de urne până la tumuli somptuoşi cu mai multe încăperi şi coridoare, pe ai căror pereţi se mai vedeau încă urme de picturi. Printre motivele arhitectonice folosite erau şi coloane de sprijin decorate în stil ionic. Aceste morminte imense, care adăposteau, desigur, osemintele membrilor elitei, amintesc de mormintele din Etruria, sugerând astfel influenţe venite din Italia. Exista, la fel ca în Italia şi în unele părţi din estul Mediteranei, şi practica de a-i îngropa pe cei bogaţi şi faimoşi cu impresionante obiecte funerare alături: într-un mormânt cu trei încăperi scos la iveală la Toya s-au găsit, de exemplu, găleţi de bronz, giuvaiere şi un car.[34] Un al treilea exemplu de amestec al trăsăturilor autohtone cu influenţele venite din exterior poate fi găsit în sculptură. Lucrând cu piatră de var, artiştii iberici au confecţionat impresionante reprezentări aproape în mărime naturală de tauri, cai şi căprioare, redând extrem de realist principalele trăsături ale respectivelor animale; preferatele lor erau altoreliefurile şi e posibil ca multe dintre sculpturile care au supravieţuit să fi fost decoraţiuni exterioare ale templelor şi ale altor lăcaşuri de cult.[35] Influenţa stilurilor greceşti s-a simţit treptat şi a dat naştere, până la urmă, unui stil care nu pare să fi fost întru totul grecesc. Acest lucru e valabil chiar şi pentru secolul al IV-lea î.Hr., data probabilă la care a fost realizată cea mai celebră sculptură iberică, *Dama de Elche*, bustul unei preotese sau zeiţe care poartă bijuterii extrem de sofisticate. Chiar dacă pe chipul ei se regăsesc în mare parte trăsăturile modelelor greceşti clasice, restul statuetei se aseamănă mult cu alte siluete de femei în mărime naturală scoase la iveală de arheologi în Spania.[36] Printre bijuteriile ei, de asemenea, pot fi recunoscute diverse modele cartagineze.[37] Însă stilul veşmintelor, atât la bustul din Elche, cât şi la alte sculpturi similare, reflectă canoanele iberice. Ibericilor nu le plăcea atât de mult precum grecilor şi etruscilor să portretizeze corpul uman nud: pe un singur vas iberic se găseşte o pictură

cu un bărbat gol, iar acest vas a fost descoperit la Emporion, unde trăiau mai mult greci.[38]

Ceramica dă seamă de legăturile comerciale existente şi, în cazul vaselor pictate, dezvăluie influenţele culturale, reflectate fie prin stilurile iconografice, fie prin interesul pe care popoarele băştinaşe l-ar fi manifestat faţă de zeii şi eroii greci. Spre deosebire de popoarele din Italia, ibericii nu s-au lăsat copleşiţi de ideile religioase ale grecilor şi fenicienilor, cu toate că de-a lungul coastei arheologii au descoperit urme ale unor culte comune închinate Demetrei, lui Astarte şi altor zei străini; de exemplu, o statuetă de alabastru descoperită într-un mormânt la Tutugi este, în mod clar, reprezentarea unei zeiţe feniciene.[39] În domeniul picturii pe vase, ibericii s-au dovedit deosebit de originali şi nu au copiat pur şi simplu modelele greceşti, aşa cum au făcut adesea etruscii. Pe vasele cu figuri negre descoperite la Liria, în apropiere de Valencia, sunt reprezentate scene de dans şi de război; siluetele de oameni sunt scoase în evidenţă într-un stil curgător semiabstract care relevă imediat un puternic simţ al mişcării, iar spaţiile goale sunt umplute mai toate cu bucle, spirale, modele florale şi orice alte ornamentaţii care nu lăsau loc impresiei de vid.[40] În Andaluzia, modelele geometrice inspirate din modelele greceşti de secol VI î.Hr. au dăinuit până târziu în secolul al IV-lea, însă adaptate astfel încât să satisfacă gusturile cumpărătorilor iberici – dragostea pentru păsări şi animale, ca şi pentru frunzişuri. Aşadar nu exista un singur „stil iberic“, însă ibericii le datorau grecilor câteva idei fundamentale, încercând apoi să adapteze ei înşişi tot ce aduceau corăbiile greceşti şi feniciene din estul Mediteranei.

Ibericii s-au făcut cunoscuţi dincolo de graniţele Spaniei nu doar ca negustori, ci şi ca soldaţi redutabili. Au fost recrutaţi de tiranul Himerei, în Sicilia, în anul 480 î.Hr., însă au luptat, la sfârşitul secolului al V-lea, şi în armatele cartagineze care au atacat oraşele greceşti din Sicilia; după ce Cartagina a fost înfrântă de tiranul Siracuzei în anul 395, mulţi soldaţi au intrat în serviciul lui; aceştia apar menţionaţi chiar şi într-una dintre comediile lui Aristofan, compusă la acea vreme, stârnind râsul fiindcă se spunea că erau foarte păroşi. Celebrele lor săbii *falcata* erau adaptări ale modelelor greceşti şi etrusce pe care învăţaseră să le mânuiască câtă vreme serviseră drept mercenari.[41] Plata şi prăzile de pe urma războaielor purtate cu străinii trebuie să-i fi îmbogăţit pe mulţi în Iberia şi astfel ne putem explica opulenţa unora dintre mormintele iberice. Pe de altă parte, se

ştie astăzi că adevărata sursă de prosperitate a ibericilor au fost resursele naturale ale Spaniei, mai ales metalele. Ibericii erau poziţionaţi cum nu se poate mai bine pentru a obţine beneficii de pe urma traficului comercial dinspre Spania continentală către zona de coastă, căci pe acolo treceau corăbiile care erau încărcate în Gadir şi în alte porturi de la Atlantic şi care apoi, prin Gibraltar, ajungeau să parcurgă ruta descrisă de Avienus. Întreaga Mediterană era acum străbătută de vase greceşti, etrusce sau cartagineze; popoarele din vestul îndepărtat erau subiect de glume la Atena din vremea lui Aristofan, iar popoarele de la Apus priveau înspre Grecia, mai întâi înspre Corint şi mai târziu înspre Atena, ca înspre centrul suprem al stilului şi al modei.

5
Talasocraţiile
550 î.Hr.–400 î.Hr.

I

AR FI FOST DE AŞTEPTAT CA ZONELE DE COASTĂ ale Mediteranei să joace rolul de limită naturală a expansiunii imperiale iniţiate de marile puteri din Orientul Mijlociu – hitiţii, Asiria, chiar şi Egiptul faraonic. Asirienii au tot încercat să intimideze Ciprul ca să-l supună, la fel cum au făcut şi egiptenii, fiindcă resursele preţioase de cositor şi de diverse alte metale care se găseau acolo nu puteau fi ignorate. Însă nici o încercare de a dobândi supremaţia asupra Mediteranei de est n-a fost pe măsura cuceririlor făcute de perşi în Anatolia şi în Levant de-a lungul secolului al VI-lea î.Hr. şi a încercării perşilor de a cotropi Grecia; înfrângerea Persiei a fost sărbătorită drept cea mai mare victorie grecească de după căderea Troiei. Era vorba de o realizare nu doar militară, ci şi politică, căci multe cetăţi din Grecia se aliaseră, iar insulele din Marea Egee au colaborat luptând împotriva perşilor – a fost solicitat până şi ajutorul Siracuzei (cu toate că a ţinut piept unei ameninţări venite din partea Cartaginei, instigată probabil de Persia). Grecii au celebrat victoria ridicând mai multe monumente triumfale, precum şarpele de bronz de la Delphi, care astăzi se găseşte în Hipodromul de la Istanbul; pe acea coloană şerpuită grecii au inscripţionat numele celor treizeci şi una de cetăţi care au ajutat la respingerea perşilor în celebra bătălie de la Plateea (479 î.Hr.), şi lista nu era completă.[1] Tot atunci a fost înfiinţat un „consiliu al coaliţiei elene“, iar numele de eleni, iniţial atribuit de Homer tovarăşilor lui Ahile, începea să fie din ce în ce mai mult folosit cu referire la o identitate comună exprimată prin limbă, prin cultul zeilor şi prin stilul de viaţă.[2] Istoria care a luat naştere astfel – întâmplări relatate cel mai răsunător şi mai spiritual de Herodot – a fost cea a felului în care grecii şi-au apărat libertatea împotriva tiraniei persane. În tragedia sa *Perşii*, jucată la Atena în 472 î.Hr., Eschil afirma că viitorul Eladei avea să depindă în mod direct de soarta cetăţii sale natale:

REGINA ATOSSA: Spune unde, în toată lumea asta plină de oameni, se găseşte o cetate numită Atena?

CORIFEUL: Departe tare, unde Stăpânul nostru soarele apune şi ultima lui străluminare piere.

REGINA ATOSSA: Şi ţinutul acesta aflat atât de departe spre apus îl râvneşte fiul meu drept pradă?

CORIFEUL: Întocmai, căci, odată ce Atena e a lui, Elada-ntreagă e nevoie să i se supună.[3]

E discutabil însă dacă grecii luptau într-adevăr pentru libertate împotriva tiraniei persane. La sfârşitul secolului al V-lea, în timpul Războiului Peloponesiac, când încleştarea dintre ei atinsese apogeul, spartanii şi atenienii tot încercau, pe rând, să le intre în graţii perşilor; aşadar supunerea faţă de regele perşilor nu a fost dintotdeauna văzută ca un act josnic. Pe măsură ce a tot fost repovestită, istoria aceasta a căpătat şi mai multă amploare, mai întâi datorită lui Herodot, iar apoi, mult mai târziu, în perioada romană, datorită lui Plutarh, care a alcătuit biografiile celor mai iluştri oameni de stat atenieni şi spartani. Imense oştiri conduse de regele perşilor au invadat Grecia; şi totuşi, printre soldaţi erau şi mulţi greci, care, din voia lor sau nu, au fost nevoiţi să lupte împotriva altor greci. Stăpânirea persană pricinuia din timp în timp neplăceri precum colectarea taxelor şi recrutarea trupelor, însă politica lor generală era să lase destul de multă libertate acelor cetăţi care le plăteau fără să se împotrivească un tribut simplu de pământ şi apă.

Din perspectiva grecilor, problema persană a început în 546, odată cu distrugerea şi cucerirea regatului Lidiei, al

cărui conducător, Croesus, era vestit pentru bogăţia lui. Regele perşilor, Cyrus, a invitat cetăţile greceşti din Ionia, care depindeau nominal de regatul Lidiei, să i se alăture pentru a-i înfrânge pe lidieni, însă ionienii s-au arătat interesaţi de propunere abia după ce Lidia deja căzuse, când, deci, era deja prea târziu: de aceea, Cyrus n-a mai fost dispus să le ofere ionienilor condiţiile uşoare sub care trăiseră câtă vreme fuseseră supuşi nominali ai Lidiei. Unii s-au conformat şi s-au văzut obligaţi să trimită trupe; sub Cyrus, jugul era încă uşor de dus, dar sub regii care i-au urmat obligaţiile au devenit din ce în ce mai numeroase, fiindcă aceştia aveau nevoie de fonduri ca să-şi finanţeze grandioasele campanii de război. Cetăţenii din alte oraşe au primit sfatul grecilor din Elada şi au emigrat în masă, mai ales foceenii. Miltiade, care avea să ajungă un general renumit în serviciul atenian, a pornit pe mare, din Foceea, cu cinci corăbii, o mână de refugiaţi şi toate avuţiile din cetatea sa; din nefericire, una dintre corăbii a fost capturată de piraţii fenicieni. La vremea aceea, cu mult mai importante pentru perşi erau ţinuturile marilor imperii din Orientul Mijlociu. Căderea Babilonului în mâinile lui Cyrus (anul 539), povestită în Biblie în cartea prorocului Daniel, a fost urmată, în 525, de căderea Egiptului în mâinile fiului lui Cyrus, Cambyses; între timp, perşii au supus cetăţile feniciene. Însă pentru fenicieni aceste evenimente nu s-au dovedit a fi chiar o catastrofă. Perşii au readus la viaţă rutele comerciale care treceau prin Tir şi Sidon, ocolind Ionia. Fenicienii asigurau grosul flotei militare a perşilor în Mediterana, cu toate că grecii ionieni produceau şi ei, probabil, corăbii pentru flota regală. Pe la anul 525, o căpetenie ioniană, Polycrates din Samos, care s-a aliat cu Cambyses, a reuşit să mobilizeze o sută de pentecontere (corăbii manevrate de cincizeci de vâslaşi) şi patruzeci de trireme (corăbii cu trei rânduri de vâsle dispuse pe trei niveluri); fenicienii construiau şi ei astfel de ambarcaţiuni, ba chiar au trimis două sute de trireme împotriva insulei Naxos, în 499.[4] Cu alte cuvinte, a fost nevoie de mii de marinari pentru a forma echipajul flotei, şi cel mai probabil Polykrates a luat braţe de muncă nu doar din Samos. Herodot se întreba chiar dacă nu cumva acest personaj putea fi comparat cu talasocratul Minos.[5]

Cetăţile greceşti din Cirenaica au acceptat suzeranitatea perşilor după căderea Egiptului, aşa încât Imperiul Persan se întindea acum până departe în ţinutul care astăzi este Libia; Cartaginei, ca şi altor cetăţi feniciene, victoriile perşilor par

să-i fi fost pe plac. Asta nu înseamnă că perşii căutau să dobândească supremaţia în Mediterana. Grecii le-au sugerat fraţilor lor din Sicilia că şi insula lor se afla în pericol. Şi totuşi, regiunea din Europa care-i îngrijora cel mai mult pe perşi nu era Grecia, ci marele grup de ţinuturi care astăzi formează Ucraina, ţinuturi locuite pe atunci de sciţii nomazi, pe care şi grecii, şi perşii îi priveau ca pe nişte barbari sălbatici; regele Darius al Persiei a condus o campanie militară împotriva lor în anul 513. Câţiva greci şi alţii de felurite origini le făceau probleme perşilor în nordul Egeei, iar perşii au răspuns cu brutalitate, ocupând insula Lemnos în 509 şi masacrându-i pe mulţi dintre locuitori. Perşii urmăreau, lacomi, să obţină controlul în Eubeea, insulă faimoasă pentru resursele ei naturale.[6] Începând din 499, Ionia a fost cuprinsă de frământări şi revolte, unele susţinute chiar de cetăţile din Grecia, revolte ce au dus la represalii violente din partea marinarilor perşi, care-şi vărsau astfel prin sânge şi jafuri ranchiuna faţă de rivalii lor greci. Şi totuşi, după ce revoltele ioniene s-au mai domolit, perşii s-au arătat surprinzător de prudenţi, acceptând guvernări democratice şi încercând să înlăture o sursă importantă de tensiuni între cetăţi solicitându-le să încheie tratate comerciale unele cu altele. Marele Rege al perşilor era conştient de responsabilitatea pe care-o avea în faţa zeului său Ahura Mazda de a se arăta îndurător cu supuşii şi de a încuraja stabilitatea. Chiar şi aşa, Ionia nu şi-a mai recăpătat niciodată prosperitatea.[7]

II

ANUL 486, în care Xerxes a devenit rege, a marcat o schimbare radicală în politica perşilor: s-a trecut de la tolerarea, chiar dacă anevoioasă, a disidenţilor la reprimarea viguroasă a tuturor inamicilor Persiei; Marele Rege intenţiona să-i pedepsească pe greci fiindcă îi sprijiniseră pe rebelii ionieni. Fenicienii şi egiptenii au primit ordin să furnizeze o cantitate mare de funii groase cu ajutorul cărora să poată fi înjghebate două poduri din bărci peste Helespont; aceste funii trebuie să fi fost extraordinar de rezistente ca să facă faţă curenţilor puternici. Fiindcă o flotă fusese deja aproape complet distrusă în apropiere de promontoriul Muntelui Athos, regele a ordonat să fie săpat un canal la baza promontoriului, în istm; şi porunca i-a fost împlinită. Iar din loc în loc de-a lungul rutei pe care avea s-o străbată armata prin Tracia au fost amplasate depozite de hrană. Grecii şi-au dat seama imediat că aveau să poarte războiul

atât pe mare, cât şi pe uscat, aşa încât spartanilor li s-a încredinţat comanda supremă a forţelor navale – o dovadă în plus că forţa maritimă a Spartei n-ar trebui niciodată subestimată. Deloc surprinzător, mulţi greci au fost tentaţi să se „medizeze“, să se supună mezilor şi perşilor înainte ca oştirile lui Xerxes să le distrugă cetăţile şi să-i înrobească pe cetăţeni. Oracolul Pythiei de la Delphi i-a îndemnat pe atenieni să plece din ţinuturile natale şi să migreze către apus; când i-au fost cerute lămuriri, a făcut câteva referiri vagi la nişte Ziduri de Lemn înăuntrul cărora aveau să fie în siguranţă şi care aveau să supravieţuiască în urma asalturilor perşilor, sugerând de asemenea că ceva cumplit avea să se întâmple la Salamina, nu departe de Atena către vest.

Momentul cel mai dramatic al campaniei pe uscat a fost bătălia din strâmtoarea de la Termopile, în 480 î.Hr., când trei sute de bravi spartani au luptat până la moarte împotriva forţelor inamice care i-au copleşit; după această victorie, perşii s-au năpustit către nordul şi estul Greciei, iar Atena, pustie, a fost prădată, inclusiv vechile temple de pe Acropolă.[8] Campania pe mare le-a fost mult mai favorabilă grecilor, căci flota perşilor era compusă în majoritate din trireme feniciene, foarte rapide şi uşoare, împotriva cărora grecii au mobilizat propriile trireme, mai grele şi mai rezistente. Fenicienii păreau să fie în avantaj potrivit cifrelor, însă grecii cunoşteau mările mult mai bine.[9] Ţinând piept flotei perşilor la Salamina, în 480 î.Hr., aliaţii greci au reuşit să întârzie dezastrul care părea aproape inevitabil: momentul în care perşii aveau să cucerească aproape întreg Peloponesul. Salamina e o insulă despărţită de zona de uscat a Atticii printr-o strâmtoare foarte îngustă la est, unde flotele s-au aflat faţă-n faţă, şi printr-o strâmtoare puţin mai largă dincolo de golful dinspre Eleusis, la vest. Cu mai mult de 200 de vase de transport maritim (unii cercetători susţin că ar fi fost chiar 380), grecii, în majoritate atenieni, au înfruntat între 600 şi 1 200 de corăbii inamice; au fost nevoiţi, aşadar, să-i atragă pe fenicieni în strâmtoarea mai îngustă dintre Salamina şi ţărmul grecesc şi să-i ţină blocaţi acolo.[10] Şi au reuşit să facă asta, printr-un vicleşug demn de Odiseu: o iscoadă ateniană i-a anunţat pe perşi că grecii plănuiau să pornească pe furiş către vest imediat ce avea să se lase întunericul. Fenicienii au fost trimişi deci să patruleze ieşirea dinspre vest. Însă grecii au rămas pe loc şi, la ivirea zorilor, patrulele trimise să blocheze ieşirea grecilor au fost uimite să vadă că era linişte şi nimic nu se-ntâmplase. Între timp, grecii au început lupta cu restul flotei

feniciene, care rămăsese în strâmtoarea de est. Corăbiile corintiene au întins pânzele şi au gonit până-n strâmtoarea de vest către Eleusis, atrăgându-i astfel ca un magnet pe duşmani, care însă bineînţeles că n-au mai fost în stare să-şi manevreze corăbiile în locul acela atât de îngust. În tot acest răstimp, Marele Rege Xerxes şedea pe un tron de aur pe înălţimile la poalele cărora se întindea Golful Salamis, aşteptând să vadă spectacolul agreabil al unei zile victorioase pentru flota persană. În loc de asta, regele a văzut cum două sute de corăbii feniciene şi multe alte corăbii persane au fost scufundate sau capturate, în vreme ce grecii au pierdut doar vreo patruzeci de corăbii.[11] Grecii ionieni aflaţi în serviciul persan au evitat înfruntarea cu congenerii lor de pe uscat şi s-au îndepărtat repede cu corăbiile. A fost o victorie foarte ciudată: flota persană n-a fost zdrobită – probabil în jur de o mie de corăbii felurite erau încă la apă, iar o întreagă armată persană se afla în apropiere. Însă în urma bătăliei de la Salamina s-a dovedit că Xerxes n-avea să cucerească prea repede sudul Greciei. Spartanii şi atenienii erau stăpâni peste Marea Egee şi o salvaseră de la a fi transformată în mare persană. Victoria pe uscat de la Plateea, din anul următor, a confirmat o dată-n plus că marea coaliţie grecească era invincibilă. Ajustând puţin calendarul, curând grecii s-au putut mândri că, în aceeaşi zi cu victoria de la Salamina, siracuzanii conduşi de Gelon i-au înfrânt o dată pentru totdeauna pe cartaginezii care încercau să cucerească Sicilia. E posibil ca punii să fi pornit acea invazie în încercarea de a crea un al doilea front pentru Persia şi pentru aliaţii ei fenicieni. Desigur, ideea că perşii fuseseră înfrânţi şi în est, şi în vest le-a mers drept la inimă grecilor.

Războiul Persan a confirmat înalta moralitate a spartanilor, eroii înfrânţi la Termopile, şi a atenienilor, care, după ce şi-au sacrificat cetatea lăsând-o pustie în mâinile perşilor, au obţinut o mare victorie pe mările Atticii. Atât Atena, cât şi Sparta au mai triumfat după aceea şi în alte bătălii navale, mai ales la Samos, insulă pe care au eliberat-o de sub stăpânirea persană, şi în apropiere, la promontoriul Mykale, unde, în anul 479, au reuşit să incendieze flota persană şi au ajutat la înăbuşirea revoltelor din Ionia. Xerxes a rămas, astfel, cu mai puţin decât avea la început; Eschil l-a zugrăvit drept o figură tragică, un om care şi-a propus mai mult decât era în stare să obţină, sfidând astfel zeii greci şi abătând mânia lor şi asupra perşilor, şi asupra grecilor.

Eschil mai spune apăsat şi că principiul fundamental pentru care luptaseră grecii era libertatea:

> Se pune în mişcare mai întâi aripa dreaptă, în bună rânduială,
> Navă lângă navă, apoi întreaga flotă porneşte înainte.
> Se auzea în preajmă o chemare înmulţită:
> „Purcedeţi, fii ai grecilor, eliberaţi pământul patriei,
> Eliberaţi-vă copiii şi femeile,
> Lăcaşurile zeilor la care vi s-au închinat părinţii,
> Mormintele străbunilor!
> Aceasta-i lupta pentru tot şi toate!“[12]

III

ATENA, SPECTACULOS RECONSTRUITĂ, devenise acum apărătoarea înfocată a democraţiei (democraţie ce le era înnăscută doar bărbaţilor liberi care alcătuiau corpul cetăţenesc, nu şi metecilor ori străinilor). Devenise şi centrul unui soi de imperiu local, folosindu-şi flota pentru a menţine controlul asupra insulelor din Marea Egee.[13] Sparta în schimb căuta să-şi păstreze supremaţia în sudul Peloponesului, unde o mică elită formată din soldaţi spartani foarte bine instruiţi (hopliţii) conducea o populaţie mult mai numeroasă formată din persoane care aparţineau statului fără să fie cetăţeni (iloţii) şi aliaţi liberi, dar fără drepturi politice (periecii). Sparta era „doar o adunătură de sate“ – scria Tucidide –, fără monumente grandioase, în vreme ce Atena – credea el –, datorită monumentelor ei impunătoare, lăsa impresia că este de două ori mai puternică decât era în realitate.[14]

Cultele religioase au fost cele care au unificat imperiul atenian ce tocmai se năştea. Cel mai puternic cult era cel închinat zeului Apollo pe insula sacră Delos. Delos se află pe la mijlocul lanţului Insulelor Ciclade, cam la jumătatea drumului peste Marea Egee, ajungându-se uşor la ea din ţinuturile locuite de grecii ionieni: insula Samos la est-nord-est, insula Chios la nord-nord-est. Faimosul pirat Polykrates din Samos a fost foarte interesat de Delos şi a închinat insula Rheneia, aflată în apropiere, lui Apollo din Delos; nu cu mult înainte de anul morţii, 522 î.Hr., a construit un lanţ uriaş cu care voia să lege Rheneia de Delos.[15] Delosul le-a atras atenţia şi locuitorilor altor câteva insule vecine, de exemplu naxienilor, care au aşezat în Delos o terasă sculptată („Terasa Leilor“), făcută din marmura pentru care insula Naxos era faimoasă. Luând parte la cultul lui Apollo din Delos, ionienii îşi exprimau solidaritatea cu congenerii

lor greci de pe tot cuprinsul Egeei. Cultul lui Apollo presupunea nu doar sacrificii, ci şi sărbători în decursul cărora aveau loc întreceri sportive, reprezentaţii corale şi dansuri; Tucidide citează un poem arhaic dedicat zeului Phoebus-Apollo:

> Şi altă dată te-ai desfătat în suflet, Apollon, la Delos,
> Unde se adună ionienii cu haine care ating pământul,
> Cu soţiile şi copiii la reşedinţa ta,
> Unde, cinstindu-te cu întreceri de pugilat, de dans şi de cântec
> Se bucură când rânduiesc întrecerile.[16]

Un centru de cult în mijlocul Mării Egee a fost, desigur, locul potrivit în care, în anul 477 î.Hr., a fost înfiinţată, prin legături de jurământ, o coaliţie de cetăţi greceşti – Liga Deliană; scopul ei mărturisit era să menţină presiunea asupra perşilor după retragerea lui Xerxes. Se pare că atenienii au fost cei care au venit cu ideea ca Delosul să devină cartierul general al Ligii. Astfel, nu doar că era recunoscut caracterul sacru al locului, dar era şi un mod de a distrage atenţia de la faptul că Atena deţinea, de fapt, supremaţia în ligă. La început, tezaurul a fost dus în sanctuarul atenian din Delos, însă în 454 a fost transferat la Atena, căci la acea vreme deja devenise evident că Liga Deliană era un instrument al politicii ateniene – atenienii numiseră toţi administratorii ligii, care de fapt trebuiau aleşi din Ionia şi din insulele Mării Egee.[17] Atenienii credeau în natura sacră a Ligii şi o exploatau din plin.

Democraţia de acasă şi imperiul din exterior au fost foarte rar privite ca două ipostaze aflate în dezacord; mottoul istoricului Sir John Seeley era *imperium et libertas*, „imperiu şi libertate".[18] Atenienii ştiau foarte bine de ce aveau nevoie de un imperiu: desigur, nu doar ca să-i ţină pe perşi la distanţă. Cetatea avea nevoie să atragă resurse importante pentru a-şi asigura supravieţuirea; existau multe locuri din care puteau face rost de provizii şi, la fel, destule locuri transformate în poziţii de apărare de-a lungul rutelor ce duceau la sursele de provizii. Cea mai mare provocare era obţinerea accesului către proviziile de grâne. Există păreri diverse despre cât de mare era Atena în secolul al V-lea î.Hr.; o estimare aproape de realitate, pentru sfârşitul secolului al V-lea, ar fi 337 000 de locuitori în Atena şi în teritoriile stăpânite de ea în Attica.[19] Toţi acei oameni nu puteau fi hrăniţi folosindu-se doar resursele locale. Cu toate că ogoarele nu păreau, la prima vedere, mănoase, în unele zone din Attica a fost practicată o agricultură intensivă, iar

Aristofan a descris marea varietate de produse pe care atenienii le puteau cumpăra din zonele rurale din împrejurimi: castraveţi, struguri, miere, smochine, napi, reuşind chiar să crească anumite culturi când sezonul lor deja trecuse, încât nici nu mai ştiai ce anotimp al anului era.[20] Dar sursele din perioada clasică indică faptul că Attica putea hrăni aproximativ 84 000 de oameni din resursele proprii – în orice caz, nu mai mult de 106 000.[21] Aşadar Atena importa grâne ca să-şi asigure traiul, mare parte din ele venind tocmai din Eubeea, din zona Mării Negre (Pontos) şi din Sicilia. Cam jumătate din proviziile de grâne proveneau deci din import; existau chiar transportatori şi comercianţi de cereale (desigur, ţintă a multe critici) care aveau grijă ca în cetate să nu se sufere de foame.

Retorul Isocrate, care a scris pe la 380 î.Hr., i-a descris pe aşa-numiţii *klerouchoi*, colonizatori atenieni trimişi în teritoriile stăpânite de Atena pentru a administra pământurile de unde cetatea îşi obţinea proviziile. Era nevoie de asemenea administratori fiindcă „aveam, în raport cu numărul cetăţenilor noştri, un teritoriu foarte mic, însă un imperiu uriaş; nu doar că aveam de două ori mai multe corăbii de război decât toate celelalte state laolaltă, dar acestea erau suficient de puternice încât să înfrunte de două ori pe atâtea corăbii“[22]. Tot Isocrate sublinia importanţa insulei Eubeea – „aveam asupra acesteia mai mult control decât asupra propriului nostru stat“ –, căci încă din 506 î.Hr. atenienii luaseră în stăpânire pământurile marilor familii din Chalcis şi le împărţiseră la 4000 de cetăţeni, după care, şaizeci de ani mai târziu, aceleaşi terenuri au fost redistribuite de Pericle.[23] Totuşi, în 411, aproape de sfârşitul dezastruosului Război Peloponesiac, Eubeea a scăpat de sub controlul atenian; Tucidide afirma că „Eubeea le fusese atenienilor mult mai de folos chiar şi decât Attica“, iar pierderea Eubeei a stârnit panică mai mare chiar şi decât înfrângerea suferită în Sicilia, regiune care era pentru atenieni un grânar important.[24]

Teoria general acceptată potrivit căreia Marea Neagră a fost dintotdeauna sursa principală de grâne se bazează pe surse din secolul al IV-lea şi de mai târziu.[25] Înainte de această dată, referirile la grânele din Marea Neagră sunt doar ocazionale, pomenindu-se de exemplu de anul ciudat în care a fost penurie de provizii în Egeea. Evident, Atena avea surse de aprovizionare pe tot cuprinsul Egeei, în Tracia, în Lemnos, în Eubeea şi în Lesbos, unde pământurile lucrate de

20 000 de locuitori ai insulei le-au fost împărţite unui număr de 3 000 de beneficiari atenieni, care apoi le-au permis vechilor proprietari ai pământurilor să locuiască în continuare acolo, drept robi ai lor.[26] Toate acestea ne conduc către concluzia că pe atunci se practica un comerţ cu grâne sistematic şi bine organizat, realizare a politicii ateniene pentru a evita dependenţa nesigură de proviziile pe care reuşeau sau nu să le procure negustorii în Egeea sau în afara ei.[27] Principalii beneficiari ai acestui sistem erau cetăţenii bogaţi cărora li se dăduseră pământuri în ţinuturile de dincolo de mare (*chóra*) aflate sub stăpânirea imperiului atenian.[28]

IV

ATENA NU TOLERA NESUPUNEREA, şi când naxienii au încercat să se elibereze, în 470, a impus dări în bani în locul corăbiilor pe care le trimitea înainte Naxosul; această măsură a fost extinsă apoi, aplicându-se mai multor aliaţi ai Atenei, iar drept mărturie a modului în care Atena înţelegea să-şi impună autoritatea în Egeea ni s-au păstrat numeroase registre şi liste cu plata acelui tribut. Însă pe lângă Liga Deliană mai exista şi o Ligă Peloponesiacă, care cuprindea oraşele din sudul Greciei şi era dominată de Sparta. Tucidide prezintă diferenţa dintre cele două ligi:

> Spartanii nu-i puneau pe aliaţii lor să le plătească tribut, dar aveau grijă ca aceştia să fie guvernaţi de oligarhii care să servească interesele Spartei. Atena, pe de altă parte, luase în stăpânire, de-a lungul timpului, flotele aliaţilor ei (cu excepţia flotelor insulelor Chios şi Lesbos), după care le-a impus, în loc, dări şi contribuţii în bani.[29]

Aşadar Sparta colabora cu aliaţii ei, în vreme ce Atena îşi impunea autoritatea asupra supuşilor. Pe de altă parte, aliaţii Atenei erau impresionaţi de succesele pe care le repurta cetatea aflată la conducere, adesea chiar şi mult în afara hotarelor Greciei – atenienii ştiau bine că puteau folosi victoriile obţinute în străinătate pentru a-şi impune hegemonia în Egeea. În 466, sub conducerea comandantului atenian Kimon, aliaţii au zdrobit flota persană, care număra două sute de corăbii, în largul coastei Asiei Mici, la gurile râului Eurymedon. Aliaţii s-au luptat vitejeşte cu perşii, trimiţând ei înşişi două sute de corăbii în Egipt în sprijinul unei revolte împotriva stăpânirii persane (459), revoltă care s-a încheiat totuşi cu o înfrângere umilitoare. Zece ani mai târziu, Liga Deliană şi-a trimis flota, sub comanda lui Kimon, ca să se alăture revoltei din Cipru, insulă aflată tot

sub stăpânire persană. Între timp, Atena hărţuia rivalii şi rebelii, înăsprind strânsoarea asupra Eubeei, dar, în 446, a încheiat şi pacea cu cel mai de temut rival în lupta pentru impunerea hegemoniei – Sparta. Cum Sparta şi Atena aveau, fiecare, propriile obsesii – Atena ţinând cu dinţii de posesiunile ei din Egeea, iar Sparta căutând să-şi menţină supremaţia în Pelopones –, sferele lor de interes nu erau greu de separat. Adevăratele greutăţi aveau să apară atunci când oraşe mai mici au atras Atena şi Sparta în diversele lor încăierări.

Izbucnirea Războiului Peloponesiac poate fi pusă pe seama unor evenimente petrecute în Adriatica, într-un oraş mic, dar aflat în poziţie strategică, întemeiat la marginea ţinutului locuit de iliri: Epidamnos. Era punct de escală pe ruta comercială – din ce în ce mai importantă – pe care se transportau mărfurile dinspre Golful Corintic către coloniile etrusce şi greceşti Spina şi Adria, o rută asupra căreia Atena manifesta un interes deosebit. Epidamnosul fusese întemeiat de coloniştii corintieni din Kerkyra (Corfu); era, aşadar, un fel de nepot al Corintului şi, ca multe alte oraşe greceşti, era dezbinat de lupte permanente între facţiunile aristocrate şi cele democrate (436–435 î.Hr.). Democraţii, sub împresurarea aristocraţilor şi a aliaţilor lor barbari, ilirii, au cerut ajutor Kerkyrei; însă locuitorii din Kerkyra s-au arătat complet lipsiţi de interes să se amestece.[30] Se considerau o forţă navală respectabilă, deţinând o sută douăzeci de corăbii (a doua flotă ca mărime după cea a Atenei), aflată în competiţie pe mare cu cetatea-mamă, Corint, cu care de altfel, în mod hotărât, aveau relaţii reci: corintienii erau convinşi că cei din Kerkyra nu le arătau respectul ce i s-ar fi cuvenit unei cetăţi-mamă, în vreme ce locuitorii din Kerkyra susţineau că „puterea lor financiară de la acea vreme îi făcea egali cu cele mai bogate state din Elada, iar resursele lor militare erau cu mult mai mari decât ale Corintului“.[31] Relaţiile s-au deteriorat şi mai mult atunci când Corintul a răspuns la apelul nepoţilor săi din Epidamnos şi a trimis colonişti care să ajute cetatea aflată sub asediu.[32] Şi astfel, un conflict aparent fără rost a izbucnit între Corint şi Kerkyra în legătură cu intervenţia Corintului într-o zonă maritimă despre care cei din Kerkyra erau convinşi că e sub stăpânirea lor. Kerkyra a cerut ajutor Atenei, considerând că, folosindu-şi puternica ei flotă, Atena ar putea bloca iniţiativa ambiţioasă a Corintului; „Corintul – spuneau cei din Kerkyra – ne-a atacat pe noi mai întâi, pentru ca după aceea să vă atace şi pe voi.“[33] Kerkyra a cerut deci să fie primită

printre aliaţii Atenei, cu toate că ştia prea bine că, potrivit termenilor tratatelor încă în vigoare dintre Sparta şi Atena – prin care se dorea menţinerea echilibrului între Liga Deliană şi Liga Peloponesiacă –, cererea aceasta avea să fie socotită o acţiune nepotrivită:

> În Elada sunt trei puteri navale importante – Atena, Kerkyra şi Corintul. Dacă Corintul obţine controlul asupra noastră mai întâi, iar voi lăsaţi ca flota noastră militară să se unească cu a lui, va trebui să luptaţi împotriva flotelor reunite ale Kerkyrei şi Peloponesului. Însă dacă ne primiţi drept aliaţi veţi intra în război având şi corăbiile noastre, şi pe ale voastre.[34]

Judecând după aceste cuvinte, toţi se aşteptau ca războiul să izbucnească. În 433 atenienii au mobilizat şi trimis corăbii în ajutorul Kerkyrei, vase care s-au îndreptat spre Sybota (situată între Kerkyra şi ţărmul Greciei), unde 150 de corăbii din Corint şi din cetăţile aliate s-au înfruntat cu 110 corăbii din Kerkyra. Flota ateniană a avut asupra inamicilor mai ales un impact de natură psihologică: escadra ateniană a ajuns când lupta era deja în toi şi, la vederea ei, flota corintiană s-a retras în grabă, convinsă fiind că o flotă ateniană şi mai mare avea să sosească în urma celei dintâi – dar asta, de fapt, nu s-a întâmplat. Precaută, Sparta s-a ţinut departe de toate aceste evenimente.[35]

Tucidide era interesat de război şi de politică, mai ales de raţiunile din spatele deciziilor politice ale statelor greceşti din timpul conflictului dintre Atena şi Sparta. Însă rămân multe mistere pe care nici chiar el n-a reuşit să le dezlege: de ce şi-ar fi dorit atenienii, care construiseră un adevărat imperiu în Egeea, să se implice într-un conflict izbucnit în ape de la vest de Grecia – în mările Ionică şi Adriatică; şi cât au cumpănit interesele comerciale al Atenei, Corintului şi Kerkyrei în decizia de a porni la război. Corintienii şi atenienii nu erau atât de orbi încât să nu-şi dea seama de noile oportunităţi de afaceri care începeau să se întrevadă în Adriatica în secolul al V-lea î.Hr. Cu siguranţă tot raţiuni de natură financiară au stat şi în spatele unei alte decizii a Sfatului atenian: asedierea Potideei, o colonie corintiană (şi aliat al Atenei) din peninsula halkidiană, nu departe de Salonicul de astăzi; Thessalia oferea acces la câteva dintre ţinuturile cultivate cu cereale din care Atena îşi procura proviziile, iar dacă ar fi obţinut controlul asupra Thessaliei atenienii ar fi putut controla şi insulele din nordul Egeei (precum Lemnos), asupra cărora deja îşi exercitau dominaţia. Între timp, Liga Peloponesiacă se confrunta cu din ce în ce mai multe nemulţumiri şi plângeri la adresa

Atenei, chiar şi din partea aliaţilor acesteia: Eghina, insula aflată între Attica şi Pelopones, protesta cu privire la prezenţa unei garnizoane ateniene, compromiţându-şi astfel autonomia.[36] Cu alte cuvinte, ceilalţi greci erau martori la acţiunile Atenei prin care aceasta îşi transforma vechiul sistem de alianţe într-un imperiu şi se întrebau nedumeriţi cum şi când avea să se sfârşească tot acel proces. Spartanii au decis că era nevoie să dea tonul; mulţi locuitori ai Spartei n-aveau nici o tragere de inimă să meargă la război şi, când chestiunea a fost supusă la vot în Adunare, n-a fost prea clar cine vocifera mai tare – cei care se pronunţau în favoarea războiului, sau cei care cereau pacea.[37]

În prima fază a conflictului dintre Atena şi Sparta, aşa-numitul Război Arhidamic (431–421 î.Hr.), Atena a reuşit să-şi demonstreze măiestria superioară pe mare; în 428, atenienii au răspuns în forţă unei răscoale din Lesbos, care se iscase când cetăţenii din principalul oraş de pe insulă, Mitilene, conspiraseră pentru a alunga stăpânirea ateniană de pe insulă şi îşi măriseră flota militară.[38] Cei din Mitilene au transmis deci Spartei că atenienii „sunt destul de îngrijoraţi văzându-ne flota, la gândul că s-ar putea urni ca o mare forţă şi că s-ar alătura flotei voastre sau a unei alte puteri; astfel, dacă ne acordaţi sprijinul vostru deplin veţi câştiga de partea voastră un stat care deţine o flotă imensă (ajutor care vouă v-ar fi cel mai de folos)".[39] Cei din Pelopones i-au primit imediat în liga lor pe aliaţii din Mitilene; însă asta nu a salvat Mitilene mai târziu, când a fost recucerită de Atena. În faimoasa, sau infama, dezbatere care a urmat, poate fi detectat deja parfumul unic şi inconfundabil al democraţiei ateniene: atenienii au fost de acord cu propunerea nemiloasă a generalilor (precum Kleon) de a-i ucide pe toţi locuitorii de sex masculin din Mitilene şi de a lua în sclavie toate femeile şi toţi copiii. O triremă a fost trimisă imediat în Lesbos pentru a pune în aplicare acest decret. Totuşi, atenienii au tot chibzuit şi s-au tot răzgândit, încât până la urmă au trimis o a doua triremă care să anuleze sentinţa. Cea de-a doua triremă a gonit după prima, a tot încercat, fără succes, s-o prindă din urmă, însă a reuşit să ajungă la timp pentru a salva întreaga populaţie. Aşadar asta însemna imperiul; cum rebelii nu renunţau, atenienii au început, treptat, să-şi priveze de independenţă aliaţii, încetând să-i mai trateze drept egalii lor.

Războiul Peloponesiac a însemnat imense pierderi de vieţi omeneşti, pricinuite atât de felurite boli, cât şi de pura cruzime a oamenilor. Ciuma, poate chiar ciuma bubonică, s-

a abătut asupra Greciei în anul 430 şi a făcut ravagii la Atena. Rutele maritime din Mediterana au fost dintotdeauna căi propice pentru propagarea pandemiilor, aşa cum aveau să dovedească mai târziu, în mod dramatic, două alte cazuri de ciumă – despre care avem mult mai multe informaţii: ciuma din timpul împăratului Iustinian, în secolul al VI-lea d.Hr., şi Moartea Neagră din secolul al XIV-lea. Patologiei acestei boli nu i s-a acordat prea multă atenţie, fiindcă era socotită a fi o pedeapsă trimisă de zei pentru păcatele oamenilor.

În 425, atenienii au încercat să aducă războiul în Pelopones stabilind o bază militară la Pylos, fosta capitală a lui Nestor, de unde puteau opri şi prelua ei proviziile care de fapt trebuiau să ajungă în Sparta.[40] Drept urmare, 420 de hopliţi spartani s-au pomenit izolaţi pe insula Sphacteria, în vecinătatea Pylosului, şi pentru o vreme soarta lor a părut că avea să depindă de mersul războiului. Soldaţii aceia reprezentau, probabil, cam o zecime din elita armatei spartane, aşa încât recuperarea lor era o chestiune de mare importanţă pentru Sparta. Un armistiţiu local între spartani şi generalul atenian a avut drept urmare predarea flotei spartane din acele ape, în jur de şaizeci de corăbii, luate ostatice de Atena până când negocierile între cele două părţi aveau să se încheie. Toate acestea păreau să anunţe sfârşitul războiului; însă, când delegaţii spartani s-au aflat în faţa Sfatului atenian, le-a fost cu neputinţă să accepte victoria duşmanilor lor.[41] Aşa că războiul a continuat, şi un comandant atenian, Kleon, a surprins pe toată lumea mergând la Pylos în fruntea unui grup operativ de negociere şi obţinând capitularea hopliţilor din Sphacteria – ceea ce nu se întâmplase la Termopile.[42]

Nu după multă vreme, războiul s-a extins şi dincolo de Marea Egee şi de apele din jurul Kerkyrei. Însă motivul pentru care atenienii au deschis un nou front în Sicilia în anul 427 rămâne un mister. Tucidide socotea că atenienii sperau să împiedice aprovizionarea cetăţilor din Pelopones cu grâne sosite din Sicilia şi că începeau să se întrebe, totodată, „dacă nu cumva ar fi posibil să obţină ei controlul asupra Siciliei".[43] Obişnuiţi să deţină supremaţia în insule, atenienii nu şi-au dat seama cât de mare era de fapt această insulă şi câţi rivali aveau în lupta pentru obţinerea stăpânirii asupra ei: cartaginezii erau posibili rivali; siracuzanii erau o ameninţare imediată, fiindcă erau colonişti dorieni, bine înarmaţi cu o flotă mare care ar fi putut intra în război de partea Peloponesului.[44] Vechile acorduri şi înţelegeri reveneau acum în prim-plan: potrivit lui Tucidide, coloniştii

sicilieni erau împărţiţi, în mod clar, între ionieni, care sprijineau alianţa ateniană, şi dorieni, care instinctiv sprijineau Sparta. Leontini, o colonie ioniană din estul Siciliei aflată în război cu Siracuza, a cerut ajutorul Atenei, iar atenienii au trimis acolo douăzeci de corăbii; încrederea în sine a atenienilor a crescut imediat datorită succeselor rapide pe care le-au obţinut, inclusiv eliberarea coloniei Leontini şi instalarea stăpânirii ateniene în Strâmtoarea Messina. Siracuza părea mai slabă decât ar fi fost de aşteptat, iar Sicilia – o cucerire uşor de făcut. Însă această presupunere s-a dovedit ulterior a fi fost dezastruoasă.

În următoarea fază a conflictului dintre Atena şi Sparta „problema siciliană" a devenit din nou de actualitate. Reţeaua ateniană de alianţe din Sicilia s-a extins pe tot cuprinsul insulei, încorporându-i inclusiv pe elimienii elenizaţi din vestul Siciliei. Locuitorii din Segesta (sau Egesta) tocmai începuseră să construiască minunatul templu care a supravieţuit până astăzi. Ei vedeau în Atena puterea care avea să-i apere de Siracuza şi de aliaţii ei; când Selinous, oraş dorian din sud, a atacat Segesta, segestanii au trimis o delegaţie la Atena ca să ceară ajutor (416/415 î.Hr.). Selinous (Selinunte) este un alt oraş sicilian antic al cărui templu imens a supravieţuit până în zilele noastre. Ambasadorii segestani au avut grijă să sublinieze că evenimentele acelea erau doar începutul încercărilor Siracuzei şi ale grecilor dorieni de a obţine hegemonia asupra întregii insule, ceea ce pare destul de plauzibil – mai mulţi tirani ai Siracuzei aveau ambiţii pan-siciliene. Toate aceste argumente nu făceau altceva decât să hrănească pofta atenienilor de a redeschide frontul din Sicilia.[45] Segesta era pregătită să-i plătească pe atenieni pentru ajutorul pe care aveau să i-l ofere, plănuind să le trimită un dar generos de şaizeci de talanţi de argint nebătut în monede; ambasadorii atenieni la Segesta au fost ospătaţi şi cinstiţi cu vin din vase de aur şi argint şi s-au întors cu impresia că fuseseră pe o insulă neînchipuit de bogată şi că o eventuală cucerire a ei ar servi foarte bine intereselor ateniene. Dar, iscusiţi, segestanii nu făceau de fapt altceva decât să-şi tot refolosească stocul relativ mic de veselă de lux, plimbând-o dintr-o casă în alta pe măsură ce ambasadorii atenieni treceau în vizită din gazdă-n gazdă.[46] Toate astea, însă, erau mai mult decât suficiente pentru a le stârni interesul lacomilor atenieni, şi astfel Sfatul a votat pentru trimiterea a şaizeci de corăbii către Sicilia; unul dintre comandanţi era Alcibiade, susţinător fervent al expediţiei în Sicilia, care mai târziu

avea să trădeze Atena şi să treacă, fără ruşine, când de partea Spartei, când de partea Persiei, pentru ca, spre sfârşitul războiului, să fie reprimit cu braţele deschise de Atena drept posibilul salvator al cetăţii.[47] Însă Alcibiade n-a mai avut ocazia să-şi demonstreze valoarea; a fost acuzat de implicare într-o stranie acţiune de sacrilegiu – pângărirea şi distrugerea pe timp de noapte a mai multe herme, sculpturi falice sub formă de stâlpi amplasaţi din loc în loc prin toată Atena. Dându-şi seama că la Atena ar fi fost în mai mare pericol decât la Sparta, a dezertat imediat în tabăra duşmană.

În 415 atenienii au început în sfârşit asaltul asupra Siracuzei, un loc greu de biruit, fiindcă cetatea se afla pe un pinten care bloca intrarea în portul cel mare, în vreme ce către nord erau mlaştini, cariere de piatră şi câmpuri deschise pe care cele două tabere adverse căutau să le împrejmuiască cu ziduri înalte – ziduri de apărare construite de siracuzani pentru a-i ţine departe pe atenieni şi ziduri de atac construite de atenieni pentru a împresura Siracuza şi a-i secătui proviziile. Şi totuşi, aceste acţiuni nu erau întreprinse fără ajutor din afară: spartanii au trimis întăriri, iar atenienii au apelat la non-greci – la etrusci şi la cartaginezi – pentru sprijin naval. Etruscii au trimis câteva corăbii, care şi-au dovedit calităţile; cartaginezii s-au mulţumit să stea pe margine, căci pentru ei hegemonia ateniană în Sicilia era la fel de dezavantajoasă ca şi cea siracuzană.[48] Sosirea unui comandant spartan, Gylippos, cu o mică flotă şi cu armată a slăbit elanul atenienilor şi, când a început lupta, flota siracuzană a rămas fermă pe poziţii la intrarea în Marele Port şi e posibil chiar să fi reuşit să zdrobească flota militară ateniană (inclusiv întăririle care sosiseră de curând).[49] Au urmat, nu după mult, victorii dramatice pe uscat; 7 000 de soldaţi atenieni au fost capturaţi şi duşi la carierele de piatră din apropierea Siracuzei, unde au fost lăsaţi să zacă în căldură, astfel încât alte câteva mii dintre ei au murit de insolaţie şi de foame. Mulţi au fost trimişi în sclavie, cu toate că, potrivit lui Plutarh, unii reuşeau să scape dacă se arătau în stare să recite versuri din tragediile lui Euripide, care grecilor din Sicilia le plăceau atât de mult.[50] Expediţia siciliană s-a încheiat, aşadar, cu un dezastru uman la fel de dureros precum ciuma; şi a dat naştere, bineînţeles, unui dezastru politic: o teribilă pierdere a prestigiului, impresia că politica ateniană era lipsită de orice viziune şi vestea că cel mai capabil politician atenian din generaţia lui, Alcibiade, fusese primit acum de spartani cu braţele deschise.

Pornind la război împotriva Siciliei în speranţa că va putea opri aprovizionarea cu grâne a Peloponesului, Atena trecea acum printr-un adevărat coşmar: propriul flux al proviziilor de cereale era în pericol. În 411 spartanii au încercat să încheie o alianţă cu Persia care, sperau ei, avea să aducă corăbiile feniciene în Egeea. Poziţia perşilor era însă neclară, fiindcă aceştia duceau tratative şi cu atenienii: pentru ei ar fi fost mai avantajos ca grecii să lupte unii împotriva altora până când aveau să obosească şi să intre în impas, moment în care ei ar fi putut să pună mâna pe orice voiau. Aşa că flota feniciană promisă Spartei în 411 n-a mai sosit niciodată; însă cei din Pelopones şi-au folosit propriile resurse navale pentru a obţine controlul asupra Helespontului şi a instiga la revoltă cetatea Byzantion – punct strategic vital. Seria de bătălii navale din Helespont a demonstrat că în lupta dură pe mare avantajul flotei militare ateniene a provenit din lipsa de experienţă a spartanilor; însă Atena nu şi-a obţinut cu uşurinţă victoriile şi, dacă ar fi pierdut fie şi o singură bătălie, probabil că ar fi pierdut întreg războiul.[51] În 406, în bătălia navală din Insulele Arginuse, aflate între Chios şi uscatul Asiei, atenienii au obţinut o victorie spectaculoasă, pierzând doar douăzeci şi cinci de corăbii din cele 155 cu care porniseră, însă după aceea au risipit imediat entuziasmul victoriei târându-i în proces pe comandanţii flotei, sub acuzaţia de sacrilegiu, fiindcă nu reuşiseră să recupereze din mare cadavrele marinarilor atenieni înecaţi.

Spartanii au ştiut cum să răspundă la înfrângere: au început să-şi construiască o flotă proprie.[52] Doar distrugând Attica n-ar fi reuşit să iasă învingători; acesta era un război care trebuia câştigat pe mare. În secolul al VI-lea Sparta îl provocase deja pe Polycrates din Samos la o bătălie navală, iar ataşamentul Spartei faţă de propria flotă militară nu trebuie subestimat; spartanii au reuşit să-şi mobilizeze aliaţii şi supuşii, folosindu-se de vâslaşi iloţi. Unul dintre cei mai de succes generali ai lor din ultimele faze ale războiului cu Atena a fost comandantul naval (*nauarchos*) Lysandros, care era considerat într-atât de eficient, încât, când mandatul său a expirat şi nu mai putea fi ales să servească drept *nauarchos*, a fost numit locţiitor al unui alt *nauarchos* şi lăsat să-şi ducă la bun sfârşit sarcina de a înfrânge Atena. El a fost cel care a pus capăt războiului, în urma bătăliei de la Aigospotami (405), unde a capturat sau a scufundat aproape întreaga flotă ateniană.[53] Atena a cerut pacea şi imperiul ei s-a năruit; Sparta devenise acum noua putere imperială elenă,

chiar dacă fusese nevoită să lupte din greu şi pe uscat, şi pe mare în primii ani ai secolului al IV-lea pentru a-şi obţine şi afirma supremaţia.[54]

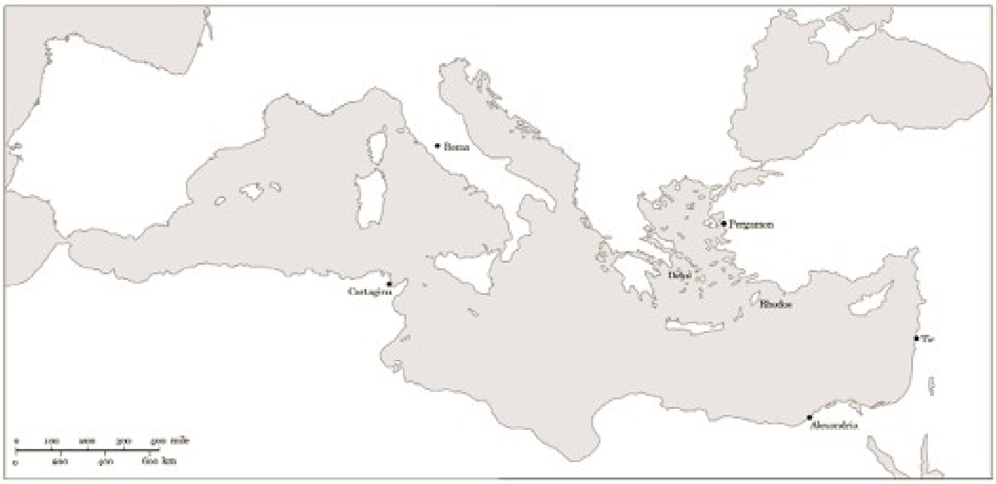
Războiul Peloponesiac a determinat, aşadar, transformarea Mării Egee dintr-un lac atenian într-un lac spartan. Însă acest război a avut repercusiuni dure şi în Adriatica şi în Sicilia. A fost un război în care ambiţiile imperiale s-au întrepătruns, până la urmă, cu interesele de natură economică, mai ales în problema obţinerii controlului asupra rutelor pe care erau transportate proviziile de grâne către Atena şi către alte cetăţi din Sicilia, din Egeea şi din Marea Neagră. Şi totuşi, la sfârşitul secolului al IV-lea, epoca cetăţilor-state stătea să se încheie; geografia politică şi economică a estului Mediteranei, inclusiv fluxul de grâne, s-a schimbat în mod decisiv după cuceririle unui rege macedonean obsedat de propria descendenţă divină. Mai mult, tot în apus avea să aibă loc şi următoarea mare luptă pentru supremaţia asupra Mediteranei, când Cartagina a început să se confrunte cu rivali din ce în ce mai puternici ai propriei hegemonii locale. Două cetăţi de pe coasta africană, Cartagina şi Alexandria, aveau să domine istoria politică şi culturală a Mediteranei vreme de două secole.

6
Farul Mediteranei
350 î.Hr.–100 î.Hr.

I

ÎN 333 Î.HR. ALEXANDRU III, regele Macedoniei, ale cărui pretenţii că ar fi grec erau tratate cu oarecare scepticism la Atena, a pornit să se răzbune pe regii persani care în secolele anterioare fuseseră o ameninţare atât de mare asupra Greciei, şi a făcut-o zdrobind o imensă armată persană în bătălia de la Issos, dincolo de Porţile Ciliciei. Şi totuşi, nu l-a urmat pe regele persan, Darius III, până-n inima Persiei. Înţelegea foarte bine nevoia de a anihila puterea persană de-a lungul ţărmurilor Mediteranei, aşa încât a mărşăluit către sud prin Siria şi Palestina, unde n-a cruţat nici o cetate feniciană dintre cele care în trecut îi încredinţaseră Persiei propriile flote; Tirul i-a rezistat vreme de şapte luni – spre amarnica sa mânie –, chiar şi după ce Alexandru a construit celebrul dig care de-atunci şi până-n ziua de azi uneşte cetatea insulară cu ţărmul. Odată ce Tirul a fost cucerit, majoritatea locuitorilor au fost măcelăriţi, înrobiţi sau crucificaţi.[1] Regele a ocolit Ierusalimul, alegând drumul prin Gaza, fiindcă adevărata lui ţintă, la acea vreme, era Egiptul, condus de satrapi persani de mai bine de două sute de ani – de pe vremea lui Cambyses –, iar momentul în care a cucerit acel ţinut a adus schimbări radicale nu doar în Egipt, ci şi în tot estul Mediteranei. În urma victoriei lui Alexandru, orientarea Egiptului s-a schimbat cu totul: privea acum mai degrabă spre exterior – spre Mediterana – decât spre interior – deci spre Valea Nilului.[2] În 331 î.Hr. a hotărât să întemeieze o cetate la marginea Egiptului, în punctul său cel mai vestic, pe un pinten de calcar despărţit de ţinuturile aluvionare din interior printr-un lac cu apă dulce – o cetate învecinată cu Egiptul mai degrabă decât făcând parte din el, după cum arată şi numele pe care l-a primit mai târziu în documentele romane, *Alexandria ad Aegyptum*, „Alexandria din drumul către [sau „din apropiere de“] Egipt“. Această percepţie cum că Alexandria era mai degrabă o cetate din Mediterana decât o cetate a Egiptului avea să persiste vreme de mai bine de două milenii, până la expulzarea comunităţilor străine care locuiau acolo, în secolul XX. În

toată această perioadă însă, Alexandria a fost cea mai măreaţă cetate din Mediterana.

Printre lucrurile care-l motivau pe Alexandru se afla, desigur, şi dorinţa de a fi glorificat.[3] Recent, fusese încoronat drept faraon în vechea capitală a Egiptului de Jos, Memphis, şi, după ce vizitase Alexandria, avusese o aşa-zisă întrevedere cu zeul suprem, Ammon; de aceea, îi plăcea să creadă că e mai degrabă fiul zeului Ammon decât fiul măreţului rege Filip II al Macedoniei, ale cărui cuceriri în Grecia puseseră de fapt bazele a ceea ce avea să devină imperiul lui Alexandru. Acesta din urmă era obsedat de epopeile homerice, ba chiar (potrivit lui Plutarh) Homer îi apărea în vise şi îi reamintea un fragment din *Odiseea* care descria o insulă din largul coastei Egiptului numită Pharos, dotată cu un port foarte mare şi frumos. Alexandru a înţeles imediat ce importanţă putea ajunge să capete Alexandria odată transformată în centru de comerţ, iar biograful lui, Arrianus, notează că regele era foarte dornic să ducă la bun sfârşit organizarea ei ca atare: din păcate, n-a avut la îndemână suficientă cretă cu care să traseze pe sol o linie împrejmuitoare marcând viitoarele ziduri ale cetăţii, aşa că arhitecţii lui Alexandru i-au sugerat să folosească în loc de cretă făină de orz, chiar dacă pe aceasta trebuia s-o ia din proviziile pe care le aveau cu ei soldaţii macedoneni. Până la urmă, stolurile de păsări care au ciugulit făina au marcat graniţele cetăţii.[4] La fel ca şi în alte cetăţi noi din lumea mediteraneeană, străzile au fost aşezate sub formă de caroiaj care, în mare parte, s-a păstrat până astăzi, chiar dacă drumurile largi din Alexandria antică s-au îngustat mult, iar din oraşul vechi de deasupra nivelului mării a supravieţuit foarte puţin – practic nimic din oraş aşa cum arăta el la sfârşitul secolului al IV-lea î.Hr. Ceea ce impresiona la

această cetate era perfecţiunea proporţiilor ei: trei mile (cinci kilometri) de la vest la est şi cam jumătate din această dimensiune de la nord la sud: un oraş lung şi îngust, despre care se spunea că seamănă, ca formă, cu o manta grecească, sau *chlamys*.[5] Porturile ieşeau în evidenţă în planul cetăţii, fiind despărţite unul de celălalt de un dig lung care unea noul oraş cu insula Pharos, despre care scrisese Homer.

Nu după multă vreme, Alexandru a lăsat în urmă Egiptul, mărşăluind triumfător prin Persia către India, şi a murit în Babilon la opt ani după ce întemeiase Alexandria, în vârstă de doar treizeci şi doi de ani.[6] Odată cu el a murit şi visul lui de a întemeia un imperiu eleno-persan care să aducă laolaltă culturile avansate a două naţiuni măreţe, iar imperiul lui a fost împărţit între trei generali rivali, în Macedonia şi Grecia, Siria şi Orient, şi Egipt. Dinastia de generali care a luat în stăpânire Egiptul a fost cea care a împlinit până la urmă visul lui Alexandru de a întemeia o mare cetate la hotarele Egiptului. Ptolemeu I Soter („Salvatorul“) şi-a atribuit singur puterea şi titlul de faraon, reunind în stilul lui de a domni ideile elene şi egiptene cu privire la conducere şi guvernare; statuile Ptolemeilor îi reprezentau în stilul clasic pur, ca faraoni (singura concesie fiind uneori coafurile greceşti), iar faraonii construiau temple pentru zeii egipteni în stilurile egiptene arhaice.[7] Ptolemeii căpătaseră şi obiceiul de a se căsători cu propriile surori, aşa cum făcuseră şi faraonii multă vreme înaintea lor, o practică pe care grecii nu au adoptat-o. Însă Alexandria devenise şi unul dintre centrele cele mai vii ale unei culturi greceşti revigorate care s-a răspândit pe tot cuprinsul Mediteranei. Trăsătura distinctivă a culturii „elenistice“ este că nu a reprezentat doar apanajul grecilor; stilurile artistice elenistice au ajuns până-n Cartagina şi Etruria, iar ideile elenistice i-au captivat deopotrivă pe israeliţi, pe sirieni şi pe egipteni. Cultura elenistică a fost adeseori tratată ca o formă populară degradată a culturii clasice din Atena antică, o cultură caracterizată de stiluri flamboiante în artă şi arhitectură – un fel de baroc grecesc antic. Şi totuşi, lumea elenistică – şi în particular Alexandria (mai degrabă decât Elada însăşi) – a dat naştere unora dintre cele mai faimoase nume din ştiinţa şi cultura greacă: matematicianul Euclid, inventatorul Arhimede, comediograful Menandru, urmaţi, în perioada romană timpurie, de filozoful evreu alexandrin Philon şi de fizicianul Galenus. Alexandria a avut o importanţă majoră în răspândirea acestei noi şi extrem de deschise versiuni a

culturii greceşti pe tot cuprinsul Mediteranei; a devenit astfel farul culturii mediteraneene.

Cu totul impresionant era amestecul de inovaţie şi tradiţie din politica religioasă a Ptolemeilor. Cei dintâi Ptolemei au fost bărbaţi de o extraordinară ambiţie, energie şi curiozitate, deschişi către multe culturi şi cu vederi largi în modul lor de a conduce economia egipteană. În vremea lor, mai degrabă decât în vremea lui Alexandru cel Mare, s-a transformat Alexandria într-un oraş plin de viaţă. Ptolemeu I Soter (mort în 283/282) şi Ptolemeu II Filadelful (mort în 246) au adus la Alexandria o populaţie mixtă de greci, sirieni, egipteni şi evrei. Mulţi evrei au ajuns în cetate ca soldaţi loiali, majoritatea fermecaţi de personalitatea lui Alexandru cel Mare; „Alexandru“ a rămas, de altfel, pentru totdeauna un nume favorit printre evrei. Aceşti evrei aveau, desigur, un cult propriu, cu totul aparte, iar Ptolemeii nu doreau să se amestece în nici un fel în treburile lor; o regiune destul de întinsă din estul Alexandriei, cunoscută ca Delta, a devenit încet-încet locul unde se concentra mai toată activitatea evreiască, şi acolo a apărut cea dintâi aşezare evreiască importantă de pe ţărmurile Mediteranei. Vechii israeliţi erau, în mare măsură, un popor de ţărani legaţi de pământ, robiţi şi împresuraţi de filisteni şi de alte popoare care trăiau de-a lungul coastelor. Din acest motiv ei n-au apărut pregnant, până la acel moment, în istoria Mediteranei. Însă odată cu întemeierea Alexandriei credinţele şi cultura evreilor au început să se răspândească, încet-încet, pe tot cuprinsul Mediteranei. Philon a evidenţiat rolul lui Moise ca legiuitor şi a subliniat valoarea etică deosebită a poruncilor divine transmise de acesta urmaşilor. Puternicul mesaj etic combinat cu un sistem de legi foarte bine structurat, laolaltă cu atracţia intelectuală pe care o reprezenta monoteismul au adus către iudaism, în următoarele câteva secole, un număr tot mai mare de convertiţi şi simpatizanţi. Mai târziu, tradiţia evreiască avea să caracterizeze această perioadă drept o epocă de opoziţie, adesea violentă, între elenism şi iudaism, care a culminat cu revolta macabeilor împotriva conducătorilor Seleucizi din Siria şi Palestina în secolul al II-lea î.Hr. Şi totuşi, în mod evident, acei conducători n-au reuşit să sprijine la rându-le tradiţia respectului pentru iudaism pe care rivalii lor ptolemeici din Egipt au înţeles-o atât de bine: Seleucizii au încercat să pună capăt practicilor evreieşti precum circumcizia şi să aducă la Templu ofrande păgâne. Sărbătoarea Hanukkah, care comemorează revolta evreilor, ajunsese să fie tratată ca o celebrare a respingerii

definitive a tradiţiei elene. Revolta era, desigur, şi o expresie a sentimentelor antielene, însă tocmai aceste sentimente dau seama despre cât de elenizaţi ajunseseră de fapt majoritatea evreilor – criticaţi pentru că participau sau asistau la jocurile elene şi pentru că învăţau filozofia greacă. Greaca, mai degrabă decât aramaica (graiul evreilor din Palestina), era limba atât de răspândită printre evreii alexandrini, încât, aşa cum vom vedea, a fost întocmită până şi o versiune grecească a Bibliei. Mai mult, în primele două secole de existenţă a Alexandriei, grecii şi evreii trăiau laolaltă în bună pace. Evreii îi pomeneau pe Ptolemei în inscripţiile dedicatorii din numeroasele lor sinagogi, lăudându-le cu înfocare dinastia, însă fără să accepte afirmaţia care se auzea adesea prin templele păgâne cum că Ptolemeii erau „divini“.[8]

Restului populaţiei, şi în special grecilor, Ptolemeu I i-a oferit un nou cult, cel al zeului Sarapis. Sarapis era, în parte, de origine egipteană, o combinaţie între zeul taur Apis şi zeul înviat Osiris (de unde, într-adevăr, numele [O]sir-apis). Dar Sarapis căpătase şi multe dintre caracteristicile zeilor greci: câteva atribute ale lui Dionysos, ale lui Zeus şi chiar – în paralel cu atributele lui Osiris – ale lui Hades, zeul Lumii subpământene. Era de asemenea asociat şi zeului grec numit Vindecătorul, Asclepios. Era adesea reprezentat ducând pe cap o măsură de cereale, care simboliza legătura lui cu rodnicia Egiptului şi cu bogăţia din ce în ce mai mare a comerţului cu grâne care se desfăşura acolo. Această figură extrem de eclectică putea fi deci reprezentată la fel de bine atât în stil grecesc, cât şi în stil egiptean.[9] Când Ptolemeii au ridicat un mare templu închinat lui Sarapis, numit Serapeion sau Serapaeum, pe locul unde presupuneau ei că s-ar fi născut zeul, la Memphis, acest templu a fost împodobit cu sculpturi descrise ca „fiind realizate în stilul grecesc pur“, cu toate că un alt Serapeion, cel din Alexandria, era înconjurat de sfincşi realizaţi în cel mai pur stil egiptean, dintre care mulţi au supravieţuit până astăzi. Sarapis a ajuns până la urmă foarte popular la Alexandria: „Operaţiunea de a crea o zeitate nouă, oricât de bizară ni s-ar părea nouă astăzi, probabil că la vremea aceea nu a părut deloc aşa.“[10] Fiindcă grecii nu considerau că zeii lor erau exclusiv eleni şi acceptau faptul că aceştia îşi făceau apariţia şi se manifestau, sub diverse chipuri, la mai multe popoare. Aşadar, inventarea zeului Sarapis a făcut parte dintr-un proces prin care zeii egipteni au fost adaptaţi la noii practicanţi, grecii. Întrebarea pe care şi-o puneau grecii nu era „Cu ce sunt zeii voştri diferiţi de ai noştri?“, ci „Prin ce sunt zeii voştri

asemenea cu ai noştri?“. Natura eclectică a lui Sarapis reflecta, de asemenea, intuiţia că de fapt nu existau diferenţe chiar atât de mari între cei doisprezeze zei olimpieni şi că personificarea lor (de exemplu în epopeile lui Homer) era o metodă de a înţelege şi a pune ordine într-o multitudine de atribute divine – atitudine vădită şi de încercările de a-l transforma pe Sarapis în venerabilul senior dintr-o triadă de zei greci sau egipteni. Toate acestea au culminat odată cu încercările (mult mai târzii) de a-l reprezenta pe Sarapis drept unicul şi adevăratul Zeu al Universului, aflat în conflict deschis cu creştinii din Alexandria.[11]

II

CEA DE-A DOUA INOVAŢIE importantă realizată în timpul lui Ptolemeu I şi Ptolemeu II a fost construirea măreţului far de pe insula Pharos; cuvântul „Pharos“ a supravieţuit în greacă, în latină şi în limbile romanice cu înţelesul de „far“. A fost imediat recunoscut drept una dintre marile minuni ale lumii, alături de Colosul din Rhodos, despre care putem spune pe scurt: ambele monumente preamăreau gloria cetăţilor în care se aflau, însă dădeau mărturie şi despre cum gloria aceea fusese obţinută în mare măsură de pe urma comerţului. Farul s-a regăsit încă de la început în planurile după care urma să fie construită Alexandria; lucrul a început în 297 î.Hr., iar construirea Farului s-a încheiat abia în 283. În parte, a fost construit din nevoie: aproape de ţărm se găseau multe bancuri de nisip şi aluviuni, invizibile pe timp de noapte şi greu de detectat ziua. Era esenţial ca drumul care ducea către intrarea în Alexandria să devină din ce în ce mai sigur, dacă se dorea ca oraşul să-şi folosească la maximum potenţialul de important centru de comerţ al întregii Mediterane. Masiva construcţie comandată de Ptolemei se înălţa 135 de metri deasupra valurilor; Farul avea trei niveluri, baza lui era de formă pătrată şi se încheia în partea de sus cu o platformă pe care era aşezat un turn octogonal, gol pe dinăuntru, având în vârf o colonadă circulară, care la rându-i purta în capăt o imensă statuie a lui Zeus. Nişte oglinzi uriaşe reflectau lumina până departe în largul mării – la o distanţă de aproximativ patruzeci de mile marine. Rămâne un mister modul în care era iluminat Farul. Fiindcă, deşi părţi din construcţie au fost ulterior refolosite pentru fortăreaţa mamelucă – mai mică, dar impresionantă şi ea –, construită la sfârşitul secolului al XV-lea pe locul unde fusese Farul, şi cu toate că, scoase la iveală în urma săpăturilor arheologice subacvatice, câteva

fragmente mari din construcţie pot fi astăzi văzute şi studiate, aspectul exact şi modul de funcţionare al Farului rămân încă o necunoscută.

Construirea Farului şi a întregii Alexandrii a fost posibilă, într-adevăr, doar pentru că Ptolemeii reuşiseră să intre în posesia unor resurse imense. Marea lor realizare a fost nu doar că au capitalizat acele resurse, ci şi că le-au multiplicat, pe măsură ce Alexandria şi-a dezvoltat din ce în ce mai mult activitatea comercială. De fapt, unii cercetători au subliniat că bunăstarea Alexandriei era asigurată din hinterlandul egiptean în aceeaşi măsură ca sau poate chiar mai mult decât din Mediterana: geograful Strabon era de părere că „importurile către cetate sosite prin canale erau mult mai numeroase decât cele sosite pe mare“, cu toate că el a scris la câteva secole după epoca de aur a lui Ptolemeu I şi Ptolemeu II, la începutul secolului I d.Hr.[12] Cetatea era deschisă către două zări, legând Egiptul de Mediterana ca niciodată până atunci; iar legăturile cu ţinuturile de dincolo de Mediterana – prin Marea Roşie, până-n India – i-au asigurat Alexandriei poziţia de principal centru de comerţ între Oceanul Indian şi Mediterana, poziţie pe care avea să şi-o menţină, cu doar foarte puţine întreruperi, vreme de două milenii. Ptolemeii ştiau foarte bine cum să susţină şi să întărească forţa economiei alexandrine şi egiptene. Ştiau, de asemenea, că stăpânirea căilor mării nu depindea doar de Alexandria. Se luptau din greu să aducă şi cetăţile din Fenicia sub stăpânirea lor, cu preţul conflictului care izbucnise astfel între ei şi rivalii lor, Seleucizii. Dacă voiau să întreţină o flotă mereu pregătită de acţiune, erau nevoiţi să-şi extindă dominaţia politică mult dincolo de Egipt, până-n ţinuturile bogate în cherestea: Cipru, Liban şi sudul Anatoliei; de altfel, fără o asemenea flotă n-ar fi avut cum să stăpânească acele ţinuturi.[13] Şi astfel a început un soi de competiţie navală, în care creştea văzând cu ochii nu doar mărimea flotei egiptene şi a celei siriene, ci şi mărimea corăbiilor care le alcătuiau. În secolul al IV-lea ambele tabere au reuşit, în unele momente, să mobilizeze chiar şi mai mult de 300 de corăbii, iar şantierele navale feniciene au transformat cedrii Libanului într-o flotă trainică pentru regii Seleucizi; sub Ptolemeu II, o flotă alcătuită din 336 de corăbii de război includea 224 de cvadrireme, trireme şi ambarcaţiuni mai mici, însă şi numeroase nave-gigant – 17 cvincvireme şi alte corăbii încă şi mai mari identificate după numărul de vâslaşi care se presupune că stăteau pe fiecare bancă: 5 de câte şase, 37 de câte şapte, 30 de câte nouă, 14

de câte unsprezece, şi tot aşa până la 2 imense de câte treizeci. Mai târziu, Ptolemeu IV Philopator (mort în 204) avea să construiască o corabie cu bănci de câte patruzeci de vâslaşi, care era, probabil, un uriaş catamaran.[14] Nu ştim cu certitudine dacă acesta era numărul real de vâslaşi sau dacă indica doar faptul că era vorba de nişte „corăbii mai mari decât cele mai mari corăbii imaginabile“. „Catamaranul“ lui Ptolemeu IV nu a intrat niciodată în război şi probabil că nava nici nu era potrivită pentru aşa ceva; pe de altă parte, o asemenea corabie ilustra din plin bunăstarea şi măreţia faraonilor greci ai Egiptului. Avea mai bine de 130 de metri în lungime şi mai mult de 16 metri în lăţime, iar despre echipaj se spune că număra peste 4 000 de vâslaşi şi peste 3 000 de marinari (cu tot cu echipajul auxiliar). Numai ca să asiguri hrana şi apa pentru un asemenea echipaj, era nevoie de o mică flotă de bărci care să transporte proviziile.[15] Şi totuşi, dimensiunile mari nu erau singurul lucru impresionant din aspectul acelor corăbii. Pintenul unei corăbii din secolul al II-lea î.Hr. descoperit pe fundul mării în apropiere de Atlit, în Israel, măsoară doi metri şi un sfert în lungime şi cântăreşte 465 de kilograme.[16]

În afară de cherestea pentru flotă, Ptolemeii mai trebuiau să găsească şi resurse de aur, argint, cositor şi fier, însă fierul, în mod misterios, fusese neglijat în Egipt în vremea în care, secole de-a rândul, hitiţii, filistenii, grecii şi cartaginezii confecţionaseră enorme cantităţi de arme, echipamente şi unelte de fier. Poate că asta s-a datorat faptului că solul egiptean devenea atât de maleabil după revărsările Nilului, încât nu prea mai era nevoie de pluguri grele de fier. Pe de altă parte, exista totuşi o înfloritoare industrie a prelucrării metalelor, iar exportul de veselă de aur, argint şi bronz devenise unul dintre atuurile Alexandriei, alături de exportul de ţesături, ceramică şi – o specialitate a cetăţii – sticlărie.[17] Papirusul era o altă specialitate egipteană care avea mare cerere în ţinuturile învecinate încă din vremea lui Wenamon, în secolul al XI-lea î.Hr.; acum, papirusul egiptean era chiar mai larg răspândit, pe tot cuprinsul Mediteranei. Una dintre cele mai entuziaste pieţe de desfacere pentru aceste mărfuri era Cartagina, care folosea etalonul de greutate ptolemeic pentru propriile monede; Cartagina era preţioasă pentru Ptolemei, fiindcă argintul din Spania şi din Sardinia era transportat prin această cetate.[18] Relaţii strânse existau şi cu Rhodosul, care, în secolul al III-lea î.Hr., era un centru de comerţ la fel de important ca Alexandria. Aşadar Alexandria se impusese ca

unul dintre cele mai mari centre de afaceri din întreaga Mediterană; puterea ei se sprijinea nu doar pe extraordinarele realizări ale celor dintâi Ptolemei, ci şi pe rapida ei integrare în reţeaua comercială elenistică.

Unul dintre administratorii regelui Ptolemeu II, pe nume Apollonios, apare într-o serie de papirusuri din deşertul egiptean. Printre acestea este şi o declaraţie pentru mărfurile încărcate pe o corabie, datând de pe la mijlocul secolului al III-lea î.Hr. – o încărcătură trimisă pentru gospodăria lui Apollonios, din Siria către Alexandria –, papirus din care aflăm multe informaţii despre bogăţia şi varietatea mărfurilor cu care se făcea negoţ la acea vreme: nuci din zona Mării Negre, un produs la mare căutare pe rutele comerciale din Mediterana; brânză de Chios; ulei de măsline, smochine, miere, bureţi şi lână. Pe corabie mai erau, de asemenea, carne de mistreţ, alte soiuri de vânat şi carne de capră. Dar cea mai mare parte a încărcăturii consta în vin – 138 de amfore standard şi 6 amfore mici cu vin obişnuit şi 5 amfore standard plus 15 amfore mici cu vin dulce pentru desert.[19] Tot acest comerţ era atent şi cu precizie taxat. Ptolemeii moşteniseră de la faraoni un sistem foarte strict de control al comerţului, de la care n-aveau nici o intenţie să se abată. Corăbiile acostau fiecare în portul în care fusese stabilit să acosteze, iar încărcăturile lor erau atent verificate. Acest sistem antic de taxe comerciale a funcţionat până târziu, în vremea romanilor, a bizantinilor şi a arabilor: erau taxe *ad valorem* (pe valoare adăugată), reprezentând un procent din valoarea estimată a încărcăturii, uneori până la 50 la sută (la vin şi la untdelemn), alteori doar o treime sau un sfert; taxele erau colectate nu doar în porturi, ci şi în staţiile de taxare interne amplasate de-a lungul Nilului, când mărfurile erau aduse pe fluviu la Alexandria.[20] Cu toate că aceste taxe făceau ca mărfurile să ajungă pe cheiurile din Alexandria la un preţ mai mare, cererea pentru cerealele egiptene şi pentru celelalte produse era atât de mare, încât acele mărfuri îşi găseau foarte repede cumpărători în estul Mediteranei. În plus, alexandrinii au profitat din plin de pe urma poziţiei lor de intermediari în fluxul comercial care lega Oceanul Indian şi Marea Mediterană. Chiar dacă şi în trecut, la Naukratis şi în alte părţi, negustorii greci reuşiseră să pătrundă şi să se integreze în acest flux comercial, acum contactele lor erau cu mult mai extinse. Aurul, tămâia şi smirna erau trei dintre produsele foarte apreciate care erau aduse pe Marea Roşie. În 270/269 Ptolemeu II Filadelful a redeschis un canal care

unea Delta Nilului cu lacurile de la vest de Sinai (astăzi traversate de Canalul Suez) şi a deschis o rută maritimă prin Marea Roşie. Mărfurile indiene au ajuns, încet-încet, lucruri obişnuite la Alexandria, în vreme ce Ptolemeii au profitat de faptul că aveau acces la elefanţii africani şi indieni şi i-au cumpărat pentru propria armată.[21] Un alt papirus egiptean descoperit conţine lista cu încărcătura de pe o corabie numită *Hermapollo*, care ajunsese din India având la bord 60 de cutii cu nard, 5 tone de mirodenii de tot soiul şi 235 de tone de fildeş şi abanos.[22] Şi astfel s-au pus bazele imensului comerţ mediteraneean cu mirodenii, iar Alexandria avea să rămână centrul lui cel mai important chiar şi după ce, la sfârşitul secolului al XV-lea, portughezii au deschis ruta comercială către Indii prin Capul Bunei Speranţe.

Totuşi, produsul pe care Alexandria îl comercializa cu cel mai mare succes erau cerealele. Şi asta, în parte, şi pentru ca oraşului însuşi să-i poată fi asigurată hrana. Au fost construite canale care legau lacul Mereotis, de lângă Alexandria, cu Delta Nilului, pentru ca accesul la grâne să nu mai fie o problemă. Însă Ptolemeii ştiau foarte bine şi că pe pieţele internaţionale va fi întotdeauna nevoie de cereale; Atena putea face rost de grâne din Bosfor, dar Rhodosul era dornic să cumpere grâu egiptean, inclusiv pentru numeroşii lui parteneri comerciali.[23] Ptolemeii s-au trezit dintr-odată deţinând o poziţie extrem de puternică şi de favorabilă fiindcă moşteniseră o orânduire potrivit căreia majoritatea pământului egiptean era posesiune a faraonului. Aşadar aveau justificarea necesară pentru a-i împovăra pe ţărani cu plata unei rente enorme şi pentru a pretinde aproape jumătate din tot ce se producea, căci după revărsările Nilului ogoarele erau atât de fertile, încât o asemenea cerere nu era chiar exagerată. Noi oportunităţi s-au ivit şi pe piaţa de export: o serie de invazii ale triburilor celtice şi scitice în Marea Neagră puneau în pericol sursele de provizii şi rutele de transport al proviziilor pe care Atena şi alte cetăţi greceşti se bazau pentru a-şi procura hrana. Dându-şi seama că au şanse mari să se îmbogăţească de pe urma comerţului cu cereale, Ptolemeii s-au străduit să mărească mult calitatea şi cantitatea producţiei de cereale. De asemenea, au extins suprafeţele cultivate şi au încurajat folosirea uneltelor de fier ca metodă de creştere a eficienţei şi a câştigurilor: „folosirea pe scară atât de largă a fierului în agricultura egipteană aproape că a dus la o adevărată revoluţie“[24]. Sistemul de irigaţii a fost îmbunătăţit, iar printre dispozitivele folosite pentru udarea pământurilor s-a aflat şi o invenţie a lui

Arhimede: celebrul lui şurub, care câştigase întâietate faţă de egipteanul *fellahin* şi care în acele vremuri era cunoscut sub numele de *kochlias* sau „melcul“.[25] Perşii au fost cei care au introdus un nou soi de grâu, superior soiurilor egiptene tradiţionale, iar avantajele acestui nou soi s-au vădit cât Alexandru era încă în viaţă. Zonele cultivate cu viţă-de-vie au fost extinse mult pe ţărmurile la care avea ieşire Alexandria şi se pare că exista pe atunci şi o producţie considerabilă de vinuri de calitate; dar şi mai mult, probabil, se dezvoltase o industrie a untdelemnului, încă dinainte ca măslinii ptolemeici să se fi răspândit în tot Egiptul. Făcând toate acestea, Ptolemeii au asigurat o prosperitate care avea să dureze până în perioada bizantină.

III

PTOLEMEII ÎŞI CHELTUIAU cu mare uşurinţă câştigurile. Glorificarea dinastiei a fost obţinută capturând cadavrul lui Alexandru cel Mare în timp ce era purtat prin Siria şi îngropându-l cu mare fast undeva în centrul Alexandriei (alexandrinii şi-au făcut apoi vreme îndelungată de lucru tot încercând să găsească locul exact în care fusese înmormântat). Dar Alexandria era un oraş foarte viu, iar clădirile ei cele mai mari erau, deloc surprinzător, cele din anexele imensului complex al palatului, aflate în zona de nord. Acolo Ptolemeii înfiinţaseră două instituţii aflate în legătură una cu cealaltă care le statorniceau profunda aplecare către studiu şi învăţătură şi, în acelaşi timp, ambiţia lor ca toate lucrurile pe care le făceau să fie cele mai mari şi cele mai bune: Mouseionul, sau „Muzeul“, şi Biblioteca din Alexandria, unde papirusul din Egipt a fost folosit pentru a alcătui cea mai mare colecţie de texte scrise pe care a cunoscut-o lumea vreodată. Ideea unui Mouseion, un sanctuar închinat Muzelor, nu era nouă (la Atena existau, drept sursă de inspiraţie, multe asemenea construcţii, iar Ptolemeu I a avut ca sfătuitor un învăţat atenian, pe nume Demetrios din Phaleron), însă dimensiunile construcţiei, longevitatea şi influenţa ei au fost cu totul impresionante. Mouseionul nu era doar un centru de cult în care erau cultivate, cu eleganţă şi rafinament, muzica, filozofia şi artele. Era un adevărat Institut de Studii Avansate, un All Souls College[8], unde învăţaţii, nefiind nevoiţi să predea prea mult, se puteau dedica literaturii, ştiinţei şi filozofiei. Potrivit lui Strabon, exista acolo chiar şi un soi de salon, iar membrii luau masa împreună mereu; această instituţie

primise din partea regelui un aşezământ şi un preot care se afla în fruntea comunităţii.[26]

8. All Souls College sau The College of All Souls of the Faithful Departed, colegiu la Oxford, înfiinţat de Henric VI şi Henry Chichele (fellow al New College şi arhiepiscop de Canterbury), în 1438. Astăzi, colegiul este în primul rând o instituţie de cercetare academică (păstrând însă puternice legături şi cu viaţa publică), cu interes deosebit pentru ştiinţele socio-umane şi teoretice, găzduind, totodată, o impresionantă bibliotecă. (N. tr.)

A doua mare instituţie de studiu şi învăţământ, Biblioteca, este şi ea învăluită în mister. Nu era o bibliotecă publică, cu toate că orice cărturar serios avea acces acolo – ba mai mult, existau încăperi-anexe în care învăţaţii puteau să organizeze dezbateri şi să lucreze împreună. Înfiinţarea instituţiei s-a datorat unei hotărâri a lui Ptolemeu I de a „dota biblioteca cu scrieri din lumea-ntreagă, atâta vreme cât acestea erau demne de o atenţie deosebită“[27]. Chiar dacă s-a afirmat că Mouseionul era orientat mai degrabă către învăţătura în limba greacă, e limpede că Biblioteca, în orice caz, îşi extinsese interesul mult dincolo de lumea greacă, cu toate că, cel mai probabil, majoritatea textelor non-greceşti erau traduse înainte să fie depozitate în bibliotecă – cronici ale faraonilor egipteni, Biblia ebraică, poveşti indiene. Sub conducerea lui Demetrios din Phaleron (cca 350–cca 280) şi a priceputilor lui succesori, Biblioteca a fost amplasată undeva în interiorul marelui complex al palatului Ptolemeilor, cu toate că, nu după mult timp, a apărut şi o „bibliotecă-fiică“, Serapeionul, care era, se pare, mai accesibilă, chiar dacă avea în colecţiile sale cam de zece ori mai puţine cărţi decât biblioteca principală, 42 800 de suluri de papirus faţă de 400 000 de cărţi „amestecate“ şi 90 000 de cărţi „neamestecate“ din depozitul central.[28] Unele dintre suluri conţineau mai multe texte, dar lucrările mai mari (despre care poetul alexandrin Callimah a spus faimoasele cuvinte *mega biblion, mega kakon* – „carte mare, rău mare“) erau împărţite în mai multe suluri separate. Mărturiile de care dispunem sugerează totuşi că aspectul legat de calitate era la concurenţă cu cel legat de cantitate. Ptolemeii erau hotărâţi să pună mâna pe cele mai bune texte ale marilor autori: i-au îmbrobodit pe atenieni să le trimită exemplarele-etalon ale tragediilor lui Eschil, Sofocle şi Euripide pentru a fi copiate, însă de fapt nu li le-au mai returnat niciodată, cu toate că astfel au pierdut o sumă imensă în argint lăsată drept zălog.[29] Între timp învăţaţii de la Mouseion şi-au folosit energia mai ales pentru clasificarea şi editarea operelor

marilor poeţi ai Greciei arhaice şi clasice, precum Sappho şi Pindar, neglijându-i atât pe autorii clasici mai puţin cunoscuţi, dar foarte valoroşi, cât şi pe propriii contemporani talentaţi, precum Callimah, ale căror lucrări au trebuit adesea reconstituite din mici fragmente de papirus descoperite în deşerturile din Egipt.[30] Aşadar, Mouseionul şi Biblioteca au avut o importanţă crucială în alcătuirea canonului marilor scriitori clasici şi în sanctificarea Greciei arhaice şi clasice drept epoca de aur a producţiei literare, în dauna Alexandriei elenistice înseşi.

Ar fi o greşeală să subapreciem producţiile literare ale Alexandriei ptolemeice. Callimah din Cirene şi Apollonios din Rhodos s-au numărat printre învăţaţii Bibliotecii din Alexandria, iar Callimah a pus la punct un sistem de catalogare pentru Bibliotecă. Însă amândoi au scris şi lucrări de o importanţă nepieritoare: Callimah era faimos pentru epigramele sale, în vreme ce principala contribuţie a lui Apollonios a fost o epopee în stil homeric, *Argonauticele*, în care istoriseşte peripeţiile lui Iason în căutarea Lânii de Aur şi povestea lui de dragoste cu Medeea. Dar stilul lui nu parodia stilul lui Homer: avea o neobişnuită abilitate de a prezenta evenimentele de parcă ar fi fost martor la ele, adresându-se audienţei în mod direct, iar stilul lui mai degrabă preţios şi înflorit are un farmec aparte. În descrierea pe care o face apelor Mediteranei pe care se presupune că le-ar fi străbătut Iason şi sistemului de râuri din Europa se simte influenţa geografilor şi etnografilor alexandrini contemporani cu autorul, cu toate că de fapt Apollonios n-a reuşit niciodată să scape de sub influenţa geografiei homerice, lucru pentru care comentatorii romani l-au luat în râs, scoţându-i în evidenţă greşelile.[31]

Biblioteca din Alexandria era unică în ce priveşte mărimea şi exhaustivitatea, dar îşi avea rivalii ei. Regii din Pergam, de pe coasta Asiei Mici, au adunat şi ei multe cărţi, înfiinţându-şi propria bibliotecă; se spune că, din dorinţa aprigă ca Biblioteca din Pergam să nu se dezvolte, Ptolemeu II a impus embargo pe exportul de papirus către Pergam. Dar bibliotecarii din Pergam au găsit o soluţie: foloseau pergament făcut din piei de animale (*pergamenon*) drept suprafaţă şi material pentru scris.[32] Pe de altă parte, colecţiile alexandrine s-au îmbogăţit rapid, după care au început încet-încet să scadă. Uzura, sustragerea ilicită a unor suluri cu texte (împrumutul era interzis) şi perioadele în care manuscrisele au fost neglijate au făcut ca, chiar şi dacă Iulius Caesar n-ar fi incendiat câteva depozite cu cărţi de pe

cheiul Alexandriei – probabil nişte depozite auxiliare ale Bibliotecii –, perioada de glorie a Bibliotecii din Alexandria să se încheie la un moment dat.[33] Chiar dacă distrugerea Bibliotecii este în general pusă pe seama invaziei arabe din 642 d.Hr., principala teorie acceptată astăzi de majoritatea cercetătorilor este că, încă dinainte de acea invazie, mai rămăsese prea puţin de distrus din Bibliotecă, drept care astăzi, din păcate, nu ni s-a păstrat nici măcar un singur text scris original din toată acea măreaţă bibliotecă.[34]

Cele mai clare dovezi că Ptolemeii n-au fost deloc închişi la înţelepciunea altor popoare sunt numeroasele mărturii ale autorilor antici despre faptul că Ptolemeu II a comandat o traducere a Bibliei ebraice.[35] O poveste celebră spune că şaptezeci şi doi de învăţaţi evrei au fost trimişi la Alexandria de Marele Preot din Ierusalim, au fost închişi în şaptezeci şi două de odăi şi li s-a cerut să traducă Pentateuhul, izolaţi complet unul de altul. Au ieşit de acolo cu şaptezeci şi două de traduceri identice, „Septuaginta“.[36] De fapt, Septuaginta a apărut treptat, de-a lungul a mai multe decenii, şi a venit în întâmpinarea nevoilor de cunoaştere nu doar ale iscoditorilor Ptolemei şi ale învăţaţilor lor, ci şi ale evreilor alexandrini, printre care erau din ce în ce mai mulţi vorbitori de limba greacă; nu se ştie sigur dacă marele filozof Philon stăpânea bine ebraica. În mod interesant, Septuaginta avea la bază un text ebraic care, în unele locuri, era diferit de textul standard, „masoretic“, al Bibliei ebraice păstrat de evrei şi conţinea fragmente apocrife înlăturate din Biblia evreilor. O parte dintre aceste fragmente, precum cărţile cunoscute sub numele de „Înţelepciunea lui Solomon“, vădesc puternice influenţe din filozofia elenistică – o dovadă în plus că evreii din Alexandria nu erau rupţi de cultura elenistică, ci o îmbrăţişau cu entuziasm. Septuaginta a fost una dintre contribuţiile esenţiale ale Alexandriei în istoria culturală a Mediteranei, fiind adoptată de creştinii din Constantinopol drept text al Vechiului Testament; într-adevăr, creştinismul bizantin a păstrat mult mai mult din cultura evreiască alexandrină decât evreii înşişi, inclusiv voluminoasele lucrări ale lui Philon.

Ar fi uşor să alcătuim un catalog al celor mai destoinici învăţaţi greci care au studiat în Alexandria ptolemeică. Unii dintre cei mai influenţi au fost totodată şi cei mai obscuri: de exemplu, Euclid a fost o persoană în carne şi oase, sau un grup de matematicieni? În secolul al III-lea î.Hr., Eratostene, care a măsurat cu o remarcabilă precizie diametrul Pământului, a fost bibliotecar la Alexandria; un alt om de

ştiinţă şi savant inovator a fost Aristarh, care şi-a dat seama că Pământul este cel care se învârte în jurul Soarelui, şi nu invers, chiar dacă nu a fost luat în serios când şi-a expus această teorie, iar influenţa lui a pălit în perioada romană, când un alt alexandrin, Claudius Ptolemeu, a publicat propria descriere a Pământului – cu la fel de multă influenţă –, descriere în care Pământul rămânea în centrul Universului. La Alexandria a existat şi o foarte vie tradiţie medicală; înţelegerea corpului omenesc a fost îmbunătăţită prin practica autopsiei, dar şi prin practica disecării de vii a prizonierilor condamnaţi la moarte. Probabil că Arhimede a petrecut în Egipt doar foarte puţin timp din lunga lui viaţă (287–212 î.Hr.), dar a păstrat mereu legătura cu matematicienii alexandrini precum Eratostene.[37] Cariera lui ne aminteşte de fascinaţia pe care o exercita curtea Ptolemeilor cu toate maşinăriile ei ingenioase. Una dintre aceste maşinării şi invenţii a fost scoasă la iveală de arheologi de pe fundul Mării Mediterane în largul insulei Antikythera şi pare să fie un model mecanic al Universului.[38] Ştiinţa alexandrină a fost de interes nu doar pe plan local. Descoperirile şi invenţiile multora dintre aceşti savanţi au dăinuit veacuri în şir, vădindu-şi importanţa, şi reprezintă dovezi în plus ale extraordinarei vitalităţi a culturii elenistice, cultură a cărei capitală s-a statornicit, singură, Alexandria.

IV

ALEXANDRIA NU POATE FI PRIVITĂ SEPARAT de restul lumii elenistice. Succesul ei comercial a depins de legăturile pe care le-a menţinut cu estul Mediteranei şi cu apusul – până departe în Cartagina, dacă nu chiar şi dincolo de ea. Dar în Mediterana de est mai exista un loc care umplea golul ivit în urma declinului Atenei în calitatea ei de mare putere maritimă şi comercială: Rhodosul, a cărui aristocraţie insulară de origine grecească a reuşit să-şi păstreze independenţa în lupta cu rivalii chiar dacă lumea de dincolo de insulă a fost destul de repede împărţită de generalii macedoneni între ei. Locuitorii din Rhodos au reuşit să reziste unei încercări a regelui seleucid Demetrios de a cuceri insula, în anul 305; Demetrios a luat cu el 40 000 de soldaţi din Siria şi a tot hărţuit şi atacat Rhodosul vreme de un an, însă până la urmă fermitatea şi curajul locuitorilor l-au determinat să abandoneze – prima dintr-un lung şir de faimoase încercări de asediere a Rhodosului. Această victorie a fost sărbătorită prin construirea unei statui

gigantice a zeului-soare Helios, care străjuia în portul insulei – celebrul Colos din Rhodos, terminat pe la 280 î.Hr. Rhodienii au reuşit chiar să-şi impună stăpânirea teritorială asupra insulelor din estul Mării Egee şi pe coasta Asiei Mici, care deveniseră o sursă importantă de bunuri şi forţă de muncă.[39] Aveau mare nevoie de forţă de muncă fiindcă îşi construiseră o flotă mare şi făcuseră eforturi însemnate ca să elibereze mările de piraţi, a căror apariţie fusese consecinţa inevitabilă a declinului forţei maritime ateniene. În 206–203 î.Hr. rhodienii s-au străduit din greu să alunge piraţii stabiliţi în Creta.[40] Ei se ghidau după principiul că marea pe care navigau nu trebuie să se afle sub stăpânirea unei puteri unice, astfel încât scopul lor era să menţină un echilibru între forţele rivale. Aşadar, cu toate că întreţineau bucuroşi legături comerciale şi politice strânse cu Egiptul ptolemeic, erau gata să-i ajute şi pe Seleucizi dacă flota militară egipteană avea să încerce să ia în stăpânire estul Mediteranei. Rhodienii au obţinut toate acestea fără să se căznească, în mod ridicol, să-şi construiască tot felul de corăbii uriaşe, care le plăceau atât de mult Ptolemeilor şi Seleucizilor. Corabia preferată a rhodienilor era *triemiolia*, o variantă a triremei care putea înainta, simultan, şi prin forţa pânzelor, şi prin forţa vâslelor, fiind astfel o corabie ideală pentru a-i alunga pe piraţi; rhodienii foloseau, de asemenea, o formă timpurie de „foc grecesc“, făclii incendiare pe care le aruncau din vârful catargelor direct pe puntea corăbiilor inamice.[41]

Cu toate că Ptolemeii construiseră o flotă de război impunătoare, traficul comercial din Alexandria era controlat de corăbiile rhodiene, care puteau ajunge în Egipt în doar trei sau patru zile dacă aveau vânt bun, iar la întoarcere în Rhodos, chiar şi iarna, străbăteau mările la fel de bine, chiar dacă cu o viteză mult mai mică.[42] Diodor din Sicilia scria: „rhodienii aveau cele mai mari câştiguri de pe urma negustorilor care-şi duceau mărfurile pe mare până-n Egipt“; tot el adăuga: „s-ar putea spune chiar că cetatea lor era susţinută de acel imperiu“.[43] Rhodienii preluau cea mai mare parte din cerealele trimise către nord, iar din Rhodos plecau către Egipt mari cantităţi de vin, fiindcă rhodienii cultivaseră viţă-de-vie peste tot pe insulă; drept dovezi fizice ale acestui comerţ ni s-au păstrat toartele ştanţate a peste 100 000 de amfore rhodiene, descoperite la Alexandria şi în împrejurimile ei.[44] Asemenea vase pentru vin au fost descoperite şi în situri de pe tot cuprinsul Egeei, până-n zona

Mării Negre, şi către apus, la Cartagina şi în Sicilia. Sursele antice menţionează o cifră estimativă a valorii anuale a comerţului rhodian pe la anul 200 î.Hr.: 50 000 000 de drahme, cu 2 la sută taxă percepută pe toate mărfurile care intrau sau ieşeau din cetate, ceea ce însemna cam 1 000 000 de drahme anual.[45] În estul şi centrul Mediteranei exista o întreagă reţea de bancheri rhodieni; ei acordau credite, alimentând astfel reţelele comerciale din Mediterana. Etaloanele de greutate ale monedelor rhodiene au fost adoptate de oraşele şi insulele din întreaga Egee. Toate astea i-au adus Rhodosului mai degrabă apreciere decât duşmănie: când insula a fost devastată de un cutremur în anul 227 sau 226 î.Hr., a primit sprijin de la conducătorii din Sicilia, Egipt, Asia Mică şi Siria.

Celălalt mare centru comercial şi bancar din lumea elenistică a fost insula Delos, folosită la început de rhodieni pe post de birou de deconturi pentru comerţul lor local.[46] Începând din 168 î.Hr., romanii, care, imprudenţi, se războiseră cu regele Macedoniei până când ajunseseră într-o situaţie fără ieşire, au început să se amestece în reţelele comerciale din Egeea. Au început să-i trateze pe rhodieni nu ca pe nişte aliaţi (şi ca pe nişte valoroşi parteneri comerciali), ci ca pe locuitorii unei insule-satelit, insulă de la care pretindeau să-şi pună flota în serviciul Romei pentru a o sprijini în conflictul cu regii Macedoniei. Drept pedeapsă faţă de lipsa de entuziasm a rhodienilor, Senatul Roman şi-a încurajat un aliat mai docil, Atena, să se ocupe de Delos, cu două condiţii: populaţia de pe insulă trebuia alungată, iar insula trebuia să funcţioneze ca un port liber. Delosul a fost repopulat de o comunitate de negustori, dintre care mulţi erau veniţi din sudul Italiei, aceştia din urmă asigurând, menţinând şi dezvoltând legăturile cu occidentul; populaţia de pe insulă crescuse, pe la anul 100 î.Hr., potrivit estimărilor, până la circa 30 000 de locuitori. În Rhodos afacerile nu mai mergeau, ceea ce a dus la un declin sever al insulei; se pare că venitul din activităţi comerciale al Rhodosului a scăzut atunci rapid la 15 000 de drahme. Între timp, succesul comercial al Delosului a întărit şi faima deja mare a sanctuarului aflat pe insulă. Săpăturile arheologice de la Delos au scos la iveală vaste zone comerciale, care nu erau întărite, fiindcă erau protejate prin însuşi caracterul sacru al insulei. Existau numeroase *agorai* sau pieţe pentru negustorii italieni, în care se găseau nu doar colonade, porticuri, prăvălii şi birouri, ci şi altare închinate principalilor zei ai comerţului, precum Poseidon, stăpânul

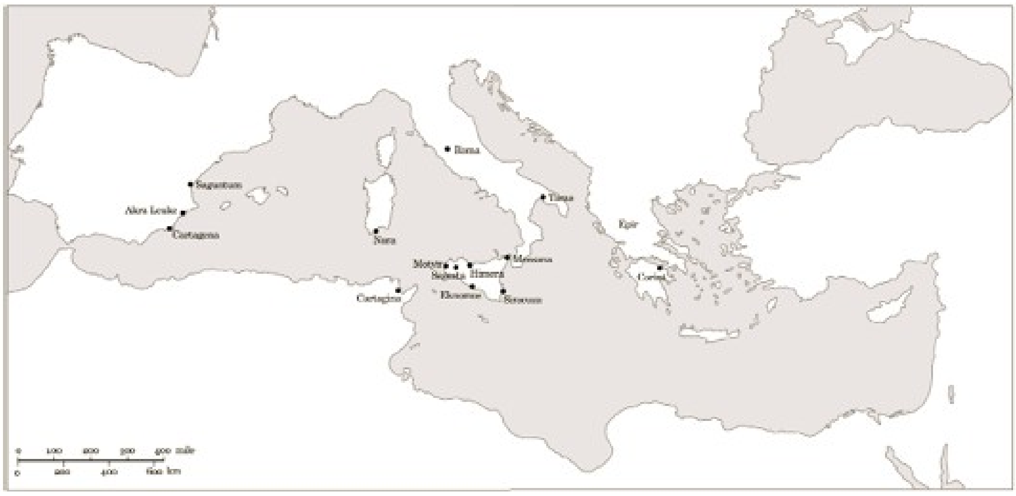
mărilor, sau Hermes, mesagerul zeilor. Italienii au încurajat comerţul cu parfumuri şi alifii, şi astfel s-au creat legături indirecte, prin intermediul Siriei, cu rutele comerciale nabateene, pe unde se ajungea la tămâia şi mirtul din Arabia. Mergea foarte bine şi comerţul cu sclavi, în majoritate victime ale pirateriei care, la sfârşitul secolului al II-lea î.Hr., ajunsese o ameninţare din ce în ce mai mare, odată cu reapariţia piraţilor cilicieni în est (desigur, o urmare a declinului Rhodosului, care în trecut reuşise să scape mările Anatoliei de piraţi). În perioada romană Delosul era, potrivit descrierilor, „cel mai mare emporiu din lume“.[47]

Cu toate că Delosul şi-a construit prosperitatea, într-o oarecare măsură, pe necazurile Rhodosului, succesul acestei insule este o dovadă în plus a modului în care, de-a lungul secolelor al III-lea şi al II-lea î.Hr., reţelele de comerţ şi de afaceri din estul Mediteranei s-au integrat din ce în ce mai mult într-un sistem coerent şi bine condus, mai întâi sub hegemonia Rhodosului şi apoi sub cea a Delosului. Delosul a adus noi parteneri, lărgind reţeaua prin includerea negustorilor din Puteoli, în Golful Napoli. Lumea elenistică era împărţită, din punct de vedere politic, în trei mari unităţi – Grecia, Siria şi Egiptul –, şi totuşi la orizont se întrevedea o unică, imensă, zonă comercială. Un singur element lipsea: măreaţa cetate Cartagina dispăruse de pe hartă pe la mijlocul secolului al II-lea î.Hr. Aşa că acum trebuie să ne întoarcem în timp şi să vedem cum s-a întâmplat asta şi cum de, încă înainte de anul 100 î.Hr., necizelaţii provinciali de la Roma au ajuns să ia în stăpânire chiar şi mările greceşti.

7
„Cartagina trebuie distrusă!“
400 î.Hr.–146 î.Hr.

I

PE CÂND RĂZBOIUL DINTRE ATENA ŞI SPARTA era în toi, alte multe conflicte izbucniseră între cetăţile greceşti din apus, în lupta lor pentru supravieţuire. Cartagina era, în zona ei din Mediterana, o putere maritimă la fel de mare pe cât era Atena în răsărit. În anul 415, cartaginezii au stat pe margine privind cum atenienii atacă Siracuza. Îşi dădeau foarte bine seama că grecii erau dezbinaţi şi deci prea ocupaţi cu încăierările lor ca să se mai preocupe şi de centrele de comerţ feniciene din Sicilia. Din punctul lor de vedere, orice reuşea să slăbească puterea grecească în Sicilia era bine-venit. Pe de altă parte, distrugerea puterii ateniene dăduse naştere unei noi probleme, căreia cartaginezii n-au întârziat să-i găsească rezolvare. Nu era prima dată când siracuzanii ameninţau să preia controlul asupra insulei. Totuşi, adevăraţii scandalagii s-au dovedit a fi, încă o dată, locuitorii elimieni din Segesta, care, nemulţumiţi de prăpădul abătut asupra lor după ce-i chemaseră în ajutor pe atenieni, apelau acum la Cartagina, de la care cereau sprijin împotriva vechilor lor rivali, grecii din Selinunte. Cartaginezii aveau multe motive pentru care să accepte să ajute Segesta. Aceasta se afla într-o regiune plină de colonii punice, de fapt feniciene, dintre care cele mai importante erau Panormos (Palermo) şi Motya. În 410, când segestanii s-au oferit să intre sub autoritatea Cartaginei ca să primească în schimb de la ea protecţie, Adunarea cartagineză şi-a dat imediat seama că venise vremea ca cetatea să-şi consolideze stăpânirea asupra vestului Siciliei.[1] Momentul în care segestanii au cerut sprijinul Cartaginei a fost decisiv în trecerea de la o fragilă confederaţie de aliaţi şi centre de comerţ condusă de Cartagina la un imperiu cartaginez printre ai cărui supuşi se numărau nu doar prietenii fenicieni, ci şi toate celelalte popoare cucerite – „libienii“, cum erau numiţi de scriitorii greci berberii din Africa de Nord, elimienii, siculii şi sicanii din Sicilia, fără să-i mai amintim pe sarzi şi pe iberici.

Printre membrii elitei cartagineze, mai existau şi alţi factori, de natură personală, care puteau determina schimbări, căci cetatea era, la vremea aceea, controlată de un grup de dinastii puternice cu autoritate absolută în Senat. Cum se povesteşte, un cartaginez care s-a făcut repede remarcat, pe numele lui Hannibal, ajunsese să-i urască înverşunat pe toţi grecii după ce bunicul său, Hamilcar, a fost ucis în bătălia de la Himera, din 480 î.Hr., împotriva armatei siracuzane. În urma unei victorii obţinute uşor în anul 410, sub conducerea redutabilului Hannibal, selinuntienii au fost alungaţi de pe teritoriul segestan, după care, în 409, a avut loc o a doua mare invazie, cu trupe aduse din sudul Italiei, din Africa de Nord, din Grecia şi din Iberia. Într-o lucrare care este, într-un fel, continuarea istorisirilor lui Tucidide, Xenofon povesteşte că Hannibal adusese cu el 100 000 de soldaţi, probabil dublu faţă de câţi au fost în realitate.[2] Cu ajutorul unor complicate arme de asediu asemănătoare cu cele folosite de fenicienii din Orientul Apropiat, zidurile cetăţii Selinunte au fost năruite după doar nouă zile. Locuitorii au plătit un preţ atroce pentru încercările lor de rezistenţă: 16 000 de selinuntieni au fost trecuţi prin sabie, iar 5 000 au fost înrobiţi. A urmat imediat prădarea cetăţii Himera, unde 3 000 de prizonieri bărbaţi au fost sacrificaţi, pentru a răzbuna moartea bunicului lui Hannibal, pe locul în care acesta fusese ucis în anul 480.[3] Cartaginezii nu doar că şi-au dat frâu liber furiei, ci erau hotărâţi acum şi să-şi asigure confortabil stăpânirea asupra celei mai mari părţi din Sicilia în detrimentul Siracuzei. Acesta nu era totuşi un război „etnic“ al fenicienilor împotriva grecilor: cartaginezii au trimis o ambasadă la Atena, iar atenienii, aflându-se la vremea aceea aproape de sfârşitul războiului cu Sparta, s-au arătat foarte binevoitori

cu cartaginezii, fiindcă doreau să atragă de partea lor cât mai mulţi aliaţi.[4] Atena şi Cartagina puteau obţine beneficii şi de pe urma comerţului pe care aveau să-l facă împreună, odată ce în lumea greacă se va fi aşternut din nou pacea.

Apoi, în 407, cartaginezii au îmbarcat 120 000 de soldaţi pe 120 de trireme, dacă dăm crezare relatării mai degrabă neverosimile a lui Xenofon, şi au invadat vestul Siciliei; chiar şi având la dispoziţie asemenea forţe, a durat şapte luni până ce, înfometată, cetatea Akragas (Agrigent) a capitulat. Oraşul a fost spoliat de cele mai valoroase opere de artă, printre care se afla şi un taur de bronz înăuntrul căruia – se spunea – un tiran al Agrigentului din secolul al VI-lea îşi arsese victimele.[5] Aceste achiziţii le-au deschis cartaginezilor gustul pentru stilurile greceşti; cu siguranţă, în secolul al III-lea arta şi arhitectura grecească erau deja dominante la Cartagina. Vestul Siciliei era acum sub controlul direct al Cartaginei, care începea să-şi întoarcă privirea şi spre răsărit, în special spre Gela, cetate aflată pe coasta de sud ce avea să-i deschidă calea către Siracuza. Locuitorii din Gela au fugit. Siracuzanii, văzând o înfrângere după alta suferite de greci, s-au grăbit să ceară pacea, iar cartaginezii, care cheltuiau sume imense pentru armata şi flota lor, au acceptat-o degrabă, în termeni destul de generoşi. Cuceririle din vestul şi sud-estul Siciliei aveau să rămână sub controlul lor, însă populaţia grecească a primit permisiunea să se întoarcă, în vreme ce zona de est a Siciliei, cu populaţia ei formată din greci şi siculi, avea să rămână independentă faţă de Cartagina, care-şi atinsese deja principalele obiective.

O victimă clară a întregului conflict a fost democraţia. Siracuza ajunsese, încă o dată, sub stăpânirea unui tiran longeviv, Dionysios I (mort în 367), primul dintr-o dinastie extrem de temută. Există o poveste despre un tiran sicilian care, ştiind cât era de dispreţuit şi detestat de supuşi, a fost foarte uimit ca într-o bună zi să afle că o bătrână închina cu regularitate rugăciuni în templul din cetate pentru sănătatea lui. Tiranul a chemat-o şi a întrebat-o de ce făcea asta. Iar femeia i-a răspuns, fără teamă, că-l socotea un despot neîndurător; însă îşi amintea de vremurile îndepărtate ale tinereţii ei, în care tiranul de atunci, cu toate că se arătase nemilos, fusese urmat la tron de un conducător încă şi mai rău, iar după acesta, de încă unul, chiar mai cumplit. Aşa că, i-a spus bătrâna, se ruga pentru viaţa tiranului, ştiind că, dacă ar fi murit, ar fi fost urmat la tron de un despot de-o cruzime neînchipuită. Tiranul a fost într-atât de impresionat

de răspunsul sincer al femeii, încât i-a dăruit o pungă plină cu galbeni. Toţi acei tirani se bizuiau pe forţa brută şi nu pretindeau deloc că guvernează ca nişte monarhi constituţionali. Dar erau totodată şi oameni cu gust şi cu o cultură aleasă; o generaţie anterioară de tirani sicilieni câştigase respectul şi laudele poetului Pindar, iar noua generaţie se îngrijea de filozofi precum Platon, care a vizitat Siracuza în 388 sau 387, unde, după cum se spune, s-a întors apoi de mai multe ori, în speranţa de a-i ghida pe succesorii lui Dionysios I către nişte politici construite în mod corect pe baza principiilor platoniciene.[6] Cu toate că cea mai mare parte din impresionanta corespondenţă dintre Platon şi conducătorii Siracuzei este astăzi considerată a fi fost scrisă, de fapt, într-o epocă mai târzie, povestea legăturilor lui Platon cu curtea siracuzană ne reaminteşte faptul că nu doar mărfurile greceşti, ci şi ideile greceşti călătoreau, la acea vreme, pe tot cuprinsul Mediteranei.

Tiranul Dionysios I a fost cel care a făcut pace cu Cartagina; dar tot el a fost şi cel care a reaprins conflictul cu Cartagina, mai târziu, în 398, luând cu forţa Motya, cetatea pe care o cuceriseră fenicienii în vestul Siciliei. Locuitorii au fost masacraţi şi nici măcar femeile şi copiii n-au fost cruţaţi, ci au ajuns imediat pe pieţele de sclavi; negustorii greci care trăiau acolo au fost crucificaţi ca trădători.[7] Acesta a fost sfârşitul istoriei cetăţii Motya, dar începutul unui conflict încă şi mai aprig, care a făcut ca, până la urmă, o imensă flotă cartagineză să ajungă, în anul 396, în portul din Siracuza. Din nou, oraşul era ameninţat cu distrugerea; din nou, siracuzanii au profitat de pe urma poziţionării portului lor ca să nimicească flota inamică şi în acelaşi timp, pe uscat, să atace şi forţele pedestre ale duşmanilor. Văzând că e pe cale să fie înfrânt, Himilcon, comandantul cartaginez, a făcut o înţelegere secretă cu Dionysios şi a evacuat, salvându-i, cât a putut mai mulţi soldaţi originari din Cartagina, abandonându-şi însă aliaţii iberici, siculi şi libieni. Ibericii cei păroşi, mercenari profesionişti, au fost înglobaţi în forţele armate siracuzane. Lucru şi mai grav, în regiunile din Africa de Nord aflate sub stăpânire cartagineză era din ce în ce mai multă rumoare şi, pentru o vreme, părea că însăşi Cartagina avea să fie copleşită de mulţimea de sclavi şi răzvrătiţi care se adunase pe locul Tunisului de astăzi, nu departe de Cartagina. Rebelii s-au risipit până la urmă, însă Cartagina a trecut printr-un cutremur politic. Singura soluţie era să cedeze către tiranul Siracuzei cetăţile greceşti câştigate în virtutea precedentului tratat de pace, cu

toate că umilinţa n-avea să fie deplină: aşezările punice rămâneau sub stăpânire cartagineză. Dionysios îşi abătuse atenţia de la acestea conducând incursiuni în alte locuri din Mediterana – în 384 a atacat Pyrgoi, portul exterior al cetăţii etrusce Caere, luând cu el, locul odată cucerit, un tezaur imens evaluat la aproximativ 1 500 de talanţi, sumă cu care putea plăti o armată însemnată. Avea, probabil, nevoie şi de faima pe care i-o aducea această victorie, fiindcă atleţii trimişi de el la Jocurile Olimpice din acel an fuseseră batjocoriţi drept reprezentanţi ai unui tiran cu nimic mai bun decât regele perşilor. Dionysios n-a căutat să întemeieze un imperiu siracuzan, ci să-şi impună, fără scrupule, propria autoritate şi putere, atitudine pe care atenienii au aprobat-o în mod tacit atunci când i s-au adresat cu numele de „*archon* (arhonte, conducător) al Siciliei".[8] Şi-a manifestat în mod evident intenţia şi interesul de a reîncepe lupta pentru obţinerea stăpânirii asupra Siciliei şi seria de noi conflicte dintre Siracuza şi Cartagina din anul 375 a culminat cu pierderea unei întregi armate cartagineze – 15 000 de soldaţi, dintre care două treimi au fost ucişi, iar o treime au fost aruncaţi în sclavie. Cartagina a ripostat şi s-a răzbunat înfrângându-l pe Dionysios şi ucigând 14 000 de soldaţi siracuzani. Rezultatul a fost că, până la urmă, Cartagina a reuşit să-şi păstreze supremaţia asupra regiunilor din vestul Siciliei pe care le stăpânea de multă vreme şi chiar şi-a recăpătat stăpânirea asupra unora dintre cetăţile greceşti cucerite de Hannibal.

II

ÎN CIUDA RELAŢIILOR MEREU OSTILE DINTRE CARTAGINA ŞI SIRACUZA, rezultatul tuturor acestor războaie a fost că, de fapt, Cartagina s-a apropiat foarte mult de lumea grecească. Cetatea se despărţise acum, din toate punctele de vedere, de Fenicia; şi nu ştim sigur cât de intens era comerţul pe care Cartagina îl întreţinea cu Tirul şi Sidonul la sfârşitul secolului al IV-lea, în comparaţie cu puternicele legături pe care Cartagina le reînnodase cu cetăţile greceşti din Elada, din Sicilia şi din Italia. Zeul cartaginez Melqart era identificat cu Heracles. Cartaginezii erau convinşi că îi aduseseră o mare jignire zeiţei Demeter prădându-i unul dintre templele din Sicilia, aşa că au importat cultul ei la Cartagina, încercând chiar să oficieze ritualurile de la templu potrivit tipícului grecesc, cu ajutorul grecilor care locuiau în cetate.[9] Cartaginezii au învăţat limba greacă – la un moment dat, când relaţiile dintre greci şi

cartaginezi erau foarte proaste, li s-a interzis să mai înveţe şi să mai vorbească greaca, o dovadă clară că aceasta devenise a doua limbă vorbită de elita locală, după punică. Membrii acestei elite exploatau în mod activ solul fertil de-a lungul coastei Africii de Nord, deţinând adesea, nu departe de acea zonă, moşii bogate, unde aveau grâne, fructe şi vin din belşug. Oraşele mai mici întemeiate de fenicieni de-a lungul coastei africane erau acum cetăţi supuse. Se încheiau din ce în ce mai multe căsătorii între cartaginezi şi populaţia locală, o practică de la care nu se abăteau nici familiile cartagineze conducătoare, care se înrudeau uneori cu membri ai familiilor regilor berberi din regiune sau chiar cu membri ai familiilor greceşti de vază din Sicilia. Cartagina ajunsese un oraş cosmopolit, cu mai bine de 200 000 de locuitori, probabil, cu vaste suburbii şi cu porturi comerciale şi navale.

De-a lungul secolului al IV-lea, cartaginezii au supravegheat îndeaproape Siracuza. Au purtat, de asemenea, lupte aprige pentru a obţine supremaţia pe mările dintre Africa şi Sicilia, ca şi asupra insulei. În 344–343, când amiralul corintian Timoleon a devenit salvatorul Siracuzei, toată lumea şi-a dat seama cât de valoroasă era de fapt strâmtoarea. Acest amiral ajunsese faimos şi fiindcă organizase o conspiraţie ca să-şi ucidă fratele şi să ajungă tiran al Corintului în locul lui. Plutarh povesteşte că Timoleon şi-a acoperit faţa şi a plâns amarnic în vreme ce ceilalţi doi conspiratori i-au ucis fratele.[10] Timoleon părea aşadar un aliat ideal pentru nobilii siracuzani nemulţumiţi de politicile lipsite de scrupule ale dinastiei tiranului Dionysios. Încă de când Corintul a întemeiat Siracuza, toată lumea şi-a dat seama că de fapt Corintul avea să rămână mereu locul în care se putea merge pentru a cere ajutor, chiar dacă acesta nu mai era una dintre principalele forţe politice şi economice ale lumii greceşti şi putea oferi doar o flotă foarte mică. Cartagina a trimis corăbii care să întâmpine şi să blocheze flota cu care sosea Timoleon, însă acesta a reuşit cumva să se strecoare, iar Cartagina s-a trezit astfel târâtă într-un nou război devastator: 3 000 de cartaginezi au murit în luptă în anul 341, în vestul Siciliei, iar generalul cartaginez, Hasdrubal, a fost crucificat când s-a întors acasă – pedeapsa obişnuită pentru incompetenţă pe câmpul de luptă. Cartagina nu şi-a pierdut ţinuturile din vestul Siciliei aflate sub stăpânirea ei, însă Timoleon s-a proclamat conducător al insulei, având grijă ca în aproape fiecare cetate grecească să fie instaurat un sistem de guvernare aristocratică. Apoi, vreme de două decenii, tiranii n-au mai fost la modă; şi,

lucru mai important, grecii sicilieni păreau că înţeleseseră cât de important este să fie uniţi şi să colaboreze.[11]

Pe vremea lui Plutarh, care a murit în anul 120 d.Hr., Timoleon era aclamat drept eroul iubit de zei care „stârpise tirania din rădăcini“ şi eliberase Sicilia de sub stăpânirea punilor barbari. În realitate, Timoleon nu era cu mult diferit de tiranii de dinaintea lui. Preluase puterea cu ajutorul mercenarilor şi, înlăturându-i pe ceilalţi tirani mărunţi de pe insulă, îşi afirma, de fapt, atât de disputata supremaţie asupra Siracuzei. Un lucru bun la el a fost că a avut bunul-simţ de a se retrage de la conducere la bătrâneţe, suferind de cataractă şi respectat de locuitorii Siracuzei. Celălalt lucru care i-a salvat imaginea a fost că în timpul conducerii lui s-a petrecut o revigorare a economiei aproape în întreaga Sicilie. Multe cetăţi au fost reconstruite, inclusiv cele care fuseseră devastate de războaiele cu Cartagina: Akragas (Agrigentul) şi Gela, de exemplu, au revenit la viaţă; nu mai puţin important, mici centre populate de greci au crescut şi s-au dezvoltat mult. Scornavacche, în sud-estul Siciliei, este locul unde existase un mic oraş grecesc care în 405 fusese distrus în urma unui atac al siculilor, dar care acum ajunsese un centru important de industrie a ceramicii.[12] Această renaştere a fost opera noilor colonişti, dar şi a vechii populaţii siculo-greceşti. Timoleon a adus, probabil, peste 60 000 de colonişti chiar din Grecia şi din cetăţile greceşti din sudul Italiei. Comerţul cu cereale dintre Sicilia şi Atena ajunsese, la sfârşitul secolului al IV-lea, din ce în ce mai constant; dacă judecăm după numărul mare de monede corintiene datând din aceeaşi perioadă descoperite în Sicilia, se pare că existau legături comerciale deosebit de puternice între cetăţile din Marea Ionică şi Corint, fiindcă prin Corint treceau toate produsele agricole siciliene care erau transportate în Grecia.[13] Ar fi o greşeală să punem acest nou val de prosperitate doar pe seama eforturilor lui Timoleon. Secolul al IV-lea a fost momentul unei mai extinse revigorări a comerţului în centrul Mediteranei. Ciuma care izbucnise în timpul Războiului Peloponesiac aproape că trecuse, iar populaţia îşi revenea încet-încet. Atât Cartagina, cât şi cetăţile greceşti din Sicilia avuseseră parte de îndelungi perioade de pace, suficiente pentru a-şi restabili legăturile comerciale cu orientul şi occidentul. Cartagina, de pildă, se bucura de legături comerciale strânse cu Atena şi obţinea beneficii, de asemenea, de pe urma legăturilor cu Spania.

Ultimul conflict major dintre Cartagina şi Siracuza a izbucnit în anul 311. Hamilcar, comandantul cartaginez din vestul Siciliei, a avut de înfruntat un inamic redutabil, Agathokles, care a reuşit să răstoarne sistemul de guvernământ instituit de Timoleon şi să se proclame tiran al Siracuzei. Agathokles, ca şi predecesorii săi, urmărea să pună toată sau cea mai mare parte din Sicilia sub stăpânirea Siracuzei. Hamilcar se gândea în schimb că cel mai mult ar servi interesele Cartaginei o înţelegere prin care Siracuza să preia controlul în estul şi centrul Siciliei; cartaginezii vedeau, cu îngrijorare, cum Agathokles era din ce în ce mai interesat de cetatea Akragas, care se afla nu departe de propriile lor aşezări din vestul Siciliei. În 311 Agathokles a mărşăluit împreună cu o armată imensă către Akragas, însă o flotă cartagineză formată din cincizeci sau şaizeci de corăbii a reuşit să ajungă la timp şi să-l alunge pe Agathokles. În anul următor, Hamilcar a debarcat cu 14 000 de oameni (de fapt doar unul din şapte era cetăţean al Cartaginei) şi apoi a măturat totul în cale în Sicilia, ajutat de forţele locale nemulţumite de ambiţiile lui Agathokles. Tiranul Siracuzei şi-a dat imediat seama că nu mai avea nici o ieşire şi că pierduse războiul în Sicilia. Posesiunile lui au trecut în stăpânirea Siracuzei. Însă tot îi mai rămăsese ceva: banii şi trupele – 3 000 de mercenari greci şi alţi 3 000 de mercenari etrusci, samniţi şi celţi aduşi din Italia. Dacă-i adăugăm şi pe cei 8 000 de oameni pe care îi recrutase dintre localnici, constatăm că adunase forţe cât pentru o flotă de şaizeci de corăbii de război; iar în august 310 î.Hr. flota aceasta a ajuns pe coasta din apropierea Cartaginei, după ce a reuşit să treacă de o barieră formată din vase cartagineze. Neînfricat şi de o cutezanţă sfidătoare, Agathokles şi-a debarcat oamenii, şi-a incendiat corăbiile (fiindcă nu avea oameni care ar fi putut rămâne să le păzească) şi şi-a condus trupele în marş către Cartagina, aşezându-şi tabăra în apropiere, pe locul unde azi se află Tunisul.[14] Asta însemna că de fapt Cartagina se afla sub asediul siracuzanilor exact în timp ce Siracuza se afla sub asediul cartaginezilor.

Cum avea foarte uşor acces la mare, Cartagina era imposibil de încercuit şi cucerit fără forţe navale serioase, aşa că nici măcar când Agathokles a reuşit să cucerească zona de coastă nord-africană încă nu îşi asigurase şi capitularea cetăţii. Şi totuşi, probabil Cartagina a fost foarte afectată după ce şi-a pierdut ogoarele mănoase şi livezile. În momentul în care Agathokles a debarcat şi a pornit la atac pe uscat împotriva cartaginezilor, aliaţii lui libieni au dezertat –

în jur de 10 000 de soldaţi –, iar 3 000 dintre mercenarii săi italieni şi greci au fost ucişi pe câmpul de luptă. După cum bine s-a spus, Agathokles „nu era pe măsura lui Alexandru nici ca iscusinţă, nici ca resurse“.[15] Însă măcar înţelegea că venise vremea să facă pace şi, în mod previzibil, din acel moment harta Siciliei a revenit la vechiul ei aspect, cu Cartagina stăpânind peste capătul vestic şi grecii păstrând conducerea asupra zonelor de est şi centru.[16] Surprinzător, această înfrângere nu a însemnat sfârşitul carierei lui Agathokles. El şi-a afirmat puterea în calitate de „rege al Siciliei“ luându-şi acest titlu nou şi neobişnuit din dorinţa de a-i imita pe regii greci care, începând cu Filip şi Alexandru ai Macedoniei, se proclamaseră conducători ai estului Mediteranei. Şi a început să-şi îndrepte ambiţiile imperiale spre alte regiuni, mai ales spre Adriatica, măritându-şi fiica cu regele Pyrrhus al Epirului – văr cu Alexandru cel Mare şi general de mare talent, la fel ca acesta – şi încheind astfel o alianţă cu el; o altă alianţă a încheiat-o cu Ptolemeii, conducătorii Egiptului. A luat în stăpânire insulele Kerkyra şi Lefkada din Marea Ionică şi şi-a extins conducerea şi asupra sudului Italiei, zonă pe care a cotropit-o de două ori. Şi totuşi, Agathokles n-a lăsat nici o moştenire concretă: n-a reuşit să întemeieze o dinastie, aşa cum sperase, iar imperiul lui maritim n-a supravieţuit după ce a fost asasinat în 289 î.Hr.[17]

Adevărata moştenire a lui Agathokles a fost faptul că cel mai aprig duşman al lui, Cartagina, a supravieţuit şi a continuat să prospere. Mai mult, romanii au cerut o reînnoire a tratatului lor comercial cu Cartagina, încheiat în anul 509 î.Hr. În vreme ce, în 509, cartaginezii încă îi vedeau pe romani doar ca pe nişte vecini destul de folositori ai prietenilor lor etruscii, acum ei aveau de-a face cu o mare putere din Italia, putere care, peste doar câteva generaţii, avea să încerce să scoată cu totul Cartagina în afara Siciliei. Ca să putem înţelege toate aceste evoluţii trebuie, din nou, să ne întoarcem în timp.

III

LA ANUL 300 Î.HR., PROEMINENŢA şi, desigur, întâietatea Romei în Peninsula Italică era rezultatul războaielor purtate pe uscat; Roma nu avea nici o ambiţie să ajungă o mare putere navală, iar tratatele cu Cartagina, reînnoite în 348 î.Hr., arată că romanii care au străbătut mările au călătorit ca negustori, nu ca oameni de arme. Aceste tratate ofereau garanţii că ei n-aveau să se abată în

regiunile aflate în sfera de influenţă cartagineză, mai ales în Sicilia, cu toate că în vremurile de foamete aprigă, de exemplu în 493, cerealele au fost aduse la Roma tocmai din Sicilia.[18] Principala preocupare a celor dintâi romani a fost să înfrângă popoarele vecine, precum volscii, care coborâseră din Apenini în speranţa de a se aşeza în ţinuturile întinse din Latium, la sud de Roma. Romanii au mai avut de înfruntat şi o altă mare ameninţare, în 390 î.Hr., venită din partea invadatorilor gali, de care i-a salvat, în vreme de noapte, în urma unui episod ajuns celebru, un stol de gâşte guralive. Relaţiile cu etruscii, a căror cultură i-a influenţat pe romani în mare măsură, au fost mult mai complexe, însă distrugerea din temelii a uneia dintre cele mai importante cetăţi etrusce, Veii, în 396 î.Hr., a marcat o primă etapă a procesului de cucerire şi supunere a ţinuturilor etrusce sudice.[19] După căderea cetăţii Veii, unde se putea ajunge pe jos de la Roma, restul cetăţilor etrusce n-au mai fost distruse, ci incluse în reţeaua de teritorii stăpânite de romani; după ce a fost înfrântă, în 253, bogata cetate Caere a devenit un aliat subordonat al Romei şi a pierdut controlul asupra unei părţi din zona ei de coastă, inclusiv asupra portului Pyrgoi, unde în trecut se adunaseră şi se aşezaseră mulţi negustori greci şi cartaginezi. Aşadar nu e o coincidenţă faptul că, la doar câteva decenii după ce îşi începuseră cuceririle şi expansiunea de-a lungul coastei de sud a Etruriei, romanii au reuşit să-şi construiască flote imense şi să înfrângă flotele militare cartagineze în largul Siciliei. Pe lângă faptul că obţinuseră controlul asupra multor centre de pe coasta Etruriei, romanii au început apoi să-şi dezvolte propriul port exterior, Ostia, cu toate că rolul lui iniţial fusese acela de canal pe unde mărfurile şi proviziile din Magna Graecia şi din Etruria ajungeau, pe Tibru, la Roma.[20]

Corăbiile comerciale veneau şi plecau, dar flota militară romană pare să fi apărut aproape de nicăieri, gata înarmată. Romanii au răspuns cu pasivitate la ameninţările venite de pe mare: în 338 î.Hr. piraţii volsci din Antium (Anzio), de pe coasta latină, au atacat gurile Tibrului, dar au fost învinşi şi alungaţi, iar romanii au dus cu ei înapoi acasă, drept trofee, *rostra* – rostrurile sau pintenii corăbiilor pe care le distruseseră. Aceste *rostra* au fost expuse în Forul Roman, pe podiumul de unde se ţineau discursuri, ceea ce explică faptul că termenul *rostrum*, rostru, înseamnă până astăzi şi platformă, podium de pe care cineva poate ţine un discurs.[21] Câţiva ani mai târziu, pe la 320 î.Hr., un tratat cu cetatea Taras, din sudul Italiei, întemeiată de coloniştii spartani,

stipula că corăbiile romane nu aveau voie să intre în golful Taranto, delimitând aşadar sfera de influenţă tarentină şi protejând interesele comerciale ale cetăţii care ajunsese pe vremea aceea să deţină supremaţia în sudul Italiei şi să conducă „Liga cetăţilor italiote“.[22] Deşi ar fi de aşteptat ca tratatul să fi statornicit şi relaţii de prietenie, explicaţia mai probabilă pentru această înţelegere ar fi că de fapt campaniile militare pe uscat ale romanilor împotriva samniţilor şi a altor duşmani aduseseră oştirile romane din ce în ce mai aproape de cetăţile greceşti; drept urmare, trebuiau stabilite şi trasate pe hartă nişte limite. Tratatele, contractele şi celelalte tipuri de documente legale menţionează adesea situaţii posibile, dar nu imediate şi nici măcar reale, iar până astăzi încă nu s-au descoperit dovezi că Roma ar fi căutat să-şi înarmeze flote imense, cu toate că în 311 *duumviri navales*, literal „doi bărbaţi navali“, au fost desemnaţi să construiască o *classis*, o flotă, şi să se asigure că aceasta e menţinută în stare bună de funcţionare.[23] Dar era, probabil, o flotă mică.

Războiul cu samniţii a împins armatele romane tot mai departe către sud, în strădaniile lor de a încercui vastele şi puternicele oştiri samnite. În 282 î.Hr., când zece corăbii sub comandă romană au ajuns până la urmă în Golful Taranto, acestea au fost atacate de grecii din Taras, iar romanii au pierdut jumătate din flotilă; fără să se dea bătuţi, romanii şi-au aşezat o garnizoană în oraşul Thourioi (Thurii), care se afla tot în Golful Taranto şi care ceruse ajutorul Romei împotriva atacurilor pornite de locuitorii din hinterlandul lucanic. Cetatea Taras nu s-a arătat ostilă faţă de Roma fiindcă s-ar fi temut de pericolul de pe mare, căci cele zece corăbii romane nu însemnau nimic faţă de sutele de corăbii pe care le puteau mobiliza cetăţile maritime greceşti; adevărata ameninţare era faptul că prezenţa romană pe uscat avea să dezbine Liga Italiotă şi să stârnească cetăţile greceşti din sudul Italiei una împotriva alteia.[24] Frica de Roma i-a determinat pe tarentini să-şi îndrepte privirile către Adriatica şi să ceară ajutorul regelui Pyrrhus al Epirului; acesta se pretindea urmaş al lui Ahile, aşa încât ecourile Războiului Troian se simţeau din plin în campania lui împotriva Romei, care, la vremea aceea, deja se lăuda că fusese întemeiată de urmaşii troianului Eneas. Nu e sigur dacă regele Pyrrhus se vedea pe sine drept viitorul stăpân al Mediteranei, întemeind un imperiu apusean la fel de vast precum cel pe care vărul său, Alexandru, îl crease în Răsărit; se poate ca el să fi râvnit doar recompensele pe care grecii de la apus erau dispuşi să

le ofere în schimbul unei asemenea armate impresionante de mercenari, organizată în falange şi dotată cu elefanţi. Aşa cum se temeau tarentinii, cetăţile din sudul Italiei au ales să i se alăture Romei, dar, unele, şi lui Pyrrhus, iar când Pyrrhus a înaintat în Italia câteva dintre cetăţile care până atunci sprijiniseră Roma şi-au schimbat dintr-odată, oportuniste, opţiunea. Pyrrhus a deţinut controlul asupra sudului şi centrului Italiei între 280 şi 275 î.Hr.; însă victoriile lui i-au adus prea puţine beneficii, aşa încât, la doar câţiva ani după ce Pyrrhus, exasperat, s-a retras, Roma a luat în stăpânire Tarasul. Cetăţile greceşti din sudul Italiei au continuat să-şi vadă de treburi, făcând uneori pe plac Romei (de exemplu, în cazul baterii unor monede pe care a fost înfăţişat chipul zeiţei Roma).[25] Romanii nici n-au dorit şi nici n-au fost în stare să stăpânească peste oraşele din zonele sudice îndepărtate atâta vreme cât s-au considerat o mare putere pe uscat adânc înrădăcinată în Latium. Şi-au întemeiat şi ei câteva aşezări: Paestum – la sud de Napoli, Cosa – în Etruria – şi Ariminum (Rimini) erau cetăţi de coastă care aveau drept misiune apărarea căilor de comunicare pe uscat şi pe mare de-a lungul ţărmurilor Italiei, dar mai ales zonele continentale, de exemplu hotarele ţinutului samnit, care aveau să devină mai târziu colonia Beneventum (Benevento).[26]

Războaiele Punice au scos Roma din carapacea ei italică. Cartagina intrase şi ea în război împotriva lui Pyrrhus şi a obţinut o importantă victorie navală în anul 276 î.Hr., scufundându-i două treimi din flotă (formată din peste o sută de corăbii).[27] Primul Război Punic a fost purtat în Sicilia şi în Africa şi a avut drept rezultat, pentru prima dată, extinderea influenţei romane în largul mării; cel de-al Doilea Război Punic (în majoritate, campanii pe uscat) i-a purtat pe romani în Spania, cu toate că principalul câmp de bătaie a fost Italia însăşi, mai ales după invazia lui Hannibal prin Alpi; cel de-al Treilea Război Punic, foarte scurt, a adus implicarea din ce în ce mai puternică a Romei în treburile din Africa şi s-a încheiat cu distrugerea Cartaginei în anul 146 î.Hr. Straniu e că, cel puţin la început, romanii nu aveau intenţii şi scopuri prea clare. Romanii nu porniseră să distrugă din temelii Cartagina; dimpotrivă, aveau vechi tratate încheiate cu această cetate şi la mijloc nu se afla nici un conflict de interese evident.[28] Între primul şi al doilea război a fost un răstimp de pace în care relaţiile dintre Roma şi Cartagina, dacă nu chiar şi încrederea reciprocă, se îmbunătăţiseră. Şi totuşi, la sfârşitul războaielor Roma s-a ridicat drept o mare

putere mediteraneeană, extinzându-şi stăpânirea nu doar peste Cartagina, cetatea învinsă şi ajunsă o ruină, ci şi, în acelaşi an, peste mare parte din Grecia. Acesta este, poate, un alt exemplu de imperiu dobândit „într-un moment de neatenţie". Roma a început să-şi construiască o imensă flotă de război doar atunci când şi-a dat seama că acest lucru era esenţial pentru a câştiga Primul Război Punic. Ambele cetăţi au fost implicate, înainte vreme, într-o serie de conflicte printre care şi unele dintre cele mai mari bătălii navale din Antichitate, soldate cu zeci de mii de victime atât pe uscat, cât şi pe mare. Nu degeaba au comparat istoricii izbucnirea Războaielor Punice cu Primul Război Mondial, când, iarăşi, o serie de incidente aproape fără importanţă au iscat o scânteie de la care până la urmă s-a aprins focul ce a cuprins regiuni atât de întinse.[29] La fel cum Primul Război Mondial a fost mult mai mult decât un conflict între Germania şi alianţa anglo-franceză, Războaiele Punice au fost mult mai mult decât un conflict între Cartagina şi Roma, fiindcă nu la mult timp după izbucnirea războiului au apărut şi alte interese: oraşele iberice, regii nord-africani, căpeteniile din Sardinia şi, în decursul Primului Război Punic, cetăţile greceşti din Sicilia. În oştirile pe care Hannibal le-a condus împotriva Romei erau şi recruţi gali, etrusci şi samniţi; iar în flotele pe care Roma le-a trimis împotriva cartaginezilor se găseau şi foarte multe – probabil marea majoritate – corăbii furnizate de greci şi de alţi aliaţi din centrul şi sudul Italiei. Dacă dăm acestor războaie numele de „războaie punice" afirmăm, în mod eronat, că majoritatea conflictelor s-au desfăşurat pe fondul unei vechi şi neîntrerupte rivalităţi de moarte între Cartagina şi Roma.[30]

IV

ISTORICII ANTICI ERAU UIMIŢI de durata, intensitatea şi brutalitatea Războaielor Punice. Polibiu, istoricul grec care a fost martor la ascensiunea Romei, beneficia de patronajul unuia dintre generalii din Războaiele Punice şi era de părere că Primul Război Punic a fost cel mai mare război purtat vreodată. Durata acestui război – din 264 până în 241 î.Hr. – o depăşise cu mult pe cea a Războiului Troian, iar cel de-al Doilea Război Punic (218–201) a fost de asemenea lung şi istovitor, lăsând în urma lui un dezastru pentru toată agricultura.[31] Războiul cu Cartagina a început cu neînţelegerile iscate departe de Roma, dar nici una din cele două mari cetăţi nu şi-a dat seama că ar fi fost în interesul lor să intervină în acele neînţelegeri. Criza a început când

Messina, cetate aflată în vârful cizmei italice, a fost atacată şi cucerită de un grup de mercenari din Campania care mai înainte îl slujiseră pe Agathokles, tiranul Siracuzei, şi care erau cunoscuţi sub numele de mamertini, sau „oamenii zeului Marte". Aceştia au ajuns în regiune pe la anul 280 î.Hr. şi, de capul lor, au făcut o mulţime de fărădelegi, atacând oraşele din estul Siciliei; romanii s-au trezit implicaţi şi ei în acele acţiuni, fiindcă avuseseră atât de mare succes în propriile campanii din Italia, încât ajunseseră până la Rhegion (Reggio), cetate grecească situată chiar vizavi de Messina, şi o cuceriseră în anul 270. Aşadar Sicilia intrase deja în vizorul romanilor; dar asta nu înseamnă că intenţionau să cucerească insula. Când noul conducător al Siracuzei, Hieron, i-a înfrânt pe mamertini în luptă, mercenarii s-au speriat şi au trimis mesageri atât la Roma, cât şi la Cartagina, cerând ajutor militar. Hieron era o forţă care trebuia luată în considerare; avea legături comerciale şi diplomatice cu Ptolemeii, în Egipt, şi, urmând o veche şi ilustră tradiţie, nu doar că patrona Jocurile Olimpice, ci chiar concura la unele probe.[32] Din fericire, o flotă cartagineză se afla în apropiere, pe insula Lipari, iar amiralul ei i-a convins pe mamertini să-l lase să aşeze o garnizoană cartagineză în Messina.[33]

Mamertinilor nu le plăcea să fie la cheremul nimănui, aşa că nu după mult s-au răzgândit; s-au întors către Roma, cerând sprijin împotriva cartaginezilor. Dar Senatul n-a fost uşor de convins că Roma ar trebui să se implice într-un conflict izbucnit dincolo de peninsulă. Polibiu spune că mulţi romani se temeau că, astfel, cartaginezii aveau să ia complet în stăpânire Sicilia, după care aveau să înceapă să se amestece şi în treburile Italiei.[34] Potrivit uneia dintre versiuni, Senatul nu dorea să ia o hotărâre, aşa încât o adunare populară a votat pentru implicarea în război. Chiar şi aşa, acesta nu era un război împotriva Cartaginei. Generalul roman trimis în Sicilia l-a atacat pe Hieron, cum o făcuseră şi cartaginezii. Misiunea lui era să apere Messina de duşmanii mamertinilor. Ideea că de fapt generalul intenţiona să cucerească Sicilia şi să alunge de pe insulă forţele punice nu are nici o noimă. Scopul lui era să restabilească echilibrul de puteri în regiune. Probabil că, de fapt, mamertinii au reuşit să alunge singuri garnizoana cartagineză din Messina; apoi, odată ajuns acasă, comandantul cartaginez a fost crucificat *pour encourager les autres*[9]. Romanilor le-a fost greu să pătrundă prin Strâmtoarea Messina, iar pe insula Lipari se afla o flotă

cartagineză foarte puternică – în plus, generalul roman nu avea deloc experienţă pe marea învolburată dintre Italia şi Sicilia; aşadar, deloc surprinzător, ajutorul direct acordat de romani mamertinilor a fost destul de haotic. Când în sfârşit a ajuns, generalul n-a reuşit altceva decât să-l împingă pe tiranul Hieron al Siracuzei să încheie o alianţă necinstită cu Cartagina. Acţiunile romanilor au fost apoi împiedicate de faptul că duceau mare lipsă de corăbii. Comandantul lor, Appius Claudius, a cerut ajutor de la Taras, Velia, Napoli şi alte cetăţi greceşti pentru a încropi o flotă alcătuită din trireme şi pentecontere (cu câte cincizeci de vâslaşi).[35] Se spune că după ce au zdrobit flota romană, cartaginezii au trimis la Roma un mesaj arogant: ori acceptaţi înţelegerea pe care v-o propunem, ori n-o să mai puteţi nici măcar să vă spălaţi pe mâini în mare.[36] Chiar şi aşa, Cartagina spera că va obţine pacea.

9. În limba franceză, în original: „pentru a-i încuraja pe alţii“ – referire ironică la o acţiune (de pildă o execuţie) care, prin puterea exemplului, era menită să-i constrângă pe alţii să se supună. (N. tr.)

Romanii erau prea mândri ca să dea atenţie unei asemenea ameninţări şi, pe la 263–262 î.Hr., aveau deja în Sicilia cel puţin 40 000 de oameni înarmaţi şi gata de luptă. Hieron al Siracuzei a fost impresionat de asta şi a hotărât să-l sprijine pe cel care părea că va ieşi învingător, trecând de partea Romei, după ce multă vreme fusese de partea Cartaginei (hotărâre pentru care probabil a primit şi o recompensă generoasă). Şi mai important, romanii reuşiseră să găsească o soluţie pentru a transporta pe mare mulţi soldaţi deodată – soldaţi care nu erau toţi romani sau de neam latin, ci şi recruţi din rândul popoarelor aliate din Italia, în vreme ce şi în tabăra cartagineză din Agrigent se găseau foarte mulţi mercenari iberici, gali şi liguri.[37] Roma a ieşit învingătoare, a jefuit cetatea, i-a vândut ca sclavi pe toţi cei 25 000 de locuitori şi a pornit să împlinească ceea ce acum părea un plan realist: să-i alunge pe cartaginezi din Sicilia.[38] Şi totuşi, asta nu înseamnă că Roma se vedea deja stăpâna unei Sicilii coloniale. Ambiţiile ei erau mult mai modeste. Roma era mulţumită atâta timp cât avea garantat accesul la grânele din Sicilia, căci populaţia ei crescuse nemaipomenit de mult. Oricât au dispreţuit optimaţii romani din generaţiile următoare viaţa dedicată comerţului, existau puternice motive de natură comercială pentru care războiul trebuia continuat, odată ce începuseră să se întrevadă şansele de a fi câştigat.[39]

Roma avea nevoie de o flotă de război adecvată. Polibiu scrie că doar din acel moment au început romanii să-şi construiască propria flotă.[40] Tot atunci s-a produs şi importanta ruptură de o practică veche: romanii au încetat să se mai bazeze pe corăbiile furnizate de aliaţii greci sau de clienţii etrusci, trecând la o flotă de război care cuprindea cu mult mai mult decât cele zece sau douăzeci de corăbii de care se ocupau „cei doi bărbaţi navali“. Modul în care au obţinut romanii această flotă rămâne un mister şi mai mare decât modul în care şi-au alcătuit spartanii flota. Sparta beneficia de experienţa şi iscusinţa cetăţilor greceşti vecine, dintre care multe se aflau în sfera ei de influenţă. Acum, în 261 sau 260, se luase hotărârea că Roma trebuie să construiască o sută de cvincvireme şi douăzeci de trireme. Romanii capturaseră o cvincviremă cartagineză şi au folosit-o drept model.[41] Rămân un mare mister şi următoarele: cum şi-au echipat şi înarmat romanii flota pe care şi-au construit-o, cum au dobândit principalele cunoştinţe şi deprinderi de navigaţie care aveau să-i ajute să străbată cu corăbiile toate locurile pline de capcane din mările Tireniană şi Ionică, cum au reuşit să asambleze puzzle-ul-mozaic de bârne şi bucăţi de cherestea de diferite forme şi mărimi, cum, mai ales, au reuşit aşa ceva în doar şaizeci de zile după ce le fusese adusă cheresteaua tăiată (aşa cum avea să precizeze mai târziu Pliniu cel Bătrân) – având în vedere că folosirea lemnului aceluia proaspăt tăiat şi încă neuscat ar fi putut crea mari probleme când se zvânta şi începea să se contracte. Polibiu remarca cu justeţe că acele corăbii erau „prost construite şi greu de urnit din loc“[42]. Soluţiile de etanşare şi tachelajul trebuiau fie obţinute, fie produse. Se spune că membrii echipajelor romane se antrenau din greu mai întâi pe uscat, vâslaşii deprinzând tehnica şi dezvoltându-şi rezistenţa înainte să cuteze să pornească pe mare. Dovezi în plus care fac plauzibilă ipoteza construirii în timp record a flotei romane au apărut când au fost descoperite resturile unei corăbii de război cartagineze pe ale cărei bârne se zăresc litere din alfabetul punic (litere care ţineau şi loc de cifre) – dovadă că la Cartagina corăbiile erau probabil asamblate potrivit unor indicaţii numerice. Nu ştim dacă liniile de asamblare romane se aflau la Ostia sau în cetăţile greceşti din sudul Italiei, dar în orice caz asamblarea a fost o operaţiune extrem de costisitoare. După ce la început ezitase îndelung, acum Roma se angaja fără rezerve în războiul cu Cartagina; şi totuşi, romanii nu aveau încă în minte nişte

obiective clare. Dar purtarea acelui război devenise o chestiune de onoare.

Rămâne o problemă deschisă şi dacă această flotă a fost sau nu eficientă. Prima încercare de a o folosi, la Lipari, a fost un dezastru; comandantul roman a fost reţinut în portul insulei Lipari, iar echipajul lui s-a speriat atât de tare, încât a fugit. Totuşi, nu după mult timp a urmat o victorie în aceleaşi ape, la Mylai, victorie înlesnită de o invenţie: un instrument de apucat care n-a avut viaţă lungă, dar a rămas faimos, denumit *korax* – „corbul“. Acest instrument consta într-o rampă ce putea fi ridicată şi orientată în mai multe direcţii, compensând lipsa de maniabilitate a corăbiilor romane; sub rampă se găsea un ţăruş greu şi ascuţit făcut din fier, care nu doar că agăţa ca o gheară corabia inamică, dar îi şi tăia adânc puntea.[43] Scopul era ca marinarii romani să poată ajunge la bordul corăbiilor cartagineze, pentru ca acolo să facă ce ştiau ei mai bine, să lupte corp la corp. Romanii încă nu se încredeau în mare şi căutau să transforme bătăliile navale purtate cu ajutorul vaselor cu pinteni într-un fel de bătălii pe uscat în care punţile corăbiilor deveneau câmp de luptă pentru soldaţii înarmaţi. Ambele părţi veneau, de la an la an, cu flote tot mai mari şi mai ameninţătoare. Polibiu spune că, în marea bătălie navală din anul 256 de la Eknomos, în vestul Siciliei, 230 de corăbii romane au înfruntat în jur de 350 (mai probabil 200) de corăbii cartagineze şi 150 000 de soldaţi; aceasta a fost „probabil cea mai mare bătălie navală din istorie“.[44] Mai târziu, în timpul aceluiaşi război, într-o bătălie crucială purtată în largul Insulelor Egadice, la vest de Sicilia, în anul 241, numărul de corăbii şi de oameni a fost doar cu puţin mai mic, ceea ce înseamnă că, în ciuda îngrozitoarelor distrugeri provocate de bătăliile în sine şi de furtuni şi în pofida deteriorării inerente pe care o sufereau corăbiile ţinute prea mult timp la apă, şantierele navale lucrau la potenţial maxim pentru a înlocui tot ce se strica sau se pierdea. Cifra indicată, anume sute de corăbii, este, cu siguranţă, impresionantă şi neegalată în secolele următoare, şi totuşi, confuzia cu privire la aceste numere care se regăseşte la mai toţi autorii clasici ne arată cât de uşor se puteau exagera şi pe vremea aceea. Istoricii moderni au fost şi ei fermecaţi de acele cifre, care de fapt capătă un sens doar dacă sunt înţelese ca făcând referire la totalul corăbiilor, nu doar la triremele şi cvincviremele foarte la modă pe atunci – adăugând la socoteală şi vasele de transport care duceau soldaţi, cai, dar mai ales provizii,

fiindcă corăbiile de război nu puteau rezista mai mult de două-trei zile fără apă proaspătă şi provizii generoase de hrană (asemenea provizii de hrană suplimentare mai erau, în general, de găsit şi la negustorii care, nu lipsiţi de un interes anume, rămâneau neutri şi îşi aşezau mărfurile pe ţărm în apropiere de locurile unde se desfăşurau diversele bătălii, în speranţa de a obţine câştiguri rapide).

În mare măsură datorită acelei *korax*, bătălia de la Eknomos a fost un mare triumf al romanilor. Flota romană a învăţat foarte repede şi cum să se grupeze mai bine în poziţie de luptă, anume formând escadrile compacte şi foarte apropiate unele de altele; dar s-au confruntat cu mari dificultăţi în a ţine rândurile strânse în iureşul bătăliei. Aceste formaţii de luptă trebuiau, cu siguranţă, să imite modelul formaţiilor de luptă romane folosite în mod obişnuit pe uscat, oferindu-le romanilor un avantaj asupra flotei cartagineze, ale cărei corăbii erau mai răsfirate fiindcă amiralii puni contau pe uşurinţa cu care vasele lor puteau fi manevrate şi puteau porni în urmărirea duşmanilor. Cartaginezii aveau avantajul vitezei şi preferau să coboare rapid pe puntea laterală sau chiar la pupa corăbiilor inamice, pintenându-i şi înecându-i pe duşmani; la Eknomos, flota cartagineză intenţiona probabil să încercuiască flota romană şi s-o lovească decisiv de pe margini şi din spate.[45] Cu alte cuvinte, bătălia de la Eknomos este importantă în istoria strategiilor navale nu doar datorită numărului de corăbii şi de marinari, ci reprezintă şi un exemplu uimitor de ciocnire între două flote de război cu concepţii foarte diferite despre metodele prin care trebuia purtată o bătălie pe mare.[46]

Victoria de la Eknomos i-a deschis flotei romane calea prin strâmtoarea siciliană şi i-a oferit Romei drum liber către Africa. Planul cel mai important era acum invadarea ţinuturilor din miezul imperiului cartaginez. Dar, atacând Cartagina, romanii nu s-au gândit nici o clipă că aveau s-o şi cucerească, şi cu atât mai puţin că aveau s-o distrugă complet. În anul 256 o flotă romană a debarcat mai bine de 15 000 de oameni la Aspis, puţin mai la est de Cartagina, iar soldaţii au năvălit în fermele şi orăşelele din apropiere, luând, după câte se spune, 20 000 de sclavi, cu toate că mulţi dintre aceştia erau prizonieri romani sau de neam italic care acum puteau fi eliberaţi. Dar romanii nu au reuşit să-şi menţină poziţia în Africa şi, alungaţi, au pornit înapoi pe mare în iulie 255, readucând în Sicilia cel puţin 364 de corăbii.[47] Aici, lipsa de experienţă pe mare le-a pricinuit romanilor un dezastru cu mult mai groaznic decât le-ar fi

putut aduce vreodată flota cartagineză. Comandanţii romani au nesocotit sfatul cârmacilor, care, desigur, nu erau romani şi care îi avertizaseră insistent că nu era deloc sigur să navigheze aproape de ţărmul sicilian într-o perioadă din an cunoscută pentru furtunile ei neaşteptate şi violente. Dar romanii voiau să-şi afirme poziţia şi să intimideze oraşele aflate de-a lungul coastei de sud a Siciliei, pentru ca acestea să capituleze. Furtunile puternice au aruncat multă apă peste bordul corăbiilor lungi şi joase ale romanilor şi le-au scufundat pe toate, mai puţin optzeci, singurele care au supravieţuit din toată acea flotă uriaşă; de asemenea, 100 000 de oameni s-au înecat, aproximativ 15 la sută din totalul efectivelor militare din Italia: „un dezastru mai cumplit ca acesta nu s-a pomenit niciodată, nici pe mare, nici pe uscat“, spune Polibiu.[48]

Actul final al războiului a fost bătălia navală din anul 241 î.Hr. din largul Insulelor Egadice, la vest de Sicilia, bătălie în care flota romană, acum reconstruită, a scufundat sau a capturat cam 120 de corăbii cartagineze; Cartagina şi-a dat atunci seama că trebuia neapărat să ceară pacea. Roma a cerut daune consistente, fără să susţină însă că, din acel moment, Cartagina nu mai avea dreptul să existe. Cetăţii înfrânte i s-a cerut să plătească o despăgubire de optzeci de tone de argint (3 200 de talanţi) de-a lungul a zece ani şi, mai important, să renunţe la interesele din Sicilia şi de pe insulele din largul Siciliei. Cartagina a promis, de asemenea, să nu trimită corăbii de război în apele italiene şi să nu-l atace pe Hieron al Siracuzei, trădătorul care acum era un aliat puternic al Romei.[49] Într-adevăr, principalul beneficiar al victoriei era Hieron, căruia romanii îi încredinţaseră supravegherea zilnică a activităţii din Sicilia. Roma nu avea nici o dorinţă de a-şi extinde stăpânirea directă asupra Siciliei. Scopurile războiului fuseseră stabilite încet şi treptat, dar chiar şi la sfârşit Roma nu a prevăzut nimic mai mult decât neutralizarea Cartaginei. Bineînţeles, flota comercială cartagineză şi-a continuat călătoriile regulate pe tot cuprinsul Mediteranei, fiindcă era obligată să facă asta dacă intenţiona să-i poată plăti Romei imensa sumă în argint pe care aceasta o pretindea.

V

AM ZĂBOVIT MAI MULT asupra Primului Război Punic fiindcă acest conflict marchează momentul în care a apărut prima flotă romană. Al Doilea Război Punic, după cum au căzut de acord şi istoricii antici, a fost o consecinţă firească

a celui dintâi. După ce a fost înfrântă, Cartagina a fost supusă unei presiuni din ce în ce mai mari din partea conducătorilor din Numidia, din hinterlandul Africii de Nord, şi s-a confruntat şi cu o rebeliune în rândul armatei de mercenari care-şi avea taberele în Sicilia. Mercenarii i-au ucis pe comandantul cartaginez şi pe toţi cartaginezii pe care i-au mai găsit pe insulă şi, când în Sicilia au fost trimise trupe suplimentare care să înăbuşe revolta, acestea s-au alăturat, până la urmă, rebeliunii. Totuşi, la un moment dat mercenarii au fost alungaţi, au ajuns în Etruria şi au cerut ajutor Romei, ajutor pe care Senatul s-a arătat dispus să li-l ofere. Romanii erau foarte nemulţumiţi din pricină că, în urma acestei revolte, Cartagina arestase 500 de neguţători italieni care-i sprijiniseră, într-ascuns, pe cei răzvrătiţi. Cartagina şi-ar fi dorit, desigur, să-şi restabilească autoritatea asupra zonelor din Sardinia pe care le stăpânea înainte, dar, confruntaţi cu hotărârea romanilor, cartaginezii au dat înapoi, astfel încât în anul 238 nu doar că au trimis la Roma 1200 de talanţi de argint, ci au cedat chiar şi Sardinia.[50] Aşadar, Roma îşi stabilise, foarte repede, pretenţiile asupra celor mai mari două insule din Mediterana, iar Sardinia o obţinuse aproape numai prin ameninţări. Cartagina era mult prea obosită ca să mai protesteze. E îndoielnic dacă Roma ar fi putut să ridice pretenţii asupra a mai mult de câteva porturi şi centre de coastă frecventate de negustorii punici. Sardinia era de necucerit, cu sutele ei de comunităţi adunate, sub conducerea unor căpetenii independente, în jurul acelor *nuraghi*. Sarzii nu erau mai cooperanţi cu romanii decât erau cu cartaginezii; aşa că Roma a trebuit să aştepte până în 177 î.Hr. ca să obţină o victorie decisivă asupra sarzilor.[51] Roma era interesată mai ales de poziţia strategică a Sardiniei, care-i putea garanta controlul asupra mărilor tireniene; nu insula o doreau cu ardoare, ci zonele ei de coastă, cu porturi sigure, fără piraţi şi fără corăbii de război punice, porturi din care propria flotă putea face rost şi de provizii. Aşadar, Roma începuse deja să-şi creeze o strategie a prezenţei ei în lumea mediteraneeană, bazată, în mod deliberat, pe principiul deţinerii controlului pe mări.

VI

FAPTUL CĂ ROMANII puseseră mâna pe Sicilia şi Sardinia – sau că, mai degrabă, Cartagina fusese alungată de pe acele insule – i-a determinat pe cartaginezi să-şi îndrepte atenţia către apus. Cartagina nu mai rămăsese decât cu

Malta, Ibiza şi câteva mici centre de comerţ din Africa de Nord şi din sudul Spaniei. În Spania, Hamilcar Barca a întemeiat un imperiu care a întrecut cu mult, ca dimensiuni şi ca aspiraţii, reţeaua de aşezări comerciale creată de fenicieni cu multe secole înainte. Hamilcar căuta să obţină stăpânirea pe uscat; dar întrebarea pe care şi-au pus-o inclusiv istoricii antici este: voia stăpânire personală, sau prin aceasta dorea să facă posibilă o nouă expansiune a cartaginezilor, care astfel ar fi putut ajunge să pună mâna şi pe minele de argint din vechiul Tartessos? Probabil adevărul era undeva la mijloc. Familia lui Hamilcar, Barcizii, era foarte puternică la Cartagina, cu toate că sistemul ei de guvernământ republican şi modul în care îşi folosea autoritatea nu au rămas necontestate. Cercetătorii încă nu s-au pus de acord dacă pe monedele în stil grecesc bătute în coloniile spaniole ale Cartaginei era reprezentat chipul unui zeu, precum cel al lui Melqart, sau chipul încununat al unui conducător în stil elenistic; fiecare dintre Barcizi a fost tentat să se închipuie un nou Alexandru, iar întreaga familie încerca astfel să instaureze o monarhie teritorială în apus.[52] O poveste celebră, dar legendară poate, ne arată limpede că Hamilcar era hotărât să scoată Cartagina de sub jugul roman: înainte să plece spre Spania în 237 î.Hr., Hamilcar a pregătit un sacrificiu pentru zeul Baal Hamon şi, chemându-l lângă el pe mezinul său, Hannibal, i-a cerut să pună mâna pe vita de jertfă şi să jure că „niciodată nu le va arăta bunăvoinţă romanilor“.[53]

Deloc surprinzător, Hamilcar s-a concentrat mai întâi să obţină controlul asupra regiunilor bogate în resurse de argint din sudul Spaniei. Ca şi în Sardinia, ideea de a obţine „controlul“ trebuia pusă în practică cu grijă. Aşa că Hamilcar a încheiat alianţe cu căpeteniile iberice şi celtibere şi şi-a mărit, treptat, armatele, astfel încât în 228 î.Hr. a avut la dispoziţie pe câmpul de bătălie probabil cam 56 000 de soldaţi. Cealaltă metodă prin care Barcizii au încercat să obţină controlul (vreme de mai multe generaţii, căci lui Hamilcar i-au urmat, în Spania, mai întâi ginerele – Hasdrubal – şi apoi, după asasinarea lui Hasdrubal, propriul fiu – Hannibal) a fost întemeierea de cetăţi. Hamilcar a întemeiat Akra Leuke, despre care în general se crede că se afla pe locul oraşului Alicante de astăzi, iar pe la 227 î.Hr. Hasdrubal s-a gândit să întemeieze o cetate mai departe către apus, de-a lungul coastei, şi mai aproape de resursele de argint. În mod straniu, cartaginezii nu erau deloc inventivi când trebuiau să născocească nume de oameni şi

de locuri; aveau nenumăraţi Hannibali şi Hasdrubali. Iar Hasdrubal şi-a numit noua cetate simplu: „Noua Cetate“, *Qart Hadasht*, cunoscută astăzi sub numele de Cartagena, cu toate că, încă de pe vremea lui Polibiu, pentru a evita confuzia cu cetatea-mamă, istoricii făceau adesea referire la ea numind-o Noua Cartagină, „Noua Cetate Nouă“.[54] Hasdrubal s-a asigurat că-şi face simţită prezenţa construindu-şi un palat măreţ pe vârful unuia dintre dealurile pe care era situată cetatea. Lucru şi mai important, la Cartagena se putea ajunge foarte uşor din Africa de Nord, iar asta a transformat-o într-un punct-cheie din lanţul de porturi şi garnizoane care legau Cartagina de Spania.

Înfruntarea dintre Cartagina şi Roma a avut loc, de fapt, în nordul Spaniei, la Saguntum, de-a lungul coastei din dreptul Valenciei de astăzi. După un lung asediu, la sfârşitul anului 219 Hannibal a prădat acest oraş, care se afla sub protecţie romană. Faptul că romanii s-au arătat interesaţi de un loc atât de îndepărtat de sfera lor politică şi comercială sugerează că-i îngrijorau deja cei optsprezece ani în care Cartagina îşi consolidase tot mai mult poziţia în Spania. Încă o dată, adevăratul motiv de dispută a fost de natură strategică: romanii nu voiau să fie întrecuţi de cartaginezi, aşa că au refuzat să le permită să-şi întărească poziţia atât de mult încât să se poată stabili din nou în Sardinia sau în Sicilia. Mai înainte, Hasdrubal se alăturase înţelegerii dintre Roma şi Cartagina cu privire la părţile din Spania care aveau să se afle sub autoritatea punilor – astfel, cartaginezii aveau să rămână la sud de fluviul Ebru, care se găsea destul de departe de Saguntum, spre nord.[55] Roma şi-a dat imediat seama că era cazul să intervină ca să preîntâmpine revigorarea puterii cartagineze. În acest context, când Hannibal a pornit cu armata prin Alpi şi a adus războiul la porţile Romei, el a încercat de fapt, foarte inspirat, să abată conflictul departe şi de Spania Barcizilor, şi de mările în care Cartagina fusese învinsă cu douăzeci şi trei de ani înainte. Asta nu i-a împiedicat pe romani să atace Spania, conduşi de Gnaeus Publius Scipio, care avea sub comanda sa nu mai puţin de 25 000 de soldaţi şi care ajunsese în Spania pe mare, acostând în vechiul centru de comerţ Emporion. Scipio a reuşit să câştige înfruntarea navală cu Cartagina, însă flota lui era mică, în comparaţie cu cea care luptase în Primul Război Punic: în jur de treizeci şi cinci de corăbii sub comandă romană. Totuşi, nu după mult timp, dezertarea aliaţilor lor celtiberi i-a lăsat pe romani cu totul descoperiţi.

Un alt nou teatru de război a fost nordul Greciei. Conducătorul Macedoniei, Filip V, a fost atât de impresionat de marea victorie obţinută de Hannibal în faţa romanilor la Cannae, în sudul Italiei (216 î.Hr.), încât a ridicat şi el armele împotriva Romei. Roma s-a văzut astfel în imposibilitatea de a lupta pe atâtea fronturi deodată, iar Filip a obţinut mai multe victorii în apele din largul coastei Albaniei. Încă o dată, romanii vedeau problema macedoneană din perspectiva strategiei lor din Italia. Îngrijoraţi că ar putea pierde controlul asupra coastei de sud a Adriaticii, au trimis o armată la Brundisium (Brindisi) ca să preîntâmpine pericolul debarcării macedonene.[56] Macedonenii au rezistat atacului şi Roma nu i-a putut determina să capituleze. Roma începea astfel să-şi dea seama că puterea sa din ce în ce mai mare în Mediterana o adusese în contact şi chiar în conflict cu vecini cărora mai înainte nu le acordase atenţie.

Cicero a scris aşa despre Sicilia: „a fost prima piatră preţioasă din coroana noastră imperială, primul loc care a putut fi numit provincie“. Căci romanii începuseră, la acea vreme, să considere că nu le mai era de nici un folos să-şi exercite doar puterea imperială informală în zone precum Sicilia. Hieron al Siracuzei a fost tratat cu onoruri şi i s-a permis să facă o vizită de stat la Roma în anul 237; în mod semnificativ, acesta le-a adus romanilor 200 000 de baniţe de cereale din Sicilia. I s-au dat în stăpânire sudul şi estul Siciliei, dar în 227 nordul şi vestul, care fuseseră scena câtorva dintre cele mai aprige confruntări navale cu Cartagina, au fost puse sub autoritatea pretorilor romani; garnizoanele militare şi flotele stăteau în loc pe insulă, dar trebuiau hrănite, iar corăbiile de război care patrulau prin centrul Mediteranei aveau şi ele nevoie de provizii de hrană. În consecinţă, romanii au hotărât să pună la punct mai multe sisteme formale de impozitare a grânelor. Problemele au început în 215, după moartea bătrânului Hieron, iar conflictul a izbucnit la Siracuza.[57] Facţiunile din oraş ostile faţă de Roma doreau o alianţă punică în speranţa că aceasta va reuşi să-i asigure Siracuzei (lucru foarte puţin probabil) dominaţia asupra întregii insule, ca şi cum Cartagina n-ar fi aşteptat nici un câştig din asta.[58] În mod remarcabil, Cartagina a reuşit să se instaleze din nou pe insulă, cu zeci de mii de soldaţi; iar Akragas a devenit una dintre cele mai importante aşezări punice. Însă romanii şi-au dezlănţuit toată forţa armatelor şi a flotei lor împotriva Siracuzei, în anul 213. Siracuza era, de departe, cel mai mare oraş de pe insulă

şi sursa noilor dificultăţi cu care se confruntau romanii. Când aceştia din urmă au încercat să blocheze portul, corăbiile lor au stat atât de distanţate între ele, încât flota cartagineză a trecut de ele nestigherită, cu toate că în 212 încercarea cartaginezilor de a ajunge la Siracuza cu un convoi imens de 700 de corăbii comerciale sub protecţia a 150 de vase de război s-a dovedit, deloc surprinzător, mult prea ambiţioasă. Şi totuşi, la acea vreme blocadele navale erau aproape imposibil de realizat, mai ales împotriva unei cetăţi care dispunea de un port larg şi lungi diguri de apărare. Siracuzanii şi cartaginezii au făcut bucăţi flota romană, beneficiind de ajutorul faimosului Arhimede, care a născocit, bucuros, noi dispozitive – cu care corăbiile romane erau săltate direct din apă, după ce erau zdruncinate atât de tare, încât tot echipajul se rostogolea în mare – şi nişte oglinzi care reflectau razele arzătoare ale soarelui sicilian direct pe scândurile corăbiilor inamice, până când acestea luau foc. Până la urmă, totuşi, tenacitatea romanilor a dus la cucerirea Siracuzei în 212, când, se spune, a fost ucis şi Arhimede, chiar în timp ce desena în nisip schiţa unei noi invenţii de-ale lui.[59] Anul următor, Akragas le-a fost smulsă cartaginezilor, iar după încă un an Roma se lăuda deja că în Sicilia nu mai rămăsese nici picior de cartaginez.[60] Beneficiile de pe urma acestor cuceriri n-au fost doar de natură militară şi politică, ci şi de natură culturală: Siracuza a fost spoliată de toate comorile, iar sculpturile greceşti au fost purtate în triumf până la Roma, şi astfel gustul romanilor pentru cultura mult superioară a elenilor a crescut semnificativ.

Războiul a continuat vreme de încă un deceniu, iar soarta lui s-a decis în urma evenimentelor din afara Siciliei, cu toate că, fără acele victorii din Sicilia, mult din ceea ce Roma a reuşit să obţină după aceea ar fi fost imposibil de realizat. În vest, în anul 209, Publius Cornelius Scipio a cucerit Noua Cartagină imediat după ce a reuşit să străbată pe jos cu soldaţii săi marea lagună care mărginea cetatea. Totuşi, ostilităţile s-au concentrat, din ce în ce mai mult, spre Africa, unde romanii l-au învins, până la urmă, pe Hannibal în bătălia de la Zama, din 202 î.Hr.; după mulţi ani în care a cutreierat şi a adus prăpăd în stânga şi-n dreapta prin toată peninsula, acesta nu a reuşit totuşi să-şi îndeplinească obiectivele cu care pornise spre Italia. Faptul că romanii au fost în stare să transporte mii de oameni din Sicilia în Africa a fost crucial, chiar dacă şi alianţele cu regii numizi au avut un rol hotărâtor în succesele obţinute de romani. De fapt,

Roma câştigase supremaţia pe mare, iar acest lucru a fost statornicit şi prin ultimul şi cel mai umilitor tratat încheiat cu Cartagina, prin care acesteia din urmă i se permitea să păstreze doar zece trireme – deci nici măcar imensele cvincvireme pentru care ajunsese faimoasă. Cinci sute de corăbii de război – după cum povesteşte Titus Livius – au fost luate de romani din marele port circular al Cartaginei, pentru a fi arse. Romanii au pretins, din nou, dări imense; în plus, Cartagina a fost lăsată fără toate posesiunile ei din afara Africii, precum şi fără câteva ţinuturi africane, care le-au fost date în stăpânire numizilor. Ţinuturile spaniole pe care Hamilcar Barca le dobândise cu atâta trudă au fost cedate de asemenea Romei. Cartaginei i s-a interzis şi să mai lupte în războaiele din afara Africii, fiind practic redusă la statutul de stat-client al Romei. Astfel de termeni le-au mai fost impuşi de-a lungul vremii diverşilor vecini italici, însă Cartagina, în urma tuturor acelor renunţări, a fost de-a dreptul secătuită.[61] Încă o dată Roma ajunsese într-o poziţie de supremaţie, fără ca măcar să-şi fi propus să obţină o asemenea întâietate.

VII

CHIAR ŞI DUPĂ VICTORIA împotriva lui Hannibal, Romei îi mai rămăseseră încă multe probleme nerezolvate în centrul Mediteranei. Astfel că a mai purtat alte două războaie cu macedonenii, care au fost obligaţi, până la urmă, să accepte protectoratul roman; mai la sud, Roma s-a războit şi cu Liga Etoliană, în Grecia centrală; mai la est, a luptat împotriva armatelor conduse de Seleucizi – generalii greci care câştigaseră puterea în Siria după moartea lui Alexandru cel Mare.[62] În 187 î.Hr., Roma îşi extinsese accesul din ţinuturile din Spania care le aparţinuseră înainte Barcizilor, peste Mediterana, până în Levant. Mai existau încă potenţiali rivali, precum Ptolemeii, în Egipt, cu flotele lor imense, însă, pentru prima oară, întreaga Mediterană simţea din plin influenţa politică puternică a unui singur stat, Republica Romană. În decursul tuturor acestor conflicte Cartagina a rămas deoparte şi a respectat întru totul condiţiile umilitoare ale tratatului încheiat cu Roma. Cartaginezii şi-au cedat de bunăvoie cele câteva corăbii de război care le mai rămăseseră şi le-au trimis în luptă, în Războiul Sirian, pe mările stăpânite odinioară de strămoşii lor îndepărtaţi. De asemenea, le-au trimis armatelor şi flotelor romane provizii de grâne adunate de pe moşiile ce se întindeau dincolo de orizont, departe de Cartagina.[63] În 151

î.Hr. cartaginezii au terminat de plătit şi dările pe care le datorau Romei. Şi exact în momentul acela a izbucnit conflictul lor cu regele octogenar al Numidiei, Masinissa. Cartaginezii se credeau, de-acum, scăpaţi de sub jugul roman, aşa încât au luat singuri hotărârea să-l atace pe Masinissa. Dar romanii nu erau tocmai de aceeaşi părere. O Cartagină prosperă, renăscută, în stare să-şi aleagă singură politicile era acum văzută drept o ameninţare indirectă pentru supremaţia pe care romanii reuşiseră să şi-o impună aproape pe tot cuprinsul Mediteranei, chiar dacă nu se întrevedea nici o ameninţare directă asupra posesiunilor romane din Sicilia, Sardinia sau Spania. După o vizită la Cartagina în calitate de mediator oficial între cartaginezi şi regele Masinissa, ultratradiţionalistul Cato s-a întors de acolo cu convingerea obsesivă că viitorul Romei avea să fie sigur doar dacă cetatea aceea era anihilată. În mod constant, el acuza Cartagina în discursurile ţinute în faţa Senatului Roman şi nu uita ca, la sfârşitul fiecărui discurs – chiar dacă unele nu aveau nici o legătură cu Cartagina –, să pronunţe cuvintele rămase celebre: *Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam* – „De asemenea, eu sunt de părere că Cartagina trebuie distrusă".[64] Şi astfel au început hărţuielile. Mai întâi, Cartaginei i s-a cerut să pună la dispoziţie un număr de ostatici, ceea ce a şi făcut, după care i s-a cerut să-şi pună la dispoziţie tot armamentul, inclusiv 2 000 de catapulte, ceea ce, din nou, a făcut. Însă cea de-a treia cerere a Romei era pur şi simplu inacceptabilă: cartaginezii trebuiau să plece cu toţii din cetate, în interiorul continentului şi să se aşeze la cel puţin cincisprezece kilometri depărtare, într-un loc pe care erau liberi să şi-l aleagă.[65] Dacă romanii credeau că era un gest generos din partea lor să-i lase pe cartaginezi să-şi aleagă locul unde să trăiască, se înşelau amarnic. Bineînţeles, cartaginezii au refuzat să se supună, şi astfel a izbucnit un nou război; după cum se înţelegea limpede şi din cea de-a treia cerere a romanilor, acesta, spre deosebire de toate celelalte confruntări de dinainte, era un război pentru supravieţuirea Cartaginei. Sub comanda lui Scipio Aemilianus, fiul vitreg al faimosului Scipio care-l înfruntase pe Hannibal, forţele armate romane s-au îndreptat direct spre Africa de Nord. De data asta nu mai era vorba de o dispută departe de cetate, în Sicilia sau în Spania, care se aflau acum în afara sferei de influenţă – mult restrânsă – a Cartaginei. Cu toate că, în mod impresionant, cartaginezii au reuşit, cu o extraordinară energie, să-şi construiască o nouă flotă de război, cetatea a

fost încercuită de pe mare şi asediată pe uscat şi a căzut definitiv în mâinile romanilor în primăvara anului 146. Scipio a vândut ca sclavi toţi locuitorii şi a arat mare parte din oraş (există chiar o legendă care spune că a pus sare în pământ ca să se asigure că n-avea să mai răsară vreodată o nouă Cartagină).

Războaiele Punice au durat aproape 120 de ani. Importanţa lor s-a întins mult dincolo de vestul şi centrul Mediteranei: în anul în care Cartagina a fost distrusă, Roma şi-a consolidat şi stăpânirea asupra Greciei, deschizând astfel perspectiva unor înfruntări dure cu conducătorii Egiptului şi ai Siriei pentru dominaţia asupra estului Mediteranei. La sfârşitul a mai bine de două decenii de lupte cu ligile de cetăţi macedonene şi apoi greceşti, Corintul a fost şi el cucerit, tot în 146 î.Hr. Corintul era considerat centrul opoziţiei faţă de Roma, însă, datorită celor două porturi mari de care dispunea, atracţiile lui comerciale erau de netăgăduit. Întreaga cetate a fost jefuită fără milă, ca pradă. Toată populaţia a fost aruncată în sclavie. Măreţele şi, în multe cazuri, străvechile ei opere de artă au fost vândute la licitaţie. Nenumărate corăbii cu sculpturi şi picturi au fost descărcate la Roma, ceea ce a dus la o creştere şi mai mare a interesului nobililor pentru arta grecească. Consecinţele culturale ale distrugerii unei cetăţi au fost, aşadar, dintre cele mai diverse. Civilizaţia punică a dăinuit, în chip de cultură populară a Africii de Nord, mult după căderea Cartaginei, în vreme ce civilizaţia greacă s-a răspândit către apus după căderea Corintului.[66] Dar aceste războaie au rămas în conştiinţa romanilor în cu totul alte feluri. Scriind în timpul lui Octavian Augustus, Vergiliu a istorisit încurcata poveste de dragoste dintre Didona, regina întemeietoare a cetăţii Cartagina, şi Eneas, refugiatul troian. Era, conform poveştii, o relaţie tumultuoasă care nu şi-ar fi găsit rezolvarea dacă, pe rugul funerar, Cartagina Didonei, simbolizată prin însuşi trupul reginei, n-ar fi fost distrusă prin foc:

> Casele-n larmă sunt toate, cu plânset şi *vai!* de femeie.
> Jalea dă zvon pân’ la ceruri, adâncă, sub mii de suspine,
> Parcă, de tot în ruină, Carthagina, Tyrul cel antic
> Se prăbuşeau sub năvala duşmanilor, prinse de flăcărI
> ’Naltele culmi şi palaturi fiind, şi la zei, şi la oameni![67]

8
„Marea noastră“
146 î.Hr.–150 d.Hr.

I

RELAŢIA DINTRE ROMA ŞI MEDITERANA începuse deja să se schimbe în mod semnificativ înainte de căderea Cartaginei şi a Corintului. Această relaţie căpătase două forme. În primul rând, o relaţie politică: încă dinaintea celui de-al Treilea Război Punic devenise clar că sfera de influenţă romană se întindea, la apus, până în Spania, iar în răsărit, până în Rhodos, chiar şi în perioadele în care Senatul Roman nu şi-a exercitat stăpânirea directă asupra zonelor de coastă şi a insulelor. În al doilea rând, era o relaţie comercială, prin care se creaseră legături din ce în ce mai strânse între negustorii romani şi cam toate regiunile din Mediterana. Şi totuşi, membrii Senatului şi negustorii erau două categorii de oameni complet diferite. Ca şi eroilor lui Homer, nobililor romani le plăcea să se laude că ei nu îşi mânjiseră niciodată mâinile făcând negoţ, pe care-l asociau cu înşelăciunea, delapidarea şi necinstea. Cum ar fi putut un negustor să obţină profit fără minciuni, înşelătorii şi mită? Negustorii bogaţi erau escroci de succes; averea lor depindea de riscurile pe care şi le asumau şi de noroc.[1] Această atitudine condescendentă nu i-a împiedicat totuşi pe mulţi romani – nici chiar pe cei mai aleşi, precum Cato cel Bătrân sau Cicero – să se implice în activităţi comerciale, care însă, bineînţeles, se desfăşurau prin agenţi şi intermediari – majoritatea, romani într-un nou sens al termenului.

Cum obţinuse controlul asupra întregii Italii, Roma le-a oferit statutul de aliaţi cetăţenilor din multe oraşe care ajunseseră sub stăpânirea ei şi, de asemenea, şi-a întemeiat propriile colonii cu veterani ai armatei. „Romanitatea“ însemna aşadar din ce în ce mai mult altceva decât simplul trai la Roma; în plus, doar o parte din populaţia oraşului era formată din cetăţeni romani în adevăratul sens al cuvântului, care aveau dreptul să voteze, un drept refuzat femeilor şi sclavilor. Probabil că în secolul I î.Hr. la Roma trăiau cam 200 000 de sclavi, deci cam o cincime din populaţia totală. Modul lor de trai reprezintă o parte importantă din istoria etnică a Mediteranei.

Prizonierii aduşi de la Cartagina şi din Corint au fost probabil puşi să muncească pe ogoare, fiind nevoiţi să îndure un trai greu, departe de casă şi nemaiştiind nimic de soarta soţiilor şi copiilor lor. Prizonierii iberici au fost duşi să muncească în minele de argint din sudul Spaniei, în condiţii cumplite. Dar aceia care dovedeau înzestrări puteau servi ca profesori de greacă în casele nobililor sau ca agenţi comerciali ai stăpânilor lor, fiind chiar trimişi în călătorii de negoţ pe mare (în ciuda riscului ca aceştia să se facă nevăzuţi prin bordelurile din Alexandria). Adunând fonduri în *peculium*, un fel de puşculiţă a sclavului – cu toate că, după lege, ca toate celelalte bunuri ale sclavului, şi această puşculiţă era tot proprietatea stăpânului –, sclavul putea, până la urmă, să ajungă să-şi cumpere libertatea; alteori, unii stăpâni recunoscători îşi eliberau sclavii preferaţi – adesea prin testament. Liberţii reuşeau uneori să se îmbogăţească, făcându-se bancheri sau negustori, şi să se bucure de majoritatea beneficiilor presupuse de calitatea de cetăţean roman. Şi astfel, la Roma populaţia de imigranţi greci, sirieni, africani, spanioli a crescut din ce în ce mai mult şi nu e deloc surprinzător că greaca, limba standard de

comunicare din estul Mediteranei, devenise şi limba folosită zi de zi în multe dintre cartierele Romei. Poetul Lucan, care a scris în secolul I d.Hr., bombănea: „populaţia din oraş nu mai e formată din cei născuţi la Roma, ci din pleava omenirii: aşa un talmeş-balmeş de rase şi neamuri, încât, nici dac-am fi vrut, n-am fi putut avea parte de un război *civil*“[2]. Snobismul lui mirosea şi a ură de sine: se născuse la Córdoba, în sudul Spaniei, şi fusese adus la Roma de mic copil. Deja până şi în rândurile senatorilor se găseau fii de liberţi, pe lângă etrusci, samniţi şi latini de familie bună.[3] Plaut, autor de comedii, şi-a garnisit una dintre piese – pline, în general, de negustori vicleni şi de sclavi isteţi – cu câteva pasaje în limba punică vorbită în Africa de Nord. Amestecul de limbi a devenit şi mai mare atunci când, atraşi de oraş şi de porturile lui exterioare, mulţi negustori străini au sosit la Roma: tirieni, fiindcă în vremea lui Augustus negustorii din măreaţa – cândva – cetate feniciană îşi recăpătaseră locul lor important în comerţul mediteraneean; evrei, printre care în acea perioadă erau şi mulţi marinari şi încărcători de corăbii; italieni din sud, fiindcă, aşa cum vom vedea mai târziu, Golful Napoli avea un rol special în sistemul roman de aprovizionare. Sintagma „negustor roman“ înseamnă aşadar „negustor aflat sub protecţia Romei“ mai degrabă decât „negustor de origine romană“.

Influenţa Romei asupra Mării Mediterane a depins de trei factori: proviziile cu care se asigura hrana pentru un oraş atât de mare, porturile prin care aceste provizii puteau ajunge în oraş şi protecţia asigurată negustorilor din oraş – înfrângerea piraţilor care, prin prezenţa lor în estul Mediteranei, ameninţau stabilitatea reţelelor comerciale construite în jurul Alexandriei, al Delosului şi al altor parteneri ai Romei.

II

PIRAŢII PORNESC MEREU în căutare de bogăţii. Comerţul înfloritor din secolul al II-lea î.Hr. crease condiţii ideale pentru ca până şi piraţii să prospere, mai ales pentru că nici rhodienii, nici delienii nu aveau forţa maritimă necesară ca să cureţe estul Mediteranei de corăbiile tâlharilor – cu atât mai puţin după ce Rhodosul a intrat în declin. Piraţii pricinuiau pagube şi în occident, şi în orient. În 123–121 î.Hr. Metellus „Balearicus“ şi-a căpătat porecla după ce a reuşit să înlăture o formă de piraterie deosebit de dăunătoare practicată în Insulele Baleare, pe atunci aflate sub stăpânire romană: piraţii aceia tot străbăteau mările pe

nişte bărci mici aproape cât plutele, dar se dovedeau a fi o pacoste imensă.[4] După ce capitala punică a fost distrusă, n-au mai fost negustori cartaginezi care să păzească ordinea pe acele mări. Romanii au început atunci să-şi dea seama că aveau şi ei responsabilităţi, pe care le-au luat imediat în serios. În 74 î.Hr. tânărul patrician Gaius Iulius Caesar a fost capturat de piraţi în timp ce călătorea spre Rhodos, unde mergea să studieze retorica (era un om foarte învăţat). Cum era o pradă pentru care puteau cere o răscumpărare grasă, piraţii l-au tratat onorabil, însă, chiar înainte să fie eliberat, Caesar a avut curajul să le promită, mai în glumă, mai în serios, că o să se întoarcă şi o să-i distrugă. Şi chiar a adunat o flotilă, i-a capturat, la rându-i, pe cei care-l capturaseră şi i-a crucificat. Şi, cum ei fuseseră atât de politicoşi, a poruncit, foarte amabil şi el, ca înainte să fie ridicaţi pe cruci să li se taie şi gâtul.[5] Nenumărate flote mici şi agile făceau tot mereu incursiuni de jaf pe rutele de transport pornind din bazele aflate în Creta, în Italia şi pe ţărmurile stâncoase din sud-estul Turciei – zona extrem de abruptă şi accidentată care primise un nume pe potrivă, „Cilicia Aspră“, şi care se întindea chiar la nord de Cipru şi la câţiva kilometri est de Rhodos. Cum comerţul din cetăţile etrusce, cândva măreţe, se afla de mult în declin, proprietarii de corăbii din Etruria au adoptat metode mai puţin ortodoxe de a obţine profit. O inscripţie din Rhodos, de exemplu, aminteşte moartea celor trei fii ai lui Timakrates, ucişi în timpul luptelor cu piraţii tirenieni care terorizau estul Mediteranei.[6] Uneori, chiar flotele militare trimiteau corsari care să patruleze pe mări şi să urmărească anumiţi duşmani. Asta a făcut şi Nabis, regele Spartei, pe la anul 200 î.Hr., încheind o alianţă necinstită cu piraţii cretani care atacau corăbiile ce transportau provizii către Roma.[7] Generalii romani rebeli din Sicilia, precum Sextus Pompeius, fiul faimosului Pompei, şi-au trimis propriile corăbii şi au încercat să deturneze proviziile de grâne destinate Romei, ceea ce Sextus Pompeius a şi reuşit cu uşurinţă – avea sub stăpânirea lui şi Sicilia, şi Sardinia.[8] Conducătorii insulelor şi ai porturilor de coastă au cerut taxe de tranzit de la corăbiile comerciale care treceau prin apele lor şi au răspuns cu violenţă la orice nesupunere. Piraţii aveau nevoie de locuri sigure în care să-şi descarce banii, bunurile şi sclavii pe care îi capturau, aşa că depindeau de bunăvoinţa şi colaborarea locuitorilor din câteva porturi mai mici, precum Attaleia, care atrăgeau tot felul de hoţi, escroci, traficanţi şi pungaşi. Piraţii cilicieni au reuşit să formeze comunităţi întregi pe versanţii estici ai Munţilor

Taurus. Aceştia vorbeau limba luviană şi trăiau în comunităţi organizate în clanuri, în care bărbaţii şi femeile aveau importanţă şi drepturi egale, şi conduse de bătrâni sau *tyrannoi*.[9] Echipajele de pe corăbiile piraţilor erau formate din munteni care migraseră pe coastă şi se refugiaseră pe acele corăbii, cu toate că n-ar fi putut deprinde arta marinăriei fără să fi primit mult ajutor de la marinarii din Side şi din Attaleia, de pe coastă. Potrivit geografului Strabo, locuitorii din Side le-au permis piraţilor cilicieni să organizeze târguri de sclavi pe chei, deşi ştiau bine că prizonierii erau de fapt oameni născuţi liberi.[10] Plutarh descrie bărcile acestor piraţi, atât de uşoare, dar folosite cu atâta eficienţă:

> …Îşi făceau un renume prin prădăciunile făcute şi se făleau cu micile catarge de aur, de la spatele corabiei, cu pânze de purpură, cu vâsle care aveau capetele late de argint. Flaute, psalmi şi beţii pe întreg ţărmul mării...[11]

În 67 î.Hr. piraţii ajunseseră deja până la porţile Romei, atacând portul Ostiei şi coastele Italiei.[12] Iar Plutarh adaugă:

> Puterea aceasta a piraţilor se întinsese pe toată partea mării din jurul nostru, încât devenise cu totul nenavigabilă şi inaccesibilă pentru orice fel de negoţ. Mai ales acest lucru i-a determinat pe romani, care se stinseseră de foame în for şi se aşteptau la o mare criză, să-l trimită pe Pompeius ca să elibereze marea de piraţi.[13]

Pompei se remarcase deja (sau îşi făcuse duşmani – în funcţie de tabăra pe care o susţinea fiecare) în timpul luptelor pentru putere de la Roma.[14] Dorea să ofere o soluţie care avea să pună capăt o dată pentru totdeauna problemei legate de piraterie. În 66 î.Hr. a împărţit Mediterana în treisprezece zone, fiecare dintre ele urmând să fie curăţată în mod sistematic de piraţi. Mai întâi, s-a ocupat de problema piraţilor care bântuiau apele din apropiere de Roma, alungându-i cu totul din Marea Tireniană. A mers cu o flotă în Sicilia, în Africa de Nord şi în Sardinia, aşezând garnizoane în locurile pe care Cicero le numea „cele trei grânare ale statului“ şi garantând astfel inclusiv siguranţa Romei.[15] Se spune că toată această lucrare ar fi durat patruzeci de zile. După care Pompei s-a pregătit să se năpustească asupra Ciliciei; însă veştile despre toate realizările lui de la apus au ajuns în Cilicia înaintea flotei sale, aşa încât, imediat ce a apărut în apropierea oraşelor ciliciene de coastă, acestea i s-au predat. Posibilităţile de a

lupta pe mare şi pe uscat erau destul de limitate.[16] Pompei ajunsese în Cilicia probabil cu cincizeci de corăbii de război şi cincizeci de transportoare: aşadar o flotă nu prea mare, însă vasele uşoare ale cilicienilor oricum n-aveau cum să-i ţină piept într-o eventuală bătălie, iar Poporul Roman votase să-i fie trimise încă 500 de corăbii dacă avea nevoie de ele.[17] Scopul lui Pompei nu era să ucidă toţi piraţii, ci să pună capăt pirateriei: în loc să-şi masacreze inamicii, el a fost de acord ca aceştia doar să se predea, după care i-a recolonizat în altă parte, oferindu-le ţinuturi agricole.[18] Senatul se oferise să-l sprijine pe Pompei vreme de trei ani; campania lui a durat de fapt doar trei luni. Aşadar pirateria era mai degrabă doar o mică neplăcere, şi nu o mare năpastă care ameninţa rutele de aprovizionare ale Romei.

Pompei a folosit războiul împotriva piraţilor drept o trambulină care-l ajuta să instaureze dominaţia romană asupra Siriei şi a Palestinei, a căror stabilitate putea fi asigurată în două feluri: cu ajutorul armatei romane şi cu condiţia ca regii locali să accepte că o alianţă cu Roma le-ar fi garantat cel mai bine autoritatea.[19] Pompei nu intenţiona, totuşi, să transforme Orientul în unica lui stăpânire. Dominaţia romană asupra estului Mediteranei a fost un efect secundar al violentelor războaie civile care l-au aruncat pe marele Pompei în luptă împotriva lui Iulius Caesar, pe Brutus atât împotriva lui Marc Antoniu, cât şi împotriva lui Octavian, iar pe Marc Antoniu împotriva lui Octavian, care avea să devină Caesar Augustus. În 48 î.Hr. partizanii lui Pompei şi cei ai lui Gaius Iulius Caesar s-au înfruntat în luptă la Pharsalus, în nord-estul Greciei („asta au vrut ei“, comenta Caesar privindu-şi duşmanii cum mor).[20] Pompei a fugit în Egipt; atras într-o capcană, a fost înjunghiat mortal chiar când ajunsese pe ţărmul pe care el credea că va fi în siguranţă. Singurul teritoriu vast din estul Mediteranei care mai rămăsese în afara stăpânirii romane era Egiptul: „o pierdere dacă era distrus, un risc dacă era anexat, o problemă dacă trebuia guvernat“.[21] Pornit cu furie în urmărirea lui Pompei, Iulius Caesar a ajuns la două zile după ce rivalul său fusese ucis; totuşi, şi-a dat imediat seama că avea acum ocazia să consolideze puterea şi influenţa romană în Egipt oferindu-i sprijin fermecătoarei, inteligentei şi vicleneі (chiar dacă nu atât de frumoasă pe cât se spune) regine Cleopatra, care lupta pentru putere cu fratele ei, regele Ptolemeu XIII. După cum se ştie, Caesar şi-a atins scopurile asaltând Alexandria şi a fost acuzat că a distrus toată sau

mare parte din măreaţa Bibliotecă de acolo. A reuşit să instaleze permanent trupe romane în Egipt, sub pretext că acestea urmau s-o apere pe regina încă independentă. Fie că a cucerit sau nu cu adevărat Egiptul, e sigur că regina Cleopatra l-a cucerit pe el, după care aceasta a născut un băiat, pe nume Ptolemeu Caesar, pe care regina l-a luat cu ea la Roma şi pe care mai toată lumea l-a considerat fiul lui Caesar. Imaginea unui general roman al cărui fiu ar fi putut deveni următorul faraon al Egiptului i-a neliniştit pe politicienii romani, fiindcă le confirma că şi Caesar avea ambiţii imperiale – chiar dacă majoritatea istoricilor sunt de părere că „Caesar a fost asasinat pentru ceea ce era, nu pentru ceea ce ar fi putut ajunge".[22]

După asasinarea lui Caesar în 44 î.Hr., rivalităţile dintre politicienii romani ameninţau să scoată, încă o dată, Egiptul din sfera de influenţă romană. Cu toate că moştenitorul lui Caesar, Octavian, şi prietenul lui Caesar, Marc Antoniu, i-au răzbunat moartea măcelărindu-i asasinii, în 42 î.Hr., în bătălia de la Philippi, aproape de ţărmurile nordice ale Mării Egee, relaţiile dintre ei doi s-au deteriorat apoi din ce în ce mai mult. Conducătorii victorioşi s-au desemnat pe ei înşişi triumviri şi au împărţit între ei lumea romană: Octavian a luat în stăpânire apusul, Marc Antoniu – Egiptul şi răsăritul, iar Lepidus – Africa. Cei trei doreau astfel nu atât să rupă în trei posesiunile Romei, cât să impună noul regim şi să reorganizeze provinciile. Marc Antoniu i-a dat Cleopatrei în stăpânire mai multe cetăţi feniciene, câteva oraşe din Cilicia „Aspră" şi întreg Ciprul (anexat în 58 î.Hr.). Cilicia era foarte valoroasă, fiindcă, vreme îndelungată, fusese folosită drept sursă de cherestea, ca şi Fenicia şi Ciprul. Cu toate acestea, Antoniu a fost şi el, ca şi alt roman de seamă dinaintea lui, sedus de farmecele Cleopatrei, iar detractorii lui susţineau că acesta se visa următorul rege al Egiptului. Sau poate că dorinţa lui era ca Alexandria să devină noua capitală a unui imperiu pan-mediteraneean? După o campanie victorioasă împotriva armenilor, a mărşăluit într-o procesiune triumfală pe străzile din Alexandria, eveniment de care locuitorii de acolo nu mai avuseseră parte niciodată până atunci.[23] După momentul acesta, neîncrederea şi suspiciunile dintre Octavian şi Antoniu au devenit din ce în ce mai evidente, iar lupta lor pentru putere s-a transformat într-un război deschis.

Octavian a obţinut cea mai mare victorie publică în 31 î.Hr., nu în Egipt, ci în nord-vestul Greciei, pe mare, la Actium, în apropiere de Insulele Ionice. Antoniu avea o flotă

mult mai mare decât a lui Octavian şi o bună rută de aprovizionare până în Egipt; în schimb ducea lipsă de loialitate din partea celor pe care îi credea aliaţii săi: aceştia au dezertat rând pe rând şi, în faţa unei blocade realizate de corăbiile lui Octavian, Antoniu n-a mai avut altceva de făcut decât să scape cu fuga către Alexandria, cu cele patruzeci de corăbii pe care le mai salvase.[24] Nu putem şti sigur dacă aceasta a fost într-adevăr o mare bătălie, însă Octavian era pe deplin conştient de extraordinara ei valoare propagandistică.

> Iată-l pe-Augustus, de-aici pe italici ducându-i el, Caesar,
> Cu senatori şi poporul roman, cu Penaţii şi zeii,
> Sus stând, pe pupa-i înaltă, iar tâmpla de-un nimb i-e cuprinsă,
> Flăcări aprinse, când sus, tocma-n slavă, i-e steaua străbună.

Iar de cealaltă parte se află netrebnicul de Antoniu:

> Dincoace, barbari-având, şi-ntre arme ce nu-s de o seamă,
> Vine Antoniu, ce-a-nfrânt Aurora şi Roşia Mare –
> Duce Egiptul cu sine şi răsăriteana urdie,
> Bactria cea de pe urmă... şi-a lui Egipteancă – soţie!
> (*Sequitur, nefas, Aegyptia coniunx*).[25]

Înfruntarea de la Actium a fost, aşadar, sărbătorită apoi milenii de-a rândul drept una dintre bătăliile decisive din istoria lumii. Rezultatul ei: Octavian a obţinut din nou în întreaga Italie faima şi sprijinul de care dusese lipsă multă vreme; victoria lui a făcut ca estul Mediteranei să rămână legat de Roma pentru următoarele trei veacuri, până când la Constantinopol a fost întemeiată o Nouă Romă, instaurându-se astfel un nou echilibru de puteri.

Antoniu a mai supravieţuit un an în Egipt, până când armatele lui Octavian au năvălit dinspre răsărit şi apus; înfrânt în bătălie, s-a sinucis, iar la doar câteva zile după aceea Cleopatra, ultimul dintre faraoni, a făcut acelaşi gest. Nu mai contează dacă într-adevăr s-a otrăvit cu veninul unei vipere, acesta e doar un detaliu. Important e că Octavian ajunsese acum stăpânul Egiptului şi că a înţeles imediat pe ce moştenire pusese mâna. Avea să domnească precum un faraon, păstrând, cu orice preţ, Egiptul drept stăpânirea lui personală şi guvernând prin viceregi direct răspunzători în faţa lui, şi nu în faţa Senatului şi Poporului Roman, care, în teorie, aveau dreptul să-şi exercite în Egipt autoritatea absolută.[26] Octavian ştia foarte bine că cea mai mare comoară a Egiptului nu erau smaraldele sau purpura, ci spicele de grâu ale Nilului.

Războiul împotriva pirateriei, luptele pentru dobândirea unor mari suprafeţe cu terenuri agricole în estul Mediteranei şi războaiele civile de la Roma au avut aşadar consecinţe politice şi economice dramatice pentru lumea mediteraneeană. Din acel moment, romanii au devenit garanţii şi păzitorii siguranţei pe mare, din Strâmtoarea Gibraltar până pe coastele Egiptului, Siriei şi Asiei Mici. Şi astfel s-a încheiat transformarea întregii Mediterane într-un lac roman. Procesul durase 116 ani. Prima lui fază a ţinut de la căderea Cartaginei şi a Corintului până la campania din Cilicia, din 66 î.Hr. Cea de-a doua fază, mult mai scurtă, a luat sfârşit în momentul în care Octavian a dobândit Egiptul. După ce şi-a învins rivalii, Octavian s-a proclamat Caesar Augustus, *Princeps* sau conducător unic al lumii romane. Victoria lui în războaiele civile este adesea considerată momentul în care a fost instaurată o nouă ordine, odată cu naşterea Romei imperiale, la care a contribuit mult şi ajutorul poeţilor şi istoricilor de propagandă precum Vergiliu, Horaţiu şi Titus Livius. Dar noua ordine imperială a fost creată şi datorită extinderii stăpânirii romane până departe în Egipt. Mediterana devenise aşadar *mare nostrum*, „marea noastră“, dar acel „a noastră“ făcea referire la o Romă cu mult mai vastă decât ceea ce îndeobşte se înţelegea prin sintagma Senatul şi Poporul Roman, *Senatus Populusque Romanus*. Cetăţenii romani, liberţii, sclavii şi aliaţii mişunau pe tot cuprinsul Mediteranei: negustori, soldaţi şi prizonieri se intersectau străbătând mările încolo şi-ncoace. Toţi duceau cu ei o cultură predominant elenistică, care pătrunsese adânc şi la Roma (poeţii şi dramaturgii precum Vergiliu, Plaut şi Terenţiu au preluat multe concepte, subiecte şi forme metrice greceşti); era o cultură în care îşi făcuseră loc din ce în ce mai multe teme de origine orientală, de mult obişnuite pe străzile din Alexandria, însă doar acum intrate în uzul curent la Roma: cultul zeiţei Isis, descris de Apuleius în romanul său burlesc *Măgarul de aur*; cultul Dumnezeului lui Israel, adus la Roma de negustorii şi prizonierii evrei înainte de anul 70 d.Hr., când romanii au distrus Ierusalimul. În centrul întregii reţele se afla, desigur, Roma, un oraş ca un furnicar cosmopolit, cu milioane de locuitori care trebuiau hrăniţi. Dobândirea Egiptului le-a asigurat romanilor proviziile de grâne şi a devenit astfel garanţia pentru popularitatea stăpânirii imperiale.

III

COMERŢUL CU CEREALE nu era doar o sursă de profit pentru negustorii de la Roma. În anul 5 î.Hr. Caesar Augustus a împărţit grâu la 320 000 de cetăţeni bărbaţi şi, cu mândrie, a ţinut să consemneze acest lucru într-o măreaţă inscripţie publică ce amintea victoriile şi realizările lui, fiindcă a câştiga şi a păstra bunăvoinţa romanilor era la fel de important ca a obţine victorii pe mare şi pe uscat.[27] Începea acum epoca „pâine şi circ“, iar grija faţă de Poporul Roman era o artă pe care mulţi împăraţi romani au înţeles-o şi au mânuit-o foarte bine (de fapt, pâinea coaptă a început să fie împărţită oamenilor abia din secolul al III-lea d.Hr., când împăratul Aurelian a înlocuit grâul cu pâinea).[28] La sfârşitul secolului I î.Hr. Roma deţinea controlul asupra unora dintre cele mai importante surse de cereale din Mediterana: pe acelea din Sicilia, Sardinia şi Africa, protejate mereu de Pompei cu atâta grijă. Probabil că unul dintre efecte a fost scăderea numărului de culturi de cereale din centrul Italiei: la sfârşitul secolului al II-lea î.Hr., tribunul roman Tiberius Gracchus se plângea deja că Etruria fusese abandonată în favoarea imenselor moşii unde marii proprietari obţineau profit mai mult de pe urma turmelor decât de pe urma pământurilor lor.[29] Roma nu mai depindea acum de clima capricioasă din Italia pentru a-şi obţine proviziile de hrană, dar nu-i era deloc uşor nici să păstreze, de la depărtare, controlul asupra Siciliei şi Sardiniei, după cum a dovedit-o şi conflictul cu rebelul comandant Sextus Pompeius. Au fost create sisteme de schimb din ce în ce mai complicate pentru a asigura fluxul proviziilor de grâu şi al celorlalte produse către Roma. Când Augustus a schimbat cu totul faţa oraşului, iar pe Colina Palatină au apărut palate grandioase, a început să crească din ce în ce mai mult şi cererea pentru produse de lux – mătăsuri, parfumuri, fildeş din Oceanul Indian, desăvârşite sculpturi greceşti, sticlărie, piese de metal moarat din estul Mediteranei. Mai înainte, în 129 î.Hr., Ptolemeu VIII, rege al Egiptului, a primit vizita unei delegaţii romane conduse de Scipio, cuceritorul Cartaginei, şi a reuşit să-şi contrarieze oaspeţii apărând la petrecerile opulente organizate în cinstea lor îmbrăcat doar într-o tunică transparentă de mătase (probabil adusă din China), prin care romanii îi puteau vedea nu doar silueta solidă, ci şi organele genitale. Dar sobrietatea lui Scipio deja nu mai era la modă printre nobilii romani.[30] Până şi Cato cel Bătrân (mort în 149 î.Hr.), care era la fel de sobru ca Scipio, obişnuia să cumpere 2 la sută din acţiunile afacerilor de transport maritim, investindu-şi banii într-o serie de curse

comerciale în care îl trimitea drept agent al său pe libertul preferat, Quintius.[31]

După momentul în care Delosul a devenit un port liber (168–167 î.Hr.) şi până în secolul al II-lea d.Hr. s-a înregistrat o creştere imensă a traficului maritim. După cum am arătat deja, problema legată de piraterie ajunsese aproape insignifiantă după anul 69 î.Hr.: călătoriile pe mare erau din ce în ce mai sigure. Lucru interesant, majoritatea corăbiilor celor mai mari (de la 250 de tone în sus) datează din secolele II şi I î.Hr., pe când cele mai multe corăbii, indiferent de perioadă, puteau transporta maximum 75 de tone. Corăbiile mai mari, care transportau corpurile de gardă formate din soldaţi înarmaţi, reuşeau să se apere mult mai bine de piraţi, chiar dacă nu erau la fel de rapide precum ambarcaţiunile mai mici. Iar când pirateria a dispărut, corăbiile mai mici au devenit tot mai populare. Acestea puteau transporta cel mult 1 500 de amfore, în vreme ce pe corăbiile mai mari, ale căror dimensiuni nici n-au fost de fapt întrecute până pe la sfârşitul Evului Mediu, încăpeau 6 000 de amfore sau chiar mai multe.[32] Uniformitatea mărfurilor transportate pe aceste corăbii indică existenţa unor fluxuri comerciale regulate: cam jumătate dintre corăbii transportau mereu un singur tip de încărcătură, fie că era vorba de vin, de untdelemn sau de cereale. Produsele vrac (vărsate) erau transportate în cantităţi şi mai mari pe tot cuprinsul Mediteranei. Zonele de coastă cu acces la porturi se specializau uneori pe anumite produse pentru care solul lor era potrivit, lăsând aprovizionarea regulată cu alimente de bază în seama negustorilor itineranţi. Siguranţa lor era garantată de *pax romana*, pacea romană instaurată după înlăturarea pirateriei şi după extinderea stăpânirii romane asupra întregii Mediterane.

Micul port Cosa, aflat pe un promontoriu din largul coastei etrusce, ne oferă o impresionantă mărturie despre circulaţia mărfurilor la acea vreme. Din atelierele sale ieşeau mii de amfore, activitate încurajată şi susţinută de o celebră familie de nobili romani de la începuturile epocii imperiale, Sestii, care şi-au transformat oraşul natal într-un centru industrial de succes. Multe amfore de Cosa au fost descoperite pe o epavă găsită la Grand-Congloué, în apropiere de Marsilia: majoritatea celor 1 200 de vase erau ştanţate cu literele SES, însemnul familiei. O altă epavă, descoperită sub cea dintâi, datează din 190–180 î.Hr. şi conţinea amfore din Rhodos şi din alte oraşe din Egeea, precum şi mari cantităţi de veselă produsă în sudul Italiei,

care urmau să ajungă în sudul Galiei sau în Spania. Asemenea articole ajungeau uneori şi pe continent, până în regiuni foarte îndepărtate, cu toate că în general alimentele aduse vrac erau consumate în sau în apropiere de zonele de coastă, fiindcă – în afară de cazul în care puteau fi aduse pe râuri – era extrem de greu şi foarte scump să fie transportate pe continent. Transportul maritim era incomparabil mai ieftin decât transportul pe uscat, problemă cu care – aşa cum vom vedea – s-a confruntat chiar şi o cetate aflată atât de aproape de mare precum Roma.[33]

Cerealele erau pe atunci alimentul de bază, mai ales *Triticum durum*, grâul arnăut, din Sicilia, Sardinia, Africa şi Egipt (arnăutul era mai uscat, şi nu atât de moale, aşa încât se păstra mai bine), chiar dacă cunoscătorii preferau *siligo*, un grâu moale făcut din alac.[34] O dietă care avea în centru pâinea doar umplea burţile, aşa că această dietă era îmbogăţită cu *companaticum* („ceva cu pâine“) format din brânză, peşte sau legume. Legumele, în afară de cele murate, se stricau repede şi nu prea puteau fi transportate departe, însă pentru brânză, untdelemn şi vin se găseau pieţe de desfacere pe tot cuprinsul Mediteranei, în vreme ce carnea în saramură, transportată pe mare, era în general rezervată armatei romane.[35] Din ce în ce mai popular ajunsese *garum*-ul, un sos urât mirositor făcut din măruntaie de peşte, care era turnat în amfore şi vândut în toată Mediterana. Săpăturile arheologice întreprinse la Barcelona, în apropiere de catedrală, au scos la iveală o fabrică ce producea *garum*, aflată printre alte clădiri dintr-un oraş (de mărime medie) de epocă imperială.[36] Dacă aveau vânt bun, corăbiile puteau ajunge de la Roma la Alexandria cam în zece zile, parcurgând aproximativ 1 600 de kilometri; dacă vremea era nefavorabilă, drumul de întoarcere putea dura chiar şi de şase ori mai mult, chiar dacă transportatorii încercau de obicei să nu facă mai mult de trei săptămâni. Nu era deloc recomandat să navighezi de pe la mijlocul lui septembrie până pe la începutul lui noiembrie şi din martie până la sfârşitul lui mai. Acest „sezon închis“ s-a păstrat, în mare măsură, până târziu în Evul Mediu.[37]

În Faptele Apostolilor, Pavel din Tars descrie cu tablouri foarte vii o călătorie pe mare plină de pericole pe timp de iarnă. Pavel, un prizonier al romanilor, a fost îmbarcat pe o corabie alexandrină care transporta cereale şi care plecase din Myra (de pe coasta sudică a Anatoliei) îndreptându-se spre Italia; călătoria a fost făcută spre sfârşitul sezonului de navigaţie, corabia a fost mult întârziată de vânturile

nefavorabile, iar când a ajuns în largul Cretei marea s-a învolburat periculos. În loc să rămână peste iarnă în Creta, căpitanul, nesăbuit, s-a aventurat pe mare în vreme de furtună, iar corabia i-a fost purtată şi aruncată încolo şi-ncoace pe valuri uriaşe vreme de două săptămâni. Până la urmă, membrii echipajului „au uşurat corabia aruncând tot grâul peste bord în mare“. Marinarii au reuşit astfel să cârmească şi să ajungă până pe insula Melita (Malta), însă, când au atins ţărmul, corabia s-a făcut bucăţi. Pavel spune că „barbarii“ care locuiau pe insulă s-au purtat bine cu călătorii sosiţi de departe; nimeni nu a murit, însă Pavel şi toţi ceilalţi au rămas blocaţi pe insula Malta vreme de trei luni. Tradiţia malteză spune că, în timpul acesta, Pavel i-a convertit la creştinism pe toţi locuitorii insulei; în schimb Pavel scrie despre maltezi că erau superstiţioşi şi primitivi – când l-a vindecat pe tatăl bolnav al guvernatorului insulei, oamenii locului l-au luat drept un zeu. Imediat ce vremea şi condiţiile pe mare s-au îmbunătăţit, cu toţii s-au îmbarcat pe o altă corabie de la Alexandria, care rămăsese şi ea pe insulă toată iarna, şi au plecat; astfel, Pavel a ajuns după aceea la Siracuza, în Reggio (în vârful sudic al cizmei italice) şi apoi – la o zi distanţă de Reggio – în portul din Puteoli, în Golful Napoli, unde prima corabie care transporta cereale probabil că ar fi trebuit să ajungă de la bun început; de acolo Pavel a pornit spre Roma (şi, potrivit tradiţiei creştine, spre propria moarte prin decapitare).[38]

În mod surprinzător, guvernarea romană nu a construit o flotă comercială de stat precum cele care aveau să apară mai târziu în republica veneţiană medievală; majoritatea negustorilor care duceau cereale la Roma ca să le vândă erau comercianţi particulari, chiar dacă unii adunau grâne de pe domeniile personale ale împăratului aflate în Egipt sau prin alte părţi.[39] Pe la anul 200 d.Hr., corăbiile cu cereale aveau un deplasament mediu de 340 până la 400 de tone, ceea ce le permitea să transporte cam 50 000 de *modii* sau măsuri de cereale (o tonă însemna în jur de 150 de *modii*); câteva dintre corăbii ajungeau şi la 1 000 de tone, dar, cum am arătat deja, existau şi nenumărate corăbii mai mici care efectuau curse pe mare. Roma avea probabil nevoie de aproximativ 40 de milioane de măsuri de cereale anual, aşa încât trebuia ca între primăvara şi toamna fiecărui an la Roma să ajungă încărcătura de pe 800 de corăbii de mărime medie. În secolul I d.Hr., Flavius Iosephus afirma că Africa furniza grâne suficiente pentru opt luni din an, iar Egiptul, grâne suficiente pentru restul de patru luni.[40] Aşadar, o

cantitate totală mai mult decât suficientă pentru a acoperi cele 12 000 000 de măsuri de cereale care trebuiau împărţite gratuit celor 200 000 de cetăţeni romani bărbaţi.[41] Partea centrală a Africii de Nord alimentase Roma cu provizii de cereale încă de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Punic, iar călătoriile scurte şi rapide de-acolo până-n Italia erau, în sine, mult mai sigure decât cursele lungi de la Alexandria la Roma.[42]

Foarte mulţi negustori călătoreau din oraşele exportatoare de cereale de pe coasta Africii de Nord către Ostia, unde se adunau sub porticul cunoscut astăzi sub numele de Piazzale delle Corporazioni.[43] Solul Africii nu se uscase şi nu se erodase încă, ci era foarte fertil datorită unui ciclu ideal în care iernile ploioase erau urmate de veri secetoase.[44] Împăratul însuşi vedea în asta extraordinare oportunităţi: Nero a confiscat pământurile a şase dintre cei mai mari proprietari, iar Pliniu cel Bătrân spune că tot el ar fi dobândit şi jumătate din Provincia Africa (în mare, Tunisia de astăzi).[45] Iar partea aceea din Africa a fost transformată dintr-o regiune bogată care în primul rând asigura proviziile propriilor oraşe, mai ales pe cele necesare Cartaginei, într-o regiune care asigura proviziile pentru zone mult mai vaste din centrul Mediteranei, mai ales pentru Roma şi pentru restul Italiei. În această reţea au fost incluse nu doar ţinuturi aflate sub stăpânire romană, ci şi teritoriile regilor independenţi din Mauretania, în vreme ce la Roma mai ajungeau şi alte produse din Africa: smochine (Cato cel Bătrân afirma că acestea ajungeau la Roma în cel mult trei zile), trufe şi rodii pentru mesele îmbelşugate ale romanilor mai bogaţi; lei şi leoparzi pentru amfiteatrele romane.[46] Începând din secolul al II-lea d.Hr., împăraţii i-au încurajat pe ţăranii africani să se aşeze în ţinuturile de la marginile imperiului, căci producţia italiană se afla în declin şi nu mai era suficientă nici măcar pentru populaţia italică, darămite pentru tot restul imperiului. Funcţionarii de stat ai lui Hadrian din Africa de Nord scriau: „Caesar al nostru, în neobositul său zel cu care veghează la nevoile supuşilor săi, a ordonat ca toate pământurile propice pentru măslini, viţă-de-vie şi cereale să fie imediat însămânţate şi cultivate".[47] Se practicau deja irigaţiile şi îndiguirile, pentru a aduna şi a redistribui apa din ploile de iarnă, iar sistemul pus la punct în acea vreme a fost abandonat abia în secolul al XI-lea, în urma invaziilor arabe; tot atunci a înflorit şi o economie agricolă mixtă, ca şi industria ceramicii – „articolele de

ceramică africană roşie mată“ exportate dincolo de mare ne furnizează mărturii importante despre metodele după care se desfăşura comerţul în perioada târzie a Imperiului Roman.[48] Intensificarea şi comercializarea produselor agricole africane au fost aşadar rezultatul unor iniţiative romane. După ce puterea şi influenţa romană s-au răspândit pe tot cuprinsul mării, Mediterana devenise o zonă unitară de schimburi comerciale.

Din perspectiva fiscului imperial, cerealele din Egipt aveau unele avantaje faţă de cele din Africa. Acestea nu erau trimise doar la Roma, căci Egiptul a continuat să aprovizioneze şi zone întinse din estul Mediteranei şi al Egeei. Alexandria era considerată o sursă de încredere, pe care o asigurau revărsările anuale ale Nilului, în vreme ce proviziile de cereale venite din regiunile în care astăzi se află Marocul, Algeria, Tunisia şi Libia erau adesea nesigure şi trebuiau adunate din mai multe centre.[49] Lucrul cel mai important, proviziile de cereale ale Imperiului Roman nu au depins de o sursă unică şi nesigură într-o epocă în care din când în când foametea lovea până şi ţinuturile fertile precum Sicilia; chiar şi în Egipt au fost câteva – rare – perioade de foamete cruntă.[50] Odată ce romanii au dobândit accesul la rezervele de cereale din întreaga Mediterană, n-au mai avut grija unor asemenea lipsuri. Roma avea hrană suficientă; iar împăraţii au bătut monede care înfăţişau, spre amintire, distribuirea de cereale. În 64–66, Nero a făcut şi el referire directă la proviziile de cereale pe câteva monede pe care le-a bătut în acei ani – monede de bronz foarte elegante (cum de altfel ne-am fi şi aşteptat din partea celui care se proclamase arbitru al bunului-gust). Zeiţa Ceres e reprezentată ţinând în mâini spice de grâu şi stând cu faţa la un alt personaj, Annona („Recolta“), care ţine în mâini un corn al abundenţei; la mijloc între cele două se află un altar pe care fusese aşezată o măsură de cereale, iar în fundal se zăreşte pupa unei corăbii de cereale.[51]

IV

ODATĂ CE GRÂNELE, untdelemnul şi vinul au ajuns în Italia, ele au trebuit cumva aduse la Roma, dar, cum aceasta se găsea cam la cincisprezece kilometri de mare, se ajungea greu acolo, fiindcă drumul pe Tibru era anevoios din pricina meandrelor fluviului, iar oraşul în sine ducea lipsă de porturi bune. În epoca lui Augustus, soluţia găsită a fost următoarea: cerealele erau aduse mai întâi în Golful Napoli, în portul

mare şi bine apărat din Puteoli, astăzi Pozzuoli – o suburbie a oraşului Napoli. De acolo grânele erau încărcate pe corăbii mici care le transportau pe Tibru până pe coasta Campaniei şi a Latiumului, căci între Cosa (din Etruria) şi Gaeta (la graniţa dintre Latium şi Campania) nu existau porturi bune. De aceea, Nero (mort în 68 d.Hr.) a plănuit construirea unui imens canal suficient de larg încât două cvincvireme să poată trece una pe lângă alta, canal care urma să lege portul Ostia cu Golful Napoli, pentru a scăpa de călătoriile greoaie şi uneori periculoase de-a lungul coastei italice. Când acest proiect măreţ s-a împotmolit, porturile de la gurile Tibrului au avut ocazia să se dezvolte, mai ales Ostia, ale cărui vaste ruine care au supravieţuit până astăzi sunt o mărturie a faptului că întreţinea legături comerciale cu Africa, cu Galia şi cu Orientul; însă despre Ostia vom vorbi puţin mai departe.

La Puteoli se afla din timp când urmau să sosească flote încărcate cu grâne:

> Astăzi ne apărură pe neaşteptate corăbiile alexandrine, care sunt de obicei trimise mai înainte şi anunţă sosirea flotei care le urmează. Li se zice „mesagerele“ şi ivirea lor e un prilej de bucurie în Campania. Toată lumea se află pe digul de la Puteoli şi-n marea mulţime de nave recunoaşte pe cele din Alexandria după pânze.[52]

Acest lucru era posibil fiindcă flotele alexandrine destinate transportului de cereale erau alcătuite dintr-un tip aparte de corăbii cu pânze, „şi numai acestea pot să-şi desfacă pânzele mici pe care în larg şi le întind toate corăbiile“. Împăratul Gaius Caligula (mort în 41 d.Hr.) era foarte mândru de flota alexandrină cu baza la Puteoli şi l-a împiedicat pe prinţul evreu Irod Agrippa să se întoarcă în Iudeea prin Brindisi, Grecia şi Siria, forţându-l să se îmbarce pe o corabie din Puteoli – căpitanii de nave din Alexandria erau faimoşi pentru că îşi cârmeau corăbiile de parcă ar fi fost conducători de care. La câteva zile de la plecarea din Puteoli, Irod Agrippa a ajuns în Egipt.[53] Puteoli a ajuns celebru pentru cimentul lui, făcut din cenuşă vulcanică şi folosit la fabricarea betonului în toată Italia. Lucrul cel mai important, acest ciment era folosit şi pentru construirea unor debarcadere şi cheiuri în care să încapă chiar şi cele mai mari corăbii.[54] Puteoli era deja un centru de comerţ cu produse de lux precum marmura grecească sau papirusul şi sticla egiptene când Egiptul a căzut în mâinile romanilor. Negustorii din Puteoli făceau comerţ şi în Delos, unde se adunaseră deja foarte mulţi negustori din sudul Italiei.

Legăturile cu Delosul au făcut ca mulţi sclavi să ajungă în Italia trecând prin Puteoli. Ca şi la Roma, la Puteoli se adunase o populaţie extrem de amestecată, cu mici colonii de comercianţi fenicieni din Tir, de nabateeni din deşerturile de dincolo de Palestina, de egipteni care au introdus cultul zeului Sarapis.[55] Fenicienii fuseseră cândva o mare forţă la Puteoli, însă în 174 d.Hr. au traversat o perioadă de criză, când au hotărât să le scrie edililor din Tir cerându-le să le plătească imensa chirie pe care o datorau pentru birourile şi magaziile lor, spaţii care, spuneau ei, erau mai mari decât cele acordate negustorilor de alte naţii:

> Înainte vreme tirienii care locuiesc la Puteoli reuşeau să-l susţină şi să-l apere singuri; erau mulţi şi bogaţi. Dar acum am mai rămas foarte puţini şi avem multe datorii şi cheltuieli pentru sacrificiile închinate zeilor poporului nostru, cărora le-am construit temple aici; şi nu avem suficiente resurse ca să plătim chiria pentru corăbiile noastre care staţionează în port, anume suma de 100 000 de denari pe an.[56]

Negustorii care „făceau comerţ în Alexandria, în Asia şi în Siria“ au construit un templu şi în cinstea lui Jupiter, a Iunonei şi a Minervei.[57] Au fost ridicate, de asemenea, edificii publice luxoase, pe cheltuiala celor mai bogate familii din cetate. Puteoli era, probabil, oraşul din Campania în care (deşi nu-l numeşte) Petroniu, scriitor de la curtea lui Nero, şi-a plasat acţiunea scandalosului său roman *Satyricon*. Unul dintre personajele principale, Trimalchio, este un libert care a făcut avere pe mare, apoi a pierdut-o („Neptun mi-a înghiţit 30 000 000 de sesterţi într-o singură zi“), apoi a luat-o din nou de la capăt, ajungând până la urmă să renunţe la comerţ, de bogat ce ajunsese – cu o avere ce număra multe milioane de sesterţi.[58]

Chiar dacă nu ştim sigur dacă la Puteoli au existat cu adevărat liberţi care să fi avut atât de mare succes precum personajul de roman Trimalchio, există dovezi clare care ne arată că liberţii jucau un rol foarte important în afacerile din port. De exemplu, un număr impresionant de tăbliţe de ceară descoperite la Pompeii conţin mărturii despre afacerile familiei Sulpicii, bancheri din Puteoli; 127 de documente ni s-au păstrat, majoritatea datând din perioada 35 d.Hr.–55 d.Hr.[59] Unul dintre documente este un împrumut de o mie de denari acordat lui Menelaus, un grec născut liber, din Caria (în Asia Mică), de către sclavul Primus, agent al negustorului Publius Attius Severus. Numele lui Severus mai apare şi în cu totul alt loc: ştanţat pe nişte amfore care conţineau sos de peşte exportat din Peninsula Iberică spre

Roma. Menelaus deţinea propria corabie pentru mărfuri, iar împrumutul era, probabil, un avans plătit pentru transportul unui lot de *garum* de la Puteoli la Roma.[60] Toate acestea arată cât de bine era integrat portul Puteoli în vasta lume mediteraneeană – patrie pentru un căpitan de corabie grec, care întreţinea legături strânse cu un foarte bogat negustor roman de sos de peşte spaniol. Prezenţa unui sclav care, departe de oraşul său natal, Roma, îşi desfăşura activitatea în calitate de agent de încredere al lui Severus nu era deloc neobişnuită. Bancherii greci din perioada de înflorire a Atenei se familiarizaseră cu unele dintre practicile şi tehnicile bancare adoptate la Puteoli. Un lucru inedit e modul în care acele operaţiuni ajunseseră acum să fie folosite pe tot cuprinsul Mediteranei, de la fabricile de *garum* din Spania şi până-n Egipt. Creditele nu reprezentau doar un împrumut în monedă forte sau în produse de bază: cuvântul „credit“ (însemnând în limba latină „el crede“) implică şi noţiunea de încredere. Colaborarea şi încrederea erau mult mai uşor de obţinut şi mult mai eficiente în epoca păcii romane.

Cu ajutorul cerealelor şi-a obţinut Puteoli, de fapt, bunăstarea; estimările arată că, la acea vreme, prin port treceau cam 100 000 de tone de grâne anual.[61] Lucrul cu cerealele însemna o grămadă de sarcini pentru sclavi şi pentru muncitorii plătiţi: fie că grânele erau încărcate în saci sau vărsate în diverse recipiente, ele trebuiau descărcate în porturile din Italia unde soseau şi apoi încărcate la loc pe corăbii sau barje mai mici cu care erau transportate la Roma. Mai întâi erau verificate din punct de vedere calitativ şi, desigur, impozitate. Trebuiau depozitate fie în porturi, fie chiar la Roma, iar depozitarea cerealelor nu era o operaţiune simplă, fiindcă acestea trebuiau protejate de mucegaiul periculos, de insecte şi de şoareci, ceea ce înseamnă că trebuiau aerisite şi păstrate la temperatura potrivită.[62] Negustorii de cereale închiriau diverse încăperi din depozitele de mărfuri, dintre care multe erau imense: grânarul Horrea Galbana, de la Roma, avea mai bine de 140 de încăperi la parter, iar grânarul Grandi Horrea, de la Ostia (pe coastă), oferea la parter 60 de încăperi.[63] Poziţia portului Puteoli era foarte avantajoasă şi pentru aceia care căutau o piaţă de desfacere pentru produsele de lux din Orient, precum mărfurile indiene aduse prin Alexandria, fiindcă pe acolo se ajungea la reşedinţele de vară ale aristocraţiei senatoriale – la Baiae, Herculaneum şi Stabiae; Puteoli se afla aproape de Napoli – la acea vreme, încă, un oraş

prosper – şi de oraşele mai mici din jurul acestuia, precum Pompeii.

Ostia, aflată la gurile Tibrului, a preluat treptat conducerea, devenind, în locul oraşului Puteoli, principalul port de escală pentru corăbiile care transportau mărfurile destinate Romei. Portul a fost întemeiat cândva prin secolul al V-lea î.Hr., când Roma şi Veii se luptau pentru a obţine controlul asupra salinelor de la gurile Tibrului, însă Ostia a rămas multă vreme un loc nu cu mult mai mare decât o radă dintr-un estuar. În timpul domniei lui Augustus şi a lui Tiberius s-au desfăşurat multe programe de construcţii, însă abia în timpul lui Claudius s-au făcut eforturi mari pentru a oferi facilităţi portuare aproape de Roma, iar în anul 42 d.Hr., la doar trei kilometri nord de Tibru, a început construirea unui nou port, cunoscut sub numele simplu de Portus. Scopul era nu atât surclasarea portului Puteoli, cât asigurarea accesului Romei în condiţii bune la proviziile de cereale. Din păcate, digurile şi cheiurile lui Claudius s-au dovedit a fi prost făcute şi nefolositoare: în 62 d.Hr., 200 de corăbii din port au fost distruse de o furtună neaşteptată. După un secol, împăratul Traian a consolidat Portusul din Ostia construind un port hexagonal mult mai sigur şi mai impresionant în interiorul portului lui Claudius. În timpul succesorului său, Hadrian, au fost refăcute şi modernizate şi multe zone întinse în care se aflau depozite şi prăvălii. Ostia era plină de blocuri de cărămidă, cu locuinţe pe mai multe etaje – pe la începutul secolului al IV-lea, avea deja un aer burghez, iar mulţi dintre imigranţii mai săraci care ajunseseră în port au fost nevoiţi să plece către Roma, unde se găseau locuinţe mai ieftine.[64]

V

DUPĂ CE OCTAVIAN A PRELUAT PUTEREA, toate ţărmurile Mediteranei şi toate insulele erau deja sub stăpânire romană sau în sfera de influenţă romană: Mediterana devenise, într-adevăr, *mare nostrum*.[65] Victoria lui Octavian a fost începutul unei lungi şi impresionante perioade (mai bine de 200 de ani) de pace în Mediterana. Desigur, au mai existat scurte perioade de tulburări pricinuite de piraţi, de exemplu în vestul îndepărtat al Africii de Nord, unde piraţii mauri aveau spaţiu de acţiune, fiindcă era o zonă în care autoritatea romană era destul de slabă: în 171–172 d.Hr. piraţii mauri au atacat Spania şi Africa, iar împăratul, Marcus Aurelius, a mărit flota pentru ca aceasta să poată ţină piept pericolelor. Însă în general, când forţele

navale romane s-au angajat în război, au făcut-o departe de Mediterana, fiindcă aveau flote mari şi puternice chiar şi în Britania şi de-a lungul Rinului şi al Dunării, unde încercau să-i ţină la distanţă pe năvălitorii germanici. Nici măcar instabilitatea din inima imperiului nu a tulburat prea mult pacea Mediteranei. În agitatul „an al celor patru împăraţi", 68–69 d.Hr., anul de după sinuciderea lui Nero, împăratul Otho a recrutat mii de marinari care urmau să stăvilească pericolul adus de rivalul şi posibilul său înlocuitor, Vitellius. Otho se baza pe sprijinul a două corăbii militare italiene, cu bazele la Ravenna şi la Misenum, foarte aproape de Puteoli. Cel care a obţinut victoria finală în 69, Vespasian, a folosit şi el forţa navală romană, însă cu totul altfel: de la baza sa din Egipt, mai întâi a blocat şi interceptat fluxul de cereale către Roma, iar apoi, când s-a apropiat el însuşi de Roma, a împărţit, cu generozitate, proviziile de hrană Poporului Roman, subminându-l astfel complet pe Vitellius.[66] Mai târziu, împăraţii au folosit flotele militare ori de câte ori armatele romane au trebuit transportate, de exemplu în Africa, pentru a înăbuşi diverse revolte locale. Traian a trimis flote în Cirenaica, Egipt şi Siria pentru a curma o mare revoltă evreiască în 115–116.[67] Marinarii erau uneori nevoiţi să lupte pe uscat după ce ajungeau în locurile spre care porniseră, însă marile bătălii navale de felul celor din Războaiele Punice ajunseseră la acea vreme doar subiecte pentru literatură, şi nicidecum evenimente în care marinarii se puteau aştepta oricând să fie implicaţi.

Nu e deloc surprinzător că flota militară romană a primit mult mai puţină atenţie decât cea greacă sau decât neobositul, necruţătorul braţ al statului – armata romană. Ipoteza general acceptată astăzi este că de fapt flota militară romană n-a avut prea multe de făcut în epoca vestitei *pax romana*. Serviciul în flota militară nu era cotat atât de bine precum cel în slujba armatei. În secolul al II-lea, de exemplu, un soldat legionar s-a transferat, la cererea lui, în flota militară; fusese pedepsit pentru comportament inacceptabil.[68] Şi totuşi, pentru mulţi soldaţi serviciul în cadrul flotei militare era o mândrie. Dintr-un papirus egiptean de la începutul secolului al II-lea d.Hr. aflăm că un anume Sempronius a fost mâhnit să audă că fiul său Gaius fusese convins să nu se înroleze în flota militară, aşa cum avea în intenţie: „Vezi să nu te laşi până la urmă convins, fiindcă altfel n-o să te mai numeşti fiul meu... Ai face bine să intri într-un serviciu onorabil."[69] Dar recrutarea în flota militară avea consecinţe sociale importante. Marinarii din

Mediterana călătoreau pe tot cuprinsul lumii romane, inclusiv oameni din regiuni continentale precum Panonia (pe cursul Dunării); foarte mulţi dintre aceştia erau greci (lucru deloc surprinzător) şi egipteni – nu doar greci stabiliţi în Egipt, ci şi oameni născuţi acolo, din părinţi egipteni. Toţi aceşti navigatori au adus cu ei şi propriii zei, iar Sarapis era venerat de mulţi marinari din flota militară romană, fie că aceştia erau sau nu de origine egipteană: „Sarapis e stăpânul mărilor şi îi călăuzeşte atât pe negustori, cât şi pe soldaţi.“[70] Amestecul de zei era ceva foarte obişnuit în lumea romană. Dar existau deja şi presiuni într-o cu totul altă direcţie. Intrând într-un serviciu în care latina era limba conducătorilor, recruţii au căutat să se latinizeze şi să se romanizeze, luându-şi chiar şi nume romane:

> Apion îl salută pe Epimachos, tatăl şi stăpânul lui. Înainte de toate, mă rog să fii sănătos şi să-ţi meargă bine tot timpul, ducând-o bine alături de sora mea, de fiica ei şi de fratele meu. Aduc mulţumiri Stăpânului Sarapis pentru că m-a salvat o dată când am fost în mare pericol pe mare… Îţi trimit un mic portret al meu făcut de Eukremon. Numele meu este acum Antonius Maximus.[71]

Câţiva ani mai târziu, acest soldat s-a căsătorit şi a avut trei copii, doi cu nume roman şi unul cu nume grecesc; în acel moment, lui „Antonius Maximus“ nu prea îi mai păsa de Sarapis, fiindcă se ruga pentru sănătatea şi bunăstarea surorii lui la „zeii de aici“.[72]

Flota militară romană a avut mai puţin prestigiu fiindcă era mai degrabă o forţă de poliţie decât o forţă de luptă. Existenţa ei garanta siguranţa rutelor maritime civile, cu toate că pentru corăbiile comerciale nu erau trimise escorte militare – în parte pentru că acestea erau administrate de persoane private, în parte pentru că arareori era nevoie de asemenea măsuri. Prezenţa discretă a unor flote la Misenum (aproape de Napoli), la Ravenna şi într-o serie de aşezări de coastă precum Forum Iulii (Fréjus) – în Provenţa – era suficientă pentru a garanta securitatea acelor zone. Cartagina, reconstruită în 29 d.Hr. pe post de centru de comerţ şi administraţie cunoscut sub numele oficial *Colonia Iulia Concordia Carthago*, nu era folosită de flota militară, deşi devenise principalul oraş roman din Africa de Nord (surclasând Alexandria).[73] Totuşi, exista o prezenţă navală romană în Cezareea, către vest, fiindcă dincolo de această provincie se găsea Mauritania, o regiune adeseori turbulentă.[74] Asta însemna *pax romana* pentru Mediterana: nu era atât un proces activ prin care rivalii erau distruşi, iar

învingătorii îşi instaurau pacea – „au distrus totul şi au numit asta pace“, după cum afirma ironic Tacit despre armatele romane din nordul Europei –, cât o prezenţă benefică. Roma a fost mereu foarte conştientă – cel puţin până pe la mijlocul secolului al III-lea – că avea nevoie ca flota să fie menţinută în stare foarte bună de funcţionare. Corăbiile erau, în majoritate, tradiţionalele cvadrireme şi cvincvireme de la sfârşitul lumii clasice; nu avem dovezi că, până în perioada bizantină, s-ar fi petrecut vreo înnoire semnificativă în domeniul construcţiei de corăbii, aşa încât flotele militare romane s-au confruntat mereu cu problemele obişnuite ale ambarcaţiunilor cu copastie mică, ce nu măsurau, în general, mai mult de patru metri deasupra apei: nu făceau faţă pe mările învolburate şi nu puteau călători pe timp de iarnă.[75] Flota avea de asemenea drept sarcină să escorteze oficialităţile atunci când călătoreau prin imperiu, însă (spre deosebire de corăbiile medievale) aceste galere nu erau folosite şi pe post de corăbii comerciale, în parte din pricina aspectului lor şi în parte fiindcă împăratul nu dorea să fie confundat cu un negustor de rând.

Ideea de a transforma Misenum şi Ravenna în principalele două centre de comandă îşi are originea în vremea lui Augustus.[76] Misenum era postul de control pentru operaţiunile din vestul Mediteranei, dar influenţa lui se întindea mult mai departe către est. După ce corăbiile cu cereale din Egipt ajungeau la Puteoli, deci în portul vecin, Misenum veghea la toate mişcările de pe acea rută maritimă. Un lac de pe continent, dincolo de Misenum, a fost dragat şi legat de zona de coastă, pentru ca flota să aibă un port interior sigur; şi imediat în jurul portului au apărut multe vile ale romanilor bogaţi; Tiberius însuşi şi-a petrecut câteva din ultimele zile de viaţă acolo.[77] Pe de altă parte, de la Ravenna erau trimise şi flote care să supravegheze coasta dalmată, zonă folosită dintotdeauna de piraţi şi tâlhari drept ascunzătoare; tot în sarcina acelor flote cădea şi supravegherea Mării Egee. Ravenna era înconjurată de lagune (actuala linie de ţărm se află la câţiva kilometri distanţă de cea din vechime) şi de aceea nu era tocmai locul potrivit pentru un port, aşa încât portul oraşului a fost construit cam la trei kilometri distanţă, într-un loc numit, simplu, Classis, adică „Flota“; Classis era legat de Ravenna printr-un canal. Acest port este înfăţişat în mozaicurile de la Ravenna din secolul al VI-lea, ceea ce dovedeşte că şi-a păstrat vreme îndelungată prestigiul şi importanţa; tot ce a mai supravieţuit astăzi din gloria portului Classis este

biserica Sant' Apollinare in Classe, datând tot din secolul al VI-lea şi decorată cu multe asemenea mozaicuri.[78] Abilitatea cu care au reuşit romanii să supravegheze neobosit întreaga Mediterană, mai ales din posturile de comandă aflate în Marea Tireniană şi în nordul Adriaticii, este impresionantă.

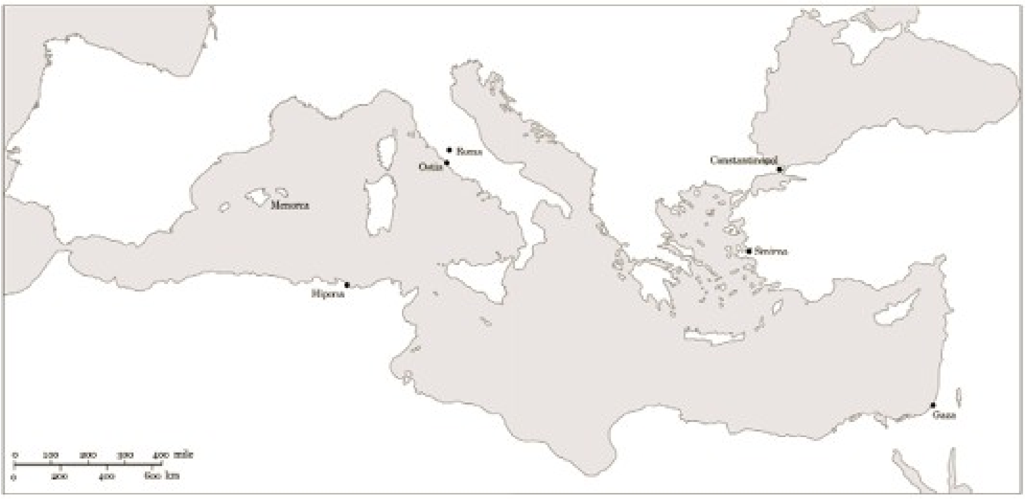
Cel mai probabil, un negustor din secolul al II-lea se va fi întrebat dacă exista ceva care ar fi putut zdruncina unitatea Mediteranei. Avea unitate politică, sub conducerea Romei; unitate economică, ceea ce le permitea comercianţilor să călătorească încolo şi-ncoace prin toată Mediterana fără nici un fel de piedici; unitate culturală, dominată de cultura elenistică, fie de expresie latină, fie de expresie grecească; în multe privinţe, şi o unitate religioasă, sau mai degrabă unitate în diversitate, căci popoarele din Mediterana îşi împrumutau zeii unele de la altele, cu excepţia evreilor şi a creştinilor. Stăpânirea unică asupra acelei *mare nostrum* a asigurat libertatea de mişcare şi a făcut ca în Mediterana să apară un amestec de culturi nemaivăzut niciodată până atunci şi nici de atunci încoace.

9
Credinţe vechi şi noi
1 d.Hr.–450 d.Hr.

I

CA ÎN ORICE ORAŞ-PORT din lumea romană, şi populaţia din Ostia era foarte amestecată. În 1961, în timpul lucrărilor la un drum care urma să lege Roma de noua ei poartă către lume – aeroportul Fiumicino –, arheologii au făcut, la periferia portului Ostia, o descoperire extraordinară: sinagoga din Ostia, cea mai veche clădire de sinagogă care a supravieţuit în Europa. Cea mai timpurie parte a construcţiei datează din secolul I d.Hr., însă clădirea a fost restaurată sau reconstruită parţial în secolul al IV-lea. A fost folosită fără întrerupere pentru rugăciunile evreieşti vreme de cel puţin 300 de ani. O inscripţie din secolul al II-lea aminteşte de chivotul ce fusese construit pentru păstrarea sulurilor ce conţineau Legea, pe cheltuiala unui anume Mindis Faustos; inscripţia este, în principal, în limba greacă, cu câteva cuvinte latineşti, căci evreii de la Roma, care întreţineau legături strânse cu Orientul, au continuat să folosească greaca drept limbă de fiecare zi. Clădirea sinagogii şi anexele ei se întind pe 856 de metri pătraţi şi toate indiciile ne conduc către concluzia că aceasta era cea mai mare sinagogă a comunităţii prospere de sute de evrei care locuia în oraş. Pe lângă sinagogă, în secolul al IV-lea în incinta complexului se mai găseau şi un cuptor, probabil pentru coacerea pâinii nedospite pentru Paştele evreiesc, şi o baie rituală. Mai existau acolo şi încăperi laterale, folosite probabil pentru şcoală şi pentru întrunirile consiliului evreiesc şi ale tribunalului rabinic. O arhitravă sculptată înfăţişa marele sfeşnic care se aflase în Templu, cornul de berbec în care se sufla de Anul Nou şi simbolurile Sărbătorii Corturilor, lămâiul şi ramura de finic împodobită.[1] Însă iudaismul nu era singura religie răsăriteană care avea mulţi adepţi la Ostia. Un mic templu de cărămidă din altă zonă a oraşului a fost identificat drept un sanctuar al zeului Sarapis. În incinta lui se găsea o curte pavată cu un mozaic în alb şi negru înfăţişând scene de pe Nil. Multe inscripţii fac referire la cultul zeiţei Isis; mai existau şi numeroase sanctuare ale lui Mithra, zeu care avea mare trecere în rândul armatei

romane; se spune că, în timpul extazelor lor dezlănţuite, adepţii zeiţei-mamă Cybele, care era venerată şi la Ostia, se castrau singuri.[2]

Purtate de-a lungul rutelor comerciale, străvechile sisteme de credinţă au fost mutate în Italia şi în alte ţinuturi din Iudeea sau de pe cursul Nilului şi au fost preschimbate prin contactul cu cultura elenistică din estul Mediteranei. Uneori oamenii au călătorit pe tot întinsul Mediteranei ducând cu ei o credinţă nouă mai degrabă decât una veche. Pavel din Tars s-a lovit de multe greutăţi în drumul său către Roma şi în aceeaşi cetate se crease un fel de linie de succesiune care ducea înapoi în timp până la un alt călător din Orient, frate întru credinţă cu Pavel: Simon Petru. În decursul călătoriilor sale în Siria, Asia Mică, Grecia şi Italia, Pavel a predicat despre un om care era aclamat de mulţimi drept Mesia al evreilor, dar care de fapt era însuşi Dumnezeu întrupat. Astfel, în Mediterana fuseseră deja sădite seminţele unei mari revoluţii religioase, seminţe care apoi au crescut încet, dar sigur.

II

CELE DOUĂ SCHIMBĂRI MAJORE ale Mediteranei din perioada târzie a Imperiului Roman s-au produs în urma invaziilor germanice şi în urma adoptării creştinismului drept religie oficială a împăraţilor romani. Creştinarea s-a petrecut încet, cu puternice opoziţii din partea păgânilor şi a evreilor. Cultele orientale s-au răspândit foarte uşor pe tot cuprinsul Mediteranei, însă nici iudaismul, nici creştinismul nu puteau fi comparate cu cultele păgâne, după cum foarte bine ştiau şi romanii. Evreii şi creştinii erau văzuţi ca „atei“, în sensul că negau vehement tocmai existenţa zeilor păgâni.

Refuzau să-i închine sacrificii împăratului zeificat. Şi totuşi, pe măsură ce au dobândit tot mai multă putere în Mediterana, romanii au avut grijă să-i trateze pe evrei ca pe o excepţie; evreii acceptau să-i închine sacrificii Dumnezeului lor în cinstea împăratului şi se ştia despre ei că aveau, prin urmare, un fel cu totul aparte de a-şi dovedi loialitatea. Toţi ceilalţi supuşi erau obligaţi să-i aducă sacrificiile cerute împăratului zeificat, iar refuzul creştinilor de a face asta i-a aruncat în afara legii şi i-a expus la riscul morţii violente în amfiteatru. Predicând cu înfocare cuvântul lui Hristos dincolo de comunitatea evreiască, Sfântul Apostol Pavel şi urmaşii lui creaseră o comunitate din ce în ce mai numeroasă de creştini pe care romanii nu-i mai puteau considera o simplă ramură a poporului evreu. Aceşti creştini nu mai respectau nici obiceiurile evreieşti: acum inima trebuia circumcisă, nu trupul, iar a nu mânca porc ajunsese să însemne a nu te comporta ca un porc. Persecuţiile în sine i-au întărit pe creştini şi mai mult: i-au transformat în martiri pe cei ucişi de romani şi, lepădând ideea evreiască potrivit căreia osemintele morţilor erau necurate, au început să venereze moaştele martirilor. În viziunea câtorva credincioşi entuziaşti, chiar şi suferinţele acelor martiri erau de fapt o închipuire, fiindcă de fapt Hristos îi întărea şi îi făcea să nu mai simtă durerea provocată de colţii leilor fioroşi, în vreme ce alţii găseau bucurie în durere şi în suferinţă, fiindcă astfel dovedeau că în sfârşit câştigaseră mila lui Hristos şi răsplata vieţii veşnice.[3]

Cu toate că, în general, evreilor li se garanta dreptul de a-şi practica religia, politica romană nu era consecventă. De exemplu, drept pedeapsă pentru o înşelăciune comisă la Roma de patru escroci care susţineau că adunaseră bani pentru Templu, împăratul Tiberius alungase deja 4 000 de evrei romani în Sardinia, regiune în care erau aruncaţi de obicei exilaţii. Una dintre victimele acestor escroci era soţia unui senator, care (ca în multe alte cazuri) simpatiza cu iudaismul. Claudius a fost de acord să le redea evreilor de la Alexandria drepturile cetăţeneşti pe care le pierduseră în vremea împăratului nebun Gaius Caligula, însă nu s-au păstrat dovezi că într-adevăr comunităţile evreieşti din diaspora formaseră o opoziţie unită faţă de cei care deţineau puterea; tulburările şi revoltele de pe străzile Alexandriei erau rezultatul neînţelegerilor care se instalaseră de mult între evrei şi greci, nu al politicii guvernamentale, care, în opinia grecilor, îi favoriza mult prea mult pe evrei. Totuşi,

presiunile la care au fost supuşi evreii din Palestina au dus la răspândirea – forţată sau de bunăvoie – a evreilor pe tot cuprinsul Mediteranei. Din perspectiva istoriei mediteraneene, importanţa momentului în care împăratul Titus a distrus Marele Templu în anul 70 d.Hr. şi a celui în care Hadrian a distrus întreg Ierusalimul în 131 d.Hr. constă în chiar simplul cuvânt „diaspora“. E foarte puţin probabil, după cum a arătat şi istoricul evreu Flavius Iosephus, ca romanii să fi avut în intenţie să distrugă Templul evreilor atunci când au înăbuşit revolta evreiască din anul 70; însă, odată ce lăcaşul de cult a fost ars din temelii şi jefuit, noul împărat, Vespasian, şi fiul său Titus şi-au dat imediat seama de avantajul politic pe care li l-ar fi adus o ceremonie triumfală în timpul căreia puteau etala comorile luate drept pradă din Templu; aşa că Titus a putut comemora apoi această procesiune pe faimoasele reliefuri dinăuntrul Arcului lui Titus, monument care poate fi încă văzut la capătul dinspre apus al Forului Roman.[4] Foarte mulţi sclavi evrei au fost deportaţi în Italia şi dincolo de ea.

Lucrul neobişnuit a fost că Roma nu le-a permis evreilor să-şi reia ritualurile sacrificiale la Ierusalim. Distrugerea Templului nu însemna şi distrugerea completă a imensului sanctuar şi a curţilor lui împodobite cu colonade (mare parte din zidurile de împrejmuire au supravieţuit până astăzi). În urma unor reparaţii însemnate, restaurarea cultului ar fi putut începe. Bunul şi bătrânul împărat Nerva (mort în 98) s-a învoit să-i scutească pe evrei de o taxă specială care le fusese impusă după Războiul Iudaic şi se părea că restaurarea cultului nu era departe.[5] Dar succesorul său, împăratul-soldat Traian, a adoptat o politică dură, iar la sfârşitul domniei lui a înăbuşit necruţător revoltele evreieşti din Siria, Egipt şi Cirenaica (115–116): când evreii s-au risipit prin toată Mediterana, tensiunile care înainte nu depăşeau Palestina şi Alexandria s-au extins mult dincolo de acele regiuni. Se pare că în Palestina era destul de linişte în timpul acestor revolte. Succesorul lui Traian, Hadrian, a găsit o soluţie intransigentă: a reconstruit Ierusalimul ca pe un oraş închinat lui Jupiter Capitolinus, sub numele de Aelia Capitolina, iar bărbaţilor circumcişi nu le-a mai dat voie să intre în oraş. Hadrian pornise cu furie asuprirea evreilor şi a Dumnezeului lui Israel, în total dezacord cu respectul pe care, în mod tradiţional, romanii îl acordau altor religii. Revolta care a urmat în Palestina în 132–136 a fost curajoasă, însă fără nici o speranţă de izbândă; succeselor pe termen scurt, inclusiv reclădirea Ierusalimului şi poate chiar

şi restaurarea riturilor sacrificiale, le-au pus capăt până la urmă o imensă înfrângere şi cruntele masacre făcute de armatele lui Hadrian, în care şi-au pierdut viaţa nu mai puţin de 600 000 de evrei.[6] Încă o dată, aceste evenimente au avut un impact cu mult mai mare în Mediterana: foarte mulţi evrei au fost împrăştiaţi spre apus, ca sclavi sau ca fugari; cu siguranţă, în Spania secolului următor trăiau deja mulţi evrei.[7] Efectele înfrângerii de la Ierusalim n-au fost doar politice şi demografice. Iudaismul îşi preschimba deja înfăţişarea spre sfârşitul epocii Templului, când secte precum cea a fariseilor au contestat autoritatea vechii preoţimi de la Templu. Pierderea Templului a împins şi mai departe toate aceste transformări, iniţiate şi supravegheate de rabini, care erau mai degrabă învăţaţi laici decât preoţi de la Templu; iar sinagoga, care în sine nu era o noutate, a devenit centrul studiilor şi rugăciunilor evreieşti.

Persecutarea creştinilor cunoscuse de asemenea mai multe valuri. În secolul I d.Hr., Nero dăduse vina pe creştini pentru focul devastator care, de fapt, i-a dat ocazia să reconstruiască mari părţi din Roma poleindu-le aur şi măreţie. La mijlocul secolului al III-lea împăraţii au reînceput persecutare creştinilor în tot imperiul. Împăratul Decius a fost cinstit în portul Cosa din Toscana drept *restitutor sacrorum*, „restauratorul lucrurilor sacre“, probabil o referire la frenetica lui vânătoare de creştini. O modalitate de a scăpa de persecuţie era, pentru creştini, să facă compromisuri de faţadă, venerând în public zeii romani, dar păstrându-şi credinţa în spatele uşilor închise. Dezacordul faţă de această soluţie şi, chiar mai grav, contestarea legitimităţii ordinelor preoţeşti ale celor care „înmânaseră“ (*donaverunt*) scripturile autorităţilor romane au dus la acuzaţii dure şi la schisme: Biserica Donatistă, activă în Africa în secolul al IV-lea, s-a proclamat, în faţa împăciuitorilor, deţinătoarea unică a adevăratei credinţe. O altă cale de ieşire din dilema în care îi aruncaseră autorităţile romane a fost pentru creştini să se prefacă a fi evrei: „sinagogă sâmbăta, biserică duminica“, o poziţie condamnată în câteva predici antievreieşti dure rostite la Antiohia în anii 390.[8] La acea vreme, desigur, creştinii deja izbândiseră, însă pe tot cuprinsul Mediteranei graniţele dintre creştinism şi iudaism erau mult mai puţin limpezi pentru observatorii din afară (inclusiv pentru mulţi evrei şi creştini) decât vor să ne lase să înţelegem profeţii furioşi ai religiei creştine oficiale[10], precum Sfântul Ciprian. Înfierarea iudaismului s-a născut dintr-un sentiment al permanentei

competiţii acerbe cu această religie, şi nu dintr-o dorinţă de a-i răpune pe cei care se aflau deja la pământ. Nici una din cele două tabere n-a arătat îndurare. Şi totuşi, publicul larg nu era prea interesat de punctele subtile din doctrină, ci era atras mai degrabă de codurile etice şi de aspiraţiile religioase ale celor două religii, care, de fapt, nu erau foarte diferite – iubirea faţă de aproape, speranţa că Dumnezeu îţi va oferi răsplata măcar în viaţa de apoi, dacă nu pe lumea asta. Mulţi evrei erau probabil destul de liberali când venea vorba să respecte şi să pună în practică legile religiei lor, legi care încă erau modificate şi îmbunătăţite până în cele mai mici detalii în academiile din Babilonia, iar acest lucru a făcut ca oamenii să se poată mişca cu mult mai multă uşurinţă între diversele religii şi secte.

10. Aici şi în toate locurile unde autorul foloseşte, în original, cuvântul *Orthodox/ Orthodoxy* în sintagme precum *Orthodox Christianity*, *Orthodox Church*, *Orthodox belief*, *(proto-)Orthodox/non-Orthodox factions* etc. am ales să nu traducem acest cuvânt prin românescul „ortodox“, ci prin echivalentele lui (religia creştină oficială, biserica creştină oficială, credinţa oficială/dreapta-credinţă, sectele (proto-)creştine oficiale/sectele pseudo-creştine sau eretice etc.) pentru a evita confuzia cu sensul pe care îl deţine astăzi cuvântul: Biserica Ortodoxă – cunoscută şi ca Biserica Ortodoxă Răsăriteană sau Biserica Greco-Ortodoxă (a cărei prezenţă este dominantă în zonele care s-au aflat în spaţiul cultural al imperiilor bizantin şi rus) – prin opoziţie cu alte multe biserici creştine care îşi consideră, şi ele, propriile învăţături ca fiind drepte sau chiar singurele drepte. (N. tr.)

Într-o relatare despre viaţa şi procesul martirului creştin Pionius, care a murit la Smirna în timpul persecuţiilor ordonate de împăratul Decius, apar multe referiri la „grecii, evreii şi femeile“ care au format o mulţime ostilă în pieţele publice din Smirna atunci când el a fost arestat; Pionius a refuzat să ia parte la cultul păgân într-o perioadă în care şi evreii, şi păgânii îşi ţineau sărbătorile (probabil sărbătoarea evreiască Purim şi Dionisiile păgâne – ambele, sărbători în timpul cărora beţia era mai mult decât permisă). La asemenea ocazii, sărbătorile evreilor se contopeau pe nesimţite cu cele ale păgânilor, oricât de multe interdicţii rabinice existau.[9] La Smirna şi în alte locuri trăiau comunităţi evreieşti mari şi respectate care atrăgeau mulţi acoliţi şi convertiţi, ca şi „oameni cu frica lui Dumnezeu“ care urmau riturile evreieşti fără să se convertească, astfel încât populaţia evreiască era, din punct de vedere etnic, destul de amestecată.[10]

Pentru mulţi creştini, la fel de supărătoare ca succesul evreilor era şi prezenţa creştinilor eretici. Desigur, cei pe care unii îi considerau eretici erau consideraţi de alţii creştini. Şi totuşi, probabil că existau, într-adevăr, şi mişcări foarte radicale. Lângă crucea pe care era răstignit Pionius era o alta pe care se afla un adept al sectei marcioniţilor, o mişcare de origine creştină care susţinea că Dumnezeul evreilor era de fapt Satana şi care nu recunoştea Biblia ebraică.[11] În ciuda tuturor neînţelegerilor cu evreii, majoritatea creştinilor acceptau Biblia ebraică şi nu căutau să aducă modificări textului; fiindcă găsiseră în ea profeţii despre venirea lui Hristos, o preţuiau mult, însă o citeau şi o interpretau altfel decât evreii. Pentru Sfântul Augustin (mort în 430), evreii erau păstrătorii cărţilor sfinte, având rolul de servitori cărora li se poruncise să se îngrijească de proprietatea stăpânilor lor, în ciuda faptului că, de fapt, nu înţelegeau prea bine ce anume aveau în grijă.[12]

Evreii şi creştinii s-au întâlnit şi pe întinsul Mării Mediterane. Foarte mulţi evrei erau proprietari de corăbii. Printre porturile în care ajungeau adesea evreii se număra şi Gaza. Însă printre rabini existau controverse dacă evreii din Gaza puteau sau nu să ia parte la marele târg local organizat în cinstea unui zeu grec – controverse care, încă o dată, ne arată cât de firave erau uneori graniţele între comunităţile evreieşti şi cele creştine la sfârşitul lumii elenistice şi romane.[13] Şi totuşi, unii marinari evrei au fost foarte scrupuloşi în a respecta aceste graniţe. În 404 un episcop din Asia Mică a plecat pe mare din Alexandria, unde evreii aveau propria breaslă de *navicularii*, deţinând destul de multe corăbii cu care-şi făceau treaba. Căpitanul corabiei pe care s-a îmbarcat episcopul era Amarantus, el şi echipajul lui fiind evrei, pe care episcopul îi cam lua în râs; dar într-o vineri, după lăsarea întunericului, când căpitanul a lăsat corabia să plutească în derivă, episcopul s-a temut mult pentru viaţa lui. Era ajunul Sabatului, seară în care, după câte spunea căpitanul, n-avea voie să navigheze decât dacă pasagerii ar fi fost în pericol de moarte. Într-un asemenea caz, toate legile evreieşti s-ar fi anulat. Toate informaţiile care s-au păstrat despre corabia aceea ne fac să ne întrebăm cum de, până la urmă, a ajuns cu bine la destinaţie: i se rupsese tachelajul, aşa încât pânzele nu mai puteau fi desfăcute şi ridicate, iar căpitanul vânduse ancora de rezervă. În aceeaşi perioadă, discuţiile dintre rabini consemnate în Talmud arată că pentru evrei devenise ceva foarte obişnuit să străbată Marea cea Mare. Pe lângă

dezbaterile pe marginea chestiunilor de drept comercial, rabinii mai aveau de stabilit şi dacă era sau nu legal ca evreii să călătorească pe mare în ziua Sabatului şi care erau acţiunile permise în ziua odihnei (de exemplu, colectarea apei sau plimbarea pe puntea corabiei).[14]

III

SE CREDE ÎNDEOBŞTE că împăratul Constantin s-a convertit la creştinism după victoria pe care a obţinut-o în faţa rivalului său Maxenţiu în bătălia de la Podul Milvius (chiar la porţile Romei), în octombrie 312; după această victorie, i-a mai luat încă treisprezece ani până să se proclame unicul stăpân al Imperiului Roman. De fapt, a fost botezat abia pe patul de moarte, în 337, însă prin Edictul de la Milano, din 313, a ridicat interdicţia practicării religiei creştine, iar Noua Romă, pe care împăratul a aşezat-o la Constantinopol, avea să devină un oraş creştin, nepângărit cu temple păgâne. Constantin (deşi nu era teolog) a condus şi a mediat lucrările unui tensionat Conciliu bisericesc la Niceea, în 325, conciliu care a încercat să tranşeze problemele teologice foarte dificile legate de natura Treimii; rezultatul a fost o mare schismă în sânul Bisericii, care era deja, oricum, dezbinată, cu toate că, începând din acel moment, Crezul de la Niceea a devenit baza creştinismului ca religie oficială. Împăratul se proclama „episcop al tuturor celor din afara Bisericii"; dar era, de asemenea, *pontifex maximus*, întâi-stătătorul imperiului. Fie pentru că şi-a dat seama că schimbările religioase trebuie să fie treptate, fie pentru că inclusiv el făcea multe confuzii între ideile păgâne şi cele creştine, Constantin a acordat importanţă egală practicilor păgâne şi celor creştine; de exemplu, în mod ciudat, la ceremoniile dedicatorii pentru întemeierea Noii Rome crucea lui Hristos a fost aşezată deasupra carului Zeului-Soare. În Vechea Romă, arcul lui de triumf, bogat ornamentat, care a supravieţuit până astăzi, nu făcea nici o referire la noua lui credinţă, faţă de care, în orice caz, senatorii erau ostili. Dar tot Constantin a pus şi fundaţiile măreţei biserici creştine închinate Sfântului Petru, săpând fără milă pe locul unde se afla un cimitir păgân ale cărui ruine zac acum îngropate sub bazilica renascentistă a Sfântului Petru. Un alt exemplu de contradicţie: monedele lui Constantin aveau inscripţia SOL INVICTVS, „soarele neînvins". Tot Constantin a interzis – stabilind drept pedeapsă pentru încălcarea interdicţiei moartea – folosirea în scopuri private a vestiţilor *haruspices*, prezicători etrusci

care citeau viitorul în măruntaiele vitelor de sacrificiu, dar în schimb a poruncit ca aceşti prezicători să fie consultaţi dacă cumva un fulger ar fi trăsnit vreunul dintre palatele imperiale de la Roma. Au existat şi încercări de a-i împăca pe păgâni cu creştinii: armata a primit ordin să rostească rugăciuni adresate zeului care le adusese victoria împăratului şi evlavioşilor săi fii, fără însă a se preciza cine era zeul cu pricina. Schimbările se petreceau încet şi din motive de natură practică; cultul împăratului avea foarte mulţi adepţi, iar un conducător care fusese vreme de aproape douăzeci de ani angajat într-o luptă pentru putere nu-i putea elibera atât de uşor pe aceşti adepţi păgâni ai lui de un cult care simboliza puternica lor loialitate faţă de împăratul zeificat.[15]

E de la sine înţeles că politicile lui Constantin au uşurat enorm de mult răspândirea creştinismului pe tot cuprinsul Mediteranei. Au existat totuşi şi unele dificultăţi. Una dintre problemele cu care s-a confruntat „organizarea" imperială era apariţia sectelor pseudo-creştine (eretice) care nu recunoşteau rezoluţiile Conciliului de la Niceea dictate de Constantin: monofiziţii – în Siria şi în Egipt (mai ales Biserica Coptă) –, arianiştii – în rândul popoarelor barbare de pe teritoriul Europei –, toate – biserici alternative care, din perspectiva Bisericii Creştine oficiale, negau faptul că în interiorul Treimii Tatăl şi Fiul aveau roluri egale. Pe lângă aceste secte mai existau şi nenumărate grupări mai mici, precum marcioniţii şi donatiştii, ale căror neînţelegeri cu vecinii lor creştini începuseră încă dinainte ca împăratul Constantin să fi proclamat creştinismul drept religie oficială a imperiului. Toate aceste mişcări erau reprezentate şi în spaţiul mediteraneean, „călătorind" încolo şi-ncoace uneori prin intermediul mercenarilor şi năvălitorilor barbari, alteori prin intermediul pelerinilor şi al creştinilor care fugeau de persecuţie, pe vremea când, de exemplu la Cartagina sau în Antiohia sau la Alexandria, bisericile încercau să răzbată şi să iasă triumfătoare zdrobindu-se una pe alta.

O altă problemă era persistenţa credinţelor păgâne. Doar unul dintre succesorii lui Constantin, pitorescul Iulian, s-a lepădat de creştinism. Iulian a studiat filozofia neoplatonică la Atena, iar în 360, când a ajuns împărat, îşi întorsese deja faţa de la creştinism. Pentru că dispreţuia această religie, a răspuns favorabil la solicitarea evreilor de a li se permite să aducă din nou jertfe la Ierusalim şi de a redeschide templele păgâne.[16] Scopul lui era să înfiinţeze o „biserică" păgână care să aibă propriul întâi-stătător; acesta era un fals

compliment adus episcopilor creştini, care îşi creaseră, pentru propria religie, un sistem complex de organizare pe tot cuprinsul imperiului.[17] Domnia lui Iulian a fost scurtă şi dominată de războaiele din Orient cu perşii; dar păgânismul nu s-a stins imediat după aceea. Abia în secolul al VI-lea, când Iustinian I a desfiinţat vechile şcoli şi academii de la Atena, studierea textelor filozofice din perspectivă păgână a luat sfârşit. „Păgânismul" însemna nu un set de credinţe, ci culte (religii) locale foarte variate, sincretice, schimbătoare, fără un crez anume şi fără texte revelate de divinitate.[18] Creştinismului i-a fost greu să înfrângă toate aceste culte păgâne, în ciuda faptului că noul cod etic pe care îl oferea creştinismul câştigase repede interesul multor oameni, fiindcă accentul cădea pe lucrarea caritabilă, şi a faptului că scopul declarat al creştinismului era să-i câştige „şi pe evrei, şi pe greci, fie ei sclavi sau oameni liberi". În multe locuri, cultele creştine au înglobat şi elemente păgâne, iar mulţi zei locali au fost transformaţi în sfinţi creştini (de exemplu, imaginea sfinţilor războinici răsăriteni are foarte multe în comun cu imaginea lui Heracles). Graniţa dintre păgân şi creştin nu era deloc bine conturată, iar cultele păgâne au rămas multă vreme foarte puternice în cadrul comunităţilor locale de la ţărmurile Mediteranei: pe la anul 700, pe vremea invaziilor islamice, aceste comunităţi aveau o poziţie foarte bine consolidată în Africa de Nord şi în Spania.

O modalitate foarte violentă prin care necreştinii au fost descurajaţi a fost distrugerea templelor şi sinagogilor acestora. Pe la anul 400, Gaza era un port viu şi un centru intelectual care câştigase mult de pe urma poziţiei lui: se afla pe ruta comercială care lega Mediterana – prin oraşele Beer Şeva şi Petra – de oraşele nabateene din deşerturile Arabiei.[19] Ordinele imperiale prin care templele din Gaza urmau să fie închise au fost ignorate şi în acest port, şi în multe alte locuri; interesele locale aveau prioritate în faţa ordinelor trimise de la Constantinopol, iar majoritatea locuitorilor din Gaza au rămas păgâni.[20] Porfir, episcopul din regiune, care ducea o viaţă de ascet, a fost supus la umilinţa de a sluji într-o singură biserică, în vreme ce păgânii îşi venerau divinităţile într-un număr mare de temple imense, închinate Soarelui, Afroditei, Atenei şi unui zeu cunoscut sub numele de Marnas – o ipostază a lui Zeus –, al cărui templu, Marneionul, era cu deosebire grandios: o construcţie circulară, bombată, înconjurată de două rânduri de colonade. Când Porfir s-a plâns cu privire la această situaţie patriarhului de la Constantinopol, teribilul Ioan Chrysostom,

acesta a emis un ordin prin care măreţul templu trebuia închis; însă trimisul împăratului a fost mituit şi a permis ca Marneionul să rămână deschis. Prin urmare, Porfir s-a văzut silit să apeleze la împăratul însuşi; şi astfel, în anul 402, în Gaza au debarcat mai multe trupe imperiale. Vreme de zece zile, acestea au ars şi au demolat toate templele mai mici, confiscându-le comorile. Apoi şi-au îndreptat atenţia către Marneion, unde păgânii au încercat să apere templul baricadându-se în spatele porţilor lui măreţe. Dar soldaţii imperiali au uns porţile cu untură şi cu smoală şi le-au dat foc, după care au jefuit templul şi au curăţat oraşul de toţi idolii pe care i-au întâlnit în cale. Împărăteasa Eudoxia a trimis fonduri pentru ca pe locul unde mai înainte fusese Marneionul să fie construită o mare biserică şi, spre mânia păgânilor, dalele de marmură recuperate din Marneion au fost refolosite în pavajul acestei noi biserici, aşa că păgânii trebuiau să păşească pe rămăşiţele vechiului lor sanctuar. Eudoxia a mai trimis şi treizeci şi două de coloane de marmură verde de Eubeea, iar biserica a fost târnosită în 407, în ziua de Paşti. În vremea aceea, mulţi păgâni s-au convertit, potrivit hagiografului lui Porfir.[21] Şi păgânii au recurs la violenţă: la un moment dat, Porfir a fost nevoit să scape cu fuga peste acoperişurile plate din Gaza (o fi fost el ascet, dar n-avea deloc vocaţie de martir).[22] Creştinismul era doar una dintre religiile din Gaza, un oraş în care se găseau şi foarte mulţi păgâni, evrei şi samariteni, iar creştinii nu erau acolo nici cei mai numeroşi, nici cei mai puternici. Însă avantajul lor era că puteau solicita oricând sancţiuni oficiale; iar avantajul păgânilor şi al evreilor erau dimensiunile imense ale imperiului. În general, ceea ce se întâmpla în Gaza sau în Insulele Baleare îi scăpa din vedere Constantinopolului.

IV

A TREIA DIFICULTATE în calea răspândirii creştinismului a fost insistenţa cu care iudaismul continua să-şi afirme propria poziţie. Cercetătorii moderni tind să susţină că, după ce Titus şi Hadrian au distrus Ierusalimul şi după ce Constantin a ales drept religie creştinismul, iudaismul şi-a pierdut orice forţă. Şi totuşi, iudaismul continua să impresioneze prin vechimea lui. Nici codul etic pe care-l propunea nu era foarte diferit de cel creştin: „să nu le faci altora ce ţie nu-ţi place; la asta se reduce toată Legea, iar restul nu sunt decât comentarii“, cum spunea Hillel cel Bătrân, faimosul rabin contemporan cu Isus. Convertiţii au

fost mereu bine-veniţi în sânul creştinismului (inclusiv sclavii, care adesea erau convinşi să se convertească), fără să se fi ţinut prea mult cont cât de bine informaţi erau sau cât de atent respectau legea şi tradiţia în care intrau.[23] Aşadar nu e nici o surpriză că luptele pentru supremaţie între iudaism şi creştinism au continuat, în lumea mediteraneeană, până târziu în secolul al V-lea. Împăraţii creştini au încercat să pună capăt practicii circumciziei în rândul sclavilor şi să-i înlăture de la putere pe evrei. Prezentând iudaismul drept o religie lipsită de orice putere, legislaţia imperială de la începutul secolului al V-lea le interzicea evreilor să-şi construiască noi sinagogi, permiţându-le însă să păstreze tot ce aveau la momentul acela.[24] Iudaismul avea să se prăbuşească, la propriu.

Ne putem face o idee limpede despre cum arăta bătălia pentru suflete în regiunile îndepărtate ale Mediteranei examinând o scrisoare impresionantă a lui Severus, episcop de Menorca şi prieten al Sfântului Augustin, în care descrie convertirea în masă a 540 de evrei din Menorca în anul 418 d.Hr.[25] Severus spunea răspicat că evreii erau cea mai puternică grupare a societăţii din Menorca, totuşi un loc lipsit de prea mare influenţă: „cel mai prăpădit ţinut dintre toate, din pricină că e foarte mic, foarte secetos şi foarte sălbatic". Evreii erau grupaţi în partea de est a insulei, la Magona, astăzi Maó sau Mahón, în vreme ce creştinii se găseau în vest, la Jamona, astăzi Ciutadella; Severus afirmă că evreii nu aveau cum (din punct de vedere fizic) să supravieţuiască la Jamona – au încercat, dar au fost răpuşi de boală sau chiar de furia fulgerelor. În orice caz, figurile cele mai importante de pe insulă erau evrei, mai ales Theodorus, „care era locuitor de frunte atât datorită bogăţiei, cât şi pentru că era respectat de toată lumea, nu doar printre evrei, ci şi printre creştini" la Magona.[26] Fratele mai mic al lui Theodorus, Meletius, s-a căsătorit cu Artemisia, fiica lui Litorius, un important conducător militar care avea să devină adjunctul lui Flavius Aetius, cel mai faimos general roman din secolul al V-lea, şi să conducă armatele de mercenari huni care au obţinut victoria în Galia.[27] Asta nu înseamnă că Litorius era evreu, mai ales că legislaţia imperială în vigoare la acea vreme nu permitea ca o asemenea funcţie înaltă să-i fie atribuită unui evreu; oricare ar fi fost religia cu care simpatiza el, fiica lui a devenit adepta riturilor evreieşti. Severus insistă intenţionat asupra tensiunilor dintre evreii şi creştinii de pe insulă, deşi, în mod limpede, până în anul 400 relaţiile dintre comunităţile din

regiune au fost destul de paşnice. Severus vorbeşte de „vechiul nostru obicei de a ne face repede prieteni“ şi „de a rămâne ataşaţi de ei vreme îndelungată“, cu toate că afirmă răspicat şi că acest comportament era, de fapt, păcătos.[28] Legile adoptate la Constantinopol nu i-au înlăturat de la conducere pe Theodorus şi pe membrii familiei lui de evrei.

Acestea au fost vremuri extrem de schimbătoare în vestul Mediteranei. Alaric, căpetenia goţilor, a jefuit Roma în 410; după aceea oştile vizigote au cotropit Spania, iar alte popoare barbare – vandalii, suebii, alanii – au pătruns şi ele în Imperiul Roman de Apus. Nici unul dintre aceste grupuri nu ajunsese încă o mare putere navală, însă chiar şi la Menorca se simţea din plin apropierea unui mare pericol. În 416, când osemintele recent descoperite ale Sfântului Ştefan au fost aduse la Menorca, printre creştinii din Magona, care se pretindeau a fi gazde pentru acele oseminte, s-a stârnit un imens val de entuziasm.[29] Sfântul Ştefan era „cel dintâi martir“ al creştinilor, privit drept „primul care pornise războiul în numele Domnului împotriva evreilor“; aşa că a fost purtat în procesiune prin Mediterana, de la Ierusalim, unde de curând îi fuseseră descoperite osemintele, până în Spania şi în Africa de Nord. Iar Menorca a fost popasul în care sfântul a stârnit o adevărată revoluţie.[30] Descoperirea osemintelor Sfântului Ştefan a fost exploatată de creştinii de la Ierusalim pentru a mări presiunea asupra evreilor de acolo; cu puţin înainte ca osemintele să fie găsite, Gamaliel, patriarhul evreilor de la Ierusalim, fusese deposedat de funcţia care îi asigura în mod tradiţional întâietatea – corespondentul unui prefect imperial – şi i se ordonase să nu mai permită circumcizia celor ce se converteau şi construirea de noi sinagogi. Se spune că în 414 patriarhul de la Alexandria i-ar fi alungat pe evrei din cetatea sa; tot la acea vreme, în estul Mediteranei mulţi oameni au fost forţaţi să se convertească şi multe sinagogi au fost închise.[31] După ce moaştele Sfântului Ştefan au ajuns la Menorca, populaţia creştină de acolo a căpătat încredere. Creştinii (inclusiv Severus) şi evreul Theodorus începuseră să viseze lucruri despre care episcopul ştia că, cel mai probabil, preziceau apropiata convertire a evreilor. Peste tot domnea o atmosferă apocaliptică: nu cumva convertirea evreilor avea să vestească A Doua Venire a lui Hristos pe pământ? Severus a scris:

> Poate că vremea prorocită de Apostol a venit într-adevăr, vremea în care toate neamurile vor veni împotriva lui Israel, iar Împăratul împăraţilor şi

> Domnul domnilor va coborî pentru a salva pe poporul Său Israel. Şi poate că Domnul voia ca această scânteie să se aprindă de la marginile pământului, pentru ca toată suflarea de pe pământ să se facă vâlvătaie de la această scânteie a dragostei ca să mistuie prin foc pădurea necredinţei.[32]

Metodele folosite de creştini n-au fost deloc delicate. Evreii au fost acuzaţi că ridicaseră armele împotriva lor. Pe 2 februarie 417, creştinii s-au adunat la Jamona şi au mărşăluit de-a lungul insulei, cam 45 de kilometri, dar ni se dau asigurări că nu le-a fost deloc greu să facă o asemenea călătorie, căci au avut mereu în minte scopul lor măreţ. Severus a solicitat accesul în sinagogă, sub pretextul că avea să caute arme, şi, cu mari reticenţe, a fost primit înăutru; însă, înainte să înceapă inspecţia, violenţele au şi izbucnit. Creştinii au năvălit în sinagogă şi i-au dat foc, având grijă ca între timp să pună mâna pe toate lucrurile de preţ – argintul (pe care mai târziu l-au restituit) şi sulurile care conţineau Tora (pe care au hotărât să le păstreze). Armele s-au dovedit a fi fost doar o invenţie. Iar Severus recunoaşte că răzbunarea împotriva evreilor a început-o un creştin hoţ, „stăpânit nu de iubirea pentru Hristos, ci de iubirea pentru jafuri“. A doua zi s-a convertit primul evreu, pe nume Ruben; restul evreilor au deliberat vreme de trei zile, timp în care Theodorus a încercat să-i convingă pe creştini de adevărul ambelor religii, fiind, până la urmă, înfrânt cu argumente atât de natură teologică, cât şi de natură practică, fiindcă Ruben l-a îndemnat astfel: „dacă vrei cu adevărat să fii ferit de pericole şi respectat şi bogat, trebuie să crezi în Hristos“. Theodorus s-a hotărât astfel să se creştineze doar dacă cea mai mare parte a poporului său avea să-l urmeze în faţa cristelniţei, ceea ce s-a şi întâmplat.[33] Unii au mai amânat gestul: sora vitregă a lui Theodorus, Artemisia, a fugit într-o peşteră, ca să-şi poată păstra credinţa, după ce soţul ei se convertise; dar într-o bună zi, când roaba ei i-a adus apă, iar aceasta a căpătat dintr-odată gust de miere, şi-a dat seama că tocmai trăise o minune, aşa că s-a creştinat şi ea.[34]

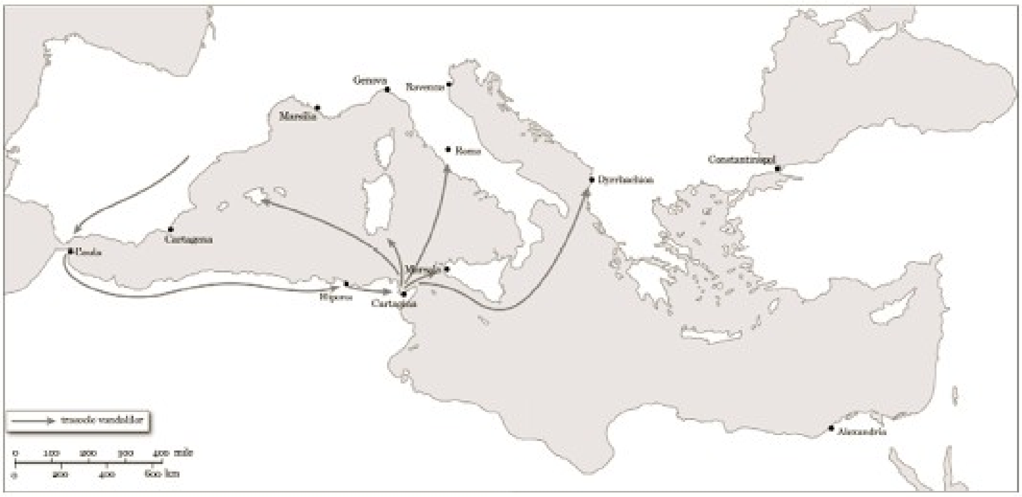
Cum Severus este singura sursă care oferă informaţii despre aceste întâmplări, e greu să pătrundem dincolo de ceea ce ne spune el. În relatarea lui există câteva lucruri frapante: importanţa pe plan politic a evreilor şi rolul de frunte jucat de evreice. Cât despre faptul că nici chiar lungul marş de la Jamona până la Magona n-ar fi avut de fapt la bază intenţii agresive, o mărturie în acest sens este remarca lui Severus cum că evreii s-au alăturat şi ei marşului „cu o

minunată bunătate" atunci când i-au auzit pe creştini cântând Psalmul 9.[35] Aşadar se impune nu doar concluzia că evreii şi creştinii avuseseră relaţii bune înainte ca moaştele Sfântului Ştefan să ajungă la Menorca, ci şi aceea că graniţele dintre iudaism şi creştinism fuseseră foarte subţiri, şi că tocmai acest lucru n-a fost pe placul episcopilor. Evreii din Menorca au fost siliţi prin violenţă să se convertească; însă relaţiile bune care existau acolo de mult între evrei şi creştini au mai înmuiat şocul acelei convertiri forţate.[36] Monoteismul, aşa cum se conturase el după Conciliul de la Niceea, începea să triumfe în Mediterana, dar caracterul lui exclusivist i-a determinat nu doar pe păgâni, ci şi pe monoteiştii cu alte convingeri să se aşeze în linie de bătaie, gata de luptă.

10
Dez-integrarea
400–600

I

ÎNCĂ DE LA APARIŢIA CELEBREI CĂRŢI a lui Edward Gibbon *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*, istoricii au tot încercat să răspundă la întrebările următoare: de ce, când şi dacă într-adevăr acest măreţ Imperiu Roman a căzut. Cineva a scos în evidenţă faptul că până acum au fost avansate cel puţin 210 explicaţii posibile, unele dintre ele de-a dreptul ridicole („semitizarea“, homosexualitatea, pierderea virilităţii).[1] Ipoteza conform căreia invaziile barbare ar fi distrus Roma – atât cetatea, cât şi imperiul – nu mai era în vogă la un moment dat, după care a ajuns din nou la modă.[2] Unii istorici au afirmat cu hotărâre că întregul concept de „cădere a Romei“ are la bază o neînţelegere şi au subliniat că moştenirea romană a cunoscut o lungă continuitate.[3] Şi totuşi, dintr-o perspectivă mediteraneeană, e foarte limpede că unitatea de care s-a bucurat multă vreme Marea cea Mare s-a năruit pe la anul 800. Iar din acel moment a început procesul de dezintegrare, care a durat câteva veacuri în şir şi a suscitat, din nou, nenumărate ipoteze asupra cauzelor acestui fenomen: neamurile germanice barbare din secolul al V-lea şi de mai târziu, cuceritorii arabi din secolul al VII-lea, Carol cel Mare şi armatele lui france din secolul al VIII-lea, fără să mai pomenim de luptele interne pentru putere dintre generalii romani, fie că aceştia căutau să obţină stăpânirea pe plan local sau însăşi coroana întregului imperiu. Evident, nu a existat o singură „cauză“ a declinului Romei, ci tocmai acumularea a zeci de probleme a pus capăt vechii orânduiri şi, totodată, celei de-a „doua Mediterane“.

În lunga perioadă dintre anul 400 şi anul 800, Mediterana s-a scindat atât din punct de vedere economic, cât şi din punct de vedere politic: împăraţii romani şi-au dat seama că sarcina de a guverna ţinuturile mediteraneene şi vastele regiuni europene de la vest de Rin şi de la sud de Dunăre depăşea puterea unui singur om. Diocleţian, care şi-a început domnia în 284, şi-a stabilit baza în răsărit, la Nicomedia, şi a lăsat guvernarea şi administrarea imperiului în mâinile unui grup de co-împăraţi, mai întâi un alt „Augustus“ în răsărit, iar apoi, din 293 până în 305, încă doi delegaţi sau „Cezari“, sistem cunoscut sub numele de tetrarhie.[4] Reşedinţa lui de la Nicomedia era în sine o anticipare a deciziei lui Constantin din 330 de a întemeia o „Nouă Romă“; după ce a privit şi către locul în care cândva se aflase măreaţa cetate Troia, de unde poporul roman se mândrea că-şi trage originile, Diocleţian a ales până la urmă emporiul Byzantion, cu portul lui cel mare şi cu poziţia lui strategică pe ruta comercială care lega Marea Neagră de Mediterana. Cealaltă schimbare majoră şi neaşteptată care s-a petrecut a fost, desigur, momentul în care Constantin a recunoscut creştinismul drept religie oficială a imperiului, după veacuri întregi în care această religie fusese practicată doar pe ascuns.

Italia a rămas baza împăraţilor din apus până în 476, când ultimul dintre ei, care, în mod potrivit, se numea Romulus, „micul împărat“ (Augustulus), a fost detronat de comandantul germanic Odoacru. Dar centrul de putere se mutase deja în răsărit, şi asta pentru a recunoaşte noile realităţi economice din Mediterana: în răsărit lumea comercială a perioadelor elenistică şi ptolemeică încă era înfloritoare, cu porturi active precum Alexandria, Gaza şi Efes, unite prin strânse legături de comerţ şi prin cultura lor comună – cultura greacă. Cu toate că ar fi o abordare

simplistă să comparăm un Răsărit predominant urban cu un Apus predominant rural – căci majoritatea ţinuturilor din est erau încă populate de agricultori şi păstori –, putem spune că numărul mare de oraşe de pe ţărmurile estice ale Mediteranei şi multitudinea de îndeletniciri agricole din Răsărit au pus bazele unei economii mult mai complexe. Ţesăturile bogate datând de la sfârşitul perioadei romane din Egipt pot fi încă admirate în muzeele lumii, iar produsele de lux circulau în cantităţi mai mari prin estul Siciliei. Modelul de distribuţie a produselor de bază s-a schimbat de asemenea. Una dintre urmările întemeierii Constantinopolului a fost că cerealele aduse din Egipt erau acum redirecţionate dinspre Vechea Romă către Noua Romă.[5] În 330 aceasta părea să fie o schimbare destul de inofensivă. Africa, în orice caz, asigura două treimi din necesarul de cereale al Romei. Era o zonă prosperă, iar Cartagina era la acea vreme cel mai mare oraş din Mediterana după Roma şi Alexandria. Dacă (aşa cum e foarte posibil) populaţia imperiului era în scădere la sfârşitul secolului al III-lea şi în secolul al IV-lea, ca urmare a bolilor, puterea din ce în ce mai mare a provinciilor nord-africane era o garanţie că, totuşi, capitala Imperiului Roman de Apus avea să-şi primească în continuare hrana. Senatorii şi ordinele ecvestre romane şi cartagineze şi-au extins moşiile africane.[6] Breslele proprietarilor de corăbii din tată-n fiu, sau *navicularii*, au fost puse sub protecţie imperială; membrii au primit înlesniri fiscale şi au fost primiţi în ordinele ecvestre. Cu toate că fiscul imperial nu intervenea direct în gestionarea transportului maritim, faptul că *navicularii* se aflau sub patronajul lui era o garanţie că fluxul de cereale rămânea activ.

Agricultorii africani ţineau şi ei la mare preţ măslinii şi viţa-de-vie drept surse de câştig; regiunea a înflorit datorită exportului de untdelemn şi vin către Italia şi către multe alte zone. Articolele de „ceramică africană roşie mată“ au devenit principalele obiecte de ceramică nu doar pentru Mediterana, ci şi pentru regiunile continentale îndepărtate precum Galia sau chiar Britania. Dintre mărfurile exportate din Italia, la mare căutare erau cărămizile. Nu că africanii n-ar fi ştiut să le facă; dar cărămizile erau folosite cu mare succes drept balast pe corăbiile de cereale care se întorceau în Africa golite de toţi sacii cu grâu.[7] Aceea a fost o perioadă de maximă dezvoltare pentru Africa, cu precădere pentru Cartagina. Oraşul era bine proiectat, cu o reţea de străzi aşezate sub formă de caroiaj, şi avea multe clădiri frumoase

– cartaginezii erau încântaţi mai ales de amfiteatrul lor şi n-au renunţat la jocuri nici măcar atunci când au fost ameninţaţi de pericolul invaziilor barbare. Mândria oraşului era portul, căci portul circular din vechea Cartagină fusese reconstruit, pe vremea lui Traian adăugându-i-se un frumos port exterior hexagonal – o copie a portului hexagonal pe care acelaşi împărat l-a construit la Portus, în apropiere de Ostia –, în ambele construcţii putând fi recunoscută schiţa vechilor „porturi punice“.[8]

Africa era pe atunci şi un loc foarte liniştit, în care domnea pacea. Începând din secolul al III-lea graniţele exterioare ale imperiului fuseseră în permanenţă sub asaltul barbarilor; în îndepărtata Britanie „conţii de pe ţărmul saxon“ au organizat apărarea în faţa năvălitorilor germanici de pe tot întinsul Mării Nordului. Chiar şi când hoardele de goţi, suebi şi alte populaţii germanice au mărşăluit prin Galia, Italia şi Spania în preajma anului 400 şi chiar şi după ce Roma însăşi a fost jefuită în 410, Africa părea să fie, încă, o regiune sigură.[9] Un faimos intelectual african, Augustin, care a ajuns episcop de Hipona şi a murit în 430, a fost, după cum se spune, atât de zguduit de prădarea Romei, încât acest eveniment l-a inspirat să scrie lucrarea ce avea să devină capodopera lui, *Despre cetatea lui Dumnezeu*, în care descrie o „cetate“ aflată în Rai întrecând cu mult efemera măreţie pământească a Romei şi a imperiului ei. Şi totuşi, Hipona şi Cartagina, cel puţin, păreau să fie protejate de mare. Barbarii, se ştie, erau foarte buni soldaţi, nu marinari iscusiţi. Goţii erau blocaţi în Italia şi nu puteau nici măcar să treacă din Calabria în Sicilia. Alţi barbari, vandalii şi alanii, se îndreptau către apus, în munţii din Spania. Aşa încât părea că nici unii dintre ei nu puteau fi cu adevărat un pericol.

Vandalii erau de neam germanic şi, pentru o vreme, au locuit în regiunea care astăzi face parte din sudul Poloniei; erau adepţi ai arianismului, ca majoritatea populaţiilor barbare, urmând un crez potrivit căruia în Treime Fiul nu era egal cu Tatăl şi nici veşnic ca El, ci doar purcedea de la Tatăl. Chiar dacă între timp a ajuns un sinonim al distrugerii, cuvântul „vandalism“ a fost folosit pentru prima dată abia în 1794, de un episcop francez care constata cu disperare distrugerile provocate de revoluţionari.[10] Vandalii au fost, desigur, foarte bucuroşi să poată aduna averi, iar regii vandali s-au cam codit când a fost vorba să verse înapoi în circuitul economic tot aurul şi argintul pe care-l strânseseră – proces cunoscut celor care studiază istoria economiei drept *tezaurizare*. Spre deosebire de ei, alanii îşi aveau obârşia în

Caucaz şi migraseră în sud-estul Europei; vorbeau o limbă de sorginte iraniană, iar obiceiurile lor erau foarte diferite de cele ale vandalilor – de exemplu nu aveau sclavi. Aceste triburi barbare, straniu aliate, au pătruns în Spania şi au împărţit-o între ele, însă în 416 au fost atacate şi masacrate de Wallia, căpetenia goţilor, în numele unei alianţe nou încheiate cu Imperiul Roman, alianţă care de altfel nu a avut viaţă lungă. Barbarii s-au priceput adesea mai mult să se lupte între ei decât să poarte război cu romanii. Se spune că vandalii din Baetica – în linii mari Andaluzia de astăzi – ar fi fost nimiciţi aproape până la unul. Dar, după o asemenea înfrângere spectaculoasă, supravieţuitorii au fost nevoiţi să-şi caute alte ţinuturi în care să se aşeze. Scopul lor era să cucerească şi să se stabilească într-un loc, nu să jefuiască şi apoi să dispară imediat de acolo. Alegerea pe care au făcut-o, Africa, pare logică, de vreme ce se aflau atât de aproape de acea regiune. În vara anului 429, conduşi de Genseric, regele lor şchiop, dar necruţător, au reuşit să-şi croiască drum prin Strâmtoarea Gibraltar.

Regiunea din jurul oraşului Tanger, Mauritania Tingitana, era guvernată din Spania şi era singura bază romană dintr-o zonă controlată în rest de regii mauri, a căror relaţie cu Roma se desfăşurase, în general, în termeni buni şi precauţi. Roma considera această regiune mai puţin valoroasă decât alte părţi din Africa de Nord şi se mulţumea aici cu alianţe destul de vagi.[11] Genseric, de asemenea, era interesat mai degrabă să obţină controlul asupra celor mai bogate zone din Africa. Cartagina se afla într-un ţinut al făgăduinţei plin de grâu şi de măslini, care părea încă şi mai îmbelşugat decât sudul Spaniei.[12] Totuşi, trebuia să treacă prin strâmtoare cu nu mai puţin de 180 000 de soldaţi, femei şi copii (un număr care ne arată că povestea nimicirii aproape totale a vandalilor din Baetica e mult exagerată).[13] Dar nu avea corăbii, iar multe dintre bărcile folosite în apele acelea abia puteau duce şaptezeci de oameni o dată. Dacă într-adevăr a reuşit să adune laolaltă câteva sute de ambarcaţiuni mai mici, probabil că şi-a purtat oamenii prin strâmtoare vreme de o lună. Dar tot rămâne întrebarea de unde a făcut rost Genseric de toate acele bărci. Drumul lui prin Strâmtoarea Gibraltar l-a purtat până pe ţărmul Atlanticului, de la Tarifa, cel mai sudic punct al Spaniei, până pe plajele dintre Tanger şi Ceuta. Călătoria aceasta scurtă, repetată iarăşi şi iarăşi peste nişte ape care, chiar şi vara, sunt adesea neprietenoase, i-a adus pe vandali şi pe alani în Mauritania Tingitana, unde însă n-au zăbovit, ci şi-au continuat marşul pe uscat către

răsărit şi, după trei luni, au ajuns la Hipona, în mai sau iunie 430.[14] Hipona a rezistat vreme de paisprezece luni, fiindcă vandalii nu aveau prea multă experienţă în luptele de asediu, iar Hipona era foarte bine apărată de zidurile ei romane – un bun exemplu de precauţie şi prevedere, căci, în timpul lungilor ani de *pax romana*, mijloacele de apărare ale cetăţii ar fi putut fi foarte uşor neglijate. Printre cei care, aflându-se înăuntrul zidurilor cetăţii, supravegheau tot ce se întâmpla dincolo de ele se afla şi episcopul cetăţii, Augustin, care a murit chiar în timpul asediului. Iar Augustin a putut medita la faptul că distrugerile pe care barbarii eretici le aduseseră la Roma ameninţau acum să cuprindă şi provincia lui.

Cucerirea Hiponei a fost urmată de instalarea unei noi orânduiri ariene, din pricina căreia aproape 500 de episcopi catolici au fost alungaţi din eparhiile lor – foarte mici, în unele cazuri – care adoptaseră învăţăturile de credinţă ale Conciliului de la Niceea. Aceasta a fost o vădită abatere de la practica ariană tradiţională de tolerare a catolicilor.[15] A urmat cucerirea Cartaginei, însă acum Genseric s-a dovedit foarte răbdător; cetatea a căzut abia în 439, cu toate că la acea vreme ţinuturile din jurul ei se aflau deja în mâinile vandalilor. Acest oraş a devenit astfel noua capitală a imperiului. Totuşi, vandalii din Africa nu erau nişte distrugători; ci dimpotrivă, datorau mult vechii orânduiri. Genseric îşi dădea bine seama că trebuia să fie mai mult decât un simplu rege peste poporul său – *rex Vandalorum et Alanorum*, „rege al vandalilor şi al alanilor“, după cum suna titlul lui oficial.[16] În 442, vandalii au încheiat un tratat cu romanii, prin care regele primea dreptul să-şi exercite suveranitatea teritorială deplină.[17] Nu avem dovezi că stăpânirea vandală a dus la un declin economic, chiar dacă mare parte din aurul pe care îl adunase Genseric a rămas în tezaurul lui. Programele de construcţii şi consolidări au continuat, iar la Cartagina au ajuns mulţi negustori orientali, aducând cu ei monede bizantine; negustorii din Africa de Nord au călătorit în Orient, iar frumosul port comercial al Cartaginei a fost renovat.[18] În timpul perioadei vandale s-a înregistrat şi o creştere semnificativă a numărului de amfore din estul Mediteranei importate de Cartagina. Cartaginezii mâncau însă şi din cele mai frumoase vase de ceramică roşie mată produse local. Faptul că cerealele din Africa de Nord nu mai erau rechiziţionate pentru a fi exportate la Roma, ci erau preluate şi vândute de negustorii locali a stimulat iniţiativa economică.[19] Vandalilor le plăceau mult mătăsurile

orientale, băile, ospeţele şi teatrele; le plăceau mult şi jocurile de noroc. Se purtau ca nişte adevăraţi protectori ai poeziei latine şi erau la fel de puternic romanizaţi ca şi goţii care, stabilindu-se în Italia, au început înfrumuseţarea Ravennei – centrul lor de guvernământ.[20] Ca şi goţii, totuşi, şi-au păstrat numele germanice (Gunthamund, Thrasamund etc.) din generaţie-n generaţie, cu toate că limba latină şi, la scară mai mică, limba punică erau folosite drept *lingua franca* în Africa. Viaţa rurală n-a fost tulburată de cucerire, după cum se înţelege din impresionantele tăbliţe de lemn cu arhive de stat din hinterlandul regatului vandal – aşa-numitele tăbliţe Albertini.[21] Nu doar că vechiul sistem s-a menţinut, ci şi-a păstrat şi tradiţionala lui forţă. Populaţia romană, punică şi maură din nord-vestul Africii le-a asigurat vandalilor corăbiile şi transportul maritim de care aveau nevoie pentru a susţine statul vandal.[22] Corăbiile erau folosite pentru comerţ sau pentru transportarea trupelor, după cum era nevoie. În 533 regele Gelimer avea 120 de corăbii, pe care le-a trimis în Sardinia în speranţa că va reuşi să-l învingă pe guvernatorul rebel al insulei. Vandalii n-au avut trebuinţă de corăbii de război tradiţionale; ci atunci când străbăteau mările pentru a cuceri alte ţinuturi aveau nevoie doar să fie transportaţi împreună cu caii şi armele lor.[23]

Regatul vandal cuprindea nu doar provinciile africane ale Imperiului Roman. Chiar dinainte de invazia în Africa, vandalii năvăliseră de mai multe ori pe Insulele Baleare; iar în 455 le-au anexat.[24] Şi astfel li s-au deschis noi oportunităţi, mai ales după moartea faimosului şi puternicului general roman Aetius, în 454, şi după asasinarea, în anul următor, a mult mai puţin abilului împărat roman al Imperiului de Apus Valentinian III.[25] Expediţia lor cea mai temerară a fost în iunie 455, când armata vandală a ajuns la Roma. Scopul nu era un război sfânt arian împotriva catolicilor, ci jefuirea cetăţii: ostaşii vandali aveau instrucţiuni nu să distrugă şi să ucidă, ci să găsească şi să pună mâna pe toate comorile, mai ales pe cele din tezaurul imperial. Şi chiar au luat cu ei o pradă imensă, inclusiv foarte mulţi sclavi (pe care i-au tratat cu dispreţ, despărţind soţi de soţiile lor, părinţi de copiii lor). Potrivit unor mărturii, printre comorile capturate se aflau şi imensul sfeşnic şi alte multe vase de aur pe care Titus le confiscase din Templul de la Ierusalim şi care au fost apoi păstrate la Cartagina drept trofee până când bizantinii au recucerit oraşul în 534.[26] Genseric a mai jefuit şi Corsica, în 455 sau

456, şi a folosit-o drept sursă de unde se aproviziona cu lemn pentru propriile corăbii, iar episcopii catolici exilaţi s-au văzut nevoiţi să muncească din greu ca tăietori de lemne pe insulă. În aceeaşi perioadă vandalii au încercat să cucerească şi Sardinia, cu toate că au pierdut-o prin 468 şi au recuperat-o abia prin 482. S-au stabilit pe insulă împreună cu maurii alungaţi din ţinuturile lor africane – aşa-numiţii *Barbarikinoi* –, care au dat şi numele munţilor sălbatici ai Barbagiei, din nord-estul Sardiniei. Vandalii nu s-au sfiit nici să încerce să cucerească şi Sicilia, năvălind fără milă, încă din 440, în Strâmtoarea Siciliei, şi apoi încă o dată în 461 sau 462, după care au continuat să atace insula an de an. Pentru o vreme, au reuşit să preia controlul asupra Siciliei în defavoarea romanilor, însă cu puţin înainte de moartea lui Genseric (în 477, după o jumătate de veac de conducere războinică) au ajuns la o înţelegere cu generalul germanic Odoacru, care-l detronase pe ultimul împărat din Apus cu doar câteva luni mai înainte şi care acum domnea ca rege peste toată Italia. Odoacru a plătit tribut pentru Sicilia, dar a lăsat doar capătul vestic din jurul oraşului Marsala sub stăpânirea directă a vandalilor. Şi totuşi, o vreme se părea că vandalii aveau să obţină controlul asupra celor trei mari grânare din vestul Mediteranei: Africa, Sicilia şi Sardinia.[27] Apoi, după ce vandalii au hotărât că obţinuseră din Sicilia şi din Italia tot ce-ar fi putut spera să obţină, au început să năvălească şi pe coastele Greciei şi Dalmaţiei, distrugând Zakynthosul (în Insulele Ionice) în ultimii ani de domnie a lui Genseric.

Vandalii au creat un imperiu maritim cu un caracter întru totul aparte. Nu avem dovezi că ar fi încurajat pirateria în largul mărilor şi nici că regii lor ar fi avut interese comerciale directe. Şi au ştiut foarte bine că, atunci când au dobândit controlul asupra grânarelor imperiului, au pus mâna pe regiunile vitale pentru Roma; de aceea, e posibil ca perioadele de foamete din Italia de prin jurul anului 450 să fi fost agravate sau chiar cauzate de intervenţia vandalilor în fluxul de cereale. Nu s-au angajat prea des în luptă cu flotele Imperiului Roman, fiindcă acest tip de război maritim fusese aproape cu totul abandonat la vremea respectivă (cu toate că prin anii 460 Genseric a reuşit să distrugă două flote bizantine). Chiar dacă apogeul imperiului vandal a fost domnia întemeietorului său, Genseric, vandalii au rămas o forţă importantă vreme de şaizeci de ani după moartea acestuia din 477. Pe la anul 500, ostrogoţii arieni („goţii răsăriteni“) stăpâneau Italia, vandalii arieni stăpâneau

Africa, iar vizigoţii arieni („goţii apuseni“) stăpâneau Spania şi sudul Galiei. Geografia politică, umană (etnică) şi religioasă a Mediteranei se schimbase decisiv în decursul a un secol şi jumătate cât trecuse de la întemeierea Noii Rome. Iar procesul de dez-integrare era în plină desfăşurare.

II

DEZINTEGRAREA TREBUIE ÎNŢELEASĂ în mai multe feluri. Ruptura dintre vestul şi estul Mediteranei s-a produs în mod treptat şi în ambele zone au existat mai multe momente de criză, de pe urma cărora regiunile răsăritene au avut mult de suferit, dar şi-au revenit mai repede şi mai hotărâtor decât Apusul. Epoca marilor invazii a avut consecinţe dramatice şi asupra statului bizantin timpuriu, dar în Apus urmarea a fost dispariţia autorităţii imperiale, în vreme ce în Răsărit autoritatea imperială a rezistat marilor năvăliri ale goţilor, slavilor, perşilor şi arabilor, care i-au purtat pe invadatori până la inexpugnabilele ziduri ale Constantinopolului din secolul al VII-lea. Mare parte din Grecia s-a aflat sub stăpânirea triburilor slave în secolul al VII-lea. Şi totuşi, economia întregii Mediterane era şi ea sub asediu, dar din partea unui cu totul alt invadator. Anii 540 au fost anii ciumei, probabil ciuma bubonică şi pneumonică ale cărei simptome au fost foarte asemănătoare cu cele ale Morţii Negre ce avea să fie marea calamitate a secolului al XIV-lea.[28] Ca şi Moartea Neagră, ciuma din vremea lui Iustinian a răpus foarte mulţi oameni, probabil cam 30 la sută din populaţia Bizanţului, mai ales dintre locuitorii de la oraş. Iernile reci, dar uscate din estul Mediteranei au dus la lipsa apei potabile şi a hranei şi probabil cam acelaşi fel de schimbări climatice au făcut ca, în zonele răsăritene mai îndepărtate, ciuma să se răspândească din ţinuturile estice ale Asiei, unde încă se manifesta o puternică epidemie, către apus.[29] Mai mult, pe la sfârşitul Imperiului Roman, o etapă de răcire bruscă a vremii a dus, probabil, la deteriorarea solului, în timp ce abandonarea terasamentelor construite pentru cultivarea viţei-de-vie şi a măslinilor a determinat probabil alunecări de teren şi eroziune. Dar aici intervine o problemă de genul „ce a fost mai întâi: oul, sau găina?“: abandonarea viţei-de-vie şi a măslinilor a venit, probabil, în urma unei scăderi a cererii, iar aceasta trebuie să fi avut şi ea o cauză. O altă explicaţie ar fi următoarea: din pricină că, având nevoie de tot mai multe cereale, imensa populaţie care trăia la marginile Mediteranei a supraexploatat solul, acesta a fost sărăcit de copaci şi de orice alte elemente care-l

puteau susţine, astfel încât suprafaţa solului, propice culturilor de plante, a alunecat şi a fost purtată până la gurile râurilor, care au înghiţit-o. O serie de accidente ecologice (căci oamenii de la vremea aceea n-aveau instrumente cu care să măsoare efectele acţiunilor lor asupra naturii) au distrus, aşadar, pământurile de pe urma cărora trăiau, ceea ce a dus la foamete. Putem bănui deci că scăderea populaţiei din jurul Mediteranei a început încă dinainte să se fi abătut ciuma, care a lovit încă şi mai puternic populaţia slăbită din pricina lipsei de imunitate la boală provocată de foamete şi de epidemiile locale de boli mai puţin primejdioase.[30] Toate acestea pot părea mai degrabă simple teorii, însă avem destule dovezi, din Africa de Nord, Efes (în Asia Mică), Olympia (în Grecia), Nora (în Sardinia) şi Luni (în nord-vestul Italiei), care ne arată că acest proces de colmatare a avut loc cu adevărat.[31]

În vremea împăratului bizantin Iustinian I (527–565), în ciuda răspândirii rapide a bolii, s-au făcut mari eforturi pentru restabilirea stăpânirii romane pe tot cuprinsul Mediteranei. Înainte ca ciuma să lovească, Iustinian deja recâştigase controlul asupra Cartaginei (în 534); iar banii au fost atunci cheltuiţi în exces pentru înfrumuseţarea oraşului: în faimosul lui port circular a fost construit un nou portic şi au fost ridicate noi ziduri şi şanţuri, căci evenimentele care avuseseră loc cu un secol în urmă dovediseră că până şi un oraş din Africa de Nord era vulnerabil în caz de atac pe uscat. Prăbuşirea regatului vandal a fost urmată de Războaiele Gotice din Italia, sub conducerea lui Belizariu, strălucitul general al lui Iustinian; armatele bizantine s-au făcut stăpâne peste tot ce au găsit în cale în Sicilia şi, la doar doi ani de la căderea Cartaginei, au cucerit şi Napoli, printr-o viclenie bine cunoscută, pătrunzând în oraş printr-un tunel subteran. Iustinian dorea revigorarea Italiei, considerând-o o chestiune specială de onoare; Ravenna, care înainte vreme fusese baza regilor ostrogoţi, a ajuns încă o dată centrul unde s-au stabilit oficialităţile imperiale, exarhii, iar portul ei, Classis, şi-a recăpătat rolul de bază militară a flotei bizantine de război. Portul din Napoli a fost întărit, căci inamicii goţi ai lui Iustinian rămăseseră plini de mânie după ce Belizariu recâştigase oraşul pentru a-l pune din nou sub stăpânirea împăratului.[32] Marea putere a Bizanţului s-a extins chiar şi până la linia de coastă din jurul Genovei – primele semne de activitate economică într-o regiune care avea să devină unul dintre cele mai mari centre de comerţ din Mediterana.[33] Cum nu-i era frică să lupte pe mai multe

fronturi deodată, Iustinian şi-a condus armatele şi în sudul Spaniei, reuşind să câştige controlul asupra regiunii din jurul Cartagenei, în ciuda opoziţiei vizigoţilor. Odată ce şi Sardinia şi Insulele Baleare au ajuns sub stăpânire bizantină, a apărut un imens lanţ de comunicare ce se întindea din ţinuturile aflate în inima Bizanţului, către Ceuta, până în Strâmtoarea Gibraltar.

Încercarea lui Iustinian de a reface un Imperiu Roman panmediteraneean a secătuit resursele Constantinopolului într-o vreme în care oraşul trecea printr-o mare criză economică. Italia era pe atunci devastată de război şi de boală.[34] Au continuat şi încercările optimiste de a îmbunătăţi porturile şi de a consolida sistemele de apărare din cetăţile-port, în ciuda prăbuşirii demografice de după marea ciumă. În speranţa de a întări legăturile dintre Constantinopol şi Italia, cetatea Dyrrhachion (vechiul Epidamnos) a fost înconjurată cu un şir impresionant de ziduri şi turnuri, dintre care o parte au supravieţuit până astăzi. Dyrrhachion se afla la capătul drumului pe uscat care ducea la Constantinopol, Via Egnatia, dar şi accesul pe mare spre Egeea a fost înlesnit prin lucrări similare în Corint, cu toate că mare parte din populaţia de acolo, deja în mare parte răpusă de ciumă, s-a retras pe insula Eghina, din Marea Egee.[35] De o poveste asemănătoare a avut parte şi Cartagina. Lucrările portuare n-au garantat vitalitatea economică a cetăţii. Numărul de amfore orientale aduse la Cartagina a scăzut semnificativ după ce oraşul a fost recuperat de bizantini. În mod paradoxal, pe măsură ce stăpânirea politică a fost impusă dinspre Răsărit, legăturile comerciale cu Răsăritul s-au deteriorat; în schimb, se poate ca declinul comerţului să fi fost rezultatul noilor încercări de a plasa negoţul cu cereale sub controlul statului.[36]

Secolul al VI-lea a fost de asemenea o perioadă extrem de schimbătoare în estul Mediteranei; Efesul aproape că s-a prăbuşit, la fel ca Atena şi Delphi, chiar dacă Alexandria, de exemplu, a rămas un oraş viu, cu aproximativ 100 000 de locuitori, până pe la mijlocul secolului. Totuşi, unele regiuni au avut parte de revitalizare: oraşul Gortyna, din Creta, a fost împodobit cu clădiri noi şi frumoase în secolul al VII-lea, după ce fusese zguduit de un mare cutremur, şi a devenit astfel centrul unei industrii ceramice de mare succes. Un avantaj de care se bucurau atât Creta, cât şi Ciprul era că invaziile slave nu ajunseseră până pe aceste insule. Cantităţile mari de monede de aur datând de la începutul secolului al VII-lea atestă că cele două regiuni s-au bucurat

de prosperitate neîntreruptă. Mai multe insule din Marea Egee, precum Samos şi Chios, au primit în sânul lor oameni care fugiseră din calea slavilor şi au fost revigorate de noii colonişti sosiţi acolo într-o vreme când prin alte locuri populaţia era în scădere.[37] „Legea Maritimă din Rhodos" s-a transformat în cod oficial de legi maritime atât în Bizanţ, cât şi dincolo de el.[38] Pe lângă barbarii nordici, Bizanţul s-a confruntat cu pericolul complex al vechilor rivali din lumea grecească, împăraţii perşi. Invaziile lor au avut consecinţe devastatoare asupra oraşelor de pe coastele Mediteranei. Sardis a fost, până în 616, o impunătoare capitală de provincie, cu străzi pavate cu marmură, porticuri şi una dintre cele mai mari sinagogi din Mediterana; după ce perşii au distrus cetatea, din ea n-a mai rămas decât un morman de ruine arse şi n-a mai fost reconstruită niciodată. Pergamul, odinioară faimos pentru impresionanta lui bibliotecă, a avut parte de o soartă asemănătoare.[39]

În ciuda tuturor acestor dezastre, unele dintre vechile reţele comerciale au rămas active, ba chiar au fost revigorate. După ce stăpânirea bizantină a fost reinstaurată în regiune, grânele din Valea Padului erau încărcate în portul Classis şi exportate. Napoli, pe de altă parte, avea legături din ce în ce mai slabe cu Africa, de unde, cândva demult, importa mari cantităţi de cereale. Acest lucru a reieşit şi din faptul că, în urma săpăturilor arheologice din straturile de secol VI ale oraşului Napoli, au fost descoperite foarte puţine piese de ceramică africană (care înainte vreme se găseau din belşug).[40] Decăderea ceramicii africane roşii mate s-a petrecut atunci când la Napoli au început să ajungă cantităţi însemnate de ceramică din estul Mediteranei, inclusiv amfore din Samos, una dintre insulele care înfloriseră în vreme ce Grecia continentală suferea o prăbuşire catastrofală sub stăpânirea slavă.[41] De fapt, pe la anul 600 ceramica de Samos a apărut şi la Roma, Ravenna, Siracuza şi Cartagina, aşa încât putem deduce că legăturile dintre estul Mediteranei şi ţinuturile recent recuperate din Italia şi din Africa au fost, în mod evident, menţinute şi poate chiar întărite. Sudul Italiei şi Sicilia şi-au păstrat legăturile strânse cu străinătatea, iar conducătorii lombarzi din sudul Italiei au reuşit chiar să bată monede de aur. Adriatica era la vremea aceea un lac bizantin periferic şi tot în această perioadă pot fi găsite primele semne ale apariţiei unui grup de porturi mlăştinoase în zonele ei cele mai mărginaşe – comunităţile din care mai târziu avea să se dezvolte Veneţia. Mai către vest condiţiile erau mult mai

dificile. De exemplu, oraşul Luni a decăzut brusc şi nu şi-a mai revenit niciodată. Pe la anul 600, locuitorii deja nu mai puteau bate decât monede de plumb.[42] Mai existau încă slabe legături între Genova şi Bizanţ, dar acestea erau, probabil, mai mult de natură politică decât de natură comercială. Marsilia în schimb şi-a păstrat locul de frunte printre centrele de comerţ din vestul Mediteranei, însă era doar o palidă umbră a impunătoarei cetăţi greceşti de demult. În secolul al VI-lea a scăzut mult şi numărul de amfore orientale, aşa încât pe la anul 600 mai rămăseseră doar un sfert din câte se găseau pe la anul 500; iar în secolul al VII-lea aceste amfore au dispărut cu totul. Pe de altă parte, amforele africane au fost din nou la mare căutare în secolul al VI-lea, aşa încât comerţul pe distanţe medii din vestul Mediteranei a continuat, prin intermediul Marsiliei. Nici contactele cu Răsăritul nu încetaseră cu totul. Episcopul Grigorie de Tours, cronicar al neîndurătorilor şi sălbaticilor regi merovingieni ai Galiei, pomeneşte de vinul adus din porturile siro-palestiniene Gaza şi Laodiceea.[43] Dovezi că această afirmaţie era adevărată au fost descoperite pe epava unei corăbii datând din vremea lui Grigorie găsită de arheologi în apropiere de Port Cros, în largul coastei de sud a Franţei: nenumărate amfore de vin din Egeea şi din Gaza.[44]

De-a lungul timpului au mai fost descoperite încă vreo optzeci de epave datând din aceeaşi perioadă. Pe la anul 600, o corabie care transporta smoală, ceramică din Africa de Nord, amfore din Gaza şi urcioare pe care se văd inscripţii cu litere greceşti s-a scufundat în largul coastei de sud a Franţei; ambarcaţiunea era foarte prost construită, cu bordaj subţire de lemn şi cu articulaţii care nu se îmbinau cum trebuie, aşa încât nu e de mirare că s-a scufundat. Nu era o corabie mare; avea un deplasament de sub 50 de tone şi putea transporta maximum 8 000 de măsuri de grâu, infim faţă de capacitatea unei corăbii romane pentru cereale.[45] Corăbiile din secolele al VI-lea şi al VII-lea erau mai mici decât predecesoarele lor romane. O epavă descoperită în largul Turciei, la Yassı Ada, datând cam de pe la 626, fusese construită cu ajutorul unor cuie mai subţiri decât ar fi folosit romanii; deşi cu un deplasament mai mare de 50 de tone, era o corabie construită în pripă, „care putea rezista doar atât cât să scoată un profit frumuşel“.[46] În schimb avea o bucătărie bine amenajată, cu acoperiş de ţiglă, iar obiectele găsite acolo – boluri, farfurii şi cupe – sugerează că ambarcaţiunea provenea din Egeea sau de la Constantinopol.[47] Din când în

când s-au mai scufundat şi corăbii cu încărcături mult mai scumpe: epava de la Marzameni, în Sicilia, datează de pe la 540 şi transporta cam 300 de tone de marmură verde şi albă. Corabia avea drept încărcătură ornamentaţiile cu care urma să fie împodobită o întreagă biserică, asemănătoare cu ornamentaţiile care se găseau în bisericile din Ravenna şi din Libia. Aceste piese scumpe erau trimise peste mare ca să vestească de fapt uniformitatea religioasă: un unic stil de decorare a bisericilor avea să reflecte o unică teologie sub autoritatea unicului împărat, Iustinian cel Mare.[48] Epavele descoperite în estul Mediteranei indică existenţa în zonă a unor legături mai puternice, care uneau insulele şi zonele de coastă. De exemplu, o corabie naufragiată în largul coastei de sud-vest a Turciei, la Iskandil Burnu, datând de la sfârşitul secolului al VI-lea, transporta vin din Gaza şi un obiect care a fost identificat drept o oală cu capac, pentru mâncare cuşer, aşa că e foarte posibil ca acea corabie să fi aparţinut unui evreu (ca în povestea lui Amarantus, căpitanul evreu de la începutul secolului al V-lea).[49]

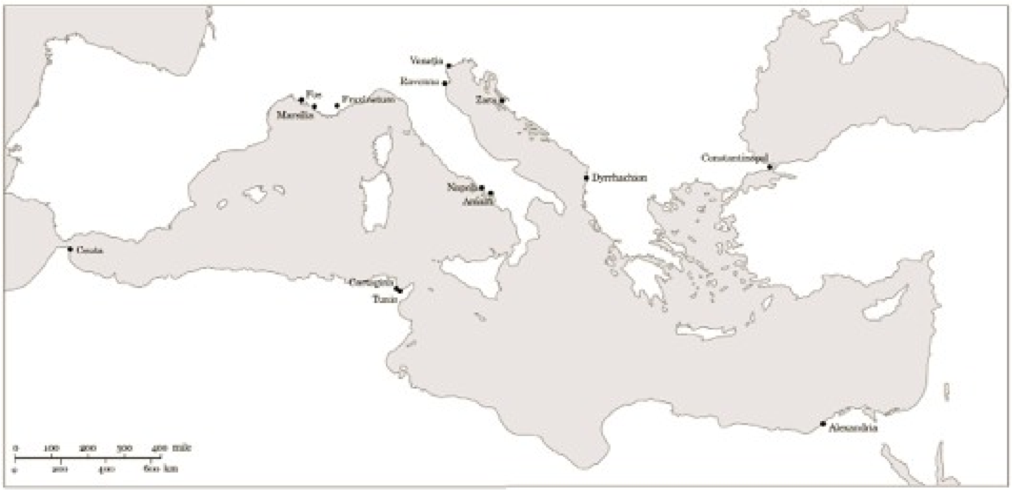
Făcând un scurt bilanţ al Bizanţului timpuriu, avem atât dovezi ale unei severe crize economice, cât şi dovezi ale unei neîntrerupte vitalităţi – aceasta din urmă, vizibilă mai ales în insulele din estul Mediteranei. Aşa ceva era de aşteptat după cutremurul demografic pricinuit de ciuma bubonică. Harta comercială a Mediteranei a fost redesenată, pe măsură ce vechile centre au dispărut, iar cele noi au devenit din ce în ce mai puternice. Mediterana bizantină s-a hrănit din activitatea principalelor centre vii din punct de vedere economic care mai supravieţuiseră şi astfel a fost posibilă puternica revigorare din secolele al VIII-lea şi al IX-lea. Mai spre apus, această revigorare s-a produs mult mai încet şi mult mai greu.

PARTEA A III-A
A treia Mediterană
600–1350

1
Albii mediteraneene
600–900

I

ÎN SECOLUL AL VI-LEA, UNITATEA zonei mediteraneene fusese deja distrusă. Mediterana nu mai era *mare nostrum*, nici din punct de vedere politic, nici din punct de vedere comercial. Au existat tentative de a arăta că unitatea fundamentală a Mediteranei, cel puţin ca spaţiu comercial, a supravieţuit până în timpul cuceririlor islamice din secolul al VII-lea (culminând cu invadarea Spaniei în 711) sau chiar până când imperiul franc al incestuosului criminal în masă Carol cel Mare a pus stăpânire pe Italia şi Catalonia.[1] De asemenea, au existat tentative de a arăta că refacerea zonei mediteraneene a început cu mult mai devreme decât au presupus ultimele generaţii de istorici şi că era în plină desfăşurare în secolul al X-lea sau chiar al IX-lea.[2] E greu de contestat acest lucru în cazul Bizanţului, care părea că-şi revine, sau în cazul teritoriilor islamice, care se întindeau, la acea dată, din Siria şi Egipt până în Spania şi Portugalia, dar rămân semne de întrebare legate de partea de vest a Mediteranei. Aproape că nu e o exagerare să spunem că unii istorici constată un declin în aceleaşi momente în care alţii înregistrează un progres. Din aceste constatări putem deduce în mod logic că exista o variaţie foarte mare între regiuni; dar rămâne întrebarea când anume şi-a pierdut zona mediteraneeană unitatea – dacă şi-a pierdut-o – şi când anume şi-a recuperat-o. La fel cum în Antichitate integrarea Mediteranei într-o unică zonă comercială, şi ulterior într-o unică zonă politică, durase secole întregi, de la epoca întunecată a secolului al X-lea î.Hr. până la naşterea Imperiului Roman, în perioada celei de-a „treia Mediterane“ procesul de integrare a fost extrem de lent. Integrarea politică totală nu a mai fost obţinută niciodată, în ciuda eforturilor cuceritorilor arabi şi, mai târziu, ale celor turci.

Deşi Bizanţul pierduse numeroase teritorii de uscat, în favoarea slavilor şi a altor inamici, imperiul a păstrat totuşi câteva posesiuni valoroase. Sicilia, părţi din sudul Italiei, Cipru şi insulele din Marea Egee au rămas sub conducerea Imperiului Bizantin, care a extras bogăţii din minele de aur şi de argint aflate în unele din aceste teritorii.[3] Chiar şi Sardinia şi Mallorca se aflau sub stăpânire bizantină, dar nu e clar dacă mai exista încă o reţea funcţională de comunicare de-a lungul Mării Mediterane. Constantinopolul şi-a menţinut controlul asupra Egiptului, sursa principală de aprovizionare cu cereale, în ciuda faptului că oraşul se micşorase vizibil. Negustori „sirieni“, alături de cei evrei, au fost menţionaţi în cronicile din vestul Europei, demonstrând perpetuarea rolului jucat de descendenţii fenicienilor în reţelele comerciale care traversau Mediterana. Imperiul Bizantin şi-a dat seama că este ameninţat serios nu numai de popoarele barbare din nord, ci şi de duşmanii din est. Dar, în ciuda ocupaţiei de scurtă durată a Ierusalimului de către persani, la începutul secolului al VII-lea, nu persanii au fost cei care au năruit puterea bizantină în Siria şi Egipt.

Departe, de-a lungul rutelor comerciale traversate de negustorii sirieni în căutarea parfumurilor şi a mirodeniilor ce se vindeau în Mediterana, dincolo de teritoriile deşertice ale nabateenilor, puţin în interior faţă de coastele estice ale Mării Roşii, lua naştere o putere religioasă şi politică ce avea să schimbe definitiv relaţiile dintre ţărmurile de nord şi de sud ale Mării Mediterane. În timpul lui Mahomed (mort în 632), ţelul musulmanilor era să obţină convertirea popoarelor păgâne din Arabia şi supunerea sau convertirea triburilor evreieşti arabe. Unificarea triburilor sub stindardul Islamului (însemnând „supunere“ – dacă nu faţă de Allah, măcar faţă de cei care îl venerau pe Allah) a fost urmată de o

mobilizare extraordinară de energie militară şi politică, sub primii „locţiitori“ sau califi care i-au urmat lui Mahomed şi ale căror armate au cucerit Ierusalimul şi Siria în doar câţiva ani de la moartea sa, înainte de a năvăli în Egipt sub comanda lui ‘Amr ibn al-’As în 641. Desigur, ibn al-’As avea deja neînţelegeri cu stăpânul său, califul. Deşi unitatea absolută a lui Dumnezeu era dogma islamului, unitatea adepţilor săi s-a destrămat repede.

Islamul nu s-a născut în Mediterana, dar a interacţionat încă de la început cu religiile monoteiste rivale din zona Mării Mediterane, iudaismul şi creştinismul (a interacţionat şi cu păgânismul, însă doar în sens negativ, din moment ce musulmanii refuzau să tolereze alte religii în afara iudaismului, a creştinismului şi a zoroastrismului din Persia). Islamul a reuşit să câştige adepţi printre creştinii din Siria, întrucât mulţi dintre ei erau membri nemulţumiţi ai bisericilor care propovăduiau monofizismul, persecutate de Biserica de orientare greacă. Doctrina monofiziţilor, potrivit căreia Isus nu avea rol egal în Sfânta Treime, ci era Fiul întrupat al lui Dumnezeu, a făcut, probabil, în timp, islamul mai atrăgător pentru aceşti creştini, având în vedere că musulmanii îl socoteau pe Isus, sau Isa, cel mai mare profet după Mahomed şi recunoşteau naşterea din Fecioară, subliniind, în acelaşi timp, că dimensiunea lui Isa era doar umană.[4] Alte practici ale islamismului corespundeau obiceiurilor evreieşti, în mod special interdicţia privind consumul de carne de porc, rugăciunile zilnice în conformitate cu practica (de cinci ori pe zi la islamici, de trei ori pe zi la evrei) şi lipsa unei caste preoţeşti responsabile cu ritualurile religioase, acesta fiind un lucru care dispăruse, practic, din iudaismul de după distrugerea Templului. În viziunea musulmanilor, Biblia ebraică şi Noul Testament erau texte deformate, din care fusese eliminată profeţia privind venirea celui mai mare profet; pe de altă parte, se admitea faptul că evreii şi creştinii, „popoarele Cărţii“, venerau acelaşi zeu ca şi musulmanii. Din această viziune s-a născut conceptul de *dhimmi*, desemnând populaţiile de creştini şi evrei cărora li se garanta dreptul de a-şi practica propria religie după ce erau cucerite, în schimbul plăţii impozitului pe cap de locuitor, denumit *jizyah*, atâta vreme cât nu încercau să-i convertească pe musulmani la credinţa lor. Într-adevăr, impozitele plătite de *dhimmi* au devenit unul dintre pilonii de rezistenţă ai statului islamic. Scutită de serviciul militar, la care aveau dreptul doar musulmanii, populaţia *dhimmi* susţinea sistemul militar prin impozitele

pe care le plătea. De aceea, convertirea rapidă a tuturor copţilor din Egipt şi a tuturor berberilor din Africa de Nord avea să ridice probleme. Sistemul de impozite al califatului a fost astfel slăbit. Era firesc ca islamul să adopte o atitudine tolerantă faţă de *dhimmi*, care erau, ca să-l cităm pe Bernard Lewis, „cetăţeni de mâna a doua, şi totuşi cetăţeni". Cu alte cuvinte, erau consideraţi o parte integrantă din populaţie, şi nu o minoritate străină – reprezentau chiar o majoritate în afara Arabiei, în secolele al VII-lea şi al VIII-lea, de-a lungul coastelor Siriei, în Egipt şi în îndepărtata Spanie, precum şi în teritoriile estice precum Persia.

Cucerirea Egiptului de către o armată arabă de aproximativ 12 000 de soldaţi a fost mai uşoară datorită ostilităţii copţilor faţă de Bizanţul ortodox. Efectul imediat asupra Constantinopolului a fost pierderea rutei care îi aproviziona cu cereale, de la Nil, pe toţi cetăţenii Noii Rome. Mai târziu, în 674 şi 717, Constantinopolul avea să se confrunte cu asediile arabe, dar pentru moment arabii au rămas în Africa şi priveau din Egipt nu spre Mediterana, ci mai la sud, spre Nubia: ocuparea teritoriilor din apropiere de Marea Roşie le-ar fi permis să consolideze cucerirea Arabiei. Principala ţintă a expansiunii arabe, imediat după moartea lui Mahomed, o reprezentau Irakul şi Iranul, având în vedere că Persia era cea mai mare putere din regiune, chiar în nordul Arabiei. Scopul lor iniţial nu era, aşadar, să creeze un imperiu care să se întindă de-a lungul întregii coaste de sud a Mediteranei. Cuceririle mediteraneene au fost o chestiune secundară. Abia după ce au fost înfrânţi de mai multe ori în Nubia, arabii s-au întors spre vest, către cetatea Cirenaica, pătrunzând în teritoriile triburilor berbere.[5]

Aceasta s-a dovedit a fi o decizie înţeleaptă. Deşi Cirenaica şi Provincia Africa rămăseseră sub stăpânire bizantină, exista pericolul ca ele să devină baze într-un război de recuperare a Egiptului. Pentru a evita acest lucru, arabii trebuiau să obţină controlul coastelor şi porturilor din nordul Africii, şi acest lucru era posibil numai cu ajutorul unor mari contingente proaspăt sosite din Yemen, şi chiar cu ajutorul berberilor, populaţia nativă din nordul Africii, constând într-o combinaţie de locuitori romanizaţi ai oraşelor şi triburi rurale de diferite credinţe. Arabii aveau, de asemenea, nevoie de o flotă, şi o victorie navală „arabă" împotriva bizantinilor din Rhodos, încă din 654, poate însemna doar că avuseseră succes în închirierea unor echipaje locale creştine: bătălia navală a constat, probabil, dintr-o luptă între greci, de o parte, şi greci, sirieni şi copţi,

de cealaltă parte. Legăturile cu berberii nu erau întotdeauna uşoare: triburile berbere păgâne se converteau la islam, şi apoi reveneau la vechile credinţe de îndată ce arabii dispăreau în zare; se spune că un anumit trib a fost convertit la islam de douăsprezece ori.[6] Exista, de asemenea, un mare număr de berberi creştini şi berberi evrei, şi regina Kahina, posibil berberă evreică, era pomenită ca o războinică îndrăzneaţă.[7] Convertirea la islam a nordului berber al Africii, în secolul al VII-lea, a fost rapidă, uşoară şi instabilă, dar a fost destul pentru a aduce trupele berbere în căutarea prăzii, pe măsură ce armatele islamice începuseră să se confrunte cu ţintele adevărate din jurul oraşului bizantin Cartagina. Începând cu anii 660, ei au pus stăpânire pe oraşele mai mici ale vechii Provincii Romane Africa, sau, aşa cum o numeau ei, Ifriqiya, şi au întemeiat un oraş de garnizoană propriu, retras faţă de Mediterana, la Qayrawan, fiind mai interesaţi de pământurile din vecinătatea sa, unde puteau să-şi ducă la păşunat cămilele, decât de explorarea mării. În 698, înconjurată dinspre uscat şi lipsită de ajutorul potrivit din partea Constantinopolului, Cartagina a fost asediată de o armată arabă de 40 000 de soldaţi aduşi din Siria şi din alte părţi, alături de care au luptat aproximativ 12 000 de berberi. Cucerirea Cartaginei de către arabi, mai degrabă decât cucerirea ei de către romani, cu aproape 750 de ani înainte, a dus la sfârşitul istoriei sale extraordinare ca nod comercial şi ca imperiu. Arabii nu voiau s-o folosească şi au construit un nou oraş în apropiere, Tunis. Bizanţul pierduse încă unul din teritoriile sale cele mai bogate; rămăşiţele Spaniei cucerite de Iustinian fuseseră absorbite deja de vizigoţi, în jurul anului 630, şi bizantinii nu mai aveau decât o autoritate slabă asupra Ceutei, Mallorcăi şi Sardiniei. În fapt, puterea bizantină în vestul Mediteranei se risipise.

II

CUCERIRILE ISLAMICE reprezintă un paradox pentru istoricii Mediteranei. Pe de-o parte, aceste cuceriri au destrămat unitatea Mediteranei, pe de altă parte, islamul a fost cel care a pus bazele creării unei noi unităţi a zonei mediteraneene, deşi nu pe toată suprafaţa mării, având în vedere că reţelele comerciale şi de comunicaţie islamice erau limitate, în principal, la ţărmurile de sud şi de est ale mării. S-au dezvoltat legături comerciale strânse cu Constantinopolul, Asia Mică şi partea bizantină a Mării Egee, dar şi cu câteva porturi italiene care se aflau sub o

suzeranitate bizantină destul de permisivă, în special Veneţia şi Amalfi; însă locuitorii Galiei de sud şi ai Italiei au avut de-a face cu marinarii musulmani mai mult sub neplăcuta formă a năvălitorilor în căutare de sclavi. Sclavii au devenit principala marfă care era transportată între Europa occidentală şi lumea islamică, de obicei pe apele Mediteranei (dar s-au dezvoltat şi rute terestre care transportau sclavi dinspre estul Europei spre Spania, trecând prin nişte clinici de castrare aflate în mănăstirile din Flandra). Persistenţa pirateriei poate fi o dovadă că negoţul a continuat, pentru că nu are nici un sens să fii pirat dacă n-ai pe cine să jefuieşti; dar majoritatea victimelor „sarazinilor" erau probabil oameni de uscat atacaţi pe coastele de sud ale Italiei şi ale Franţei de către invadatorii în căutare de sclavi. S-a remarcat absenţa a alte trei mărfuri: papirusul, aurul şi stofele de lux, după multe secole în care se presupune că au fost articole de comerţ esenţiale. Plecând de la dispariţia lor, marele istoric belgian Henri Pirenne a afirmat că secolele al VII-lea şi al VIII-lea au marcat despărţirea fundamentală de Antichitate, în zona mediteraneeană; comerţul a fost redus la minimum.[8] Din moment ce aproape tot papirusul era produs în Egipt, dispariţia acestui produs antic din vestul Europei şi înlocuirea lui cu pergamente produse local ar putea să indice faptul că papirusul nu mai era comercializat de-a lungul Mediteranei. Papalitatea era una din puţinele instituţii care a continuat să folosească papirusul chiar până în secolul al X-lea sau al XI-lea, iar Roma avea avantajul de a se afla în vecinătatea porturilor încă funcţionale din Golful Napoli şi Golful Salerno, care aveau legături şi cu Constantinopolul, şi cu teritoriile musulmane.

Există totuşi dovezi că negoţul a continuat să rămână activ, chiar dacă nu mai era aşa de intens. În 716, regele franc al Galiei, Chilperic II, a acordat călugărilor de la mănăstirea din Corbie scutiri de impozite consistente şi le-a permis să importe papirus şi alte bunuri din est prin portul Fos-sur-Mer din Delta Rinului, deşi nu făcea decât să confirme privilegii mai vechi, aşa că asta nu demonstrează că negoţul prin portul Fos era încă viu.[9] În zilele sale de prosperitate, portul Fos servea transportului spre nord, din Spania, nu numai a pieilor şi a papirusului (cincizeci de testele în fiecare an), ci şi a 10 000 de livre de untdelemn, 30 de butoiaşe cu sos de peşte, din cel rău mirositor, 30 de livre de piper, de cinci ori mai mult chimion şi cantităţi uriaşe de smochine, migdale şi măsline, presupunând că toate aceste cantităţi au sosit vreodată la destinaţie.[10] Aşa cum s-a văzut,

Marsilia, în apropiere, era unul din puţinele porturi din nord-vestul Mediteranei care nu dispăruseră cu totul. Cercetările arheologice demonstrează că oraşul chiar s-a dezvoltat în secolul al VI-lea, şi că legăturile cu Cartagina şi regiunea cartagineză au rămas puternice după anul 600. A existat chiar şi o emisiune monetară locală, cu monede de aur, dovadă a legăturilor mediteraneene, dacă ţinem cont că nu exista nici o sursă de aur importantă în vestul Europei.[11] Dar, către sfârşitul secolului al VII-lea, Marsilia ajunsese într-o situaţie dificilă. Cucerirea Cartaginei de către arabi a însemnat pierderea legăturilor cu Africa. Proviziile de aur s-au consumat şi monedele n-au mai putut fi bătute, având în vedere că nu mai soseau amfore din răsărit.

Un grup de negustori evrei aventurieri, poliglоţi, numiţi *Radhaniyyah*, sau „radhaniţi“, a fost descris de scriitorul arab ibn Khurdadbih[12], din secolul al IX-lea. El a enumerat patru rute pe care călătoreau aceşti negustori, pe uscat prin Galia şi trecând de Praga spre regatul bulgarilor albi care se întindea pe teritorii vaste, deschise, la nordul Mării Negre, sau pe mare, din Provenţa în Egipt şi apoi pe Marea Roşie, către India, sau o rută din Antiohia, în Levant, spre Irak, India, insula Ceylon şi din nou pe mare spre Orientul Îndepărtat. Pe de altă parte, unii negustori au pornit din Spania şi s-au îndreptat spre Levant parcurgând coasta nord-africană, o rută mai uşor de urmat pe uscat decât pe apă, din cauza bancurilor de nisip şi a curenţilor de aer şi de apă nefavorabili.[13] Negustorii radhaniţi care se întorceau din Delta Nilului puteau să se îmbarce spre Constantinopol sau puteau să caute o cale de întoarcere în Galia. Aceste descrieri ale rutelor lor îi înfăţişează pe radhaniţi ca pe nişte negustori de mirodenii, transportând condimente, parfumuri şi leacuri, deşi contactele lor din nord le permiteau să aducă arme de fier, blănuri şi sclavi în sud, în zona mediteraneeană, unde cumpărătorii musulmani duceau lipsă de fier şi erau bucuroşi să cumpere săbii din nord.[14] Pe lângă radhaniţi, mai existau mulţi alţi negustori de sclavi, creştini şi musulmani; în anul 961, existau 13 750 de *Saqaliba*, sclavi slavi, care trăiau în Córdoba musulmană. Războiul dintre germanici şi slavi din teritoriile wenzilor, în zona care reprezintă acum Germania de Est, a asigurat o sursă bogată şi constantă de prizonieri, şi termenii *sclavus* şi „sclav“ amintesc de originea slavă a multora din aceşti robi. Au sosit şi în Siria şi Egipt sclavi din zonele de frontieră slavă, alături de cerchezi aduşi de la Marea Neagră.[15] Deşi îngrozitoare, soarta acestor sclavi, chiar şi a celor care suportau trauma

castrării, nu era întotdeauna comparabilă cu soarta numărului mare de sclavi transportaţi peste Atlantic către America, câteva secole mai târziu. Tinerii voinici nu erau castraţi, ci intrau în garda din Córdoba a emirului, cîteodată avansând până la un grad militar înalt. Pe de altă parte, femeile puteau intra în lumea închisă a haremului, iar băieţii frumoşi ajungeau în posesia prinţilor pederaşti. Un negustor care pare să fi fost radhanit este Abraham din Zaragoza, un evreu spaniol care beneficia de protecţia personală a împăratului franc Ludovic cel Pios. El a fost activ în jurul anului 828 şi a fost scutit de plata impozitului; a avut permisiunea explicită de a cumpăra sclavi străini şi de a-i vinde pe teritoriile francilor, dar în 846 negustorii evrei au fost acuzaţi de către arhiepiscopul din Lyon de a nu fi căutat provizii mai departe de oraşele din Provenţa şi de a fi vândut sclavi creştini cumpărătorilor din Córdoba.[16]

În timp ce forţa maritimă romană se bazase pe stârpirea pirateriei, forţa navală musulmană se baza pe practicarea pirateriei. Tocmai prin asta a devenit atrăgător serviciul în flota mahomedană pentru greci, copţi, berberi şi spanioli, care asigurau, fără îndoială, echipajul vaselor. Flota comercială din vest era ţinta de voie a piraţilor din serviciul conducătorilor musulmani. Un scriitor arab din secolul al IX-lea a descris cum navele creştine de pe Marea Mediterană puteau fi considerate ţinte legitime ale piraţilor musulmani, atunci când navele se îndreptau spre alte teritorii creştine; dacă o navă era capturată şi căpitanul ei susţinea că el călătoreşte sub protecţia unui conducător mahomedan, de exemplu un emir andaluzian, i se putea cere o dovadă scrisă.[17] Deşi invazia Spaniei, în 711, de către armatele arabe şi berbere, implicase puţine operaţiuni navale – în afară de operaţiunea crucială de traversare a Strâmtorii Gibraltar –, pe parcursul secolului al VIII-lea flotele musulmane au devenit tot mai puternice în vestul Mediteranei. O izbucnire a pirateriei după căderea Cartaginei, în 698, a fost destul de uşor reprimată de forţa navală bizantină, dar faptul că Bizanţul îşi pierduse controlul real asupra mărilor din vestul Siciliei le-a dat flotelor musulmane mână liberă asupra insulelor şi coastelor care încă recunoşteau, chiar şi vag, suzeranitatea bizantină: Insulele Baleare, Sardinia, coasta Liguriei.[18]

Securitatea acestei regiuni s-a diminuat serios în jurul anului 800. Pe întreaga suprafaţă de vest a Mării Mediterane au izbucnit atacuri maritime. Aceste evenimente sunt în general redate ca o luptă pentru a stăvili invadatorii arabi

care încercau să pună stăpânire pe insulele mediteraneene. Cu toate acestea, navele musulmane erau mai interesate, de multe ori, în obţinerea prăzii (inclusiv prizonieri, pe care îi scoteau la vânzare) decât în tentativa de a extinde stăpânirea islamului. Şi creştinii erau dornici să ia sclavi şi să obţină capturi, deşi se aflau mai mult în defensivă. Mai mult decât atât, tocmai fiindcă exista acum o mare putere în vest, dispusă să ţină piept navelor musulmane, tensiunea a crescut şi piraţii au devenit mai îndrăzneţi ca oricând. În 798, navele arabe au atacat Insulele Baleare, pe care nu le avuseseră în vedere în atacul iniţial asupra Spaniei. Ştiind că oraşul Constantinopol nu avea capacitatea de a le oferi nici un ajutor, locuitorii din Baleare au apelat la conducătorul Galiei şi al Italiei de Nord, Carol cel Mare, pe care l-au recunoscut drept noul lor stăpân. Carol cel Mare a trimis ajutoare şi arabii au fost respinşi la următorul atac asupra Insulelor.[19] Regele i-a cerut fiului său, Ludovic, să construiască o flotă pentru apărarea Deltei Rinului şi a condus noi lupte de apărare pe coastă pentru a proteja porturile din sudul Franţei şi din nord-vestul Italiei. Hadumar, contele franc al Genevei, a condus o flotă împotriva arabilor care invadau Corsica şi a fost răpus în luptă. Confruntările au continuat atât în apele din Sardinia, cât şi din Corsica, şi un amiral franc pe nume Burchard a distrus treisprezece corăbii inamice. Între timp, veneţienii controlau apele din jurul Siciliei şi de lângă Africa de Nord (mulţi alţii aveau să li se alăture în curând), şi vasele lor sau alte vase din serviciul bizantin au obţinut victorii importante împotriva navelor din al-Andalus, Spania islamică. Treisprezece nave arabe care au atacat insula Lampedusa, mică, dar importantă din punct de vedere strategic, poziţionată între Sicilia şi Africa, au fost distruse de bizantini în 812. În scurtă vreme, locuitorii din nordul Africii au considerat că lucrurile merseseră destul de departe şi au semnat un armistiţiu de zece ani cu Gregorios, conducătorul Siciliei bizantine.[20] Navele creştine stăpâneau acum vestul Siciliei, în timp ce bizantinii câştigaseră un răgaz foarte necesar în Mediterana centrală – atacurile arabilor asupra Siciliei şi Calabriei produseseră multă pagubă în oraşele şi satele expuse de pe coastă.

Din nefericire pentru bizantini, musulmanii au hotărât că voiau mai mult de la Sicilia decât sclavi şi prăzi, şi au declanşat o invazie, în 827, care a adus, treptat, întreaga insulă sub comanda emirilor aghlabizi din Africa de Nord. Ei şi-au reluat atacurile asupra insulelor Sardinia şi Corsica iar francii au ripostat cu un atac naval ambiţios asupra

coastei africane. Problema era că flota francă nu avea o bază permanentă şi, deşi câştigase mai multe bătălii, o singură înfrângere, la Sousse, a fost suficientă pentru a-i forţa pe franci să părăsească Africa. În orice caz, gloria Imperiului Carolingian trecuse odată cu moartea lui Carol cel Mare, în 814, şi succesorul său, Ludovic cel Pios, a trebuit să-şi abată atenţia de la vestul Mediteranei din cauza rivalităţilor interne. În jurul anului 840, arabii erau liberi să atace Marsilia, Arles şi Roma. Spre ruşinea atât a bizantinilor, cât şi a francilor, care-şi revendicau, în egală măsură, dominaţia asupra sudului Italiei, o navă musulmană a ocupat portul Bari, în 847, punând bazele unui emirat care a rezistat până în 871, când, în cele din urmă, francii şi bizantinii au învăţat să coopereze suficient de mult încât să-i elimine pe musulmani.[21] După mai multe tentative în secolul al IX-lea, piraţii musulmani au reuşit să înfiinţeze, în secolul al X-lea, mai multe baze de-a lungul coastei Provenţei şi puţin mai departe de mare, la Fraxinet (în satul La Garde-Freinet). Prezenţa piraţilor arabi punea în mare pericol comerţul creştinilor din Provenţa, asigurându-le, totodată, musulmanilor provizii de sclavi şi de prăzi de război.[22]

III

BIZANTINII AU AVUT ATÂT SUCCESE, cât şi eşecuri în faţa avansului musulmanilor. După ce au rezistat atacurilor arabe asupra Constantinopolului în anul 718, şi-au mobilizat flota la începutul secolului al VIII-lea, însă revoltele locale, mai ales cele din Sicilia, puneau în pericol controlul lor asupra rutelor maritime de pe Marea Mediterană. Încă din secolul al VI-lea, flota bizantinilor fusese dominată de *dromôn*, o variantă a galerei de război care, în timp, a crescut în dimensiuni, dar a devenit nava de război clasică folosită pe apele Mediteranei până în secolul al XII-lea. Caracteristicile acestui vas erau următoarele: era folosită o velă latină, în locul unei pânze de navigaţie pătrate, băncile vâslaşilor erau poziţionate sub nivelul punţii principale şi (posibil) construcţia cocii vasului se făcea pornind de la un schelet. La început, aceste vase aveau o echipă mică de cincizeci de vâslaşi, câte unul pe fiecare parte (fiind astfel numite „monoreme“), dar s-au transformat în bireme, vase pe care fiecare vâslă era manipulată de câte o pereche de vâslaşi, însumând până la o sută cincizeci de oameni.[23] Flota musulmană, echipată cu nave asemănătoare, se confrunta cu probleme mari: zonele de mică adâncime, stâncile şi bancurile de nisip ale ţărmului nord-african împiedicau

deplasarea vaselor pe coastă, de la est la vest. Arabii erau obligaţi să navigheze de la insulă la insulă, spre nord, şi acesta – alături de piraterie şi procurarea de sclavi – a fost unul dintre motivele pentru care navele musulmane au pătruns ameninţător în apele din zona Insulelor Baleare, Sardiniei şi Siciliei.[24] A spune că navele bizantine „îşi apărau apele teritoriale“ reprezintă doar o descriere sumară a modului în care vasele operau: era esenţial ca galerele să aibă acces paşnic la porturile de unde puteau să-şi ia provizii, pentru a putea să patruleze eficient pe o anumită zonă din mare. A deţine controlul de la distanţă, prin intermediul flotelor trimise din centrul Bizanţului, era imposibil, şi cea mai bună soluţie era înfiinţarea unor baze bizantine pe frontiera maritimă.[25] Bizantinii au reuşit să păstreze controlul asupra apelor din nordul Cretei şi al Ciprului (pe care le-au pierdut, pentru o vreme, în faţa arabilor). Au putut, astfel, să păstreze căile de comunicaţie în Marea Egee, şi chiar puţin mai departe, dar situaţia era mult mai tensionată la marginea Imperiului Bizantin, şi în special în Marea Adriatică.

Dificultăţile lor în zonă au fost create nu atât de arabi, care au ocupat oraşul Bari mai târziu, cât mai ales de franci, care stăpâneau, către sfârşitul secolului al VIII-lea, porţiuni mari din Italia, inclusiv fosta Provincie Bizantină sau Exarhatul (din anul 751), a cărei capitală se afla la Ravenna. Armatele francilor erau încă active în apropiere de Marea Adriatică în jurul anului 790, când Carol cel Mare a nimicit marele şi bogatul imperiu al avarilor, anexând Imperiului Carolingian regiuni mari din actualele ţări Slovenia, Ungaria şi din nordul Balcanilor. În 791, francii au luat în posesie Istria, peninsula stâncoasă din nordul Mării Adriatice care se afla încă sub stăpânire bizantină, din punct de vedere oficial.[26] Aceste campanii au dus la o confruntare directă a intereselor francilor şi bizantinilor. Ostilitatea dintre franci şi bizantini a fost amplificată de încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat roman al părţii de vest, în ziua de Crăciun a anului 800, la Roma, chiar dacă noul împărat nu a luat în serios evenimentul, considerându-l lipsit de importanţă. Imperiul Bizantin a rămas foarte susceptibil în legătură cu revendicarea lui de a fi adevăratul succesor al Imperiului Roman, până la dezmembrarea sa, în 1453. Vestea că împăratul Carol cel Mare ar fi avut de gând să cucerească Sicilia a adus şi mai multă nelinişte. El părea chiar să conspire cu Harun ar-Rashid, califul abbasid al Bagdadului, care i-a trimis un elefant în semn de preţuire, precum şi

cheile de la Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim, asupra căreia bizantinii îşi revendicau autoritatea protectoare.

De la Constantinopol, Marea Adriatică era văzută ca prima linie de apărare în faţa armatelor şi navelor duşmanilor care încercau să pătrundă în inima Bizanţului. Apărarea zonei Via Egnatia, drumul care se întindea de la Dyrrhachion la Thessalonika, avea o motivaţie militară, care mergea dincolo de importanţa sa ca rută comercială.[27] Astfel, bizantinii au făcut eforturi să apere coastele dalmată şi albaneză în faţa francilor, slavilor, arabilor şi a altor invadatori şi corsari. În ciuda faptului că mozaicuri timpurii superbe, aparţinând culturii bizantine, au supravieţuit în oraşe precum Poreč, în Istria, aceasta era o regiune în care biserica de tip latin era dominantă şi unde se vorbea o formă de latină vulgară, care a evoluat în limba dalmată, acum dispărută.[28] Influenţa bizantină s-a manifestat şi asupra coastei italiene a părţii de nord a Mării Adriatice, întinzându-se într-un uriaş semicerc peste lagunele şi ţinuturile mlăştinoase din Grado şi în jos, pe malul italian, pe lângă o serie de bancuri de nisip, sau *lidi*, până la portul Comacchio, nu departe de Ravenna, mai la nord. Pentru că, prin pierderea exarhatului de Ravenna, Bizanţul nu pierduse în întregime stăpânirea italiană, şi, chiar dacă această zonă era locuită mai mult de peşti decât de oameni, şi producea mai multă sare decât grâu, s-a dovedit a avea o valoare nebănuită.

Aceasta era o lume nesigură, în care apa şi nămolul se luptau pentru supremaţie. Era locul în care râurile Piave, Pad şi Adige, alături de alte râuri mici, îşi depuneau aluviunile. După cum relatează scriitorul Casiodor, din secolul al VI-lea, primii locuitori ai acestor ţinuturi mlăştinoase trăiau „ca păsările de apă, acum pe mare, acum pe uscat“, şi avutul lor consta doar din peşte şi sare, deşi recunoştea faptul că, dintr-un anumit punct de vedere, sarea era mai valoroasă decât aurul: căci toată lumea are nevoie de sare, dar probabil există oameni care nu au nevoie de aur. Casiodor îi idealiza pe locuitoii mlaştinilor, spunând că „ei împart aceeaşi mâncare şi au case asemănătoare, încât nu pot să fie invidioşi pe locuinţele celorlalţi şi sunt lipsiţi de viciile care domină lumea“.[29] Invaziile barbare au transformat zona, nu prin cucerirea lagunelor, ci prin transformarea lor într-un loc de refugiu pentru cei care scăpau din faţa armatelor neamului germanic al longobarzilor. Această imigrare nu a avut loc dintr-odată, dar câteva sate s-au format la

Comacchio, Eraclea, Jesolo, Torcello şi un grup de insule mici de lângă „malul înalt“ sau Rivo Alto, mai târziu prescurtat Rialto. În comunitatea mică din Torcello existau ateliere de sticlărie, încă din secolul al VII-lea. Conducătorii longobarzi le-au acordat privilegii locuitorilor din Comacchio, probabil încă din anul 715. O insulă, Grado, a devenit reşedinţa unui patriarh foarte nobil a cărui autoritate bisericească s-a răspândit asupra tuturor lagunelor, deşi a crescut numărul episcopilor personali – orice aşezare, de orice dimensiune, avea un episcop, şi au început să fie construite biserici impresionante în secolele al VIII-lea şi al IX-lea, drept dovadă a dezvoltării comerţului.[30] La fel ca în Dalmaţia, episcopii urmau ritualul latin, deşi din punct de vedere politic erau supuşi Constantinopolului. Înaintea căderii exarhatului bizantin, locuitorii săi contau pe Ravenna pentru consiliere politică directă şi protecţie militară, şi, încă din 697, exarhul a numit un comandant militar, numit *dux*, pentru a apăra lagunele.[31] După prăbuşirea exarhatului din 751, valoarea lagunelor consta, în mod paradoxal, în depărtarea la care se găseau. Ele reprezentau o afirmare cu putere a prezenţei continue a adevăratului Imperiu Roman în nordul Italiei.

Drept urmare a sosirii francilor în Italia, spre sfârşitul secolului al VIII-lea, locuitorii lagunelor au fost tentaţi să-i arate loialitate noului împărat roman, Carol cel Mare. Armatele lui se aflau în apropiere şi a putut să-i atragă cu promisiuni privind privilegiile comerciale în Lombardia şi mai departe. Mai mult decât atât, francii îşi câştigaseră respectul prin interesul lor faţă de cultura clasică; începuseră să-şi netezească marginile aspre ale identităţii lor barbare. În lagune şi în Dalmaţia au apărut grupuri care erau fie de partea francilor, fie de partea bizantinilor. La începutul secolului al IX-lea, bizantinii erau hotărâţi să-şi păstreze poziţia şi au trimis o flotă în nordul Mării Adriatice, luptându-se cu francii pe mare. În anul 807, bizantinii au recuperat majoritatea lagunelor, şi doi ani mai târziu au asaltat portul Comacchio, încă loial francilor. Acest lucru a avut efectul nefericit de a atrage o armată şi o flotă francă spre regiune, conduse de fiul lui Carol cel Mare, Pepin, rege al Italiei. Pepin a alungat flota bizantină, lagunele rămânând astfel expuse în mod primejdios, şi a asediat canalul Malamocco, sperând să ajungă la Rivo Alto şi la aşezările din lagună; relatările sunt diferite, dar se pare că nu a reuşit. Cronica de secol XIV a dogelui Andrea Dandolo descrie cum locuitorii îi bombardau pe franci cu pâine pentru a

demonstra că atacurile nu-i afectează şi că încă mai aveau destul de mâncare, o poveste asociată cu atât de multe asedii, încât nu i se poate da crezare.[32] Atât francii, cât şi bizantinii considerau acest război o distragere a atenţiei de la lucruri mai importante şi voiau să facă pace. Carol cel Mare a înţeles că dacă ceda, putea să-şi asigure recunoaşterea sa, obţinută cu greu, ca împărat, de către bizantini. În 812 a apărut o formulă care respecta drepturile bizantinilor de suzeranitate asupra lagunelor, dar le cerea locuitorilor să le plătească francilor un tribut anual de treizeci şi şase de livre de argint şi să le ofere ajutor pe mare împotriva slavilor din Dalmaţia. Plata tributului nu era o problemă, pentru că pacea le-a adus acces privilegiat la pieţele din Italia, şi acest colţ al Mării Adriatice putea să funcţioneze ca un canal de comunicaţie între vestul Europei şi Bizanţ, bucurându-se de protecţia imperiilor atât din est, cât şi din vest. Aceasta era o situaţie unică, de care negustorii au profitat din plin.

Din lagune şi din războiul de pe Marea Adriatică purtat cu împăratul Carol cel Mare s-a născut oraşul Veneţia, ca entitate fizică, politică şi comercială. Conflictul cu francii i-a încurajat pe oamenii împrăştiaţi din lagună să se adune pe un grup de insule care să poată fi apărat, ferit printr-un banc lung de nisip de invadatorii de pe mare, dar suficient de departe de coastă pentru a-i descuraja pe cotropitorii de pe uscat. Încetul cu încetul, veneţienii s-au aşezat pe insulele cele mai apropiate de Rialto, şi au început să bată adânc piloni de lemn în pământul plin de apă şi să construiască locuinţe de lemn din buşteni aduşi din Istria. Veneţia timpurie nu era un oraş din marmură şi nu avea nici măcar un episcop propriu – cel mai apropiat episcop locuia pe insula Castello, la marginea de est a aşezărilor din jurul zonei Rialto.[33] Veneţienii erau la fel de pricepuţi în a conduce bărcile cu pânze şi luntrile prin delta fluviului Pad, pe cât erau de pricepuţi în a naviga pe Marea Adriatică, dar au apărut câteva familii care şi-au impus controlul asupra funcţiei de *dux*, sau doge, în special familii care deţineau ferme în ţinuturile de pe continent, pentru că Veneţia nu era încă atât de dominată de comerţ încât elitele sale să-şi piardă interesul în a lucra pământul.[34]

Cu toate acestea, chiar înainte ca Veneţia să înceapă să se închege într-un singur oraş, începuseră să se dezvolte legăturile comerciale cu zone foarte îndepărtate. În timp ce comerţul cu sare, peşte şi buşteni nu trebuie subestimat, veneţienii şi-au asumat rolul de antreprenori în negoţul limitat cu bunuri de lux care se desfăşura între est şi vest.

Existau puţini concurenţi: în secolul al VIII-lea, chiar şi Roma primea puţine lucruri din cealaltă parte a Mării Mediterane. Volumul importurilor de lux era mic, dar profiturile erau mari, datorită riscurilor şi a rarităţii bunurilor pe care le aduceau veneţienii: mătăsuri, bijuterii, obiecte din aur, oseminte de sfinţi.[35] Le vindeau aceste lucruri mai departe prinţilor longobarzi, regilor franci şi episcopilor iubitori de lux, mai ales în Valea Padului şi în zonele învecinate. Au fost găsite monede bizantine şi uneori arabe în zone din nordul Mării Adriatice. Un tezaur de monede datând din timpul războiului naval bizantino-franc a fost descoperit lângă Bologna, aproape de râul Reno, unul dintre cursurile de apă care se varsă în lagune. E un sac amestecat de monede din aur de provenienţă bizantină, islamică şi din sudul Italiei; monedele bizantine sunt din Constantinopol iar aurul islamic cuprinde piese din Egipt şi Africa de Nord. Acest lucru indică faptul că banii au fost transportaţi pe o corabie de un negustor cu relaţii de partea cealaltă a Mării Mediterane. Vase veneţiene erau însărcinate uneori să transporte ambasadori care mergeau la sau se întorceau de la Constantinopol.[36] Acum că Marsilia era în declin, Veneţia devenise principalul port prin care se păstra contactul cu estul Mediteranei – din punct de vedere comercial, diplomatic şi ecleziastic.

Dintre toţi călătorii care au ajuns la Veneţia, din est, de departe cel mai faimos a fost un iudeu mort de mult timp, numit Marcu, căruia i se atribuia scrierea uneia dintre Evanghelii şi întemeierea Bisericii din Alexandria. În anii 828–829, nişte negustori veneţieni care ajunseseră în Alexandria au îndesat rămăşiţele lui într-un butoi, au acoperit oasele sfinte cu carne de porc şi au trecut prin vamă cu încărcătura lor, pentru că funcţionarii musulmani refuzau să verifice mărfurile aflate sub carnea de porc – dacă un hoţ de moaşte reuşea în stratagema sa, acesta era un semn clar că sfântul respectiv încuviinţa.[37] Sfântul Marcu a fost aşezat într-o capelă ridicată lângă locuinţa dogelui, cu toate că doar în secolul al XI-lea capela a fost mărită substanţial, pentru a crea bazilica măreaţă care până în secolul al XIX-lea nu a fost catedrală, ci capela dogelui. Acest lucru nu numai că a transformat Veneţia într-un centru de pelerinaj, în detrimentul Alexandriei, ci a însemnat şi faptul că Veneţia îşi însuşea o parte din identitatea antică a Alexandriei ca unul din locurile tradiţionale ale creştinismului.[38] Datorită legăturilor sale strânse cu Constantinopolul, Veneţia căuta, de asemenea, să susţină cultura bizantină în mijlocul trecutei

fale a Imperiului Roman de Apus. Veneţienii începeau să creeze nu doar un oraş deosebit, construit pe apă, ci şi o cultură şi o organizare politică specifice, suspendate între Europa vestică, Bizanţ şi Islam.

IV

FAPTUL CĂ VENEŢIA şi, puţin mai târziu, Amalfi au devenit principalele centre ale comunicaţiei restrânse între est şi vest arată cât de mult fusese întreruptă continuitatea. Acestea erau oraşe noi. Dimensiunea prăbuşirii în fostul Imperiu Roman fusese atât de mare, încât vechile centre comerciale ale Mediteranei de vest au dispărut de pe harta comercială. Acest lucru nu era valabil şi în estul Mediteranei, unde Alexandria a supravieţuit crizei din secolul al VI-lea şi a rămas un centru comercial puternic după ce islamicii au cucerit Egiptul. La sfârşitul secolului al VIII-lea, deja sunt semne de redresare generală în Bizanţ, dar vestul se refăcea mai încet şi dispăruseră contactele intense peste Marea Mediterană care se dezvoltaseră când Roma domina întreaga mare. Sub stăpânirea Romei, aceste contacte fuseseră mai mult decât comerciale: idei religioase au circulat din răsărit către capitala imperiului; au fost copiate stiluri de artă; au fost aduşi soldaţi şi sclavi, din locurile lor de baştină foarte îndepărtate. În Evul Mediu încă se mai aduceau sclavi, deşi în număr mai mic, însă influenţele culturale dinspre est spre vest au căpătat un caracter exotic, sub forma unor daruri de la curtea Constantinopolului trimise pe mări nesigure către curtea vreunui rege barbar, dacă puteau să treacă de navele piraţilor sau să supravieţuiască furtunilor.

Când istoricii au încercat să calculeze afluenţa de trafic pe Marea Mediterană în acel moment, au fost nevoiţi să admită că exista un trafic mult mai scăzut în secolul al VIII-lea decât în veacul al IX-lea, şi acest lucru nu pare să fie doar rezultatul dispariţiei izvoarelor scrise din secolul al VIII-lea, din moment ce dovezile naufragiilor din acea perioadă sunt, de asemenea, mai puţine.[39] Din 410 deplasări în aceste două secole asupra cărora avem mărturii, doar un sfert datează din secolul al VIII-lea, şi acestea includ drumuri făcute de misionari, pelerini, refugiaţi şi ambasadori, de multe ori aflaţi în călătorii speciale. Pot fi identificate doar douăzeci şi două de transporturi comerciale; negustorii musulmani nu voiau să pătrundă pe teritoriile necredincioşilor, şi cei despre care avem informaţii sunt fie evrei, fie sirieni, chiar dacă aceşti termeni ajunseseră în cele din urmă aproape sinonimi

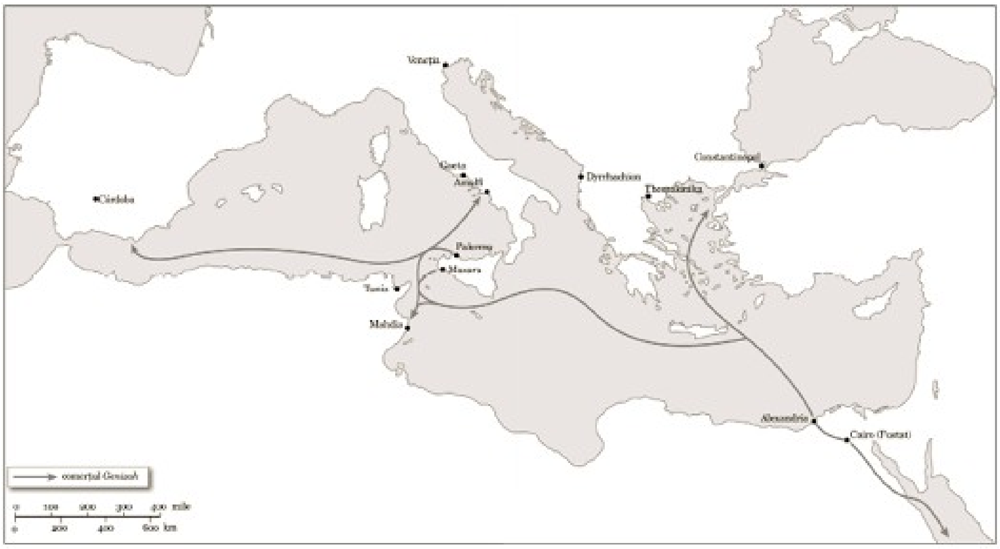
cu „neguţător“.[40] Ambasadorii circulau între vestul Europei şi Bizanţ, în speranţa de a dezvolta contactele politice, comerciale, ecleziastice şi culturale, având în vedere că aceste contacte nu erau înfloritoare. Deşi au fost găsite în vestul Europei monede arabe din secolele al VIII-lea şi al IX-lea, acestea au sosit în cantităţi mai mari la sfârşitul secolului al VIII-lea, când Carol cel Mare croia drum pentru noua sa stăpânire francă ce se întindea până în nordul Spaniei şi în sudul Italiei, iar monedele bizantine au început să apară în număr mai mare doar de la jumătatea secolului al IX-lea.[41] De fapt, multe dintre aceste monede arabe erau europene, fiind produse în Spania mahomedană.

Refacerea contactelor dintre teritoriile din estul şi vestul Mediteranei, precum şi dintre ţărmurile ei de nord şi de sud, depindea de activităţile unor grupuri de negustori care reuşeau să circule pe mare nestingheriţi. Diferiţi factori influenţau capacitatea lor de a face acest lucru: identitatea lor religioasă, mecanismele legale pe care le foloseau pentru a controla riscurile şi a-şi asigura profitul, abilitatea lor de a comunica unul cu altul la distanţe mari. În secolul al X-lea, s-au format astfel de grupuri atât în zonele islamice, cât şi în anumite părţi ale Italiei.

2
Traversarea hotarelor dintre creştinătate şi islam
900–1050

I

EXTINDEREA DOMINAŢIEI MUSULMANE în Maroc, Spania şi în cele din urmă în Sicilia însemna că jumătatea de sud a Mării Mediterane devenise un lac condus de musulmani, oferind noi oportunităţi extraordinare pentru comerţ. Negustorii evrei apar menţionaţi cel mai des în documentele vremii. Nu se ştie dacă acest lucru e o consecinţă a păstrării mai multor dovezi legate de ei, sau dacă aveau mai mult succes decât copţii şi creştinii sirieni sau decât musulmanii din oraşele din Africa de Nord, Spania şi Egipt. Există motive să credem că negustorii care nu erau musulmani aveau un avantaj deosebit. Musulmanii erau constrânşi de legile de guvernare, care le interziceau să trăiască sau măcar să facă negoţ pe teritoriile necredincioşilor. De-a lungul secolelor, asta însemna că stăpânii oraşelor musulmane din Mediterana le deschideau uşile negustorilor creştini şi evrei, dar locuitorii musulmani ai acelor oraşe se fereau să se aventureze în Italia, Catalonia sau Provenţa.

Motivul pentru care se ştiu atât de multe despre comercianţii evrei este că sute de scrisori şi de documente

comerciale au supravieţuit în colecţia cunoscută sub numele de *Genizah* de la Cairo. La mijlocul secolului al VII-lea, invadatorii arabi ai Egiptului şi-au stabilit baza la Fustat (care înseamnă „şanţ“), la marginea modernului Cairo, şi doar mai târziu şi-au mutat capitala în împrejurimile măreţei cetăţi a Noului Cairo.[1] Vechiul Cairo, sau Fustat, a devenit baza populaţiei iudaice şi copte a oraşului; în secolul al XI-lea, un grup de evrei a reconstruit sinagoga Ben Ezra, care cuprindea la etaj un depozit, sau *Genizah*, accesibil numai cu o scară mobilă, în care aruncau şi îndesau hârtiile şi manuscrisele de care nu mai aveau nevoie. Evreii voiau să evite distrugerea oricărui lucru care conţinea numele lui Dumnezeu; extrapolând, ei nu distrugeau nimic scris cu caractere ebraice. Pe bună dreptate s-a spus că această colecţie *Genizah* este „opusul unei arhive“, pentru că scopul înfiinţării ei era mai degrabă să se arunce documente fără să fie distruse, de fapt îngropându-le deasupra pământului, decât crearea unei încăperi accesibile care să poată fi utilizată pentru referinţe sistematice.[2] Aceste manuscrise au ajuns în atenţia specialiştilor în 1896, când două cercetătoare scoţiene au adus la Cambridge ceea ce părea să fie textul ebraic al Cărţii Învăţăturii lui Ieşua Ben Sira, sau Ecleziastul, cunoscut anterior numai din versiunea greacă păstrată în Septuaginta, şi atribuită de evrei (şi mai târziu de protestanţi) textelor aprocrife, necanonice. Fie că era vorba de un original ebraic, pierdut, sau de o traducere în ebraică dintr-un original grec, era o descoperire extraordinară. La Cambridge, dr. Solomon Schechter, specialist în studiul Talmudului, a fost atât de entuziasmat, încât s-a dus la Cairo şi a negociat achiziţionarea conţinutului din depozitul sinagogii, aducând cu el aproape trei sferturi din toate manuscrisele, adeseori fragmente mici de texte rupte, călcate în picioare, mototolite, amestecate atât de tare încât a fost nevoie de o sută de ani pentru a le pune în ordine (alte fragmente fuseseră deja vândute bucată cu bucată la piaţă şi au sfârşit prin a fi împrăştiate de la Sankt Petersburg la New York).[3] Acest *Genizah* conţinea un număr mare de scrisori comerciale (de multe ori, vai!, nedatate), dar şi corespondenţă cu scrisul de mână al multor personalităţi evreieşti din acea perioadă, dintre care se detaşează Moise Maimonide, filozoful spaniol, şi Iuda Halevi, poetul spaniol.[4]

Până la cercetarea scrisorilor comerciale din *Genizah*, informaţia despre viaţa economică în lumea islamică medievală trebuia adunată cu greu din referinţele prezente în cronici, înregistrările cazurilor juridice şi dovezile

arheologice. Aşadar, la fel de importantă ca descoperirea şi conservarea acestui material a fost decizia luată de Shlomo Dov Goitein (care trăia în Israel şi ulterior s-a mutat la Princeton) de a cerceta acest material în speranţa de a reconstitui viaţa socială şi economică a ceea ce el numea „o societate mediteraneeană". Această sintagmă impune întrebarea cât de tipici erau „evreii din *Genizah*" pentru societăţile de comercianţi din lumea mediteraneeană, în perioada pentru care au supravieţuit cele mai multe dovezi, aproximativ 950–1150. Nu este sigur nici măcar dacă membrii sinagogii Ben Ezra erau reprezentativi pentru evreii din Egipt. Sinagoga lor urma vechea liturghie „palestiniană", premergătoare liturghiei folosite mai târziu de evrei în Italia şi în Germania. O altă sinagogă servea intereselor evreilor „babilonieni", care îi includeau nu numai pe evreii irakieni, ci şi pe toţi aceia care urmau această liturghie concurentă, mai ales pe evreii sefarzi din Iberia. Existau, de asemenea, mulţi evrei karaiţi în Egipt, care nu recunoşteau autoritatea Talmudului, şi existau şi câţiva samariteni. Totuşi, copleşindu-i cu onoruri, evreii sinagogii Ben Ezra au convins mulţi evrei bogaţi tunisieni care locuiau în Fustat să li se alăture. Aşa s-ar putea explica de ce documentele din *Genizah* conţin mai multe informaţii despre legăturile peste Marea Mediterană cu Tunisia şi Sicilia, decât cu Spania sau cu Irak.

II

DOCUMENTELE DIN *GENIZAH* nu înregistrează doar detalii despre viaţa celor care locuiau la Fustat. Aceşti evrei corespondau cu familia, cu prietenii şi agenţii comerciali din majoritatea ţărilor din jurul Mediteranei, inclusiv al-Andalus, Sicilia şi Bizanţ, deşi exista un contact limitat cu oraşele creştine din Vest.[5] Există multe referinţe la negustori musulmani, cărora li se încredinţau adesea mărfuri pentru a fi transportate pe uscat (pe coasta Africii de Nord era un trafic foarte intens, pe uscat)aceasta deoarece mulţi evrei aveau rezerve în a călători pe uscat de Sabat; lucru greu de evitat atunci când însoţeai o caravană. Să călătoreşti pe mare, de Sabat, era mai uşor, atâta vreme cât nu porneai în călătorie chiar în ziua Sabatului.[6] Poate că acest amănunt simplu, preferinţa lor religioasă pentru călătoriile pe mare, i-a transformat pe evreii menţionaţi în *Genizah* în negustori atât de întreprinzători, dispuşi să traverseze Marea Mediterană. Ei au întemeiat o societate unită, cu propriile sale elite şi cu obiceiurile sale, creând punţi peste

Mediterana– se făceau alianţe matrimoniale între familii din Fustat şi din Palermo, iar unii negustori aveau case, şi chiar soţii, în mai multe porturi. Anvergura acestor contacte reiese dintr-o scrisoare din secolul al XI-lea trimisă din Fustat. Un anume ibn Yiju îi scria fratelui său, Iosif, din Sicilia, oferindu-i fiului acestuia mâna fiicei sale şi anunţându-l că singurul său fiu murise cât timp ibn Yiju fusese plecat departe, în Yemen.[7] Aceasta era, aşadar, o societate mediteraneeană caracteristică, dar care privea dincolo de hotarele Mediteranei, întrucât Egiptul juca rolul unei punţi între sfera comercială mediteraneeană şi cea din Oceanul Indian, cu care era conectat printr-un drum scurt pe uscat către portul Aydhab de la Marea Roşie. Negustorii coordonau reţele comerciale extinse care legau vestul Mării Mediterane de Yemen şi de India. Mirodeniile din Orient erau aduse în Mediterana prin Egipt.

Evreii din *Genizah* se plasau minunat pentru a putea profita de noua prosperitate care se năştea în zonele musulmane ale Mediteranei. Egiptul era centrala economică a regiunii. Alexandria a renăscut ca nod comercial şi de comunicaţii pe mare; Cairo s-a dezvoltat ca veriga principală în lanţul care lega Alexandria de Marea Roşie, prin intermediul Nilului şi al deşertului. De asemenea, Cairo a devenit capitală când dinastia Fatimizilor şi-a mutat baza la est de Tunisia, în Cairo, în anul 969, unde s-au înscăunat califi, revendicând drepturile califilor rivali din dinastia Abbasizilor, în Bagdad, şi a Omeyyazilor, în Córdoba. Califii Fatimizi erauşiiţi, dar erau conştienţi că domneau peste o populaţie care cuprindea mai mulţi musulmani sunniţi şi mulţi creştini copţi şi evrei, pe care îi tratau, în general, cu respect. Când au arborat steagul şiit, au făcut-o pentru a-şi impune autoritatea faţă de rivalii lor sunniţi din Mediterana şi din Est. Dinastia Fatimizilor şi-a câştigat întâietatea în Orientul Mijlociu transportând mărfurile către Marea Roşie prin Egipt şi obţinând un profit frumos, reflectat în emisia monedelor de aur. Acest lucru a fost obţinut în detrimentul dinastiei Abbasizilor, care trăise foarte bine, în trecut, de pe urma rutelor comerciale care urmau cursul dintre Golful Persic şi fluviile Tigru şi Eufrat, şi acum îşi vedeau monedele de aur scăzând în valoare şi profiturile micşorându-se. Negustorii din *Genizah* au putut să exploateze aceste rute pe Marea Roşie, când vindeau produse de lux aduse din Orient clienţilor lor din Mediterana.[8]

Aceşti comercianţi evrei s-au specializat în anumite mărfuri: ei nu s-au implicat semnificativ în comerţul cu cereale. Cu toate acestea, trebuie să fi existat un comerţ cu cereale foarte activ, pentru că unul din efectele majore ale creării lumii islamice a fost începutul renaşterii oraşelor din Levant şi din Africa de Nord – într-adevăr, unele din ele erau baze noi, oraşe garnizoană precum Fustat şi Qayrawan, porturi prin care era transportat aurul Saharei, ca Mahdia (al-Mahdiyyah) şi Tunis. Mulţi locuitori ai oraşelor contau pe alimente de bază şi materii prime aduse din exterior, în acest fel fiind asigurate inclusiv fibrele textile şi metalele de care aveau nevoie pentru industriile lor. Grupuri specializate de artizani au apărut în număr mare în oraşe, producând bunuri pentru export şi cumpărând alimente aduse de departe. Tunisienii au ajuns să depindă de cerealele aduse din Sicilia, dar ei (sau negustorii din *Genizah*, acţionând în numele lor) exportau pânză de in şi ţesături din bumbac, acestea fiind fabricate adesea chiar din bumbacul neprelucrat adus din Sicilia. Această simbioză între teritorii separate de Mediterana se întâlnea de jur împrejurul mării: Spania islamică obţinea cereale din Maroc şi le vindea marocanilor produse finite – din materiale textile, ceramică sau metal. Când condiţiile au fost prielnice, egiptenii s-au îndreptat, aşa cum o făcuseră şi în secolele anterioare, către Ciprul bizantin şi către Asia Mică, pentru a obţine lemnul care le lipsea atât de mult.[9]

Negustorii din *Genizah* au profitat din plin de oportunităţile create de dezvoltarea economică. Nemulţumiţi de instrumentele comerciale prevăzute în legea evreiască, ei urmau, în general, practicile comerciale musulmane, care atribuiau riscul unei acţiuni comerciale comanditarului de acasă, mai degrabă decât intermediarului responsabil cu transportul, aşa cum cereau rabinii.[10] Asta însemna că negustorii mai tineri puteau să facă o carieră ca intermediari sau comisionari ai celor mai importanţi comercianţi, fără să se teamă de o sărăcire totală dacă afacerea lor eşua.[11] Erau folosite metode sofisticate pentru transferul plăţilor dintr-o parte în alta a Mediteranei: erau cunoscute diferite tipuri de certificate de garanţie, poliţe şi cecuri, care erau esenţiale dacă negustorii care călătoreau voiau să rezolve socotelile, să achiziţioneze mărfuri, când aveau nevoie, şi să achite cheltuielile.[12] Ei făceau comerţ intens cu in şi cu mătase şi adesea sulurile de mătase erau folosite ca o formă de investiţie, puse la păstrat până venea timpul potrivit să se obţină nişte bani pe ele. Inul provenea din Egipt şi era dus în

Sicilia şi Tunisia, în timp ce mătasea provenea uneori din Spania şi Sicilia; în Sicilia se făceau imitaţii de mătase persană – practica imitării mărcii originale era des întâlnită în lumea islamică, şi trebuie privită nu ca un act de falsificare, ci ca un semn de respect.[13] Negustorii din *Genizah* erau specialişti în a distinge diferite categorii de mătase şi ştiau că cea mai bună mătase spaniolă putea să le aducă un venit de 33 de dinari pe livra de material, la portul de import din Egipt, în timp ce mătasea siciliană de proastă calitate putea să ajungă şi sub 2 dinari pe livră.[14] Inul se comercializa în cantităţi mult mai mari, şi filat, şi nefilat, şi mai era un tip de material făcut parţial din in care chiar a fost numit după Fustat – „fustian", un termen pe care negustorii italieni l-au adoptat pentru ţesăturile din in şi bumbac realizate oriunde, chiar şi în Germania, şi care va fi preluat în limbile europene moderne.

Lumea negustorilor din *Genizah* se întindea până la marginea de vest a lumii cunoscute. Deşi al-Andalus, Spania islamică, nu era un punct central în afacerea dezvoltată de negustorii *Genizah*, există totuşi multe referinţe la asociaţi ai lor care îşi aveau obârşia în Spania. Unii dintre aceştia, numiţi *al-Andalusi*, sau *ha-Sefardi*, „spaniolii", se mutau din loc în loc în jurul Mediteranei, cum ar fi familia lui Iacob al-Andalusi, care locuia în Sicilia, Tunisia şi Egipt, la mijlocul secolului al XI-lea.[15] Marele negustor Halfon ben Nethanel se afla în Spania între anii 1128–1130, apoi în India în intervalul 1132–1134, şi din nou în al-Andalus în 1138 şi 1139.[16] Sicilia era unul din nodurile reţelei comercianţilor menţionaţi în *Genizah*. Când a fost cucerită de musulmani, în secolul al IX-lea, primul oraş care a cedat în faţa invadatorilor a fost Mazara, în vestul insulei. A devenit marele port de destinaţie pentru mărfurile trimise din Egipt, iar ambarcaţiuni mici obişnuiau să transporte mărfuri din partea cealaltă, din Mahdia şi alte porturi tunisiene; odată sosite în Mazara, mărfurile erau încărcate pe vase mai mari pentru a fi expediate în est. Unele dintre navele care călătoreau între al-Andalus, Sicilia şi Egipt erau mari; în jurul anului 1050, zece nave mari, fiecare dintre ele transportând aproximativ 500 de pasageri, au ajuns în Palermo, din Alexandria. În Mazara exista o piaţă faimoasă a inului din Egipt şi negustorii egipteni aşteptau cu nerăbdare să afle care erau preţurile acolo, astfel încât să ştie cât in mai trebuia trimis în vest. În cealaltă direcţie călătorea mătasea, folosită mult la trusourile mireselor egiptene, alături de multe alte textile de calitate: perne, cuverturi,

covoare şi un obiect numit *mandil*, sau mantilă, care acoperea părul miresei.[17] Sicilia avea suprafeţe mari de pământ lăsate pentru păşunat, şi nu e de mirare că pielea de bună calitate, uneori cu foiţă de argint aurit, şi brânza de oaie erau printre exporturile cele mai apreciate ale insulei.[18] Brânza era transportată tocmai până în Egipt, chiar dacă o parte din ea era proaspătă.

Asta nu înseamnă că totul era calm în Sicilia musulmană; bizantinii atacau estul Siciliei (împăratul era hotărât să recupereze această podoabă pentru Constantinopol) şi se dădeau lupte între emiri rivali. O scrisoare plină de amărăciune trimisă în Egipt, la începutul secolului al XI-lea, descrie experienţele nefericite ale unui anume Iosif ben Samuel în timpul unui nou atac al bizantinilor asupra Siciliei. El se născuse în Tunisia, dar locuia în Egipt, unde se căsătorise; avea şi o casă în Palermo. În urma unui naufragiu, a ajuns pe coasta Africii de Nord, dezbrăcat şi fără un ban. Din fericire, a găsit un evreu în Tripoli care îi datora nişte bani, cu care şi-a cumpărat haine noi şi a pornit într-o călătorie către casa lui din Palermo, pentru a constata că un vecin o dărâmase între timp. Se plângea că nu avea bani să-l aducă în faţa justiţiei pe acest om. Totuşi, a reuşit să trimită zece livre de mătase în Egipt, împreună cu un pumn de monede de aur. Era dispus să treacă prin furcile caudine ale navelor bizantine; voia să se întoarcă în Egipt, să îşi ia soţia şi fiul şi să-i aducă la Palermo, dar se întreba dacă soţia lui va fi de acord, sau dacă nu cumva va trebui să divorţeze de ea. Se obişnuia ca negustorii care călătoreau să întocmească o scrisoare condiţională de divorţ pentru cazul în care mureau fără martori şi soţiile lor erau lăsate în uitare, împiedicate de legea evreiască să se recăsătorească. Acest divorţ putea să se înfăptuiască acum, dacă ea voia, dar Iosif protesta, susţinând că el îşi iubea soţia şi că scrisese scrisoarea de divorţ numai din frică de Dumnezeu şi fiindcă se temea de soarta pe care ar fi putut s-o aibă peste mări. El continua, plin de durere:

> O, Doamne, o, Doamne, Domnul meu, şi băieţelul meu! Ai grijă de el, cu atenţia Ta extraordinară, pe care o cunosc atât de bine. Când va fi mai în putere, fă să petreacă timp cu un profesor.[19]

Documentele din colecţia *Genizah* sunt bogate în informaţii legate de navigaţie. Majoritatea proprietarilor de vase erau musulmani. Era bine să te îmbarci devreme şi să-ţi supraveghezi încărcătura înainte de plecarea vasului; exista obiceiul să te îmbarci cu o zi înainte de plecare şi să petreci

noaptea respectivă afundat în rugăciune şi scriind scrisorile şi instrucţiunile de ultim moment. Desigur, un orar strict era de neconceput şi era posibil ca navele să fie nevoite să rămână în port din cauza furtunilor, veştilor despre piraţi sau chiar a intervenţiei autorităţilor, cum s-a întâmplat într-un caz în care o navă din portul Palermo ce urma să plece spre Spania, la sfârşitul sezonului de navigaţie, a fost confiscată de stăpânire şi toţi pasagerii au fost abandonaţi pe coastă întreaga iarnă. Un călător se plângea că a fost reţinut în Palermo „legat de mâini şi de picioare“ – a nu se citi literal. Durata unei călătorii era, de asemenea, imprevizibilă; în 1062 o corabie a călătorit de la Alexandria la Mazara în şaptesprezece zile, dar o altă scrisoare descrie o întreagă săptămână petrecută cu scurte escale, din loc în loc, pe măsură ce un negustor pe nume Perahya Yiju încerca să navigheze de la Palermo la Messina (care îi displăcea profund şi pe care o considera mizerabilă). I-a luat mai mult de două luni unei corăbii mici să ajungă de la Alexandria la Almería; un alt vas a avut nevoie de cincizeci de zile pentru a ajunge la Palermo, dar se putea ajunge acolo şi în treisprezece zile.[20] Pasagerii îşi aduceau propriile aşternuturi de pat, tacâmuri şi vase, iar uneori dormeau culcaţi pe marfa lor, ceea ce, dacă transportau in, nu era aşa de lipsit de confort; nu existau cabine şi în timpul călătoriei toată lumea stătea pe punte. Apar puţine informaţii în scrisori legate de mâncare, dar probabil că era foarte simplă.[21] Goitein considera că naufragiile erau rare – au fost reţinute de istorici pentru că descrierile lor sunt, inevitabil, expresive. Vasele soseau la destinaţie şi oamenii despre care se vorbeşte în *Genizah* nu se temeau de mare. Probabil că era la fel de periculos cum era să călătoreşti pe uscat. Când navigau pe coasta Africii de Nord, căpitanii vaselor încercau să nu piardă din vedere ţărmul, şi existau turnuri de veghe care monitorizau mişcarea vaselor, s-ar părea că pentru siguranţa acestora, şi nu doar pentru a controla intrările în vamă. Se trimiteau mesaje înapoi în Alexandria, care confirmau deplasarea navelor, şi oamenii de afaceri primeau veşti cum că navele lor călătoresc cu bine.[22]

Există dovezi din plin referitoare la circulaţia cărţilor şi a cărturarilor – evrei, după cum o arată aceste mărturii, dezvăluindu-ne cum rutele comerciale transportau şi idei, nu numai in. În jurul anului 1007, a fost trimisă de la Maroc la Bagdad o întrebare privitoare la o chestiune religioasă, prin intermediul negustorilor musulmani care călătoreau spre est cu o caravană de cămile.[23] Ceea ce puteau să facă evreii

puteau foarte uşor să facă şi musulmanii, şi texte din lucrări greceşti de medicină şi filozofie s-au strecurat în sudul Spaniei, peste întinderea de ape a Mediteranei. E adevărat că nimeni nu înţelegea textele medicale ale lui Dioskorides când au ajuns la Córdoba, în secolul al X-lea; totuşi, se spune că doctorul califului, evreul Hasday ibn Shaprut, ar fi lucrat cu un călugăr grec şi împreună au realizat o versiune în limba arabă. Un anumit grad de unitate economică, culturală şi religioasă fusese obţinut de-a lungul liniei care unea Spania cu Egiptul şi cu Siria. În ciuda diviziunilor de sectă dintre şiiţi şi sunniţi şi a divergenţelor politice între dinastiile Omeyyazilor, Fatimizilor şi Abbasizilor, teritoriile islamului interacţionau în domeniile comercial şi cultural. La acest lucru a contribuit mişcarea constantă a pelerinilor musulmani pe Marea Mediterană, în drumul lor spre Mecca, ca şi activitatea negustorilor de diferite credinţe. Cei care au fost lăsaţi deoparte în mare măsură au fost locuitorii din Europa de Vest creştină. În secolele al X-lea şi al XI-lea, negustorii latini din Italia şi din Provenţa încă se aventurau cu prudenţă în aceste ape. Numai un mic număr de oraşe creştine îşi trimiteau navele pe mările musulmane, ştiind că secretul succesului era colaborarea cu adversarul musulman. Unul din aceste oraşe era Veneţia, a cărei istorie timpurie a fost deja analizată. Altul era portul Amalfi, la fel de deosebit prin poziţia sa neverosimilă, agăţat de munţii din Peninsula Sorentină.

III

AMALFI E UNUL DIN MARILE MISTERE ale istoriei Mediteranei. Dacă vreun oraş din sudul Romei s-ar fi remarcat drept un mare centru comercial italian, cu siguranţă ar fi fost bogatul Napoli, care avea o industrie a pânzei de in, acces spre interiorul ţării şi proporţii perfecte; mai mult decât atât, Napoli avea o istorie comercială consecventă, după ce trecuse printr-o perioadă de recesiune, pe parcursul secolelor al VI-lea şi al VII-lea, dar nu se prăbuşise. Şi cu toate acestea, de-a lungul secolelor de ascensiune a oraşului, aproximativ între anii 850 şi 1100, Amalfi a depăşit Napoli ca nod comercial internaţional, chiar dacă era lipsit de istorie, fiind format în jurul unui turn de veghe în secolele al VI-lea şi al VII-lea.[24] Cu o singură stradă principală şerpuind în sus şi cu ganguri mici care se afundă printre clădirile sale, Amalfi părea un rival fără perspective al Veneţiei.[25] Era aproape imposibil să prinzi vânt favorabil dimineaţa şi din această cauză navigaţia trebuie să fi fost foarte constrânsă.[26]

Toate astea i-au făcut pe unii istorici să vorbească despre „mitul Amalfi“ şi să respingă descrierea făcută oraşului de către scriitori creştini, evrei şi în mod special musulmani drept marele centru comercial al vestului, în secolele al X-lea şi al XI-lea. Un istoric italian a descris Amalfi ca pe un oraş „fără negustori“: din această perspectivă, locuitorii oraşului îşi cultivau viile şi grădinile pe pantele stâncoase şi priveau comerţul doar ca pe un mijloc de a câştiga un venit suplimentar.[27] Totuşi, construirea unor corăbii capabile să ajungă pe alte continente era o afacere costisitoare şi a creat impulsul pentru dezvoltarea comercială.

Micul Amalfi e doar o parte din poveste. Titulatura „amalfitan“ era de fapt o marcă, referindu-se generic la o mulţime de negustori şi marinari din tot sudul Italiei, în special la locuitorii dintr-un grup de oraşe mici de pe culmile Peninsulei Sorentine. Suspendate deasupra oraşului Amalfi, fără porturi proprii, Ravello şi Scala îşi trimiteau negustorii, pe mare în corăbiile deţinute de Amalfi; Atrani se află la o distanţă de cinci minute de mers pe jos de Amalfi, fiind separat de acesta printr-un afloriment; satele Maiori şi Minori sunt situate pe scurtul drum de pe coastă ce duce la Salerno; Cetara a devenit o localitate de pescari. Pe scurt, tot ţărmul de sud al Peninsulei Sorentine, de la Positano la măreaţa mănăstire Santissima Trinità, din La Cava, înfiinţată în 1025, era considerat „Amalfi“. Analogia cu Veneţia în mlaştinile sale este mai potrivită decât pare. Veneţia a luat naştere dintr-un grup de comunităţi mici, izolate de apa mării, mai degrabă decât de munţi abrupţi şi povârnişuri greu accesibile, toate acestea dând locurilor un caracter inexpugnabil. Ambele comunităţi considerau că s-au format ca adăposturi pentru refugiaţi în faţa invaziilor barbare. Amalfi, sub conducerea ducilor care – ca şi dogele din Veneţia – recunoşteau vag autoritatea bizantină îndepărtată, forma un oraş risipit, fragmentat. Într-o perioadă de atacuri ale sarazinilor din Africa de Nord, această dispunere neomogenă i-a oferit o rezistenţă similară cu cea a veneţienilor împrăştiaţi prin lagune.

Primele semne că amalfitanii erau capabili să lanseze o forţă navală pot fi găsite încă din anul 812, când au fost somaţi, alături de marinarii din Gaeta, un alt oraş care a devenit activ în comerţul mediteraneean, de către guvernatorul bizantin al Siciliei să reziste incursiunilor musulmane care ajunseseră tocmai în insulele Ischia şi Ponza, situate în largul mării. Pericolul a crescut în momentul în care armatele musulmane au invadat Sicilia iar

navele musulmane au lansat cu obrăznicie un atac tocmai până la Roma, jefuind atât bazilica San Pietro, cât şi bazilica Sfântul Pavel din Afara Zidurilor; trei ani mai târziu, o flotă din sudul Italiei a reuşit, cu greutate, să înfrângă duşmanul într-o bătălie navală de lângă Ostia, şi timp de mai multe secole acest eveniment a fost considerat salvarea Romei – fiind reprezentat în frescele lui Rafael din palatul de la Vatican, pentru că patronul său, Leon X, avea acelaşi nume cu papa care domnea în momentul victoriei, Leon IV.[28] Papa a încercat să atragă oraşul Amalfi de partea sa şi i-a acordat acces gratuit la porturile Romei. Dar ce sens avea – probabil că s-au întrebat negustorii săi – să desfăşoare comerţ cu Roma, când ei aveau nevoie în primul rând să pătrundă în Sicilia, Tunisia şi în zone mai îndepărtate, în căutarea produselor de lux pe care curtea papală din Roma încă le râvnea. Aşa că locuitorii din Amalfi şi din Gaeta au încheiat un târg cu musulmanii, în ciuda ameninţărilor de excomunicare ale papei, şi acest lucru le-a adus salvarea materială, dacă nu şi spirituală. În anul 906, consulul din Gaeta deţinea monede din aur, argint şi bronz, bijuterii, mătase şi accesorii din marmură pentru o biserică, precum şi terenuri şi animale, toate acestea fiind menţionate în testamentul său.[29] Amalfitanii aprovizionau, de asemenea, marea abaţie de la Monte Cassino, mama mănăstirilor benedictine, pe teritorul continental din sudul Italiei, acţionând ca reprezentanţi ai ei pe teritorii îndepărtate precum Ierusalimul. Erau patronii unei mănăstiri benedictine situate între mănăstirile sfinte de pe Muntele Athos, într-un moment în care Biserica greacă şi cea latină păstrau o aparenţă a relaţiilor amicale.

Conducătorii de la Constantinopol erau bucuroşi să emită, din depărtare, scrisori grandilocvente care confereau anumite titluri, cum ar fi cel de *protospatarius* (teoretic, titlul unui comandant militar), ducelui din Amalfi şi altor locuitori de seamă.[30] În orice caz, exista o familie, Pantaleon, care avea trecere la împărat. În secolul al XI-lea, un membru al familiei Pantaleon a adus nişte seturi minunate de uşi de bronz la abaţia din Monte Cassino, la catedrala din Amalfi şi la bazilica Sfântul Pavel din Afara Zidurilor.[31] Acestea erau doar un exemplu al magnificelor produse de lux pe care familia Pantaleon le aducea din est. Locuitorii din Amalfi voiau să aibă pe teritoriul bizantin baze de unde să poată face negoţ, şi deţineau cheiuri şi depozite în Constantinopol, în secolul al X-lea.[32] Pe ţărmul celălalt al Mării Adriatice, amalfitanii, împreună cu veneţienii, erau principalii locuitori

ai cetăţii bizantine extrem de bine fortificate de la Dyrrhachion.[33] Atât negustorii veneţieni, cât şi cei din Amalfi erau nerăbdători să profite de marele drum care mergea de la Dyrrhachion la Constantinopol, prin Thessalonika.

Amalfi a lăsat o amprentă durabilă şi mai departe în est, în teritoriul stăpânit de dinastia Fatimizilor. Oamenii din Amalfi au înfiinţat un sanatoriu în Ierusalim, un oraş care oferea puţine beneficii comerciale, în afara comerţului cu moaşte din ce în ce mai neverosimile. Dar amalfitanii, în calitate de reprezentanţi ai abaţiei de la Monte Cassino, au oferit posibilitatea călugărilor benedictini de a acorda ajutor pelerinilor care plecau din Europa, în număr tot mai mare – de multe ori din porturile din sudul Italiei – spre Ţara Sfântă. Acest azil s-a dezvoltat, dintr-un lăcaş mic, în Ordinul Cavalerilor Ospitalieri ai Sfântului Ioan de Ierusalim, iar călugării săi luptători au apărat mai târziu insulele Rhodos şi Malta de turci. O filiaţie neîntreruptă se întinde din secolul al XI-lea până la Ordinul Suveran Militar de Malta, care are acum reşedinţa la Roma.[34] O legendă povesteşte că amalfitanii erau în Ierusalim când acesta a fost asediat de armatele Primei Cruciade, în 1099. În momentul în care li s-a poruncit de către musulmani să arunce cu pietre spre mulţimea de cruciaţi, ei au fost obligaţi să se supună; ca prin minune, pietrele s-au transformat în pâini, în zbor, şi au potolit foamea armatei creştine. Adevărul era, desigur, că amalfitanii aveau de câştigat când evitau să se implice în conflictele dintre creştini şi musulmani.

În secolul al X-lea exista o colonie a amalfitanilor în Fustat; în 996, aceştia au fost acuzaţi că puseseră foc pe docurile califilor din dinastia Fatimizilor şi aproximativ 160 de negustori italieni au fost omorâţi în revolta care a urmat.[35] Trăind în Fustat, amalfitanii au stabilit relaţii strânse cu negustorii evrei şi uneori apare menţionat un loc numit „Malf“ în scrisorile descoperite în *Genizah*. Negustorii din *Genizah* călătoreau spre Amalfi pentru a vinde piper. Lăsând la o parte pogromul, legăturile cu membrii dinastiei Fatimizilor le-au adus bunăstare amalfitanilor.[36] Ei au putut să bată o monedă de aur creată din topirea profiturilor obţinute în urma comerţului lor în Africa.

Vestul era în plină redresare, aducând profit celor care erau dispuşi să facă un târg cu inamicul musulman, precum amalfitanii. Pe de altă parte, alte două oraşe italiene, Genova şi Pisa, începeau să demonstreze că o politică mai agresivă aducea beneficii şi mai mari.

3
Marea cea Mare se schimbă
1000–1100

I

ASCENSIUNEA ORAŞELOR PISA ŞI GENOVA este aproape la fel de misterioasă ca ascensiunea oraşului Amalfi, şi misterul este adâncit de succesul neaşteptat al acestor oraşe în curăţarea vestului Mării Mediterane de piraţi şi în crearea unor rute comerciale susţinute de colonii de negustori şi de colonişti, departe în est, până în Ţara Sfântă, Egipt şi Bizanţ. Pisa şi Genova aveau configuraţii extrem de diferite. Genova fusese reşedinţa unui guvernator bizantin în secolul al VII-lea, dar după aceea au urmat două sau trei sute de ani de linişte, întrerupte brutal de jefuirea oraşului de către corsarii sarazini din Africa de Nord, în anii 934 şi 935.[1] Localitatea nu are resurse importante; este cocoţată pe un versant al Alpilor Ligurici şi e izolată de câmpiile producătoare de cereale. Produsele privilegiate ale coastei sale sunt vinul, castanele, plantele medicinale şi uleiul de măsline, şi din aceste ierburi şi acest untdelemn Genova a perfecţionat sosul cu busuioc cunoscut sub numele de *pesto*, un produs care se potriveşte sărăciei, mai degrabă decât bogăţiei. Portul său a devenit complet funcţional pe la sfârşitul Evului Mediu, după multe secole de îmbunătăţiri, dar navele sale erau cel mai bine protejate de vreme rea când erau trase pe ţărmurile nisipoase, la vest sau la est de Genova, unde au şi fost asamblate cele mai multe dintre ele.[2] Genova nu era un centru industrial, cu excepţia construcţiilor navale. Genovezii trebuiau să se lupte să supravieţuiască şi au început să vadă călătoriile comerciale ca pe o soluţie pentru supravieţuirea oraşului. Pe măsură ce oraşul se dezvolta, creştea şi dependenţa de stocurile externe de grâu, pastramă şi brânză. Din aceste începuturi modeste a apărut una din cele mai ambiţioase reţele comerciale din lumea preindustrială.

Pisa arăta destul de diferit. Oraşul se întinde de o parte şi de alta a râului Arno, la o distanţă de câţiva kilometri de mare; vărsarea râului în mare, cu zonele lui nămoloase, mlăştinoase, a privat Pisa de un port bun. Calităţile sale cele mai mari constau în câmpiile întinse care se întindeau până pe coastă, sădite cu cereale şi, mai aproape de ţărm, cu turme de oi care asigurau lână, piei, carne şi produse lactate pentru locuitorii din Pisa. Aceştia aveau mai puţine motive să fie îngrijoraţi în legătură cu hrana lor decât cei din Genova. Pe de altă parte, coasta toscană joasă era mai expusă decât Liguria cea muntoasă în faţa corsarilor din ascunzătorile musulmane aflate în Provenţa sau Sardinia, şi, până în momentul în care locuitorii din Pisa au avut prima flotă, duşmanul lor principal îl reprezentau musulmanii. În anul 982, navele din Pisa s-au alăturat armatei împăratului german Otto II, în marşul ei spre sud, înspre Calabria, sperând să poată pune capăt incursiunilor musulmane în Sicilia. În următorul secol, Pisa şi Genova s-au concentrat asupra curăţării Mării Tireniene de piraţii sarazini. Era limpede că, pentru a obţine acest lucru, cele două oraşe trebuiau să stabilească poziţii de comandă în Sardinia, aşa că Pisa şi Genova au răspuns imediat, în forţă, sosirii în Sardinia, în 1013, a armatei şi flotei comandantului musulman Mujahid, conducătorul ţinuturilor Dénia şi Mallorca.[3] Autoritatea lui Mujahid nu ajunsese, aproape sigur, mai departe de câteva baze din Sardinia, fie că el năzuia sau nu să cucerească toată insula. Alungarea lui Mujahid din Sardinia, dusă la bun sfârşit în anul 1016, a sporit cu mult receptarea locuitorilor din Pisa şi din Genova ca reprezentanţi ai sfântului război creştin împotriva inamicului musulman. Echilibrul de forţe între creştini şi musulmani se schimba încet; puterea centrală din teritoriile

musulmane se fragmenta tot mai mult, iar flotele din Pisa şi din Genova au profitat de ocazie.

II

CU CÂT CUNOŞTEAU MAI BINE locuitorii celor două oraşe Sardinia, cu atât mai mult înţelegeau că era valoroasă în sine. Pe insulă se creşteau multe oi şi, prin secolul al XII-lea, cei din Genova şi Pisa au început să considere Sardinia o prelungire a regiunilor lor rurale, numite *contado*. Exista o producţie mare de cereale, de calitate medie; în sud erau lagune mari care puteau fi transformate în saline; genovezii şi locuitorii din Pisa nu au avut nici un scrupul să-i înrobească pe sarzi, pe care îi considerau primitivi. Aceşti sarzi vorbeau o formă de latină târzie, păstrată în documente amănunţite referitoare la bunuri, care enumerau oile, bovinele şi caii unei societăţi care se schimbase incredibil de puţin din timpul construcţiilor de tip *nuraghi*. Sardinia rămăsese o societate pastorală care îşi întorcea privirile de la mare: era insulară, dar nu era cu adevărat mediteraneeană. Instituţiile politice şi religioase erau arhaice. Regi mărunţi, sau „juzi“, apăruseră în secolul al X-lea ca ultimii reprezentanţi ai puterii bizantine, acum apuse. Dar Bizanţul dăinuia în altă formă. Bisericile de pe insulă urmau o versiune a ritului grec şi, înainte de 1100, cel puţin unele dintre ele erau construite în stilul grecesc, cruciform. Papalitatea a protestat vehement împotriva acestor obiceiuri şi a sprijinit sosirea călugărilor de pe teritoriul continental, inclusiv călugări benedictini de la Monte Cassino.[4] Toate aceste schimbări au dus la transformarea stilului de viaţă în Sardinia; membrii familiilor mai importante, aşa-numitele *maiorales*, au luat în căsătorie locuitori din Pisa sau din Genova şi puteau acum să cumpere cu uşurinţă produse de pe continent, având în vedere că până şi vasele de bucătărie se importau. Dar nivelul de trai al ţăranilor sarzi a rămas extrem de scăzut; ei sufereau de diverse boli, aveau o dietă sărăcăcioasă şi o mortalitate crescută. Asta însemna mai puţine guri de hrănit şi mai multe cereale pentru export. Există un singur cuvânt care poate să descrie felul în care Pisa şi Genova au tratat Sardinia: exploatare.

În secolul al XII-lea, genovezii trimiteau regulat nave pe insula ale cărei produse ieftine, dar vitale asigurau o recuperare sigură a investiţiilor. Oricine avea nişte bani puşi deoparte – de exemplu văduvele cu o moştenire modestă – putea să investească, în siguranţă, cinci-zece lire de argint, genoveze, într-o expediţie comercială în Sardinia şi să spere

să i se întoarcă şase-douăsprezece lire, câteva luni mai târziu.[5] Sardinia le-a oferit celor din Pisa şi Genova prima lor experienţă colonială. Cele două oraşe încercau să menţină controlul câştigând loialitatea juzilor. În jurul anului 1100, acest lucru se obţinea de multe ori prin intermediul marilor biserici ale celor două oraşe. Mariano Torchitorio, judele oraşului Cagliari, din sud, a dăruit bisericii San Lorenzo din Genova pământuri în sudul Sardiniei. Dar era un om prevăzător: a avut grijă ca şi Pisa să primească nişte cadouri.[6] Chiar şi aşa, învrăjbirea relaţiilor dintre cele două oraşe nu dădea rezultate decât pe termen scurt. Pisa şi Genova erau prea puternice pentru a li se putea împotrivi. Locuitorii Pisei au construit catedrale şi mănăstiri în stilul lor caracteristic de arhitectură, frapant, cu exteriorul acoperit de benzi din marmură albă şi neagră; nu se putea face o afirmare mai clară a ascendenţei oraşului Pisa. Biserica Santa Trinità di Saccargia, construită la începutul secolului al XII-lea, este un exemplu tipic, din nordul Sardiniei, al acestei arhitecturi, faţadele şi lateralele clădirii arătând ca o zebră. Locuitorii din Pisa şi Genova au fost cei care au construit primele oraşe bine fortificate, de la construcţiile de tip *nuraghi* încoace: în zona condusă de judele din Cagliari, pisanezii au ocupat dealul abrupt cunoscut sub numele de Castello, care încă domină oraşul Cagliari, înconjurându-l cu ziduri înalte şi făcând din el o incintă unde soldaţii şi negustorii din Pisa puteau să locuiască în siguranţă. Înfiinţarea cetăţii Alghero, în nord-vestul Sardiniei, în jurul anului 1102, e pusă pe seama familiei Doria din Genova. În secolele al XII-lea şi al XIII-lea, Genova şi Pisa şi-au putut consolida autoritatea asupra Sardiniei, în ciuda tentativelor papilor şi sfinţilor împăraţi romani de a pretinde că Sardinia era proprietatea lor (cel puţin teoretic). Cu toate acestea, conta cine era acolo, la faţa locului. Problema era că atât Genova, cât şi Pisa năzuiau să guverneze cât mai mult din insulă, fiecare pentru sine. Rezultatul a fost un conflict înverşunat între cele două oraşe. Cel mai des ajungeau la război din cauza Sardiniei, şi nu a dezacordurilor din Italia continentală. La anul 1200, apele din jurul Sardiniei fuseseră deja curăţate, în mare parte, de piraţii musulmani; dar existau o mulţime de piraţi italieni – cei din Pisa jefuindu-i pe genovezi şi invers.

III

UNUL DINTRE MOTIVELE pentru care Pisa şi Genova au putut să-şi lanseze propriile lor flote a fost prăbuşirea

autorităţii centrale în Italia de Nord. „Regatul Italiei“ avea puţin mai mult decât o existenţă teoretică şi conducătorul său era, din secolul al X-lea, regele german care era îndreptăţit, de asemenea, să revendice coroana Imperiului Roman de Apus, reînviat în 962, odată cu încoronarea lui Otto I, de către papă. Puterea viconţilor imperiali locali a slăbit; guvernarea de zi cu zi a acestor oraşe a ajuns în mâna aristocraţilor. La începutul secolului al XII-lea, ei au început să se organizeze în comunităţi autonome – istoricii folosesc termenii „comună“ şi „oraş-republică“, dar au îmbrăţişat o mulţime de termeni, inclusiv „companie“ (*compagna*), în Genova, care însemna, ad litteram, „cei care mănâncă pâine (*pane*) împreună“. Într-adevăr, forma de guvernământ a Genovei, după 1100, semăna cu administrarea unui parteneriat comercial. *Compagna* a fost înfiinţată pe termen scurt, doar pentru câţiva ani, pentru a găsi soluţii la probleme specifice, cum ar fi construcţia unei flote pentru cruciadă sau tensiunile politice care se sfârşeau uneori, în Genova, prin asasinate sau lupte de stradă. Comuna era, în anumite privinţe, o instituţie publică, incluzând întreaga comunitate, dar din alt punct de vedere, foarte important, era o asociaţie privată, deşi distincţia dintre „public“ şi „privat“ nu era clară în minţile genovezilor din secolul al XII-lea. Oraşul era presărat cu enclave private, proprietatea mănăstirilor sau a nobililor, mici porţiuni de teritoriu privilegiat care au fost aduse, încetul cu încetul, sub controlul celor care conduceau *compagna*. Aceştia şi-au luat titlul răsunător de „consul“, dovedind că erau familiarizaţi cu modelul republican roman, deşi existau nu mai puţin de şase consuli când a fost înfiinţată prima *compagna*.[7] La fel ca în Roma antică, sistemul electoral era manipulat cu grijă de cei care deţineau cu adevărat puterea, şi în această perioadă ei proveneau întotdeauna din clasa nobililor.[8]

Aceşti nobili au creat imperiul comercial al Genovei, şi o evoluţie asemănătoare a fost înregistrată şi în Pisa. Întrebarea dificilă este cine erau aceştia; nu ne referim la numele lor, cum ar fi Doria sau Spinola, în Genova, sau Visconti şi Alliata, în Pisa, nume care sunt consemnate necontenit – ci întrebarea e dacă bogăţia şi puterea lor proveneau din comerţ sau de pe uscat. Comunele italiene au adunat mica nobilime a regiunii din jurul unui oraş, care se stabilise definitiv în acel loc, cu mult timp în urmă, alături de o mulţime de oameni proaspăt înstăriţi al căror statut depindea de averea făcută din comerţ, din atelierele de ţesături sau din afacerile bancare. Pe la începutul secolului al

XII-lea, în Pisa şi în Genova aceste grupuri s-au amestecat prin alianţe matrimoniale aducătoare de venituri noi în familii cu vechime, care aveau nevoie de mai mulţi bani peşin. Prestigiul de a intra într-o familie ai cărei membri au dobândit faimă pe câmpul de bătaie sau în luptele navale îi atrăgea pe cei mai bogaţi membri ai comunităţii comerciale. S-a născut un nou tip de coeziune. Această aristocraţie nu era dispusă, în mod cert, să împartă puterea cu meşteşugarii şi corăbierii care formau majoritatea cetăţenilor. Apariţia comunei nu însemna că oraşele deveniseră republici democratice, ci mai degrabă că oligarhia triumfase – şi, de aici, luptele înverşunate care se purtau între facţiuni, pe străzile din Genova. Şi totuşi, între aceste izbucniri de violenţă existau mai multe oportunităţi de a face bani ca niciodată. Membrii elitei investeau în comerţul peste mări, orientat spre destinaţii din ce în ce mai îndepărtate; cumpărau proprietăţi în oraşe, dar continuau să le administreze şi pe cele din mediul rural, ba chiar să le extindă cumpărând terenuri pe celălalt ţărm al mării, în Sardinia. Conducerea oraşului nu se prea amesteca în aceste activităţi, cu excepţia situaţiilor în care alianţele internaţionale afectau comerţul, iar aceste alianţe erau stabilite de aceiaşi oameni care dominau breasla comercială.[9]

Acestea erau direcţiile care se puteau constata în toată Italia de Nord, în jurul anului 1100, chiar dacă Pisa şi Genova au fost printre primele oraşe care au format o comună aristocrată. Dezvoltarea oraşelor din interior, mai ales în marea câmpie lombardă, a avut un efect important asupra acţiunilor din Mediterana, întrucât oraşele au devenit centre ale cererii de produse de lux aduse de peste mări, în timp ce membrii lor de seamă animau producţia de ţesături şi obiecte din metal de calitate sporită, care puteau fi transportate peste Marea Mediterană, în schimbul mătăsurilor şi al mirodeniilor pe care le solicitau acum cei din elită. Genova, Pisa şi, în partea estică a Italiei, Veneţia au început să furnizeze bunuri unor consumatori cu care generaţia mai bătrână de negustori din Amalfi nu reuşise să stabilească un contact strâns şi regulat. Mai mult decât atât, aceste oraşe au început să privească dincolo de Alpi. Reşedinţele şi oraşele din sudul Germaniei au primit bucuroase bunurile care soseau prin Veneţia şi în secolul al XII-lea negustorii germani au sosit aici, punând bazele depozitului german, sau Fondaco dei Tedeschi, care va funcţiona pe parcursul multor secole ca biroul comercial al negustorilor germani stabiliţi în Veneţia.[10] Comercianţii

genovezi au început să-şi îndrepte paşii la nord de fluviul Ron, spre târgurile care începeau să apară în Champagne, de unde puteau să cumpere cele mai bune stofe flamande din lână, pe care să le transporte în jos pe Ron, spre Marea Mediterană. Se năştea o reţea vastă, concentrată pe comerţul maritim al oraşelor Genova, Pisa şi Veneţia, dar cu ramificaţii care se întindeau în tot vestul Europei.

Această revoluţie comercială a fost susţinută de o dezvoltare spectaculoasă a procedeelor comerciale şi a metodelor de ţinere a registrelor. Motivul pentru care se cunosc atâtea lucruri despre economia şi societatea genoveze, în această perioadă, este că, începând din anul 1154, au supravieţuit volume ample care conţin contracte, testamente, vânzări de terenuri şi alte tranzacţii, înregistrate de notarii oraşului.[11] Primul din aceste registre notariale păstrate este o carte masivă scrisă pe o hârtie groasă, netedă, adusă de la Alexandria de un anume Giovanni Scriba („Ioan Scribul"), printre clienţii lui numărându-se cele mai puternice familii din Genova de la mijlocul secolului al XII-lea.[12] Procedeele comerciale au devenit din ce în ce mai sofisticate, lucru care a devenit necesar şi din cauza dezaprobării publice manifestate de Biserica Catolică faţă de orice semăna a cămătărie, un termen al cărui înţeles varia foarte mult, de la dobândă exorbitantă, până la simple profituri comerciale. Trebuiau dezvoltate anumite mecanisme pentru a evita blamul ecleziastic, care putea duce, în forma lui cea mai severă, la excomunicare. Se puteau face împrumuturi într-o monedă, pentru a fi achitate în altă monedă, iar astfel dobânda era ascunsă în rata de schimb valutar. Însă adesea negustorii de înscriau în ceea ce ei numeau o *societas*, sau un „parteneriat", în care un comanditar investea trei sferturi din suma totală şi colegul (sau colega) lui investea un sfert, fiind, totodată, de acord să călătorească spre orice destinaţie s-ar fi stabilit şi să facă negustorie acolo. La întoarcerea sa, profiturile s-ar fi împărţit în două. Era o bună metodă pentru un tânăr negustor să înceapă să adune bani, dar un alt tip de aranjament a devenit şi mai frecvent: *commenda*, unde asociatul care călătorea nu investea nimic în afară de abilităţile şi munca lui, şi primea un sfert din profit. Aceste aranjamente au contribuit la răspândirea bunăstării dincolo de elita aristocrată; se forma o clasă de negustori dinamică, ambiţioasă, fără teamă de pericolele de pe mare şi de porturile din ţinuturi străine.[13] Negustorii din Genova şi din

Pisa priveau spre ţărmul celălalt al Mediteranei şi identificau oportunităţi la fiecare pas.

IV

STĂPÂNIREA APELOR din apropiere de casă a fost experienţa necesară care a anticipat organizarea unor acţiuni mai riscante şi mai ambiţioase în Bizanţ şi în teritoriile islamice. Veneţia trebuia să cureţe apele Mării Adriatice de flotele musulmane, în timp ce oraşul Bari se afla în stăpânirea emirilor musulmani (între 847 şi 871); în anul 880 a fost recompensată pentru eforturile sale cu un privilegiu oferit de împăratul Bizanţului, în semn de recunoştinţă. În 992, Veneţia a mai venit o dată în ajutorul bizantinilor şi cu această ocazie a primit o cesiune a drepturilor comerciale.[14] Pisanezii şi genovezii nu aveau un patron atât de puternic cum era împăratul grec, şi se bizuiau doar pe propriile lor eforturi. În 1063, o flotă din Pisa a atacat portul oraşului Palermo, aflat sub stăpânire musulmană, distrugând o serie de nave duşmane şi capturând lanţul cel mare care se întindea pe toată lungimea portului, pentru a-i opri pe intruşi. Nu au pătruns mai departe de chei, dar tot au luat cu ei o pradă bogată.[15] Au folosit profiturile de pe urma atacului pentru a-L slăvi pe Dumnezeu, întrucât au donat o parte din câştig măreţei catedrale Santa Maria pe care locuitorii din Pisa începeau s-o construiască, şi, dacă era ceva ce putea să indice bunăstarea tot mai mare a oraşului, această minunată biserică din marmură.

Incursiunile pe care le-au făcut au creat impresia că erau angajaţi într-o luptă sfântă împotriva musulmanilor. Dumnezeu avea să le răsplătească eforturile cu victorii, pradă şi cu beneficii spirituale – care nu erau încă foarte limpede definite. Nu exista o delimitare clară între recompensele materiale şi cele spirituale. Acest lucru reiese din evenimentele petrecute în anul 1087, când genovezii şi pisanezii au lansat un atac asupra oraşului Mahdia, de pe coasta Tunisiei.[16] Aşezată pe un promontoriu, Mahdia fusese întemeiată de conducătorii din dinastia Fatimizilor, care în cele din urmă au luat în stăpânire Egiptul, şi era unul din cele mai importante oraşe prin care trecea pulberea de aur adunată din cotitura fluviului Niger, de dincolo de Timbuktu; transportat cu caravanele de-a lungul Saharei, aurul ajungea la Marea Mediterană şi era pompat în economia teritoriilor islamice. Controlul asupra oraşului Mahdia poate fi văzut şi ca o soluţie pentru a controla

Strâmtoarea Siciliei şi pentru a avea acces liber la coridorul dintre estul şi vestul Mării Mediterane. De aceea, Mahdia va rămâne mult timp ţinta cuceritorilor creştini – regii normanzi, în secolul al XII-lea, cruciaţii francezi, în secolul al XIV-lea. Dar la sfârşitul secolului al XI-lea, oraşul era pe culmile prosperităţii. Era frecventat de negustorii menţionaţi în documentele din colecţia *Genizah*, care vindeau acolo produse ca piperul adus din Orient şi inul egiptean.[17] Din 1062 până în 1108, Mahdia a fost condusă de un singur emir puternic, Tamin, care s-a îmbogăţit nu numai din comerţ, ci şi din atacurile piraţilor asupra oraşelor Nicotera, în Calabria, şi Mazara, în Sicilia.[18] Era o adevărată pacoste pentru vecinii săi apropiaţi. Conducătorii dinastiei Fatimizilor au dezlănţuit, în mod nesăbuit, armatele beduinilor (Banu Hillal şi Banu Sulaym), gândindu-se că vor putea aduce din nou Tunisia sub stăpânire egipteană. În cele din urmă, beduinii au amplificat cu totul dezordinea şi au distrus în întregime regiunile rurale, astfel încât locuitorii din Africa de Nord au devenit dependenţi de grânele siciliene, după atâtea secole în care Tunisia fusese grânarul Mediteranei.[19] Potrivit unui scriitor arab de la începutul secolului al XIII-lea, ibn al-Athir, creştinii au încercat să-l coopteze pe Roger, contele normand al Siciliei, în campania lor împotriva cetăţii Mahdia (el petrecuse ultimul sfert de secol extinzând controlul creştinilor asupra insulei); dar Roger „şi-a ridicat coapsa, a tras un mare pârţ“ şi s-a plâns de toate problemele care s-ar fi creat: „comerţul cu alimente va trece în mâinile lor, din mâinile sicilienilor, şi eu o să pierd, în favoarea lor, tot profitul pe care-l fac în fiecare an din vânzarea grânelor“.[20]

Chiar şi fără Contele Roger, aliaţii italieni au fost dispuşi să meargă înainte, în 1087. Papa Victor III i-a întâmpinat pe membrii expediţiei la Roma, unde aceştia au primit traiste de pelerin care arătau că vizitaseră mormântul Sfântului Petru. Lucrul acesta i-a stârnit pe istoricii moderni ai cruciadelor, care au susţinut cu tărie, în mod just, că, începând cu predica Primei Cruciade, în 1095, cruciaţii erau consideraţi pelerini: „pelerinajele şi războiul sfânt erau alăturate, în mod evident“.[21] La fel ca în Palermo, italienii au făcut multe stricăciuni atacând Mahdia, dar nu au cucerit oraşul şi probabil că nici nu se aşteptau să reuşească asta. Cu prada pe care au luat-o au putut să plătească pentru construirea bisericii San Sisto in Cortevecchia, în centrul oraşului Pisa, şi au decorat faţada bisericii cu ceramică luată de la

Mahdia.[22] Mai mult decât atât, pelerinii din Pisa au comandat un poem despre victorie, în latină. „Cântecul despre victoria celor din Pisa“ (*Carmen in victoriam Pisanorum*) este plin de imagini biblice care evocă lupta copiilor lui Israel cu vecinii lor păgâni. Locuitorii din Mahdia, *Madianiti*, au fost transformaţi, în viziunea poetului, în vechii midianiţi, în timp ce războinicii pisanezi s-au înfăţişat drept urmaşii macabeilor şi chiar ai lui Moise: „Iată! Încă o dată israeliţii jefuiesc Egiptul şi se bucură că l-au învins pe faraon; ei traversează Marea cea Mare ca şi cum ar trece peste cel mai uscat pământ; Moise scoate apă din cea mai seacă piatră“.[23] Poemul creează o atmosferă febrilă în care cauza sfântă a luptei împotriva necredincioşilor ia locul consideraţiilor pur comerciale.

Faptul că relaţiile dintre pisanezi şi musulmani nu erau întotdeauna ostile e dovedit de prezenţa ceramicii islamice în decoraţiunile bisericilor din Pisa.[24] Aceste produse ceramice, smălţuite cu artă şi decorate în culori vii, erau destul de diferite, ca stil, de articolele mai simple produse în vestul Europei, iar când erau inserate în exteriorul bisericilor luceau în soare ca nişte bijuterii.[25] Castroanele de ceramică mari, sau *bacini*, fixate în turnurile şi faţadele bisericilor din Pisa spun o poveste uimitoare nu numai despre război, dar şi despre comerţ şi despre fascinaţia italienilor pentru obiectele aduse din Orient. Bisericile construite în secolul al XI-lea etalau în exterior obiecte egiptene din ceramică, de bună calitate. Existau vase aduse din Sicilia şi din Tunisia înainte şi mult după campania din Mahdia. Marocul trimitea la Pisa cantităţi mari de obiecte mai simple, din ceramică verde şi maro, acoperite de un smalţ albăstrui. Pisanezii s-au obişnuit atât de mult cu acest tip de decoraţiuni, încât au continuat să introducă *bacini* în turnurile bisericilor mult timp după ce îşi dezvoltaseră propria lor industrie de ceramică smălţuită, în secolul al XIII-lea. Pentru că italienii nu au luat doar obiectele de la musulmani, ci şi tehnologia, punând bazele industriei de ceramică maiolică din Renaşterea italiană.

Un castron inserat în faţada bisericii San Piero a Grado, de lângă Pisa, înfăţişează o corabie cu trei catarge, cu pânze triunghiulare, o provă foarte curbată şi o pupă abruptă; aceasta este o corabie din Mallorca musulmană şi desenul e foarte stilizat.[26] Chiar şi aşa, imaginea ne oferă o vagă idee despre tipul de nave masive care transportau mărfurile între Spania, Africa şi Sicilia, în zilele de dominaţie musulmană asupra apelor din sudul Mării Mediterane. Ea corespunde descrierii unor vase de mare capacitate, cunoscute ca

qunbar, care transportau atât mărfuri grele, cât şi pasageri, descrieri redate în scrisorile din *Genizah*.[27] Un alt *bacino* înfăţişează o ambarcaţiune mai mică, prevăzută cu vâsle, dar şi cu o pânză, alături de o corabie cu două catarge, şi aceasta ar putea fi o galeră rapidă, lungă, adâncă şi suplă.[28] Încă o dată, scrisorile din *Genizah* ne vin în ajutor. Aici apar galerele uşoare numite *ghurab*; cuvântul desemnează lama ascuţită a unei săbii, ţinând cont de abilitatea acestor vase de a străpunge valurile. La fel, ambarcaţiunea lungă şi cu bordaj îngust ar putea fi o *qarib*, o barjă de mare care putea să acopere distanţa dintre Tunisia şi Siria.[29]

V

PROVOCĂRILE LA ADRESA DOMINAŢIEI MUSULMANE în Mediterana au atins pragul critic la sfârşitul secolului al XI-lea. Expansiunea creştinilor în zonele musulmane din Mediterana era în plină desfăşurare în preajma anului 1060, ca urmare a invadării Siciliei de către armatele lui Robert Guiscard şi ale fratelui său, Roger de Hauteville, cavaleri normanzi care îşi croiseră deja stăpâniri proprii în teritoriile longobarde şi bizantine din sudul Italiei. În 1061, cu zece ani înainte de a prelua controlul oraşului Bari, capitala provinciei bizantine cunoscute ca „Longobardia“, au fost tentaţi să traverseze Strâmtoarea Messina şi să intervină în certurile înverşunate dintre cei trei emiri care stăpâneau Sicilia şi care uitaseră complet de ameninţarea normandă. Unul dintre aceşti emiri, ibn al-Hawas, îşi ţinea propria soră în arest de protecţie în oraşul Enna, aflat pe vârful unei coline; era soţia asuprită a puternicului şi antipaticului emir din Catania, ibn ath-Thimnah, ale cărui încercări de o readuce cu forţa eşuaseră. Ajuns la o stare de disperare, ibn ath-Thimnah i-a implorat pe normanzi să vină în ajutorul lui, iar Robert şi Roger de Hauteville au fost de acord. Ei au sosit, cel puţin aparent, nu ca invadatori, ci ca aliaţi ai emirului din Catania, şi s-au folosit de această înţelegere pentru a lua în stăpânire, treptat, întreaga insulă, începând cu capturarea cetăţii Messina şi continuând cu cucerirea oraşului Palermo, în 1072 (deşi cucerirea nu a fost completă până când nu a căzut şi Noto, în 1091). Capacitatea lor de a fi pus în mişcare oameni şi cai, prin Strâmtoarea Messina, e uimitoare. Roger a devenit conte în Sicilia şi s-a căsătorit cu o aristocrată din Savona, în nord-vestul Italiei; un mare număr de colonişti din Liguria şi din alte părţi ale Italiei au urmat-o în Sicilia, devenind cunoscuţi sub numele de *Lombardi*. Cu această imigraţie a

început procesul lent al latinizării Siciliei, iar vorbitori de dialecte înrudite cu limba vorbită în Liguria mai puteau fi încă găsiţi, în secolul XX, în anumite oraşe din estul Siciliei.[30]

Cu toate acestea, caracterul insulei nu s-a schimbat prea repede. Pentru că mare parte din Sicilia, în secolul al XII-lea, a rămas patria unei populaţii amestecate de musulmani – majoritari în preajma anului 1100, greci – numeroşi, dar într-o măsură puţin mai mică, şi evrei – probabil 5% din toată populaţia, cu coloniştii latini – fie ei normanzi sau „lombarzi“ – estimaţi la mai puţin de 1%. Grecii erau concentraţi mai mult în nord-estul Siciliei, în regiunea din jurul vulcanului Etna, cunoscută sub numele de Val Demone, şi în special în Messina, care a devenit principala cală de lansare din Sicilia normandă. Fiecare grup beneficia de o autonomie semnificativă: libertatea de a practica propria religie – care a fost păstrată cu sfinţenie în „tratatele de capitulare“ acordate oraşelor cucerite cum ar fi Enna; aveau dreptul la propriile lor instanţe judecătoreşti pentru cazurile care apăreau între coreligionari; o garanţie a protecţiei oferite de conte, cu condiţia ca musulmanii şi evreii să plătească un impozit numit *gesia*, care era, de fapt, o continuare a taxei *jizyah,* introduse de musulmani, ce trebuia achitată de neamurile Scripturii, doar că acum creştinii erau scutiţi iar musulmanii erau obligaţi să plătească acest impozit.

Cucerirea de către Robert Guiscard a provinciei bizantine din sudul Italiei şi a principatelor longobarde învecinate provocase, între timp, mânia nestăpânită a împăratului bizantin. Relaţia dintre papalitate şi Biserica Ortodoxă Greacă se deteriorase constant în secolul al XI-lea, pe măsură ce papii începuseră să-şi impună autoritatea asupra tuturor creştinilor iar victoriile normande ameninţau să scoată sudul Italiei de sub suveranitatea Bisericii de orientare greacă. Cu toate că Marea Schismă din 1054 este adesea considerată momentul decisiv în separarea Apusului catolic de Răsăritul ortodox, evenimentele acelui an s-au succedat, de fapt, unui lung şir de conflicte: nunţiul papal Umberto de Silva Candida a trântit pe altarul bisericii Hagia Sofia din Constantinopol o bulă de excomunicare adresată patriarhului din Constantinopol şi suveranului său, împăratul. Cu abilitate, bizantinii răspândiseră de-a lungul timpului, echilibrat, populaţia latină şi greacă în oraşele de coastă din regiunea Apulia, unde episcopii latini erau adesea mai dispuşi să recunoască autoritatea de la Constantinopol,

cel puţin în chestiunile politice, decât autoritatea conducătorilor din Occident, inclusiv a papei. Sosirea normanzilor i-a întors pe latini împotriva latinilor şi pe greci împotriva grecilor; cucerirea de către normanzi a extremităţii inferioare a Italiei, Calabria, şi apoi a Siciliei, a adus mii de greci sub stăpânirea fratelui lui Robert, Roger. După capitularea oraşului Bari, în 1071, ostilitatea faţă de normanzi a crescut şi mai mult, întrucât Robert plănuia invadarea teritoriilor bizantine de partea cealaltă a Mării Adriatice, faţă în faţă cu Italia. El considera cetatea Dyrrhachion şi insulele din Marea Ionică o poartă de intrare prin care putea să pătrundă mult în teritoriul Imperiului Bizantin, cu ajutorul fiului său, Bohemond, un uriaş blond. Pentru a-şi justifica atacul împotriva Bizanţului, Robert a pretins că acţiona în numele împăratului Mihail Doukas, detronat şi exilat; el a primit în anturajul său un călugăr fugar despre care a declarat că ar fi fost Mihail. A defilat cu acest călugăr, gătit cu podoabe imperiale, prin faţa zidurilor cetăţii Dyrrhachion, după care (aşa cum pretinde istoricul Anna Comnena) „Mihail" a fost rapid şi vehement denunţat ca fiind un impostor de către cetăţenii înşiraţi pe creasta zidurilor cetăţii. Era previzibil ca Anna să redea astfel situaţia, ea fiind fiica împăratului aflat la domnie, Alexios Comnenul, fondatorul unei dinastii puternice ale cărei succese police şi militare au generat o renaştere substanţială în destinul Imperiului Bizantin. Anna bănuia, şi e greu să nu-i dai dreptate, că Robert voia să obţină tronul de la Constantinopol. Atacul său asupra Albaniei a fost numai prima fază dintr-un război pe care intenţiona să-l poarte de-a lungul drumului roman Via Egnatia, până în centrul Imperiului Bizantin.

Între anii 1081–1082, Robert a construit o flotă de nave cu capacitatea de a transporta turnuri de asediu masive, acoperite cu piei de animale, cu intenţia de a lansa un atac naval asupra cetăţii Dyrrhachion, în timp ce Bohemond urma să avanseze pe uscat după ce debarca la Valona, mai jos, pe coastă. Era vară şi apele mării ar fi trebuit să rămână liniştite, dar Anna Comnena povesteşte că Dumnezeu i-a ajutat pe bizantini trimiţând o furtună puternică ce a împrăştiat şi distrus flota lui Robert. Pe măsură ce norii se goleau, turnurile construite pe nave au fost îngreunate de pieile de animale îmbibate cu apă şi s-au prăbuşit pe punte. Navele s-au scufundat iar Robert şi câţiva dintre oamenii lui au fost norocoşi să supravieţuiască, aruncaţi pe ţărm. Chiar şi în faţa unei asemenea nenorociri, încăpăţânatul Robert

Guiscard nu a considerat că ar fi vorba despre o judecată divină şi era hotărât să reia atacul.[31] Şi-a adunat forţele şi a atacat cetatea Dyrrhachion, chiar aducând nişte turnuri de asediu şi mai mari, care depăşeau înălţimea zidurilor. Aceste ziduri erau atât de solid construite, încât, potrivit scriitorilor bizantini, pe partea de sus a zidului puteau să treacă două care de luptă, unul pe lângă altul – o imagine care are legătură mai mult cu Homer decât cu realităţile arsenalului de război din secolul al XI-lea, din care dispăruseră de mult carele de luptă. Pentru că cetatea Dyrrhachion putea fi cucerită numai prin trădare şi viclenie. În cele din urmă, un negustor din Amalfi a deschis porţile oraşului în faţa invadatorilor.[32]

Împăratul Alexios a avut o soluţie inteligentă la problema administrării unui război cu un duşman puternic la extremitatea vestică a imperiului său. Flota lui nu era capabilă să poarte şi să câştige o bătălie la o distanţă atât de mare de casă. Forţa navală bizantină era reţinută în Marea Egee, iar Imperiul Bizantin avea destul de multe probleme pe uscat: turcii selgiucizi atacau graniţa de est, în Asia Mică, slavii în Balcani, fără a mai vorbi de luptele de dezbinare care se duceau chiar la Constantinopol. Bizantinii preferau să folosească diplomaţia în locul luptei, dar, în mod evident, doar diplomaţia nu putea să-l îmblânzească pe Robert Guiscard. În schimb, diplomaţia a fost folosită în altă direcţie, la Veneţia, unde negustorii se temeau de conflictele ce ar fi putut să facă ieşirea la Marea Adriatică impracticabilă. O victorie normandă în Albania ar fi permis flotelor din sudul Italiei să controleze accesul la Marea Adriatică. Veneţia prefera ca puterea care controla coasta vestică a sudului Mării Adriatice să nu controleze şi coasta estică. Aşa încât veneţienii au fost de acord să ofere ajutor naval împotriva flotei lui Guiscard, la Dyrrhachion. Au pornit pe ape transportând grămezi de bârne grele cu piroane înfipte în ele şi s-au năpustit asupra navelor duşmane, găurindu-le bordajul. În cele din urmă, bizantinii au recuperat cetatea Dyrrhachion şi Robert (confruntându-se cu probleme acasă, în Italia) a fost forţat să se retragă, deşi Bohemond a continuat, un timp, să facă ravagii în Albania. Când Robert a reluat atacul asupra Imperiului Bizantin era bătrân şi bolnav şi a murit în timpul acestei campanii, în 1085, în Kefalonia, în micul port Fiskardo, care încă poartă porecla lui Guiscard, „cel Şiret“. Deşi împăratul Alexios şi curtea sa au răsuflat uşuraţi la aflarea veştii, aceasta nu era

în nici un caz ultima încercare a conducătorilor din sudul Italiei de a invada Imperiul Bizantin prin Albania.

Între timp, veneţienii au trimis mesageri la împăratul Alexios şi, în anul 1082, acesta a emis o Bulă de Aur care i-a copleşit cu daruri, subliniind, în acelaşi timp, că erau supuşii lui, *duli*. Cel mai preţios şi mai controversat dintre cadourile lui a fost acordarea dreptului de a face comerţ, degrevaţi de impozite, oriunde în Imperiul Bizantin cu excepţia Mării Negre şi a Ciprului. Împăratul voia să menţină rolul special jucat de Constantinopol ca legătură între Mediterana, de unde primea mirodenii şi produse de lux, şi Marea Neagră, de unde negustorii aduceau blănuri, chihlimbar şi alte produse din nord. Veneţienilor li s-au acordat chiar şi diverse pământuri lângă Cornul de Aur, inclusiv un chei de descărcare şi propria lor biserică (cu brutăria sa).[33] Privilegiul din 1082 a introdus un etalon de aur în Mediterana şi, ori de câte ori oraşele italiene negociau o alianţă cu un partener comercial care avea nevoie de ajutor naval, aveau un model pe care să-l imite.

Există mai multe puncte de vedere cu privire la gradul în care economia Imperiului Bizantin a ajuns să fie dominată de veneţieni şi de alţi negustori italieni. Pe termen lung, prezenţa italienilor a stimulat, probabil, producţia bunurilor din agricultură şi a stofelor, pentru export.[34] În mod clar, în jurul anului 1100, prezenţa veneţienilor în Bizanţ era încă foarte limitată. Principalele destinaţii ale negustorilor veneţieni în lumea bizantină erau surprinzător de aproape de casă: cetatea Dyrrhachion, odată recuperată de la normanzi; oraşul Corint, la care puteau să aibă acces fără să intre în Marea Egee, prin portul antic de la Lechaion, în Golful Corintic. De acolo, veneţienii luau vin, untdelemn, sare şi cereale pentru a le duce acasă, în oraşul lor înfloritor, unde cererea pentru aceste produse alimentare destul de simple era mereu în creştere.[35] Pentru cei mai mulţi negustori veneţieni, oraşul Constantinopol, cu mătăsurile lui, pietrele sale preţioase şi obiectele din metal, se afla dincolo de orizont. Dar veneţienii au început să se gândească să profite la maximum de privilegiile care le fuseseră acordate. Era o chestiune de drepturi, pentru că ei încă se mai considerau locuitori ai unei porţiuni îndepărtate a Imperiului Roman de Răsărit şi se mândreau cu statutul lor de supuşi imperiali: nu există dovadă mai clară a acestui fapt decât arhitectura şi decoraţiile bazilicii San Marco, care fusese reconstruită în a doua jumătate a secolului al XI-lea într-un stil bizantin asumat, inspirat de Biserica Sfinţii Apostoli din

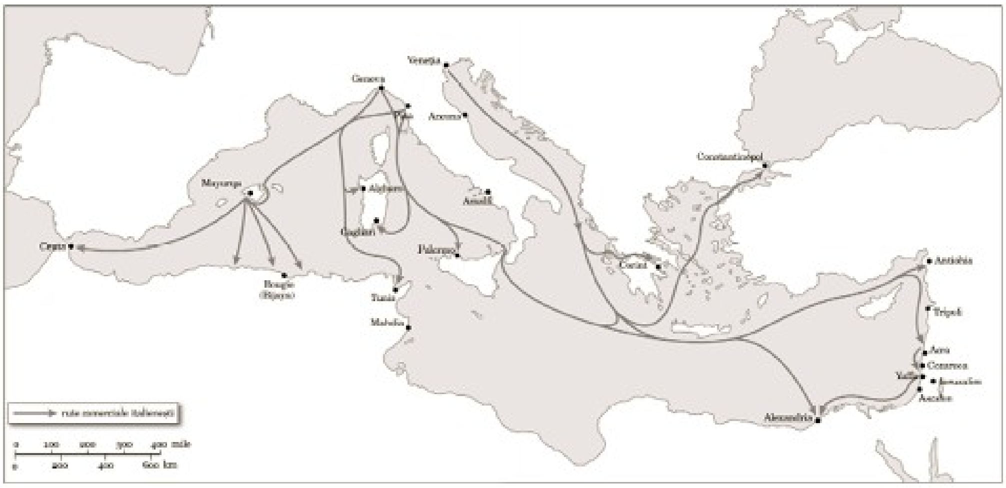
Constantinopol. Bazilica San Marco era proiectată să evoce o listă întreagă de legături cu Orientul, pentru că proclama de asemenea, cu mândrie, legătura sa cu Alexandria, scaunul patriarhal al sfântului ale cărui moaşte le păstra.[36]

Aşadar, până la sfârşitul secolului al XI-lea, oraşele Pisa şi Genova se ridicaseră la luptă, din ce în ce mai eficiente, pentru a curăţa vestul Mării Mediterane de piraţii musulmani, şi îşi organizaseră propria lor stăpânire în Sardinia; între timp, veneţienii câştigaseră ceea ce urma să devină o poziţie inegalabilă în Imperiul Bizantin. Dominaţia musulmană în Mediterana nu mai putea fi considerată indiscutabilă, în special din momentul în care armatele şi corăbiile Primei Cruciade au început să se urnească.

4
„Răsplata pe care o va da Domnul“
1100–1200

I

ÎN ANUL 1095, PRIN PREDICA pe care a ţinut-o la Clermont, în centrul Franţei, papa Urban II a declanşat o mişcare ce va transforma harta politică, religioasă şi economică a Mediteranei şi a Europei. Tema discursului său era ruşinea suportată de creştinătate, din următoarele cauze: persecuţiile la care erau supuşi creştinii în Orientul musulman, înfrângerea armatelor creştine în faţa turcilor şi ocara ca Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim, locul Răstignirii şi al Învierii lui Hristos, să se afle acum în mâinile necredincioşilor.[1] Ceea ce papa Urban intenţiona să fie un discurs de mobilizare, menit să adune voluntari din sudul Franţei care să meargă în est să-i ajute pe bizantini în lupta împotriva turcilor, a fost înţeles ca un apel către cavalerii creştinătăţii să înceteze lupta unul împotriva altuia (lucru care le punea în pericol sufletul) şi să-şi folosească forţele împotriva necredincioşilor, uniţi într-un pelerinaj sfânt, sub arme, cu convingerea că cei care mureau în această măreaţă călătorie urmau să câştige mântuirea veşnică. Aici apărea ocazia de a înlocui actele de penitenţă, impuse de biserică, printr-un lucru pentru care nimeni nu era mai potrivit decât clasa cavalerilor – războiul, dar de data aceasta în slujba Domnului. Doar treptat a devenit doctrină oficială conceptul iertării tuturor păcatelor trecute celor care luau parte la o cruciadă. Dar ceea ce au înţeles oamenii din ce a oferit papa, în numele lui Hristos, a mers dincolo de formulările mai prudente ale avocaţilor canonici.

Ruta principală urmată de Prima Cruciadă a ocolit Marea Mediterană şi a purtat armata pe uscat, prin Balcani şi Anatolia; mulţi cruciaţi nici n-au văzut marea decât la Strâmtoarea Bosfor, în Constantinopol, până când să ajungă în Siria, într-un număr mult diminuat din cauza războiului, a bolilor şi a epuizării.[2] Şi nici măcar în Orient ţinta lor nu a fost vreun oraş maritim, ci Ierusalimul, aşa încât cucerirea sa în anul 1099 a creat o enclavă izolată de mare – o problemă pe care nu puteau s-o rezolve decât navele italiene, aşa cum se va vedea mai târziu. O altă forţă a plecat din Apulia, unde fiul lui Robert Guiscard, Bohemond, adunase o armată. Bizantinii se temeau că el va voi să reia manevrele de cucerire a teritoriilor bizantine puse în practică de tatăl său, aşa încât, când a ajuns la Constantinopol, au exercitat presiuni asupra lui să recunoască autoritatea împăratului şi să devină vasalul său, sau *lizios*, un termen feudal din vest care a fost folosit pentru că era mai plauzibil ca Bohemond să respecte jurămintele făcute potrivit obiceiurilor lui natale, decât pe cele conforme cu legea bizantină. Când, în 1098, s-a declarat prinţ al Antiohiei, un oraş pierdut de curând de bizantini în favoarea turcilor, curtea imperială a făcut toate eforturile pentru a afirma sus şi tare că principatul său se afla sub suzeranitate bizantină. Era uimitor că o gloată mare de oameni, de multe ori prost înarmaţi, s-a dovedit capabilă să captureze cetatea Antiohia, în 1098, şi oraşul Ierusalim, în 1099, deşi bizantinii erau mai dispuşi să privească această întâmplare ca pe-o lovitură norocoasă tipic barbară, decât ca pe o victorie pusă la cale de Hristos. Văzut de la Constantinopol, rezultatul cruciadei nu era întru totul negativ. Cavalerii veniţi din vest se instalaseră în zone de frontieră sensibile, aflate între teritoriile bizantine şi

pământurile disputate de turcii selgiucizi şi califii dinastiei Fatimizilor.

Motivaţiile religioase ale lui Bohemond în decizia de a se alătura cruciadei nu trebuie subestimate, dar el era un tip pragmatic: a înţeles că armatele cruciaţilor nu vor putea să păstreze nici o cucerire, fără să aibă acces la Marea Mediterană şi fără ajutor naval din partea flotelor creştine capabile să protejeze liniile de alimentare din vest. De aceea, el avea nevoie să stabilească legături cu navele italiene. Putea să conteze pe entuziasmul care fusese generat la Genova şi Pisa de veştile privind discursul papei Urban, redat genovezilor de episcopii din Grenoble şi din Orange. Cetăţenii din Genova au decis că era timpul să uite de neînţelegerile lor şi să se unească într-o *compagna*, sub conducerea a şase consuli; scopul acestei *compagna* era în primul rând acela de a construi şi a înarma nave pentru cruciadă. Istoricii au polemizat îndelung asupra faptului că genovezii priveau cruciada ca pe-o oportunitate de a face afaceri şi încercau să obţină privilegii comerciale în teritoriile pe care cruciaţii le-ar fi cucerit, similare cu cele primite de veneţieni, de curând, în Imperiul Bizantin. Cu toate astea, ei nu aveau cum să prevadă rezultatul cruciadei; erau dispuşi să-şi întrerupă activităţile comerciale şi să-şi investească toată energia în construirea unor flote care urmau, cel mai probabil, să fie pierdute departe, în bătălii şi furtuni. Ceea ce-i motiva era fervoarea sfântă. Potrivit unui participant genovez la Prima Cruciadă, cronicarul Caffaro, chiar înainte de cruciadă, în 1083, o navă genoveză numită *Pomella* îi transportase pe Robert, conte de Flandra, şi pe Godefroy de Bouillon, primul conducător latin al Ierusalimului, la Alexandria; de acolo, ei înaintaseră cu greu spre Sfântul Mormânt şi începuseră să viseze să îl recupereze pentru creştinătate.[3] Povestea era fantezie curată, dar exprima sentimentul trăit de aristocraţii genovezi, că oraşul lor era menit să joace un rol important în războiul pentru cucerirea Ierusalimului.

Douăsprezece galere şi un vas mai mic au plecat din Genova în iulie 1097. Echipajul era format din aproximativ 1 200 de bărbaţi, o mare parte din populaţia bărbătească a oraşului, având în vedere că populaţia totală a oraşului Genova era, probabil, de numai 10 000 de oameni.[4] Cumva flota a ştiut unde sunt cruciaţii şi a luat contact cu ei în dreptul coastei nordice a Siriei. Antiohia se afla încă sub asediu iar flota genoveză a intrat în portul Sfântul Simeon, portul exterior al oraşului, care funcţionase ca o poartă spre

Mediterana încă din Epoca Bronzului.[5] După capitularea oraşului, în iunie 1098, Bohemond i-a răsplătit pe cruciaţii genovezi cu o biserică în Antiohia, treizeci de case în apropiere, un depozit şi o fântână, creând nucleul unei colonii comerciale.[6] Această donaţie a fost prima din multele daruri pe care genovezii urmau să le primească în statele create de cruciaţi. La începutul verii din anul 1099, membrii unei importante familii genoveze, familia Embriachi, au ancorat la Yaffa, aducând ajutoare armatei de cruciaţi care asedia Ierusalimul – ei şi-au demontat propriile nave, transportând la Ierusalim lemnul din care erau construite, pentru a fi folosit la construirea maşinăriilor de asediu. Şi apoi, în august 1100, douăzeci şi şase de galere şi patru nave cu provizii au plecat de la Genova transportând aproape 3 000 de bărbaţi.[7] Ei au luat contact cu conducătorul francez al proaspăt creatului Regat al Ierusalimului, Balduin I, şi au început procesul lent de cucerire a unei fâşii din coastă, întrucât era esenţial să păstreze liniile de aprovizionare din vestul Europei către regatul aflat în luptă. Au jefuit oraşul antic de pe coastă Cezareea, în mai 1101.[8] Când conducătorii genovezi au împărţit prada, au dat fiecărui marinar câte două livre de piper, ceea ce demonstrează cât de bogat în mirodenii putea să fie chiar şi un port minor din Levant. Au luat, de asemenea, o cupă mare, verde, care se afla în Marea Moschee din Cezareea, fiind convinşi că era potirul folosit la Cina Cea de Taină şi că era din smarald (o eroare rectificată câteva secole mai târziu, când cineva l-a scăpat şi s-a descoperit că era din sticlă).[9] Având în vedere că pocalul e aproape sigur o piesă de calitate făcută de meşteşugari romani, datând din secolul I d.Hr., intuiţia lor privind originea sa nu a fost cu totul greşită. Obiectul a fost dus cu mare pompă la catedrala din Genova, unde e expus şi în ziua de azi, suscitând interesul ca unul din candidaţii la titlul de Sfântul Graal.[10]

Pocalul verde a fost probabil, pentru genovezi, un premiu la fel de mare ca oricare din privilegiile comerciale obţinute, toate acestea fiind sărbătorite în analele oraşului ca nişte semne ale recompensei divine. Genovezii au stabilit relaţii bune cu stăpânitorii fiecărui stat cruciat (Ierusalim, Tripoli, Antiohia), care aveau nevoie de ajutor pentru a obţine controlul asupra porturilor din Siria şi Palestina. În 1104, norocul lor a fost şi mai mult sporit de capturarea oraşului-port Acra, cu o radă portuară mulţumitoare şi cu acces bun spre interior. Pe parcursul următoarelor două secole, Acra a

funcţionat ca bază principală a negustorilor italieni care făceau comerţ cu Ţara Sfântă. Genovezii deţineau documente care să ateste că stăpânitorii Ierusalimului le-au promis o treime din oraşele care au fost cucerite cu ajutorul lor, până pe coasta Palestinei, deşi nu toată lumea e convinsă că aceste documente sunt autentice; dacă nu e aşa, ele sunt, oricum, o dovadă a ambiţiilor mari ale genovezilor.[11] Li s-a promis chiar o treime din „Cetatea Babilon“, numele european uzual pentru Cairo, întrucât existau planuri constante de a invada şi Egiptul condus de dinastia Fatimizilor. La toate acestea s-au adăugat scutiri legale care mergeau de la dreptul penal până la drepturile de proprietate, care îi separau pe genovezi de aplicarea de zi cu zi a justiţiei de către tribunalele regelui.[12] Genovezii au insistat să li se permită să ridice o inscripţie în litere aurite, care să menţioneze privilegiile lor speciale, în Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim. Indiferent dacă a fost realizată sau nu o astfel de inscripţie, cererea unui astfel de document public arată cât de hotărâţi erau genovezii să-şi păstreze statutul extrateritorial special în Regatul Ierusalimului, care nu şi-a creat niciodată o flotă puternică proprie.[13]

II

GENOVEZII AVEAU COMPETITORI. Şi pisanezii erau entuziaşti în privinţa cruciadei, trimiţând o flotă, în 1099, sub conducerea arhiepiscopului lor, Daimbert. Au fost recompensaţi pentru ajutorul lor în cucerirea cetăţii Yaffa, în 1099, şi au putut să-şi întemeieze o bază comercială acolo.[14] Cel mai greu s-au hotărât veneţienii, dintre cele trei oraşe italiene, să trimită ajutoare cruciaţilor. Veneţienii erau conştienţi că împăratul Bizanţului nu privea cu ochi buni sosirea la Constantinopol a hoardelor de cruciaţi din vest, flămânzi şi prost echipaţi. De asemenea, ei nu voiau să-i expună riscurilor pe negustorii veneţieni care făceau afaceri în Alexandria, oraş aflat sub stăpânirea dinastiei Fatimizilor. Cu toate acestea, văzând ce daruri le adusese cruciada genovezilor, au trimis, în cele din urmă, două sute de vase spre Orient. Prima oprire a fost în micul şi decăzutul oraş Mira, în sudul Asiei Mici, unde au săpat după osemintele Sfântului Nicolae, sfântul protector al marinarilor. Veneţienii erau geloşi că, în 1087, un grup de marinari din Bari reuşise să plece pe furiş din Mira cu moaştele Sfântului Nicolae, în jurul cărora au ridicat o splendidă bazilică din piatră albă. Din acel moment oraşul Bari, care era bine plasat ca punct

de plecare pentru pelerinii ce voiau să ajungă în Ţara Sfântă, a devenit el însuşi un centru important de pelerinaj. Veneţienii au găsit suficiente rămăşiţe pământeşti ale sfântului cât să construiască în jurul lor biserica San Niccolò, pe cordonul litoral veneţian.[15] După Mira, şi-au îndreptat din nou atenţia spre cruciadă. Principala lor sarcină era să-i ajute pe cruciaţi să atace Haifa; jefuirea ei, în 1100, a fost însoţită de un masacru îngrozitor al populaţiei musulmane şi evreieşti.[16] Această cucerire le-a oferit cruciaţilor controlul asupra întregului golf ce se întindea de la Muntele Carmel la oraşul Acra. Cea mai mare parte a coastei Palestinei era deja în mâinile lor în 1110, deşi oraşul Ascalon a rămas sub stăpânire egipteană tocmai până în anul 1153.[17] Acest lucru a servit, de fapt, intereselor italienilor, întrucât navele lor erau necesare atâta timp cât mai existau forţe inamice pe coasta Ţării Sfinte, şi cu cât era mai mare nevoie de flotele lor, cu atât mai însemnate erau privilegiile pe care puteau spera să le obţină de la curtea regală din Ierusalim.

Italienii puteau să se felicite. Comerţul se dezvoltase în mod evident pe timp de pace, dar şi pe timp de război existau oportunităţi excelente: capturarea prăzilor materiale şi a sclavilor, proviziile de armament (adesea pentru ambele tabere), atacurile piratereşti asupra navelor duşmane. Cu toate acestea, nu era uşor să împaci sprijinul pentru regii latini din Ierusalim cu celelalte legături şi angajamente, în special în Egipt şi în Bizanţ. Împăratul Bizanţului începuse să se întrebe dacă nu cumva le acordase veneţienilor prea multe privilegii. În 1111, pisanezilor li s-a oferit un număr limitat de privilegii comerciale şi apoi, în 1118, fiul şi succesorul lui Alexios Comnenul, Ioan II, a refuzat să reînnoiască Bula de Aur acordată Veneţiei în 1082. N-ar fi trebuit să fie surprins de faptul că veneţienii şi-au îndreptat atenţia în altă parte; ei au arătat mult entuziasm faţă de cruciadă şi au răspuns unui apel pentru ajutor naval trimiţând o flotă mare către Ţara Sfântă. În 1123, la Ascalon, a fost trimisă pe fundul mării o bună parte din flota dinastiei Fatimizilor.[18] Acest lucru le-a permis veneţienilor să supună unei blocade oraşul Tir, care era încă în mâinile musulmanilor, dar a capitulat în anul următor. Aici veneţienii s-au instalat într-o poziţie deosebit de privilegiată, obţinând nu numai o treime din oraş, ci şi proprietăţi în afara lui şi dreptul la o biserică, o piaţă, o brutărie şi o stradă în fiecare oraş la cucerirea căruia ar fi contribuit, pe viitor. Urmau să fie scutiţi de orice taxă comercială; s-a proclamat ca „pe

orice teritoriu al regelui sau al baronilor săi, orice veneţian va fi la fel de liber ca la Veneţia".[19] Oraşul Tir a devenit baza lor principală de pe coasta siro-palestiniană. Acest lucru nu a împiedicat flota dinastiei Fatimizilor să întreprindă incursiuni ocazionale, dar flota egipteană a înţeles că acum nu mai avea nici o bază de unde să poată primi provizii. La un moment dat, nişte corăbieri egipteni care au încercat să acosteze pentru a-şi face provizii de apă au fost alungaţi de arcaşii loiali din regatul latin.[20] Egiptenii au pierdut accesul la pădurile Libanului, o resursă vitală, timp de milenii, pentru constructorii de nave din Levant. Deşi bătălia navală de la Ascalon nu a însemnat distrugerea întregii flote a Fatimizilor, a marcat, totuşi, o cotitură: navele musulmane nu mai puteau să conteste supremaţia flotelor creştine. Comanda culoarelor maritime din estul Mării Mediterane ajunsese în mâinile creştinilor din Pisa, Genova şi Veneţia. Participarea acestor oraşe la primele cruciade le-a adus nu doar sferturi din cetăţile aflate în Ţara Sfântă, ci şi dominaţia asupra mişcărilor de-a lungul unor porţiuni mari din Mediterana.

În cele din urmă, până şi împăratul Bizanţului a înţeles că nu putea să stea în calea veneţienilor. Cu părere de rău, le-a confirmat privilegiile, în 1126.[21] Prezenţa veneţienilor stimula economia Bizanţului.[22] Chiar dacă veneţienii nu plăteau nici un impozit fiscului regal, supuşii bizantini cu care aceştia făceau afaceri trebuiau să plătească şi, pe termen lung, profitul din impozitul comercial a crescut, mai degrabă decât să scadă. Dar împăraţii nu puteau întotdeauna să vadă mai departe de preocupările fiscale urgente. Existenţa unui grup cu privilegii atât de mari, care nu plătea nici un impozit, a dat naştere xenofobiei.[23] În jurul anului 1140, împăratul Manuel I Comnenul a reluat atacul asupra veneţienilor, adoptând tactici diferite: el a observat că italienii veniseră în număr mare în Constantinopol, unii dintre ei devenind rezidenţi şi integrându-se în viaţa oraşului (*burgesioi*, sau burghezie), în timp ce alţii, care erau mai dificili, veniseră doar ca să facă negoţ de pe un mal pe celălalt al mării. El a creat o zonă închisă, lângă Cornul de Aur, luând înapoi pământurile unor negustori germani şi francezi, astfel încât să creeze un cartier veneţian şi să îi controleze mai uşor pe negustorii italieni.

III

ASCENSIUNEA COMERCIANŢILOR din nordul Italiei a dus la eclipsarea altor grupuri de negustori care făcuseră afaceri cu succes în Mediterana, în secolul al XI-lea: locuitorii din Amalfi şi neguţătorii menţionaţi în colecţia *Genizah*. Amalfi a pierdut favorurile acordate de curtea bizantină, iar negustorii săi stabiliţi la Constantinopol au fost chiar constrânşi să le plătească impozit veneţienilor. Un motiv evident era acela că amalfitanii nu puteau să pună la dispoziţie ceea ce oferea Veneţia: o flotă mare, capabilă să înfrângă navele lui Robert Guiscard. Deşi oraşul Amalfi a reuşit să rămână în general independent faţă de stăpânirea normandă până în 1131, statutul său în ochii bizantinilor a fost grav compromis de poziţionarea atât de aproape de fortăreţele cuceritorilor normanzi din sudul Italiei – Salerno se află la distanţă de o scurtă plimbare cu barca.[24] Dar Amalfi conta încă. În 1127, oraşele Amalfi şi Pisa au încheiat un tratat de prietenie. Dar în 1135 pisanezii s-au alăturat unei invazii germane asupra regatului normand proaspăt înfiinţat în sudul Italiei şi în Sicilia. Regele Roger al Siciliei a permis navelor din Amalfi să părăsească portul şi să atace orice vas inamic întâlnit în cale – nu există nici o îndoială că noii lui supuşi visau să găsească negustori din Pisa rătăciţi, încărcaţi cu bunuri de valoare. În timp ce bărbaţii din Amalfi erau plecaţi, flota pisanezilor a pătruns în portul Amalfi şi a jefuit oraşul, obţinând o pradă bogată; a atacat din nou în 1137.[25] Comerţul maritim al oraşului Amalfi s-a restrâns la apele Mării Tireniene, incluzând Palermo, Messina şi Sardinia, însă comerţul său pe uscat, din sudul Italiei, s-a dezvoltat frumos, aşa încât multe oraşe din interior, cum ar fi Benevento, au început să aibă mici nuclee de amalfitani.[26] În preajma anului 1400, Amalfi devenise o sursă de bunuri nepretenţioase, dar esenţiale, cum ar fi: vin, untdelemn, untură, lână şi pânză de in, însă devenise cunoscut şi pentru hârtia sa de calitate.[27] Dincolo de aceste schimbări, exista o continuitate uimitoare. Locuitorii din Amalfi au înţeles întotdeauna că marea nu era singura lor sursă de existenţă. Ei au continuat să cultive viţă-de-vie pe pantele abrupte ale Peninsulei Sorentine, şi nu se considerau doar negustori profesionişti.[28]

Schimbările mai mari care afectau Mediterana în secolul al XII-lea au marginalizat oraşul Amalfi; era aşezat prea departe de noile centre comerciale din nordul Italiei şi de pe partea cealaltă a Alpilor. Locuitorii din Genova, Pisa şi Veneţia puteau avea acces destul de uşor la Franţa şi Germania, fără a mai vorbi de câmpia lombardă, şi au reuşit

să pătrundă în marile oraşe producătoare de textile de departe, din Flandra, astfel încât vânzarea de stofe flamande din lână, de bună calitate, cumpărătorilor din Egipt a devenit o sursă constantă de profit pentru genovezi. Amalfi reprezenta o clasă mai veche de negustori ambulanţi, în care un număr mic de negustori transporta o cantitate limitată de bunuri de lux, foarte scumpe, aduse din marile centre de civilizaţie din lumea islamică şi din Bizanţ, pentru un număr la fel de mic de principi bogaţi şi prelaţi din Europa de Vest. De aceea, membrii elitei din Amalfi, Ravello şi din oraşele învecinate au folosit cunoştinţele de arhivare şi contabilitate transmise de strămoşii lor pentru a intra în administraţia civilă a regatului Siciliei, unde mulţi dintre aceştia au avut cariere de succes. Această elită nu şi-a pierdut gustul pentru motivele orientale. Familia Rufolo din Ravello a construit un palat în secolul al XIII-lea care împrumuta din stilurile arhitecturale islamice, iar catedrala din Amalfi, cu faimosul „Claustru al Paradisului“, evocă elemente atât din stilul islamic, cât şi din cel bizantin.[29] Decizia de a împrumuta motive orientale nu indica o deschidere specială spre alte religii şi culturi. La fel ca în Veneţia, stilurile exotice proclamau bogăţia, prestigiul şi mândria familială, dar şi nostalgia pentru zilele în care Amalfi (împreună cu Veneţia) domina comunicaţiile dintre Orient şi Occident.

În aceeaşi perioadă a intrat în umbră un alt grup de comercianţi şi călători, negustorii menţionaţi în documentele colecţiei *Genizah*. În jurul anului 1150, frecvenţa scrisorilor negustoreşti depozitate în arhiva de la Cairo a început să scadă[30]; după 1200, chestiunile care nu erau legate de egipteni aproape că au dispărut din scrisori. Panorama vastă, care se întindea de la al-Andalus la Yemen şi India, se restrângea acum la Valea şi Delta Nilului. Dezastrele politice includeau ascensiunea sectei Almohad în Maroc şi Spania, intolerantă faţă de evrei; printre refugiaţii evrei din Vestul dominat de această sectă se afla filozoful şi medicul Moise Maimonide.[31] Cu toate astea, cea mai mare dificultate cu care se confruntau negustorii menţionaţi în *Genizah* era ascensiunea italienilor. Veneţia şi Genova descurajau stabilirea evreilor în aceste oraşe – potrivit unui călător evreu spaniol, în Genova trăiau doar doi evrei în jurul anului 1160, care migraseră din regiunea Ceuta, aflată în Maroc.[32] Pe măsură ce italienii obţineau un control tot mai mare asupra căilor de comunicaţie de-a lungul Mării Mediterane, şi pe măsură ce flotele negustorilor musulmani deveneau expuse mai mult ca niciodată atacurilor creştinilor, vechile

rute maritime deveneau tot mai puţin atrăgătoare pentru negustorii din *Genizah*. Şi pe măsură ce forţa maritimă italiană creştea, chiar şi rutele dintre Bizanţ şi Egipt, pe care negustorii *Genizah* călătoriseră în trecut, au căzut în mâinile proprietarilor italieni de nave, care beneficiau de privilegii oferite atât de împăratul bizantin, cât şi de califii dinastiei Fatimizilor.

Mai exista un motiv important pentru care negustorii evrei au pierdut influenţa. La sfârşitul secolului al XII-lea a apărut un consorţiu de negustori musulmani cunoscuţi sub numele de karimi, care a preluat comanda rutelor ce coborau prin Marea Roşie spre Yemen şi India, rute de-a lungul cărora evreii fuseseră deosebit de activi pe parcursul ultimelor două secole. Aceste rute aprovizionau Mediterana: mirodenii şi parfumuri orientale soseau în portul Aydhab, pe coasta egipteană a Mării Roşii, erau transportate pe uscat la Cairo şi apoi cu vaporul, pe Nil, până la Alexandria. În urma încercărilor din anii 1180 ale unui cavaler cruciat rebel, Reynaud de Châtillon, de a lansa o flotă în Marea Roşie (în speranţa de a asedia Medina şi Mecca), Marea Roşie a fost închisă călătorilor care nu erau musulmani. Karimii au continuat să ţină sub influenţa lor afacerile din zonă până la începutul secolului al XV-lea.[33] O asociere importantă, mediată de conducătorii Egiptului, i-a adus împreună pe italieni şi pe karimi şi a asigurat fluxul constant de piper şi alte mirodenii spre Mediterana. Reţelele comerciale în care un singur negustor trebuia să călătorească pe distanţe foarte mari, cum ar fi din sudul Spaniei până în India, erau acum împărţite în două: sectorul mediteraneean era creştin, iar sectorul Oceanului Indian era musulman.

Conducătorii dinastiei Fatimizilor şi succesorii lor, din dinastia Ayyubizilor (dintre care cel mai vestit a fost comandantul militar Saladin, de origine kurdă), au devenit tot mai interesaţi de profiturile pe care le puteau obţine din comerţ. Şi asta nu dintr-un spirit mercantil, ci pentru că ei considerau că afacerile cu mirodenii, în mod special, puteau fi o sursă de fonduri care să le acopere cheltuielile de război. Timp de douăsprezece luni, în intervalul 1191–1192, taxa numită „cincime“ (*khums*) a adunat 28 613 dinari de aur de la negustorii creştini care făceau afaceri prin porturile de pe Nil. Asta înseamnă că exporturile prin aceste porturi ajungeau la mai mult de 100 000 de dinari, chiar şi într-o perioadă dificilă – Saladin capturase Ierusalimul, a Treia Cruciadă începuse şi oraşele italiene, precum şi cele catalane şi cele din sudul Franţei, îşi trimiteau flotele în Ţara Sfântă.[34]

În ciuda denumirii sale, taxa a fost ridicată la o valoare mai mare de o cincime pentru mirodenii precum chimenul, chimionul şi coriandrul, conducătorii Egiptului fiind conştienţi de interesul crescut al locuitorilor din vestul Europei pentru aceste produse. La sfârşitul secolului al XII-lea, un funcţionar superior de vamă arab, numit al-Makhzumi, a alcătuit un ghid de impozitare în care a înregistrat mărfurile care treceau prin porturile egiptene. El descrie o gamă mult mai mare de produse decât cele menţionate în scrisorile găsite în colecţia *Genizah*: oraşul Damietta exporta pui, cereale şi alaun – acesta din urmă fiind un monopol al statului în Egipt. Alaunul era cerut în cantităţi tot mai mari de producătorii europeni de textile, care foloseau acest praf gri, mat, ca pe-un agent de fixare a vopselurilor şi de curăţare.[35] Egiptul era, de asemenea, o sursă de in, impozitat puternic de stat; de smaralde, asupra cărora statul impunea un control din ce în ce mai mare; de aur, jefuit din mormintele faraonilor; şi de un medicament foarte apreciat, cunoscut în Vest sub numele de *mommia* – pudra unei substanţe folosite la îmbălsămare. În porturile din Delta Nilului se primea cherestea, care se găsea foarte puţin în Egipt; Alexandria primea fier, coral, untdelemn şi şofran, aduse în Est de negustorii italieni.[36] Unele dintre aceste mărfuri puteau fi considerate materiale de război, iar curtea papală devenise tot mai îngrijorată de rolul flotelor din nordul Italiei în furnizarea de arme musulmanilor, în timp ce acţionau ca – sau se dădeau drept – principala forţă navală de apărare a Regatului Latin al Ierusalimului. Scriitorii arabi menţionează un tip de scut numit *janawiyah*, adică „Genova“, sugerând că cel puţin o parte din aceste scuturi au fost aduse ilegal din Italia.[37]

Din când în când, tensiunile acumulate izbucneau şi negustorii italieni erau arestaţi, dar dinastiile Fatimizilor şi Ayyubizilor nu puteau risca să-şi submineze veniturile. La un moment dat, nişte marinari din Pisa i-au atacat pe pasagerii musulmani aflaţi pe o navă de-a lor, i-au omorât pe bărbaţi şi au înrobit femeile şi copiii, furându-le şi toată marfa. În replică, stăpânirea egipteană i-a trimis la închisoare pe pisanezii care se aflau în acel moment în Egipt. Curând după aceea, în perioada 1154–1155, negustorii din Pisa au trimis un ambasador la dinastia Fatimizilor, în Egipt. Situaţia a fost ameliorată şi au obţinut promisiunea unui permis de liberă trecere.[38] Negustorii din Pisa nu erau singurii care preferau Egiptul Ţării Sfinte. Din aproape 400 de contracte comerciale veneţiene care au

supravieţuit dinainte de 1171, nu e de mirare că mai mult de jumătate se referă la afaceri desfăşurate în Constantinopol, dar şaptezeci şi unu au legătură cu Egiptul, mai degrabă decât cu Regatul Latin de Ierusalim.[39] Acestea sunt doar câteva exemple de acte care au supravieţuit accidental, dintr-un mare număr de documente acum dispărute, în majoritatea lor, dar ele ne arată cât de puternică era atracţia Orientului.

Nord-vestul Africii îi atrăgea, de asemenea, pe negustorii italieni, când nu aveau acces în Constantinopol, Alexandria, Acra sau Palermo din cauza neînţelegerilor cu conducătorii acestor oraşe. Comercianţii din Pisa şi Genova au vizitat porturile din Magreb ca să facă rost de piei, lână, ceramică de calitate şi, din Maroc, cantităţi din ce în ce mai mari de cereale. De mare valoare erau proviziile de aur, sub formă de pulbere de aur, care ajungeau în oraşele din Magreb prin caravanele ce traversau deşertul Sahara.[40] La mijlocul secolului al XII-lea, aceste teritorii au ajuns sub stăpânirea intransigentei secte islamice Almohad. Aceasta avea propriul ei calif berber şi era privită de sunniţii musulmani (de pildă dinastia Almoravid, pe care o înlocuiseră) ca o erezie extremă. Caracteristica principală a acestei secte era o încercare de a reveni la ceea ce era considerat un Islam pur şi natural, al cărui principiu fundamental era Unicitatea absolută a lui Dumnezeu – chiar şi numirea atributelor sale, cum ar fi mila, însemna răstălmăcirea adevăratei naturi a lui Dumnezeu. Deşi erau ostili faţă de grupurile lor minoritare de evrei şi creştini, califii dinastiei Almohad din Spania şi Africa de Nord îi primeau pe negustorii străini, pe care îi considerau o sursă de venit. În 1161, genovezii au trimis ambasadori la califul dinastiei Almohad din Maroc; s-a stabilit o pace de cincisprezece ani, genovezii au fost asiguraţi că pot să călătorească pe teritoriile stăpânite de calif, cu marfa lor, fără să li se provoace vreo neplăcere. În 1182, Ceuta primea 29% din comerţul genovez înregistrat, puţin mai mult decât Sicilia normandă, dar, dacă includem şi oraşele Bougie (actualul Béjaïa) şi Tunis, înseamnă că Africa de Nord domina comerţul Genovei, cu aproape 37%.[41]

Genovezii au primit câte un *fonduk* – un depozit şi un sediu de afaceri, cu spaţii pentru locuit – în Tunis, Bougie, Mahdia şi alte oraşe de pe coasta Africii de Nord. Clădirile din aceste aşezări de afaceri care se mai văd şi azi în Tunis sunt din secolul al XVII-lea şi au aparţinut negustorilor italieni, germani, austrieci şi francezi.[42] *Fonduk*-urile italienilor şi ale catalanilor se puteau extinde în adevărate cartiere comerciale. Documentele notarului genovez Pietro

Battifoglio, din 1289, descriu o comunitate genoveză mare şi activă, stabilită în Tunis, formată din negustori, soldaţi, preoţi şi femei decăzute, care se mândreau foarte mult cu taverna lor plină cu butoaie de vin, pe care chiar şi califul se bucura să le poată impozita.

IV

PE BAZA ACESTOR CONTRACTE COMERCIALE poate fi reconstituită viaţa şi cariera anumitor negustori genovezi şi veneţieni de succes. În vârful scării sociale se aflau marile familii patriciene, cum ar fi familia della Volta, din Genova, ai cărei membri se aflau adesea în poziţia de consuli şi care dirijau politica externă a republicii – dacă Genova să aibă parte de pace sau război cu Sicilia normandă, cu Bizanţul, cu musulmanii din Spania şi aşa mai departe. Având în vedere că ei erau, de asemenea, investitori activi în comerţul peste mare, acţionau cu un avantaj crescut, fiind capabili să negocieze tratate politice care le aduceau dividende comerciale pe care erau nerăbdători să le valorifice.[43] Marile familii genoveze erau grupate în clanuri compacte, şi interesul comun al clanului avea prioritate asupra intereselor individuale.[44] Preţul pe care îl plătea Genova era reprezentat de luptele puternice între facţiuni, deoarece clanurile rivale încercau să câştige conducerea consulatului şi a altor poziţii. La cealaltă extremă, patriciatul veneţian reuşea, în general, să ţină conflictele sub control, acceptând autoritatea dogelui ca fiind primul între egali; din nou, familii mari precum Ziani, Tiepolo şi Dandolo dominau atât funcţiile importante, cât şi comerţul în destinaţii cu adevărat profitabile, cum ar fi Constantinopolul şi Alexandria. Succesul lor a avut un efect secundar şi asupra averilor unei clase de mijloc superioare, urbane, care includea mulţi negustori de mare succes. Nu doar descendenţa îi deosebea pe membrii marilor familii patriciene de negustorii plebei; patricienii puteau, de asemenea, să apeleze la bunuri mult mai diverse, aşa încât, dacă afacerile se diminuau pe timp de război, ei mai aveau venituri din proprietăţi urbane şi rurale sau din arendarea terenurilor. Poziţia lor era mai puţin fragilă decât cea a negustorilor obişnuiţi; aveau mai mult cheag. Aşadar, în timp ce revoluţia comercială a adus multe averi, a contribuit şi la îmbogăţirea mai accentuată a elitei şi la întărirea, mai degrabă decât la slăbirea, poziţiei ei dominante în marile oraşe maritime din Italia secolului al XII-lea.

Din documentele păstrate avem multe informaţii despre doi „oameni noi“. Romano Mairano, din Veneţia, a început

de jos, în anii 1140, cu expediţii comerciale în Grecia, operând mai ales din colonia veneţiană de la Constantinopol.[45] Apoi s-a îndreptat spre destinaţii mai ambiţioase, inclusiv Alexandria şi Ţara Sfântă. Cariera lui ne arată cum veneţienii preluaseră rutele maritime care legau Bizanţul de teritoriile musulmane. Ei aveau, de asemenea, o activitate constantă în comerţul bizantin intern, păstrând contactul între Constantinopol şi oraşele greceşti mai mici.[46] Până în 1158, Romano a prosperat mult, furnizând Cavalerilor Templieri din Ţara Sfântă 50 000 de livre de fier. Nu era doar un simplu negustor, a devenit un proprietar de nave remarcabil. Norocul părea încă să-i mai surâdă când împăratul bizantin s-a întors împotriva veneţienilor, pe care Manuel I îi bănuia că l-ar fi susţinut pe duşmanul lui, regele Siciliei, şi pe care grecii îi invidiau tot mai mult pentru poziţia puternică pe care o ocupau (sau se credea că o ocupă) în economia Imperiului Bizantin. Conştient de această stare de lucruri, Mairano a început să-şi consolideze afacerea în Veneţia, la sfârşitul anilor 1160. După ce a murit prima lui soţie, s-a recăsătorit şi a devenit şi mai bogat datorită zestrei bogate a noii lui soţii. Lucrând împreună cu Sebastiano Ziani, viitor doge, el a construit cea mai mare corabie din flota comercială veneţiană, *Totus Mundus*, sau *Kosmos* (în greacă), cu care a navigat la Constantinopol. Părea că relaţiile cu împăratul se îmbunătăţesc, iar Manuel I a emis chiar şi un decret în care declara că va spânzura pe oricine îi supăra pe veneţieni. Dar scopul lui era să creeze un fals sentiment de siguranţă, iar în martie 1171 împăratul a dezlănţuit o *Kristallnacht* împotriva veneţienilor, ştiind că poate conta pe sprijinul popular. Mii de veneţieni au fost arestaţi în locuinţele lor, sute au fost omorâţi şi proprietăţile lor au fost confiscate. Cei care au putut să scape şi să ajungă pe chei, unde corabia *Kosmos* stătea gata de plecare, s-au protejat de săgeţile aprinse şi de pietrele aruncate cu catapulte acoperindu-se cu piei de animale muiate în oţet. *Kosmos* a reuşit să ajungă în portul Acra, aducând veşti despre dezastru, dar Romano Mairano pierduse toate celelalte bunuri ale lui şi avea probabil datorii mari după construcţia măreţei sale corăbii. Doi ani mai târziu, navele lui au reapărut lângă oraşul Ancona, care îşi proclamase supunerea faţă de Manuel Comnenul şi era sub asediul rivalului lui Manuel, împăratul german Frederic Barbarossa. În mod firesc, veneţienii l-au preferat de data aceasta pe Barbarossa, şi nu pe Manuel, lăsând la o parte preocuparea lor că Ancona devenea un oraş rival, din punct de vedere

comercial, în Marea Adriatică. Ei au fost bucuroşi să ajute la bombardarea Anconei, deşi oraşul a rezistat în faţa atacurilor germane.[47]

Acum Mairano avea în jur de cincizeci de ani, şi a trebuit să-şi refacă afacerile de la zero. Putea să facă acest lucru numai cerând iarăşi ajutorul familiei aristocrate Ziani; fiul răposatului doge, Pietro, a investit 1 000 de lire în bani veneţieni într-o călătorie pe care Romano voia s-o facă la Alexandria. Romano ducea cu el o mare încărcătură de cherestea, ignorând avertismentele papei cu privire la comerţul cu materiale de război. Întrucât relaţiile dintre Veneţia şi Constantinopol erau atât de proaste, a trimis vase în Africa de Nord, Egipt şi Regatul Ierusalimului, făcând comerţ cu piper şi cu alaun. A fost gata să se întoarcă la Constantinopol atunci când un nou împărat a anunţat reprimirea veneţienilor în condiţii foarte bune, în perioada 1187–1189. Chiar şi la bătrâneţe, Romano a continuat să investească în comerţul cu Egipt şi cu Apulia, deşi a rămas iarăşi fără bani în 1201, când s-a împrumutat de la vărul său; a murit nu mult timp după aceea.[48] A fost, aşadar, o carieră marcată de suişuri şi coborâşuri, la fel de remarcabilă prin succesele sale cât şi prin prăbuşirea dezastruoasă a afacerilor şi fuga sa dramatică, de la jumătatea carierei.

O altă carieră inegală a fost aceea a lui Solomon din Salerno. Deşi venea din sudul Ialiei, el făcea comerţ de la Genova, unde, ca şi Mairano, era apropiat de familiile patriciene.[49] Şi el avea relaţii personale cu regele Siciliei, şi se spune că era supusul lui fidel, sau *fidelis*. A arătat că vrea să fie considerat genovez când a cumpărat nişte pământ în apropierea oraşului şi a încercat să înjghebe o alianţă matrimonială între fiica sa şi un membru al unei familii patriciene; îşi întorsese spatele către Salerno. Recunoştea că Salerno, Amalfi şi alte oraşe vecine fuseseră depăşite cu mult de centrele comerciale mult mai agresive Genova, Pisa şi Veneţia, iar Genova a fost locul în care şi-a făcut averea. A adus-o cu el din Salerno pe soţia lui, Eliadar, care era un comerciant activ, întrucât nu exista nici o restricţie în Genova la adresa femeilor care voiau să investească bani într-o expediţie comercială. Solomon şi Eliada făceau o pereche formidabilă, acţionând pe întinderea întregii Mediterane. Ca şi Romano Mairano, Solomon era dispus să călătorească în cele mai îndepărtate colţuri ale mării, în căutarea bogăţiei. Îl atrăgeau oportunităţi extraordinare în 1156, în Egipt, Sicilia şi Occident. În vara acelui an a hotărât să profite de dispoziţia mai deschisă a califilor din dinastia

Fatimizilor. A acceptat să călătorească în Alexandria în numele unei echipe de investitori, şi apoi să urmeze cursul Nilului până la Cairo, unde urma să cumpere mirodenii orientale, inclusiv lac, o răşină care putea fi folosită ca lustru sau vopsea, şi lemn-roşu (*Caesalpinia echinata*), sursa unui colorant roşu. Solomon avea, de asemenea, o mulţime de interese care-l mânau în alte părţi. În acelaşi an încerca să recupereze două livre şi două treimi de monede siciliene de aur, o sumă uriaşă pentru acele timpuri, de la un genovez care se ascunsese cu banii în Sicilia, în timp ce ambasadorii genovezi negociau un tratat cu regele său.[50] A fost plecat aproape doi ani în Orient, lăsând-o pe Eliadar acasă, să gestioneze o reţea comercială triunghiulară care unea Genova, Fréjus şi Palermo.

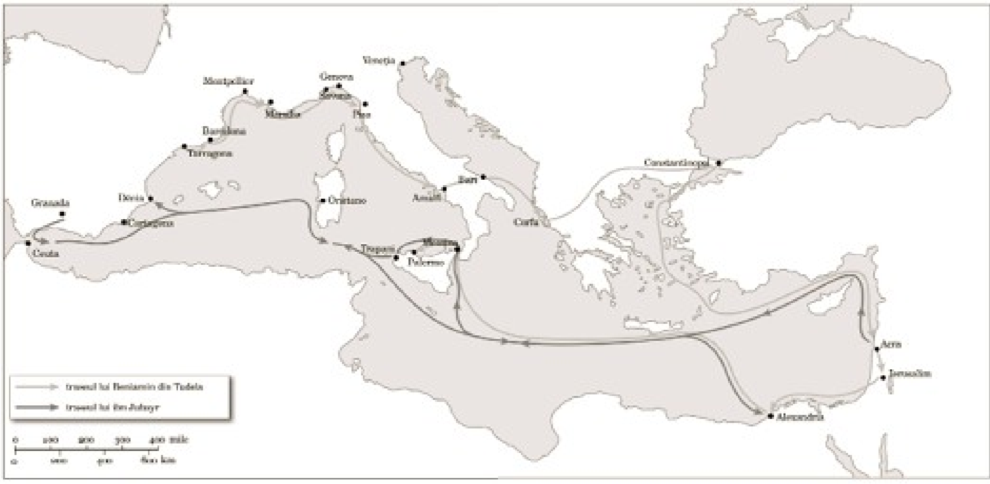
După întoarcerea lui din Orient, Solomon şi-a îndreptat atenţia către Vest, făcând comerţ cu Mallorca şi Spania, dar şi cu Sicilia şi ţara lui favorită, Egipt, unde a investit sume foarte mari de bani. Un document descrie un drum ocolit pe care Solomon l-a comandat, specific pentru expediţiile mai ambiţioase ale acelor vremuri: „în Spania, apoi la Sicilia sau Provenţa sau Genova, de la Provenţa la Genova sau Sicilia, sau dacă doreşte de la Sicilia la Romania [Imperiul Bizantin] şi apoi la Genova, sau de la Sicilia la Genova“.[51] Marii patricieni genovezi investeau bani cu înflăcărare în expediţia lui Solomon în Egipt, ignorând o clauză din documente care preciza că nava putea fi vândută în Egipt. Pentru că italienii nu numai că trimiteau lemn în şantierele navale din Alexandria, dar trimiteau şi nave întregi, gata pentru a fi folosite în flota dinastiei Fatimizilor. Solomon era în culmea gloriei sale; deşi era un venetic, fiica sa, Alda, a fost logodită cu fiul unui membru puternic al clanului Mallone. Solomon avea propriul lui notar care îi înregistra afacerile, iar documentele vorbesc cu generozitate despre „curtea lui Solomon“, sugerând că ducea un trai extravagant. Cu toate acestea, la fel ca Romano Mairano, depindea de schimbările politice, asupra cărora nu avea nici un control. Deşi era prieten cu regele Siciliei din 1156, Genova a fost forţată, în 1162, să abandoneze o alianţă care se dovedise foarte profitabilă, oferindu-i acces la cantităţi mari de grâu şi de bumbac; împăratul german Frederic Barbarossa le sufla genovezilor în ceafă, iar aceştia au fost constrânşi să se alăture armatei sale care invada Sicilia. Ansaldo Mallone a anulat logodna avantajoasă dintre fiul său şi fiica lui Solomon. Dintr-odată, imperiul comercial al lui Solomon şi Eliadar părea foarte fragil.

Cu toate acestea, un contact restrâns cu Sicilia mai era încă posibil. În septembrie 1162, la câteva luni după ce genovezii au abandonat Sicilia în favoarea Germaniei, Solomon i-a primit pe emisarii unui distins sicilian musulman, ibn Hammud, conducătorul comunităţii musulmane din Sicilia, care i-a trimis un avans pentru protecţia unui mantou din blană de hermină, a unor cupe din argint şi altor bunuri valoroase. Un scriitor sicilian arab afirma în mod elocvent despre ibn Hammud: „nu poate îndura să-i ruginească banii". Era foarte bogat: profitând de acuzaţiile că era neloial, regele Siciliei l-a amendat cu 250 de lire de aur, o sumă uriaşă.[52] Astfel de contacte i-au permis lui Solomon să-şi păstreze afacerea, dar împrejurările erau descurajante pentru cineva cu interesele şi priceperea lui. Conflictele dintre Genova şi regele Ierusalimului au descurajat comerţul cu Ţara Sfântă, iar accesul la estul Mediteranei a fost îngreunat de separarea de regele Siciliei, ale cărui flote controlau rutele dintre vestul şi estul Mării Mediterane. La fel ca alţi negustori genovezi, Solomon şi soţia sa şi-au îndreptat atenţia dinspre est spre vestul mării, făcând comerţ cu importantul port Bougie din zona care este acum Algeria. Solomon probabil că a murit în jurul anului 1170. Ţelul lui de a pătrunde în patriciatul genovez printr-o alianţă matrimonială a fost zădărnicit de evenimentele politice. Până când el şi moştenitorii lui nu intrau în rândurile patriciatului, poziţia lui rămânea vulnerabilă. Pământul pe care-l cumpărase lângă Genova valora numai 108 lire în bani genovezi de argint, iar averea lui consta mai mult în bani lichizi, împrumuturi, investiţii şi speculaţii, în timp ce averea aristocraţiei oraşului era puternic înrădăcinată în proprietăţi urbane şi rurale. Tocmai acest lucru le dădea rezistenţa ce le lipsea oamenilor ca Solomon din Salerno şi Romano Mairano. Şi cu toate astea, tocmai prin colaborarea lor, patricienii şi negustorii au creat revoluţia comercială care se desfăşura.

5
Cărări pe mare
1160–1185

I

NU EXISTĂ JURNALE INTIME sau jurnale de bord ale căpitanilor de corăbii din secolul al XII-lea, dar există descrieri pline de viaţă ale călătoriilor de-a lungul Mării Mediterane, scrise de pelerini evrei şi musulmani care navigau din Spania spre Orient. Beniamin din Tudela a fost un rabin dintr-un oraş din Navarra şi a pornit în călătorie în jurul anului 1160.[1] Scopul jurnalului său era să descrie ţinuturile Mediteranei, zone mari din Europa şi Asia, tocmai până în China, în ebraică, pentru un public evreu, iar el a notat cu atenţie numărul de evrei din fiecare oraş pe care l-a vizitat. Cartea lui relatează călătorii veritabile de-a lungul Mediteranei, prin Constantinopol şi pe coasta Siriei, deşi descrierile pe care le face zonelor mai îndepărtate, dincolo de Mediterana, se bazează în mod evident pe relatări şi pe zvonuri, devenind tot mai fantastice pe măsură ce rabinul se lăsa pradă imaginaţiei. Totuşi, el a ajuns în mod cert la Ierusalim şi îşi exprima uimirea în faţa presupusului mormânt al regelui David, de pe Muntele Sion. Cum entuziasmul creştinilor faţă de Ţara Sfântă devenea tot mai puternic, pelerinii evrei îşi îndreptau şi ei atenţia într-acolo, sub influenţa cruciaţilor pe care îi dezaprobau.[2] Traseul călătoriei lui Beniamin cobora de la Navarra prin Regatul Aragonului şi de-a lungul fluviului Ebru, la Tarragona, unde masivele fortificaţii antice construite de „uriaşi şi de greci“ l-au impresionat.[3] De acolo, a mers mai departe la Barcelona, „un oraş mic şi frumos“, plin de rabini înţelepţi şi de negustori din toate ţinuturile, inclusiv din Grecia, Pisa, Genova, Sicilia, Alexandria, Ţara Sfântă şi Africa. Beniamin ne oferă dovezi preţioase şi timpurii că Barcelona începea să dezvolte contacte de-a lungul Mediteranei.[4] Un alt loc ce îi atrăgea pe negustorii din toată lumea, chiar şi din Anglia, după spusele lui Beniamin, era Montpellier; „se găsesc acolo oameni de toate naţiile, care fac afaceri prin intermediul genovezilor şi al pisanezilor“.[5]

I-a luat rabinului patru zile să ajungă pe mare de la Marsilia la Genova.[6] Genova, scria el, „e înconjurată de un zid şi locuitorii ei nu sunt conduşi de un rege, ci de juzi, pe care îi aleg după dorinţă“. El a subliniat, de asemenea, că genovezii „deţin comanda mărilor“. Se referea aici şi la piraterie, nu numai la comerţ, pentru că menţionează atacurile genovezilor asupra teritoriilor musulmane şi creştine (inclusiv Imperiul Bizantin) şi se arată impresionat de prada pe care aceştia au adus-o. La distanţă de două zile de navigat se afla Pisa, dar genovezii erau mereu în război cu locuitorii acestui oraş, care avea, după spusele lui, „zece mii“ de turnuri, din care oamenii se luptau.[7] Beniamin a călătorit apoi la Bari, dar a găsit oraşul părăsit, în urma distrugerii sale de către regele Wilhelm I, în 1156 (despre care vom afla mai multe lucruri mai încolo).[8] A traversat marea spre Corfu, despre care spunea că se afla tot sub stăpânire siciliană în acel moment, şi apoi, plin de energie, a început să meargă de-a lungul unor rute pe uscat, prin Teba către Constantinopol, întorcându-se la Marea Mediterană doar după ce a ajuns la Peninsula Gallipoli. De acolo, a navigat mai departe făcând escale scurte pe insulele din Marea Egee, şi a ajuns în Cipru, unde a fost şocat de comportamentul unor „evrei eretici numiţi *Epikursin* [epicurei], pe care israeliţii i-au excomunicat de peste tot“, pentru că ziua de Sabat, la ei, excludea vineri noaptea şi includea sâmbătă noaptea.[9] Prezenţa lor ne reaminteşte că în estul Mediteranei încă se dezvoltau o mulţime de secte mici – în timp ce călătorea de-a lungul coastei Libanului, Beniamin a întâlnit o sectă şi mai periculoasă, asasinii ismailiţi, dar a putut să-i evite şi să ajungă la Gibellet, una din bazele genoveze din Levant, guvernată, aşa cum observă el corect, de un membru al familiei nobile Embriachi.

Rabinul a fost fascinat de templul antic pe care l-a descoperit acolo, cu o statuie aşezată pe tron şi două statuete feminine de fiecare parte a sa. Aceasta era o dovadă a practicilor păgâne antice cu care vechii israeliţi rivalizaseră, dar el considera că există şi păgâni contemporani: pornind la drum din nou, trebuia să treacă prin teritoriul stăpânit de războinicii druzi, pe care îi descrie ca pe nişte păgâni nelegiuiţi, care probabil practicau incestul şi făceau schimb de soţii între ei.[10]

Beniamin a ajuns şi în Egipt pe parcursul călătoriei lui, şi a fost foarte impresionat de facilităţile portului din Alexandria: exista Farul, vizibil de la o depărtarea de 100 de mile marine, şi se găseau negustori din toată lumea: „din toate regatele creştine“, inclusiv Veneţia, Toscana, Amalfi, Sicilia; din Grecia, Germania, Franţa şi Anglia; din Spania şi Provenţa şi din multe teritorii musulmane, cum ar fi al-Andalus şi Magreb.[11] „Negustorii din India aduc acolo tot felul de mirodenii, iar negustorii din Edom [creştinătate] cumpără de la ei.“ Mai mult decât atât, „fiecare naţie are un han al ei“.[12] Beniamin s-a întors acasă pe la Sicilia, iar descrierea pe care o face gloriei de la curtea siciliană va fi redată în următorul capitol.

II

BENIAMIN POATE FI DESCRIS astăzi drept un anticar. Era fascinat de clădirile antice din Roma, Constantinopol şi Ierusalim. Dorinţa lui nestăpânită de a enumera fiecare comunitate evreiască pe care o întâlnea era completată de un simţ al detaliului şi de o fascinaţie faţă de numeroasele popoare pe care le-a întâlnit. Când scria despre Ţara Sfântă el se transforma, în mod previzibil, într-un ghid al sanctuarelor şi mormintelor evreieşti ale rabinilor din Ierusalim, Hebron şi Tiberiada, şi ignora locurile sfinte creştine. Scopul lui personal în această călătorie era mai degrabă să viziteze Ţara Sfântă ca un pelerin, şi totuşi celelalte preocupări ale lui dominau. La fel se întâmpla şi cu Muhammad ibn Ahmad ibn Jubayr, care a scris aproximativ douăzeci şi cinci de ani mai târziu.[13] El s-a născut în 1145 la Valencia, dar a devenit secretarul guvernatorului din Granada, care era fiul califului ‘Abd al-Mu’min, din dinastia Almohad. În ciuda apartenenţei sale la secta Almohad, guvernatorului îi plăcea să consume băuturi alcoolice şi a insistat, la un moment dat, ca ibn Jubayr să guste nişte vin. Acesta era înspăimântat de ideea de a nu-şi asculta stăpânul,

şi a băut alcool pentru prima dată în viaţa lui. Dar când guvernatorul a înţeles cât îl afectase asta pe secretarul său, a umplut de şapte ori cupa cu monede de aur şi i le-a dăruit acestuia.

Ibn Jubayr a hotărât că cel mai bun mod de a folosi aceşti bani era să acopere costurile unei călătorii la Mecca, şi a pornit la drum în februarie 1183; a lipsit din Spania mai mult de doi ani.[14] În Ceuta a găsit o corabie genoveză gata să pornească spre Alexandria. Prima parte a drumului a făcut-o întorcându-se pe coasta din al-Andalus, ajungând la Dénia, de unde vasul s-a îndreptat spre Ibiza, Mallorca şi Menorca, ajungând în Sardinia la două săptămâni după ce plecase din Maroc: „a fost o călătorie de la un ţărm la altul deosebită prin viteza ei".[15] Era, de asemenea, o călătorie care traversa graniţele politice: de la Marocul condus de secta Almohad, la Insulele Baleare, conduse de sunniţi din familia Almoravid, duşmanii îndârjiţi ai dinastiei Almohad, şi până în Sardinia, unde puterea navală a pisanezilor era suverană. Cu toate acestea, pericolul nu venea din partea oamenilor, ci a naturii. S-a iscat o furtună puternică, lângă Sardinia, dar în cele din urmă corabia lui ibn Jubayr a ajuns la Oristano, în vestul Sardiniei, unde câţiva pasageri au coborât să ia provizii; unul dintre ei, un musulman, a fost abătut după ce a văzut opt musulmani, bărbaţi şi femei, care fuseseră scoşi la vânzare, ca sclavi, în piaţă.[16] Nava lui ibn Jubayr a profitat de un vânt favorabil pentru a ieşi din port. Lucru care a fost o greşeală. O altă furtună s-a pornit, atât de puternică, încât corabia nu putea să-şi folosească velele mari, iar una din ele a fost ruptă de vântul sălbatic, împreună cu una din vergile pe care erau prinse pânzele. „Atât căpitanii creştini prezenţi, cât şi musulmanii care mai călătoriseră şi trecuseră prin furtuni pe mare au spus că nu mai văzuseră niciodată în viaţa lor o asemenea vijelie. Descrierea păleşte în faţa realităţii".[17] Totuşi, chiar şi pe această vreme cumplită au reuşit să-şi atingă ţinta, Sicilia, pentru că nava urma ceea ce se cheamă „ruta insulelor", un traseu îndreptat spre vest care valorifica la maximum curenţii şi direcţia vântului.[18] Dacă ar fi aşteptat, vânturile de iarnă din nord-vest ar fi avantajat călătoria lor, dar vremea de la începutul primăverii era imprevizibilă deoarece vânturile predominante îşi schimbau direcţia.[19] Au ocolit Sicilia, uitându-se la vulcanul Etna, şi s-au îndreptat spre Creta, unde au ajuns pe timp de noapte, la aproximativ patru săptămâni după ce plecaseră din Ceuta. De acolo, au traversat porţiunea numită Marea Libiană, spre

Africa de Nord, şi pe 29 martie au zărit în depărtare Farul din Alexandria. Întreaga călătorie a durat treizeci de zile, ceea ce nu era foarte mult comparativ cu călătoriile menţionate în scrisorile din colecţia *Genizah*.[20]

A urmat un şir de necazuri atât pe uscat, cât şi pe mare. Când au sosit în Alexandria, funcţionarii vamali de aici au urcat pe vas şi au notat detaliile personale ale fiecărui pasager şi o listă cu toate mărfurile transportate. Musulmanilor li s-a cerut să plătească impozitul caritabil numit *zakat*, chiar dacă aveau asupra lor doar proviziile necesare pentru *hajj*. Un alt pasager distins, Ahmad ibn Hassan, un doctor din Granada, a fost condus sub pază la reşedinţa stăpânirii pentru a fi chestionat despre situaţia din Apus şi pentru a răspunde la întrebări legate de bunurile transportate pe vas. Această examinare a pasagerilor mai importanţi era o procedură standard în porturile Mării Mediterane: ibn Jubayr a fost supus unui interogatoriu şi mai sever când a ajuns la Palermo, pe drumul de întoarcere către Spania.[21] Apoi, pasagerii au fost supuşi unui control umilitor, excesiv de amănunţit, de către slujbaşii vamali:

> Clădirea vămii era plină ochi cu mărfuri. Toate bunurile lor, mari şi mici, au fost controlate şi aruncate în dezordine, în timp ce mâinile slujbaşilor se vârau în beteliile lor în căutarea unor lucruri care ar fi putut fi strecurate acolo. Proprietarilor li s-a cerut apoi să jure că nu mai aveau nimic altceva decât ceea ce fusese deja găsit. În acest răstimp, din cauza talmeş-balmeşului de mâini şi a îmbulzelii, multe lucruri au dispărut.[22]

Numai de-ar fi fost toate astea aduse la cunoştinţa dreptului şi milostivului sultan Saladin, se gândea ibn Jubayr, el ar fi pus capăt, cu siguranţă, unui astfel de comportament.

Totuşi, ibn Jubayr admira Alexandria foarte mult. Astăzi au mai supravieţuit foarte puţine vestigii ale oraşului antic sau medieval. Chiar şi pe vremea lui ibn Jubayr, Alexandria subterană era mai impresionantă decât oraşul de la suprafaţă: „clădirile de sub pământ sunt la fel cu cele de deasupra, chiar mai frumoase şi mai rezistente“, cu fântâni şi cursuri de apă care curg pe sub casele şi aleile oraşului. Pe străzi, a remarcat coloane înalte care „se înalţă şi umplu cerul şi al căror scop sau motivul ridicării lor nimeni nu-l ştie“; i s-a spus că erau folosite de filozofii din trecut, dar el era convins că făceau parte dintr-un observator astronomic. Amintirile legate de Biblioteca din Alexandria s-au transformat în legende. A fost extrem de impresionat de Far; la ultimul nivel al acestuia exista o moschee, iar ibn Jubayr

s-a dus acolo să se roage. A auzit că existau aproximativ 12 000 de moschei în Alexandria – cu alte cuvinte, foarte multe – iar preoţii musulmani care slujeau acolo primeau salariile de la stat. Aşa cum se cuvenea într-un oraş măreţ al lumii islamice, în Alexandria era plin de şcoli religioase, sanatorii şi băi publice; stăpânirea coordona un program în care bolnavii erau vizitaţi acasă şi doctorii erau informaţi asupra stării lor, ei fiind responsabili cu îngrijirea pacienţilor. Două mii de pâini erau împărţite călătorilor zilnic. Când fondurile publice erau insuficiente pentru acest lucru, fondurile personale ale lui Saladin acopereau costurile.[23] Impozitele erau foarte mici, deşi evreii şi creştinii trebuiau să plătească impozitele standard *dhimmi*. Ibn Jubayr era, în mod ciudat, extrem de laudativ la adresa sultanului din dinastia Ayyubizilor, al cărui islam sunnit fusese într-un fel îndepărtat din credinţele sectanţilor Almohad, şi ale cărui relaţii cu stăpânirea Almohad erau dificile.

De la Alexandria, ibn Jubayr a călătorit în amonte pe fluviul Nil, către Marea Roşie şi Mecca, şi s-a întors la Marea Mediterană doar în septembrie 1184, îndreptându-se spre coastă de la Damasc, peste Înălţimile Golan, şi ajungând la Acra, în Regatul Latin al Ierusalimului. A trecut prin teritorii locuite de musulmani, dar stăpânite de franci: localitatea Tibnin, spune el, „aparţine scroafei numite regină care este mama porcului care este domn în Acra“, adică aparţine Reginei Mamă a Regatului Latin al Ierusalimului.[24] Ferm hotărât să reziste ispitei, ibn Jubayr şi ceilalţi pelerini au intrat în Acra pe 18 septembrie, exprimându-şi speranţa arzătoare că Allah va distruge oraşul. Şi aici vizitatorii erau trimişi la Vamă, care avea o curte mare cu suficient spaţiu pentru a adăposti caravanele sosite de curând; existau bănci de piatră pe care stăteau funcţionarii creştini, dar ei vorbeau şi scriau în arabă, înmuindu-şi penele în călimări făcute din abanos ori din aur. Ei lucrau pentru un dregător care percepea impozitele şi acesta îi plătea regelui o sumă mare de bani pentru concesiunea administrării vămii. Era o practică obişnuită în Mediterana medievală, iar clădirea pe care ibn Jubayr a vizitat-o era aproape sigur Khan al-‘Umdan, o construcţie cu foarte multe arcade, proiectate în jurul unei curţi, care încă se mai află lângă port, deşi a fost reconstruită în mare măsură în perioada dominaţiei turce.[25] La etaj era spaţiu pentru depozitarea mărfurilor, după ce erau controlate, dar ofiţerii vamali erau conştiincioşi şi verificau chiar şi bagajele celor care declaraseră că nu transportă nici o marfă; spre deosebire de Alexandria, „toate

astea se făceau cu politeţe şi cu respect, fără severitate şi nedreptate“.[26]

Chiar şi în 1184, Acra era un port important şi a devenit şi mai important după ce italienii şi alţi negustori europeni au fost copleşiţi cu noi privilegii, începând cu anul 1190. Aceste daruri le-au fost făcute ca răsplată pentru ajutorul naval acordat în timpul crizei care a urmat după ce Saladin a capturat Ierusalimul şi cea mai mare parte din regatul cruciaţilor, în 1187. Negustorii din Pisa au putut să-şi mute afacerile de la Yaffa, care se afla prea departe în sud pentru a le aduce toate beneficiile comerţului levantin, mai la nord, în portul Acra, care avea legături bune cu oraşul Damasc şi cu interiorul continentului. Dar asta nu însemna că Acra ar fi avut un port deosebit de bun. Navele ancorau la intrarea în port iar acesta putea fi închis cu un lanţ (ca majoritatea porturilor mediteraneene), iar marfa trebuia transportată cu bacul de pe ţărm: „nu poate primi vasele mari, care trebuie să ancoreze în afara lui, doar navele mici izbutind să intre“. Când era vreme rea, corăbiile trebuiau trase pe uscat. Porturile bune nu erau o premisă obligatorie pentru negustorii medievali care îşi alegeau destinaţiile comerciale – vezi, de asemenea, Barcelona, Pisa ori Messina. Cu toate astea, lui ibn Jubayr i se părea că Acra, „în măreţia sa, seamănă cu Constantinopolul“, referindu-se nu la mărimea portului, ci la felul în care negustorii musulmani şi creştini se întâlneau acolo, sosind pe mare sau cu caravana, astfel încât „străzile şi drumurile sale sunt strangulate de apăsarea oamenilor, şi e greu să mai găseşti un loc unde să pui piciorul“. Ca întotdeauna, ibn Jubayr nu uita să-şi mascheze admiraţia pentru cele văzute cu imprecaţii: „necredinţa şi lipsa de evlavie mistuiesc acolo pământul, şi e plin de porci şi de cruci“, porcii fiind creştinii destrăbălaţi, dar şi animalele murdare. „Pute şi totul e mizerabil, plin de gunoi şi de excremente.“[27] Deplângea, desigur, transformarea moscheilor, de către cruciaţi, în biserici, dar a remarcat că în fosta Moschee de Vineri exista un colţ pe care musulmanii aveau voie să-l folosească. Pentru că relaţiile dintre coloniştii franci şi populaţia locală era mai puţin încordată decât şi-ar fi dorit ibn Jubayr, adept al sectei Almohad, sau cruciaţii nou veniţi. Aceştia au fost uluiţi de atitudinea cooperantă pe care au găsit-o. Cel mai mare şeic de Shaizar, oraş în nordul Siriei, Usama ibn Munqidh (1095–1188), a lăsat nişte memorii ale timpului său care dezvăluie relaţii de prietenie dincolo de linia de demarcaţie între creştini şi musulmani. A ajuns să cunoască bine un cavaler franc

despre care a scris: „era un prieten foarte apropiat şi petrecea atât de mult timp cu mine încât a început să-mi spună «frate»“.[28] Francii din Regatul Ierusalimului au împrumutat puţin din cultura musulmană, comparativ cu contactele culturale intense care aveau loc în acest timp în Spania şi în Sicilia, şi, cu toate astea, s-a format o *convivencia* utilă. Ibn Jubayr era foarte tulburat de prezenţa musulmanilor în acest regat creştin. „Nu poate exista“, scria el, „nici o justificare în faţa lui Dumnezeu pentru ca un musulman să stea într-o ţară păgână, dacă nu doar trece prin ea, când drumul e liber în teritoriile musulmane.“[29]

Cu toate astea, navigarea pe o corabie creştină era considerată cea mai sigură şi mai de încredere, iar pentru a se întoarce în Apus, ibn Jubayr a ales o navă sub comanda unui corăbier genovez „care era perspicace în meseria sa şi priceput la îndatoririle de căpitan de vas“. Scopul lor era să prindă vântul de est care sufla doar timp de două săptămâni, în octombrie, deoarece pentru restul anului, în afară de perioada de la jumătatea lui aprilie până la sfârşitul lui mai, vânturile dominante veneau din vest. Pe 6 octombrie 1184, ibn Jubayr şi alţi musulmani s-au îmbarcat pe vas, alături de 2 000 de pelerini creştini care veniseră de la Ierusalim, deşi estimarea lui pare incredibil de mare pentru o singură navă. Creştinii şi musulmanii împărţeau spaţiul de pe punte, dar se evitau unul pe altul: „musulmanii şi-au păstrat locuri separate de franci“ şi ibn Jubayr îşi exprima speranţa că Dumnezeu îi va elibera în curând, pe musulmani, de compania lor. El şi ceilalţi musulmani şi-au încărcat mărfurile pe corabie şi în răstimpul în care nava aştepta un vânt favorabil, se duceau în fiecare noapte pe uscat, să doarmă mai confortabil. Hotărârea de a proceda aşa era să ducă la un dezastru. Pe 18 octombrie, vremea încă nu părea destul de bună pentru a se ridica ancora, iar ibn Jubayr era pe ţărm, în patul lui, când nava a ieşit în larg. Disperaţi s-o ajungă din urmă, el şi prietenii lui au închiriat o barcă mare, cu patru vâsle, şi au pornit după corabia pe care se aflau, în fond, toate lucrurile lor şi pentru care plătiseră călătoria. A fost un drum periculos, pe marea agitată, dar până la venirea serii au reuşit să ajungă din urmă vasul genovez. Au avut cinci zile de vânt prielnic, avansând mult, până când a început să sufle un vânt din vest; căpitanul tot schimba direcţia, încercând să evite stricăciunile, dar pe 27 octombrie vântul s-a abătut cu toată puterea asupra vasului şi o vergă cu pânzele prinse de ea s-a rupt şi s-a prăbuşit în mare, însă marinarii au reuşit să facă una nouă.[30] Când vântul s-a

potolit, mare era „un palat lustruit cu sticlă“, cuvinte pe care ibn Jubayr le cita din Coran.[31] În noaptea de 1 noiembrie, creştinii celebrau Sărbătoarea Tuturor Sfinţilor; toţi creştinii, tineri şi bătrâni, bărbaţi şi femei, ţineau câte o lumânare aprinsă şi ascultau rugăciuni şi predici: „toată corabia, de sus până jos, era luminată de felinare aprinse“.[32] Încă o dată, ibn Jubayr a fost evident impresionat, dar, ca de obicei, nu voia sa recunoască acest lucru.

Jurnalul lui ibn Jubayr ne oferă o descriere fără egal a modului în care se desfăşura viaţa în timpul unei călătorii pe mare, în acea perioadă. El relatează cum creştinii sau musulmanii care mureau pe vas erau înmormântaţi în maniera tradiţională, fiind lăsaţi în apa mării. Sub legea maritimă genoveză, căpitanul primea bunurile celui care murise pe mare: „nu există nici o modalitate prin care adevăratul moştenitor al celui mort să-şi câştige moştenirea, şi am fost foarte uimiţi de acest lucru“.[33] Corabia nu a făcut nici o oprire pentru aprovizionare şi, în câteva zile, mulţi pelerini de ambele credinţe au rămas fără provizii. Cu toate astea, subliniază el, exista suficientă mâncare poaspătă de cumpărat pe vas, şi „pe această corabie erai ca într-un oraş plin cu toate lucrurile necesare“. Se găseau pâine, apă, fructe (inclusiv pepeni, smochine, gutui şi rodii), alune, năut, fasole, peşte şi multe altele; corăbierii genovezi experimentaţi erau conştienţi că existau clienţi pentru orice alimente ar fi putut încărca pe vas. Împinşi de vânt spre o insulă aflată sub control bizantin, pasagerii au luat carne şi pâine de la localnici. Corabia a trecut prin mai multe furtuni în drumul său pe lângă Creta şi pasagerii au început să se teamă că vor fi nevoiţi să petreacă iarna pe una din insulele greceşti sau undeva pe coasta africană, presupunând că ar fi supravieţuit. De fapt, au fost aruncaţi de vânt înapoi pe insula Creta. Ibn Jubayr a fost impresionat şi a citat nişte versuri dintr-un poet arab care încep aşa: „marea e amară, nesupusă“.[34] Aflând că toamna exista o perioadă când puteai să călătoreşti în siguranţă dinspre est spre vest, ibn Jubayr considera acum că:

> toate modalităţile de a călători au anotimpul lor potrivit, iar călătoria pe mare ar trebui să se facă la timpul prielnic şi în perioada recunoscută ca atare. Nimeni nu ar trebui să se aventureze în mod nesăbuit, pe timp de iarnă, aşa cum am făcut noi. De la început şi până la sfârşit, situaţia noastră e în mâinile lui Dumnezeu.[35]

Pesimismul lui era nefondat. Nu după mult timp, alte cinci corăbii venind din Alexandria au apărut la orizont:

acest grup de vase a intrat în portul unei insule din Marea Ionică şi a luat carne, untdelemn şi pâine neagră arsă, preparată din grâu şi orz, şi totuşi „oamenii se îmbulzeau pentru ea, în ciuda preţului ridicat – şi chiar nu era nimic ieftin de vânzare – şi îi mulţumeau lui Dumnezeu pentru ceea ce le dăruise“.[36]

Când vasele au plecat din port, se apropia sfârşitul lui noiembrie; călătoria a devenit şi mai dificilă pe măsură ce începea iarna. În sudul Italiei, „valurile umflate ne izbesc încontinuu, loviturile lor făcându-ţi inima să sară din piept“. Dar au coborât pe uscat în Calabria, unde mulţi dintre pasagerii creştini au hotărât că suferiseră destul, deoarece, pe lângă furtunile suportate, erau acum morţi de foame. Ibn Jubayr şi prietenii lui trăiau cu puţin mai mult de o livră de biscuiţi umezi în fiecare zi. Cei care au coborât de pe vas le-au vândut celor rămaşi alimentele pe care le mai aveau, şi musulmanii era dispuşi să plătească chiar şi un *dirham* de argint pentru un singur biscuit.[37] Uşurarea pe care au simţit-o când au ajuns aproape de Sicilia s-a risipit foarte curând. Strâmtoarea Messina clocotea, pentru că marea era înghesuită între continent şi Sicilia. Vânturile puternice au împins nava către ţărmul din apropiere de Messina şi una din vele s-a înţepenit, astfel încât nu mai putea fi coborâtă; corabia a fost împinsă în faţă, spre apa prea puţin adâncă, cu vântul din spate, şi chila ei a lovit fundul mării şi s-a blocat. O cârmă s-a rupt: ancora nu folosea la nimic; toţi cei de pe vas, musulmani şi creştini deopotrivă, şi-au pus vieţile în mâinile Domnului. Anumiţi pasageri cu statut social ridicat au fost duşi la mal într-o barcă lungă, dar aceasta a fost zdrobită când a încercat să se întoarcă de la ţărm. Au apărut bărci mai mici pentru a-i ajuta pe pasagerii aflaţi la nevoie, dar nu cu cele mai bune intenţii: proprietarii lor cereau un preţ mare pentru privilegiul de a fi salvat. Veştile despre naufragiu au ajuns la regele Siciliei, care sosise de curând la Messina să supravegheze construirea flotei lui de război, şi regele a venit să se uite la corabie. Nemulţumit de comportamentul proprietarilor de bărci, a ordonat să li se împartă 100 de *tarí* (mici monede din aur) ca să aducă la mal mai mulţi musulmani care erau prea săraci să plătească preţul cerut. Ibn Jubayr s-a minunat în faţa clarviziunii lui Dumnezeu, care l-a adus pe rege la Messina, lucru care „s-a dovedit o binecuvântare salvatoare pentru noi“.[38] Regele Wilhelm i-a salvat cu adevărat pe cei care rămăseseră pe punte, pentru că, a doua zi după ce corabia s-a împotmolit, s-a rupt în bucăţi.

În ciuda experienţei îngrozitoare prin care trecuse, ibn Jubayr a fost uluit de cât de accesibil era portul din Messina. Navele puteau înainta chiar până la ţărm, şi nu era nevoie de şlepuri ca să transporte pasagerii şi marfa pe mal – singurul lucru necesar era o scândură. Navele erau „rânduite la chei precum caii priponiţi de ţăruşi sau ţinuţi în grajduri“.[39] Totuşi, pentru a ajunge în Andaluzia, el a trebuit să traverseze insula până la Trapani, unde a căutat o navă genoveză pregătită să se îndrepte spre Spania. În mod normal, acest lucru n-ar fi trebuit să fie o problemă, dar regele impusese un embargo pe toate navele: „se pare că pregăteşte o flotă, şi nici o navă nu are voie să pornească pe mare până când flota lui nu a plecat. Să dea Domnul să-i fie planurile zădărnicite şi să nu-şi atingă scopurile!“ Cu timpul, martorul nostru şi-a dat seama că destinatarul acestei flote era Imperiul Bizantin, pentru că toată lumea vorbea în Sicilia despre bărbatul tânăr pe care regele Wilhelm îl ţinea la curtea sa şi pe care intenţiona să-l pună pe tronul bizantin, într-o reluare a planurilor lui Robert Guiscard, de cu un veac în urmă.[40] Embargoul era o problemă, dar se puteau influenţa slujbaşii regelui, folosind metodele tradiţionale. Ibn Jubayr a reuşit să găsească un loc pe unul din cele trei vase care se îndreptau spre vest, iar proprietarii genovezi l-au mituit pe funcţionarul regal, care a închis ochii la plecarea lor. Corăbiile au pornit pe 14 martie 1185. Trecând printre Insulele Egadice, în vestul Siciliei, au oprit în micul port Favignana, unde s-au intersectat cu vasul condus de genovezul Marco, transportând pelerini nord-africani din Alexandria, oameni pe care ibn Jubayr îi întâlnise în urmă cu câteva luni chiar la Mecca. S-au reîntâlnit prieteni vechi şi au făcut un ospăţ împreună. De data aceasta, patru nave au pornit spre Spania, dar vântul părea să le joace feste, întrucât au fost împinse spre Sardinia, apoi spre sud; în cele din urmă au mers cu viteză înainte, din nou pe lângă Sardinia, spre Ibiza, Dénia şi Cartagena, unde ibn Jubayr a pus piciorul pe pământ spaniol din nou, ajungând în sfârşit acasă, la Granada, pe 25 aprilie 1185. Şi-a încheiat povestirea cu următoarele cuvinte ostenite ale unui poet arab: „şi-a aruncat lucrurile şi a stat jos, cum face călătorul la sfârşitul călătoriei sale“.[41]

Ibn Jubayr a fost foarte ghinionist în privinţa vremii, iar naufragiul de la Messina nu era o calamitate care să se întâmple în fiecare zi. Cu siguranţă el a exagerat pericolele pe care le-a înfruntat, precum şi numărul şi încercările celor de pe corabie. Cu toate acestea, în multe privinţe, călătoria

lui a fost probabil tipică pentru timpul respectiv, în special folosirea navelor genoveze atât de către pelerinii creştini, cât şi de cei musulmani. El scrie despre căpitanii genovezi care „conduceau“ corăbiile, dar aceste nave mari nu erau de obicei deţinute de căpitan. Investitorii genovezi cumpărau acţiuni, de multe ori atât de puţine, încât puteau ajunge la a şaizeci şi patra parte, aşa încât dreptul de proprietate asupra vaselor comerciale era destul de segmentat. Un investitor eficient împărţea riscurile şi cumpăra acţiuni pe mai multe vase. Cuvântul folosit pentru aceste acţiuni era *loca*, „locuri“, şi puteau fi vândute şi moştenite la fel ca acţiunile din ziua de azi.[42] Nu aveau un preţ fix, pentru că navele erau diferite, şi la fel era numărul acţiunilor în care se împărţea valoarea navei; acţiunile puteau fi cumpărate adesea cu aproximativ 30 de lire în bani genovezi, aceasta fiind o sumă pe care un genovez din clasa de mijloc putea s-o primească printr-o moştenire şi se hotăra s-o investească pentru a face profit. Printre acţionari exista şi un număr mic de femei; foarte mulţi acţionari aparţineau conducerii oraşului Genova, printre ei numărându-se şi membrii celor mai importante familii din oraş, della Volta şi Embriachi. Deţinerea acestor acţiuni le aducea venit din taxele plătite de călători şi din închirierea spaţiului de depozitare negustorilor. Valoarea totală a acţiunilor putea varia de la 2 480 de lire, un exemplu de sumă mare din anul 1192, până la 90 de lire, sumă care se referea, cu siguranţă, la o navă aproape complet uzată sau care necesita reparaţii majore.[43]

Existau două categorii mari de vase. Galerele uşoare erau folosite în război şi pentru transportul ambasadorilor în ţări străine, dar, la fel ca în Antichitate, erau nepotrivite pentru apele agitate şi trebuiau să urmeze linia ţărmului, folosind vâslele ca pe-o forţă auxiliară când nu era vânt puternic sau când intrau în port. Galerele aveau un catarg cu o singură velă latină şi un cioc ascuţit sau o cange, mai degrabă decât un pinten, la proră. Echipajul număra între douăzeci şi optzeci de vâslaşi, care erau cetăţeni liberi. Mai degrabă decât să împartă o vâslă uriaşă, cum se obişnuia începând cu secolul al XVI-lea, vâslaşii stăteau câte doi pe o bancă, fiecare dintre ei manevrând câte o vâslă de mărime diferită, un sistem care a devenit cunoscut la Veneţia sub numele de vâslit *alla sensile*.[44] Calitatea lor esenţială era viteza; puteau depăşi cu uşurinţă navele cu prora şi pupa rotunjite. Multe galere erau deţinute de persoane private, dar erau solicitate de Comună pe timp de război, probabil cu o despăgubire consistentă.[45] Documentele genoveze menţionează vasele

pântecoase cunoscute cu denumirea simplă, latinească, pentru navă, *navis*, mult mai des decât menţionează galerele, şi nu spun prea multe despre ambarcaţiunile mai mici, denumite *barca*, deoarece aceste corăbii făceau doar călătorii scurte, de-a lungul coastei sau până în Corsica sau Sardinia, puteau transporta puţine mărfuri şi se investeau puţini bani în ele.[46] Marile *naves* puteau să atingă 24 de metri în lungime şi 7,5 metri în lăţime. La începutul secolului al XIII-lea, puteau să aibă două sau chiar trei catarge cu velatură latină, deşi ibn Jubayr ne arată clar că se ajustau la velatură pătrată dacă vântul o cerea. După anul 1200, aceste nave au început să fie mai înalte, cu două sau chiar trei punţi, dar punţile inferioare erau foarte înghesuite şi scopul era să se crească spaţiul de depozitare şi nu neapărat confortul călătorilor.[47] Cârma fixată pe etambou nu era încă folosită în Mediterana, unde avea în continuare mare răspândire rama de guvernare tradiţională, preferată de greci şi de etrusci. Nu se poate şti sigur cât rezistau vasele. Galerele romane solide avuseseră o viaţă lungă transportând cereale, dar vasele medievale erau construite mai superficial şi era nevoie de multă atenţie pentru carenajul şi reparaţia lor.

Într-adevăr, majoritatea vaselor ajungeau la destinaţie în siguranţă, deci investiţiile în corăbii nu erau investiţii proaste, dacă se puteau realiza mai multe călătorii. Asta înseamnă că oraşele care trimiteau un număr mic de vase pe mare, precum Amalfi şi Savona (nu departe de Genova), erau dezavantajate: negustorii lor nu puteau să-şi extindă investiţiile. Aşa că unii dintre ei, ca Solomon din Salerno, s-au dus la Genova, Pisa sau Veneţia şi au înţeles că ar putea face afaceri mai bune acolo. Acest lucru a avut un efect multiplicator. Comerţul acestor state s-a dezvoltat foarte mult şi potenţialii rivali s-au dovedit incapabili să le facă faţă. Triumful celor din Genova şi Pisa în partea lor din Mediterana a fost încununat de stăruinţa lor, la sfârşitul secolului al XII-lea, ca navele din porturile provensale care navigau către Levant să poată transporta doar pelerini şi alţi pasageri, nu şi mărfuri.[48]

Toată lumea era înghesuită pe punte împreună cu calabalâcul, iar călătorii dormeau sub cerul liber, folosindu-şi bunurile pe post de perne şi saltele. Din secolul al XIII-lea, mărfurile puteau fi depozitate sub punte şi s-au construit cabine la fiecare capăt al corabiei, aşa că exista acest spaţiu la dispoziţia celor dispuşi să plătească pentru o călătorie mai confortabilă, la clasa întâi din Evul Mediu.[49] În aceste

condiţii groaznice de călătorie pe mare, ceea ce îi mâna pe mulţi dintre călători de partea cealaltă a Mării Mediterane era credinţa: credinţa pelerinilor, pentru care împrejurările potrivnice de pe mare erau un test de devotament care le câştiga binecuvântarea lui Dumnezeu; şi încrederea negustorilor în capacitatea lor de a-şi asuma riscuri calculate şi de a ieşi în câştig din expediţiile în ţinuturile din sudul şi estul Mării Mediterane, uneori pândite de pericole. Negustorii erau, de asemenea, conştienţi că orice profit al lor, era posibil doar datorită lui Dumnezeu cel milostiv – era *proficuum quod deus dederit*, „răsplata pe care a dat-o Domnul“.

6
Căderea şi ridicarea imperiilor
1130–1260

I

FLOTELE DIN PISA, GENOVA ŞI VENEŢIA nu erau singurele nave care străbăteau apele Italiei. Cucerirea Siciliei de către Roger I, „Marele Conte“, a fost finalizată în 1091. Sub stăpânire normandă, insula a înflorit: portul Messina atrăgea negustori latini, funcţionând ca un loc de escală pe drumurile comerciale care uneau Genova şi Pisa de Acra şi Alexandria; ibn Jubayr îl numea „târgul negustorilor păgâni, centrul navelor din lumea întreagă“, şi observa că era un arsenal mare, unde se construia flota siciliană.[1] Conducătorul păstra pentru folosul propriu o mare parte din catranul, fierul şi oţelul produs pe teritoriul său, pentru că era esenţial să controleze materia primă necesară construirii de nave.[2] Fiul lui Roger I, Roger II, nemilos şi înzestrat, a pus stăpânire pe porţiuni mari din sudul Italiei, conduse de verii lui; la fel de important, a obţinut nou creata coroană a Siciliei de la papă, în 1130. Era un om cu ambiţii mediteraneene şi se vedea un succesor al despoţilor greci, afirmând că nu era un uzurpator, ci conducătorul care va face să renască un regat antic.[3] Apărea în public îmbrăcat în costum imperial bizantin sau în veşmânt de emir arab. A decorat capela palatului său cu frumoase mozaicuri greceşti şi cu un acoperiş superb, din lemn, lucrarea unor meşteşugari arabi. I-a comandat unui prinţ refugiat din Ceuta, al-Idrisi, o geografie a lumii care să-i permită (cu harta ce o însoţea) să contemple Mediterana şi lumea de dincolo de ea, în detalii extraordinare.

Propaganda era însoţită de acţiune. În perioada 1147–1148, în timpul celei de-a Doua Cruciade, şi-a îndreptat atenţia spre Imperiul Bizantin. Cruciada a fost convocată de papă în 1147, ca urmare a capitulării în faţa musulmanilor a principatului cruciat al Edessei, în nordul Siriei; Roger şi-a oferit flota, dar, sub presiunea duşmanului său, regele Conrad III al Germaniei, oferta lui nu a fost acceptată. Roger a găsit alte întrebuinţări pentru flota sa. În 1148, a profitat de faptul că Manuel Comnenul, împăratul bizantin, era prins cu trecerea armatelor celei de-a Doua Cruciade pe teritoriul său. Flota lui Roger a ocupat Corfu şi a atacat oraşele Corint şi Atena, în timp ce trupele lui pătrundeau pe uscat, furând din Teba zeci de războaie evreieşti de ţesut mătasea, care au fost puse în funcţiune în atelierele din palatul său. Un cronicar bizantin făcea următoarea observaţie elocventă despre galerele siciliene care se întorceau:

> Dacă cineva ar fi văzut triremele siciliene încărcate cu atâtea obiecte frumoase, afundate până la vâsle, ar fi spus cu siguranţă că nu erau nave de piraţi, ci nave de negustori care transportau lucruri dintre cele mai diverse.[4]

În mod previzibil, a existat o reacţie. Veneţienii, alarmaţi că Roger controla acum ieşirea la Marea Adriatică, i-au trimis ajutor naval lui Manuel Comnenul, care nu a avut încotro şi a trebuit să le reînnoiască privilegiile comerciale pe care le considera deja exagerate. Neîncrederea sa în veneţieni a crescut când a primit rapoarte despre cum îşi petreceau timpul când cetatea Corfu era asediată: luând în râs înfăţişarea oacheşă a lui Manuel, au îmbrăcat un negru african în straie somptuoase, l-au instalat pe una din navele amiral imperiale şi au interpretat ironic ceremoniile sacre de la curtea bizantină.[5] Fără de voie, Roger îi obliga pe

bizantini şi pe veneţieni să-şi dea seama cât de mult se antipatizau reciproc. Atacurile lui Roger asupra Greciei erau incursiuni fulgerătoare, dar el intenţiona să creeze un imperiu durabil şi peste mări, în Africa de Nord.[6] A ştiut să exploateze confuzia politică şi economică de acolo: în timpul unei perioade de foamete cumplită, a folosit cerealele siciliene pentru a smulge recunoaşterea autorităţii sale de la emirii africani, unul după altul, şi a trimis o flotă împotriva oraşului Tripoli, în 1146, capturându-l fără dificultate.[7] Doi ani mai târziu, când al-Hasan, emirul din Mahdia, s-a dovedit nesupus, a lansat o flotă sub conducerea amiralului Gheorghe din Antiohia, un creştin grec foarte nestatornic, dar şi foarte competent, care îl slujise înainte pe emirul din Mahdia. În largul micii insule Pantelleria, flota siciliană a întâlnit o navă din Mahdia şi a descoperit că avea la bord porumbei călători. Gheorghe l-a forţat pe căpitan să trimită un mesaj către Mahdia în care să-i spună emirului că, deşi o flotă siciliană pornise, într-adevăr, la drum, aceasta se îndrepta către Imperiul Bizantin. Al-Hasan a considerat acest lucru foarte plauzibil şi s-a îngrozit când a văzut navele siciliene apărând la orizont, în zorii zilei de 22 iunie 1148. Emirul a fugit, oraşul a fost cucerit cu uşurinţă şi Gheorghe le-a permis trupelor sale să jefuiască în voie timp de două ore.

După aceea, a extins protecţia regală asupra locuitorilor din Mahdia, şi a asigurat chiar împrumuturi pentru negustorii locali, astfel încât comerţul să se poată relua cât mai repede. Au fost desemnaţi judecători din comunitatea locală, pentru a garanta că musulmanii puteau continua să trăiască după legile lor; au sosit negustori străini; a fost redată prosperitatea oraşului. Roger considera această serie de cuceriri o primă etapă în întemeierea unui „regat al Africii“ parţial recreştinat. A încercat să aşeze creştini în Mahdia, întrucât creştinismul dispăruse treptat de acolo, în ultimele cinci secole.[8] Dar el avea şi un plan strategic mai amplu, urmărind să câştige controlul asupra mărilor din jurul regatului său – în 1127, reocupase deja Malta (cucerită pentru prima oară de tatăl său, în 1090) şi era nerăbdător să-şi impună influenţa asupra insulelor din Marea Ionică, din vestul Greciei.[9] Stăpânirea tuturor acestor puncte i-ar fi permis să creeze un *cordon sanitaire* naval în jurul regatului său, care să garanteze că flotele duşmane – fie veneţiene, în serviciul Imperiului Bizantin, fie din Pisa, în slujba împăratului german – nu ar fi putut conduce o invazie asupra teritoriilor sale. Îl preocupau planurile unor campanii navale

asupra coastei Spaniei. În momentul morţii sale, în 1154, era aşadar pe punctul de a crea o mare talasocraţie.[10] Roger nu a navigat cu flota sa, dar a pus-o sub comanda administratorului-şef Gheorghe din Antiohia, care acum îşi etala titlul de „emir între emiri". Mai târziu, în 1177, un anume William din Modica a fost numit emir, sau *amiratus*, al „norocitei flote regale", şi în acest sens specific naval a început să fie folosit cuvântul *amiratus*, sau „amiral", în Franţa, Spania şi în alte părţi, în secolul al XIII-lea. Era un termen cu etimologie arabo-siciliană care reflecta supremaţia flotei siciliene în Mediterana centrală, în secolul al XII-lea.[11]

După 1154, fiul lui Roger, Wilhelm „cel Rău", a fost mult mai puţin priceput în a păstra structura regatului decât tatăl său. Confruntându-se cu o invazie bizantină la Apulia, la care contribuia şi flota veneţiană, Wilhelm a dat, probabil, dovadă de înţelepciune când a recunoscut că stăpânirile africane nu puteau fi apărate. Oraşele nord-africane au sesizat dificultăţile cu care se confrunta Wilhelm acasă şi şi-au pus speranţa în expansiunea rapidă a mişcării Almohad în Maroc; chiar califul Almohad a condus asaltul asupra cetăţii Mahdia, în 1159. În ianuarie 1160, luptătorii sectei Almohad au străpuns zidurile cetăţii, punându-i pe creştinii şi evreii care trăiau acolo să aleagă între moarte şi trecerea la islam.[12] Wilhelm a fost acuzat direct de această mare înfrângere, dar în realitate el (sau consilierii lui) au dat dovadă de diplomaţie în relaţiile externe. Wilhelm a stopat invazia bizantină şi a ajuns la o înţelegere cu Manuel Comnenul, fiind prima dată când un împărat bizantin a recunoscut, cu obidă, este drept, legitimitatea regatului.

Chiar când genovezii, veneţienii şi cei din Pisa obţinuseră controlul asupra rutelor întinse pe care circulau mărfurile şi pelerinii între Occident şi Orient, sicilienii au pus stăpânire pe coridoarele maritime esenţiale dintre Marea Tireniană şi Orient şi Marea Adriatică şi Orient. Supremaţia navală a Siciliei în aceste ape îi punea în încurcătură pe italienii din nord. Dacă nu voiau ca navele lor să fie la mila flotei siciliene, trebuiau să lege prietenie cu curtea de la Palermo. Totuşi, ei erau permanent atraşi în alte direcţii de dorinţa lor de a-i îmbuna atât pe împăratul bizantin, cât şi pe cel german. În 1156, genovezii au semnat un tratat cu regele Wilhelm I, despre care cronicarul oraşului scria: „s-a spus pentru mult timp şi peste tot, de către oameni înţelepţi din toată lumea, că genovezii au primit mai mult decât au dat".[13] Regele Wilhelm avea nevoie de o asigurare că genovezii nu-

şi vor oferi flota duşmanilor lui, într-o invazie a regatului său.[14] Genovezilor li s-au oferit reduceri de impozite pentru mărfurile aduse din Alexandria şi din Ţara Sfântă prin Messina, întrucât tratatul avea în vedere securitatea rutelor care duceau spre Orient, dar şi dreptul de a exporta anumite produse din Sicilia. Deopotrivă, genovezii aveau nevoie de produsele din Sicilia. Pe măsură ce se dezvolta, oraşul avea nevoie de tot mai multă hrană, iar grâul sicilian era mai bogat şi de calitate mai bună decât cel din Sardinia, pentru care genovezii concurau, în orice caz, cu cei din Pisa. Tratatul descrie cum vor achiziţiona genovezii grâu, pastramă de porc (din nord-vestul Siciliei, o regiune locuită în majoritate de creştini), lână, piei de miel şi bumbac (provenind mai ales din zona din jurul oraşului Agrigento).[15] Timp de mai multe secole, Genova va depinde de cerealele din Sicilia, care se puteau cumpăra ieftin şi se transportau, la costuri mici, în oraşul lor înfloritor; iar aducând cantităţi mari de bumbac neprelucrat din Sicilia în nordul Italiei, genovezii au pus bazele unei industrii a bumbacului care se va dezvolta mult în Evul Mediu.[16] O parte din cel mai bun bumbac provenea din Malta, care era condusă de regele Siciliei, iar bumbacul maltez apare deja consemnat la Genova în 1164.[17] Treptat, comerţul insulei Sicilia a fost redirecţionat, astfel încât legăturile cu Africa de Nord, de obicei strânse, au fost înlocuite de relaţiile apropiate cu nordul Italiei. Aflată sub stăpânire normandă, Sicilia intra în reţeaua economică europeană. Deocamdată, era încă un teritoriu exotic unde negustorii puteau găsi nu numai cereale, ci şi zahăr şi plante de indigo, produse tradiţionale ale Mediteranei islamice care au ieşit din uz după 1200, pentru a fi înlocuite de cantităţi tot mai mari de grâu, pe măsură ce agricultorii musulmani din zona Genovei se împuţinau. Pentru că genovezii aduceau în Sicilia tot mai multă stofă de lână italiană şi chiar flamandă, pentru a-şi putea plăti grâul, bumbacul şi celelalte bunuri, legăturile dintre nord şi sud au devenit din ce în ce mai strânse şi a început să se dezvolte o relaţie reciproc avantajoasă între nordul şi sudul Italiei, în care Sicilia furniza materie primă şi alimente, iar nordicii puneau la dispoziţie produse finite. Conducătorul Siciliei, ca stăpân al unor mari moşii de cereale de pe insulă, a putut să facă o mare avere din bunurile sale modeste, dar de importanţă vitală.[18]

Regele Wilhelm II „cel Bun“ (1166–1189) a acordat o atenţie deosebită afacerilor mediteraneene mai extinse, valorificând existenţa unei flote mari şi puternice. Şi-a

extins autoritatea dincolo de Marea Adriatică, luând sub protecţia sa oraşul dalmat Dubrovnik (Ragusa), care începea să devină un port important.[19] Dar el ţintea mult mai departe de Marea Adriatică. În 1174, a lansat un atac masiv asupra Alexandriei, în Egipt; în 1182, a pornit către Mallorca, deşi flota lui n-a obţinut nimic. Trei ani mai târziu, Imperiul Bizantin era ţinta lui, iar când a murit plănuia să trimită ajutoare statelor cruciate asediate. S-a considerat un luptător întru Hristos atât împotriva musulmanilor, cât şi a grecilor. În campania lui cea mai ambiţioasă, din 1185, a pătruns mult cu flota siciliană în Imperiul Bizantin. A putut să apeleze la ajutorul negustorilor din nordul Italiei pentru că în 1182, într-o izbucnire de violenţă încurajată deschis de noul împărat, Andronicos Comnenul, latinii din Constantinopol au fost masacraţi. S-a aflat despre asta când o navă veneţiană care intra în Marea Egee a întâlnit lângă Capul Malea alte vase veneţiene, ale căror echipaje au strigat: „De ce vă opriţi aici? Dacă nu fugiţi sunteţi cu toţii morţi, pentru că noi, împreună cu toţi latinii, am fost exilaţi din Constantinopol.“[20] Cu toate astea, majoritatea victimelor masacrului erau din Pisa sau din Genova – veneţienii erau încă prinşi într-una din disputele lor veşnice cu Constantinopolul, şi nu fuseseră mulţi de faţă.

Prin 1185, Wilhelm a găsit pretextul de care avea nevoie: la curtea lui a sosit un impostor vagabond, care se pretindea un împărat detronat, iar Wilhelm a luat asupra sa sarcina nobilă de a-i reda acestui personaj neconvingător tronul imperial.[21] Când a sosit timpul potrivit pentru acţiune, flota sa a urmat traseul stabilit de Robert Guiscard în urmă cu un secol: cetatea Dyrrhachion a fost cucerită şi o armată a debarcat, pătrunzând până în oraşul Thessalonika, care a fost capturat şi prădat cu ajutorul flotei regale, trimisă pe după Peninsula Pelopones. Capitularea celui de-al doilea oraş ca importanţă din Imperiul Bizantin i-a pus pe jar pe greci.[22] Sicilienii s-au dovedit incapabili să păstreze Thessalonika, dar atacul lor a accentuat ura bizantinilor pentru locuitorii din Apus.[23] Dacă aspiraţiile lui Wilhelm includeau întreaga Mediterană, ceea ce lipsea era durabilitatea. La acest capitol, italienii din nord se descurcau mult mai bine.

II

ULTIMII ANI AI SECOLULUI AL XII-LEA şi începutul secolului al XIII-lea au adus o serie de dezastre politice care au schimbat geografia politică a Mediteranei pentru mult

timp, chiar dacă republicile maritime italiene au profitat de aceste schimbări pentru a obţine un control tot mai sigur asupra coridoarelor Mării Mediterane. În 1169, regele Ierusalimului, Amaury, a făcut un calcul complet greşit când a decis să se alieze cu împăratul Manuel Comnenul în scopul de a ataca Egiptul condus de dinastia Fatimizilor. Manuel urma să pună la dispoziţie o flotă bizantină masivă, ceea ce ne arată că, dacă aveau voinţă, bizantinii puteau totuşi să adune un mare număr de vase. Amaury urma să mobilizeze armata francă şi împreună ar fi atacat Delta Nilului şi Cairo. În timpul evenimentelor, o armată francă a ajuns, într-adevăr, la Cairo, dar tentativele ei de a instala acolo un guvern-marionetă au declanşat o reacţie adversă a populaţiei. Fatimizii au fost răsturnaţi şi Egiptul a devenit nu un aliat supus, ci centrul opoziţiei faţă de regatul latin.[24] În scurtă vreme, un nou sultan Ayyubid, Saladin, un musulman sunnit de origine kurdă, va vedea în lupta pentru cel de-al treilea oraş al Islamului în ordinea relevanţei religioase o cauză care îi va uni pe musulmanii din Orientul Mijlociu împotriva francilor.[25] Ameninţarea faţă de Ierusalimul condus de franci era cu atât mai mare cu cât Saladin combina stăpânirea asupra Siriei musulmane cu controlul asupra Egiptului, anulând strategia tradiţională a francilor de a-i învrăjbi pe conducătorii Siriei împotriva Fatimizilor. În 1187, greaua înfrângere a unei armate france prost conduse, la Coarnele de la Hattin, lângă Tiberias, a condus la capturarea Ierusalimului şi la cucerirea coastei Palestinei, inclusiv a marelui port Acra; numai oraşul Tir a rezistat.

Reacţia Apusului a fost fermă, dar nu a reuşit să-şi atingă scopul. A Treia Cruciadă, lansată în 1189, se baza mult pe puterea navală: vasele din Marsilia au contribuit la transportul armatei lui Richard I, rege al Angliei şi duce de Normandia, spre Levant, trecând prin Sicilia – unde intervenţia lui (legată în mare măsură de încercări josnice de a recupera zestrea soţiei lui, care fusese căsătorită cu răposatul rege Wilhelm II) a produs mişcări sociale şi lupte între grecii şi latinii din Messina. Richard a reuşit să cucerească insula Cipru, care se afla în mâinile unui membru rebel al dinastiei Comnenilor, şi în cele din urmă portul Acra a fost recuperat, împreună cu o fâşie de pământ de-a lungul coastei – în teritoriile pe care se află acum statele Israel şi Liban –, dar nu şi Ierusalimul. Străzile din Acra erau acum mai pline ca niciodată de marinari şi negustori italieni: nevoia disperată de ajutor naval a conducătorilor franci i-a determinat pe aceştia să le ofere negustorilor străini

privilegii comerciale în Acra şi Tir – negustorii din Marsilia, Montpellier şi Barcelona au primit „Palatul Verde“, o clădire din Tir pe care s-o folosească drept bază a lor, precum şi scutiri de la taxele vamale.[26]

Acra a devenit un oraş divizat între mai mulţi stăpâni, care îşi susţineau cu convingere drepturile: existau cartiere autonome pentru veneţieni şi pisanezi, aproape de port, şi o importantă porţiune genoveză era vârâtă în spatele acestor două enclave. La mijlocul secolului al XIII-lea, cartierul veneţian, înconjurat de ziduri, includea biserici închinate Sfântului Marcu şi Sfântului Dimitrie; exista un *palazzo* pentru conducător, sau *bailli*, al comunităţii, un rezervor de apă, un *fonduk* cu şaisprezece prăvălii la parter, spaţii de depozitare pe trei niveluri şi o locuinţă pentru preotul bisericii Sf. Marcu. Cartierele italiene erau foarte aglomerate – cel genovez se pare că avea aproximativ şaizeci de case.[27] Între aceste comunităţi diferite a izbucnit conflictul armat: Războiul Sfântului Sabas (1256–1261) a început cu o ceartă asupra hotarului dintre cartierul genovez şi cel veneţian, care a scăpat de sub control şi s-a terminat cu evacuarea genovezilor din Acra. Ei şi-au mutat reşedinţa în Tir, în timp ce veneţienii, care fuseseră predominanţi în Tir, s-au stabilit în număr şi mai mare în Acra. Republicile rivale au devenit atât de obsedate unele de altele, încât păreau să ignore pericolul constant care venea de la duşmanii musulmani ai regatului, deşi în această privinţă nu stăteau mai prost decât nobilii franci puşi pe harţă ai Orientului latin. Ordinele Militare al Templierilor şi al Ospitalieri (sau al Cavalerilor Sfântului Ioan) deţineau, de asemenea, cartiere mari în Acra, şi pretindeau la rândul lor autonomie politică.[28] Ţinând seama de pământurile pe care li le cedase patriarhului Ierusalimului şi altor seniori, nu mai rămăsese mult din oraşul Acra pentru regele franc, dar el beneficia de venituri tot mai mari din impozitele comerciale – chiar şi negustorii scutiţi de dări trebuiau să facă afaceri cu negustorii din interior, care plăteau întreaga taxă, inclusiv un impozit standard constând în ceva mai mult de 11 procente din valoarea mărfii. Conducătorii medievali din Mediterana înţelegeau foarte bine că scăderea taxelor stimula comerţul, aducându-le un profit mai mare, nu mai mic.[29]

Saladin era la fel de dornic precum rivalii săi franci să încurajeze vizitele italienilor. Erau pur şi simplu prea valoroşi ca sursă de venit – şi, când nu-i vedea nimeni, de armament.[30] Egiptul cumpăra din ce în ce mai multe bunuri europene, în special ţesături fine din Lombardia şi Flandra.

Cererea nu era generată doar de dorinţa de a se îmbrăca în haine de lux şi exotice (pentru un egiptean), adesea confecţionate din stofele englezeşti cele mai bune şi mai moi şi colorate cu indigo scump adus din Orient sau cu *grana* spaniolă, o vopsea roşie asemănătoare cu cârmâzul. Industriile din Orientul Mijlociu erau în declin. Nu e foarte clar de ce s-a întâmplat acest lucru; Mediterana islamică era încă intens urbanizată şi câteva oraşe precum Cairo, Damasc şi Alexandria erau foarte mari. Totuşi, clar e că italienii au profitat de acest lucru.

Pisa a funcţionat ca o poartă pentru alţi negustori toscani care puteau să locuiască în cartierele pisaneze de peste mări atâta vreme cât se supuneau legilor din Pisa şi plăteau taxele cerute rezidenţilor din Pisa în acele locuri; atunci erau consideraţi pisanezi şi puteau să se bucure de scutirile pe care le acordase conducătorul local oraşului Pisa. Un oraş bine amplasat pentru a-şi vinde produsele în Orient era oraşul cu multe turnuri San Gimignano, în interiorul zonei Toscana, care era cel mai mare centru de producţie a şofranului din Apus. Şofranul, pregătit din staminele fragile ale unei plante erbacee, era un exemplu rar de condiment care putea fi produs la o calitate superioară în Occident faţă de teritoriile din Orient. Era folosit drept colorant, condiment şi medicament iar producerea lui era foarte laborioasă: în consecinţă, era foarte scump.[31] Negustorii din San Gimignano duceau acest produs la Acra şi apoi pătrundeau în teritoriile musulmane, ajungând chiar până la Alep. Revoluţia comercială declanşată de Genova, Pisa şi Veneţia începea să cuprindă locuitorii altor oraşe, mai îndepărtate de coasta Mării Mediterane. Florenţa avea, de asemenea, mare succes: negustorii oraşului făceau comerţ ambulant cu textile de bună calitate, franceze şi flamande, care erau prelucrate în atelierele sale, şi mai târziu au început să producă propriile lor imitaţii excelente ale acestor materiale. Oamenii de afaceri florentini au început să acumuleze cantităţi mari de aur din comerţul lor în Tunis, Acra şi în alte părţi, nu doar din vânzarea stofelor, dar şi din schimbul aurului pe argint, care era mai potrivit pentru plăţi de valoare medie, dar se găsea în cantităţi foarte mici în vestul islamic. În 1252, atât genovezii, cât şi florentinii aveau o rezervă de aur suficient de mare pentru a putea bate propriile lor monede de aur, primele care au apărut în Europa de Vest (în afară de Sicilia, sudul Italiei şi anumite părţi din Spania) de pe vremea lui Carol cel Mare.[32] Prin 1300, prezenţa florinului din Florenţa în orice colţ din

Mediterana demonstra întâietatea italienilor şi integrarea tot mai mare a Mării celei Mari într-o singură zonă comercială.

III

CHIAR MAI DRAMATICĂ decât prăbuşirea dinastiei Fatimizilor a fost prăbuşirea regatului Siciliei. Dacă Saladin a fost capabil să păstreze vechiul sistem de conducere, inclusiv exercitarea monopolurilor lucrative, Sicilia şi sudul Italiei au căzut pradă baronilor nesăţioşi, care au creat o instabilitate uriaşă în Mediterana centrală, în preajma anului 1190. În ciuda opoziţiei puternice din partea majorităţii baronilor sicilieni, împăratul german Henric VI de Hohenstaufen a invadat regatul, pe care îl revendică în numele soţiei sale (fiica regelui Roger II, născută după moartea acestuia), cu sprijinul oportunist al flotelor din Pisa şi Genova.[33] A putut să se bucure de victoria lui doar trei ani, între 1194 şi 1197, plănuind, în tot acest timp, o cruciadă şi un război pentru cucerirea oraşului Constantinopol. Apoi, văduva lui, Constance, a încercat în ultimul an al vieţii ei să-i redea Siciliei vechiul echilibru, dar dezintegrarea începuse deja: musulmanii se revoltau în vestul Siciliei şi urmau să rămână răsculaţi timp de un sfert de secol. După moartea ei, fiul său cel mic, Frederic, a devenit jucăria facţiunilor rivale din Palermo, iar baronii şi episcopii din sudul Italiei continentale au profitat de ocazie şi au preluat terenuri ale Coroanei, fără să întâmpine o opoziţie puternică.

Controlul apelor din jurul Siciliei a trecut în mâna piraţilor din nordul Italiei. Genovezii şi pisanezii au decis să concretizeze câteva din promisiunile generoase pe care le făcuse împăratul Henric când i-a atras în această alianţă. Genovezilor li se promisese stăpânirea asupra oraşului Siracuza, aşa că, în 1204, un pirat genovez, Alamanno da Costa, s-a înscăunat acolo drept „contele de Siracuza“. Navele pisanezilor erau permanent atacate, pe apele siciliene, de piraţii genovezi, care acţionau cu aprobarea Comunei genoveze.[34] Între timp, prietenul genovez al lui Alamanno, Henrico Pescatore („Pescarul“) s-a instalat drept conte de Malta. Henrico, contele de Malta, era unul din cei mai periculoşi corsari din largul mării, cu propria flotilă şi cu ambiţii mari – în 1205 a trimis două galere şi 300 de marinari genovezi şi maltezi să dea atacuri pe apele greceşti, unde au capturat două vase veneţiene negustoreşti ce se îndreptau spre Constantinopol, încărcate cu bani, arme şi 200 de baloturi de ţesături europene. După ce au creat un incident internaţional, au pătruns tocmai până la Tripoli, în

Liban, unde au asediat oraşul până când contele său creştin a căzut la învoială, promiţând drepturi comerciale pentru genovezi în schimbul ajutorului primit împotriva musulmanilor sirieni.[35] Realizările lui Henrico au fost puse în versuri de marele trubadur Peire Vidal, care se afla în anturajul său:

> El este darnic şi cutezător şi galant, steaua genovezilor, şi îi face pe toţi duşmanii lui să tremure, pe mare şi pe uscat… Şi dragul meu fiu, contele Henrico, şi-a învins toţi duşmanii şi e un adăpost sigur pentru prietenii săi, încât oricine doreşte poate să vină sau să plece, fără ezitare sau frică.[36]

Aşadar, atunci când urmăreau să-şi împlinească ambiţiile personale, piraţii genovezi încercau să obţină beneficii şi pentru oraşul natal, care era puţin probabil să-i abandoneze, dacă se considera că lucrează în interesul republicii.

Următoarea incursiune a lui Henrico, tentativa de a cuceri Creta, a venit ca urmare a prăbuşirii unei alte mari puteri din Mediterana. După moartea lui Manuel I Comnenul, din 1180, disputele privitoare la succesiune au consumat energiile politice ale aristocraţiei bizantine; aceste energii fuseseră epuizate, în plus, de o mare victorie militară a turcilor la Myriokephalon, în Asia Mică, în urmă cu patru ani, bătălie din care Manuel fusese norocos să scape cu viaţă.[37] Piraţii italieni şi-au stabilit baze în Marea Egee; insula Corfu a căzut în mâinile unui pirat genovez care putea acum să atace navele veneţiene care ieşeau din Marea Adriatică.[38] Pisanezii şi genovezii erau nerăbdători să se răzbune pe greci pentru masacrul concetăţenilor lor de la Constantinopol, din 1182, care a fost pomenit mai devreme în acest capitol.[39] Una din cele mai mari crime a fost comisă de piratul genovez Guglielmo Grasso, care era aliat cu un pirat din Pisa numit Fortis. După ce în 1187 au asediat insula Rhodos fără să suporte nici o consecinţă, au atacat o navă veneţiană trimisă de Saladin la Isaac Anghelos, împăratul bizantin; pe lângă ambasadorii lui Saladin, nava transporta animale sălbatice, diferite tipuri de lemn, metale preţioase şi un dar special de la sultan, un fragment din „adevărata cruce“. Piraţii i-au omorât pe toţi cei de pe vas, în afara unor negustori pisanezi şi genovezi, şi Fortis a pus mâna pe relicvă, urmând să străbată Marea Mediterană până la oraşul înconjurat de stânci Bonifacio, în sudul insulei Corsica, deţinută, la acea vreme, de conaţionalii lui pisanezi. Genovezii erau convinşi că erau mai îndreptăţiţi decât pisanezii să deţină adevărata cruce şi au atacat Bonifacio, capturând atât relicva, cât şi oraşul, pe care l-au păstrat în

continuare şi l-au folosit drept bază a operaţiunilor lor comerciale în nordul Sardiniei.[40] Protestele Apusului faţă de atacul asupra emisarilor lui Saladin au fost puţine, întrucât călătoria solilor săi era privită ca o dovadă că bizantinii şi conducătorii dinastiei Ayyubid erau aliaţi împotriva Regatului Ierusalimului.

Criza a tulburat profund Bizanţul pe toate fronturile. În sud-estul Europei, puterea bizantină era disputată de comandanţii războinici din Bulgaria şi Serbia. Membrii familiei Comnenilor, care pierduseră controlul asupra coroanei imperiale, şi-au înfiinţat state de sine stătătoare în Trebizonda (Trabzon), pe malul Mării Negre, şi în Cipru. Bizanţul era fragmentat chiar înainte de a fi cucerit. Când a fost plănuită o nouă cruciadă spre est, în 1202, s-a presupus că ţinta ei va fi baza puterii economice a lui Saladin, Alexandria. Dacă oraşul Alexandria putea fi capturat, putea fi, apoi, dat la schimb pentru oraşele pierdute ale regatului Ierusalimului, sau putea fi folosit ca avanpost de pe care să fie distrusă puterea dinastiei Ayyubid. Povestea celei de-a Patra Cruciade a fost spusă de multe ori: cum cruciaţii au închiriat vase din Veneţia; cum nu puteau plăti sumele care li s-au cerut, cum veneţienii i-au convins să captureze Zara (Zadar), pe coasta dalmată, în schimbul plăţii; cum cruciaţii au hotărât, apoi, să înainteze spre Constantinopol, în speranţa de a-l instala pe protejatul lor, Alexios Anghelos, pe tronul imperial; cum relaţiile dintre cruciaţi, în principal veneţieni, şi greci s-au răcit spre anul 1203, pe măsură ce ostilitatea faţă de Alexios creştea în rândul grecilor; cum Alexios IV a fost răsturnat şi cruciaţii au răspuns cu un asediu asupra oraşului Constantinopol; şi cum în aprilie 1204 marile ziduri ale cetăţii au fost escaladate şi oraşul socotit inexpugnabil a fost cucerit şi apoi prădat în câteva zile.[41] Veneţienii au umplut tezaurul bazilicii San Marco cu cupe incrustate cu pietre preţioase, ulcioare din cristal de stâncă, manuscrise iluminate şi cărţi cu coperte aurite, relicve ale sfinţilor şi alte obiecte minunate din prada luată din palatul imperial şi din marile biserici ale oraşului. Multe din aceste obiecte încă se află la bazilica San Marco, în special caii din bronz în mărime naturală de la Hipodromul din Constantinopol. Oraşul Sfântului Marcu era acum noul Constantinopol, dar şi noua Alexandrie.[42]

Cei care au avut cel mai mult de profitat de pe urma căderii Constantinopolului au fost veneţienii, care au pus stăpânire pe rutele comerciale ale Bizanţului şi puteau acum să-şi elimine rivalii după bunul lor plac. Imperiul era divizat:

Thessalonika şi dreptul asupra insulei Creta i-au fost acordate unui conducător cruciat, artistocratul Bonifaciu de Montferrat, din nord-vestul Italiei, în timp ce coroana cetăţii Constantinopol a ajuns la Balduin, contele de Flandra. Câţiva principi greci au continuat să reziste în Asia Mică, la Nikaia (Nicaea), şi în Balcanii de vest, la Epir. Împăratul Balduin trebuia să petreacă mult timp luptându-se cu bulgarii, resursele sale fiind limitate. Rămăşiţele statelor greceşti luptau din răsputeri să recupereze teritoriul din inima Bizanţului, iar imperiul latin de Constantinopol, sărăcit, a fost în cele din urmă dezmembrat de Mihail Paleologul, conducătorul oraşului Nikaia, care a recâştigat oraşul Constantinopol în 1261.[43] Veneţia, pe de altă parte, s-a autoproclamat „domn peste un sfert şi o jumătate dintr-un sfert din imperiul de Romania“ (adică Imperiul Bizantin). Partea veneţiană a crescut, cel puţin teoretic, când Bonifaciu, care se afla sub presiune, la fel ca împăratul Balduin, a hotărât să strângă 1 000 de mărci de argint din vânzarea insulei Creta republicii. El nu controla propriu-zis insula, aşa încât Veneţia trebuia să o ia în stăpânire. Veneţienii aveau motive bine întemeiate pentru a face acest lucru: insula se afla aşezată pe circuitul rutelor către est şi era o sursă de cereale, untdelemn şi vin, cunoscută deja negustorilor veneţieni.

Înainte ca veneţienii să treacă la fapte, Henrico, contele de Malta, a lansat un atac naval ambiţios asupra Cretei, urmărind să devină regele insulei, iar genovezii, care fuseseră excluşi de la prada celei de-a Patra Cruciade, îl susţineau în secret. În 1206, contele a ocupat Candia (Heraklion) şi paisprezece forturi de pe insulă. El a trimis, cu îndrăzneală, un sol la papa Inoceţiu III, cerând să fie făcut rege al Cretei, însă papa nu a fost de acord. Genova pretinsese că nu era implicată în proiectul măreţ al lui Henrico, dar a început să fie interesată direct începând cu 1208 şi îi furniza nave, oameni şi mâncare; nu după mult timp, genovezilor li s-au promis depozite, cuptoare, băi şi biserici în oraşele de pe insulă. După o primă reacţie, veneţienii au ripostat cu oameni şi armament: un membru al nobilei familii Tiepolo a fost numit duce de Creta, o funcţie care va servi adesea ca o perioadă pregătitoare pentru poziţia de doge al Veneţiei. Genovezii nu aveau chef de un război lung cu Veneţia şi au semnat un tratat în 1212, deşi a mai durat încă şase ani până să pună capăt pirateriei conţilor genovezi de Malta şi Siracuza.[44] După asta, Henrico şi-a oferit dezinvolt serviciile lui Frederic, rege al Siciliei şi

(începând cu 1220) sfânt împărat roman, devenind amiralul acestuia; braconierul ajunsese administratorul oficial al domeniului de vânătoare.

Importanţa acestui conflict scurt nu trebuie subestimată. Era prima mare confruntare între oraşele Genova şi Veneţia, care au devenit rivale de-a lungul rutelor ce duceau spre Acra – unde, aşa cum s-a văzut, s-au încăierat amarnic între 1256 şi 1261. Genovezii erau profund iritaţi de controlul veneţienilor asupra comerţului fostului Imperiu Bizantin, şi nu e de mirare că şi-au oferit ajutorul naval lui Mihail Paleologul atunci când acesta a recâştigat oraşul Constantinopol în 1261, în schimbul unor privilegii consistente. Dar după 1212 Creta a ajuns în mâinile veneţienilor şi aceştia s-au trezit stăpâni peste o populaţie greacă ce nu iubea deloc republica (a existat o mare revoltă în 1363). Pe de altă parte, Veneţia îşi asigurase liniile de aprovizionare în estul Mediteranei; treptat, grecii şi veneţienii au învăţat să coopereze şi s-a dezvoltat o cultură mixtă pe insulă, deoarece veneţienii se căsătoreau cu nativi din Creta – chiar şi graniţele dintre creştinii ortodocşi şi cei catolici au fost astfel estompate.[45]

IV

ÎN CIUDA ACESTOR INTERACŢIUNI LOCALE care se petreceau în Creta, e greu de estimat importanţa comunităţilor italiene în dezvoltarea culturală din Orientul latin sau din Mediterana. Au fost descoperite câteva manuscrise lămuritoare din Regatul Ierusalimului din secolul al XIII-lea, care dovedesc că artiştii din est împrumutau imagistica bizantină în moduri asemănătoare cu cei din Toscana sau Sicilia. Căderea Constantinopolului în 1204 a adus mai multe obiecte bizantine în vest, accentuând influenţa bizantină asupra artei italiene şi oferind, de asemenea, un mijloc prin care veneţienii interesaţi de textele clasice le puteau obţine şi studia.[46] Motivele islamice erau de interes doar ca decoraţiuni, şi apăreau pe clădirile din Veneţia şi din sudul Italiei, dar curiozitatea faţă de cultura care le produsese era foarte limitată. Interesul faţă de culturile orientale era mai mult de ordin pragmatic. În Constantinopol, în secolul al XII-lea, existau câţiva traducători pisanezi ale căror strădanii de a traduce lucrări din filozofia greacă au depăşit ceea ce probabil că reprezenta sarcina lor principală – traducerea corespondenţei oficiale către şi din Vest, în sau din latină. Iacob Pisanezul lucra ca interpret al împăratului Isaac Anghelos, în 1194.[47] Pisanezul

Maimon, fiul lui Wilhelm, al cărui nume ne indică obârşia mixtă, a ajutat la negocierile cu membrii dinastiei Almohad din Africa de Nord; secretarii pisanezi corespondau cu dinastia Almohad în arabă. Pisanezii au învăţat chiar şi câteva lecţii utile de contabilitate, din Africa de Nord. Negustorul pisanez Leonardo Fibonacci a trăit o vreme în Bougie şi a scris un tratat renumit despre cifrele arabe, la începutul secolului al XIII-lea.[48] Dar conservatorismul înnăscut al notarilor a făcut ca socotelile să rămână o sarcină obositoare, efectuată în cifre romane.

Căile comerciale mediteraneene au transportat o serie de idei noi care urmau să aprindă sudul Franţei pentru mai multe zeci de ani, după 1209. În secolul al XI-lea, împăraţii bizantini au înăbuşit permanent erezia bogomilismului, care predica o viziune dualistă asupra universului, în care un Dumnezeu bun al unei împărăţii spirituale se lupta cu Satan, care stăpânea peste lumea cărnii. Istoricii au căutat să arate cum cruciaţii care treceau prin Constantinopol în timpul Primei şi celei de-a Doua Cruciade, sau negustorii italieni din Pisa şi din alte părţi, au luat contact cu aceşti bogomili şi au dus mai departe credinţa lor, în Europa, unde s-a transformat în erezia catară din Languedoc, în secolul al XII-lea.[49] Catarii italieni, în general mai moderaţi în doctrina lor, păreau să fi ajuns sub influenţa ereticilor din Balcani, care-şi propagau ideile peste Marea Adriatică, prin Dubrovnik şi localităţile învecinate. Cu toate acestea, dificultatea în ceea ce priveşte teza că aceste idei au ajuns în vestul Europei pe principalele rute maritime comerciale este că ideile nu au prins rădăcini în oraşe-port: Montpellier era un centru important al comerţului mediteraneean, dar era considerat, în general, lipsit de eretici; la fel, e foarte greu să găseşti catari genovezi. Genovezii şi veneţienii nu se prea potrivesc profilului catar. Genovezii erau prea ocupaţi să facă bani şi să se grijească de nevoile trupeşti – *Genuensis, ergo mercator*, cum se spunea, adică „genovez, deci negustor“.

7
Negustori, mercenari şi misionari
1220–1300

I

PRĂBUŞIREA IMPERIILOR din Mediterana centrală şi de est a coincis cu dezintegrarea stăpânirii dinastiei Almohad, în vestul îndepărtat. Califii şi-au pierdut entuziasmul pentru doctrinele extremiste ale sectei Almohad şi au fost acuzaţi că au trădat principiile mişcării lor. În urma înfrângerii militare în faţa regilor creştini ai Spaniei, la Las Navas de Tolosa, în 1212, califul se spune că ar fi fost strangulat de unul din sclavii săi. Teritoriile dinastiei Almohad din Spania şi Tunisia au ajuns în mâinile unei noi generaţii de regi locali, care recunoşteau doar de formă doctrina Almohad. Conducătorii dinastiei Hafsid, care au luat în stăpânire oraşul Tunis, s-au autoproclamat succesori la califatul deţinut de secta Almohad, deşi au făcut acest lucru mai mult ca să-şi afirme legitimitatea, decât dintr-un sentiment de devotament faţă de doctrinele Almohad. Dinastia berberă a Marinizilor a înlăturat stăpânirea sectei Almohad în Maroc, la mijlocul secolului al XIII-lea, după o luptă lungă. În acelaşi timp, dinastia Nasrid s-a instalat la Granada, unde avea să stăpânească până în 1492; a aderat strict la islamul sunnit, nu la doctrina sectei Almohad. În secolul al XIII-lea a avut loc o transformare majoră în vestul Mediteranei, dominat de creştini: rivalitatea dintre Pisa şi Genova asupra stăpânirii apelor din jurul insulelor Corsica şi Sardinia a culminat cu înfrângerea oraşului Pisa în bătălia de la Meloria şi cu pierderea insulei Elba, bogată în fier, în 1284.[1] Deşi pisanezii încă nu pierduseră controlul asupra porţiunilor mari din Sardinia pe care le stăpâneau, ba chiar au recuperat insula Elba, a apărut un nou rival pentru Pisa şi Genova: nu o republică maritimă, ci un grup de oraşe conduse de Barcelona şi susţinute de forţa din ce în ce mai mare a regelui de Aragon, conte de Catalonia, Iacob I „Cuceritorul".

Interesul pentru Mediterana al regilor Aragonului nu s-a făcut simţit până în secolul al XIII-lea. Conducători ai unui regat mic, muntos, care a răsturnat numai emiratul musulman de Zaragoza, în 1118, ei investeau multă energie în încercările de a se amesteca în regatele creştine Castilia şi Navarra. Dar în 1134 regele Alfonso de Aragon, „cel Bătăios“, a murit, nelăsând nici un urmaş; fratele lui, un călugăr, a fost obligat să renunţe la sihăstrie şi să zămislească un copil. A avut o fiică ce s-a măritat, în cele din urmă, cu contele de Barcelona. În consecinţă, ţinutul Barcelonei şi Regatul Aragonului au rămas unite începând cu mijlocul secolului al XII-lea, dar unitatea lor era una personală, reprezentată de conducător, care a rămas conte (aflat, teoretic, sub suzeranitatea regelui Franţei) în Catalonia, şi rege numai în ţinutul muntos al Aragonului. Mai mult decât atât, atenţia contelui de Barcelona era abătută de conflictele regionale din Catalonia, unde el era, în cel mai bun caz, primul între egali. Cu toate acestea, orizontul contelui se întindea dincolo de Catalonia, pentru că avea mai mulţi aliaţi şi vasali de partea cealaltă a Munţilor Pirinei, în Languedoc şi Roussillon. În 1209, implicarea contelui-rege de Aragon-Catalonia (aşa cum e numit adesea) în afacerile din sudul Franţei a determinat atragerea lui în marea cruciadă promovată de papalitate împotriva ereticilor catari, Cruciada Albigensiană. Deşi câţiva dintre vasalii din sudul Franţei au fost acuzaţi de a fi protejat ereticii, sau chiar de a fi eretici ei înşişi, contele-rege Petru II a acordat prioritate obligaţiilor lui de suzeran şi a venit în ajutorul lor împotriva armatei invadatoare din nordul Franţei, condusă de Simon de Montfort; Petru a fost omorât în bătălia de la Muret, lângă Toulouse, în 1213, lăsând un tânăr moştenitor,

Iacob, în Montpellier; aceste evenimente au destabilizat şi mai mult Catalonia.[2]

Barcelona încă era, pe vremea lui Beniamin din Tudela, „o cetate mică şi frumoasă“, deşi el subliniază că în jurul anului 1160 era vizitată de negustori din Italia şi din toată Mediterana.[3] Totuşi, acest moment era o scădere în evoluţia Barcelonei, pentru că dacă vreun oraş spaniol de pe coasta Mediteranei păruse în secolul al XI-lea că se afla pe punctul de a se dezvolta foarte mult, acesta era Barcelona, locuit de creştini.[4] Sub conducerea conţilor săi activi şi războinici, care îşi petreceau timpul ameninţând şi atacând regatele musulmane împrăştiate în sudul Spaniei, oraşul primea un tribut bogat, furnizând aur economiei şi încurajând oamenii de afaceri prosperi, precum Ricart Guillem, să investească în vii, livezi şi alte proprietăţi din partea vestică a oraşului (aproape de zona modernă La Rambla). Ricart, fiul unui castelan, era în plină ascensiune în Barcelona: a luptat împotriva dificilului mercenar El Cid, în 1090, şi s-a dus în Zaragoza musulmană să schimbe argint pe aur. Dar această perioadă de înflorire a Barcelonei a fost scurtă şi a fost urmată de un îngheţ lung; plăţile tributului au încetat la sfârşitul secolului al XI-lea, după ce dinastia Almoravizilor s-a instalat în sudul Spaniei.[5] Apoi, odată cu ascensiunea oraşelor Pisa şi Genova, Barcelona a fost marginalizată pentru că era localizată puţin mai departe de rutele străbătute de navele italiene când se îndreptau spre minunatele regiuni Ceuta şi Bougie: acestea preferau să coboare pe lângă Mallorca şi Ibiza şi să ia contact cu coasta iberică la Dénia, pe pintenul de uscat aflat puţin mai la sud de Valencia. Barcelona nu avea un port bun; portul excelent pe care-l vedem azi este o construcţie modernă. Catalanii trebuiau încă să se bazeze pe flota genoveză când armata lor a atacat Tortosa, în 1148. Cu toate acestea, catalanii au început să-şi construiască propriile flote mici, ridicând un şantier naval lângă Poarta Regomir din Barcelona, intrarea sudică a oraşului, unde drumul care cobora de la catedrală dădea către plajă (această zonă se află acum în interiorul oraşului, în partea de sud a „Cartierului Gotic“).[6] Barcelona era, de asemenea, o capitală, în care palatul contelui-rege domina cartierul de nord-est. Pentru că, deşi Barcelona a avut un sistem de guvernare stabil, nu a fost niciodată o republică liberă, iar întemeietorii oraşului nu au avut libertatea de mişcare pe care o aveau pisanezii şi genovezii.[7] Dar acesta era unul din factorii care au determinat succesul Barcelonei.

În secolul al XIII-lea, interesele patricienilor şi cele ale contelui-rege începeau să coincidă tot mai mult. Cu toţii începuseră să devină conştienţi de beneficiile comerţului internaţional pe mare şi ale campaniilor navale pe ţărmul celălalt al Mării Mediterane.

II

ÎN DECURSUL PERIOADEI LUNGI în care Iacob I a fost minor, nefiind prezent în oraşul mamei sale, Montpellier, marii seniori catalani s-au încăierat între ei: chiar şi aşa, drepturile regale nu erau complet subminate, pentru că printre susţinătorii lui Iacob se numărau aristocraţi precum contele de Roussillon, care considera că apărarea autorităţii regale îi va consolida propria lui poziţie. În jurul anului 1220, tânărul rege era nerăbdător să devină cunoscut ca erou cruciat. A reluat vechile planuri de cucerire a cetăţii Mallorca, locuită de musulmani, care fusese stăpânită pentru puţină vreme de strămoşul lui, Ramon Berenguer III, în 1114, datorită ajutorului naval primit de la pisanezi. De această dată însă, regele a propus să atace Mallorca cu o flotă compusă din navele supuşilor săi. Căci genovezii şi pisanezii erau instalaţi confortabil în Mallorca, unde aveau baze comerciale, aşa că nu erau interesaţi de planurile lui.[8] Regele a început prin a-şi consulta supuşii la un banchet mare, în Terragona, oferit de un important proprietar de corăbii, Père Martell; acesta a lăudat expediţia ca fiind justă şi profitabilă:

> Aşa că purcede, considerăm că e drept să cucereşti insula pentru două motive: primul, că şi tu, şi noi vom avea o putere mai mare; celălalt, că cei ce vor auzi de cucerire vor crede că e o minune să poţi să iei pământuri şi un regat în mijlocul mării, unde a binevoit Domnul să-l pună.[9]

Din acel moment, a fost clar că interesele regeluişi ale negustorilor coincideau.

Pe lângă navele catalane, regele Iacob mai putea mobiliza şi resursele oraşului Marsilia, deoarece conţii din Provenţa erau membrii unei ramuri mai mici a dinastiei de Barcelona. În mai 1229, a adunat 150 de vase mari, alături de mult mai numeroase nave mici. Iacob susţinea că „toată marea părea albă de pânze de corabie, atât era de mare flota“.[10] După o traversare dificilă, catalanii şi aliaţii lor au debarcat şi au capturat, până la sfârşitul anului, capitala, Madina Mayurqa (pe care catalanii o numeau Ciutat de Mallorca, Palma modernă). Oraşele catalane, precum şi Marsilia şi Montpellier, au fost recompensate pentru ajutorul lor prin

acordarea unor proprietăţi urbane şi terenuri în afara zidurilor cetăţii. Fiind conştient de sensibilitatea genovezilor şi a pisanezilor, regele a acordat privilegii comerciale negustorilor italieni din Mallorca, deşi ei se opuseseră expediţiei sale. Aceste gesturi au pus bazele dezvoltării comerciale a oraşului Ciutat de Mallorca. Cu toate acestea, au mai trecut multe luni până când regele a putut să pună stăpânire pe restul insulei. În 1231, Iacob a determinat insula Menorca să se predea printr-o înşelătorie: şi-a adunat trupele în estul Mallorcăi, astfel încât să poată fi în raza vizuală a celor din Menorca, iar în timpul nopţii fiecărui soldat i s-au dat două torţe, aşa încât musulmanii din Menorca, văzând flăcările în depărtare, au fost convinşi că o armată uriaşă era gata să-i atace şi au trimis un mesaj de capitulare. Au plătit apoi un tribut anual în schimbul garantării dreptului de a se autoguverna şi de a practica islamul.[11] Insula Ibiza a fost cucerită în 1235, într-o expediţie privată aprobată de rege, dar organizată de episcopul de Tarragona.

Aşa cum o arată cucerirea insulei Ibiza,Iacob era puţin interesat de afacerile interne ale acestor insule. El a fost bucuros să predea conducerea insulei Mallorca în mâinile unui principe iberic, Pedro de Portugalia, în schimbul unor teritorii de importanţă strategică în Munţii Pirinei, aupra cărora Pedro avea dreptul. Iacob îşi concentra încă atenţia mai mult spre uscat, decât spre mare. Totuşi, consecinţa campaniei lui în Mallorca a fost că Insulele Baleare au devenit brusc un avanpost al navelor creştine, iar Iacob şi-a sărbătorit victoria redând faptele sale într-o autobiografie, prima astfel de lucrare scrisă de un rege medieval care ni s-a păstrat. Era scrisă în catalană, o limbă pe care negustorii şi cuceritorii o purtau acum peste mare şi pe coasta spaniolă, la Mallorca, şi apoi, când Iacob a cucerit Valencia în 1238, în acest nou teritoriu creştin aflat sub stăpânirea sa. La sfârşitul vieţii, întrucât regele avea doi fii, a decis să-i ofere celui mai mare, Petru, regiunile Aragon, Catalonia şi Valencia, dar a creat un regat extins al insulei Mallorca pentru mezinul său, Iacob. Acest nou regat, care a durat din 1276 până în 1343, includea teritorii valoroase pe care Iacob le stăpânea pe partea franceză a Munţilor Pirinei: Roussillon, Cerdagne şi Montpellier, un centru comercial important care lega Mediterana de nordul Franţei. În mod premeditat sau nu, el crease un regat care avea să trăiască de pe urma mării.

Cuceririle au ridicat următoarea problemă: ce era de făcut cu populaţia musulmană. Iacob îi considera pe musulmani o valoare economică. În Mallorca, mulţi au rămas, supuşi

conducătorilor creştini. Comunitatea musulmană s-a disipat încet, unii emigrând, alţii convertindu-se. Asta nu a făcut ca regiunea să rămână pustie: creştinii au migrat pe ţărmul celălalt al mării, fie din Catalonia, fie din Provenţa, şi structura populaţiei insulei s-a schimbat rapid, aşa încât, prin anul 1300, musulmanii reprezentau o minoritate înconjurată.[12] Pe de altă parte, în Valencia, regele a încercat să se prezinte ca un rege creştin peste un regat musulman: deşi centrul oraşului Valencia era lipsit de musulmani, s-a dezvoltat o suburbie musulmană înfloritoare şi, de la un hotar la altul al vechiului regat musulman de Valencia, comunităţilor musulmane li se garanta dreptul de a-şi urma propriile legi şi propria religie şi chiar (aşa cum s-a întâmplat şi în Menorca) de a le interzice evreilor şi creştinilor să se stabilească în micile lor oraşe şi sate. Acestea erau centre de producţie importante, adesea specializate în recoltele şi meşteşugurile aduse de arabi în vest, la începuturile cuceririlor islamice: ceramică, cereale (inclusiv orez), fructe uscate şi stofe de calitate erau disponibile şi le aduceau regelui şi proprietarilor nobili un venit valoros obţinut din impozitul pe comerţ, desfăşurat pe uscat sau pe ţărmul celălalt al Mării Mediterane.[13] Acordurile de capitulare care le-au fost oferite musulmanilor uneori abia dacă indicau că fuseseră învinşi; sunau aproape ca nişte tratate între egali.[14] Dar asta părea o metodă bună de a asigura stabilitatea, cel puţin până când musulmanii din Valencia s-au revoltat şi le-au fost impuse condiţii mai severe, în jurul anului 1260. Toleranţa regală era reală, dar condiţionată şi fragilă.

Iacob a văzut un potenţial aparte în evrei, chiar dacă majoritatea comunităţii evreieşti din Barcelona nu era prea interesată de comerţul maritim (sau, contrar stereotipurilor simpliste, de cămătărie).[15] Regele i-a invitat pe evreii din Catalonia, Provenţa şi Africa de Nord să se stabilească în Mallorca. El avea mai ales în vedere un anume evreu din Sijilmasa, oraşul din extremitatea nordică a Saharei unde soseau multe caravane care aduceau aur extras din cotitura fluviului Niger. Acesta era Solomon ben Ammar, un om activ în comerţ şi finanţe în preajma anului 1240, care a intrat în posesia unei proprietăţi în Ciutat de Mallorca. Un astfel de personaj putea să pătrundă cu uşurinţă pe piaţa din Africa de Nord, transformând Mallorca într-un pod între Catalonia şi Mediterana islamică. La fel ca mulţi alţi evrei din Spania, avea avantajul că vorbea fluent limba arabă. Aşadar nu este o coincidenţă că, pe parcursul secolului

următor, evreii şi cei convertiţi de la iudaism care locuiau în Mallorca au înfiinţat ateliere cartografice care utilizau informaţiile geografice exacte ce proveneau atât din surse musulmane, cât şi creştine, şi au produs faimoasele portulane, hărţi care uimesc prin acurateţea detaliilor cu care trasează coastele Mediteranei şi mările din depărtare.[16]

Pe teritoriul Spaniei, întâlnirea dintre cele trei religii avraamice a luat diferite înfăţişări. În Toledo, departe de coasta mării, pe teritoriul regatului Castiliei, regele Alfonso X susţinea traducerea textelor scrise în limba arabă (inclusiv lucrări greceşti traduse în arabă), folosind intermediari evrei. Pe ţărmurile Mării Mediterane, astfel de activităţi erau mai limitate. Două întrebări esenţiale îl frământau pe Iacob I de Aragon: una de natură practică – cum să păstreze controlul asupra unei populaţii musulmane care putea deveni combatantă, în Valencia şi în alte teritorii pe care le stăpânea; şi una de natură religioasă– dacă şi cum să le ofere supuşilor săi evrei şi musulmani posibilitatea de a se converti la creştinism. Din moment ce avea beneficii enorme din impozitele speciale impuse acestor comunităţi, regele se confrunta cu aceeaşi dilemă pe care o avuseseră primii cuceritori musulmani ai ţărmului sudic al Mediteranei: prea multe convertiri la creştinism ar fi aruncat în aer sistemul de impozitare. Aşa că, atunci când insista ca supuşii săi evrei să meargă la sinagogă să asculte predicile ţinute de călugării misionari, era bucuros, în taină, că ei preferau să-i plătească o taxă specială pentru a fi scutiţi de aceste cerinţe. Şi totuşi, a făcut un gest public de susţinere a călugărilor misionari. Ramon de Penyafort, magistru general al Ordinului Dominican, acorda prioritate misiunilor adresate evreilor catalani şi musulmanilor din Africa de Nord. Una din marile lui realizări a fost crearea şcolilor de limbi străine, unde misionarii puteau să înveţe arabă şi ebraică la cel mai înalt nivel şi puteau să studieze Talmudul şi *hadith*-ul, astfel încât să-i poată combate pe rabini şi pe imami pe teritoriul lor.[17] În 1263, regele Iacob a fost gazda unei dezbateri publice în Barcelona, la care eminentul rabin Nahmanides, din Girona, şi Pavel Creştinul, un evreu convertit, au polemizat puternic asupra venirii lui Mesia; fiecare tabără pretindea că avea dreptate, dar Nahmanides ştia că din acel moment era un om urmărit şi că va fi nevoit să părăsească Catalonia. Fugind la Acra, el şi-a pierdut inelul cu sigiliu pe plajă. Acesta a fost găsit şi se află azi expus la Muzeul Israelului din Ierusalim.[18]

Ceva din specificul întâlnirilor de zi cu zi între oameni de religii diferite se poate simţi dintr-o relatare a unei a doua

dezbateri, mai mică, între un evreu şi un vestit negustor genovez, Ingheto Contardo, care a avut loc în depozitul genovez din Mallorca, în 1286. Se obişnuia ca un rabin din partea locului să vină în loggia genoveză pentru a polemiza cu partenerul său genovez. Contardo nu-l trata pe rabin ca pe un duşman, ci ca pe un prieten care avea nevoie de luminare şi mântuire. El a spus că, dacă ar întâlni un evreu care îngheaţă de frig, ar accepta fără discuţie să dea jos o cruce din lemn, să o rupă în bucăţi şi să-i dea foc pentru a face căldură.[19] Evreul l-a luat pe Contardo peste picior cu următoarea întrebare: dacă Mesia a venit, de ce lumea se afla în război, şi de ce genovezii se luptau atât de aprig cu pisanezii? Această perioadă de conflict înverşunat ne oferă un fundal pe care putem încerca să înţelegem evoluţia unui cabalist fermecător care a călătorit în susul şi în josul Mediteranei şi care avea cunoştinţe despre misticismul creştin şi musulman: Abraham ben Samuel Abulafia, născut în Zaragoza în anul ebraic 5000 (1239–1240).[20] Abulafia era preocupat de Apocalips – tema unui Mesia care s-ar fi putut revela în prezenţa papei fusese pomenită şi în dezbaterea de la Barcelona, din 1263.[21] El a călătorit de la un capăt la altul al Mediteranei. Plecând din sudul Italiei, a încercat să pătrundă dincolo de Acra în 1260, dar drumul său prin Ţara Sfântă până la râul legendar Sambatyon, unde locuiau cele Douăsprezece Triburi Pierdute ale lui Israel, a fost blocat de luptele dintre franci, musulmani şi mongoli. Abulafia s-a întors la Barcelona, dar a pornit cu nerăbdare la drum din nou, în jurul anului 1270, predicându-şi învăţăturile în oraşele Patras şi Teba din Grecia, stârnind mânia evreilor din Trani, în sudul Italiei, şi îndreptându-se către curtea papală, unde intenţiona să destăinuie misiunea sa mesianică, în tot acest timp scriind cărţi profetice. În scrierile sale a dezvoltat un sistem cabalistic specific, extatic, caracterizat prin credinţa lui că literele alfabetului ebraic puteau fi folosite, în combinaţii elaborate, pentru a construi o cale spirituală către Dumnezeu. Era convins că putea să arate cum sufletul, cufundat în contemplarea lui Dumnezeu, îşi va părăsi înfăţişarea materială şi va participa la strălucirea inefabilă a lui Dumnezeu. Din fericire pentru el, papa a murit cu câteva zile înainte de audienţa programată şi (după o lună petrecută în închisoare, când a reuşit numai să-i zăpăcească pe temnicerii lui franciscani) s-a întors în sudul Italiei şi în Sicilia, înconjurat de ucenicii lui devotaţi; ultima lui apariţie a fost pe insula Comino, dintre Malta şi Gozo, în 1291, o perioadă în care era periculos să trăieşti în acele ape.

Viaţa lui Abulafia demonstrează cum ideile religioase radicale erau diseminate prin călătoriile pe apele Mediteranei, câteodată promovate chiar de reformator, altă dată de adepţii lui. Existenţa lui ne arată, de asemenea, cum erau împărtăşite între mistici ideile despre cum să te apropii de Dumnezeu şi cum se făceau schimburi de idei între adepţii tuturor religiilor revelate. Un autor şi misionar catalan prolific, Ramon Llull (1232–1316), a încercat să pună laolaltă credinţele comune ale evreilor, creştinilor şi musulmanilor, propriile lui teorii mistice şi teologia Ordinului Sfintei Treimi, şi a creat un sistem sau o „Artă“ pe care a promovat-o de-a lungul Mediteranei, în călătorii la fel de ambiţioase precum cele făcute de Abraham Abulafia. Llull provenea din ramura de Mallorca a unei familii respectate din Barcelona; în noua societate creată în Mallorca, a prosperat drept curtean regal, dar susţinea că dusese o viaţă de păcat şi depravare; o experienţă mistică pe Muntele Randa din Mallorca, în 1274, l-a convins că trebuie să-şi folosească talentul pentru a converti necredincioşii.[22] A încercat să înveţe arabă şi ebraică şi a înfiinţat o şcoală de limbi străine pentru misionari, la Miramar, în munţii de pe insula Mallorca. A alcătuit sute de cărţi şi a vizitat Africa de Nord de câteva ori (doar pentru a fi expulzat deoarece l-a atacat pe Profet), dar nu există nici o dovadă că a convertit vreodată pe cineva. Poate că„Arta“ lui era prea complicată pentru toată lumea, în afara unui grup restrâns de adepţi. Pentru a explica această „Artă“, putem s-o considerăm o încercare de a clasifica tot ceea ce există şi de a înţelege relaţiile dintre aceste categorii. Astfel, el defineşte nouă „absoluturi“ (deşi numărul variază în lucrările sale), care includeau Bunătatea, Măreţia, Puterea şi Înţelepciunea, şi nouă „relativităţi“, cum ar fi Începutul, Mijlocul şi Sfârşitul. Abundenţa de coduri, diagrame şi simboluri fac cărţile lui să pară impenetrabile la prima vedere, deşi a scris, de asemenea, povestiri pe tema convertirii, adresându-se unui public mai larg.[23]

Llull era diferit de ceilalţi misionari creştini pentru că afirma că evreii, creştinii şi musulmanii venerau acelaşi Dumnezeu, şi s-a opus curentului tot mai puternic de a-i considera pe rivalii creştinătăţii adepţii lui Satan. În a sa *Carte a păgânului şi a celor trei înţelepţi* a oferit o descriere în general corectă şi bine informată a credinţelor iudaismului, creştinismului şi islamului şi i-a permis unui interlocutor evreu să aducă dovezile existenţei lui Dumnezeu. Cartea lui susţine că „la fel cum avem un singur

Dumnezeu, un singur Creator, un singur Domn, ar trebui să avem şi o singură credinţă, o singură religie, o singură sectă, un singur fel de a-L iubi şi a-L respecta pe Dumnezeu, şi ar trebui să ne iubim şi să ne ajutăm unul pe altul".[24] A încercat să pună în practică ceea ce predica. A scris un ghid scurt pentru negustorii care vizitau Alexandria şi alte teritorii musulmane, precizând cum ar trebui aceştia să se angajeze în discuţie cu locuitorii în legătură cu meritele comparative ale creştinătăţii şi ale islamului. Dar negustorii erau mult mai interesaţi să se angajeze în discuţii despre preţul piperului; în plus, ştiau că orice critică adusă islamului putea să determine arestarea sau deportarea lor, sau chiar execuţia. Prima încercare a lui Llull de a traversa marea de la Genova în Africa, în 1293, a eşuat deoarece până şi el şi-a pierdut curajul. Îşi încărcase deja toate cărţile şi alte bunuri pe corabie când a fost paralizat de frică şi a refuzat să ridice ancora, indignându-i pe cei care fuseseră impresionaţi de vorbele lui frumoase. Totuşi, curând după aceea, a pornit, într-adevăr, spre Tunis, şi acolo i-a anunţat pe musulmani că era dispus să se convertească la credinţa lor dacă puteau să-l convingă de adevărul ei – un şiretlic pentru a-i atrage în dezbatere. Disputele sale verbale au atras atenţia sultanului şi a fost îmbarcat pe o corabie genoveză, cu porunca fermă să nu se mai întoarcă niciodată, altfel urmând să fie condamnat la moarte. Astfel de ameninţări la adresa misionarilor îi făceau adesea să viseze la martiriu.[25] După ce a propovăduit învăţăturile sale la Napoli şi în Cipru, Llull s-a întors în Africa de Nord în 1307, de data aceasta la Bougie, ducându-se în piaţă să denunţe islamul. Când a fost arestat, le-a spus autorităţilor: „adevăratul rob al lui Hristos, care a trăit adevărul credinţei catolice, nu se va teme de pericolul morţii fizice, când poate câştiga harul vieţii spirituale pentru sufletele necredincioşilor". Totuşi, Ramon Llull câştigase simpatia negustorilor genovezi şi catalani, care aveau ceva influenţă la curte şi au avut grijă să nu fie executat. S-a întors la Tunis în 1314, într-o vreme când sultanul urma o stratagemă tradiţională: pentru a-şi întări poziţia în faţa rivalilor, căuta sprijinul catalanilor şi a lansat zvonul că era interesat să se convertească la creştinism. Aşa că Llull a fost în sfârşit primit cu braţele deschise, dar era bătrân şi probabil că a murit pe o corabie care se întorcea la Mallorca, în primăvara lui 1316.[26]

Sultanul era mai interesat de mercenari decât de misionari. Armata catalană i-a sprijinit pe conducătorii din Magreb, dar şi regii de Aragon apreciau prezenţa lor: au

oferit o garanţie că sultanii din Africa de Nord nu vor fi înşelaţi de rivalităţile crâncene care, aşa cum se va vedea, zguduiau monarhiile creştine din vestul Mediteranei, la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea. Unii mercenari, cum era Henric, prinţul de Castilia, erau aventurieri care nu reuşiseră să îşi asigure teritorii în Europa.[27] Acesta nu era un fenomen nou. Către sfârşitul secolului al XI-lea, papa Grigore VII trimisese scrisori împăciuitoare emirilor din nordul Africii în speranţa că vor avea în vedere necesităţile religioase ale soldaţilor creştini din armatele musulmane. În Spania, creştinii intrau în armatele musulmane şi musulmanii intrau în cele creştine. Totuşi, prin anul 1300, mercenarii făceau parte dintr-o strategie mai amplă care a transformat teritoriile din Africa de Nord în protectorate virtuale ale regatului de Aragon-Catalonia.

III

UN ALT DOMENIU în care catalanii erau specialişti era navigaţia. Pe la sfârşitul secolului al XIII-lea, navele catalane aveau o reputaţie bună în privinţa siguranţei şi fiabilităţii; dacă un negustor era în căutarea unei corăbii, să zicem în Palermo, pe care să-şi încarce marfa, ştia că ar fi bine să aleagă un vas catalan, precum nava trainică *Sanctus Franciscus*, deţinută de Mateu Oliverdar, care se afla acolo în anul 1298.[28] Dacă genovezii preferau să împartă dreptul de proprietate asupra corăbiilor lor, catalanii deţineau adesea o navă în întregime. Ei închiriau spaţiul de pe vas negustorilor de grâu sau comerciaţilor de sclavi din Toscana şi căutau oameni de afaceri bogaţi, care să fie interesaţi să năimească toată nava, sau o parte din ea.[29] Proprietarii de corăbii şi negustorii din Barcelona se strecurau în locuri pe care italienii le dominau de mult timp. În jurul anului 1270, văduva din clasa de mijloc Maria de Malla, din Barcelona, făcea comerţ cu Constantinopolul şi Marea Egee, trimiţându-şi fiii să aducă mastic (ţinut la mare preţ ca gumă de mestecat); ea exporta ţesături fine în Orient, inclusiv pânzeturi de la Châlons, din nordul Franţei. Marea specialitate a familiei de Malla era comerţul cu blănuri, inclusiv blănuri de lupi şi de vulpi.[30] Catalanilor li s-a acordat dreptul de a înfiinţa *fonduk*-uri conduse de propriii lor consuli în Tunis, Bougie şi în alte oraşe din Africa de Nord. Se făceau profituri mari de pe urma consulatelor din străinătate. Iacob I a fost indignat când a descoperit, în 1259,

ce mică era chiria plătită lui de consulul catalan din Tunis şi imediat a triplat-o.[31] O altă ţintă a expansiunii catalane era Alexandria; în preajma anului 1290, familia de Malla era acolo în căutare de seminţe de in şi de piper. În secolul al XIV-lea, regele Iacob II de Aragon a încercat să-l convingă pe sultanul Egiptului să-i acorde autoritate protectoare asupra unor locuri sfinte creştine din Palestina, iar sultanul i-a promis relicve ale Patimilor lui Hristos dacă va trimite „nave mari încărcate cu multe mărfuri".[32] Papalitatea, cu sprijinul aparent al regelui de Aragon, a încercat să interzică comerţul intens al catalanilor şi italienilor în Egipt; cei care făceau comerţ cu duşmanii musulmani urmau să fie excomunicaţi. Dar regele a avut grijă ca doi stareţi catalani să decidă cine putea să-i graţieze pe negustorii care făceau afaceri în Egipt, în urma plăţii unei amenzi exorbitante. Aceste amenzi s-au transformat într-un impozit pe comerţ şi produceau venituri consistente: în 1302, impozitele din comerţul cu Alexandria însumau aproape jumătate din veniturile din Catalonia, înregistrate, ale regelui. Departe de a interzice comerţul, regii de Aragon au devenit complici în desfăşurarea lui.[33]

Catalanii voiau, bineînţeles, să conteste monopolul italienilor asupra comerţului cu mirodenii din Orient. Cu toate astea, adevărata lor putere stătea în reţeaua pe care o creaseră în vestul Mediteranei. Catalanii, pisanezii şi genovezii se îmbulzeau pe străzile spaţiosului cartier al străinilor din Tunis, o zonă de concesiune plină de *fonduk*-uri, taverne şi biserici. Accesul la porturile din Africa de Nord însemna acces la rutele aurifere care traversau Sahara; în aceste teritorii, catalanii aduceau pânză de in şi ţesături de lână din Flandra şi din nordul Franţei, şi, pe măsură ce propria lor industrie textilă s-a dezvoltat, după 1300, exportau ţesături de bună calitate din Barcelona şi Lleida. Aduceau, de asemenea, sare, care se găsea din plin pe insula catalană Ibiza, în sudul Sardiniei şi în vestul Siciliei, dar lipsea în deşerturile din sud şi uneori era folosită acolo ca valută în sine. Pe măsură ce Barcelona începuse să prospere, în secolul al XIII-lea, ei trebuiau să aibă grijă să fie suficiente provizii de mâncare pentru un oraş în dezvoltare. Imediat Sicilia a devenit centrul comerţului lor cu grâu, transportat în nave mari, încăpătoare, cu coca rotunjită, şi au avut atât de mult succes încât, din 1260, au început să aprovizioneze şi alte părţi din Mediterana cu grâu sicilian: Tunis, care nu şi-a revenit niciodată după devastarea regiunilor rurale din Africa de Nord de către triburile arabe,

în secolul al XI-lea; Genova şi Pisa, de la care ar fi aşteptat să-şi asigure singure proviziile; oraşele din Provenţa.[34] Un contract comercial din preajma anului 1280 stipula pur şi simplu ca nava *Bonaventura*, care fusese de curând în portul Palermo, să navigheze spre Agrigento, unde urma să fie umplută cu „atât de mult grâu cât poate suporta şi transporta corabia".

Catalanii s-au specializat şi într-un alt tip de transport: cel al sclavilor. Aceştia erau descrişi în diferite variante: „negri", „măslinii" sau „albi" şi erau în general musulmani prizonieri din Africa de Nord. Erau puşi la vânzare în Mallorca, Palermo şi Valencia şi trimişi să realizeze diverse treburi domestice în gospodăriile proprietarilor lor catalani sau italieni. În 1287, regele de Aragon a hotărât că locuitorii din Menorca erau vinovaţi de trădare, a declarat tratatul de capitulare din 1231 nul şi a invadat insula, înrobind întreaga populaţie, care a fost apoi împrăştiată în întreaga Mediterană – pentru o perioadă, a existat un excedent pe piaţa de sclavi.[35] Sclavii cei mai norocoşi şi cu cele mai bune relaţii urmau să fie răscumpăraţi de coreligionarii lor – musulmanii, evreii şi creştinii, cu toţii au strâns fonduri pentru răscumpărarea fraţilor lor, şi cele două ordine religioase, Ordinul Sfintei Treimi şi Ordinul Mercedarian, bine reprezentate în Catalonia şi Provenţa s-au specializat în răscumpărarea creştinilor care căzuseră în mâinile musulmanilor.[36] Imaginea tinerei femei agresate pe ţărmurile din sudul Franţei de corsari sarazini era o temă recurentă în romanele de dragoste medievale, dar catalanii erau gata să răspundă cu aceeaşi monedă; ei au pătruns cu forţa în reţelele comerciale mediteraneene, prin piraterie ca şi prin afaceri cinstite.

Între timp, navele din Mallorca asigurau un flux continuu de trafic spre Africa de Nord şi Spania. Un număr uimitor de autorizaţii emise corăbierilor care voiau să plece din Mallorca în 1284 ne arată că navele plecau de pe insulă aproape în fiecare zi a anului, chiar şi în mijlocul lui ianuarie, şi nu exista un sezon închis, chiar dacă afacerile erau mai dinamice în lunile calde. Unele din aceste nave erau vase mici numite *barque*, echipate cu mai puţin de o duzină de oameni, care puteau să se strecoare rapid pe mare, până pe Spania continentală, de nenumărate ori. Mai reprezentativă era o navă mai mare, *leny*, însemnând literal „lemn"; acestea erau mai potrivite pentru drumurile puţin mai lungi pe apă, către Africa de Nord.[37] Corăbierii din Mallorca au fost şi pionieri. În 1281, două nave genoveze şi

un vas din Mallorca au ajuns în portul Londra, unde negustorii din Mallorca au încărcat pe navă 267 de baloturi de lână englezească de cea mai bună calitate; mallorcanii au continuat să facă un comerţ regulat cu Anglia şi pe parcursul secolului al XIV-lea. Fenicienii nu avuseseră probleme în a trece prin Strâmtoarea Gibraltar, cu destinaţia Tartessos, dar navele medievale se luptau cu afluxul de apă din Atlantic şi cu ceaţa şi vânturile din faţă, dintre Gibraltar şi Ceuta. Se luptau, de asemenea, la propriu, cu stăpânii acestor ţărmuri – berberii marinizi în Maroc şi conducătorii dinastiei Nasrid din Granada, în sudul Spaniei. Acestea nu erau ape primitoare şi deschiderea rutelor navale din Mediterana era un triumf diplomatic şi în egală măsură unul tehnic. Lâna neprelucrată şi texturile flamande puteau fi acum aduse în Mediterana direct şi destul de ieftin din nord, ajungând în atelierele din Florenţa, Barcelona şi alte oraşe unde lâna era procesată şi textilele erau prelucrate. Alaunul, fixativul care se obţinea cel mai uşor de la Foceea, pe coasta Asiei Mici, putea fi transportat la atelierele de pânzeturi din Bruges, Ghent şi Ypres, evitându-se astfel călătoria lungă, anevoioasă şi costisitoare, pe uscat şi pe râu, prin estul Franţei sau al Germaniei. Navigarea pe Marea Mediterană şi pe Oceanul Atlantic a început încet, încet să fie legată, chiar dacă existau crize constante şi flotele de război ale catalanilor patrulau adesea strâmtorile. La începutul secolului al XIV-lea, constructorii de nave mediteraneeni imitau forma largă, rotunjită a corăbiilor nordice, vase mari de transport de mărfuri care cutreierau Marea Baltică şi Marea Nordului – au adoptat chiar şi numele lor, *cocka*. Şi pe coasta Marocului, navele catalane şi genoveze au descoperit pieţe pline de cereale, de care aveau atâta nevoie, şi unde locuitorii erau interesaţi să cumpere textile italieneşti şi catalane; în anii 1340, aceste nave pătrunseseră deja până în Insulele Canare, pe care negustorii din Mallorca au încercat (fără succes) să le cucerească.[38]

În mod previzibil, negustorii din Mallorca, supuşi regelui lor după 1276, au cerut să aibă proprii consuli şi propriile *fonduk*-uri. Acesta a fost unul din numeroasele motive de tensiune dintre cei doi fraţi, Petru de Aragon şi Iacob de Mallorca, ce împărţiseră regatul lui Iacob I. Marinarilor şi negustorilor nu le-a luat mult să exploateze aceste tensiuni. În 1299, un escroc pe nume Pere de Grau, care deţinea o navă, a fost acuzat că a furat o ladă cu scule de la un dulgher genovez în portul Trapani din vestul Siciliei. Ripostând prompt, Pere a afirmat că, de fapt, dulgherul îi furase o barcă

cu vâsle. Cazul a fost adus înaintea consulului catalan, dar Pere a criticat violent acest lucru: „acest consul nu are nici o jurisdicţie asupra cetăţenilor din Mallorca, doar asupra celor care se află sub stăpânirea regelui de Aragon“.[39] Pe cât de repede şi-au extins catalanii reţeaua comercială de-a lungul Mediteranei, pe atât de repede ameninţa să se fărâme în bucăţi.

IV

ACEASTĂ FRAGMENTARE s-a extins în toată Mediterana. La mijlocul scolului al XIII-lea, schimbările politice dramatice au schimbat încă o dată echilibrul regional de putere. Expediţiile cruciate au încercat să protejeze în zadar fâşia de coastă fragilă şi îngustă, condusă de la Acra, ce îşi spunea Regatul Ierusalimului. Cu cât acesta devenea mai mic, cu atât mai mult era disputat între grupurile de baroni, pentru că monarhia era foarte slăbită şi alte forţe religioase, inclusiv Comunele italiene şi Ordinele Militare ale Ospitalierilor şi Templierilor erau foarte puternice. Conducătorii din vest erau conştienţi de pericolul pe care-l reprezenta Egiptul pentru regat şi o serie de cruciade purtate pe mare aveau ca ţintă Egiptul: a Cincea Cruciadă a câştigat pentru puţin timp controlul asupra oraşului Damietta, în Delta Nilului, în perioada 1219–1221; Ludovic IX al Franţei a implicat, de asemenea, Damietta într-o cruciadă dezastruoasă, în 1248; în ambele ocazii, cruciaţii sperau să dea cuceririle lor egiptene la schimb pentru Ierusalim, sau chiar să conducă şi Egiptul şi Ţara Sfântă, un vis deşart. Cu toate acestea, atenţia regilor creştini a fost distrasă, încetul cu încetul, de la cruciade de conflictele care se desfăşurau mai aproape de casă, cum era lupta pentru Sicilia, care va fi discutată mai târziu în acest capitol. Era multă retorică legată de cruciade, dar se făceau puţine expediţii navale, şi după 1248 perioada expediţiilor la scară mare către Ţara Sfântă a luat sfârşit.[40] Comandanţi militari proveniţi din sclavi au preluat comanda în teritoriile conduse de dinastia Ayyubid, controlând Egiptul şi Siria din 1250 până în 1517; aceşti mameluci au prelungit aranjamentele comerciale stabilite între negustorii italieni şi stăpânirea egipteană, dar erau, în acelaşi timp, hotărâţi să şteargă de pe hartă Regatul Latin al Ierusalimului. Oraşul Acra a fost cucerit de mameluci în 1291 printr-un masacru îngrozitor, deşi mulţi refugiaţi s-au înghesuit pe ultimele nave care plecau şi au ajuns în siguranţă în Cipru. Acra a

dispărut ca centru al comerţului internaţional şi stăpânirea latină în est a fost încredinţată regatului Cipru.

Am văzut deja că o consecinţă a celei de-a Patra Cruciade a fost un regim franc slab în oraşul Constantinopol, pe care grecii din Nikaia l-au recuperat cu ajutor genovez în 1261 – răsplata pentru Genova constând în importante privilegii comerciale care includeau accesul la cerealele, sclavii, ceara şi blănurile de la Marea Neagră. A avut loc o schimbare violentă şi în Sicilia, unde Frederic II a reactivat şi a revigorat sistemul de guvernare normand; una din realizările lui a fost reconstrucţia flotei siciliene, pe care a lansat-o într-o campanie împotriva insulei Djerba din Africa de Nord, în 1235.[41] Când papalitatea s-a opus stăpânirii sale combinate, în Germania, Sicilia şi o parte din nordul Italiei, Frederic şi-a folosit flota cu folos, în 1241, capturând o întreagă delegaţie de cardinali şi episcopi care călătoreau la bordul unor nave genoveze spre Roma pentru a participa la un consiliu convocat de papă.[42] Ca o ironie, amiralul lui Frederic era un alt genovez, Ansaldo de' Mari, pentru că genovezii erau împărţiţi între a-i oferi sprijin şi a i se opune lui Frederic. Dacă războaiele crâncene dintre Frederic şi papalitate nu fac parte strict din istoria Mediteranei, anii care au urmat după moartea regelui survenită în 1250 au avut repercusiuni majore asupra Mediteranei ca întreg. În perioada 1266–1268, urmaşii lui Frederic din Sicilia şi sudul Italiei au fost înfrânţi şi a lipsit foarte puţin să fie exterminaţi de apărătorul papei, Carol, contele de Anjou şi Provenţa şi fratele regelui cruciat al Franţei, Ludovic IX.

Carol a încercat să creeze un imperiu mediteraneean, nu doar pentru el, ci pentru urmaşii lui angevini. În centrul acestui imperiu, el vedea regatul Siciliei şi sudul Italiei, înconjurate de un *cordon sanitaire* maritim, care asigura controlul asupra apelor dintre Sicilia şi Africa şi dintre sudul Italiei şi Albania şi Sardinia, în egală măsură. În tinereţe, contele obţinuse deja Provenţa de la conducătorii din Aragon, căsătorindu-se cu o moştenitoare a regiunii; sub stăpânirea lui, patricienii rebeli din Marsilia au fost obligaţi să-i accepte autoritatea şi portul a devenit marele lui arsenal.[43] A avut grijă ca fiul său, Filip, să fie ales rege al Sardiniei în 1269, în ciuda opoziţiei regelui Iacob I de Aragon.[44] A cumpărat dreptul pentru Regatul Ierusalimului, care devenea din ce în ce mai mic, de la prinţesa Maria de Antiohia, în 1277, chiar dacă regele din Cipru avea o pretenţie similară, general recunoscută. Carol se considera un cruciat împotriva musulmanilor, fie în Tunis, fie în est,

dar principala lui preocupare în răsărit era fostul Imperiu Bizantin. A revendicat teritoriile obţinute în Albania de dinastia Hohenstaufen şi a cucerit cetatea Dyrrhachion; apoi, cu aprobarea unui număr de conducători albanezi, şi-a asumat titlul de „rege al Albaniei“.[45] După reîntoarcerea grecilor la Constantinopol, el visa să readucă dinastia francă înapoi pe tronul imperial pe care-l cucerise după a Patra Cruciadă şi să câştige mâna împăratului franc pentru fiica lui. Era convins că împăratul grec, Mihail VIII Paleologul, nu era interesat cu adevărat în reunificarea bisericilor de orientări latină şi greacă sub controlul papei. Pentru el, singurul mod prin care grecii schismatici puteau fi aduşi sub autoritatea Romei era prin forţă.

Carol plănuia să trimită, împreună cu veneţienii, o flotă mare împotriva oraşului Constantinopol; Dyrrhachion putea să constituie o bază din care să pătrundă mult în Imperiul Bizantin, de-a lungul drumului Via Egnatia. Vechile planuri de luptă ale lui Robert Guiscard şi Wilhelm cel Bun erau scoase din sertar şi şterse de praf. Carol a investit jumătate din veniturile lui bogate în construcţia flotei care cuprindea între cincizeci şi şaizeci de galere şi aproximativ alte treizeci de nave auxiliare. Aceste galere erau vase minunate, mari, solide şi care se pare că puteau să navigheze în condiţii de siguranţă în largul mării.[46] Administrarea unei astfel de flote costa cel puţin 32 000 de uncii de aur, poate chiar 50 000 de uncii.[47] A fost un calcul extrem de greşit a ceea ce erau dispuşi să accepte supuşii săi, care plăteau impozite foate mari. Oala sub presiune a dat în clocot. În Palermo, descendenţii coloniştilor latini care migraseră spre insulă începând cu sfârşitul secolului al XI-lea s-au întors împotriva soldaţilor lui Carol de Anjou în marea răscoală a Vecerniilor Siciliene, în martie 1282.[48] Ei strigau „Moarte francezilor!“, dar ostilitatea lor se manifesta şi faţă de grupul de birocraţi din Amalfi şi din Golful Napoli care, fiind excluşi din comerţul mediteraneean de către genovezi şi pisanezi, îşi folosiseră calităţile de contabili în sprijinul lui Frederic II, mai întâi, şi apoi al lui Carol I.[49] Pasiunea lor pentru detaliile precise ale sistemului de impozitare le-a atras duşmănia elitelor siciliene. Rebelii au cucerit rapid insula, sperând că vor întemeia acolo o federaţie a republicilor libere. Respinşi de papă, marele aliat al lui Carol, la care apelaseră cu naivitate, cerându-i sprijinul, rebelii s-au întors spre soţul nepoatei lui Frederic, ultima supravieţuitoare a dinastiei Hohenstaufen: regele Petru III de Aragon, fiul lui Iacob Cuceritorul.

În august 1282, s-a întâmplat ca Petru şi flota lui să fie prin apropiere, într-o campanie despre care Petru afirma că făcea parte dintr-un război sfânt împotriva oraşului Alcol din Africa de Nord. Dacă această acţiune era de faţadă, şi de fapt Petru plănuia să atace Sicilia, acesta e un detaliu istoric îndelung disputat. Evenimentele din Palermo, începând cu revoltele care au izbucnit după ce un soldat francez îi făcuse avansuri sexuale unei tinere soţii siciliene, păreau destul de necoordonate, chiar haotice. Când a sosit în septembrie, Petru, sau mai degrabă soţia lui, Constance, a câştigat sprijinul majorităţii elitei siciliene. El venea, în definitiv, să apere dreptul ei asupra Siciliei, şi ar fi ocupat şi sudul Italiei dacă locuitorii ei s-ar fi alăturat revoltei şi dacă ar fi avut resursele necesare să înfrângă armatele bine finanţate ale lui Carol de Anjou (acesta beneficia de împrumuturi de la bancherii florentini, al căror sprijin garanta provizii de grâu din Apulia pentru oraşul Florenţa, în curs de dezvoltare).[50] Membrii dinastiei de Anjou l-au convins pe regele Franţei să atace regatul Aragonului în 1283 (un dezastru pentru Franţa); conducătorii Aragonului susţineau facţiunile antipapale din Italia, asigurând un centru de loialitate în conflictul devastator dintre guelfii proangevini şi ghibelinii proaragonezi din oraşele Toscanei şi Lombardiei.[51] Rezultatul a fost o situaţie fără ieşire: în 1285, când atât Petru III, cât şi Carol I muriseră, regele Aragonului deţinea Sicilia şi regele de Anjou deţinea sudul Italiei, dar amândoi se autointitulau „regele Siciliei“. (Regatul continental este numit, în mod convenţional, „regatul de Napoli“.) În ciuda încercărilor papei de a media conflictul, în 1302 şi mai târziu, rivalitatea dintre angevini şi aragonezi a continuat pe parcursul secolului al XIV-lea, consumând resurse financiare preţioase şi din când în când izbucnind în exterior.

Lupta s-a purtat pe mare, dar şi pe uscat. Carol de Anjou considera, probabil, mica flotă catalană drept un rival neînsemnat. Asta a fost o greşeală, mai ales după ce regele Petru l-a desemnat pe Roger de Lauria, un nobil din Calabria, amiral al flotei sale. Acesta a fost unul din cei mai mari comandanţi navali din istoria Mediteranei, un nou Lysandros.[52] Spre deosebire de flota catalană, compactă şi bine coordonată, flota lui Carol era echipată impresionant, dar îi lipsea coeziunea; era formată dintr-un amestec pestriţ de luptători din sudul Italiei, Pisa şi Provenţa. În octombrie 1282, Roger de Lauria a nimicit flota lui Carol în dreptul coastei Calabriei, la Nicotera, capturând douăzeci de galere angevine şi două pisaneze şi determinându-l pe Carol să

treacă în defensivă, în sudul continental al Italiei.[53] În orice caz, dacă avea să recâştige vreodată Sicilia, Carol trebuia să controleze şi Strâmtoarea Siciliei, care separă insula de Africa. Şi aici a fost împiedicat de Roger de Lauria, iar bătălia s-a purtat pe apele de lângă Malta, care era disputată de o garnizoană angevină şi o forţă invadatoare aragoneză. În iunie 1283, o flotă provensală de optsprezece galere a sosit în ceea ce avea să devină Marele Port din Malta, dar a fost urmărită acolo de flota lui Lauria, de douăzeci şi una de galere. Cele două flote s-au luptat toată ziua, iar pe la căderea serii angevinii au fost obligaţi să-şi abandoneze multe nave şi să sabordeze altele. La fel de mari au fost pierderile angevinilor: cam 3 500 de detaşamente ale contelui de Anjou au fost ucise iar aragonezii au luat câteva sute de prizonieri, inclusiv nobili. Majoritatea victimelor erau probabil din Marsilia, oraş care se poate să-şi fi pierdut aproape o cincime din populaţie în bătălie.[54] Când francezii au lansat atacul asupra Cataloniei, în 1283, flota catalană era din nou pregătită, capturând jumătate din flota franceză în dreptul oraşului de coastă Roses. Roger de Lauria a afirmat: „nici o galeră sau corabie şi nici măcar vreun peşte nu trece pe mare decât sub blazonul regelui de Aragon".[55]

Angevinii erau acum neputincioşi în a-şi apăra ţămurile din sudul Italiei în faţa raidurilor catalane constante, şi pierderea supremaţiei pe Marea Tireniană a fost confirmată în iunie 1284, când fiul lui Carol I, Carol, prinţul de Salerno, a fost suficient de nesăbuit să conducă o flotă angevină împotriva lui Roger de Lauria, în apele de lângă Napoli. Mulţi marinari napoletani ştiau că nu te poţi lupta cu catalanii şi a trebuit să fie ameninţaţi cu moartea ca să se îmbarce. De această dată, dezastrul s-a produs sub altă formă. Flota napoletană nu a fost distrusă, dar câteva galere provensale au fost capturate şi la bordul uneia din ele se afla Carol de Salerno.[56] El va rămâne prizonierul aragonezilor până în anul 1289, chiar dacă tatăl său a murit în 1285 şi (cel puţin în ochii angevinilor) el a devenit atunci rege al Siciliei şi conte de Provenţa. În anii care au urmat, flota catalană şi-a extins cu îndrăzneală operaţiunile de-a lungul Mediteranei, atacând Cefalonia (aflată în posesia napoletanilor), Insulele Ciclade şi Chiosul; insula Djerba şi Kerkennah, în apropiere de coasta Tunisiei, au fost readuse sub controlul Siciliei. Nimeni nu putea să-i reziste lui Roger de Lauria. Seria lui neîntreruptă de victorii navale a făcut ca Sicilia să rămână în mâinile aragonezilor.

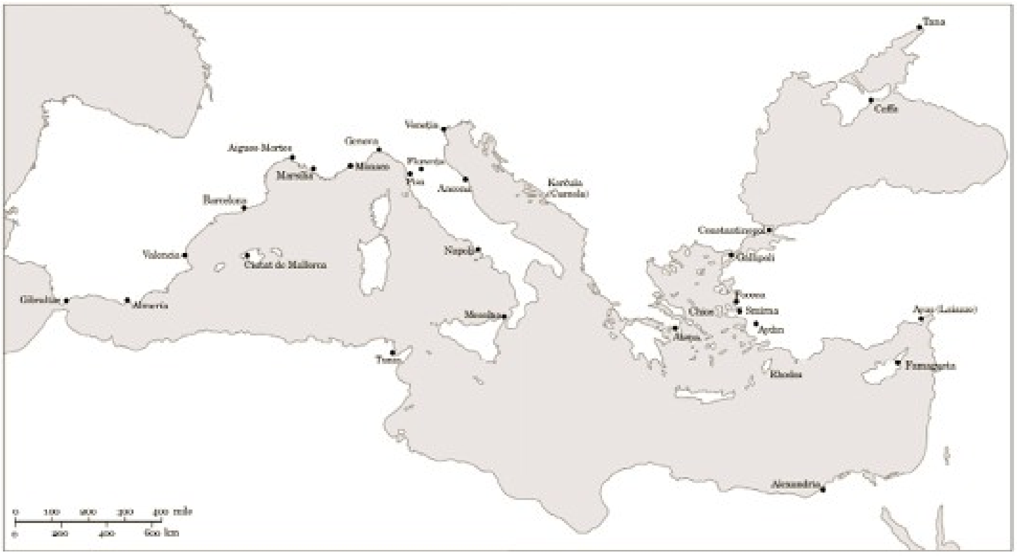
Mallorca era un alt soi de problemă. Petru III a fost de la început iritat de decizia tatălui său de a împărţi teritoriile între regele de Aragon şi regele de Mallorca. Când fratele său mai mic, Iacob II de Mallorca, a îmbrăţişat, în mod perfid, cauza angevinilor, Petru a invadat regiunea Roussillon, a pătruns în palatul regal din Perpignan şi, neputând intra în dormitorul fratelui său, pe care acesta îl încuiase, a izbit în uşă, mai să o dărâme, în timp ce Iacob se strecura afară printr-o gură de canal infectă şi fugea prin ţinut. Şi-a recuperat coroana doar în 1298, prin mijlocirea papei.[57] Cu toate acestea, Petru a luat o decizie similară cu a tatălui său când a separat insula Sicilia, proaspăt cucerită, de celelalte teritorii ale sale, lăsând-o prin testament fiului său celui de-al doilea ca o entitate separată. Asta evidenţia un fapt nefiresc: sicilienii nu luptaseră pentru casa de Barcelona, ci pentru casa de Hohenstaufen. Mai mult decât atât, Sicilia era departe de casă şi era dificil sau chiar imposibil de controlat de la Barcelona. Totuşi, insula era cu siguranţă dezirabilă. Cu mult înainte de Vecerniile Siciliene, negustorii catalani veneau în număr foarte mare la Palermo, Trapani şi în alte porturi, în căutare de cereale şi de bumbac. Totuşi, scopul lui Petru era să răscumpere drepturile dinastice ale soţiei sale, şi nu să apere interesele negustorilor săi. După moartea lui, oportunităţile pentru negustori au fost periclitate de conflictul dintre cei trei regi aragonezi – conducătorii regatelor Aragon-Catalonia, Mallorca şi Sicilia.

În ciuda diviziunilor politice şi a embargourilor ocazionale în lumea catalano-aragoneză, catalanii au obţinut un loc alături de italieni. Ei au intrat în competiţia pentru stăpânirea Mării Mediterane la momentul potrivit: genovezii, pisanezii şi veneţienii nu câştigaseră încă un control total asupra rutelor maritime când Barcelona a început să concureze pentru accesul în Africa, Sicilia şi Orient. Catalanii aveau cunoştinţe impresionante în arta navigaţiei, inclusiv în cartografie. Dar aveau şi un avantaj care le lipsea cu desăvârşire adversarilor lor: sub protecţia regilor de Aragon, au câştigat acces uşor la curtea stăpânitorilor din Tunis, Tlemcen şi Alexandria. Generaţiile de mai târziu vor privi epoca lui Iacob Cuceritorul şi Petru cel Mare ca pe evul eroic al Cataloniei.

8
Serrata – închidere
1291–1350

I

CAPITULAREA ORAŞULUI ACRA în 1291 a şocat vestul Europei, care însă făcuse prea puţine ca să protejeze oraşul în ultimele decenii. Au apărut o mulţime de planuri de a organiza expediţii noi, şi printre cei mai mari entuziaşti era şi Carol II de Napoli, după eliberarea lui din temniţa catalană. Dar asta numai teoretic, căci era mult prea ocupat să încerce să-i înfrângă pe aragonezi pentru a fi capabil să lanseze o cruciadă, şi nici nu avea resursele necesare să facă asta.[1] Negustorii italieni şi-au diversificat investiţiile pentru a face faţă la pierderea accesului către mătăsurile şi mirodeniile aduse din Orient, prin Acra. Veneţia a preluat încetul cu încetul poziţia de lider în Egipt, în timp ce genovezii s-au concentrat mai mult pe mărfurile voluminoase aduse din Marea Egee şi Marea Neagră, în urma înfiinţării unei colonii genoveze în Constantinopol, în 1261. Dar împăraţii bizantini erau precauţi cu genovezii. Şi ei îi preferau pe veneţieni, deşi într-o mai mică măsură, aşa încât genovezii să nu creadă că pot face tot ce vor. Mihail VIII şi fiul său, Andronicos II, le-au delimitat genovezilor terenul înalt din nordul Cornului de Aur, zona cunoscută drept Pera sau Galata, unde un turn genovez masiv încă domină orizontul din nordul Istanbulului; le-au acordat, totodată, dreptul la autoguvernare şi colonia genoveză s-a dezvoltat atât de rapid, încât a trebuit foarte curând să fie mărită. Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, veniturile din comerţ ale coloniei genoveze Pera le-au depăşit pe cele ale oraşului grec Constantinopol într-o proporţie de aproape şapte la unu. Aceşti împăraţi le-au predat, efectiv, genovezilor controlul asupra Mării Egee şi Mării Negre, iar flota lui Mihail, compusă din aproximativ optzeci de nave, a fost desfiinţată de fiul său. Se credea că Dumnezeu va proteja Constantinopolul drept răsplată pentru respingerea tuturor ispitirilor de a intra într-o uniune a Bisericii Ortodoxe sfinte cu rătăcita Biserică Catolică.[2]

Genovezii tolerau, în general, prezenţa veneţienilor, pentru că un război ar fi afectat comerţul şi ar fi consumat resurse valoroase. Uneori, cum s-a întâmplat în 1298, atacurile piraţilor dintr-o tabără declanşau o criză şi oraşele intrau, într-adevăr, în război. Bătălia de la Curzola (Korčula) din acel an a adus optzeci de galere genoveze împotriva a mai mult de nouăzeci de vase veneţiene. Veneţienii se simţeau acasă pe Marea Adriatică. Dar, datorită perseverenţei, genovezii au ieşit victorioşi şi sute de veneţieni au fost luaţi prizonieri, printre care se număra (se spune) şi Marco Polo, care i-a dictat povestirile lui extraordinare despre China şi Orient unui trubadur pisanez cu care împărţea celula în Genova.[3] Adevărata poveste a familiei Polo nu era doar una de cutezanţă – sau nesăbuinţă –, o poveste a unor negustori veneţieni de bijuterii care plecau spre Orientul Îndepărtat, prin Acra, însoţiţi de tînărul Marco. Ascensiunea Imperiului Mongol în secolul al XIII-lea a condus la o reconfigurare a rutelor comerciale transasiatice şi a deschis un drum ce aducea mătăsurile orientale la ţărmurile Mării Negre, deşi coridoarele maritime de pe Oceanul Indian şi Marea Roşie au continuat să funcţioneze, aducând mirodenii din Indiile Orientale către Alexandria şi Mediterana. De îndată ce au obţinut accesul la Marea Neagră, în preajma anului 1260, genovezii şi veneţienii au încercat să pătrundă în acest comerţ exotic, transasiatic. Fideli aparenţelor, veneţienii erau mai interesaţi în produsele scumpe, de lux, în timp ce genovezii se concentrau mai ales pe sclavi, cereale şi fructe uscate, produse locale de pe ţărmurile Mării Negre. Exista, de asemenea, o cerere mare pentru ceara de bună calitate, pentru iluminarea bisericilor şi palatelor din vestul Europei.

Genovezii au înfiinţat o bază comercială de succes la Caffa, în Crimeea, în timp ce veneţienii operau din oraşul Tana, de lângă Marea Azov. În Caffa, genovezii adunau mii de sclavi, majoritatea cerchezi sau tătari; îi vindeau ca servitori în oraşele italiene sau mamelucilor din Egipt, care îi recrutau în garda sultanului. Ideea genovezilor de a-i furniza duşmanului musulman trupe de elită a cauzat, în mod previzibil, alarmă şi dezaprobare la curtea papală.

Genovezii expediau cereale pontice mult mai departe decât la Constantinopol, revigorând comerţul cu grâne din zona Mării Negre, care asigurase hrana pentru locuitorii Atenei antice. Pe măsură ce oraşele italiene creşteau în dimensiuni, obţineau cerealele necesare de la distanţe tot mai mari de casă: Maroc, ţărmurile Bulgariei şi ale României, Peninsula Crimeea, Ucraina. Costurile de producţie în aceste locuri erau cu mult mai mici decât în nordul Italiei aşa încât, chiar şi după ce se adăuga costul transportului, cerealele din aceste zone puteau fi puse la vânzare, acasă, la preţuri mai mici decât importurile din Sicilia sau Sardinia. Şi de aceste importuri era în continuare mare nevoie. Genovezii distribuiau grâne din toate aceste surse în Mediterana: ei şi catalanii alimentau oraşul Tunis; ei transportau grâne din Sicilia în nordul Italiei.[4] Florenţa era unul din oraşele cu cerere constantă, dezvoltându-se acum ca un centru economic, de producţie şi finisare a textilelor. Deşi se afla situată departe de mare, Florenţa depindea mult de Marea Mediterană pentru proviziile ei de lână şi hrană; oraşul stăpânea un teritoriu mic ce producea destul grâu pentru a hrăni locuitorii timp de numai cinci luni din cele douăsprezece. Solul din Toscana era în general sărăcăcios, iar cerealele locale nu se comparau cu grâul bogat în gluten care se importa din alte zone. O soluţie o reprezentau împrumuturile regulate pe care oraşul le dădea aliatului său, regele angevin de Napoli, care le oferea acces la grâul din Apulia, ce părea nesfârşit.[5]

Aceste creşteri reflectau schimbările majore în societatea şi economia teritoriilor din jurul Mării Mediterane. Prin anul 1280 sau 1300, populaţia creştea şi preţul la cereale creştea în paralel. Cazurile de foamete locală au devenit mai frecvente iar oraşele trebuiau să caute la distanţe tot mai mari hrana de care aveau nevoie. Revoluţia comercială din Europa a determinat o explozie a creşterii urbane, pentru că perspectivele de angajare în oraşe îi atrăgeau pe lucrătorii din zonele rurale. Oraşele au început să domine economia zonei mediteraneene din vestul Europei, mai mult ca

niciodată în istorie: Valencia, Mallorca, Barcelona, Perpignan, Narbonne, Montpellier, Aigues-Mortes, Marsilia, Savona, Genova, Pisa şi Florenţa, cu florinii ei de aur, folosiţi la scară mare şi imitaţi, ca să numim centrele cele mai importante din arcul cel mare care se întindea de la teritoriile catalane la Toscana. Oraşul Aigues-Mortes, bogat în sare, a cărui înfăţişare s-a schimbat în mică măsură de la începutul secolului al XIV-lea, a fost fondat prin 1240 ca o poartă comercială către Mediterana pentru regatul Franţei, care obţinuse de curând controlul direct asupra regiunii Languedoc. Regele Ludovic IX privea cu îngrijorare dezvoltarea oraşului Montpellier, un centru comercial, bancar şi de producţie care se afla, în cadrul unui angajament feudal complex, sub guvernarea regelui de Aragon. El spera să devieze afacerile către noul său port, în lagunele sărate, pe care l-a folosit şi ca punct de plecare pentru cruciada sa dezastruoasă, din 1248. Între timp, Aigues-Mortes a devenit curând un port extern al oraşului Montpellier, care a evitat controlul regelui Franţei timp de încă un secol.[6] Veneţienii aveau propriile lor soluţii la problema cum să-i hrănească pe cei 100 000 de locuitori ai oraşului. Au încercat să direcţioneze toate grânele care soseau în nordul Mării Adriatice spre oraş; veneţienii aveau acces la ele primii, apoi ceea ce rămânea era redistribuit către vecinii înfometaţi precum Ravenna, Ferrara şi Rimini. Ei încercau să transforme Marea Adriatică în ceea ce avea să se numească „Golful Veneţian". Veneţienii au negociat dur cu Carol de Anjou şi cu succesorii lui pentru a-şi asigura accesul la grâul din Apulia şi erau chiar pregătiţi să-i ofere sprijin lui Carol I în campania împotriva Constantinopolului, care trebuia să pornească în 1282, anul Vecerniilor Siciliene.

Pe lângă hrană, marile vase cu fund rotunjit ale veneţienilor şi genovezilor transportau alaun din Asia Mică spre Apus; genovezii au creat la început nişte enclave la marginea zonelor în care se producea alaunul şi, scurt timp, pe coasta Asiei Mici, unde aventurierul genovez Benedetto Zaccaria a încercat să înfiinţeze, în 1297, un „regat al Asiei", iar apoi în apropiere, pe insula Chios, care a fost recucerită de un consorţiu de familii de negustori genovezi în 1346 (şi a fost păstrată până în 1566). Chios nu numai că le oferea accesul la alaunul din Foceea, ci producea, de asemenea, fructe uscate şi mastic. Şi mai important decât Chios era oraşul Famagusta din Cipru, care umplea golul lăsat de căderea cetăţii Acra. Ciprul se afla sub stăpânirea familiei Lusignan, de origine franceză, deşi majoritatea locuitorilor

de pe insulă erau greci bizantini. Conducătorii ei erau de multe ori implicaţi în luptele dintre facţiuni, dar dinastia a reuşit să supravieţuiască încă două secole datorită prosperităţii pe care Ciprul o avea din comerţul său intens cu teritoriile vecine.[7] Comunităţi mari de negustori străini au venit în vizită şi s-au stabilit aici: Famagusta era baza negustorilor din: Veneţia, Genova, Barcelona, Ancona, Narbonne, Messina, Montpellier, Marsilia şi din alte părţi; bisericile sale gotice acum în ruine stau mărturie pentru bogăţia deţinută de negustorii săi.[8]

Din Cipru, rutele comerciale s-au extins spre un alt regat creştin, Regatul Armean din Cilicia, pe coasta de sud-est a Turciei moderne. Negustorii vestici aprovizionau Armenia cu grâu, prin Cipru, şi foloseau Armenia ca pe o poartă către rute comerciale exotice şi greu accesibile care îi duceau departe de Mediterana, spre pieţele de mătase din oraşul persan Tabriz şi chiar mai departe. Ciprul avea legături strânse cu Beirut, unde negustorii creştini sirieni acţionau ca agenţi ai oamenilor de afaceri din Ancona şi Veneţia, furnizându-le cantităţi uriaşe de bumbac neprocesat pentru a fi transformat în pânzeturi în Italia şi chiar în Germania, un semn clar că în Mediterana lua naştere un sistem economic unitar, traversând graniţele dintre creştinătate şi islam. O parte din postavul de bumbac ajungea în cele din urmă înapoi în Orient, pentru a fi vândut în Egipt şi în Siria. Comerţul şi politica se întretăiau în mod decisiv, în viziunea regilor din dinastia Lusignan. Când regele Petru I al Ciprului a lansat o cruciadă ambiţioasă împotriva Alexandriei, în 1365, marele său plan includea stabilirea unei hegemonii creştine asupra porturilor din sudul Anatoliei (dintre care capturase deja două) şi din Siria, dar o campanie de durată în Egipt era mai presus de resursele sale; expediţia s-a transformat în jefuirea dezgustătoare a Alexandriei, confirmând că ceea ce fusese proclamat ca un război sfânt era motivat de considerente materiale. La scurt timp după întoarcerea sa în Cipru, regele Petru, care ştia cum să-şi facă duşmani, a fost omorât.[9]

II

SUPREMAŢIA COMERCIALĂ a negustorilor italieni şi catalani se baza pe supremaţia lor navală. Marile vase cu pupa rotunjită puteau naviga liber de pe ţărmurile creştine pe cele musulmane doar pentru că galere lungi, cu vâsle, patrulau mările. Galerele aveau lungimea de aproape opt ori mai mare decât lăţimea şi foloseau pentru deplasare atât

forţa vâslelor, cât şi pe cea a vântului. La vâsle, patru sau şase bărbaţi stăteau în linie, doi sau trei pentru fiecare vâslă. Ca nave comerciale, erau cele mai potrivite pentru transportul unor cantităţi mici de bunuri valoroase, cum ar fi condimentele, pentru că spaţiul de depozitare era foarte redus. Erau rapide şi uşor manevrabile, dar tot erau predispuse la a se inunda în largul mării, sfârşind prin a se scufunda. Pe măsură ce ruta către Flandra se dezvolta, navele cu destinaţia în Atlantic au fost construite mai lungi, mai late şi, cel mai important, mai înalte, aşa încât noile „galere mari“ puteau să înfrunte vânturile şi curenţii din Golful Biscaya.[10] Navele cu pupa rotunjită includeau doar câteva nave veneţiene şi genoveze de mărimea vasului *Roccaforte*, construit în 1260: aceasta era o navă masivă de aproximativ 500 de tone, mai mult decât dublul deplasamentului majorităţii vaselor de acest tip.[11]

Anumite flote, mai ales cele care navigau din Veneţia spre Levant sau spre Flandra, se deplasau în convoi şi aveau protecţie armată (ceea ce veneţienii numeau sistemul *muda*). Chiar şi aşa, atacurile violente ale piraţilor musulmani sau creştini puteau să întrerupă traficul pentru perioade lungi de timp. În 1297, o bandă rebelă din Genova, condusă de un membru al familiei Grimaldi, al cărui obicei de a purta glugă se spune că i-ar fi adus porecla „Călugărul“, a capturat zona stâncoasă Monaco, la extremitatea vestică a teritoriilor stăpânite de genovezi (de fapt, numele *Monoikos* provine de la coloniştii veniţi din Foceea, în Antichitate, şi nu are nici o legătură cu termenul pentru călugăr, *monaco*). Marinarii din Monaco au rămas o problemă timp de mai multe zeci de ani, dându-se drept susţinători ai regelui angevin de Napoli, Robert cel Înţelept, care devenise stăpân peste Genova în 1318. În 1336, piraţii din Monaco au capturat două galere care se întorceau din Flandra încărcate cu mărfuri. Senatul a fost nevoit să suspende toate călătoriile spre Flandra, care nu au mai fost reluate timp de douăzeci de ani. Reprezentanţii familiei Grimaldi nu şi-au schimbat atitudinea, au rămas o problemă şi sunt şi azi conducători ai statului Monaco, deşi au găsit mijloace puţin mai respectabile decât pirateria pentru a face bani.[12]

În timp ce comerţul a dat naştere unei clase de negustori plină de succes, a întărit, de asemenea, puterea familiilor patriciene. În Veneţia, nobilimea controla rutele comerciale cele mai profitabile, lăsând în seama negustorilor din clasa de mijloc, cu vasele lor cu pupa rotunjită, comerţul cu cereale, sare şi vin. Nu era tocmai clar cine se califica drept

nobil, deşi existau nişte familii vechi, cum ar fi Dandolo, care fuseseră în vârful scării sociale timp de secole. Întrebarea era cine trebuia lăsat să urce pe această scară, într-un moment de prosperitate tot mai mare, când mulţi oameni noi se îmbogăţiseră şi pretindeau dreptul de a stabili încotro să se îndrepte convoaiele de galere şi cu ce rege străin trebuiau semnate tratatele, decizii care erau luate (la începutul secolului al XIV-lea) de Senatul aristocrat. Soluţia care a fost găsită în 1297 a fost limitarea membrilor Marelui Consiliu, din care se formau Senatul şi înaltele comitete, la cei care erau deja membri şi la descendenţii lor – în jur de 200 de familii, multe dintre ele neamuri de negustori foarte importante, cum ar fi familia Tiepolo. Această „închidere“, sau *Serrata*, urma să fie finală, mai mult sau mai puţin, deşi, în decursul timpului, anumite familii au fost admise în rândul nobilimii pe uşa din dos.[13] *Serrata* a fost, aşadar, o ocazie de a reafirma superioritatea aristocraţiei în politică, comerţ şi societate.

III

ŞI CATALANII SE BUCURAU DE SUCCES la începutul secolului al XIV-lea. Sfârşitul formal al Războiului Vecerniilor Siciliene în 1302 a redeschis rutele care uneau Sicilia, Mallorca şi Barcelona. Cel mai important, regele Aragonului a decis să revendice dreptul asupra Sardiniei, pe care papa i-l acordase lui Iacob II de Aragon, în 1297, în schimbul Siciliei, spera papa.[14] Fratele lui Iacob, Frederic, a reacţionat agresiv, ţinând de Sicilia în calitate de monarh independent al ei şi doar în 1323 regele Alfonso IV a lansat o invazie asupra Sardiniei. Dacă motivaţiile lui ţineau în primul rând de continuitatea dinastiei, comunitatea de negustori catalani considera că avea foarte mult de câştigat din cucerirea unei insule atât de bogate în cereale, sare, brânză, piele şi – cel mai important – argint.[15] Cuceritorii aspiranţi au uitat să ia în calcul veşnica rezistenţă a sarzilor nativi faţă de stăpânirea din exterior. Catalanii umpleau mai mult oraşele, în special de-a lungul coastelor (urmaşii lor vorbitori de catalană trăiesc şi azi în Alghero) şi îi ţineau pe sarzi în afara zidurilor oraşelor. În acest timp, genovezii şi pisanezii considerau invazia catalană o încălcare a drepturilor lor de stăpânire. Pisanezilor li s-a permis, în cele din urmă, să deţină proprietăţi în sudul Sardiniei, dar Pisa era o forţă epuizată – nu cu mult timp înainte, oraşul luase în considerare chiar supunerea voluntară în faţa lui Iacob II de Aragon. Genovezii ridicau probleme mai serioase. Ei au

răspuns cu atacuri violente asupra navelor catalane, în timp ce catalanii au fost la fel de agresivi. Apele din jurul Sardiniei au devenit primejdioase. Sardinia era o insulă controversată – disputată între stăpânii ei aspiranţi şi locuitorii ei vechi, disputată de diferiţii stăpâni care ar fi putut-o prelua. Spre sfârşitul secolului al XIV-lea, rezistenţa băştinaşilor a culminat în crearea unui regat dinamic cu reşedinţa la Arborea, în partea de centru-vest a insulei, a cărui regină, Eleonora, este renumită ca justiţiară.[16]

Ca urmare a instalării pe tronul Aragonului a ambiţiosului şi măruntului rege cunoscut drept Petru cel Ceremonios (Petru IV), în 1337, curtea aragoneză a început să dezvolte ceea ce s-ar putea numi o strategie imperială. La începutul domniei sale, el a hotărât să rezolve problema comportamentului vărului său din Mallorca. Regele Iacob III de Mallorca lăsa impresia unui instabil mintal. Era extrem de iritat de insistenţa lui Petru IV că regele Mallorcăi ar fi un vasal al regelui de Aragon, dar a venit la Barcelona să discute relaţia lor tensionată. Nava lui a acostat în faţa zidurilor unui palat de pe malul mării şi la insistenţele lui a fost construit un pod acoperit, care ducea de la palat la navă; apoi, el a încercat să-l atragă pe Petru la bordul vasului şi se zvonea că avea un plan nebunesc de a-l răpi pe regele Aragonului. Comunitatea de afaceri din Mallorca a resimţit toate aceste întâmplări drept istovitoare. Negustorii voiau şi aveau nevoie să menţină legături strânse cu partenerii lor din Barcelona. A fost o uşurare când regele Aragonului l-a declarat pe Iacob nesupus şi a capturat Mallorca în 1343; flota catalană cuprindea 116 nave, inclusiv douăzeci şi două de galere.[17] Iacob a murit la scurt timp, încercând să-şi recupereze teritoriile pierdute. La sfârşitul vieţii sale lungi (a domnit timp de cincizeci de ani), Petru încerca să negocieze o alianţă matrimonială care ar fi readus Sicilia aragoneză acasă. Visul său imperial începea să devină realitate: în sfârşit, un „imperiu“ catalano-aragonez prindea viaţă, de pe urma căruia negustorii catalani sperau să aibă mult de câştigat. În 1380, Petru a explicat importanţa acestor legături transmediteraneene, cugetând, în acelaşi timp, la necesitatea de a păstra controlul asupra insulei Sardinia, distrusă de război:

> Dacă Sardinia e pierdută, va fi pierdută şi Mallorca, pentru că hrana pe care Mallorca este obişnuită s-o primească de la Sicilia şi Sardinia nu va mai sosi, şi astfel teritoriul va rămâne lipsit de populaţie şi va fi pierdut.[18]

Ieşea la iveală o reţea care unea Sicilia, Sardinia, Mallorca şi Catalonia, în care insulele italiene furnizau regulat provizii esenţiale de hrană pentru Mallorca şi Barcelona.

Întreţinerea flotei era o adevărată problemă. În secolul al XIII-lea a fost construit în Barcelona un mare arsenal, între ale cărui ziduri se găseşte acum Muzeul Maritim. Aici marangozii lucrau la adăpost şi cercuri mari de fier erau suspendate de boltă, permiţându-le să folosească macarale şi scripeţi pentru ridicarea carenei. Dar costul pentru construcţia unui arsenal în care să poată fi adăpostite douăzeci şi cinci de galere a fost estimat de un consilier regal la 2 000 de uncii de aur, o sumă mai mare decât cea pe care şi-o puteau permite regii Aragonului. Acest cost nu cuprindea şi cheltuielile pentru menţinerea vaselor în bună stare şi pentru aprovizionarea marinarilor cu hrană, armament şi alte echipamente. Dieta marinarilor la bordul galerelor catalane era invariabilă, constând în pesmeţi, pastramă, brânză, fasole, untdelemn şi vin, alături de năut şi păstăi; principala diferenţă faţă de regimul alimentar al marinarilor genovezi, veneţieni, napoletani, era proporţia alimentelor: veneţienii primeau mai puţin pesmet şi brânză şi mult mai multă pastramă, în timp ce flota napoletană era beată de atâta vin (oare astfel să se explice rezultatele proaste în bătălii?).[19] Folosind usturoi, ceapă şi mirodenii se putea obţine o pastă suficient de gustoasă pentru a fi consumată cu pesmeţi şi se ştia că usturoiul şi ceapa te protejau faţă de anumite boli precum scorbutul. Biscuiţii erau exact ceea ce ne spune denumirea lor: *biscoctus*, „copţi de două ori“, aşa încât erau tari, dar uşori, se puteau conserva bine şi erau hrănitori.[20] Pare ciudată lipsa peştelui uscat. Acesta reprezenta o parte importantă din regimul alimentar din Barcelona; exista mult anşoa local, dar şi peşte adus din apele Atlanticului, mai ales în Postul Paştelui, când creştinii nu aveau voie să consume carne. Pe de altă parte, regele nu avea nici un motiv să cumpere peşte când acesta se găsea din abundenţă sub carena vasului. Felurile de mâncare sărate duceau la o nevoie crescută de apă, ceea ce constituia o problemă constantă. Fiecare om avea nevoie de cel puţin opt litri de apă pe zi, mai ales când se vâslea pe arşiţă. Navele puteau transporta mai mult de 5 000 de litri de apă, care devenea stătută uşor şi trebuia purificată şi aromată cu oţet. Dar proviziile trebuiau completate şi, la fel ca în Antichitate, soluţia era dată de apropierile frecvente de ţărm.[21] Gestionarea acestor probleme de aprovizionare era

una din sarcinile neplăcute pe care trebuia să le întreprindă amiralul. Acesta era mult mai mult decât un comandant naval.

Anumite zone din vestul Mediteranei erau inaccesibile. În jurul anului 1340, comanda asupra Strâmtorii Gibraltar era disputată între genovezi, catalani şi marinizii din Maroc.[22] Problema era cu atât mai mare cu cât exista teama unei invazii marocane în sudul Spaniei, o reluare a invaziilor declanşate de Maroc care au reprezentat o ameninţare atât de mare asupra regatelor creştine din Iberia în secolele al XI-lea şi al XII-lea. Din fericire pentru puterile creştine, regii musulmani din Granada erau în general la fel de dornici să evite dominaţia marinizilor ca şi creştinii, dar, la sfârşitul anilor 1330, aceştia s-au aliat cu marocanii, punând în mare pericol trecerea prin Strâmtoarea Gibraltar. Aşa cum făcuse şi altă dată, regele Castiliei a încercat să obţină controlul asupra strâmtorii atacând Gibraltarul, dar a fost el însuşi atacat de forţele musulmane şi s-a retras cu mare reticenţă.[23] În 1340, flota castiliană a fost înfrântă, în largul Strâmtorii Gibraltar, de o flotă marocană refăcută, şi a pierdut treizeci şi două de nave de război. Şocul înfrângerii castilienilor creştini i-a determinat pe aragonezi să facă pace cu aceştia, cu care erau în relaţii conflictuale de mult timp. Regele Aragonului spera să pregătească pentru luptă cel puţin şaizeci de galere, dar a fost nevoit să solicite fonduri parlamentarilor săi (membrii aşa-numitelor *Corturi*); *Corturile* din Valencia au oferit douăzeci de galere şi chiar şi necooperantul rege al Mallorcăi a oferit cincisprezece. În timpul acesta, marocanii erau liberi să intre în Spania, dar castilienii, de data aceasta cu ajutorul portughezilor, au zdrobit o armată marocană în bătălia de la Salado, din sudul Spaniei, în octombrie 1340. Steagurile marinizilor purtate în bătălie, capturate de către castilieni, se află şi azi în tezaurul catedralei din Toledo. Această victorie nu a pus totuşi capăt războiului şi detaşamente de câte zece sau douăzeci de nave au fost trimise în mod constant către Strâmtoarea Gibraltar. Un număr destul de mic, în comparaţie cu cel al marocanilor, care reuşiseră să trimită 250 de nave, inclusiv şaizeci de galere, în 1340.[24] Războiul s-a sfârşit în 1344, când regele Alfonso XI de Castilia a pătruns în Algeciras, cu rezultatul că un rege creştin deţinea partea din nord a strâmtorii, chiar dacă Gibraltarul din imediata vecinătate a rămas necucerit.[25]

Activitatea navală a musulmanilor s-a reanimat şi în estul Mediteranei. Într-o anumită măsură, aceasta era o reacţie în

faţa succeselor repurtate de creştini în apele din largul Turciei. În 1310, Cavalerii Ospitalieri, îndepărtaţi din Acra cu aproape două decenii mai devreme, au pornit din baza pe care o aveau la momentul respectiv, în Cipru, şi au cucerit insula Rhodos, care fusese timp de mai mulţi ani ţinta atacurilor turcilor şi care se afla din punct de vedere oficial sub suzeranitate bizantină.[26] Cavalerii Ospitalieri şi-au stabilit acum baza în Rhodos, construind o flotă mare şi implicându-se în acţiuni de piraterie. Au negociat, de asemenea, la nesfârşit, cu conducătorii vestici – regii din Franţa, Napoli şi din alte teritorii – în speranţa de a obţine ajutor pentru formarea unei uriaşe flote cruciate. Dar scopul acestei flote nu mai era numai Ţara Sfântă şi statul mameluc din Egipt şi Siria. Tot mai mult, atenţia lor se concentra spre turci, a căror venire pe ţărmurile din Asia Mică a schimbat regulile jocului: turcii pătrunseseră dincolo de cordonul bizantin stabilit de mult timp care îi închidea în podişul anatolian şi, la fel cum Cavalerii Ospitalieri s-au adaptat la mare, aşa au făcut şi turcii, cu ajutorul efectivelor greceşti atrase din flota imperială. Mihail VIII desfiinţase flota bizantină în 1284 pentru a economisi bani, considerând că flotele italiene îl vor proteja şi că era acum în siguranţă faţă de Carol de Anjou care era prins în lupta împotriva rebelilor din Sicilia. Un număr de mici principate turceşti au apărut de-a lungul coastei Asiei Mici, în mod special emiratul de Aydın, care se învecina cu Marea Egee. Din fericire pentru creştini, aceste emirate turceşti pierdeau la fel de mult timp cu conflictele dintre ele pe cât pierdeau cu atacurile asupra pământurilor creştine. Chiar şi în aceste condiţii, emiratul Aydın devenise o ameninţare importantă pentru vecinii săi, până în anul 1318, când emirul său, Umur Paşa, a intrat într-o alianţă cu mercenarii catalani care dobândiseră controlul asupra Atenei cu câţiva ani în urmă şi recunoşteau autoritatea oficială a regelui aragonez al Siciliei.[27] S-a format o alianţă ciudată între aceşti catalani şi turcii din Aydın, spre marea nemulţumire a veneţienilor – insula Santorini, care era posesiunea feudală a unui nobil veneţian, a fost atacată de două ori, iar veneţienii se temeau că aliaţii ar putea să ameninţe în continuare Creta.[28]

Soluţia în faţa ameninţării aduse de turci părea să stea într-o cruciadă navală bine finanţată şi corect echipată, în care Cavalerii Ospitalieri, flotele italiene, angevinii din Napoli şi francezii şi-ar fi unit forţele pentru a obţine controlul total asupra Mării Egee. Acest plan a fost compromis de ambiţiile veneţienilor şi ale genovezilor, care

erau preocupaţi în special de protejarea rutelor lor comerciale şi a posesiunilor pe care le aveau în zonă. O „Sfântă Alianţă" de flote apusene, la care a aderat şi Veneţia în cele din urmă, a curăţat pentru moment Marea Egee de piraţi, în 1334.[29] Dar problema nu s-a rezolvat şi papa a lansat cu nerăbdare o altă cruciadă în urma căreia cetatea Smirna a fost cucerită de la Umur Paşa, în 1344. Cruciada de la Smirna a fost o reuşită doar în aparenţă. Creştinii izbutiseră să adune o flotă de numai treizeci de galere: entuziasmul vestic fusese mai mult teoretic decât practic.[30] După ce au cucerit cetatea, pe care au păstrat-o, în mod uimitor, până când marele Timur a capturat-o în 1402, cruciaţii nu au reuşit să cucerească interiorul ţării şi, astfel, un centru comercial valoros a fost transformat într-un oraş de garnizoană asediat. Cruciaţii erau lipsiţi de resurse, acesta era adevărul. Conducători precum Robert cel Înţelept, regele angevin de Napoli, strângea de mult timp impozite pentru cruciadă şi chiar echipa în mod constant flotele cruciate, dar acestea au fost apoi, ca prin minune, reorientate şi folosite în războiul regelui împotriva genovezilor ghibelini sau împotriva aragonezilor din Sicilia.

Instabilitatea acestei regiuni a fost potenţată de întărirea prezenţei genoveze, ca urmare a cuceririi insulei Chios de către o societate pe acţiuni genoveză, în 1346; insula fost împărţită între investitorii genovezi şi administrată de companie, sau *Mahona*. Principalele lor surse de profit erau alaunul, masticul şi fructele uscate şi nu erau dornici de alte expediţii riscante ale flotelor vestice; chiar şi Cavalerii Ospitalieri şi-au pierdut treptat fervoarea de a participa la cruciade şi au profitat de poziţia favorabilă a insulei Rhodos pe rutele comerciale. Imediat la est, înfrângerea cetăţii Aydın a lăsat un gol de putere în Anatolia care a fost repede umplut de un grup de turci parveniţi, ascunşi în zona de nord-vest. Turcii osmanlâi sau otomani erau entuziaşti ai războiului sfânt împotriva Bizanţului (ei au cucerit cetatea Nikaia în 1331), dar, la fel ca toţi turcii în această perioadă, erau dispuşi să-şi ofere serviciile conducătorilor creştini care aveau nevoie de mercenari. Aşa se face că împăratul grec Ioan VI Cantacuzino le-a permis să se stabilească în partea europeană a Strâmtorii Dardanele, în Peninsula Gallipoli, primul lor cap de pod balcanic.

Ascensiunea flotelor creştine nu a rămas, aşadar, fără provocări, chiar până la mijlocul secolului al XIV-lea. Catalanii se luptau să mobilizeze flote suficient de mari pe cât ar fi fost necesare dacă musulmanii cu care rivalizau

pentru dominaţia asupra Strâmtorii Gibraltar ar fi trebuit stăviliţi. Chiar şi aşa, alianţa dintre regele Aragonului şi negustorii catalani crease o reţea bine alcătuită, capabilă să furnizeze teritoriilor din vestul Mediteranei atât produse de strictă necesitate, cât şi produse de lux. În ciuda întreruperilor minore şi a multelor momente rău prevestitoare, pacea s-a menţinut între Genova şi Veneţia din 1299 până în 1350. Amiralii genovezi în căutarea unui război bun au găsit alţi clienţi. Ei îi slujiseră deja lui Frederic II în secolul al XIII-lea; prin 1300, îi învăţau pe castilieni cum să-şi mobilizeze flotele în Mediterana şi în Atlantic şi au pus bazele flotei portugheze. Dar au fost incapabili să-i reziste unui alt invadator ucigaş care s-a întors în Mediterana după şapte sau opt sute de ani.

IV

MOARTEA NEAGRĂ a fost considerată câteodată o formă naturală de control a expansiunii excesiv de rapide a economiei Europei şi a teritoriilor mediteraneene în Evul Mediu Mijlociu: populaţia creştea atât de repede, încât exercita o presiune inadmisibilă asupra pământului, forţând creşterea preţului la cereale şi epuizând producţia alimentelor de lux precum ouăle şi puii. S-a început cultivarea terenurilor periferice, care produceau o recoltă slabă; orice tulpină de cereală conta. Foametea lovea din ce în ce mai des, în special în zone intens urbanizate cum ar fi Toscana, deşi penuria era cu mult mai mare în nordul Europei, în special începând cu Marea Foamete din 1315, care a avut un efect mic asupra zonelor din sudul Alpilor.[31] Cu toate acestea, putem contura şi o imagine mai optimistă. Până în 1340, populaţia scăzuse, cel puţin în vestul Europei şi în Bizanţ. Între 1329 şi 1343, populaţia urbană a Mallorcăi se micşorase cu 23% şi cifre asemănătoare pot fi obţinute pentru oraşele din Provenţa şi din alte părţi.[32] Creşterea specializării a stimulat reţelele comerciale, aducând în oraşe produse de strictă necesitate în schimbul unor produse comerciale. Încă din 1280, pisanezii au abandonat terenurile neproductive cu cereale de la gura râului Arno în favoarea creşterii oilor; ei comercializau pielea, carnea, brânza şi lâna în schimbul cerealelor aduse de peste mări, pentru că nu există aproape nici o parte a oii care să nu poată fi valorificată. Micul oraş San Gimignano din Toscana, specializat în recolte de interes comercial precum şofranul şi vinul, a fost capabil să întreţină o populaţie mai densă decât oricând altcândva înainte de secolul XX. Reţeaua sa

comercială s-a extins în Mediterana, unde, aşa cum s-a văzut, negustorii săi vindeau şofranul local în regiuni atât de îndepărtate în răsărit precum oraşul Alep. Această tendinţă de „comercializare“, vizibilă şi în nordul Europei, a anticipat multe din dezvoltările care au urmat după Moartea Neagră.

Indiferent dacă economia se refăcea sau nu după criza din jurul anului 1340, Moartea Neagră a dezechilibrat Europa şi lumea islamică. Dispariţia a aproape jumătate din populaţia teritoriilor din jurul Mării Mediterane urma să producă efecte dramatice asupra vieţii sociale, economice, religioase şi politice a popoarelor mediteraneene. A fost şi un şoc psihologic, nu doar unul economic.[33] Cu toate acestea, ciuma nu a produs o eră întunecată îndelungată, asemănătoare perioadelor sumbre care au marcat sfârşitul Epocii Bronzului şi prăbuşirea unităţii romane în Mediterana. Apariţia ciumei accentuase problemele fostului Imperiu Roman şi întârziase refacerea sa, dar nu a fost singura cauză a crizei majore care a urmat. Dar ciuma secolului al XIV-lea a fost principalul factor al transformărilor din Mediterana şi din teritoriile mai îndepărtate, care au dus la crearea unei noi ordini.

Genovezii erau vinovaţi, fără să ştie, de apariţia Morţii Negre în Mediterana. Ciuma bubonică a fost adusă la baza lor comercială de la Caffa, în Crimeea, nu de către negustori, ci de armatele mongole care au atacat Caffa în 1347.[34] Câteva nave italiene au reuşit să fugă de războiul din Crimeea; ele au mers pe rutele ce duceau la Constantinopol, dar, chiar dacă echipajul navelor nu era infectat, existau pasageri clandestini la bord care erau contaminaţi: şobolanii negri, care se hrăneau cu cerealele ce umpleau calele flotelor de pe Marea Neagră şi care erau purtători de purici de ciumă, paraziţi aflaţi şi în baloturile de pânză din depozitele navelor. În septembrie 1347, ciuma bubonică se dezlănţuise deja în capitala Imperiului Bizantin şi, pe măsură ce locuitorii începeau să fugă, transportau infecţia cu ei. O corabie încărcată cu sclavi a pornit către Alexandria de la Marea Neagră, transportând mai mult de 300 de persoane; potrivit istoricului arab al-Maqrizi, doar patruzeci şi cinci de oameni mai erau în viaţă când corabia a ajuns în Egipt, şi toţi au murit la scurt timp.[35] Nu e de mirare că Alexandria a devenit un focar din care s-a răspândit ciuma bubonică în estul Mediteranei, infectând Gaza în primăvara lui 1348. Primul port din vestul Mediteranei care a fost infectat a fost Messina. Un istoric sicilian atribuia vina apariţiei bolii celor douăsprezece galere genoveze care, fugind din răsărit, au

sosit la Messina în octombrie 1347. Locuitorii oraşului s-au împrăştiat în toată insula, ducând germenii cu ei, şi infecţia a traversat strâmtoarea până în oraşul Reggio, ajungând la Napoli până în mai 1348.[36] În primăvara lui 1348, Moartea Neagră pusese deja stăpânire şi pe Mallorca şi de acolo s-a răspândit pe rutele comerciale clasice traversând lumea catalană, spre Perpignan, Barcelona şi Valencia şi în jos, spre regatul musulman al Granadei, ajungând în Almería până în mai 1348.[37] În aceeaşi lună, locuitorii Barcelonei au organizat o procesiune cu relicvele şi statuile lor, implorând intervenţia divină pentru a pune capăt ciumei; o astfel de procesiune a contribuit, în mod firesc, la răspândirea bolii, în loc să-i pună capăt.[38] Oraşul Tunis a fost infectat în aprilie 1348, luând microbii cel mai probabil de la Sicilia, în timp ce o altă sursă de infecţie se afla pe vasele catalane care plecau din Mallorca spre porturile din Maroc şi Algeria.[39] Explozia urbană care a avut loc între secolele al XII-lea şi al XIV-lea a făcut ca ţărmurile vestice ale Mediteranei să fie la fel de vulnerabile în faţa ciumei ca şi oraşele supraaglomerate din Orientul Mijlociu. Peste tot, ciuma făcea să dispară un număr uluitor de oameni: o treime până la jumătate din populaţie, posibil chiar 60% sau 70% în anumite zone din vestul Mediteranei, cum ar fi Catalonia.[40] Pe măsură ce se răspândea, devenea tot mai viguroasă, luând o formă pneumonică ce putea să omoare în câteva ore în urma unei infecţii transmise pe calea aerului.

Pierderea a aproape jumătate din populaţia Europei şi a Mediteranei a avut efecte dramatice asupra relaţiilor economice. Cererea de alimente s-a micşorat semnificativ, chiar dacă printre consecinţele imediate ale ciumei s-a numărat faptul că multă lume a ajuns înfometată; terenurile agricole din Sicilia şi de aiurea au fost lăsate necultivate pentru că oamenii care ar fi trebuit să lucreze pământul erau morţi sau împrăştiaţi. Populaţia marilor oraşe comerciale a scăzut mult, pentru că boala se răspândea cu uşurinţă pe străzile şi canalele din Genova, Veneţia şi din alte oraşe comerciale.[41] Moartea Neagră nu a apărut doar o dată: izbucniri repetate ale ciumei, în secolul al XIV-lea, au diminuat numărul populaţiei din nou, exact când era pe punctul de a-şi reveni; noi tipuri de ciumă i-au afectat în special pe tineri, pentru că generaţiile mai vechi trăiseră pe timpul ciumei şi dezvoltaseră o anumită rezistenţă. În secolul ulterior revoltei Vecerniilor, se pare că Sicilia a pierdut 60% din populaţie, care a scăzut de la 850 000 la

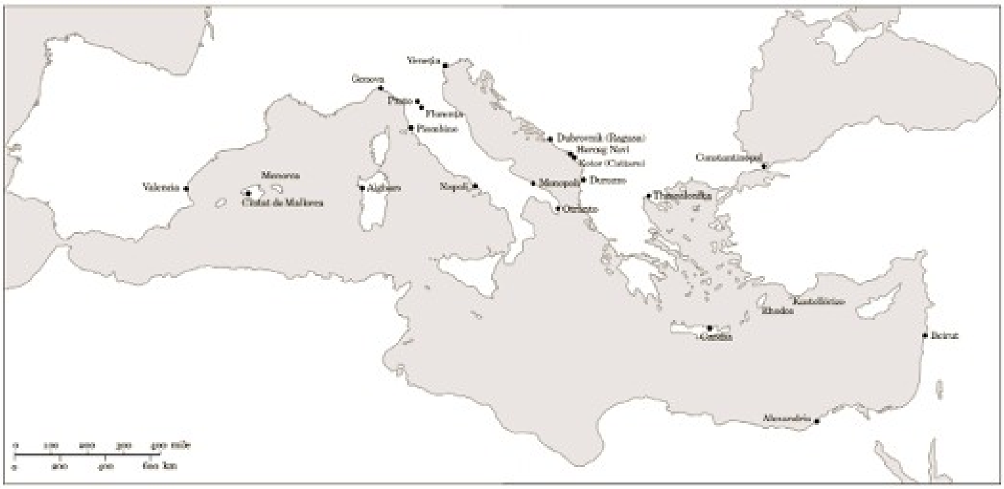
350 000 de locuitori; două evenimente de importanţă majoră au fost ciuma din 1347 şi o altă ciumă care s-a declanşat pe insulă în 1366.[42] Nimic nu mai putea fi la fel după devastările şi groaza aduse de Moartea Neagră. Cu toate acestea, ciuma, deşi transformase Mediterana, nu a produs o criză îndelungată. Vechile instituţii precum *fonduk*-urile negustorilor au supravieţuit; genovezii, veneţienii şi catalanii au continuat să se saboteze reciproc; creştinii făceau planuri elaborate pentru cruciade împotriva mamelucilor, a căror forţă rămăsese neclintită, pentru moment. Dincolo de toate astea, s-au produs schimbări subtile, dar importante în modul în care operau vechile reţele şi au apărut primele semne că o zonă comercială rivală se forma dincolo de Strâmtoarea Gibraltar. Din această redresare s-a născut a patra Mediterană, la sfârşitul secolului al XIV-lea.

PARTEA A IV-A
A patra Mediterană
1350–1830

1
Aşa-zişi împăraţi romani
1350–1480

I

ODATĂ CU APARIŢIA CIUMEI şi cu scăderea dramatică a populaţiei, constrângerile asupra proviziilor de hrană din Mediterana s-au diminuat. Asta nu însemna că vechiul comerţ mediteraneean cu cereale era pe cale de dispariţie. De fapt, s-a dezvoltat: pe măsură ce terenurile de proastă calitate agricolă au fost abandonate şi transformate în păşuni, şi pe măsură ce alte zone au început să fie dedicate unor produse precum zahărul şi materiile colorante, viaţa economică a teritoriilor din jurul Mării celei Mari s-a diversificat. Se punea accentul pe specializare şi comerţul cu toate tipurile de mărfuri era astfel stimulat. Economia Mediteranei începea să prindă o nouă formă. S-au impus contactele locale: produse precum cheresteaua erau transportate pe coastele Cataloniei; lâna era trimisă pe ţărmul celălalt al Mării Adriatice, de la Apulia spre oraşele înfloritoare ale Dalmaţiei şi de la Menorca (faimoasă pentru oile ei) în Toscana, unde în jurul anului 1400, „Neguţătorul din Prato“, Francesco di Marco Datini, avea grijă în mod obsesiv ca orice balot să fie înregistrat şi toată corespondenţa să fie păstrată – aproximativ 150 000 de scrisori –, spre marele ajutor al istoricilor.[1] Unul din agenţii săi din Ibiza se plângea: „acest pământ e nesănătos, pâinea e rea, vinul e rău – să mă ierte Dumnezeu, dar nimic nu e bun! Mă tem că aici o să sfârşesc“.[2] Dar exigenţele profesionale veneau înaintea confortului personal.

Neguţătorul din Prato avea, de asemenea, agenţi din Toscana trimişi în San Mateu, pe coasta spaniolă, de unde puteau să obţină cea mai bună lână aragoneză; în interiorul Spaniei, departe de coastă, oile cucereau podişul Meseta, pentru că milioane de animale păşteau pe terenurile înalte vara şi pe podiş, iarna. Legăturile lui Datini ajungeau până în Magreb, iar în răsărit, până în Balcani şi Marea Neagră. În preajma anului 1390, el a fost implicat în negoţul cu sclavi, într-o perioadă când cerchezii de la Marea Neagră şi berberii din Africa de Nord erau vânduţi în pieţele de sclavi din Mallorca şi Sicilia.[3] Din teritoriile orientale de dincole de Mediterana, el obţinea indigo, lemn-roşu, piper, aloe, curcumă şi ghimbir albastru, ca şi bumbac, mastic şi zahăr rafinat, din teritoriile Mării celei Mari. Din Spania şi Maroc importa, în afară de cantităţi mari de lână neprelucrată, pene de struţ, fildeş, orez, migdale şi curmale. A comandat un serviciu de masă în Valencia, decorat, aşa cum se obişnuia, cu blazonul său, şi s-a supărat când a repetat comanda, câţiva ani mai târziu, şi a constatat că nu fusese păstrată nici o înregistrare a desenului.[4]

Datini era un oligarh şi nu era reprezentativ pentru un om de afaceri de la sfârşitul secolului al XIV-lea, dar cariera lui ilustrează perfect vitalitatea neîntreruptă a comerţului şi a schimburilor. A reuşit să administreze afaceri în condiţiile cele mai potrivnice, chiar şi când ducele de Milano umbla după pradă în jurul Toscanei, în 1402, măturând sub lovitura lui de pumn toate oraşele importante, cu excepţia Florenţei. Negustorii mediteraneeni au ştiut întotdeauna cum să profite şi de război, şi de pace. Cu toate acestea, o schimbare importantă se produsese. La începutul secolului al XIV-lea, cele trei mari bănci florentine ale familiilor Bardi, Peruzzi şi Acciaiuoli stabiliseră legături strânse cu regii din Napoli,

Cavalerii din Rhodos şi conducătorii din interiorul Europei, care se bazau prea mult, cu toţii, pe creditele pe care aceste bănci le ofereau; dar băncile s-au prăbuşit în ajunul Morţii Negre, când a devenit evident că acumulaseră prea multe datorii riscante (în special împrumuturi acordate regelui Angliei). Băncile internaţionale care le-au înlocuit în cele din urmă au avut grijă să nu acorde prea multe privilegii şi efectuau operaţii modeste; acest lucru era valabil pentru Banca Medici, în ciuda puterii politice şi a faimei de care se bucura familia deţinătoare.[5] O prudenţă mai mare asigura profituri stabile. Şi ambiţiile erau mai modeste: catalanii trimiteau mai puţine galere până în Flandra şi Anglia iar Marsilia, cândva un centru comercial important, şi-a pierdut din însemnătate. Au apărut astfel noi structuri, legate de noi atitudini mentale.[6] Viaţa urbană era stimulată nu numai de creşterea specializării, reflectată de dezvoltarea breslelor de meşteşugari, ci şi de migrarea spre oraş a locuitorilor din mediul rural ale căror sate nu mai puteau funcţiona din lipsă de mână de lucru. În Egipt, abandonarea pământurilor a dus la neglijarea lucrărilor de irigaţie care menţinuseră stabilitatea ecologică a Deltei Nilului. Delta a sărăcit şi plăţile pentru muncă au scăzut, în timp ce pe ţărmurile europene tindeau să crească din cauza disponibilităţii limitate a forţei de muncă.[7] Cu toate acestea, populaţia oraşelor a crescut, în multe cazuri ajungând, până prin 1400, la nivelul la care era înainte de apariţia ciumei, şi acest lucru i-a încurajat pe genovezi, veneţieni şi catalani să continue explorarea depozitelor de cereale ale Mediteranei şi ale Mării Negre.

Chiar dacă apariţia ciumei a creat sentimentul că creştinii trebuiau să se căiască pentru păcatele lor, aceste păcate nu includeau cu siguranţă luptele dintre ei: Veneţia şi Genova se atacau reciproc în anii 1350–1355, şi din nou în anii 1378–1381 (Războiul din Chioggia). În ambele situaţii, cauza conflictului a fost dezacordul asupra accesului către Marea Neagră din Marea Egee. În timpul primului conflict, veneţienii s-au aliat cu regele Aragonului, care concura cu genovezii pentru controlul Sardiniei. Veneţienii şi-au trimis flota în vestul Mediteranei, obţinând o victorie împotriva genovezilor lângă oraşul Alghero, în nordul Sardiniei, în 1353, în timp ce catalanii au trimis o flotă tocmai în Bosfor, pierzând un amiral în bătălie. Cu toate acestea, războiul nu a adus beneficii nici unei părţi: Veneţia a fost obligată să recunoască pierderea ducatului de Dalmaţia în favoarea Ungariei, după 350 de ani, iar Genova a sfârşit într-un război

civil – oraşul a căzut sub stăpânirea seniorilor Visconti de Milano, care au stabilit că resursele genovezilor erau epuizate şi au făcut pace cu o Veneţie la fel de epuizată, în 1355.[8]

Când războiul a izbucnit din nou, în 1378, atenţia s-a concentrat iniţial asupra micii insule Tenedos, a cărei stăpânire se credea că garantează dominarea rutei ce trecea prin Strâmtoarea Dardanele. Cu doi ani mai devreme, un uzurpator bizantin donase insula genovezilor, în schimbul ajutorului acordat de aceştia, dar Veneţia şi-a asigurat promisiuni de la unul din rivalii săi că va obţine controlul asupra insulei.[9] Disponibilitatea Genovei şi a Veneţiei de a se război între ele este cu atât mai surprinzătoare cu cât Moartea Neagră redusese cu mult numărul celor care puteau să lupte, iar veneţienii trebuiau să recruteze un mare număr de vâslaşi din Dalmaţia. Mai existau şi alte probleme serioase. Între aceste războaie, veneţienii s-au confruntat cu o revoltă în Creta, în 1363, în care erau implicaţi nu doar nativii greci, ci şi câţiva nobili veneţieni, cum ar fi membrii măreţei şi vechii familii Gradenigo.[10] Revolta a pus sub semnul întrebării reţeaua veneţiană de aprovizionare, deoarece Creta era exploatată – sau supra-exploatată, aşa cum reiese din aceste evenimente – pentru cerealele sale, vinul, untdelemnul şi legumele sale, compensând lipsa unei suprafeţe suficient de extinse în nord-estul Italiei. În timpul celor două războaie, Veneţia şi-a asumat riscuri serioase, într-un mod diferit şi chiar mai periculos, când Genova şi Veneţia s-au ciocnit pe Marea Adriatică, pe care navele genoveze au îndrăznit să pătrundă foarte rar. În 1378–1380, Veneţia a fost expusă periculos, într-o perioadă când regele Ungariei controla malul estic al Adriaticii. Veneţia se confrunta cu veşnica problemă: ambiţiile sale imperiale în estul Mediteranei puteau fi garantate numai dacă mările din apropierea Veneţiei erau stăpânite de republică.

Când genovezii au putut să solicite ajutorul regelui Ungariei şi al seniorului de Padua, Carrara, vecinul Veneţiei, aceasta s-a trezit înconjurată. În 1379, genovezii au ars satele care se întindeau de-a lungul fâşiei litorale veneţiene şi forţele aliate au atacat oraşul Chioggia, aflat la extremitatea sudică a lagunei. Aliaţii s-au lăudat că nu vor avea pace până când nu vor pune frâiele pe cei patru cai de bronz care se aflau deasupra porticului de la bazilica San Marco. Oraşul se confrunta cu cel mai mare pericol de când Imperiul Carolingian asediase lagunele, la începutul secolului al IX-lea. Veneţia a reuşit să reziste atacului; în

cele din urmă, genovezii au fost cei care au căzut sub asediu, pentru că proviziile lor se epuizaseră. În iunie 1380, genovezii şi-au dat seama că poziţia lor era de nesusţinut şi au făcut pace. Un aspect important al acestui conflict este că veneţienii au folosit foarte mult praf de puşcă, folosind tunuri montate pe teugele navelor lor. Comandantul genovez Pietro Doria a murit când o ghiulea a lovit un turn care s-a prăbuşit peste el.[11]

Istoricilor Veneţiei le-ar plăcea să clasifice Războiul din Chioggia drept o victorie veneţiană, dar sosirea genovezilor pe ţărmurile nisipoase ale litoralului veneţian a reprezentat o umilinţă uriaşă. Veneţia a pierdut Tenedos, nu a reuşit să recupereze Dalmaţia, a fost nevoită să recunoască drepturile genovezilor în Cipru (şi astfel rolul genovezilor în comerţul cu zahăr) şi chiar a trebuit să predea ducelui austriac colonia continentală Treviso, pierzând, aşadar, terenurile cu cereale pe care le deţinea în nord-estul Italiei – o umbră habsburgică avea să cadă asupra unor părţi din nord-estul Italiei până la sfârşitul Primului Război Mondial.[12] Atât în urma războiului din 1350, cât şi a celui din 1378, Veneţia a avut mai mult de pierdut decât de câştigat, atât în ceea ce priveşte teritoriile, cât şi reputaţia sa. Dar, pe cât de serioase erau aceste conflicte, ele nu reprezentau decât întreruperi dramatice ale relaţiilor altfel destul de paşnice, având în vedere că vasele celor două oraşe făceau comerţ unele lângă altele în Marea Egee, în Constantinopol şi mai departe, în teritoriile cu cereale din Crimeea. După 1381, cele două oraşe au avut grijă să evite complicaţiile, definindu-şi sferele comerciale şi interesele comerciale cu mare grijă: Veneţia a rămas centrul principal al comerţului cu Levantul, trimiţându-şi galerele în Alexandria şi Beirut, în căutarea condimentelor; genovezii erau mai interesaţi de cantităţile mari de bunuri transportate în vase cu pupa rotunjită – alaun, cereale şi fructe uscate –, mergând în căutarea acestor produse în Asia Mică, Grecia şi Marea Neagră; „coacăzele“[11] îşi luau numele de la Corint, iar statul grec independent Trebizond, pe coasta sudică a Mării Negre, era o sursă de alune fără rival. Nu se mai alerga după expediţiile comerciale ambiţioase care, în preajma anului 1300, îi trimiseseră pe călătorii genovezi şi veneţieni departe, în Persia, şi chiar până în China; negustorii au hotărât să se concentreze pe revigorarea legăturilor vitale din jurul mării.[13]

11. Engl. „currants“. (N. tr.)

Un element de stabilitate îl reprezenta eficienta industrie venețiană de construcție de nave, cea mai mare industrie din oraș și probabil cea mai bine organizată din întreaga Mediterană. Arsenalul, care se afla lângă marele atelier de parâme denumit Tana, era deja cunoscut la începutul secolului al XIV-lea, când Dante a auzit în adâncurile sale negre chiar ecourile Iadului.

> Precum, pe șantiere, venețienii
> fierb iarna toată în cazane smoală
> și-apoi lipesc cu dânsa sumedenII
>
> de crăpături la nave-a căror boală
> e bătrânețea – și-ástfel unu'-astupă
> cu dop de câlți spărturile din cală,
>
> un altul face corzi, altul se-ocupă
> de pânzele care-au cedat furtunii…[14]

Exista un Arsenal Vechi, cu spațiu de andocare pentru douăsprezece galere, și un Arsenal Nou, de trei ori mai mare. La sfârșitul secolului al XIV-lea, se creasе un sistem de producție eficient, sub comanda unui amiral: Arsenalul putea produce cam trei galere comerciale mari pe an, ceea ce nu poate părea mult, dar mărimea galerelor crescuse semnificativ de când voiajele către Levant și Flandra deveniseră mai regulate, începând cu anii 1340. Aceste galere mari erau trireme, echipate cu vele latine, care puteau avea o încărcătură de până la 150 de tone de marfă, dar transportau și echipaje foarte mari, chiar de 200 de marinari. Doar cetățenii venețieni puteau să încarce mărfuri pe aceste vase, care călătoreau în convoi, adesea însoțite de galere mai mici, înarmate, de-a lungul unor rute analizate cu atenție și aprobate de Senat; aveai nevoie de douăzeci și cinci de ani pentru a obține dreptul la cetățenie și, așa cum s-a văzut, călătoriile cele mai avantajoase, care făceau negoț cu mătăsuri și mirodenii, erau dominate de investițiile nobililor venețieni. Pentru mărfuri mai puțin valoroase, venețienii foloseau vase comerciale de tip cogă, cu pupa rotunjită și cu vele pătrate, construite în șantiere private și supuse unor restricții mai mici în ceea ce privește aspectul lor. Cea mai mare cogă cunoscută, din secolul al XV-lea, avea o lungime de aproape treizeci de metri și un deplasament de 720 de tone.[15] Abilitățile în construcția vaselor erau egalate de iscusința în navigație și Veneția concura cu Genova și cu Mallorca drept centru important de cartografie. Marinarii venețieni aveau, așadar, o mulțime de informații precise

despre coastele Mării Mediterane. Mai mult decât atât, odată cu întrebuinţarea tot mai mare a busolei, era posibil să navighezi cu mai multă încredere şi să extinzi sezonul de navigare aproape pe toată perioada anului.[16]

II

O INIŢIATIVĂ DE AFACERI care le oferea corăbierilor activitate era transportul pelerinilor în Ţara Sfântă. Pierderea ultimelor avanposturi creştine din Palestina nu a pus capăt pelerinajelor: regii de Aragon concurau cu alţii pentru a-şi asigura vagi drepturi de protecţie asupra locaşurilor creştine din Ţara Sfântă, iar sultanii mameluci ştiau că puteau să joace cartea Ţării Sfinte când negociau înţelegerile politice şi comerciale cu conducătorii occidentali. Pelerinajul era, şi trebuia să fie, solicitant din punct de vedere fizic. Călugărul dominican Felix Fabri a călătorit în 1480 din Germania în Ţara Sfântă şi a lăsat o descriere relevantă a mirosurilor, disconfortului şi a mizeriei de la bord: carne plină de viermi, apă nepotabilă, paraziţi peste tot. A făcut drumul de întoarcere din Alexandria în afara sezonului, fiind expus vânturilor şi valurilor care i-au epuizat pe pelerinii dinaintea lui, precum ibn Jubayr. Cu toate acestea, a învăţat că cel mai bun loc de dormit era să se strecoare pe baloturile compacte cu mirodenii.[17] Dar pelerinajul lua o nouă formă, cel puţin pentru un număr mic de oameni studioşi. În 1358, Petrarca a fost invitat de un prieten, Giovanni Mandelli, să facă împreună o călătorie la Mormântul Sfânt. Hotărând că era mult mai sigur să rămână pe loc, Petrarca i-a acordat lui Mandelli privilegiul de a scrie o cărţulie în care descria itinerarul acestuia de la un ţărm la altul al Mediteranei. Vorbea despre toate locurile pe care le vizitase Ulise, atrăgea atenţia asupra templului Iunonei Lacinia din Crotona, în extremitatea sudică a Italiei, remarca faptul că Cilicia era locul în care Pompei a învins bandele de piraţi; îşi lua un scurt răgaz să contemple locul răstignirii lui Hristos („nu ai fi făcut un efort atât de mare pentru vreun alt motiv decât acela de a vedea cu ochii tăi… lucrurile pe care le-ai văzut deja cu mintea ta"); dar, în cele din urmă, l-a lăsat pe Mandelli nu în Ierusalim, ci în Alexandria, şi nu printre saci cu mirodenii, ci lângă mormântul lui Alexandru şi lângă urna lui Pompei.[18] Turismul cultural pentru vizitarea unor locuri faimoase ale Antichităţii clasice era pe punctul de a începe. Au supravieţuit mai mult de patruzeci de manuscrise ale *Itinerarului* lui Petrarca, ceea ce ne arată cât a fost de popular, mai ales în secolul al XV-lea, în Napoli, pentru că

era plin cu informaţii despre obiectivele clasice de pe coasta de sud a Italiei şi asta i-a atras pe cititori (mai mult decât interesul pentru locurile sfinte).

Turismul clasic propus de Petrarca a fost transformat în realitate în jurul anului 1420, de un negustor din Ancona care era transfigurat la vederea monumentelor clasice – mai întâi cele din oraşul său şi apoi cele din Mediterana. Cyriaco din Ancona avea şi motivaţii politice: s-a prezentat în faţa sultanului otoman, care nu şi-a dat seama că unul din scopurile lui era să adune informaţii care ar fi putut fi folosite într-o cruciadă împotriva turcilor. Dar lui Cyriaco îi făcea o plăcere reală să viziteze ruinele epocii clasice şi s-a dus la Delphi, unde, spre uimirea locuitorilor unei zone lăsate în paragină, a petrecut şase zile, în 1436, arătând entuziasm faţă de ceea ce el credea, în mod greşit, că era templul cel mai important, şi faţă de teatru şi de stadion, copiind inscripţii şi desenând planuri.[19] Deşi majoritatea celor interesaţi de epoca clasică preferau să rămână aşezaţi confortabil în fotoliile lor, ca Petrarca, cariera lui Cyriaco ne arată că profilul călătorului mediteraneean nu mai era exclusiv religios sau comercial.

Doar foarte puţini din cei care călătoreau îşi asumau modul de viaţă al nativilor, adoptând religia şi obiceiurile popoarelor care trăiau pe celălalt ţărm al Mediteranei. Printre aceştia se numără şi extraordinarul Anselm Turmeda, un călugăr din Mallorca ce a descoperit învăţăturile islamului în Bologna şi a călătorit în Africa de Nord, unde s-a convertit şi a devenit un cunoscut învăţat musulman de la începutul secolului al XV-lea, sub numele ‘Abdallah at-Tarjuman; mormântul lui încă se află în Tunis. Un secol mai târziu, învăţatul şi diplomatul al-Hasan ibn Muhammad al-Wazzan, sau Leon Africanul, născut în Granada, a fost luat prizonier de piraţii creştini şi dus la Roma, unde a devenit un protejat al papei Leon X şi a scris o geografie a Africii: vorbim despre cineva care putea să redea unui public occidental realităţile fizice ale lumii islamice de dincolo de Marea Mediterană şi care putea să se mişte cu uşurinţă între islam şi creştinism.[20]

III

SOARTA REGILOR DE ARAGON şi a regatelor în număr mare aflate sub stăpânirea lor ne oferă o perspectivă foarte bună asupra situaţiei Mediteranei la sfârşitul secolului al XIV-lea şi în secolul al XV-lea. Influenţa catalană s-a extins dincolo de Marea Mediterană, până în pieţele de desfacere

din Alexandria şi Rhodos, şi, la sfârşitul secolului, regele de Aragon era o personalitate cunoscută atât în Peninsula Iberică, cât şi în restul Europei. Martin cel Tânăr, fiul şi moştenitorul regelui Martin de Aragon, s-a căsătorit cu moştenitoarea Siciliei după ce aceasta fusese, după toate probabilităţile, răpită şi trimisă în Spania, oferindu-i o justificare puternică pentru a invada insula, în 1392; în secolul al XV-lea, insula a fost guvernată de viceregi, care răspundeau în faţa membrilor parlamentului insulei, iar clasa regilor aragonezi tot mai ineficienţi, care să conducă Sicilia, a dispărut. Evident că pacea le era prielnică sicilienilor şi era, de asemenea, bună pentru cei care voiau să cumpere cerealele lor. Nobilii catalani au început să achiziţioneze moşii vaste în Sicilia şi să se stabilească acolo.[21] Cea din urmă realizare a lui Martin cel Tânăr, înainte să fie doborât de malarie în Sardinia, a fost recâştigarea controlului catalano-aragonez asupra unor porţiuni mari şi din Sardinia, după care influenţa culturii catalane a dominat, de exemplu în artă.[22]

Noile ambiţii ale conducătorilor din Aragon au fost demonstrate cel mai bine de Alfonso V, care a urcat pe tron în 1416 şi urma să devină unul din cei mai mari monarhi ai secolului al XV-lea.[23] Descendenţa pe linie masculină a casei de Barcelona se stinsese, iar Alfonso provenea din dinastia de Castilia; cu toate acestea, el privea dincolo de hotarele Mediteranei şi planurile sale includeau întreaga mare. La fel ca toţi regii aragonezi, şi-a câştigat o poreclă, iar porecla lui, Alfonso „cel Mărinimos“, îi reflectă perfect dorinţa de a fi perceput ca un patron generos, înzestrat cu calităţile princiare despre care citise în lucrările compatriotului său spaniol, Seneca, filozoful împăraţilor romani din Antichitate; pentru că Alfonso V era un cititor pasionat al textelor clasice, fiind foarte interesat în relatările eroice ale războiului antic. El ştia că doi dintre împăraţii romani cei mai de succes, Traian şi Hadrian, erau spanioli.[24] Alfonso îşi dorea să refacă Imperiul Roman în Mediterana, în faţa ameninţării tot mai mari a turcilor. La începutul domniei sale a atacat Corsica, pe care papalitatea o oferise regilor Aragonului în acelaşi timp cu Sardinia, cu mult timp în urmă, în 1297. Nu a reuşit să obţină mai mult decât cetatea Calvi, dar campania sa demonstrează că ambiţiile lui nu erau nicidecum limitate la teritoriile pe care le moştenise în Spania. Urmându-şi visul imperial roman, el şi-a concentrat atenţia asupra Italiei, oferindu-şi serviciile confuzei regine de Napoli, Ioana II, şi chiar obţinând promisiunea acesteia

că va fi numit moştenitorul ei (în ciuda unei pitoreşti vieţi personale, regina nu avea nici un fiu). Din nefericire, Ioana II îi promisese şi lui René de Anjou, duce de Anjou şi conte de Provenţa, că îi va lăsa moştenire regatul ei tot mai instabil. *Le bon roi René* împărţea cu Alfonso pasiunea pentru cultura cavalerească şi patronajul artelor; de asemenea, aveau aceeaşi dorinţă de a acumula regate, deşi până la sfârşitul vieţii lui, în 1480, lui René nu-i rămăsese nici un regat, faţă de cele şase sau şapte regate şi un principat pe care le stăpânea Alfonso când a murit, în 1458.[25] Bătălia intermitentă cu René pentru controlul sudului Italiei a durat douăzeci de ani şi a consumat resurse importante ale regatului, pentru că întreţinerea unei flote puternice era extrem de costisitoare. Rezervele financiare ale monarhiei erau periculos de mici şi Alfonso a fost astfel forţat să meargă supus în faţa parlamentarilor, dându-le ocazia să negocieze pentru privilegiile pe care le apreciau cel mai mult.[26] Din fericire, René de Anjou era şi mai sărac, dar a reuşit să mobilizeze flota genoveză: ostilitatea genovezilor faţă de catalani nu pălise de la invazia catalană a Sardiniei, un secol mai devreme.

Alfonso a trecut prin mari primejdii. În 1435 a condus flota sa împotriva genovezilor, lângă insula Ponza, dar a fost înfrânt, luat prizonier şi dus la Genova. Genovezii au fost obligaţi să-l aducă pe prizonier în faţa stăpânului lor, ducele de Milano, Filippo Maria Visconti, care a fost fermecat de Alfonso şi a schimbat cursul evenimentelor când a decis să facă o alianţă cu acesta. Ducele de Milano se gândea chiar să-i lase prin testament ducatul său lui Alfonso, ale cărui planuri pentru dominarea Italiei l-au distras de la problemele iberice. Războiul lung şi costisitor cu René a culminat când Alfonso a pus stăpânire pe Napoli săpând nişte tunele sub zidurile sale, în 1442. Chiar şi după ce a fost izgonit din regatul de Napoli, pe care-l considerase întotdeauna al său, René a exercitat presiuni asupra aragonezilor cuceritori şi Genova a rămas baza expediţiilor ostile asupra sudului Italiei, până în preajma anului 1460.[27] Nici campaniile italiene nu au încetat odată cu cucerirea regatului de Napoli. În 1448, Alfonso bătea la porţile statului Piombino, mic, dar foarte valoros din punct de vedere strategic, care includea insula Elba, bogată în fier, şi care avea propria flotă, ce făcea negoţ şi întreprindea incursiuni tocmai până în Tunis.[28] Din Piombino putea să-şi exercite controlul asupra mişcării navelor între Genova şi Napoli, în timp ce oraşul oferea, de asemenea, o bază de atac asupra Toscanei. Piombino s-a

dovedit a fi prea greu de cucerit, deşi seniorul de Piombino începuse, cu înţelepciune, să plătească un tribut anual, sub forma unui pocal din aur, pentru a-şi asigura bunăvoinţa lui Alfonso; în decursul anilor, bazele de pe toate coastele insulei Elba au ajuns sub stăpânirea aragonezilor, iar în secolul al XVI-lea sub control spaniol.[29] La jumătatea secolului al XV-lea, aproape toată Italia era împărţită între cinci mari puteri: Milano, Florenţa, Veneţia, papalitatea şi regele de Aragon. Deşi regele de Aragon controla cea mai mare parte a teritoriului (chiar mai mult, dacă includem şi cele două insule italiene), a fost nevoit să-şi abandoneze visul de dominare a peninsulei când celelalte patru puteri au încheiat la Pacea de la Lodi, din 1454, la care a subscris şi Alfonso un an mai târziu. Acest tratat a asigurat pacea (cu câteva întreruperi importante) pentru următoarea jumătate de secol şi unul din scopurile sale era să redirecţioneze energia semnatarilor către sarcina urgentă de a lupta împotriva turcilor.

Constantinopolul căzuse în faţa lui Mehmet Cuceritorul cu un an înainte de semnarea păcii. Toate planurile de a opune rezistenţă atacurilor turcilor nu au dus la nimic; de fapt, turcii avansau cu o încredere tot mai mare prin Balcani. Deja din 1447 Alfonso îi promisese ajutorul regelui Ungariei, Ioan Huniad. Alfonso a adunat trupele promise, numai că apoi le-a trimis să lupte în războiul său cu Toscana. Cu toate acestea, nu era chiar un cinic în ceea ce priveşte cruciada împotriva turcilor.[30] Alfonso se considera, cu mândrie, un rege salvator şi un luptător întru Hristos – un nou cavaler Galahad, o temă prezentă în sculpturile minunate ale arcului lui de triumf din Napoli. El l-a susţinut imediat pe Skanderbeg, marele rebel albanez, împotriva turcilor, pentru că pierderea Albaniei în faţa otomanilor ar fi adus armatele şi flotele acestora în apropiere de sudul Italiei.[31] Ambiţiile lui Alfonso mergeau până la Kastellórizo, o insulă micuţă la est de insula Rhodos, care a devenit o bază pentru operaţiunile navale aragoneze, departe, în estul Mediteranei (acum este cea mai îndepărtată posesiune a Greciei).[32] Cu puţin timp înainte de căderea Constantinopolului, Alfonso şi prinţul grec Demetrios Paleologul făceau planuri să preia puterea în Constantinopol de la ultimul împărat bizantin, Constantin XI, iar Alfonso avea propriii lui viceregi în Pelopones. Aceste planuri măreţe de a-i învinge pe turci şi de a recupera teritoriile din estul Mediteranei au fost comemorate după moartea lui Alfonso în romanul antrenant al lui Joannot Martorell,

Tirant lo Blanc.[33] În multe privinţe, eroul lăudăros Tirant este un personaj în stilul lui Alfonso, sau mai degrabă personajul care şi-ar fi dorit să devină regele, şi (printre scenele explicite de dragoste) cartea era plină de sfaturi privitoare la cel mai bun mod de a înfrânge o armată turcă, dar şi de a-i birui pe genovezii pe care Alfonso îi considera aliaţi secreţi ai otomanilor.[34] În *Tirant lo Blanc*, armata genoveză încearcă să pună piedici armatei Cavalerilor Ospitalieri, care apără insula Rhodos în faţa turcilor:

> Excelenţa Voastră ar trebui să ştie că doi călugări genovezi din ordinul nostru ne-au trădat, pentru că, la sfatul lor, mizerabilii de genovezi au trimis toate acele nave încărcate mai mult cu soldaţi decât cu marfă. Trădătorii din castelul nostru au înfăptuit un lucru murdar îndepărtând dinţii din arbaletele noastre şi înlocuindu-i cu săpun şi brânză.[35]

Comportarea genovezilor în timpul ultimului atac asupra Constantinopolului, în 1453, a ridicat suspiciuni asemănătoare.[36]

IV

PÂNĂ ÎN 1453, datorită unei administraţii bune şi a devotamentului faţă de cauza sfântă a *jihad*-ului, otomanii nimiciseră deja majoritatea stătuleţelor rivalilor turci aflate de-a lungul coastei Asiei Mici, mai ales fortăreaţa Aydın, stăpânită de piraţi. În ciuda unei înfrângeri grele în faţa războinicului central-asiatic Timur (Tamerlan) în 1402, otomanii şi-au revenit repede. În preajma anului 1420, ei deveniseră deja iarăşi activi în Balcani. Împăratul bizantin a vândut cetatea Thessalonika Veneţiei, în 1423; dar, după ce tânjiseră atât de mult să o stăpânească, veneţienii nu au fost capabili să o păstreze decât şapte ani, înainte de a o pierde în faţa armatelor sultanului Murad II. Succesiunea tânărului Mehmet II a rezolvat disputa dintre sfetnicii destul de prevăzători care se opuneau unei expansiuni rapide, de teama unei lărgiri prea mari, şi grupul mai aventuros al celor care îl considerau pe Mehmet conducătorul unui Imperiu Roman renăscut, controlat de turcii musulmani, care ar fi combinat concepte de stăpânire romano-bizantine, turceşti şi islamice. Scopul lui era de a reface şi întregi Imperiul Roman, mai degrabă decât de a-l distruge. Secretarii lui greci emiteau documente care îl descriau drept Mehmet, *Basileus* şi Monarh Absolut al Romanilor, titlu pe care îl folosiseră împăraţii bizantini.[37] Dar visul său imperial nu se mulţumea cu Noua Romă; el îşi dorea să devină şi stăpânul

Vechii Rome. Intrigile politice au adus, de asemenea, problemele occidentale în atenţia sa. Revolta lui Skanderbeg, în Albania, l-a făcut pe sultan să îşi dea seama că existau erori în tactica tradiţională de a permite unor vasali creştini independenţi să conducă teritoriile balcanice. Chiar şi cei care fuseseră educaţi ca musulmani, la curtea otomană, ca Skanderbeg, puteau deveni trădători. Astfel, autoritatea otomană trebuia impusă direct şi puterea otomană se strecura către ţărmurile Mării Adriatice. Skanderbeg a murit în 1468, după care revolta albanezilor s-a stins; până în anul 1478, Mehmet obţinuse controlul asupra oraşului Valona (Vlora), pe coasta albaneză, şi în decursul următoarelor luni a smuls de la veneţieni oraşul Scutari (Shkodra), dominat de castelul Rozafa, ridicat pe un deal stâncos.[38] Durazzo (Durrës), vechea cetate Dyrrhachion, a rămas în mâinile veneţienilor până la începutul următorului secol, iar portul Kotor (Cattaro), aflat în fiordul din Muntenegru, se bucura de protecţie veneţiană; dar restul stăpânirii veneţiene din această parte a Mării Adriatice a fost înghiţită.[39]

Veneţienii fuseseră lipsiţi de entuziasm faţă de Skanderbeg, îngrijoraţi că susţinerea rebelilor le-ar fi compromis poziţia comercială la Constantinopol. Dar pierderea coastei Albaniei a fost un preţ mare, nu numai datorită importanţei sale ca sursă de sare, ci şi pentru că veneţienii aveau nevoie să navigheze pe lângă ţărmul albanez, când ieşeau din Marea Adriatică. Şi rutele pe uscat, departe de coastă, erau apeciate, întrucât le ofereau acces la argint, la sclavi şi la alte produse din zona muntoasă a Balcanilor. Dificultăţile au fost accentuate de atacurile turcilor asupra bazelor navale veneţiene din Marea Egee: insulele Lemnos şi Negroponte au căzut în mâinile otomanilor. Fiind atentă la consecinţe, Sublima Poartă (aşa cum era numită adesea curtea otomană) le-a acordat în continuare veneţienilor privilegii comerciale. Mesajul său era clar: otomanii puteau tolera negustorii creştini veniţi de peste mări, la fel cum o făcuseră şi conducătorii musulmani din jurul Mediteranei, de-a lungul secolelor; dar considerau dominaţia teritorială a veneţienilor sau genovezilor în *Akdeniz*, sau Marea Albă, inacceptabilă.[40]

Până la sfârşitul domniei sale, Mehmet era hotărât să înfrunte puterile creştine în Mediterana. Atenţia turcilor era îndreptată, evident, asupra cartierului general al Cavalerilor Ospitalieri, printre altele, pe insula Rhodos, pe care o ocupaseră din 1310 şi de unde lansaseră atacuri pirendofatereşti

asupra vaselor musulmane; ei obţinuseră, de asemenea, controlul asupra unor popasuri de pe coasta Asiei Mici, în mod special oraşul Bodrum, în care se afla un castel al Cavalerilor Ospitalieri, construit din pietrele marelui Mausoleu din Halicarnas. Rhodosul îl atrăgea şi pe Mehmet, ca fiind una din cetăţile faimoase ale lumii antice.[41] Un constructor de tunuri saxon numit Meister Georg, care locuise în Istanbul, le-a oferit turcilor informaţii preţioase despre aşezarea fortăreţei; dar, în 1480, apărarea insulei Rhodos s-a dovedit prea puternică, chiar şi pentru tunurile mari turceşti, manevrate de cei mai mari specialişti. Nici una din părţi n-a arătat milă: Cavalerii Ospitalieri au organizat misiuni pe timpul nopţii şi au adus în cetate capetele turcilor pe care îi omorâseră, arătându-le într-o procesiune prin oraş, pentru a-şi încuraja apărătorii. Sătui de rezistenţa dârză, turcii au făcut pace cu Cavalerii, care au promis să nu mai atace navele turceşti.[42] Sultanii nu au uitat această înfrângere, dar insula Rhodos a rămas proprietatea Cavalerilor Sfântului Ioan pentru următorii patruzeci şi doi de ani. Şi nici europenii occidentali nu au uitat ce s-a întâmplat la Rhodos, pentru că acest eveniment a adus o încurajare într-un moment în care ameninţarea turcilor era foarte mare. La scurt timp, o gravură în lemn care reda asediul a devenit un prim bestseller în Veneţia, Ulm, Salamanca, Paris, Bruges şi Londra.

În acelaşi timp, flotele turceşti ameninţau vestul Europei. Sudul Italiei era o ţintă evidentă, din cauza apropierii ei de Albania şi deoarece controlul otomanilor asupra ambelor părţi ale intrării în Marea Adriatică ar fi forţat Veneţia să se supună voinţei sultanului. Veneţia nu voia să pară că se opune turcilor. Când aceştia au atacat Otranto, în 1480, navele veneţiene au contribuit la transportul trupelor turceşti din Albania în Italia, deşi acest lucru a fost dezaprobat la nivel oficial, chiar în Veneţia. O sută patruzeci de nave otomane, transportând 18 000 de oameni, au traversat strâmtoarea, inclusiv patruzeci de galere. După ce locuitorii din Otranto au refuzat să se predea, comandantul turc, Gedik Ahmet Paşa, a spus explicit ce se va întâmpla cu supravieţuitorii şi a intensificat atacul; oraşul avea o apărare slabă şi nu deţinea nici un tun, iar rezultatul era previzibil. Când a cucerit oraşul, Ahmet Paşa a omorât întreaga populaţie masculină, lăsând în viaţă 10 000 de oameni din aproape 22000; 8 000 de sclavi au fost trimişi în Albania, prin strâmtoare. Decanul de vârstă al episcopilor a fost omorât în altarul Catedralei din Otranto. Apoi, turcii s-au

răspândit prin regiunea sudică Apulia, atacând oraşele vecine. Regele de Napoli, fiul lui Alfonso V, Ferrante, îşi trimisese armata în Toscana, dar de îndată ce trupele şi vasele sale au fost gata, a putut să lanseze un contraatac cu succes. Chiar şi când s-au retras, turcii şi-au manifestat în mod explicit intenţia de a se întoarce şi de a cuceri porturile din Apulia, în timp ce zvonurile înfăţişau deja o armată mare, pregătită să atace atât Italia, cât şi Sicilia, din Albania.[43]

Atacul asupra oraşului Otranto a reprezentat un şoc uriaş pentru Europa occidentală. Toate puterile creştine din Mediterana şi-au oferit ajutorul împotriva turcilor, în special Ferdinand II, rege de Aragon şi văr al lui Ferrante de Napoli. Veneţia era excepţia izbitoare, pretinzând că era prea obosită după decenii de conflict cu armatele şi flotele sultanului. Detaşamentele turceşti de atac începuseră să pătrundă în Friuli, o zonă din nord-estul Italiei aflată parţial sub dominaţie veneţiană – şi pe uscat, şi pe mare, turcii erau ameninţător de aproape, iar veneţienii preferau împăcarea.[44] Consulul veneţian din Apulia a fost sfătuit să-şi exprime mulţumirea faţă de victoria creştinilor, câştigată de regele de Napoli, oral, şi nu în scris; mesajele scrise erau, de multe ori, interceptate de spioni iar Serenissima Republică se temea că sultanul putea să vadă o scrisoare de felicitare furată şi să acuze Veneţia de atitudine ambivalentă.

Pericolul iminent al unui nou atac asupra sudului Italiei a dispărut când Mehmet a murit, în mai 1481. Avea doar patruzeci şi nouă de ani. În timpul anilor care au urmat, conducătorii apuseni precum Carol VIII al Franţei şi Ferdinand de Aragon vor face din războiul împotriva turcilor o preocupare centrală a politicii lor. Aceşti monarhi considerau că, dacă ar fi controlat sudul Italiei, ar fi putut să pună mâna pe resursele de care aveau nevoie pentru o mare cruciadă şi să folosească Apulia ca pe o platformă avantajoasă de lansare a atacurilor asupra teritoriilor otomane, care acum se aflau atât de aproape; amândoi aveau, de asemenea, revendicări discutabile asupra tronului de Napoli, fără a ţine seama de prezenţa unei dinastii locale de origine aragoneză. Invazia lui Carol VIII asupra sudului Italiei, în 1494–1495, i-a adus stăpânirea regatului de Napoli, dar poziţia lui s-a dovedit de nesusţinut, şi a trebuit să se retragă la scurt timp. Veneţia se simţea acum ameninţată din toate părţile. Cruciadele împotriva turcilor n-ar fi făcut decât să pună în pericol traficul pe apele din dreptul Albaniei otomane. Astfel, la sfârşitul secolului al

XV-lea, Veneţia a preluat controlul unor porturi din Apulia pentru a-şi asigura libertatea de mişcare prin strâmtoare.[45] În 1495, prin scene de masacru sângeros şi violuri sălbatice, veneţienii au capturat oraşul Monopoli de la francezi; apoi l-au convins pe regele de Napoli, Ferrante II, să le cedeze oraşele Trani, Brindisi şi Otranto fără vărsare de sânge, şi le-au păstrat până în 1509. Regele avea nevoie de aliaţi, iar ei aveau nevoie de produsele din Apulia: cereale, vin, sare, untdelemn, legume şi salpetru pentru tunurile lor.[46] Cu toate acestea, pierderea cetăţii Durazzo în faţa turcilor, în 1502, a lipsit Veneţia de cel mai important punct de obţinere de informaţii pe partea albaneză a strâmtorii. Ei tocmai construiseră noi fortificaţii, care stau şi astăzi în picioare. Mediterana devenise împărţită în două: un răsărit otoman şi un apus creştin. O întrebare evidentă se referea la tabăra care urma să câştige competiţia; dar o altă întrebare era aceasta: ce putere creştină urma să domine apele Mediteranei de vest?

V

CÂTEVA PUNŢI AU FOST CREATE peste aceste două lumi. Curtea otomană era fascinată de cultura occidentală, un lucru firesc având în vedere revendicarea sa de a domni peste vechiul Imperiu Roman; între timp, europenii din vest încercau să-i înţeleagă pe turci şi au continuat să achiziţioneze bunuri exotice orientale.[47] Artistul Gentile Bellini a plecat de la Veneţia la Constantinopol, unde a pictat un portret faimos al lui Mehmet II care se află acum la Galeria Naţională din Londra.[48] Presiunea exercitată asupra Apusului era rareori întreruptă (poate doar când sultanii îşi concentrau atenţia asupra Persiei, în locul Europei), dar otomanii şi-au dat seama de importanţa formării unei zone neutre între teritoriile lor şi vestul Europei, zonă ai cărei negustori puteau să câştige accesul în lumile contrastante ale creştinătăţii apusene şi ale turcilor. Această zonă era mica, dar activa republică comercială Dubrovnik, cunoscută europenilor occidentali ca Ragusa. Originile sale, la fel ca în cazul oraşelor Veneţia sau Amalfi, se află într-un grup de refugiaţi din faţa invaziilor barbare, care au ocupat un promontoriu stâncos în sudul Dalmaţiei, protejat printr-un lanţ de munţi de incursiunile slavilor. Ragusanilor de sorginte latină li s-a alăturat, la scurt timp, o populaţie de origine slavă, iar până la sfârşitul secolului al XII-lea oraşul era bilingv, cu o parte din locuitori vorbind dialecte sudice

slave şi cealaltă parte vorbind dalmata, o limbă romanică înrudită strâns cu italiana; în limba slavonă, locuitorilor li se spunea *dubrovčani*, „cei din păduri“. Deşi au participat la negocieri cu prinţi sârbi şi bosniaci hotărâţi, referitor la problemele interne, ragusanii aveau nevoie de protectori, pe care i-au găsit în regii normanzi de Sicilia şi apoi în Veneţia, care şi-a consolidat autoritatea în sudul Dalmaţiei după cea de-a Patra Cruciadă din 1202–1204.[49]

După ce regele ungar a smuls Veneţiei Dalmaţia, în urma intervenţiei sale în războiul din 1350 dintre Veneţia şi Genova, oraşul a intrat sub suzeranitate ungară (începând din 1358).[50] Acest lucru le-a permis ragusanilor să-şi dezvolte propriile instituţii şi propria lor reţea comercială, fără prea multe intervenţii externe. A apărut o elită comercială, capabilă să profite de accesul la interiorul Bosniei, bogat în argint şi în sclavi; Dubrovnik a devenit principalul centru din regiune pentru achiziţia sării.[51] Cererea de argint în estul Mediteranei a fost întotdeauna mare, din cauza lipsei de resurse locale, iar negustorii ragusani au mers şi mai departe, în teritoriile bizantine şi turceşti ale Orientului.[52] Dubrovnikul a putut să profite mult de pe urma noilor oportunităţi ivite după Moartea Neagră. Comerţul local s-a dezvoltat – într-adevăr, fără grâul, untdelemnul, pastrama, vinul, fructele şi legumele care erau aduse regulat din Apulia în Dalmaţia, nici Dubrovnikul, nici vecinii săi n-ar fi supravieţuit; chiar şi peştele era importat din sudul Italiei, pe cât de neverosimil poate părea acest lucru într-un oraş maritim.[53] Exista foarte puţin pământ potrivit pentru a se cultiva ceva pe el. Un scriitor din secolul al XV-lea, Philippus de Diversis, a prezentat astfel principalele trăsături ale oraşului său natal:

> Cetatea Ragusa, din pricina sterilităţii sale, dar şi din cauza numărului mare de locuitori, are un venit foarte mic, astfel încât nimeni nu poate trăi cu familia lui din proprietăţile sale decât dacă are şi alte venituri, şi de aceea e nevoie să facă negoţ.[54]

El se simţea deranjat de implicarea elitei oraşului în comerţ, întrucât ştia că elita Romei antice se ferise de aşa ceva. Pe de altă parte, lipsa resurselor locale a stimulat dezvoltarea unor industrii importante: lâna brută din Italia şi Spania era prelucrată în ţesături de lână şi, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, Dubrovnikul devenise un important centru textil. Legătura cu oraşele din sudul Italiei, de-a lungul Mării Adriatice, era de o importanţă vitală.

Dubrovnikul le oferea regilor de Napoli informaţii preţioase despre ce se întâmpla în teritoriile otomane. În schimb, aceşti regi au contribuit la dispariţia pirateriei pe Marea Adriatică şi îi scuteau pe ragusani de taxele portuare.[55] Navele acestora aveau voie să domine apele din dreptul regiunii Apulia. Acesta era începutul unei etape de dezvoltare în care flota ragusană urma să devină una din cele mai mari flote comerciale din Mediterana; Dubrovnikul, şi nu argonauţii lui Iason, a introdus în limba engleză cuvântul *argosy*[12], o stâlcire a lui „Ragusa“. Un nobil ragusan, Benedetto Cotrugli, sau Kotruljević, a devenit administratorul unei monetării în Napoli, dar este mai cunoscut pentru micul său tratat despre arta comerţului, care definea calităţile comerciale ce garantau succesul. Printre sfaturile sale înţelepte adresate negustorilor se afla şi acela că ar trebui să evite jocurile de noroc şi jocurile de cărţi, şi nici n-ar trebui să bea sau să mănânce prea mult.[56]

12. Engl. pentru navă, flotă, vas mare comercial. (N. tr.)

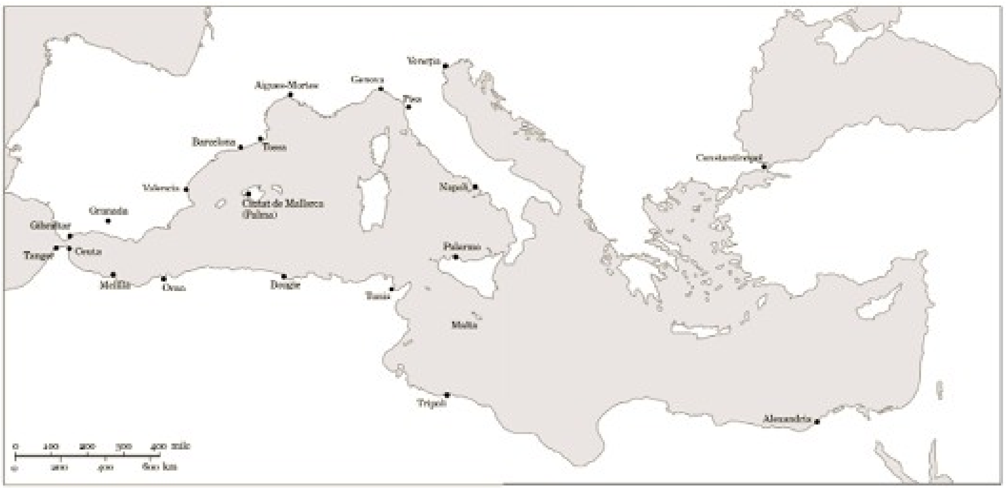
O republică maritimă care se afla la o distanţă ce putea fi străbătută cu pasul de teritoriile conduse de marii prinţi slavi nu avea cum să evite încercările lor de a se amesteca, şi acesta este motivul pentru care ragusanii preferau să aibă protectori care locuiau la o distanţă mai mare de oraşul lor – chiar şi turcii. Dificultăţile s-au înmulţit la mijlocul secolului al XV-lea, când duşmanii – slavi şi turci – s-au apropiat din mai multe direcţii. Oraşul era bine protejat de zidurile sale impresionante, care există şi azi. Unul dintre duşmanii săi era Stjepan Vukčić, *herceg* (sau duce) al teritoriilor din spatele Dubrovnikului care au primit numele Herţegovina. Titlul său era confirmat de curtea otomană, deşi el era liber în gândire şi privea supunerea faţă de Sublima Poartă ca pe un mod de a-i garanta autoritatea, mai degrabă decât de a i-o compromite. A hotărât să strângă bani înfiinţând un aşezământ comercial care să depăşească oraşul Dubrovnik, după cum spera el, la Herceg Novi, la intrarea în Golful Kotor. Sursa profitului urma să fie dată nu de mărfurile exotice din Orient, ci de sare, comercializată prin Dubrovnik, în mod tradiţional.[57] Ragusanii nu erau lipsiţi de ambiţii teritoriale. Ei voiau, desigur, să obţină Herceg Novi şi chiar şi oraşul sârb Trebinje, puţin mai central în Herţegovina. În 1451, mesagerii ragusani au anunţat că recompensa pentru omorârea ducelui (care era şi bănuit de eretic) era de 15 000 de ducaţi şi ridicarea la rangul de nobil în Dubrovnik.

Această ameninţare l-a speriat suficient de mult pe Vukčić încât să-l facă să-şi retragă armatele de pe teritoriul Dubrovnikului, care însă a fost nevoit să se confrunte imediat cu o nouă ameninţare, pentru că Mehmet Cuceritorul îşi extindea puterea, triumfător, asupra principatelor din Balcani. Aşa că în 1458 ambasadorii ragusani s-au dus la curtea sultanului de la Skopje cu o ofertă de supunere, în schimbul căreia trăgeau nădejde să obţină confirmarea privilegiilor lor comerciale. A fost necesară o anumită negociere, dar din 1472 au început să trimită 10 000 de ducaţi tribut anual – sumă care a continuat să crească.[58] Plăţile regulate de tribut erau o garanţie mai bună a siguranţei decât zidurile masive ale cetăţii. A apărut o situaţie ciudată. Ragusanii făceau comerţ cu teritoriile stăpânite de otomani, şi totuşi le ofereau ajutor duşmanilor turcilor – de pildă lui Skanderbeg, când a trecut din Albania în sudul Italiei, pentru a intra în serviciul regelui Ferrante de Napoli, care era asediat; ei au avut grijă de Vukčić când a fost deposedat de turci, uitând dorinţa lor iniţială de a-l nimici. Cu toate acestea, turcii au asuprit rareori Dubrovnikul, văzând destule avantaje în rolul său de intermediar comercial care aproviziona Sublima Poartă cu mărfuri şi tribut. În preajma anului 1500, ragusanii au putut să profite de dificultatea în care se aflau veneţienii, care se luptau să oprească avansul otomanilor de-a lungul coastei Albaniei. Veneţia nu mai putea face negoţ cu Constantinopolul, dar corăbiile ragusane puteau să-şi arboreze steagul fără teamă pe apele stăpânite de turci şi să transporte mărfuri între Orient şi Occident. Lăsând la o parte tributul pe care îl plăteau sultanului otoman, locuitorii Dubrovnikului fluturau mitul libertăţii oraşului lor, conţinut în mottoul simplu LIBERTAS.

2
Schimbări în Occident
1391–1500

I

ÎN VREME CE RAGUSANII beneficiau de relaţia lor specială cu turcii, genovezii şi veneţienii erau ceva mai prudenţi în a construi astfel de legături cu Poarta otomană. Deşi sultanul era interesat de astfel de contacte, aceştia din urmă înţelegeau că zona Mediteranei de est devenea un spaţiu din ce în ce mai periculos. Aceste dificultăţi erau agravate şi de disputele ocazionale dintre veneţieni şi sultanii mameluci ai Egiptului, care impuneau taxe tot mai mari pentru a-şi susţine astfel material regimul. Mamelucii reprezentau, de asemenea, şi un pericol regional. În 1424–1426 aceştia au invadat Ciprul, luându-l cu ei pe regele Ianus, împreună cu alţi 6 000 de captivi; o recompensă de 200 000 de ducaţi le-a fost plătită pentru ca Ianus să fie eliberat şi repus în drepturi, spunându-se despre acesta că nu a mai râs vreodată după acest episod. În 1444 ei au asediat insula Rhodos. În 1460, aceştia susţineau un pretendent la coroana Ciprului, trimiţând optzeci de nave în direcţia insulei, spre groaza lumii creştine, căci nimeni nu înţelegea de ce Iacob de Lusignan, un copil nelegitim, dorea să emită pretenţii, apelând la ajutorul egiptenilor, la un tron pentru care nu era îndreptăţit.[1]

Pe măsură ce presiunea otomanilor şi a mamelucilor asupra acestor zone devenea tot mai insuportabilă, genovezii

şi rivalii lor şi-au mutat interesul către Occident, achiziţionând zahăr din Sicilia şi Spania, şi grâu din Sicilia şi Maroc. La mijlocul secolului al XV-lea s-a produs o reală renaştere economică a Genovei, aparent în ciuda tuturor preconizărilor: oraşul era încă epuizat de luptele interne, dar largi segmente ale populaţiei aveau de câştigat de pe urma activităţilor de comerţ şi a investiţiilor, generând astfel profit. Un interes deosebit îl prezentau acţiunile la noua bancă publică, Banco di San Giorgio, care a dobândit, în final, stăpânirea asupra insulei Corsica.[2] Pierderea accesului liber al genovezilor la minele de alaun din Foceea, în Asia Mică, a fost compensată de descoperirea, în 1464, a unor mine de alaun chiar la poalele Romei, la Tolfa; papa Pius II descria descoperirea drept „cea mai mare victorie împotriva turcilor". Această descoperire reducea dependenţa faţă de otomani, dar nu micşora dependenţa celorlalţi faţă de genovezi, care şi-au îndreptat atenţia către centrul Italiei, construind un nou monopol al alaunului acolo. Tehnologia producţiei de zahăr a călătorit către vest înaintea negustorilor, ceea ce făcea ca industria de zahăr din Orient să intre într-un declin.[3] Mori de zahăr sofisticate, numite *trappeti*, au fost dezvoltate în Sicilia. În Valencia se putea cultiva trestia de zahăr în cea mai nordică regiune din Europa, şi negustori din locuri îndepărtate, precum Germania, puneau bazele primelor plantaţii; nevoia de vase ceramice utilizate în procesarea zahărului brut făcea ca industria locală de ceramică să se dezvolte concomitent, făcând din Valencia un loc faimos pentru ceramica sa „hispano-morescă", care poate fi găsită şi astăzi în marile muzee contemporane.[4] Atracţia spre vest era atât de puternică, încât a trecut prin Strâmtoarea Gibraltar către Madeira, în jurul anului 1420, şi apoi către Azore, Insulele Canare, Insulele Capului Verde şi São Tomé – majoritatea fiind achiziţii portugheze, deşi capitalul şi priceperea veneau de la genovezi, în timp ce primele stocuri de zahăr se spune că veniseră din Sicilia în Madeira.[5]

Punctele de oprire de pe drumul către Atlantic începeau să devină, şi ele, importante. Granada, deşi stat musulman până în 1492, a devenit un centru de operare pentru negustori genovezi, florentini şi catalani, care vizitau cu regularitate Almería şi Málaga, cumpărând mătăsuri, fructe uscate şi ceramică. Este greu de imaginat cum s-ar fi putut menţine la putere (şi cum ar fi putut construi palate precum Alhambra) sultanii Nasrizi ai Granadei dacă nu s-ar fi bizuit pe sprijinul economic venit din partea negustorilor creştini. Deşi voiau

să creadă că practicarea ferventă a credinţei islamice este baza societăţii din Granada, aceştia înţelegeau şi importanţa fondurilor străine.[6] Granada era neutralizată şi de reuşitele ocazionale ale regilor de Castilia în a impune sultanilor plata unui tribut. Războiul la graniţă dintre Castilia şi Granada nu avea să înceteze, deşi părea că ia mai mult forma unui turnir de lungă durată, care reuşea mai degrabă să creeze balade despre frumoase prinţese maure, decât să cucerească teritorii.

Această stabilitate fragilă a fost pusă în pericol în august 1415, când portughezii au trimis 100 de nave împotriva Ceutei, capturând oraşul după un scurt asediu, în timpul căruia fiul regelui, Henrico, cunoscut mai târziu sub numele de „Navigatorul“, a obţinut ceea ce dorea. A fost o victorie remarcabilă: portughezii au subestimat curenţii problematici din strâmtori şi o parte din flotă a fost împinsă de furtunile de vară către Spania. Acest lucru i-a permis guvernatorului din Ceuta să câştige timp pentru a chema întăriri din Maroc, deşi, în mod nesăbuit, a anulat ulterior solicitarea. Portughezii au oscilat între a-şi urma planul iniţial sau a ataca Gibraltarul, pe teritoriul Granadei; în multe privinţe, Gibraltarul era o opţiune care se impunea, pentru că aparţinuse când de Fez, când de Granada, în urma unei revolte din 1410. Dar Ceuta era mai mare, mult mai bogată, aflându-se într-o poziţie mai accesibilă, suită pe o mică peninsulă ce face legătura între cea mai joasă înălţime a muntelui Monte Hacho şi continentul african. Cucerirea sa i-a uimit pe ceilalţi conducători europeni. Nimeni nu putea înţelege ce era în mintea curţii portugheze. Uimirea acestora a fost sporită de taina portughezilor: toată lumea ştia că ei construiau o flotă, angajând vase străine, dar, în mare, se presupunea că portughezii plănuiau să atace teritoriul Granadei, în ciuda insistenţei castilienilor că atacurile asupra Granadei îi erau rezervate Castiliei.[7]

Astfel, portughezii au ajuns în Strâmtoarea Gibraltar ca o indezirabilă a patra putere, alături de Marocul Marinizilor, Granada Nasrizilor şi Castilia. Chiar dacă portughezii aspirau la bogăţia Ceutei, au eşuat în a o dobândi: negustorii musulmani evitau de-acum cetatea, care a devenit un oraş-fantomă populat, în principal, de o garnizoană portugheză şi de condamnaţii trimişi aici să-şi ispăşească pedeapsa. Portughezii sperau, probabil, că această cucerire a Ceutei le va deschide accesul către câmpurile de grâne de pe coasta atlantică a Marocului, dar campania lor produsese efectul invers. Ceuta a devenit o piatră de moară ce atârna de gâtul

portughezilor. Cu toate acestea, erau prea mândri pentru a renunţa la ea şi chiar sperau să obţină mai multe teritorii marocane: în 1437, portughezii au încercat să cucerească oraşul Tanger şi au suferit o înfrângere umilitoare (mult mai târziu, în 1471, au ocupat totuşi oraşul). Fratele prinţului Henrico, Fernando, a fost trimis la Fez ca ostatec, urmând să fie eliberat după ce portughezii returnau Ceuta; Henrico a fost de acord şi apoi, spre ruşinea lui eternă, nu şi-a mai ţinut promisiunea, aşa încât fratele lui a fost lăsat să moară în închisoare.[8] Rezultatul pe termen lung a fost că Ceuta a rămas sub stăpânirea portughezilor şi, din 1668, a spaniolilor.[9] Începând cu secolul al XVI-lea, când Luis de Camões a scris marele său poem epic despre expansiunea portugheză, *Lusiada*, cucerirea zonei Ceuta a fost considerată primul pas spre expansiunea portugheză de-a lungul coastei Africii:

> Neliniştita Thetis căi deschide
> şi mii de păsări albe-i taie-argintul
> spre unde-a pus hotar pe veci Alcide
> în albe aripi vântu-şi poartă-alintul…[10]

Evident, totuşi, că portughezii nu puteau încă să prezică deschiderea rutelor comerciale care înconjurau Africa, spre India – posibilitatea pătrunderii în Oceanul Indian din Atlantic fusese respinsă cu îndârjire în *Geografia* lui Ptomeleu.

Mediterana, şi nu oceanele îndepărtate, era ţinta imediată a corăbierilor portughezi.[11] Una din trăsăturile marii restructurări care a urmat după Moartea Neagră a fost apariţia unor noi centre de afaceri şi a unor noi grupuri de comercianţi; călătoriile celor care veneau în Mediterana din Oceanul Atlantic, aşa cum erau portughezii, au devenit tot mai frecvente. Cea mai mare parte a acestui comerţ a fost efectuată prin curse scurte, regulate, exploatate intens. Portughezii, bascii, negustorii din Cantabria şi din Galicia organizau transporturi regulate de peşte sărat tocmai în Valencia şi Barcelona.[12] Existau şi călătorii mai ambiţioase, de lungă durată: o navă englezească e prezentă, conform mărturiilor, la Ibiza, în 1412; în 1468, regele Ferrante de Napoli a semnat un pact comercial cu Eduard IV al Angliei.[13] Expediţii englezeşti foarte ambiţioase au fost lansate de negustorii din Bristol. În 1457, Robert Sturmy a pornit cu trei nave spre Levant, dar pe drumul de întoarcere genovezii i-au atacat vasele în dreptul insulei Malta, scufundând două

dintre ele. Când veştile despre acest atac au ajuns în Anglia, a avut loc un puternic protest public împotriva genovezilor, care blocau tentativele nord-europenilor de a concura în comerţul mediteraneean. Primarul oraşului Southampton a arestat în pripă toţi genovezii pe care i-a putut găsi.[14] Acestea erau începuturile violente ale legăturilor dintre Anglia şi Mediterana, care urmau să transforme marea în secolele următoare.

Nu e nici o surpriză că navele franceze încercau să-şi creeze o nişă în comerţul cu mirodenii către Alexandria, lansând navele din porturile de la Marea Mediterană.[15] Jacques Cœur de Bourges, fiul unui blănar prosper, a călătorit în 1432 de la Narbonne la Alexandria şi Damasc şi a rămas fascinat de oportunităţile comerciale din Levant. A intrat în serviciul regal, unde talentul său a fost imediat remarcat, a fost supusul regelui Carol VII ca şeful intendenţei, sau *argentier*, responsabil pentru aprovizionarea curţii regale cu bunuri, inclusiv produse de lux; în perioada 1440–1450 a început să-şi împlinească visul de a crea legături între Franţa, pe de o parte, şi Egipt şi Africa de Nord, de cealaltă parte. El avea în subordine cel puţin patru galere şi, potrivit unui scriitor contemporan, a fost „primul dintre toţi francezii timpului său care a echipat şi a armat gelere care, încărcate cu veşminte din lână şi alte produse din atelierele franţuzeşti, călătoreau în susul şi în josul coastelor Africii şi Orientului".[16] A început să vadă localitatea Aigues-Mortes, prinsă în mlaştinile stătute de lângă Montpellier, ca pe cea mai potrivită bază pentru un ambiţios program de construcţie de nave; consiliul municipal al Barcelonei era îngrijorat că urma să devieze într-acolo comerţul cu mirodenii şi că încerca să stabilească un monopol regal francez. Nu e prea clar dacă galerele franţuzeşti erau deţinute de regele Franţei sau de ambiţiosul său *argentier*; poate că aceasta era o problemă mai puţin importantă, pentru că regele şi bancherul său împărţeau profiturile. Reţeaua de agenţi a lui Jacques Cœur a fost consolidată de încercările de a-i intra în graţii depuse de sultanul mameluc al Egiptului, care îi îngăduia să facă negoţ în termeni preferenţiali. Jacques Cœur a fost considerat un reprezentant al mercantilismului, receptiv la avantajele politice ale unei strategii comerciale active pe Marea Mediterană.[17] Succesul său i-a adus invidia, în timp ce contactele sale cu puterile străine, mergând de la sultanul mameluc la René de Anjou, conducătorul Provenţei, păreau să indice că duce propria politică externă. În 1451, duşmanii

s-au întors împotriva sa; a fost arestat sub acuzaţia de delapidare şi trădare, torturat şi exilat. Deşi reţeaua sa comercială nu a supravieţuit încarcerării sale, cariera lui Jacques Cœur demonstrează detaliat noile oportunităţi de care puteau să profite oamenii de afaceri ambiţioşi, la jumătatea secolului al XV-lea, în Mediterana.

II

TOATE VASELE care treceau prin Strâmtoarea Gibraltar trebuiau să-şi croiască drum pe lângă marea stâncă. Aventurierii castilieni erau hotărâţi să recupereze oraşul, care aparţinuse pentru scurt timp regatului Castiliei, în secolul al IV-lea. Astfel, în anul 1436, după un atac eşuat asupra Gibraltarului, contele de Niebla moare înecat, împreună cu cei patruzeci de compatrioţi ai săi, în încercarea de a se retrage. Ca urmare a acestui atac, rămăşiţele pământeşti ale contelui au fost expuse într-o manieră ruşinoasă, într-un coş de nuiele, numit *barcina* de către localnici. Una din intrările Gibraltarului poartă şi astăzi acest nume.

Stânca a fost cucerită, în cele din urmă, de către ducele de Medina Sidonia, care a profitat de absenţa elitei responsabile cu apărarea oraşului, plecată să-şi aducă omagiile sultanului din Granada. Nobili foarte puternici înzestraţi cu o masivă flotă militară, ducii de Medina Sidonia au considerat că puteau face tot ce pofteau în Gibraltar, chiar şi în privinţa locuitorilor; aşa că au decis să înlocuiască populaţia indigenă cu o nouă populaţie. Prin urmare, în 1474, circa 4 350 de *conversos*, noi convertiţi la creştinism de origine iudaică, s-au stabilit în Gibraltar. Această mişcare îi avantaja pe noii locuitori, dat fiind faptul că în acest fel puteau scăpa de prigoana îndreptată împotriva lor de către autorităţile din Córdoba natală. Înţelegând necesitatea înrădăcinării lor aici, aceştia s-au oferit imediat să întreţină garnizoana oraşului din propriile resurse. În scurt timp însă, ducele s-a convins că intenţia reală a convertiţilor era aceea de a închina oraşul regelui şi reginei, drept recompensă pentru toleranţa arătată lor. Plănuise o expediţie împotriva regiunii portugheze Ceuta (atât de mare îi era dragostea faţă de vecinii creştini), dar şi-a îndreptat flota spre Gibraltar, în schimb, pe care l-a recuperat cu uşurinţă. De data aceasta, *conversos* au fost cei nevoiţi să părăsească oraşul. Stânca a rămas în mâinile familiei de Medina Sidonia până în anul 1501, când regina Isabela a Castiliei a insistat ca acest avanpost să revină sub controlul regalităţii.[18]

Castilia avea, la acea dată, o coastă la Marea Mediterană destul de limitată din punct de vedere teritorial, constând în vechiul regat musulman al Murciei, cucerit în secolul al XIII-lea. În secolul al XV-lea, atât Castilia, cât şi Aragonul asistau la intense perioade de revolte interne, toate acestea culminând în jurul anului 1470 cu bătălia aprigă pentru coroana Castiliei dintre regina Isabela şi regele Portugaliei. Între timp, Isabela devenise soţia lui Ferdinand II, rege al Aragonului şi al Siciliei. Ca şi coroana Castiliei, cea a Aragonului fusese obţinută în urma unei sângeroase perioade de război civil. Regele Alfonso V de Aragon, mort în 1458, la Napoli, tratase regatul său din sudul Italiei ca pe o simplă provincie, dăruind-o, înaintea morţii, fiului său nelegitim, Ferrante; toate celelalte posesiuni ale sale (cele aflate pe teritoriul spaniol, Insulele Baleare, Sardinia şi Sicilia) i-au revenit fratelui lui Alfonso, Ioan, care devenise, prin căsătorie, şi rege al Navarrei. Acesta a refuzat să cedeze Navarra moştenitorului de drept al provinciei, Carol, prinţ de Viana, ai cărui susţinători din Navarra, dar şi din Catalonia, îl considerau un erou, imagine amplificată de moartea în circumstanţe neclare, cel mai probabil prin otrăvire. Războiul civil care a izbucnit în Navarra a anticipat războiul civil din Catalonia. Cauzele acestui conflict rezidă în tensiunile sociale dintre spaţiul urban şi cel rural, care îşi aveau baza în profundele schimbări economice rezultate după Moartea Neagră.[19]

În Barcelona, facţiunile populare cum ar fi gruparea intitulată *Busca* cereau micşorarea impozitelor, participare reprezentativă în cadrul guvernului local, limite rezonabile în ceea ce privea onorariile percepute de către avocaţi şi medici, dar şi restricţii aplicate importului de haine venite din ţările străine, precum şi restricţii asupra utilizării de nave străine.[20] Mesajul acestora (la care monarhia lipsită de fonduri rezona) a fost rezumat într-un singur cuvânt, *redreç*, „redresare economică“. *Busca* a câştigat puterea în consiliul orăşenesc, dar s-a dovedit incapabilă să rezolve problemele oraşului Barcelona. În timpul domniei lui Alfonso V, *Busca* se găsea în situaţia de a duce constant lupte pentru supremaţie cu rivala sa, *Biga*, un partid independent, format din vechi familii de patricieni. La izbucnirea războiului civil catalan, în 1462, oraşul se afla, încă, puternic divizat între diversele interese ale acestor facţiuni. Şi în Mallorca se afla o societate foarte dezbinată. În secolul al XV-lea, vorbim de o societate măcinată de repetate explozii la nivel politic, exprimate prin puternica rivalitate dintre locuitorii capitalei

şi *forenses*, „intruşii“, denumire dată celor care locuiau pe insulă, dar în afara capitalei. Pe fondul absenţei regelui Alfonso din teritoriile spaniole, acest conflict a devenit din ce în ce mai pronunţat; oraşul Mallorca a fost asediat de către *forenses*. Mai mult decât atât, ciuma a continuat să decimeze populaţia insulei în a doua jumătate a secolului al XV-lea (în 1467, 1481 şi în 1493).[21]

Însă imaginea nu era chiar atât de sumbră cum ar putea părea. În Mallorca, bogaţi mecena comandau impresionante opere de artă. Aceasta este perioada în care cetăţenii oraşelor Mallorca, Valencia, Barcelona şi Perpignan au ridicat celebrele *llotjas*, sau „loggii“, ansambluri arhitecturale care găzduiau tribunalul comercial cunoscut sub numele de „Consulatul Mării“. Acest tribunal servea drept instituţia abilitată spre a desfăşura tot ceea ce însemna afaceri şi activităţi conexe (înregistrarea contractelor de asigurare pentru călătoriile pe mare, vânzarea obligaţiunilor sau schimburile monetare).[22] Ceea ce a rămas în istorie ca fiind *llotja* din Mallorca, ridicată în jurul anului 1430, este opera reputatului arhitect catalan Guillem Sagrera, autorul celebrei săli grandioase a regelui Alfonso din masiva fortăreaţă Castelnuovo din Napoli, operă ce a purtat cu sine stilul goticului spaniol târziu şi peste Mediterana. Maiestuosul proiect al *llotja*-ei lui Sagrera, cu imensele sale coloane, a fost urmat, parţial, atunci când arhitectul catalan Pere Compte a ridicat *llotja* din Valencia, între anii 1483 şi 1498, edificiu care nu se lasă cu nimic mai prejos în comparaţie cu modelul urmat. O remarcabilă inscripţie în limba latină, aflată în partea superioară a unuia dintre pereţii interiori ai *llotja*-ei din Valencia precizează următoarele:

> Sunt o ilustră casă construită în cincisprezece ani. Concetăţeni, bucuraţi-vă şi vedeţi ce lucru bun este să întreprinzi o afacere, atunci când aceasta nu dă naştere la minciuni, ci păstrează credinţa unui vecin în celălalt, când aceasta nu dă prilej înşelăciunii, şi nu dă bani cu camătă. Neguţătorul care procedează corect va prospera şi va avea parte de belşug, iar sufletul său se va bucura de viaţă eternă.

La prima vedere, nu pare că aceasta era o epocă a belşugului pentru regatul de Aragon.[23] Eşecurile bancare din anii 1380 au demobilizat orice fel de iniţiative financiare, iar capitalul italian, descurajat în primele decade ale secolului, a început să domine comerţul de pe ţărmul spaniol al Mediteranei.[24] Elita comerţului din Barcelona a devenit saturată de nesiguranţa negoţului şi de toate pericolele sale şi a preferat tot mai mult să investească în obligaţiuni, care

aveau câştiguri destul de sigure; aceste practici economice au fost încurajate şi mai mult când a apărut o nouă bancă, *Taula de Canvi* („masa de schimb"), în cadrul *llotja*-ei din Barcelona, pe malul mării, în 1401. Mai mult decât atât, nevoile financiare ale regelui pentru a susţine campaniile militare din Mediterana au golit treptat vistieriile sale spaniole. Şi totuşi, erau şi veşti bune. Reţeaua comercială a Coroanei Aragonului nu s-a dezintegrat; ba dimpotrivă, a căpătat o nouă vitalitate. Vasele plecau din Barcelona către bazinul estic al Mării Mediterane aproape an de an, între 1404 şi 1464, şi majoritatea erau catalane, nu străine. În anul 1411, unsprezece vase catalane au navigat către Levant, în 1432, şapte, iar în 1453, opt. Aceste cifre par mărunte, însă vasele erau trimise spre a aduce mărfuri de valoare, cum ar fi mirodeniile, care erau comercializate în cantităţi mici. După ce au construit cu mare grijă aceste relaţii comerciale cu Levantul, de-a lungul zecilor de ani, catalanii au ajuns să ocupe locul trei, după veneţieni şi genovezi, în marele negoţ cu Levantul; ei făceau comerţ în Beirut şi au păstrat un consulat în Damasc.[25] Existau şi curse regulate (în general cu vase străine) către Flandra şi către Anglia.[26]

Acestea erau rutele de vază urmate de marile galere, dar exista şi un intens comerţ făcut cu robuste vase de tip cogă, ce transportau cereale, fructe uscate, untdelemn, sare şi sclavi. Au fost descoperite în arhive documente ce atestă peste 2 000 de călătorii efectuate din Barcelona între 1428 şi 1493, cam un sfert către Sicilia, aproape 15% către Sardinia, şi peste 10% către sudul Italiei, cu alte cuvinte, către posesiunile italiene ale Coroanei Aragonului. Şi insula Rhodos era una din destinaţiile navelor catalane (129 în această perioadă), căci nu era numai fortăreaţa Cavalerilor Ioaniţi; era un nod important al reţelei de drumuri comerciale către destinaţii importante precum Turcia, Siria şi Egipt.[27] Comerţul cu textile întreprins de catalani în sudul Italiei i se datora în mare măsură regelui Alfonso. După capturarea oraşului Napoli, în 1442, acesta i-a exclus pe comercianţii florentini care dominaseră afacerile sub domnia regilor angevini, înlocuindu-i cu comercianţi catalani, spre bucuria acestora. În 1457, oraşul aragonez Napoli era deja plin de negustori catalani, care ajunseseră să fie majoritari.[28] Aceştia reuşiseră să inunde sudul Italiei cu materiale ieftine făcute din lână, încât regele Ferrante de Napoli, deşi îi era nepot regelui de Aragon, a încercat să interzică importul acestor materiale în anul 1465.[29]

Erau şi alte schimbări subtile, dar importante, în caracteristicile generale ale comerţului catalan din secolul al XV-lea. Reţelele comerciale locale, bine integrate, au devenit din ce în ce mai importante; navele călătoreau pe distanţe mai mici, căutând să se aprovizioneze în destinaţii convenabile, cât mai apropiate. S-au înregistrat legături comerciale constante între micuţul orăşel Tossa (numărând cam 300 de locuitori) şi Barcelona, bazate pe transportul unor mari cantităţi de lemn din pădurile catalane către Barcelona.[30] O sursă şi mai importantă de lemn o reprezenta oraşul Matarò, a cărui biserică deţinea o machetă remarcabilă de navă cu pupa rotunjită, cunoscută sub numele de *nau*, machetă păstrată în prezent la Rotterdam. Acest vas în miniatură stă mărturie a iscusinţei catalanilor în construcţia navelor în secolul al XV-lea.[31] O altă linie activă de comerţ, modestă, dar importantă, o constituia transportul de peşte. Registrele fiscale din 1434 arată cum erau transportate marile cantităţi de sardină sărată, din Golful Biscaya până la Barcelona, în timpul Postului Mare al Paştelui; locuitorii Barcelonei erau, de asemenea, mari consumatori de ton, merluciu şi anghilă. De-a lungul coastelor spaniole acostau nave aducând cu ele miere, untdelemn, lemn, metale, piei, pigmenţi pentru vopsele – o diversitate de produse locale care reprezentau baza redresării economice după valurile de epidemii de ciumă.[32]

După 1462, comerţul din Barcelona a fost afectat vreme de un deceniu de războiul civil catalan, dar, după anul 1472, redresarea a venit incredibil de repede.[33] În anii 1470 au fost numiţi consuli pentru a veghea asupra activităţilor comerciale catalane, atât în porturi mari, cât şi în micile porturi de la Marea Mediterană, precum şi în câteva porturi de la Marea Adriatică, cum ar fi Veneţia şi Dubrovnik, Trapani, Siracuza şi insula Malta din regatul Siciliei. Comercianţi din Savoia, precum şi negustori germani veneau să-şi desfăşoare activităţile în Barcelona. Existau, din nou, multe oportunităţi.[34] Şi Mallorca a rămas surprinzător de vivace, în ciuda crizelor interne. Din Mallorca se răspândeau nave către Africa de Nord, Barcelona, Valencia, Napoli, Sardinia şi, ocazional, până în locuri mai îndepărtate precum Alexandria şi insula Rhodos. Din cele aproape 400 de călătorii între Mallorca şi nordul Africii înregistrate în prima jumătate a secolului al XV-lea, circa 80% dintre nave erau din Mallorca. Ca şi în secolele precedente, Mallorca rămânea un punct esenţial pentru comerţul catalan în Africa de Nord, o piaţă, de altfel, râvnită

datorită accesului său la resurse de aur. Tot în Mallorca, negustorul evreu Astruch Xibili prospera ca agent de asigurări pentru comercianţii din Spania continentală, sudul Franţei şi nordul Africii.[35] Aici, ca şi în Barcelona, asigurările maritime erau luate din ce în ce mai serios, reflectând, de fapt, realităţile vremii: atacurile piraţilor musulmani îndreptate împotriva navelor creştine, conflictele dintre statele creştine şi revoltele orăşeneşti. Şi totuşi, interesant de remarcat sunt stăruinţa, şi chiar optimismul celor care făceau afaceri pe mare în acea perioadă.

Un oraş care va repurta o adevărată explozie economică era Valencia, pe teritoriile Coroanei Aragonului. Reputatul istoric britanic John Elliott a scris astfel despre acest episod: „pentru Valencia, secolul al XV-lea a reprezentat epoca de aur“, o descriere exactă, dacă luăm în considerare emisia monedelor de aur, care a rămas „neclintită ca un giroscop“ pe durata secolului al XV-lea.[36] Oraşul era rezidenţa favorită a regelui Alfonso V, înainte să abandoneze Spania pentru Italia, lucru reflectat de numeroasele opere de artă realizate şi de ambiţioase planuri arhitecturale. Valencia a jucat un rol important în dezvoltarea instituţiilor comerciale. În interiorul magnificei sale *llotja*, Consulii Mării, oficiali care deţineau statutul de judecători regali, se reuneau pentru a decide în cazuri ce ţineau de dreptul maritim sau cel comercial. Aceştia erau aleşi dintre „cei mai abili, competenţi şi experimentaţi“ membri ai comunităţii negustoreşti, şi aveau ca îndatorire să emită decizii judecătoreşti rapide, fără ceremonii pompoase, imparţiale, atât pentru cei bogaţi, cât şi pentru cei săraci. Însă ei preferau înţelegerile în afara tribunalului, pentru a asigura o atmosferă armonioasă între membrii comunităţii, mai degrabă decât să încurajeze confruntarea.[37] Consulatul Valenciei a devenit faimos în special datorită cuprinzătorului set de legi tipărit şi răspândit în oraş, în anul 1494. Codul de legi viza probleme vechi în dreptul maritim:

> Dacă vreo proprietate sau marfă suferă vreo distrugere cauzată de şobolani, la bordul vasului, şi patronul a uitat să aducă o pisică pentru ca aceasta să păzească bunurile de dăunători, atunci acesta va plăti daunele; totuşi, nu găsim nici o variantă în cazul în care pisicile ar fi fost pe vas la încărcarea mărfii, dar pe durata călătoriei acestea ar fi murit, lăsând ca şobolanii să prejudicieze încărcătura înainte ca vasul să acosteze pentru ca patronul să cumpere alte pisici. Dacă acesta achiziţionează pisicile din primul port întâlnit în drumul său, aducându-le la bordul navei, atunci el nu poate fi tras la răspundere pe motiv de neglijenţă.[38]

În timpul unei furtuni, căpitanul vasului avea obligaţia de a-i aduna pe toţi comercianţii aflaţi la bord, dacă era convins că vasul urma să se scufunde în caz că nu se arunca măcar o parte din încărcătură. El trebuia să spună:

> „Domnilor, negustori, dacă nu vom uşura din încărcătură, noi înşine ne vom afla în pericol, împreună cu tot echipajul şi întreaga marfă, riscând să pierdem totul. Dacă dumneavoastră, domnilor comercianţi, consimţiţi în a arunca peste bord o parte din marfă, atunci vom putea, cu ajutorul lui Dumnezeu, să salvăm întreg echipajul împreună cu cea mai mare parte din încărcătură…“ E evident că este mult mai înţelept să renunţi la o parte din încărcătură, decât să sacrifici vieţile celorlalţi, întreaga marfă, şi chiar nava.[39]

Principiul fundamental care rezidă din meticuloasa legislaţie a Consulatului Mării este acela că responsabilităţile celor două părţi ale acordului trebuiesc recunoscute, şi părţile protejate. Astfel, dacă comandantul navei stabileşte o anumită dată de plecare cu un potenţial pasager, şi plecarea este amânată din diverse motive, acesta este obligat să îi returneze pasagerului întreaga sumă corespunzătoare taxei de transport, împreună cu o despăgubire pentru prejudiciul astfel produs. Dar pasagerii aveau şi ei obligaţii potrivit codului, şi nu în ultimul rând respectarea acestor reguli.[40] Dat fiind faptul că Valencia exporta ceramică de înaltă calitate (printre acestea numărându-se servicii de masă pentru regele Eduard IV al Angliei sau pentru familia de' Medici din Florenţa), nu este de mirare că erau plătiţi docheri iscusiţi pentru a încărca fragila ceramică la bordul navelor. Dacă făceau o treabă bună, şi totuşi mai existau obiecte sparte, comercianţii, şi nu proprietarul navei, erau cei traşi la răspundere.[41] Marinarii primeau carne în zilele de duminică, marţea şi joia, şi tocană în restul zilelor, iar seara primeau biscuitul marinăresc cu brânză, ceapă, sardine sau un alt fel de peşte. Exista, de asemenea, şi vin inclus în aceste raţii, acesta provenind din stafidele sau chiar smochinele aduse la bordul navei (smochinele erau cufundate în apă pentru a produce o infuzie dulce, de culoare pământie).[42]

Valencia a avut de câştigat de pe urma dificultăţilor prin care trecea Barcelona – criza băncilor, răfuiala politică dintre *Biga* şi *Busca*, şi, mai presus de toate, încercările repetate ale nobilimii din Barcelona de a înlătura bancherii străini ai oraşului.[43] A mai beneficiat şi de pe urma poziţiei sale mai avantajoase de-a lungul drumurilor comerciale care

legau nordul Italiei de Atlantic.[44] Galerele genoveze şi cele florentine treceau pe lângă Ibiza, evitând astfel Barcelona. Acostând în Valencia, acestea puteau încărca produsele locale ale numeroasei – încă – populaţii musulmane din zona rurală a Valenciei, denumită *horta*: fructe uscate, zahăr şi orez, alimente foarte apreciate la curtea engleză, acolo unde orezul se gătea cu carne de pui mărunţită, totul îndulcit cu zahăr, dând astfel un amestec alb cunoscut sub numele de „blancmange".[45] Capitalul străin domina Valencia, stimulând viaţa economică şi crescându-i avantajul în raport cu Barcelona, care era mai xenofobă. Comunităţile active ale genovezilor, milanezilor, veneţienilor, toscanilor, flamanzilor şi germanilor foloseau Valencia drept baza lor în partea vestică a Mediteranei.[46] Milanezii importau armament şi alte bunuri din metal. Negustorii din Languedoc erau interesaţi de însemnatele cantităţi de lână aduse din podişul castilian, negoţ purtat, în mare măsură, de evreii din Toledo.[47] Negustorii musulmani din Valencia făceau comerţ cu regatul nasrid al Granadei.[48] Încercările pline de lăcomie ale regelui Ferdinand de a aplica impozite mari oraşului au determinat încetinirea creşterii economice la sfârşitul secolului al XV-lea.[49] Şi totuşi, bilanţul pentru Coroana Aragonului este unul pozitiv, cu atât mai mult dacă punem la socoteală posesiunile italiene: Sicilia, bogată în grâu şi zahăr, Sardinia, bogată în grâu şi sare.[50] Federaţia regatelor catalan şi aragonez a înflorit, beneficiind de pe urma restructurării economice radicale care a urmat Morţii Negre.

III

A EXISTAT ŞI O CIUDĂŢENIE în ceea ce priveşte succesul Valenciei: lipsa unei comunităţi de evrei practicanţi. O caracteristică unică a regatelor iberice în secolul al XV-lea, prin comparaţie cu alte state ale Europei apusene, era prezenţa în fiecare dintre regate a creştinilor, evreilor şi musulmanilor. În Spania, relaţiile de zi cu zi dintre cele trei comunităţi erau de multe ori cordiale, cu exemple de creştini participând la nunţi musulmane sau evreieşti, în vreme ce musulmanii şi creştinii înfiinţau ateliere de lucru comune în Valencia. Dar, la sfârşitul secolului al XIV-lea, această *convivencia* era înlocuită cu o atmosferă generală de neîncredere. Răspândirea Morţii Negre a fost pusă pe seama evreilor, lucru ce a condus la atacuri violente împotriva acestora în Barcelona, dar şi în alte oraşe.[51] Unul dintre efectele epidemiei de ciumă a fost

apariţia unei noi clase de mijloc, ai cărei membri îi considerau uneori pe evrei rivali în afaceri. La sfârşitul secolului al XIV-lea, Ferran Martínez, arhidiacon de Ecija, în sudul Spaniei, predica cu intensă pasiune împotriva evreilor, încercând să demoleze sinagogi şi să le fure manuscrisele şi cărţile de valoare. Coroana castiliană s-a dovedit neputincioasă în faţa forţelor dezlănţuite de el şi astfel, în 1391, au izbucnit revolte populare în sprijinul său, în Sevilia, răspândindu-se spre nord şi spre est în ţinuturile aragoneze, însoţite de masacrări ale evreilor şi de convertiri în masă.

Infecţia a traversat vestul Mediteranei, conducând la atacuri asupra evreilor în Sicilia aragoneză, în 1392.[52] În oraşul Valencia, cartierul evreiesc a încetat să mai existe, căci numai 200 de evrei mărturisiţi au supravieţuit omorului în masă sau convertirii celor 2 500 de evrei din oraş. Şocul a fost la fel de mare în Barcelona, unde evreii s-au stabilit încă din secolul al VIII-lea. Cartierul evreiesc, numit *Call*, situat în colţul nord-vestic al oraşului vechi, a fost invadat şi distrus. În Mallorca, un protest rural îndreptat împotriva unui locotenent-guvernator a scăpat de sub control şi, în încercarea eşuată de a pătrunde în Castelul Bellver, aflat în afara oraşului, ţăranii s-au îndreptat către *Call*, ucigând mare parte dintre cei pe care i-au găsit acolo. Regele Ferdinand I de Aragon şi papa Benedict XIII au organizat o dezbatere publică între evrei şi creştini la Tortosa, în 1413–1414, creând astfel şi mai multă tensiune între cele două grupuri. Aceasta nu era o dezbatere între doi parteneri egali, ci o ocazie în plus de a-i brutaliza şi determina să se convertească pe mulţi dintre liderii evrei.[53] Astfel, numărul evreilor care mărturiseau iudaismul, în teritoriile aragoneze, a scăzut, deşi printre cei convertiţi au existat mulţi care practicau religia străbunilor în spatele uşilor închise. Această tăinuire avea să fie şi mai importantă odată cu restabilirea Inchiziţiei, în jurul anului 1480, pe teritoriile regatelor spaniole. Viaţa evreilor în Aragon părea că se apropie de sfârşit, dar nu ca rezultat al expulzărilor în masă, ci ca urmare a presiunilor greu de suportat din Peninsula Iberică.

Convertirile în masă din anii 1391 şi 1413–1414, păreau să arate că, sub presiune, majoritatea evreilor erau gata să renunţe la iudaism. După ascensiunea regelui Ferdinand II la tronul Aragonului, în 1479, el a revenit treptat la politicile dure ale bunicului şi tizului său. Pentru a rezolva problema evreilor convertiţi care îşi păstraseră practicile religioase străbune (numiţi „marani“), el a resuscitat Inchiziţia

aragoneză şi a extins-o pe tot teritoriul Spaniei, lucru considerat chiar şi de vechile familii creştine drept un instrument de intervenţie regală.[54] Călugării dominicani care au condus Inchiziţia au reuşit să-l convingă pe Ferdinand că misiunea sa nu va fi încheiată decât în momentul în care convertiţii vor fi separaţi total de evrei, prin îndepărtarea tuturor evreilor mărturisiţi de pe teritoriul Spaniei.[55] Marea speranţă a lui Ferdinand era că majoritatea evreilor vor alege varianta convertirii, nu a exodului (regele nu antipatiza evreii şi arăta bunăvoinţă faţă de acei *conversos* sinceri). Şi totuşi, ca urmare a decretelor, evreii au migrat în masă. Mulţi evrei, posibil în jur de 75 000, au abandonat Spania, majoritatea fiind din Castilia, având în vedere dispariţia numeroaselor comunităţi catalane şi aragoneze după frământările din 1391. Totuşi, evreii spanioli din Aragon şi Castilia au pornit în căutarea refugiului de pe ţărmul Coroanei aragoneze.

Refugiaţii erau trataţi în mod diferit, câteodată bine, alteori execrabil: nu avem nici un motiv să nu credem poveştile care vorbesc despre navele golite de evrei care au fost aruncaţi în mare de către căpitani şi echipajele lor.[56] Sultanul din Maroc nu îi voia, astfel că opţiunea celui mai apropiat ţinut, cel musulman, a fost înlăturată. Deşi multe dintre vasele care i-au purtat pe mare erau genoveze, nici Genova nu era o soluţie, întrucât nu încurajase niciodată formarea unor aşezări evreieşti în oraş: evreii care au ajuns pe ţărmul genovez au fost lăsaţi să se stabilească într-o zonă stâncoasă, neprielnică pentru activităţi omeneşti; având de înfruntat o iarnă grea, mulţi erau tentaţi să aleagă calea convertirii.[57] Soluţia cea mai înţeleaptă era ca aceştia să se îndrepte către teritorii din sudul Italiei, acolo unde Ferrante, vărul lui Ferdinand, îi aştepta cu braţele deschise, având grijă ca slujbaşii săi să verifice fiecare imigrant pentru a i se cunoaşte calificarea, fie de meşteşugar, fie de comerciant, şi cerând ca aceştia să fie trataţi *humanamente*. Câteva luni mai târziu, Ferrante a primit un al doilea val de imigranţi evrei, proveniţi din Sicilia aragoneză, de unde fuseseră alungaţi în ciuda protestelor consiliului local din Palermo, care se temea de eventuale repercusiuni asupra activităţilor economice.[58] Ferdinand a rămas decis să alunge evreii, pe măsura ce cucerea noi teritorii peste mare – şi i-a expulzat din Oran, în 1509, şi din Napoli, în 1510.[59]

Mai important decât numărul lor este impactul pe care exilaţii l-au avut asupra bazinului mediteraneean. Mulţi

dintre ei s-au dus în sudul Italiei, de unde, pe măsură ce erau din nou expulzaţi, s-au împrăştiat: unii au mers mai la nord, ajungând la curţile prinţilor din Ferrara şi Mantova, care erau mai receptivi; alţii au ajuns la Poarta otomană, unde sultanului nu-i venea să creadă norocul de a fi dobândit medici, comercianţi şi ţesători atât de iscusiţi. Un reprezentant francez la curtea otomană, în secolul al XVI-lea, scria astfel despre evrei:

> au printre ei meşteşugari pricepuţi în toate artele şi meseriile, în special dintre maranii excluşi şi alungaţi din Spania şi Portugalia, care, spre marea pierdere a creştinătăţii, i-au învăţat pe turci diverse invenţii, meşteşuguri şi maşinării de război, precum şi moduri de a produce artilerii, archebuze, praf de puşcă, muniţie; i-au ajutat, de asemenea, să facă primele tipărituri, lucru nemaivăzut până la acea vreme în acele locuri, punând în lumină diverse cărţi în limbi diferite, precum greacă, latină, italiană, spaniolă, şi chiar limba lor maternă, ebraica.[60]

Otomanii, stăpânind zone vaste în care musulmanii erau o minoritate, au acceptat cu uşurinţă prezenţa evreilor pe teritoriile lor, impunându-le restricţiile obişnuite pentru cei cu statutul de *dhimmi*. Tesalonic (Thessalonika) a devenit un loc predilect pentru aşezarea evreilor.

Mulţi exilaţi au considerat expulzarea din Spania un semn că prigoana împotriva evreilor va înceta în curând, odată cu mântuirea evreilor conduşi de Mesia. În acest sens, mulţi evrei s-au întors pe meleagurile strămoşeşti, stabilindu-se în Safed, pe dealurile Galileii, unde intenţionau să-şi deschidă ateliere de ţesut, alături de alte afaceri. Tot în această perioadă, ei se afundă din ce în ce mai mult în texte cabalistice, dând naştere la o poezie liturgică ce avea să fie propagată în tot bazinul mediteraneean, şi nu numai. Unul dintre rabinii acelor timpuri, pe nume Iacob Berab, îşi croise drum din Maqueda, în apropierea oraşului Toledo, până în Fez, apoi în Egipt şi, într-un final, ajunsese la Safed, unde visa să reînvie vechiul consiliu evreiesc al înţelepţilor, Sanhedrin, ca un preludiu la Era Mesianică.[61] Pe măsură ce exilaţii se îndreptau tot mai spre răsărit, aceştia duceau cu ei amintirile din Spania, numite, în ebraică, *Sepharad*. Mulţi dintre aceşti evrei sefarzi au continuat să vorbească, timp de secole, spaniola de secol XV, pe care au răspândit-o în cadrul comunităţilor evreieşti de pe teritoriile otomane şi din nordul Africii – o limbă numită „ladino“, deşi dobândise şi elemente de vocabular din alte limbi, precum turca. Adoptarea pe scară largă a limbii „ladino“ printre evreii din bazinul mediteraneean făcea parte dintr-un act de

imperialism cultural prin care sefarzii îşi impuneau, de asemenea, liturghia şi practicile specifice asupra evreilor din Grecia, Africa de Nord şi mare parte din Italia. Sefarzii susţineau apăsat că erau descendenţii echivalenţilor evreieşti pentru *hidalgos* şi că reprezentau aristocraţia evreilor care trăiseră în lux şi splendoare în Spania. Oare nu la aceştia se referea profetul Obadia când spunea „exilul Ierusalimului care este în Sefarad"?

În anul 1492 s-a petrecut şi stingerea ultimei domnii musulmane în Spania, când Boabdil, rege al Granadei, a predat oraşul, pe 2 ianuarie, regelui Ferdinand şi reginei Isabela, după un lung şi dureros război care nu a făcut decât să întărească suspiciunea asupra dubioasei revendicări asupra tronului Castiliei formulată de către Isabela. Tratatul de capitulare le conferea musulmanilor dreptul de a rămâne pe teritoriul fostului lor regat; dacă ar fi dorit să plece, toate costurile de transport urmau să fie suportate de către rege şi regină. Doar în 1502 au fost expulzaţi din Granada şi din alte oraşe castiliene, ca urmare a unei revolte din Sierra Granada care avusese loc cu trei ani mai devreme. Cu toate astea, nimic similar nu s-a petrecut pe teritoriile Coroanei Aragonului, a cărei populaţie musulmană predomina în regatul Valencia şi în sudul Aragonului. Cel mai probabil o treime din populaţia regatului Valencia era musulmană în secolul al XV-lea, diminuându-se odată cu stabilirea familiilor creştine în număr tot mai mare şi convertirea unor familii musulmane la credinţa dominantă. Celebrul tribunal al apei, care se mai întâlneşte şi astăzi, în fiecare zi de joi, în afara catedralei din Valencia, pentru a decide distribuţia cantităţilor de apă pentru irigarea câmpurilor din jurul oraşului, perpetuează câteva dintre principiile şi metodele fermierilor arabi din Evul Mediu Târziu.[62] Izolarea de lumea islamică, dar şi pierderea elitelor, presupuneau, pentru musulmanii din Aragon şi Valencia, o luptă permanentă de păstrare a valorilor islamice şi a limbii arabe.[63] Ferdinand era un conducător pragmatic, în ciuda politicilor sale, dându-şi seama că expulzarea musulmanilor ar conduce la depopulare şi la haos economic în regatele a căror prosperitate fusese deja periclitată prin războiul civil de sub domnia tatălui său. Abia în 1525, la nouă ani după moartea sa, s-au întreprins eforturi de creştinare a fiecărui musulman spaniol şi doar din 1609 „moriscii", cum ajunseseră să fie numiţi, au fost expulzaţi fără milă din Spania.[64]

IV

ÎN REGATELE CASTILIEI ŞI GRANADEI, Ferdinand deţinea un statut cvasi-egal cu cel al soţiei sale, Isabela, deşi aceasta avea doar calitatea de consoartă. După moartea acesteia, în 1504, lui Ferdinand i-a fost refuzată regenţa Castiliei de către nobilimea curţii, ani la rând, ceea ce l-a determinat să-şi concentreze întreaga atenţie şi forţă pentru revigorarea vechiului imperiu mediteraneean al unchiului său, Alfonso. Principala sa grijă a devenit legată de averile Coroanei Aragonului, considerând că, după moartea sa, Aragonul şi Castilia vor urma, din nou, drumuri separate. Cu sprijinul „Marelui Căpitan", strălucitul comandant militar Gonzalo Fernández de Córdoba, regele a reinstaurat stăpânirea aragoneză asupra oraşului Napoli, în 1503, în urma unei scurte bătălii purtate cu armatele franceze, care se întorseseră în Italia sub conducerea regelui Ludovic XII, mai mult cu intenţia de a revendica ducatul de Milano decât de a-i zdrobi pe turci.[65] Ca şi în cazul regelui Alfonso, oraşul Napoli nu reprezenta pentru Ferdinand un scop în sine: el urmărea un ţel mesianic, acela de a conduce o cruciadă împotriva turcilor, pentru recuperarea Ierusalimului. În acest sens, regele a întreprins câteva expediţii în est, cum a fost cea condusă de „Marele Căpitan" în Chefalonia, nu foarte departe de călcâiul Italiei.[66] Aceste vise ale regelui erau stimulate şi de insistenţele excentricului navigator genovez Cristofor Columb, care îi promitea regelui destul aur provenit din Indii cât să-i asigure acestuia orice i-ar fi dorit inima.[67]

Ferdinand prefera să-şi vadă supuşii catalani navigând mai degrabă pe Mediterana decât în apele Atlanticului, şi aici a fost inspirat de ideea unchiului său, regele Alfonso, de a dezvolta o piaţă catalană comună, care să includă Sicilia, Sardinia, Napoli, Mallorca şi nou-dobânditele posesiuni din Africa de Nord. În 1497, ducele de Medina Sidonia demonstrase deja cât de uşor s-a putut captura Melilla, oraş de pe coasta Marocului care a rămas până astăzi posesiune spaniolă. Cu ajutorul puternicului cardinal Cisneros, Ferdinand a cucerit oraşul Oran în 1509, adăugându-l celorlalte posesiuni spaniole. Vârstnicul cardinal Cisneros, călare pe un catâr, fluturând o cruce de argint, conducea trupele spaniole, îndemnând soldaţii să lupte în numele lui Hristos. Înflăcărarea sa nu fusese diminuată de cucerirea Granadei, unde, în marele său dispreţ faţă de Islam, poruncise entuziast să se facă focuri de tabără din cărţi în arabă, privând astfel omenirea de vaste cunoştinţe preţioase. Căderea oraşului Oran a fost urmată de capturarea cetăţilor

Béjaïa şi Tripoli în 1510.[68] Prezenţa garnizoanelor spaniole de-a lungul coastei nord-africane până aproape de Libia a întărit forţa creştinilor în zona centrală şi de vest a Mediteranei, dar, în acelaşi timp, a făcut ca adversarii musulmani din zonă să mizeze pe cucerirea oraşelor aflate sub steag spaniol. Pe lângă dimensiunea prestigiului obţinut de către Ferdinand în războiul său împotriva Islamului, exista şi o dimensiune practică a ambiţiilor sale africane. Controlul asupra coastei Magrebului avea să confere protecţie vaselor catalane, şi nu numai, care se îndreptau către Orient, nu atât pentru că acestea foloseau trasee de-a lungul ţărmului african, cât pentru că se aflau în calea piraţilor musulmani.

Ferdinand a demonstrat cât de importantă era de fapt Mediterana în gândirea sa când, după moartea reginei Isabela, şi-a petrecut luni întregi la Napoli încercând să pună pe picioare oraşul după distrugerile lăsate de război. În scurt timp, s-a căsătorit cu destoinica şi cultivata prinţesă din Pirinei, Germaine de Foix, în speranţa zămislirii unui moştenitor de sex masculin care să acceadă la Coroana Aragonului[69]. Însă acest lucru nu s-a întâmplat, planurile sale grandioase fiind compromise de stingerea stirpei pe linie bărbătească. Fiul lui Ferdinand şi al Isabelei, Infantele Juan, a murit înaintea părinţilor săi. Iar Germaine de Foix nu a avut nici un fiu care să supravieţuiască. Atât regatul Castiliei, cât şi Aragonul au trecut, aşadar, din mâinile fiicei lui Ferdinand, cunoscută în istorie sub numele de Ioana cea Nebună, în cele ale nepotului său, prinţul habsburgic Carol de Ghent.[70] Sub domnia lui Carol, puterea a fost mutată decisiv din Aragon înapoi în Castilia. Odată cu deschiderea drumurilor comerciale spre Lumea Nouă, Castilia, şi, în special, Sevilia, a cunoscut o dezvoltare uluitoare, în timp ce reţeaua de drumuri comerciale ale catalanilor, din Mediterana, a devenit din ce în ce mai amorţită. Interesele clasice ale aragonezilor au continuat să fie reprezentate în Italia, însă castilienii au preluat tot mai mult puterea asupra imperiului mediteraneean, guvernat cândva de la Barcelona şi Valencia.[71]

3
Ligi sfinte şi alianţe profane
1500–1550

I

RECONFIGURAREA HĂRŢII MEDITERANEI ca urmare a schimbărilor provocate de Moartea Neagră a reprezentat un proces lent. Pe lângă schimbările politice survenite în Mediterana, cu precădere expansiunea puterii otomane, evenimentele care au avut loc dincolo de Strâmtoarea Gibraltar urmau să transforme în mare măsură viaţa celor care trăiau pe ţărmurile şi insulele ei. Deschiderea către Atlantic începuse deja în deceniul premergător epidemiei de ciumă, odată cu primele călătorii de-a lungul coastei Africii către Insulele Canare, continuând cu descoperirea şi stabilirea primelor aşezări ale portughezilor în Madeira şi în Insulele Azore, la începutul secolului al XV-lea.[1] Pe măsură ce plantaţiile de zahăr se dezvoltau în Madeira, Flandra şi alte părţi din nordul Europei se puteau aproviziona utilizând o rută directă prin Atlantic cu unul din produsele cele mai costisitoare care fuseseră obţinute înainte în Mediterana. Începând cu 1482, odată cu întemeierea fortăreţei portugheze São Jorge da Mina („Mina“) în Africa de Vest, nu departe de Ecuator, aurul începea să ajungă în Europa pe o altă cale decât traversarea deşertului Sahara şi porturile musulmane din Magreb; punerea în mişcare a acestui comerţ prin Guineea compensa pentru eşecul legat de incapacitatea Ceutei de a plăti costurile de întreţinere. Oceanul Atlantic devenea şi o sursă de sclavi pentru stăpânii din Mediterana: băştinaşi din Insulele Canare, berberi de pe malul african şi, din ce în ce mai numeroşi, sclavi negri aduşi la nord din Mină. Mulţi dintre aceştia ajungeau în Valencia, Mallorca şi în alte porturi mediteraneene, după ce treceau prin Lisabona.[2]

Apoi, odată cu pătrunderea lui Columb în Insulele Caraibe, în octombrie 1492, Castilia a obţinut o altă sursă importantă de metale preţioase care a fost exploatată fără milă prin impunerea unor taxe mari, plătite în aur, asupra indienilor, deşi aceştia aveau statutul de supuşi liberi ai Coroanei. Genovezii, în ciuda lipsei de popularitate în Spania, s-au instalat în Sevilia, de unde au controlat, prin decret regal, atât operaţiunile comerciale transatlantice, cât şi operaţiunile financiare. Presiunea otomanilor asupra posesiunilor genoveze din estul Mediteranei a crescut, aşa încât genovezii s-au aliat în mod stăruitor cu Spania, singura putere care părea în măsură să ţină piept forţei turcilor. Pe măsură ce navigaţia pe Mediterana se făcea în condiţii din ce în ce mai periculoase, veneţienii au început să-şi reconsidere şi ei opţiunile. Pe la mijlocul secolului al XV-lea, Veneţia se găsea prinsă în zbuciumatele jocuri politice ale Italiei renascentiste, dobândind, sub conducerea dogelui Francesco Foscari, o stăpânire pe uscat mult mai întinsă faţă de ceea ce deţinea Veneţia cu un secol înainte. Împuternicirea dogelui se întindea la vest tocmai până la Bergamo, acolo unde leul Sfântului Marcu întâlnea şarpelele oraşului Milano. Acest lucru nu însemna că Veneţia îşi abandonase interesele din bazinul mediteraneean, însă, pe măsură ce Serenissima Republică pierdea posesiunile din estul Mediteranei în favoarea otomanilor, era nevoită să se axeze pe noile posesiuni de pe continent, Terraferma, direcţie pe care o va urma atât în secolul al XVI-lea, cât şi în secolul al XVII-lea.[3] Veneţia se simţea din ce în ce mai expusă şi conducătorii ei erau conştienţi de riscul de a fi acuzaţi de făţărnicie şi oportunism, de către Europa occidentală, din pricina nehotărârii cu privire la un atac al flotei militare veneţiene asupra otomanilor.

Sentimentul că navigaţia pe mare nu mai prezenta siguranţă nu era lipsit de temei. Începând cu sfârşitul secolului al XV-lea, piraţii cutreierau Mediterana atacând vase, coaste şi insule, de unde se alegeau cu mii de sclavi anual.[4] Printre ţinuturile creştine cele mai afectate de piraţii musulmani se numărau Calabria, Sicilia şi Mallorca, regiuni care nu mai trăiseră astfel de raiduri din vremea sarazinilor, în secolele al IX-lea şi al X-lea. Pirateria a început să se întindă ca o epidemie; controlul îndelungat al negustorilor italieni şi catalani asupra mărilor începea să devină o amintire. Existau atât piraţi creştini, cât şi piraţi musulmani; dintre cei creştini, cavalerii Ordinului Sfântului Ioan din insula Rhodos erau cei mai activi. Ei erau dedicaţi cauzei războiului sfânt împotriva Islamului, bazându-se pe proprietăţile lor din Europa occidentală pentru a plăti cheltuielile de întreţinere a şase galere bine echipate. Pe de altă parte, corsarii berberi au ameninţat creştinătatea timp de trei secole. Bizuindu-se pe sprijinul Porţii otomane, şi-au stabilit baze sigure în Africa de Nord; sub comanda energică a unor comandanţi talentaţi, au dus războiul dintre flotele creştine şi musulmane până departe în vestul Mediteranei.[5]

Bazinul estic al Mediteranei a devenit un soi de lac otoman în timpul primului sfert al secolului al XVI-lea. O explicaţie evidentă pentru expansiunea otomană o reprezintă dorinţa de a răspândi credinţa islamică, iar sultanii nu i-au uitat pe strămoşii lor care luptaseră împotriva bizantinilor ca *ghazis*, soldaţi sfinţi ai Islamului; cu toate acestea, în zona Balcanilor au preferat să îi lase pe creştini şi pe evrei să-şi păstreze credinţa, socotind, aşa cum o făcuseră şi califii arabi de la începutul Evului Mediu, că „popoarele Cărţii“ erau o importantă sursă de venit provenit din taxe. Au căutat să protejeze comerţul, în parte deoarece voiau să-şi aprovizioneze curtea magnifică şi capitala bogată cu mătăsuri, bijuterii, aur şi mărfuri mai modeste precum cerealele, dar şi pentru că au înţeles că drumurile comerciale funcţionale erau o altă sursă importantă în sporirea veniturilor – de unde şi bunăvoinţa de a-i proteja pe ragusani şi de a încheia tratate comerciale cu veneţienii şi genovezii.[6] În alte teritorii, au încercat să-şi impună voinţa. În 1516, armatele otomane i-au zdrobit pe mameluci în Siria, deschizând calea către ocuparea imediată şi uşoară a Egiptului. Astfel, creştinii au rămas stăpâni peste o seamă de insule: în insulele din Marea Egee, diverşi nobili italieni (ei înşişi, de multe ori, piraţi) au fost jefuiţi de turci timp de mai multe zeci de ani; Ciprul a rămas o posesiune veneţiană şi

insula Chios a rămas în mâinile genovezilor, dar insula Rhodos a fost supusă unui asediu lung şi dur, în 1522. Cu această ocazie, noul sultan, Soliman I, avea să-şi demonstreze calităţile militare. A fost prezent acolo pentru a răzbuna înfrângerea suferită la Rhodos, în 1480. Fortăreaţa fusese consolidată extrem de bine în aşteptarea unui asediu otoman, însă apărarea zidurilor era asigurată de numai 300 de Cavaleri, deşi mai erau şi mulţi alţii cu ranguri inferioare. În ciuda vremii neprielnice, Soliman nu a vrut să renunţe la asediu şi a determinat insula Rhodos să capituleze. Cavalerii s-au predat în decembrie 1522 şi le-au fost oferite condiţii generoase de capitulare, pentru că otomanii arătau uneori respect faţă de cei care luptaseră cu vitejie împotriva lor.[7]

Rămaşi fără casă, Cavalerii Ospitalieri au fost obligaţi să reînceapă lupta împotriva musulmanilor. Din fericire, Carol V (Quintul), împărat al Sfântului Imperiu Roman şi stăpân al teritoriilor Coroanei Aragonului (inclusiv Sicilia), avea o soluţie promptă. El le-a acordat Cavalerilor o cartă de privilegii extraordinară, în martie 1530, prin care arăta că „rătăciseră timp de mai mulţi ani“ în căutarea unei „reşedinţe stabile“; era gata să renunţe în favoarea lor la câteva dintre provinciile ce ţineau de regatul Siciliei: Tripoli, situat pe coasta africană, Malta şi Gozo. În schimbul recunoaşterii suveranităţii Siciliei, ceea ce li se cerea era un şoim dăruit viceregelui Siciliei, la fiecare sărbătorire a Zilei Tuturor Sfinţilor. Ferdinand Catolicul instalase o garnizoană spaniolă la Tripoli în 1510, deşi s-a dovedit dificil să reziste în faţa constantelor ameninţări din partea berberilor ce împresurau oraşul.[8] Pentru Carol, era important să menţină oraşul Tripoli în mâini creştine; l-a pierdut în 1551, după care atenţia lui s-a concentrat pe menţinerea insulei Malta.

La o primă vedere, corsarii berberi păreau foarte diferiţi faţă de Cavalerii Ioaniţi, bine organizaţi. Cu toate acestea, şi corsarii erau războinici care stăteau bine la capitolul experienţă de luptă. Parte dintre aceştia erau de origine greacă, renegaţi care renunţaseră de bunăvoie la credinţa creştină; alţii proveneau din Calabria, din Albania sau erau de origine evreiască, genoveză şi chiar maghiară.[9] Nu erau – sau cel puţin nu toţi – psihopaţi rătăciţi, interesaţi doar de pradă şi distracţie. Printre ei erau şi navigatori iscusiţi, precum Piri Reis, ale cărui hărţi detaliate cu Mediterana şi lumea mai îndepărtată ofereau Porţii otomane informaţii precise, în era marilor descoperiri.[10] Dar cel mai cunoscut corsar era Barbarossa, supranumit astfel de către occidentali datorită bărbii sale roşii. De fapt, personajul a fost creat

pornind de la doi piraţi, Uruj sau Oruc şi fratele său mai mic, Hizr sau Khizr. O mulţime de poveşti au fost ţesute în jurul acestor piraţi, multe dintre ele rămânând până astăzi puse sub semnul îndoielii. În general, se crede că cei doi fraţi s-au născut în Lesbos, în vremea lui Mehmet Cuceritorul, cel care a cucerit insula de la ducele său italian, Niccolò Giustiniani. Tatăl fraţilor fusese, cel mai probabil, creştin, servise în armata otomană ca ienicer şi se căsătorise apoi cu o creştină, aşezându-se la casa sa; făcea comerţ cu ceramică în bazinul Mării Egee, până aproape de Constantinopol, în nord, luându-şi deseori fiii cu el. În aceste călătorii şi-au dezvoltat fraţii Barbarossa abilităţile lor de marinari. Într-una din călătorii, Uruj aduna cherestea din porturile din Anatolia, când a observat că nava sa era urmărită de galera *Sfânta Născătoare de Dumnezeu*, a Cavalerilor Ioaniţi din Rhodos. Uruj a fost capturat şi trimis ca sclav să tragă la ramele galerei, deşi peste doi ani a fost răscumpărat, ceea ce era o practică obişnuită; cu toate acestea, a apărut o legendă despre evadarea sa eroică. A fost bucuros să se întoarcă pe mare, petrecându-şi timpul, alături de Hizr, în apele dintre Spania şi Magreb; se spune despre cei doi fraţi că ar fi ajutat mulţi refugiaţi evrei şi musulmani din Spania să treacă marea, în 1492.[11]

Cei doi fraţi dispuneau de o galeră uşoară, echipată cu aproape 100 de voluntari, toţi aflaţi în căutarea pradei şi a gloriei, stabilindu-şi baza, în jurul anului 1502, în insula Djerba, care era de mult timp un cuib de piraţi şi scena bătăliilor între invadatorii creştini şi apărătorii musulmani. Ca urmare a stabilirii unei relaţii bune cu oraşul Tunis, operau în calitate de piraţi autorizaţi ai sultanului dinastiei Hafsid. În 1504, au pornit către insula Elba, ale cărei mici golfuleţe erau în avantajul corsarilor, şi s-au năpustit asupra a două galere ce s-au dovedit a fi în slujba papei Iulius II, dar şi asupra unei nave spaniole care avea la bord 300 de soldaţi şi 60 de nobili aragonezi, având ca destinaţie oraşul Napoli. Au învins cu uşurinţă galerele, ceea ce le-a adus o reputaţie de temut, devenind eroi în Tunis şi inamici declaraţi ai Romei. În 1506, deţineau deja opt nave, iar succesul lor le adusese atâta faimă, încât sultanul otoman le-a acordat titlul onorific de „Protectori ai Credinţei“, *khayr ad-din* sau, în turcă, „Hayrettin“. Se purta un război de uzură între corsarii musulmani şi duşmanii lor creştini; aceştia nu erau doar marinari catalani şi genovezi (fie negustori, fie corsari), ci şi portughezi şi spanioli care îşi impuneau constant prezenţa în forturile de pe coasta mediteraneeană şi

cea atlantică a Marocului. În ciuda succeselor repurtate cu oraşele Melilla şi Oran, tot ce au mai putut cuceri spaniolii în Alger au fost doar nişte stânci care apărau portul, pe care le-au fortificat cu tunuri în 1510, dar care nu puteau înlocui controlul asupra oraşului.[12]

În timpul acestor conflicte, musulmanii deţineau un avantaj: acela că puteau oricând cere sprijin de la căpeteniile războinice aflate în vecinătatea oraşului Tetuan din Maroc. Îşi petreceau verile călătorind pe mare, atacând Spania şi luând mii de sclavi pe care îi foloseau la întărirea zidurilor de apărare ale oraşului Tetuan. Hizr susţinea că a capturat douăzeci şi una de vase comerciale şi 3 800 de sclavi creştini (inclusiv femei şi copii) într-o singură lună. Cei doi fraţi asediau neîncetat insulele Mallorca, Menorca, Sardinia şi Sicilia, iar impactul atacurilor lor poate fi măsurat în numărul oraşelor şi satelor care s-au mutat de pe coastele insulelor din vestul Mediteranei, unde erau expuse atacurilor, pentru fi reconstruite câţiva kilometri mai în interiorul uscatului.[13] Despre Uruj se spunea că era capabil să muşte din traheea victimelor asemenea unui buldog furios, reputaţie sângeroasă de care se folosea pentru a-şi atinge scopurile politice, ca un veritabil politician viclean. Şi-a creat propriul regat, începând cu oraşul Jijelli de pe coasta algeriană. Locuitorii oraşului au fost impresionaţi când a capturat o galeră siciliană încărcată cu grâu într-un moment în care proviziile lor erau foarte limitate. I-au cerut să preia puterea şi, în scurt timp, Uruj a dat o lovitură de stat în Alger. A exploatat criza succesorală din Tlemcen, un oraş important situat la mică distanţă de mare, şi s-a autoproclamat conducătorul acestui oraş în 1517. Toate aceste mişcări îi îngrijorau profund pe spaniolii din Oran, care duceau o politică de apropiere faţă de liderii locali.[14] Noul conducător al Spaniei, Carol de Habsburg, a înţeles că este nevoie de mobilizarea trupelor în teritoriile sale din Africa de Nord. Din fericire, problema din Tlemcen a fost rezolvată de localnici, care l-au considerat pe Uruj un agent al Porţii otomane; alungat, acesta a fost încercuit de trupele spaniole şi ucis în bătălie.

Al doilea Barbarossa, Hizr, cunoscut mai ales sub numele de Hayrettin, a început să aibă o reputaţie şi mai de temut decât cea a lui Uruj. Pentru a sublinia succesiunea la primul Barbarossa, care avea barba roşie, Hizr şi-a vopsit şi el barba în roşu. Şi-a consolidat puterea asupra oraşelor de pe coasta Magrebului, reuşind să ia în 1529, de la spanioli, forturile aflate pe insulele de la intrarea spre Alger.[15] În acelaşi an a

învins flotila spaniolă în dreptul insulei Formentera, din Insulele Baleare, la care avea acum acces uşor, capturând şapte galere cu tot cu căpitanii lor; enervându-se la un moment dat pe aceştia, a ordonat să fie hăcuiţi cu cuţite ascuţite.[16] Algerul a devenit capitala lui Barbarossa, dar el a avut grijă să îşi asigure protecţia sultanului. Era prea departe de Constantinopol pentru a-şi menţine autonomia, dar suficient de important pentru sultan încât să poată beneficia de sprijinul material al Sublimei Porţi. Sultanii otomani erau nevoiţi să-şi concentreze atenţia când spre Mediterana, când spre Balcani, când spre Persia, şi luptele lor cu şahii Sefavizi din Orient îi distrăgeau adesea de la problemele din Mediterana. Însă ajutorul lui Hayrettin Barbarossa părea cea mai bună soluţie în a-şi asigura controlul în Mediterana, fără a-şi consuma prea multe resurse în acest teatru de război. Pentru a întări acest sprijin, Barbarossa a primit titlul de emir al Algerului şi îi plăcea să-şi spună *kapudan paşa*, căpitan general. Sultanul Selim i-a trimis un stindard otoman, tunuri şi muniţii precum şi 2 000 de ieniceri.

Până la începutul anilor 1530, Hayrettin câştigase deja încrederea lui Soliman, succesorul lui Selim, fiind chemat chiar la curtea din Constantinopol pentru a-l sfătui pe sultan cu privire la strategia turcilor în vestul Mediteranei, pentru că întrebarea cea mare era cât de multă presiune trebuiau să exercite aceştia asupra rivalilor lor spanioli. Se spune că marele vizir Ibrahim Paşa l-ar fi încurajat chiar pe Barbarossa să lanseze un atac asupra localităţii Fondi, pe coasta Italiei, la sud de Roma, în speranţa de a o captura pe frumoasa văduvă Giulia Gonzaga, al cărei soţ fusese seniorul regiunii. Potrivit legendei, ea a scăpat, pe jumătate despuiată, în timp ce turcii dărâmau porţile din Fondi, deşi în realitate ea nici nu fusese în Fondi în acea noapte.[17] Alarmat, viceregele din Napoli a văzut în acest episod o reluare a celor petrecute la Rhodos, acum însă sudul Italiei fiind cea din urmă frontieră în calea otomanilor.[18] Deloc surprinzător, Hayrettin a fost cel trimis de sultan în fruntea unei flote, la Tunis, în 1534, când a izbucnit o luptă pentru succesiune în urma morţii regelui din Tunis, cunoscut pentru suspiciunea sa faţă de turci. Barbarossa a dat un atac neaşteptat asupra oraşului, deşi Carol Quintul a executat un contraatac, strângând rândurile în ciuda ameninţărilor lui Barbarossa de a-i extermina pe cei 20 000 de sclavi creştini prinşi înăuntrul oraşului Tunis. Carol a recuperat Tunisul în 1535, încredinţându-l, în mod pragmatic, celui mai tânăr fiu al fostului rege, deşi a impus un tribut greu: 12 000 de

galbeni, doisprezece şoimi şi şase armăsari falnici.[19] Dar Carol s-a bucurat prea devreme de entuziasmul supuşilor săi în urma acestei victorii. Câteva luni mai târziu, o flotilă a plecat din Alger şi s-a îndreptat către Menorca, unde oamenii lui Barbarossa au arborat cu neruşinare steagurile spaniole şi au intrat cu cinism în masivul port natural de la Mahón. Au jefuit oraşul şi au luat 1 800 de sclavi.[20]

II

REACŢIA CREŞTINILOR la extinderea influenţei turceşti în vestul Mediteranei a luat două forme: confruntarea şi adaptarea. Regele francez, Francisc I, s-a dovedit dispus să coopereze cu otomanii, fapt ce i-a scandalizat pe mulţi dintre rivalii săi; însă în Spania lupta cu turcii era văzută ca o continuare şi o acutizare a marii cruciade pe care creştinii o purtau de mult timp împotriva maurilor. Carol Quintul căuta „ajutor şi îndrumare din partea Creatorului", în speranţa că ajutorul divin îl va ajuta să facă tot ce este „mai eficace împotriva lui Barbarossa".[21] Sub comanda amiralului genovez Andrea Doria a început, astfel, contraatacul creştin.[22] Familia Doria dăduse mulţi amirali genovezi străluciţi în secolele precedente şi Andrea era un spirit independent: a arătat acest lucru când a decis să nu participe personal la atacul întreprins de regele Francisc I asupra oraşului Napoli, în 1528, şi apoi a schimbat taberele, trecând de partea regelui Carol Quintul. Cel mai probabil, Andrea Doria s-a lăsat ademenit mai mult de bani decât de principii, în această alegere. Doria conducea propria flotă, deşi avea acces la şantierele navale ale oraşului său de provenienţă; a angajat echipaje de voluntari, la care s-au adăugat câteva grupuri de condamnaţi; seria de succese repurtate l-au făcut popular printre voluntari, deşi impusese un regim moral strict, care interzicea, printre altele, blasfemia.[23] În multe aspecte, Andrea Doria îi semăna lui Hayrettin Barbarossa, combinând un anumit grad de independenţă cu disponibilitatea de a lucra în sprijinul unei cauze. Trimis împotriva Greciei în 1532, acesta şi-a demonstrat din plin valoarea în faţa noului său stăpân prin executarea impecabilă a capturării bazei navale Coron, aflată în extremitatea sudică a Peloponesului. Doria a reuşit să străpungă cordonul de nave turceşti, plasându-şi propriile trupe de partea cealaltă, spre uimirea inamicilor. În trecut, Coron şi Modon erau „ochii imperiului veneţian", protejând drumurile comerciale care duceau spre Orient, prin Marea Ionică. Recuperarea

orașului Coron din mâinile turcilor a fost o victorie strategică semnificativă; Soliman a condus șaizeci de galere în încercarea de a recuceri orașul, dar Doria le-a respins.[24]

Îngrijorarea statelor creștine occidentale a crescut în 1537, când Soliman a trimis 25 000 de oameni sub comanda lui Hayrettin împotriva insulei Corfu. Un asediu al turcilor asupra insulei reprezenta o amenințare evidentă pentru Occident: otomanii ar fi dobândit o pistă de lansare pentru atacuri asupra Italiei și ar fi fost în poziția de a controla traficul pe Marea Adriatică. O Ligă Sfântă s-a format la Nisa, sub patronaj papal, aducându-i împreună pe genovezul Doria, pe spanioli și pe venețieni – cei care fuseseră întotdeauna atât de prudenți în relațiile lor cu Sublima Poartă. La începutul lui 1538, Hayrettin a răspuns cu o serie de atacuri asupra bazelor venețiene din estul Mării Mediterane, care includeau Nafplion și Monemvasia în Pelopones. Acesta nu era un război bazat pe strategia compromisului: luate împreună, insulele venețiene și stațiile de coastă confereau puncte de aprovizionare și protecție pentru navele occidentale. Otomanii susțineau că au cucerit douăzeci și cinci de insule din mâinile venețienilor, fie prin atacuri, fie prin impunerea tributului.[25] Impresia că Doria era, la urma urmei, propriul său stăpân a fost confirmată de prestația lui precaută, când masivele forțe ale Ligii Sfinte – care cuprindeau 36 de galere papale, 10 nave ale Cavalerilor Ioaniți, 50 de nave portugheze și 61 de nave genoveze – au întâlnit flota otomană comandată de Hayrettin, în bătălia de la Preveza, în dreptul insulei Corfu, la 28 septembrie 1538.[26] Când a văzut că flota occidentală suferea pierderi considerabile, s-a retras în loc să continue lupta. În calitate de genovez, Doria nu avea nici un interes în apărarea venețienilor și – deși era conștient de pericolul pe care îl reprezentau Soliman și Hayrettin – prioritatea lui era protejarea Mediteranei occidentale. Un cronicar francez al timpului îi compara pe Doria și Barbarossa cu doi lupi care nu se devorează, sau cu doi corbi care „nu își scot ochii unul altuia“.[27]

III

REGELE FRANȚEI A OFERIT O SOLUȚIE DIFERITĂ cu privire la problema otomanilor. Francisc I era prins într-un conflict cu Carol Quintul datorită pretențiilor istorice pe care cei doi le aveau asupra diferitelor teritorii din Italia – ducatul de Milano, revendicat în trecut de către Ludovic XII, și

regatul Napoli, invadat în trecut atât de Carol VIII, cât şi de Ludovic XII. Dacă regele Carol văzuse în cucerirea regatului Napoli, din 1495, primul pas în pornirea unei cruciade victorioase împotriva Constantinopolului şi a Ierusalimului, Ludovic XII, care a domnit din 1498 până în 1515, privea către un orizont ceva mai îngust. El a lansat totuşi o expediţie navală în Lesbos, finalizată cu un dezastru care l-a vindecat de orice fel de ambiţii în estul Mediteranei. S-a implicat în conflictele tot mai aprige din Genova în 1507, înăbuşind o revoltă în oraş, dar scopul său era, încă o dată, să-şi consolideze puterea în partea de nord-est a Italiei, mai degrabă decât să lanseze o mare expediţie franceză împotriva turcilor. I-a subestimat lui Ferdinand de Aragon abilitatea de a mobiliza opoziţia din nordul Italiei. Învins la Ravenna în 1511, Ludovic a fost nevoit să se retragă din Italia; cu toate acestea, succesorul său, Francisc I, a decis să răzbune Franţa în faţa duşmanilor săi Habsburgi, recuperând mai întâi oraşul Milano şi apoi dezvăluind planuri tot mai ambiţioase, care au culminat cu umilitoarea înfrângere în bătălia de la Pavia, din 1525, când a căzut în mâinile inamicilor.[28] După eliberarea sa din închisoarea de la Madrid, Francisc s-a lepădat imediat de promisiunea de a trăi în pace alături de vecinii săi Habsburgi, căci toate teritoriile care înconjurau Franţa îi juraseră credinţă regelui Carol Quintul. Unii din aceşti vecini nu îi erau chiar loiali lui Carol şi Francisc avea mai puţine motive să se teamă de o eventuală încercuire decât îşi imagina, dar ştia, în acelaşi timp, că nu putea să-şi urmeze visul de a întemeia un imperiu în Italia decât păstrând presiunea asupra Habsburgilor.[29]

Regele francez a încercat să-şi rezolve problemele cu statele creştine occidentale amestecându-se în războaiele mediteraneene dintre spanioli şi turci.[30] În fond, scopul pentru care Francisc căuta o alianţă cu turcii nu era obţinerea păcii, ci crearea de intrigi. În 1520, a trimis un emisar la Tunis îndemnându-i pe corsari să „sporească dificultăţile împăratului la Napoli“, un plan care demonstra puţinul interes pe care Francisc îl avea pentru locuitorii din sudul Italiei, pe care aspira să-i conducă.[31] Pentru moment, alianţa dintre francezi şi turci era secretă şi o mare parte din intervenţiile francezilor a avut loc în Balcani, unde agenţi francezi încurajau diverşi lideri războinici locali să participe alături de turci în atacuri împotriva habsburgilor. Francisc a trimis ambasadori la Soliman în 1529, dornic să se răzbune pe Andrea Doria pentru dezertarea amiralului; în acelaşi an, francezii au trimis tunuri care au fost folosite la deteriorarea

fortului spaniol de la intrarea în portul Algerului. Şapte ani mai târziu, Carol Quintul a aflat de o înţelegere între francezi şi otomani pentru un atac simultan al tuturor stăpânirilor habsburgice. Carol a încercat să-l pună la punct pe Francisc solicitând de urgenţă înfiinţarea unei Ligi Sfinte împotriva turcilor, pentru că, dacă această mişcare avea loc, regele francez era obligat să aleagă în mod public între unitatea creştină şi o alianţă cu turcii; ceea ce conta pentru Francisc era echilibrul de putere, iar el considera că otomanii puteau fi folosiţi pentru a contrabalansa dominaţia habsburgică.[32] Ne putem întreba cum ar fi reacţionat Francisc dacă atacul lui Soliman asupra Vienei, din 1529, s-ar fi soldat cu o victorie. Un ambasador trimis la sultan în 1532 îi explica acestuia clar şi răspicat intenţiile francezilor: Soliman trebuia să se concentreze asupra Italiei, mai degrabă decât asupra Austriei şi Ungariei. Francisc considera că trupele lui Soliman puteau să îi alunge pe Habsburgi din peninsulă, după care el ar fi pătruns sub stindardul lui Hristos în Italia, ca un salvator ales de Dumnezeu. Cu toate acestea, Soliman era din ce în ce mai preocupat de conflictul cu şahul Persiei şi lăsase gestionarea războiului din Mediterana pe mâinile lui Hayrettin Barbarossa, în Africa de Nord, fapt perceput de către partea franceză drept un act de cinism pur. Prin 1533, alianţa dintre cele două forţe nu mai reprezenta nici un secret: ambasadori din partea lui Hayrettin au fost primiţi în Franţa şi câteva luni mai târziu au sosit unsprezece frumoase galere turceşti, aducând emisari din partea sultanului însuşi. Negocierile s-au finalizat cu un tratat comercial, „Capitulaţiile“, care masca, de fapt, o alianţă politică.[33]

Francezii nu făceau nici efort în a-şi masca sprijinul pentru turci. În 1537, douăsprezece galere franceze au pornit pe mare pentru a aproviziona 100 de nave otomane, colindând zona centrală a Mediteranei în căutarea flotei lui Hayrettin şi evitând navele cavalerilor maltezi. În 1543, un ambasador francez se afla pe una dintre navele flotei lui Hayrettin când acesta prăda coastele din sudul Italiei, luând-o prizonieră pe fiica guvernatorului din Reggio. Sultanul s-a oferit chiar să îi împrumute regelui Franţei navele lui Barbarossa. Flota lui Barbarossa a fost primită în Marsilia cu fanfară şi sărbători publice. Pe lângă ospăţul dat în cinstea marinei otomane, Francisc s-a oferit să aprovizioneze flota de război a lui Hayrettin aşa încât „el să fie stăpânul mării“. Turcii s-au distrat apoi organizând raiduri de-a lungul coastei spre est, care nu erau posesiunile Franţei, ci ale

ducelui de Savoia, vasal al împăratului: Nisa a fost asediată şi călugăriţele din Antibes înrobite.

Acesta era punctul în care avea să se petreacă cel mai curios lucru din istoria ciudatei alianţe franco-otomane. Francisc a deschis oraşul Toulon vaselor turceşti, invitându-i pe oamenii lui Hayrettin să petreacă iarna acolo. Regele i-a dăruit lui Barbarossa un ceas şi o farfurie de argint. Treizeci de mii de soldaţi turci s-au împrăştiat prin oraş şi prin suburbiile sale iar catedrala din Toulon a fost transformată în moschee. A fost deschisă o piaţă de sclavi pentru că turcii au continuat să ia în robie bărbaţi şi femei din împrejurimile oraşului, trimiţând o parte din bărbaţi la galere. Moneda otomană a început să circule în locul celei franceze. Consiliul local s-a plâns că trupele turceşti consumau prea multe măsline iar proviziile de alimente şi combustibil erau pe sfârşite, într-o zonă nu foarte bogată în resurse naturale. Barbarossa era conştient de controversa pe care o iscaseră oamenii săi în Franţa şi era îngrijorat de epuizarea rapidă a proviziilor; l-a convins pe rege să-i dea 800 000 de monede *écu* de aur şi a pornit mai departe, pe mare, în mai 1544. Jafurile au continuat însă pe o scară mai largă după ce Barbarossa a plecat din Toulon, convingând şi flota franceză să i se alăture: oraşul Talamone, pe coasta toscană, a fost predat; insula Ischia a fost distrusă în urma refuzului de a plăti tributul în bani, băieţi şi fete; la toate acestea a asistat, stingherit, şi ambasadorul lui Francisc, le Paulin.[34] Ceva mai târziu în acel an 1544, Francisc a încheiat o pace ruşinoasă cu Carol Quintul, promiţând să-şi unească forţele cu Spania împotriva turcilor, dar în realitate nici Francisc, nici succesorul său, regele Henric III, nu au avut nici o remuşcare în a colabora cu flotele otomane, inclusiv cu corsarii berberi, pentru a ataca teritoriile duşmanului comun, Habsburgii. La finalul anilor 1550, de exemplu, flota Franţei şi cea a Algerului şi-au unit forţele într-un atac comun asupra insulei Menorca, întotdeauna expusă şi vulnerabilă, şi asupra localităţii Sorrento, parte din provincia Napoli.

Nici Carol Quintul nu era într-atât de principial încât să refuze cooperarea ocazională cu conducătorii musulmani din Mediterana, mai ales cu stăpânii din Tunis. Veneţia, de asemenea, avea o tradiţie în păstrarea unei atitudini împăciuitoare faţă de otomani pentru a-şi servi interesele comerciale. Neutralitatea Dubrovnikului era asigurată prin plata tributului către Sublima Poartă. Dar regele Francisc îşi urmărea propriile interese mai crâncen decât rivalii săi creştini, şi o făcea în speranţa că astfel va câştiga noi teritorii

în Italia şi gloria de comandant militar. Carol Quintul era o figură mai sobră, atent în făurirea politicilor sale care erau, în bună măsură, reacţionare: el era conştient de expansiunea Islamului în Mediterana în acelaşi timp cu expansiunea protestantismului în Europa, în timp ce Franţa contesta supremaţia Sfântului Imperiu Roman şi a regatelor spaniole care se aflau acum sub conducerea lui. Implicările sale politice au fost determinate de confruntările cu Soliman Magnificul şi cu Martin Luther şi succesorii săi. La abdicarea sa, în 1556, nu cu mult înainte să moară, raportul de forţe în Mediterana a rămas fragil. Trei evenimente petrecute în următorii şaisprezece ani urmau să confirme divizarea Mării celei Mari între un Occident parţial creştin şi un Orient majoritar musulman: asediul asupra Maltei, cucerirea Ciprului de către otomani şi bătălia de la Lepanto.

IV

ARUNCÂND O PRIVIRE asupra dispunerii forţelor navale în Mediterana secolului al XVI-lea se putea observa faptul că venirea otomanilor crease o nouă ordine care aducea aminte, cumva, de primele zile ale Islamului. Acum, când un imperiu musulman încerca încă o dată să se extindă atât pe uscat, cât şi pe mare, flota musulmană câştigase controlul asupra apelor din estul Mediteranei şi provoca flotele creştine din vestul Mediteranei prin intermediul delegaţilor săi, conducătorii berberi. Era o transformare uimitoare. După secole în care vasele musulmane exercitaseră un control nesigur asupra apelor din apropierea statelor islamice – flotele mamelucilor, în dreptul Egiptului şi Siriei; vasele marocane în vestul îndepărtat; emirii turci în Marea Egee –, puterea maritimă islamică se extinsese pe scară largă.[35] Constantinopolul a devenit centrul de comandă al unei flote enorme, contrastând cu situaţia din perioada bizantină, când puterea navală fusese transferată în mâinile genovezilor şi veneţienilor. Amirali iscusiţi au devenit experţi în arta războiului pe mare. Aceasta nu era doar o forţă de luptă; sultanii erau tot mai interesaţi în a-şi aproviziona capitala atât cu grâul necesar pentru o populaţie aflată în creştere, cât şi cu produse de lux pentru curtea imperială.[36] Între timp, în vest, puterea navală a spaniolilor ajunsese să se bazeze pe resursele italienilor. Majoritatea navelor „spaniole“ care vor apărea evocate în următorul capitol, în luptele cu turcii din Malta şi Lepanto, erau puse la dispoziţie de posesiunile spaniole Napoli şi Sicilia.[37] Arsenalul din Messina fusese activ secole de-a rândul; însă

rolul jucat de Sicilia şi de sudul Italiei în lupta pentru supremaţia maritimă în Marea Mediterană nu mai fusese atât de important de când Carol de Anjou încercase să construiască un imperiu maritim în secolul al XIII-lea.

Pe lângă aceste schimbări, exista şi conservatorism. Una dintre cele mai extraordinare particularităţi ale istoriei Mediteranei o reprezintă longevitatea galerei. Vasele, cu precădere cele construite de otomani din lemn verde, nu erau la fel de rezistente ca marile nave ale romanilor cu care aceştia transportau grânele în Antichitate. Dar modelul unei galere clasice a suferit modificări destul de mici de-a lungul timpului, dacă facem abstracţie de modelele construite de veneţieni, galere de mari dimensiuni, încete şi greoaie, care trebuiau remorcate până în port şi care erau derivate din marile galere comerciale utilizate în Evul Mediu Târziu pentru transportul mărfurilor către Flandra şi Levant.[38] Lungimea unei galere spaniole putea să atingă aproximativ patruzeci de metri, lăţimea, doar cinci sau şase metri, raportul fiind, în mare, de 8:1. La fel ca în Antichitate, existau o punte superioară, pe toată lungimea navei, şi o punte inferioară, cu bănci pentru cei care trăgeau la vâsle. Un vas de mărimea celui descris ar fi avut 25 de astfel de bănci pe fiecare parte, iar pe o bancă încăpeau cinci vâslaşi.[39] Viteza de propulsie conferită de pânze era de asemenea utilizată când se putea, iar în vestul Mediteranei erau preferate pânzele mai mari, spre deosebire de Veneţia sau de Imperiul Otoman. Aceste pânze erau, probabil, mai potrivite pentru navigaţia pe apele întinse ale bazinului vestic mediteraneean, însă în Marea Adriatică, Marea Ionică sau Marea Egee galerele urmau, de obicei, un traseu de la o insulă la alta şi înaintau încet de-a lungul liniei de coastă foarte neregulată – exista chiar o intensă reţea de comunicaţii prin intermediul galerelor în partea otomană a Mării Egee.[40] Folosind velele, vasele căpătau o viteză respectabilă, atingând chiar şi zece până la douăsprezece noduri, dar viteza obişnuită de navigaţie, cu un ritm normal de vâslire, era de trei noduri şi putea fi dublată atunci când era necesar, în urmăriri sau retrageri. În mod evident, vâslaşii nu puteau păstra viteze mari pentru mult timp; un stroc de douăzeci şi şase de lovituri de vâslă pe minut nu putea fi susţinut fizic decât pentru douăzeci de minute. Iar vechile probleme persistau: puntea de bord liber prea joasă, care se inunda cu uşurinţă atunci când vasul se afla în largul mării, şi dificultatea aprovizionării vâslaşilor cu apă şi mâncare fără a face prea multe opriri pe drum.[41] Aceste

probleme puteau fi rezolvate dacă vasele nu navigau prea departe de uscat pe timp de furtună, aşa că galerele se ţineau în preajma coastei. Şi totuşi, aceste vase aveau avantajul manevrabilităţii precise, deoarece nu erau dependente în întregime de capriciile vânturilor din Mediterana, echipajele experimentate putând să întoarcă navele chiar şi în spaţii înguste.

Echipajele erau adesea compuse din sclavi şi oameni liberi. Arta de a conduce un echipaj consta, desigur, în sublinierea importanţei de a lucra în echipă. O practică frecventă era aceea de a amplasa vâslaşii liberi lângă sclavi, unii lângă ceilalţi; oamenii liberi aveau anumite privilegii şi puteau fi folosiţi pentru paza sclavilor, adesea legaţi cu lanţuri. Flotele otomane erau compuse fie din vase cu echipaje formate din voluntari, fie din vase cu echipaje compuse din sclavi. Un raport datând din secolul al XVI-lea face referire la o flotă alcătuită din 140 de nave, dintre care 40 erau compuse din echipaje de sclavi, 60 din recruţi musulmani liberi, care primeau salariu, şi alte 40 din voluntari creştini, care erau, de asemenea, plătiţi; tot din această însemnare aflăm că în timp de război se recrutau doar musulmani liberi, deoarece aceştia puteau fi de încredere. Satele trebuiau să trimită recruţi şi să plătească pentru întreţinerea acestora – câte un recrut pentru fiecare douăzeci până la treizeci de gospodării.[42] Veneţia chiar deţinea propria *Milizia da Mar*, un organ guvernamental stabilit în 1545, însărcinat cu organizarea recrutării pentru Veneţia şi posesiunile sale; aproape 4 000 de vâslaşi se aflau în posesia breslelor şi confreriilor veneţiene şi peste 10 000 de recruţi se aflau înregistraţi pentru a forma, în orice moment, echipaje pentru galere.[43] Atât vâslaşii liberi, cât şi sclavii erau supuşi unei discipline stricte, indiferent dacă serveau pe nave creştine sau musulmane. Era esenţial ca vâslaşii să ţină ritmul, susţinând greutatea vâslei (unele galere aveau vâsle individuale, dar cele mai multe dintre ele aveau rame pentru cinci vâslaşi, fiind numite „cvincvireme"). Condiţiile de la bord erau extrem de neplăcute în timpul deplasării: vâslaşii erau nevoiţi să se uşureze în locul unde stăteau, deşi unii comandanţi mai înţelegători se asigurau ca fecalele şi celelalte mizerii să fie spălate la două zile. Între timp, aerul devenea rău mirositor. Exista un spaţiu mic pentru depozitarea bunurilor şi vâslaşii se puteau ghemui, pentru a se odihni, sub bănci şi prin colţuri. Sclavii în lanţuri nu aveau însă nici o şansă să scape cu viaţă dacă o galeră se umplea de apă şi se scufunda;

aceasta a fost soarta unui mare număr de sclavi, de ambele părţi, în timpul bătăliei de la Lepanto, din 1571. În timpul deplasării, mulţi vâsleau aproape dezbrăcaţi; o altă problemă era deshidratarea pe mare, în timpul verilor fierbinţi ale Mediteranei, şi mulţi vâslaşi mureau la postul lor, deşi un căpitan cu un dram de minte pricepea că nu îşi putea permite să piardă vâslaşii. Lucrul în schimburi însemna că vâslaşii aveau timp să-şi reîncarce bateriile. Aceia dintre vâslaşi care se dovedeau a fi mai cooperanţi erau promovaţi în structura de comandă a vasului, fiind eliberaţi din activitatea ternă şi mizerabilă de sub punte, pentru a se asigura de păstrarea ritmului de vâslire sau pentru alte sarcini importante. Imaginea vieţii pe deplin nenorocită de pe galere ar trebui, până la un punct, modificată, deşi ar fi, iarăşi, eronat să prezentăm tratamentul la care erau supuşi sclavii şi chiar oamenii liberi de la vâsle într-o lumină pozitivă, dominată de respect. Cuvântul-cheie era disciplina de fier.

Sclavii de pe galerele otomate erau însemnaţi, având capetele rase, cu excepţia sclavilor musulmani, care îşi lăsau să atârne o şuviţă de păr; purtau o verigă de fier pe un picior, ca simbol al captivităţii. Toate aceste semne îi făceau uşor de recunoscut pe uscat, acolo unde îşi petreceau o mare parte a timpului. Deşi călătoriile pe mare în timpul iernii nu erau rare (pentru transportul diverşilor ambasadori, atacuri fulgerătoare şi nu numai), sclavii de pe galere erau lăsaţi pe uscat iarna şi adesea erau implicaţi în activităţi care nu aveau nimic de-a face cu treburile marinăreşti, fiind, de exemplu, mână de lucru în ateliere şi în grădini de zarzavaturi; unii dintre ei se apucau de comerţ pe cont propriu, ceea ce contravenea legilor (cel puţin în cazul Veneţiei), dar era esenţial pentru ei dacă voiau să strângă bani pentru răscumpărarea libertăţii. Chiar şi în timpul sezonului de navigaţie erau nevoiţi să petreacă o perioadă de timp la ţărm, în aşteptarea ordinului de a porni pe mare, şi li se puneau la dispoziţie anumite cartiere, sau *bagni*, constând adesea în grote sau celule construite în interiorul zidurilor cetăţii, într-o zonă retrasă, rezervată strict lor, cu propriile prăvălii şi pieţe. Condiţiile în aceste *bagni* variau de la tolerabile la mizere, violul homosexual fiind ceva la ordinea zilei. Pe de altă parte, puteai găsi şi locuri destinate rugăciunii, cum ar fi moscheea din *bagno*-ul oraşului Livorno sau spaţiile dedicate slujbelor religioase în *bagno*-ul din Alger. Toleranţa faţă de alte religii era contrabalansată de tendinţa de a trece la o altă religie, fapt des întâlnit în Africa de Nord, pentru a-ţi răscumpăra libertatea; renegaţii creştini

au jucat un rol foarte important în flotele berbere, adesea obţinând comanda flotei.[44]

Se pare că vâslaşii erau suficient de bine hrăniţi pentru a-şi îndeplini datoriile solicitante, hrana lor accentuând necesitatea deselor apropieri de coastă. În funcţie de flotă, regimul lor alimentar varia, la fel ca în secolele precedente: de exemplu, în 1538, raţia unui vâslaş, sau *ciurma*, de pe o galeră siciliană a marinei spaniole cuprindea 26 de uncii din biscuiţii navei, în fiecare zi, cu patru uncii de carne timp de trei zile pe săptămână, înlocuită de tocană (conţinând în principal legume) pentru restul de patru zile. Vasele spaniole preferau năutul, cantitatea de carne oferită scăzând în timpul secolului al XVI-lea. În această perioadă, galerele căpătau dimensiuni din ce în ce mai mari, în vreme ce costul hranei creştea în Europa occidentală. Ceea ce a dus la costuri exorbitante de întreţinere a galerelor în ultima parte a secolului al XVI-lea: „voracitatea unei galere mediteraneene de război, aidoma lăcomiei unui *Tyrannosaurus rex*, depăşise capacitatea mediului ambiant de a o susţine".[45] Costurile enorme ale campaniilor otomane, în Balcani şi în Persia, şi, de cealaltă parte, ale spaniolilor în Ţările de Jos, unde izbucniseră revolte sub domnia succesorului regelui Carol Quintul, severul său fiu Filip II, nu mai permiteau celor două mari flote militare să investească, fapt ce avea să le aducă într-un impas.

4
Akdeniz – bătălia pentru Marea Albă
1550–1571

I

JEAN DE VALETTE a fost un cavaler al Ordinului Sfântului Ioan care a condus raiduri ale sclavilor în vremea când Cavalerii Ospitalieri îşi aveau încă baza în insula Rhodos. La câţiva ani după evacuarea de pe insula Rhodos, la a cărui capitulare a şi asistat, Jean de Valette a fost numit guvernator al oraşului Tripoli, care le fusese acordat Cavalerilor Ioaniţi, împreună cu insula Malta; apoi, în 1541, galera sa, *San Giovanni*, a avut o confruntare cu piraţii turci iar guvernatorul a fost capturat şi trimis ca sclav la galere, deşi avea o vârstă destul de înaintată (pentru acele timpuri), patruzeci şi şapte de ani. A supravieţuit umilinţelor timp de un an, până când a fost eliberat datorită unui schimb de prizonieri efectuat între Cavalerii de Malta şi turci. Întors în Malta, a avansat în ierarhia ordinului; era vestit pentru caracterul său coleric, dar şi admirat drept un conducător curajos şi impunător. Aceste calităţi îl recomandau drept un potenţial lider al ordinului, într-un moment în care puterea otomană se apropia din ce în ce mai mult de Malta şi de Sicilia. În 1546, Turgut sau Dragut, unul dintre cei mai abili comandanţi navali din serviciul otomanilor, a ocupat oraşul Mahdia, situat pe coasta tunisiană, pe care spaniolii l-au recucerit în 1550. Turgut s-a confruntat cu flota lui Andrea Doria în dreptul insulei Djerba, dar a reuşit să îi scape printre degete acestuia; Turgut a navigat spre Malta şi Gozo, pustiind cele două insule şi îndreptându-se către asaltul victorios asupra oraşului Tripoli, pe care creştinii l-au pierdut după patruzeci de ani de ocupaţie.[1] Spaniolii au încercat să restabilească echilibrul în favoarea lor şi în 1560 au trimis o flotă constituită din aproape 100 de vase (jumătate dintre acestea fiind galere) în speranţa de a captura, în sfârşit, Djerba. Andrea Doria ajunsese acum la o vârstă înaintată şi comanda i-a fost încredinţată, prin favoritism, moştenitorului şi strănepotului său, Gian Andrea Doria, care s-a dovedit incapabil de a păstra o disciplină strictă în rândul căpitanilor săi, lucru esenţial pentru a rezista în faţa contraatacului forţelor otomane conduse de Piyale, un

tânăr şi talentat amiral cu ascendenţă creştină. Se spune că ordinul dat de Piyale de a ridica pânzele şi de scufunda flota spaniolă „a rămas drept una dintre cele mai neaşteptate decizii din istoria navală“.[2] Puţine galere spaniole au scăpat din dezastrul de la Djerba.[3] Le-au trebuit ani mulţi flotelor papale şi siciliene să-şi revină de pe urma acestei înfrângeri. Pe lângă pierderile materiale suferite, spaniolii şi italienii au pierdut dintre cei mai de seamă ofiţeri şi marinari, dar şi meseriaşi iscusiţi (dogari, şefi de echipaj) – aproape 600 dintre cei mai buni oameni ai spaniolilor.[4] Această victorie le-a întărit turcilor încrederea în ei înşişi, dar şi în faptul că sunt pe punctul de a realiza ceva măreţ.

În joc era chiar comanda asupra întregii Mediterane. Dacă un conducător şi-ar fi propus să controleze coridorul dintre estul şi vestul Mediteranei, trebuia să controleze strâmtorile siciliene. Odată cu pierderea oraşului Tripoli, şi cu autoritatea asupra Tunisiei pusă sub semnul îndoielii, apărarea Maltei devenea o chestiune crucială pentru creştinătate. Cronicarii otomani îşi exprimau nerăbdarea cu care aşteptau ca sultanul să cucerească această „stâncă blestemată“, pentru ca traficul dintre Magreb şi Marea Egee să se desfăşoare mai uşor.[5] Necesitatea de a cuceri Malta devenea tot mai mare în urma atacurilor din partea flotei piraţilor Ospitalieri. Dintre comandanţii maltezi, cel mai cunoscut era Romegas. La începutul lunii iunie a anului 1564, acesta a condus un atac, din vestul Greciei, asupra unui mare galion turcesc, *Sultana*, care se îndrepta spre Veneţia; Romegas şi-a însuşit mărfuri în valoare de 80 000 de ducaţi. Apoi, i-a capturat pe guvernatorii oraşelor Cairo şi Alexandria, dar şi pe una dintre cele mai iubite doici a

haremului imperial, despre care se credea că are 107 ani. Drept urmare, Soliman şi-a exprimat răspicat scopul:

> Intenţionez să cuceresc insula Malta şi l-am numit pe Mustafa Paşa drept comandant al acestei campanii. Insula Malta serveşte drept sediu central pentru păgâni. Maltezii au blocat deja drumul folosit de pelerinii şi comercianţii musulmani, în partea de est a Mării Albe, către Egipt. Am ordonat ca Piyale Paşa să ia parte la această campanie, împreună cu Marina de Război Imperială.[6]

O flotă otomană masivă a pornit din Constantinopol la 30 martie 1565, cu convingerea că porţile Mediteranei de vest aveau să fie în curând descuiate; 170 de nave de război şi peste 200 de vase de transport, purtând cu ele 30 000 de oameni, au virat spre ţărmurile Maltei în ziua de 18 mai.[7] La vederea liniei orizontului, albă de numărul pânzelor, oricine ar fi considerat că aceasta era o armată invincibilă.[8] La acestea se adăugau şi alte vase, sub comanda lui Turgut, care îşi avea baza în Tripoli. Cleştele otoman avea să zdrobească şi să captureze Malta.

Că acest lucru nu s-a întâmplat până la urmă s-a datorat, în parte, deciziilor greşite luate de către comandanţii turci şi, în parte, devotamentului maltezilor înşişi, arătat noilor stăpâni, Cavalerii Ospitalieri. Nobilimea malteză s-a refugiat în palatele sale de piatră din vechea capitală de la Mdina, situată în centrul insulei. Dar maltezii de rang inferior au aderat cu entuziasm la cauza creştinătăţii, operând ca iscoade, înotând în ape primejdioase pentru a transmite mesaje garnizoanelor sub asediu. Conflictul s-a concentrat în zona Marelui Port şi a gurilor de intrare. Capitala nouă, Valletta, a fost construită numai după asediu, iar pe locul unde se află acum era înainte un promontoriu stâncos, Muntele Sciberras, la capătul căruia se afla fortul Sfântul Elmo, apărat de ziduri destul de joase. Pe partea opusă fortului Sfântul Elmo, Cavalerii s-au instalat în vechiul port al Maltei, Vittoriosa, în prezent Birgu – unde îşi desfăşurau traiul după cum o făcuseră şi în Rhodos, construind cartiere pentru fiecare dintre diviziile lor, *langues*, în care era împărţit Ordinul Sfântului Ioan (*langue*-ul de Anglia, condus acum de o regină protestantă, putea întruni un singur Cavaler). Dincolo de capătul oraşului Vittoriosa, masivul castel Sfântul Angelo străjuia deasupra portului. Vizavi se afla suburbia sa, Senglea, cele două fiind despărţite de un golfuleţ îngust. Acestea erau, în bună parte, zone puternic fortificate, şi nu este de mirare că turcii erau atraşi de ele. Un soldat italian care a contribuit la apărarea Maltei,

Francisco Balbi di Corregio, şi-a scris chiar memoriile din timpul asediului şi a descris, după câte se pare cu destulă precizie, discuţiile dintre cei doi comandanţi otomani, Mustafa Paşa, responsabil de forţele terestre, şi mai tânărul Piyale, care conducea forţele navale. Balbi susţinea deschis că, dacă sfatul dat de Mustafa cu privire la asedierea Mdinei ar fi fost pus în practică, „noi am fi fost cu siguranţă pierduţi, deoarece toate proviziile noastre veneau prin Mdina. Dar Bunul Dumnezeu nu a permis ca lucrurile să se petreacă aşa, făcând ca prin voia Sa cei doi comandaţi turci, în gelozia lor, să se contrazică violent unul cu celălalt – după cum am aflat de la cei care au dezertat“.[9] În schimb, turcii au decis să atace fortul Sfântul Elmo, pe motiv că ar fi putut astfel să zdrobească apărarea Marelui Port de către Cavaleri, prin această mişcare pătrunzând şi în micul golf nordic Marsamuscetto (canalul dintre Valetta modernă şi Silema), unde sperau să poată acosta mare parte din flota lor. Erau plini de încredere. Sfântul Elmo avea să fie al lor în mai puţin de douăsprezece zile.

Turcii au subestimat însă hotărârea adversarilor lor şi au fost luaţi prin surprindere de peisajul dezolant în care se găseau: o insulă stâncoasă, lipsită de umbra copacilor, care ar fi putut să le susţină numai cu mare greutate armata uriaşă. Fortul Sfântul Elmo era apărat de 800 de trupe, aprovizionate din plin cu carne (inclusiv cu bovine vii), biscuiţi, vin şi brânză.[10] Era atacat încontinuu; Cavalerii răspundeau atacului furtunos al turcilor prin folosirea cercurilor de la butoaie, pe care le aprindeau şi le aruncau în mijlocul echipajelor de pe nave. Turcii au început să-şi dea seama că Malta nu era atât de vulnerabilă precum îşi închipuiseră ei. Sfântul Elmo a rezistat în mod remarcabil până pe 23 iunie. Acest lucru se datora, parţial, dăruirii cu care Cavalerii căutau să apere cauza creştină. Erau dispuşi să lupte până la moarte în mijlocul unor înspăimântătoare scene de măcel; Balbi mărturisea că apele Marelui Port erau înroşite de sânge. Optzeci şi nouă de cavaleri creştini au murit pe durata asediului, ei fiind doar elita unei forţe mult mai însemnate: 1 500 de soldaţi francezi, italieni şi spanioli au murit odată cu ei. Însă forţele otomane suferiseră pierderi mult mai serioase: aproximativ patru soldaţi turci morţi pentru un soldat occidental.[11] Jean de Valette, devenit acum Mare Maestru, le ridica moralul soldaţilor prin permanenta sa prezenţă oriunde era nevoie, dând senzaţia că nu dormea niciodată. Navele creştine venite în ajutor din Sicilia nu au reuşit să realizeze prea multe, deşi, până la începutul lunii

iulie, 700 de oameni ai aliaţilor au putut să pătrundă în Vittoriosa. Pentru alungarea turcilor de pe insulă era nevoie de un ajutor mult mai numeros, dar marile curţi europene nu conştientizau încă implicaţiile unei victorii otomane. De Valette trimitea constant mesaje Siciliei prin care cerea ajutorul, dar regelui spaniol îi era prea teamă să nu îşi piardă flota, aşa cum se întâmplase la Djerba. Uneori, regele Filip vedea conflictul doar prin ochii unui contabil, deşi era foarte convins că avea datoria de a opri avansul otomanilor în Mediterana de est. Regele a acceptat totuşi, într-un final, propunerea lui Don García de Toledo, viceregele Siciliei, de a trimite o armată numeroasă în Malta; dar slaba comunicare dintre Madrid şi Palermo a accentuat întârzierea ajutorului, ca şi numărul redus de galere disponibile în Sicilia (Don García a putut să adune doar douăzeci şi cinci, spre sfârşitul lui iunie, urmând ca două luni mai târziu să adune 100).[12]

Căderea fortului Sfântul Elmo a făcut ca turcii să poată lansa atacul mult amânat asupra fortăreţelor ioaniţilor Senglea şi Vittoriosa, folosind tunurile pe care Mustafa Paşa le plasase pe un teren mai înalt, în spatele acestor oraşe. Au urmat săptămâni de bombardamente intense şi măcel îngrozitor. Pur şi simplu apărătorii erau norocoşi sau, în viziunea lor, Dumnezeu îi păzea atât pe ei, cât şi insula. Într-un moment de disperare, la începutul lui august, un detaşament maltez a devastat o tabără otomană de lângă Senglea. Cei pe care i-au omorât erau prea bolnavi să mai lupte, însă prăpădul pe care l-au produs a fost potenţat şi de presupunerea că ei ar fi fost mult aşteptatele forţe siciliene venite în ajutorul Maltei. De fapt, ei plecaseră călare din Mdina, întorcându-se acolo ulterior; şi, când turcii şi-au trimis detaşamentul lor în Mdina, au fost şocaţi să vadă cât de bine era apărată vechea capitală. Acest lucru şi alte evenimente au declanşat şi mai multe certuri între Piyale şi Mustafa Paşa, după cum povesteşte Balbi. Piyale insista că auzise de sosirea unei mari flote creştine venite în ajutor. „Dacă aşa stăteau lucrurile, el credea că era de datoria sa să salveze flota. «Sultanul», spunea el, «se gândeşte mult mai mult la o flotă decât la o armată precum aceasta.» Cu această replică, plecă.“[13] Masacrul feroce a continuat pentru încă o lună, turcii punând mină pe sub construcţii din Vittoriosa şi transformând oraşul într-un morman de moloz; Mustafa era umilit în scrisorile primite de la Soliman, prin care sultanul cerea informaţii despre asaltul care ar fi trebuit, după cum stăruia acesta, să ajungă deja la un victorios sfârşit.

Pentru scurtă vreme, a părut că norocul se întorsese de partea turcilor: furtunile târzii de vară făceau ca navele plecate din Sicilia să fie deviate într-un vast arc format între Siracuza, trecând de insula Pantelleria către Trapani, după care îşi croiau, în cele din urmă, drum către Gozo, ajungând în Malta pe 6 septembrie 1565. Veştile despre debarcarea sicilienilor au creat şi mai multe dispute între Piyale şi Mustafa Paşa:

> După o prelungită şi amară dezbatere, Mustafa a conchis că, după părerea sa, dacă era sigură debarcarea unei forţe de sprijin atât de puternică, atunci cea mai bună soluţie era ca trupele lor să plece degrabă. Dar Piyale i-a răspuns: „Şi ce scuză vei oferi sultanului, o, Mustafa? Dacă vei pleca fără a vedea măcar inamicul, nu îţi va tăia capul? Dacă nu îi vei vedea, nici nu îi vei putea spune de ce forţe ai fugit."[14]

Astfel, Mustafa a acceptat să rămână şi să lupte, dar trupele sale nu i-au împărtăşit decizia: 10 000 de soldaţi sicilieni i-au pus pe fugă pe oamenii lui Mustafa, aproape de Mdina, iar trupele otomane au fugit către navele lui Piyale. Până pe 12 septembrie, toţi turcii rămaşi în viaţă plecaseră deja. Mii au fost lăsaţi în urmă, în morminte improvizate pe Muntele Sciberras. Balbi raportează că 35 000 de soldaţi turci au murit în asediu, ceea ce ar reprezenta un număr mai mare decât totalul soldaţilor angajaţi iniţial în atac.[15]

Impactul asediului Maltei asupra moralului occidentalilor nu trebuie subestimat. Vestea înfrângerii turcilor a ajuns la curtea papală o săptămână mai târziu. Papa a anunţat în faţa publicului că victoria li se datorează lui Dumnezeu şi Cavalerilor, fără să menţioneze sprijinul din partea regelui Filip.[16] Victoria din Malta întrerupea, astfel, o serie de înfrângeri în faţa lui Soliman şi a piraţilor berberi: pierderea insulei Rhodos, bătălia din Preveza, umilitoarea înfrângere de la Djerba. Spaniolii au prins forţe proaspete şi au început să construiască o nouă flotă în Catalonia, în sudul Italiei şi la Sicilia, fiind convinşi că otomanii se vor reîntoarce cu altă armată; dar aveau acum energia şi încrederea de a încerca să oprească un contraatac otoman, în loc să-l evite. Se pare că turcii priveau înfrângerea ca pe o inversare de situaţie incomodă, mai degrabă decât ca pe un sfârşit al autorităţii otomane în Mediterana. Sultanul se mai baza, încă, pe resurse însemnate de forţe omeneşti. De fapt, nu îşi pierduse nici întreaga flotă. Nici Piyale şi nici Mustafa Paşa n-au fost descăpăţânaţi, deşi lui Mustafa i s-a luat poziţia de comandă. Dar, în ciuda tuturor aşteptărilor, Cavalerii Ospitalieri reuşiseră să împiedice pătrunderea decisivă a otomanilor în

Mediterana de vest. Desigur, turcii aveau deja aliaţi în acea zonă, printre emirii berberi care recunoscuseră suveranitatea otomană. Turcii sperau, de asemenea, să găsească aliaţi chiar pe teritoriul Spaniei, printre musulmanii convertiţi, *moriscos*, sau morisci, dintre care mulţi încă mai practicau credinţa musulmană şi erau iritaţi de încercările de a suprima „practicile maure" în materie de religie şi obiceiuri de zi cu zi. Aceşti morisci au pornit o revoltă, la sfârşitul anului 1568, dar au fost zdrobiţi după numai doi ani de vărsare de sânge, în timpul cărora au primit ajutor din partea statelor berbere – lucru uşor, întrucât „în Spania acelor vremuri nu existau deloc galere, deoarece forţele regelui erau complet ocupate în alte locuri îndepărtate".[17] O reuşită otomană ar fi plasat monarhia spaniolă pe o poziţie defensivă în ceea ce considerau a fi spaţiul lor maritim, în ciuda prezenţei corsarilor musulmani. În schimb, Sublima Poartă şi-a întors atenţia către estul Mediteranei, examinând faptul că trei dintre cele mai importante insule, Chios, Cipru şi Creta, erau, încă, posesiuni genoveze şi veneţiene.

II

CAVALERII ERAU IZOLAŢI în raport cu oamenii peste care domneau. Erau nobili francezi, spanioli şi italieni; cel puţin la nivel oficial, nu zămisleau, iar din punct de vedere ierarhic, chiar şi Cavalerul cel mai mic în rang era considerat mai important decât un nobil maltez.[18] După 1565, au fost preamăriţi ca fiind izbăvitorii creştinismului, iar tăria de caracter şi hotărârea de care au dat dovadă în circumstanţe groaznice le-au câştigat respectul din Europa protestantă până în duşmănosul Constantinopol otoman. Totuşi, poziţia strategică a Maltei în inima Mediteranei era exprimată acum şi altfel decât ca ţintă pentru armatele şi flota otomane. Venirea Cavalerilor şi alegerea Vittoriosei, în detrimentul Mdinei, drept centru de guvernare au stimulat foarte mult viaţa a ceea ce fusese înainte un simplu port pescăresc. Pirateria fusese o sursă importantă de venit pentru cavaleri, încă din perioada când erau stabiliţi în insula Rhodos, dar ei îi încurajau, de asemenea, pe căpitanii maltezi să încerce să obţină permise de a avea nave sau vase private; le era îngăduită arborarea steagului Ordinului (o cruce albă pe fond roşu), dar erau obligaţi să-i plătească 10% din profituri Marelui Maestru. Cu toate acestea, echiparea unei nave care avea nevoie de tunuri era o afacere costisitoare; o flotilă a piraţilor putea cuprinde o combinaţie de nave deţinute de Marele Maestru şi vase ale piraţilor

locali.[19] Corsari precum Romegas aduceau, adesea, navele capturate în Malta, scoţându-le la licitaţie.[20] Printre cele mai de preţ capturi se aflau cele cu încărcătură de sclavi, care, dacă erau bărbaţi, puteau fi folosiţi pentru galerele Cavalerilor. În Malta secolului al XVI-lea exista o piaţă de sclavi uriaşă. Pe măsură ce portul Vittoriosa se dezvolta, devenind un important punct de oprire în călătoriile transmediteraneene, navigatorii creştini se bazau din ce în ce mai mult pe această piaţă de sclavi pentru a înlocui captivii care mureau sau evadau pe durata călătoriei. Ca şi în secolele precedente, exista şi profitul obţinut din răscumpărarea sclavilor care aveau pe cineva interesat de ei în ţara de origine.[21]

Pe timp de relativă pace, maltezii făceau comerţ în apele dimprejur, în special cele ale Siciliei, unde au avut loc peste 80% din călătoriile dinspre insulă între 1564, ajunul Marelui Asediu, şi 1600. Din moment ce numărul acestor călătorii către Sicilia se ridica la aproape 4 700, intensitatea acestor activităţi comerciale devine destul de evidentă. Analele vremii ne informează, de asemenea, şi despre efectuarea a peste 300 de voiaje către Marsilia, aproape 250 de călătorii spre Napoli, dar şi ocazionale călătorii de negoţ către Egipt, Siria, Libia, Constantinopol, Alger, Dalmaţia, până în îndepărtata Mare a Nordului, către Anglia sau Flandra. Între timp, însăşi prezenţa Cavalerilor făcea din Malta unul dintre polii de atracţie ai Mediteranei. Comercianţi greci din Rhodos le urmăreau paşii. Dar, coborând ierarhic, existau şi comercianţi maltezi care contau prea puţin în afacerile internaţionale, mici rotiţe în marea maşinărie care distribuia hrană în întreaga Mediterană. Sătenii din Naxxar, Zebbug, dar şi din alte zone de uscat investeau mici sume de galbeni în speculaţii comerciale al căror scop era acela de a aduce grâu sicilian în Malta. Un alt produs care se găsea foarte greu în Malta era lemnul, iar prezenţa cavalerilor era sinonimă cu o cerere mare de buşteni, deoarece aceştia erau, în primul rând, o forţă navală.[22] Abilitatea lor de a păstra insula aprovizionată cu lemn este aproape la fel de impresionantă precum măreţele proiecte de construcţii iniţiate de Jean de Valette, construcţii care au rezultat în ceea ce vedem astăzi în Marele Port. În calitate de urmaşi ai Ordinului Ospitalier al Sfântului Ioan din Ierusalim, Cavalerii de Malta nu şi-au uitat îndatorirea de a se îngriji de cei bolnavi: marele pavilion al infirmeriei lor era cel mai mare edificiu public din Europa, la începutul modernităţii. Grija pentru pacienţii lor necesita provizii de ierburi, adesea

scumpe şi exotice, şi chiar de metale de lux: obiceiul servirii mâncării cu tacâmuri de argint nu reflecta nevoia de lux, ci ideea conform căreia argintul era mult mai igienic decât ceramica.

Malta nu era singurul loc din zona centrală a Mediteranei care trăia o dezvoltare economică fără precedent, în secolul al XVI-lea. Era perioada în care apăreau „porturile libere“ pe fiecare ţărm al Italiei. S-au dezvoltat două tipuri de porturi: acela unde oamenii de toate religiile şi originile erau bine-veniţi şi protejaţi faţă de intervenţia Inchiziţiei şi porturile libere în sensul modern al cuvântului, acolo unde taxele erau reduse sau chiar abolite în vederea încurajării negoţului. Un exemplu bun pentru primul tip îl reprezintă Ancona, port situat în vestul Adriaticii, în cadrul Statelor Papale.[23] Cu toate că oraşul se concentra pe schimburile trans-adriatice, în speţă cu Dubrovnikul, Ancona a reuşit să menţină un comerţ transmediteraneean limitat în perioada Evului Mediu Târziu, fiind ţinut, pe de-o parte, sub observaţie de veneţienii dornici de monopol, pe de altă parte protejat de patronii papali din Ancona. În jurul anului 1500, doar două sau trei nave erau trimise spre Levant în fiecare an, întorcându-se cu mătase neprelucrată, bumbac, dar şi cu mirodenii, produse care erau distribuite în restul zonei, atât prin Ancona, cât şi prin Dubrovnik. Printre bunurile trimise din Ancona către Orient se aflau: săpunuri, untdelemn şi vin, dar şi ţesături încărcate din Florenţa şi din Siena, alături de un faimos produs secundar al afacerii cu ţesături, hârtia de Fabriano, făcută din cârpe, conform unor tehnici pe care italienii le învăţaseră din Orient – ca dovadă a înlocuirii, în secolul al XVI-lea, a tehnologiei provenite din Orient cu cea din Occident.[24] La acea dată, florentinii îşi concentrau comerţul estic cu ţesături prin Ancona; acesta nu consta doar în mătăsuri şi catifele produse în Florenţa, ci şi în bunuri obţinute din toată Europa occidentală: pânze de in provenite din Reims, transportate de-a lungul râurilor şi drumurilor către Lyon, care devenise, între timp, un centru comercial înfloritor ce lega nordul de sudul Europei. Scopul era acela de a aproviziona pieţele bogate din Constantinopol şi Imperiul Otoman. Din anii 1520, florentinii au putut să facă afaceri aproape de casă, deoarece negustorii turci, ragusani, greci şi evrei se adunau la Ancona, devenit rapid un port liber pentru toate naţionalităţile şi religiile. Comercianţii evrei erau împărţiţi în două grupuri: *Ponentini*, sefarzi din Mediterana de vest, descendenţi ai convertiţilor marani (în unele cazuri aceştia încă mai erau, în mod teoretic, catolici,

fiind trecuţi, în mod ambiguu, drept „portughezi“), şi *Levantini*, sefarzi care se stabiliseră în Imperiul Otoman, făcând comerţ în Constantinopol, Salonic şi Smirna. Primul dintre grupuri acumulase mai mult din elementele traiului occidental, pe când cel de-al doilea, obiceiurile orientale.

Din Balcani veneau mari cantităţi de piei de animale şi, pe măsură ce Ancona creştea şi devenea tot mai înfloritor, oraşul a trebuit să apeleze la alte surse decât pieţele italiene pentru proviziile de cereale – pe care ragusanii le-au oferit binevoitori din propriile surse de aprovizionare din Sicilia, sudul Italiei, Marea Egee şi Albania (o sursă de mei).[25] Proviziile de cereale au început să fie supuse unor presiuni din ce în ce mai mari, spre sfârşitul secolului al XVI-lea: pământul era cedat pentru vii şi plantaţii de măslini, ca urmare a micşorării numărului de locuitori în Italia şi Peninsula Iberică, dar rezultatul inevitabil a fost acela că moşiile produceau grâne doar pentru consumul local, pierzând interesul de a aproviziona piaţa internaţională. Acest lucru a pus probleme pentru acele comunităţi orăşeneşti care puteau supravieţui doar importând hrana în surplus provenită din alte zone ale Mediteranei. Această problemă era doar una dintr-o serie întreagă de dificultăţi care era pe cale să schimbe nu doar caracterul comerţului de-a lungul Mării celei Mari, ci şi caracterul cultivării pământurilor de pe ţărmurile sale.[26] În timp ce stocul de stofe florentine scădea, spre sfârşitul secolului al XVI-lea, ca urmare a luptelor politice din centrul Italiei, Ancona ţintea tot mai departe, importând stofe de lână din îndepărtata Londră, stofe care treceau apoi spre Dubrovnik, Herceg Novi şi Kotor, pentru a fi distribuite în zona Balcanilor.[27] Ridicarea Anconei nu era, deci, un simplu fenomen dintr-un mic colţ al Italiei. Oraşul dezvoltase o întreagă reţea de „conexiuni“; cele mai concentrate erau în Marea Adriatică, dar se extindeau mult dincolo de acest spaţiu. Ancona era o „adevărată frontieră“ între Islam şi lumea creştină, un spaţiu în care negustori de toate naţiile se întâlneau faţă în faţă.[28]

Partenerul de afaceri al Anconei, oraşul Dubrovnik, a atins cel mai înalt nivel al averilor acumulate exact în această perioadă de grele tensiuni între otomani şi spanioli, pentru că Senatul său conducea cu agilitate relaţiile cu cele două forţe navale. Plata tributului a continuat să curgă către Sublima Poartă, în timp ce nave ragusane au participat cu entuziasm, alături de Armada Spaniolă, la tentativa dezastruoasă a acesteia de a cuceri Anglia în 1588; „epava *Tobermory*“, găsită în Scoţia, se presupune că era o navă din

Dubrovnik.[29] Faptul că o republică al cărei teritoriu consta într-un oraş înconjurat de ziduri putea susţine o flotă de 180 de nave, încă de la începutul anilor 1530, era ceva extraordinar. Capacitatea totală a flotei, în anii 1580, era estimată la 40 000 de tone.[30] Oraşul Dubrovnik beneficia de pe urma faptului că era atât un oraş catolic, cât şi un vasal otoman. A început să-şi deschidă porţile negustorilor care nu erau creştini. Ocrotitorii oraşului au vrut, la început, să interzică stabilirea evreilor, întrucât numărul evreilor din oraş a început să crească în urma expulzărilor din Spania şi din sudul Italiei, din anii 1500. Dar, pe la 1532, au început să vadă în negustorii evrei o legătură esenţială cu Ancona, unde evreii fuseseră puternic încurajaţi să se stabilească. În acest context, ocrotitorii oraşului au început să scadă taxele vamale pentru comercianţii evrei, în speranţa că le vor stimula afacerile. Printre numeroşii sefarzi stabiliţi aici se numărau şi medici. Un micuţ ghetou a fost întemeiat în 1546, însă nu într-o zonă neplăcută sau îndepărtată, aşa cum era cazul ghetoului din Veneţia: era aşezat în apropierea Palatului Sponza, care devenise sediul vămii, chiar lângă Stradun sau Placa, strada principală din Dubrovnik, foarte atractivă. Deşi mare parte din zonă a fost reconstruită în 1667 în urma unui cutremur important, ghetoul, împreună cu sinagoga sa veche[31], pot fi văzute şi astăzi.

Dubrovnik a devenit un oraş cosmopolit. Aceasta era perioada sa de efervescenţă culturală, în care studierea textelor în limba latină era dublată de dezvoltarea literaturii croate – autorul dramatic Marin Držić era influenţat de dramaturgul antic latin Plaut şi a devenit centrul atenţiei nu numai a naţionaliştilor croaţi, ci şi a sârbilor titoişti, care vedeau în el un vestitor al socialismului. Între timp, franciscanii şi dominicanii strânseseră cărţi pentru a crea biblioteci însemnate, care mai supravieţuiesc şi astăzi. Stilurile artistice, în bună măsură dependente de cele ale italienilor şi veneţienilor, sunt o dovadă în plus a profundei influenţe pe care cultura italiană a exercitat-o asupra celei croate.[32] Italiana a continuat să fie limba oficială în administraţie. Oraşele-port ale Adriaticii (inclusiv Veneţia) reprezentau spaţii unde cultura occidentală şi cea orientală au creat un amestec caleidoscopic.

Dubrovnik privea atât spre mare, cât şi spre uscat. Oraşul era o sursă de pielărie adusă din interiorul Bosniei, importând piei din oraşul vecin Trebinje şi mai departe, din Mostar şi Novi Pazar, dar locuitorii oraşului aduceau piei şi prin sud, de pe coasta Bulgariei, prin Marea Marmara,

Marea Egee şi Marea Ionică.[33] Ragusanii erau mari specialişti în comerţul cu stofe de lână din Europa, la începutul secolului al XVI-lea (inclusiv stofe produse de ei, din lână provenită din Balcani), deşi în a doua jumătate a secolului au fost nevoiţi să-şi direcţioneze mare parte din comerţul cu lână către rutele comerciale pe uscat, din Balcani. Acesta era, în parte, rezultatul competiţiei cu veneţienii, care şi-au direcţionat afacerile departe de Dubrovnik, către noul lor avanpost, oraşul Split, aflat la mai mică depărtare. Cealaltă dificultate cu care se confruntau atât ragusanii, cât şi veneţienii era apariţia competitorilor din Marea Nordului: olandezii şi englezii, despre care vom vorbi în cele ce urmează.[34] Înfloritoarea colonie ragusană din Londra a pălit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din cauza nesiguranţei care domnea pe apele din vestul Mediteranei; nici măcar neutralitatea ragusanilor nu îi proteja împotriva costurilor prohibitive destinate asigurărilor maritime.[35] O altă cauză pentru întreţinerea acestui climat de tensiune era, după cum vom vedea mai departe, pirateria uscocilor, confraţii croaţilor, care se foloseau de micile golfuleţe şi insule din apropierea nordului Dubrovnikului.

S-a constatat un declin în traficul naval, în secolul al XVI-lea, şi a crescut importanţa drumurilor comerciale pe uscat.[36] Fernard Braudel vedea acest fenomen, în mare măsură, ca o urmare firească a sfârşitului de secol XVI, însă această tendinţă începuse mai devreme, pe măsură ce oraşele Ancona, Dubrovnik şi alte câteva centre au devenit o interfaţă între lumea otomană şi Europa occidentală, întrucât fiecare dintre tabere era însetată, pe timp de conflict, de bunurile celeilalte. Braudel sublinia ideea că un factor important a fost reproducerea în masă a catârilor în Cipru, Andaluzia, Napoli şi în alte părţi; dar asta ar fi însemnat (pentru a folosi o metaforă) să pui căruţa înaintea calului. De ce ar fi devenit catârii, mai degrabă decât vasele, mijloacele de transport preferate? Un răspuns este acela că securitatea pe mare scăzuse atât de mult, încât transportul pe uscat, perceput mult timp drept lent şi costisitor, a dobândit un avantaj semnificativ în raport cu cel pe mare. De exemplu, la sfârşitul secolului al XVI-lea, mătasea neprelucrată era trimisă din Napoli în Livorno şi apoi spre Germania şi Flandra pe uscat. Dubrovnik a devenit din ce în ce mai implicat în afacerile din Balcani prin Bosnia şi Herţegovina şi mai puţin entuziast cu privire la transporturi către puncte îndepărtate, precum Anglia, Marea Neagră şi Levantul.[37] Chiar şi apariţia unor noi centre comerciale pe malurile

Mediteranei era văzută de Braudel drept dovada vitalităţii drumurilor pe uscat faţă de cele pe mare: dezvoltarea oraşului Smirna, la începutul secolului al XVII-lea, care asigura, prin Anatolia, accesul la bogăţiile Persiei; încercările veneţienilor de a-şi dezvolta comerţul prin Kotor şi apoi de-a curmezişul „muntelui negru“ din Muntenegru. A fost remarcabilă propunerea refugiatului maran Daniel Rodriguez de a transforma Split în oraşul principal al Veneţiei pe coasta de est a Adriaticii, ceea ce a dus la reconstrucţia vechiului oraş şi la crearea, până în 1600, a unui viguros centru comercial, specializat în produse orientale precum mătăsuri, covoare şi ceară.[38] Otomanii au încuviinţat entuziaşti astfel de strategii, stabilind puncte de pază de-a lungul drumurilor comerciale ce treceau prin Balcani. Marile galere veneţiene erau trimise acum doar pentru a întreprinde modeste călătorii, pe o distanţă de o treime din Adriatica, către Split, în loc să mai pornească spre destinaţii mai îndrăzneţe precum Alexandria sau Southampton; dar chiar şi aceste călătorii scurte erau supuse adversităţilor generate de piraţii croaţi.[39] Această preferinţă pentru rutele mai scurte, locale, începuse deja să apară după Moartea Neagră (cazurile din apele spaniole au fost deja citate anterior). Diminuarea rutelor lungi era un proces gradual; însă importanţa Mării Mediterane ca mijloc de comunicare începea să scadă.[40]

Spre deosebire de efectele războiului şi ale pirateriei, deschiderea către Atlantic a fost un stimul extrem de important pentru economia ţărilor din nordul Europei; secara adusă din zona Mării Baltice a devenit cel mai important produs comercializat în nord. Năpasta inflaţiei în Spania şi Europa de vest a fost uneori atribuită afluxului masiv de argint american, în această perioadă.[41] A patra Mediterană nu a fost numai fracturată, ca rezultat al conflictului dintre otomani şi Habsburgi, dar a fost şi marginalizată, ca rezultat al viguroasei expansiuni a economiei din Atlantic. Şi totuşi, imaginea nu era atât de sumbră. Barcelona, de exemplu, nu fusese rasă de pe harta comercială, deşi majoritatea relatărilor despre oraş par să-şi piardă interesul odată cu sfârşitul zilelor sale de glorie medievală. Contractele pentru construcţia de corăbii erau numeroase, pentru a satisface nevoile flotelor pornite împotriva turcilor şi a corsarilor berberi. Stofele catalane şi-au găsit o nouă piaţă de desfacere în Lumea Nouă. Comerţul Barcelonei e posibil chiar să se fi extins în secolul al XVI-lea, îndreptându-se, aşa cum o indică tendinţele vremii, spre interiorul Spaniei, în

detrimentul rutelor pe mare. Pe mare, negustorii din Genova şi din sudul Franţei au început să domine tranzacţiile care porneau din Barcelona, iar genovezii controlau comerţul din insulele Mediteranei de vest, acolo unde catalanii ocupaseră prima poziţie timp de trei secole. Existau voci care cereau excluderea genovezilor din Barcelona, în 1591, deşi ostilitatea faţă de negustorii italieni în Spania nu era un lucru nou. Pe de altă parte, un mare număr de imigranţi francezi s-au stabilit în Barcelona, în aşa măsură încât, potrivit unei estimări, 10% din populaţia oraşului avea origini franceze în anul 1637.[42] În sudul Italiei, genovezii au preluat contactele la distanţă şi gestionarea finanţelor oraşului Napoli, aflat sub dominaţie spaniolă.[43] Într-adevăr, Genova a devenit bancherul imperiului spaniol, plătind credite în avans pe care finanţele spaniole se bizuiau cu adevărat, în ciuda câştigurilor anticipate din argintul Americii.[44]

III

DINTRE CEI CARE ŞI-AU DESCOPERIT NOI VOCAŢII traversând Mediterana făceau parte şi evreii exilaţi din Spania şi Portugalia. Doi dintre aceştia au devenit cunoscuţi în toată lumea, fiind direct implicaţi în seria de evenimente care au culminat cu pierderea Ciprului în favoarea otomanilor şi marea bătălie de la Lepanto. Beatriz Mendes de Luna s-a născut în jurul anului 1510, în Portugalia, la câţiva ani după convertirea în masă a evreilor portughezi, în 1497. Trăind în Flandra, sub acelaşi conducător ca şi Spania, Carol Quintul, familia ei a fost pusă sub suspiciunea de erezie, deşi mai mulţi dintre membrii familiei erau căsătoriţi cu membri ai familiei imperiale; problema cu acumularea unor averi atât de mari era prezenţa unui sentiment fals de securitate – şi, din motive religioase sau mai puţin religioase, bogaţii marani au devenit ţinte uşoare.[45] Carol Quintul era convins că răspândirea protestantismului în ţinuturile sale germane era datorată necuraţilor evrei convertiţi. În 1545, Beatriz de Luna, împreună cu rudele sale apropiate, au părăsit în grabă Flandra, către Veneţia, deşi şi acolo a fost suspectată că încerca să-i treacă pe alţii la religia iudaică şi a găsit un adăpost mai sigur în Ferrara, unde familia princiară Este adopta o atitudine mai liberală faţă de imigranţii nou creştinaţi, care aduseseră prosperitate, cunoştinţe medicale şi muzică rafinată în oraşul lor tot mai minunat. Beatriz de Luna şi-a înapoiat averile şi s-a reinventat sau s-a redescoperit drept Gracia Nasi, care trăia

în mod deschis ca o evreică şi sprijinea refugiaţii marani ce fugeau de Inchiziţie; prima traducere a bibliei ebraice în limba spaniolă care a fost tipărită, „Biblia din Ferrara, în limba ladino“, i-a fost dedicată ei şi se adresa atât cititorilor evrei, cât şi celor creştini.[46] Până în 1552, deja atrăsese prea mult atenţia Inchiziţiei asupra ei şi se simţea în pericol în Italia; a pornit, cu fast, spre Constantinopol, cu o escortă de patruzeci de călăreţi care au însoţit-o pe durata întregului drum prin Balcani. Guvernul ragusan a dat dovadă de spirit de clarviziune când a primit-o, căci, odată ajunsă la Constantinopol, agenţii ei comerciali din Dubrovnik au adus o mulţime de afaceri în oraş.[47] Sultanul le-a permis ei şi anturajului său să se îmbrace în continuare în stilul veneţian, neobligându-i să poarte hainele speciale pentru evrei. Totuşi, Doña Gracia nu a întors spatele vestului, menţinându-şi interesul pentru Italia şi Mediterana, cu hotărârea de a-şi apăra coreligionarii.

A devenit evident cât de puternică era această hotărâre a ei când Inchiziţia papală a descins în Ancona, în 1555, căutând eretici printre sutele de „portughezi“ care făceau comerţ în oraş şi care fuseseră încurajaţi să se stabilească aici, în trecut. Persecuţia refugiaţilor marani evidenţia noua politică agresivă a papei Paul IV, care îi închisese pe evreii din Roma într-un ghetou înghesuit; el a fost şocat de răspândirea a ceea ce considera necredinţă, într-un oraş de negustori care se afla sub jurisdicţie papală. În acest sens, agenţii săi i-au arestat pe portughezi, confiscându-le bunurile (care se spune că valorau 300 000 de ducaţi) şi i-au ars pe douăzeci şi şase dintre aceştia pe rug. Doña Gracia a reuşit să îi vorbească sultanului şi, în martie 1556, Soliman Magnificul i-a trimis papei Paul o scrisoare răsunătoare, prin emisarul aliatului său, regele Franţei, prin care îi cerea eliberarea prizonierilor evrei care erau supuşii săi; sultanul sublinia că vistieria sa pierduse 400000 de ducaţi, dar se exprima într-o manieră politicoasă, vorbind despre sine ca despre „Marele Împărat peste toţi Împăraţii“, şi acceptând că papa este „Domnul Înalt şi Puternic al Generaţiei lui Isus Mesia“.[48] Drept răspuns, papa a precizat că era pregătit să cruţe viaţa şi să salveze proprietăţile supuşilor turci ai sultanului, dar că arderea pe rug a noilor creştini va continua; el susţinea că bunăvoinţa sa faţă de evreii neconvertiţi avea să fie ilustrată de construcţia unui ghetou special pentru ei în Ancona (fără nici o ironie). Când aceste informaţii au ajuns la Constantinopol, cercul Doñei Gracia a început o acţiune de boicotare a negoţului cu Ancona. Un

număr de marani fugiseră spre nord, către portul Pesaro, aflat sub stăpânirea ducelui de Urbino; astfel, spre iritarea locuitorilor din Ancona, toate activităţile comerciale au fost deviate de la portul lor, care fusese atât de strălucit timp de aproape jumătate de secol, către un rival nesemnificativ.[49]

Pesaro, însă, avea dotări mult inferioare portului din Ancona, astfel că evreii care nu erau marani se temeau că vor suferi alături de vecinii lor creştini din cauza unui boicot al turcilor. Dispute au apărut şi pe teritoriul Imperiului Otoman, unde rabinii sefarzi refuzau să fie conduşi de o femeie bogată, cu instinct de dominatoare, şi care mai era, pe deasupra, crescută ca o creştină portugheză. Nu au văzut în ea o nouă Estera, care proteja şi salva negustorii evrei, în ciuda generozităţii cu care a construit sinagogi şi şcoli pe tot teritoriul imperiului. Boicotul a eşuat. Ancona a supravieţuit. O singură femeie nu putea înăbuşi Ancona; dar înţelepţii oraşului înţelegeau că un boicot turcesc condus de negustorii sefarzi ar fi însemnat sfârşitul prosperităţii lor. Ei au recunoscut influenţa considerabilă pe care acest grup înţelept, cunoscut în toată lumea, o exercita, cu abilitatea sa de a depăşi graniţele politice, culturale şi religioase, în ciuda riscului de a deveni victimele episoadelor locale de persecuţie. Exilaţii din Spania şi Portugalia se mutaseră mai la est (şi în unele cazuri chiar mai la nord de Ţările de Jos), dar această diasporă nu a însemnat doar noi aşezări în ţinuturi îndepărtate de Peninsula Iberică. A apărut o întreagă reţea maritimă, care în punctul ei de glorie ajungea până în Brazilia şi în Indiile de Vest, într-o parte, şi până în Goa şi Calicut, în cealaltă.[50] Aceşti evrei acopereau o arie comercială mai mare decât strămoşii lor, negustorii menţionaţi în colecţia *Genizah*, în urmă cu cinci secole. Expulzarea evreilor din Spania fusese o tragedie şi un dezastru pentru cei care trecuseră prin această experienţă; următoarea generaţie, însă, a transformat distrugerea în regenerare.

Doñei Gracia i s-au alăturat, la Constantinopol, nepotul şi ginerele său, João Miguez, care după circumcizie şi-a luat numele Iosif Nasi, ales cu modestie, întrucât însemna „prinţ". Cariera lui a fost şi mai dramatică decât cea a mătuşii sale. El a avut norocul de a-l fi susţinut pe candidatul câştigător în lupta succesorală care a urmat morţii lui Soliman Magnificul, în 1566, devenind sfetnicul sultanului Selim II, „Selim cel Beţiv", despre care se spunea că prefera sticlele bătăliilor.[51] Vinul i-a sporit averile lui Iosif Nasi, la fel cum a grăbit căderea stăpânului său. Deşi

Soliman interzisese vânzarea vinului în Constantinopol, în ideea respectării legii islamice, lui Iosif Nasi i-a fost acordat un monopol asupra căruţelor de vin care soseau din Creta veneţiană şi treceau prin Constantinopol spre Moldova. Această mişcare aducea taxe în valoare de 2 000 de ducaţi pe an guvernului otoman şi veniturile sale au crescut când interdicţia vinului în capitală a fost îmblânzită pentru a le permite evreilor şi creştinilor să facă negoţ, ceea ce însemna, desigur, că această afacere se infiltra în economia de fond (aşa cum se întâmplase deja la Palatul Topkapî).[52] Un loc renumit încă din Antichitate pentru vinurile sale era insula lui Dionis, Naxos, aflată în Arhipelagul Cicladelor, şi de aceea era firesc ca Iosif Nasi să primească titlul de duce de Naxos, imediat după accesiunea la tron a lui Selim. Insula rămăsese sub o vagă autoritate veneţiană până în 1536, după care turcii au preluat conducerea, dar i-au permis ducelui latin să rămână, atâta timp cât plătea tributul; locuitorii greci ortodocşi ai insulei s-au plâns Sublimei Porţi de o proastă guvernare, iar Selim a considerat că numirea unui duce evreu era la fel de potrivită precum numirea unuia catolic. În realitate, locuitorii insulei Naxos erau ostili oricărui tip de guvernare venită din exterior, deşi Nasi îşi petrecea cea mai mare parte din timp la Constantinopol, unde adoptase un stil de viaţă grandios şi se mândrea cu titlul său.

Iosif privea însă mai departe de Marea Egee. El a dezvoltat o strategie prin care voia să încurajeze stabilirea evreilor în Tiberiada, Galileea.[53] Evreilor sefarzi cu înclinaţii mistice, din apropiatul Safed, le lipsea o sursă stabilă de venit, în ciuda încercărilor de a promova o industrie textilă şi chiar una de tipărituri; ducele de Naxos vedea salvarea în mătăsuri şi a propus realizarea unor plantaţii de duzi. El a aranjat, de asemenea, ca lâna venită din Spania să fie trimisă peste Mediterana, către Tiberiada, în speranţa stimulării unei industrii cu stofe de lână care o imita pe cea din Veneţia, în continuă dezvoltare.[54] El îşi dorea să atragă imigranţi tocmai din Italia, deoarece un nou val de persecuţii în Statele Papale determinase sute de evrei să fugă în teritoriile mai tolerante ale otomanilor, din Orient. O scrisoare circula prin comunităţile evreieşti din jurul Mediteranei, scrisă într-un limbaj bombastic:

> Am auzit din toate colţurile acestor meleaguri cântecele de glorie adresate celui drept, Nasi (prinţul), cel numit mai sus, care a împărţit cu dărnicie bani din buzunarul său, aranjând în multe locuri, cum ar fi Ancona sau Veneţia, vase şi ajutoare, pentru a pune capăt gemetelor celor captivi. [55]

Nu era uşor să călătoreşti până în Tiberiada. Un transport de imigranţi a căzut pradă Cavalerilor Ioaniţi, iar pasagerii săi au fost transformaţi în sclavi. Prin repopularea vechilor oraşe sfinte ale Palestinei, imigranţii evrei sperau să grăbească venirea lui Mesia; nici ei şi nici Iosif Nasi nu aveau o noţiune coerentă de construcţie a unui stat sau principat evreiesc. În cursul evenimentelor, iniţiativa din Tiberiada a fost spulberată deoarece regiunea era încă nesigură şi abia pe la mijlocul secolului al XVIII-lea imigranţii evrei s-au întors aici, de data aceasta definitiv.[56]

IV

DUCELE DE NAXOS a exercitat o influenţă considerabilă la curtea otomană. În 1568, exasperat de numeroasele încercări eşuate de a-şi recupera averea şi bunurile care îi fuseseră confiscate în Franţa, l-a convins pe Selim să emită un decret prin care o treime din bunurile aflate la bordul navelor franceze să fie expropriate până la rezolvarea revendicărilor ducelui. Ţinta decretului era comerţul către Levant desfăşurat prin Alexandria, însă actul a cauzat o serie de probleme atunci când funcţionarii egipteni au înţeles să aplice această măsură şi navelor venite din Veneţia şi Dubrovnik. Între timp, curtea franceză era şocată de faptul că un aliat cu tradiţie (turcii) putea să nesocotească aceste relaţii doar pentru apărarea intereselor particulare ale unui singur om (acesta mai era şi evreu, pe deasupra), care ar fi susţinut că a fost nedreptăţit. Deşi relaţiile dintre regele francez şi sultanul otoman s-au refăcut, treptat, revendicările lui Iosif Nasi nu au fost niciodată pe deplin satisfăcute.[57] Însă sultanul era pregătit să îi asculte sfaturile din nou, în timp ce otomanii se pregăteau, în 1569, de invadarea Ciprului. Când o explozie masivă a distrus depozitul de praf de puşcă din Arsenalul veneţian, în luna septembrie a acelui an, împreună cu patru galere, acest eveniment – care fusese, cel mai probabil, un accident – a fost atribuit, conform zvonurilor, maşinaţiunilor întreprinse de Iudeul din Naxos. Ducele avea, într-adevăr, duşmănie pe veneţieni – care o trataseră rău pe faimoasa lui mătuşă şi care voiau să controleze insulele ce îi aparţineau, în Arhipelagul Cicladelor. Se spune că Selim cel Beţiv i-ar fi promis, printre paharele de vin, lui Nasi, premiul cel mare: Coroana Ciprului, pe care otomanii au hotărât să o smulgă din mâinile veneţienilor, poveste brodată cu tot felul de amănunte potrivit cărora Nasi şi-ar fi comandat o coroană pentru marea zi a triumfului, pe care pusese să fie inscripţionat „Iosif Nasi, rege al Ciprului“. Mai

exact, observatorii veneţieni considerau că Iosif Nasi făcea tot mai multe eforturi şi presiuni pentru ca un atac asupra Ciprului să fie iniţiat, în ciuda opoziţiei Marelui Vizir, Mehmet Sokollu.[58]Ca de obicei, turcii nu se grăbeau să-şi formuleze politica şi existau tabere care susţineau răspicat fie pacea, fie războiul. Chiar şi aşa, zvonul unui atac asupra Ciprului începuse să circule în luna ianuarie 1566, când diplomatul veneţian (*bailo*) însărcinat cu afacerile conaţionalilor săi la Constantinopol a raportat că se făceau planuri în acest sens; în septembrie 1568, veneţienii au fost din nou alarmaţi de sosirea în Cipru a unei flote de şaizeci şi patru de galere turceşti aflate, teoretic, într-o vizită cu scopuri paşnice. Turcii examinau de fapt fortificaţiile oraşelor pe care voiau să le captureze: Nicosia, în interior, şi Famagusta, pe coasta de est. Printre vizitatori se afla şi ducele de Naxos.[59]

Insula Cipru era o ţintă evidentă, o proprietate creştină izolată în colţul îndepărtat al Mediteranei orientale. Turcii îi alungaseră cu puţin timp în urmă (în 1566) şi pe genovezi din insula Chios, ultima lor bază în Marea Egee. Prezenţa acestor enclave creştine în apele lor le distrăgea atenţia turcilor de la alte preocupări importante precum lupta împotriva şahilor safavizi sau dorinţa de a păstra apele Oceanului Indian ferite de noul lor rival, flota portugheză a Indiei. Insula Cipru reprezenta un refugiu pentru piraţii creştini care prădau navele cu grâne, iar acum, că producţia era în scădere, rutele care duceau grâne către Constantinopol şi către alte centre mari trebuiau protejate. O altă problemă o constituiau atacurile piraţilor creştini asupra grupurilor de pelerini care călătoreau pe aceste ape către locurile sfinte ale Islamului din Peninsula Arabică. Apărătorii războiului purtat de Islam pot invoca faptul că au mai existat situaţii când insula s-a aflat sub ocupaţie musulmană, sau cel puţin plătea un tribut; era o lege fundamentală aceea că teritoriile care făcuseră odată parte din *dar al-Islam* trebuiau recuperate, când se putea. Într-adevăr, atunci când veneţienii au obiectat asupra ameninţării turcilor de a ataca Ciprul, Sokollu a menţionat că problema era discutată de către experţii în legea islamică, conduşi de Marele Muftiu, şi nu a fost impresionat de argumentul că turcii avuseseră relaţii bune cu veneţienii timp de mai multe decenii.[60] De această dată, însă, Sublima Poartă a dat un ultimatum, cerând Veneţiei să predea insula dacă dorea să evite războiul.

Pe măsură ce tonul otomanilor se înăsprea, acelaşi lucru se întâmpla şi cu regele Filip II, deşi el era preocupat, ca de

obicei, de obţinerea fondurilor cu care să-şi plătească o flotă; trupele sale erau înnămolite, la propriu, în Flandra, unde luptau cu protestanţii şi cu alţi rebeli care se ridicaseră împotriva Coroanei. Filip spera ca papa să poată strânge fondurile necesare pentru a purta acest război împotriva turcilor. El putea să asigure costurile doar pe jumătate, şi Veneţia, doar un sfert.[61] A urmat o târguială intensă, atât în problema fondurilor, cât şi în privinţa cui va asigura comanda trupelor. Filip II a început să fie mai puţin preocupat de evenimentele din Ţările de Jos după ce ducele de Alva a impus în această regiune o pace dificilă şi instabilă.[62] Pe teritoriul Spaniei, rebeliunea din grupul de morisci, dintre care mulţi şi-au păstrat credinţa ancestrală, a epuizat resursele spaniole şi a încetinit răspunsul lui Filip la apelul pentru crearea Ligii Sfinte; a accentuat, de asemenea, necesitatea creării acestei Ligi pentru că pericolul unui atac rapid al turcilor asupra Spaniei, susţinuţi de morisci şi de liderii berberi, a stârnit teama că armatele islamice se puteau întoarce pe pământ spaniol.

Toate aceste şovăieli le-au dat turcilor libertatea să se năpustească asupra Ciprului. La începutul lui iulie 1570, o armată masivă de 100 000 de oameni, cu o flotă cuprinzând 400 de nave, dintre care 160 de galere, a ajuns pe insulă.[63] Otomanii au decis că primul atac se va da asupra oraşului Nicosia, în interiorul insulei, deşi veneţienii ordonaseră consolidarea zidurilor şi extinderea lucrărilor la terasamente. Nicosia a rezistat o vreme, dar, după lupte crâncene purtate în interiorul cetăţii, soldaţii turci au început să omoare, să violeze şi să jefuiască locuitorii. În tot acest timp, puterile occidentale încă aveau dispute, fără să ştie ce se întâmpla în Cipru. În cele din urmă, o flotă cu mai puţin de 200 de nave a pornit către Cipru, la mijlocul lui septembrie, şi a aflat vestea înfrângerii de la Nicosia în timp ce naviga către răsărit; ezitările asupra următoarelor mişcări au dus la noi neînţelegeri între amiralul lui Filip, Gian Andrea Doria, şi comandantul flotei papale, Marcantonio Colonna. Nu s-a făcut nimic pentru a-i ataca pe turcii care cuceriseră Nicosia şi aceasta a fost o decizie înţeleaptă, deoarece Doria avea dreptate: nu mai era nici o şansă de a recuceri un oraş în interiorul insulei fără a te baza pe armate mari şi o flotă impresionantă. Asediul Maltei fusese concentrat pe partea externă a unei insule mici; Ciprul era o cu totul altă problemă.[64] Singura speranţă mai rămânea la Famagusta, necucerită încă de turci, datorită unei linii de apărare robuste şi a faptului că putea fi aprovizionată de pe mare. A apărut o

ocazie în iarna lui 1571, când flota turcească se retrăsese, în mare parte, din apele care înconjurau Famagusta; un escadron venețian a pătruns printre liniile slabei defensive turcești, dar a lăsat doar 1 319 soldați, care se vor alătura celorlalți apărători, un total de 8 100 de soldați. Mehmet Sokollu, din Constantinopol, a considerat că era un prilej bun să le propună veneţienilor pacea, dacă acceptau să predea cetatea Famagusta. El se îndoia de capacitatea acestora de a susţine apărarea.[65] Veneţia s-a dovedit totuşi încăpăţânată – veneţienii au reuşit chiar să cucerească oraşul Durazzo, pe care îl pierduseră la începutul secolului, şi care din punct de vedere strategic le era la fel de vital cum le era turcilor insula Cipru. Veneţienii au refuzat oferta unei baze comerciale în Famagusta în schimbul cedării insulei. În orice caz, negocierile, purtate într-o altă formulă, se apropiau de sfârşit. A fost întemeiată Liga Sfântă, o ambiţioasă forţă cruciată care îi aducea împreună pe papă, Veneţia şi Spania şi prin care regele Filip a obţinut promisiunea că unul din cele mai importante obiective pentru el, şi anume războiul din nord-vestul Africii, urma să fie un obiectiv permanent ale Ligii.[66] Comandantul Ligii urma să fie tânărul şi energicul bastard al lui Carol Quintul, Don Juan de Austria.

Construcţia unei mari flote necesare acţiunilor Ligii Sfinte a continuat, şi în acest timp cetatea Famagusta a rezistat. Turcii au trimis o flotă via insula Creta, stăpânită de veneţieni, pe care au asediat-o, către Marea Ionică şi sudul Mării Adriatice, distrăgând atenţia flotei veneţiene de la alte acţiuni importante. Printre cetăţile de pe coasta Adriaticii care au căzut în mâinile turcilor se afla şi Ulcinj, situată la graniţa de nord dintre actualul Muntenegru şi Albania. Navele otomanilor şi-au urmărit inamicii până în nord, către Korčula şi Dubrovnik (deşi ragusanii au reuşit să-şi păstreze neutralitatea, onorată, cu grijă, de ambele părţi).[67] Apoi, turcii s-au îndreptat către oraşul Zadar, situat în partea de nord a Adriaticii şi periculos de aproape de Veneţia însăşi, acolo unde amintirile Războiului din Chioggia, desfăşurat cu 180 de ani înainte, erau, probabil, reînviate. Cu toate acestea, scopul lor era să-i sperie, şi nu să-i zdrobească pe veneţieni – pentru a-i convinge că imperiul lor era vulnerabil şi că orice rezistenţă faţă de puterea otomană era în zadar. Mai mult decât atât, după câteva luni bune de bombardament, oraşul Famagusta, distrus, era pregătit să se predea. La începutul lui august, comandantul veneţian, Bragadin, s-a prezentat la cortul comandantului turc, Lala

Mustafa. Dispoziţia acestuia s-a schimbat când a aflat că cincizeci de pelerini musulmani pe care veneţienii îi încarceraseră au fost executaţi. Indignarea lui Lala Mustafa s-a transformat în furie. Toţi însoţitorii veneţianului au fost omorâţi pe loc iar Bragadin a fost mutilat; zece zile mai târziu a fost jupuit de viu, iar pielea sa împăiată a fost purtată prin toată insula Cipru, în triumf, apoi trimisă la Constantinopol.[68] Acesta era un mesaj atât pentru curtea otomană, în special pentru Mahomed Sokollu, cât şi pentru Veneţia: prin comportamentul său odios, Lala Mustafa spera să îi submineze pe cei care credeau că pacea cu veneţienii mai era încă posibilă.[69] Însă nu era nevoie de o astfel de demonstraţie dură: flota Ligii Sfinte era gata să pornească. Aflată pe mare, în dreptul insulei Corfu, flota creştină a aflat de capitularea cetăţii Famagusta. Această veste nu a făcut decât să le întărească hotărârea.[70]

Marea bătălie de la Lepanto, la intrarea în Golful Corintic, care a urmat, a fost privită mult timp drept una dintre bătăliile maritime decisive ale istoriei:după spusele lui Fernand Braudel, „unul dintre cele mai spectaculoase evenimente militare din Mediterana, din timpul secolului al XVI-lea". Studiul acestuia asupra lumii mediteraneene din epoca lui Filip II culminează cu relatarea bătăliei: „Nu există nici o îndoială asupra faptului că, în această situaţie, Don Juan a fost instrumentul destinului", declară emfatic şi misterios Braudel. O bătălie aproape de gurile de vărsare ale Mării Adriatice avea alte implicaţii decât asediul strâmtorilor siciliene. Turcii dezvăluiseră, în lunile de dinaintea bătăliei, că aspirau la cucerirea Adriaticii şi şi-au dublat atacurile maritime cu atacuri pe uscat efectuate din Bosnia, aflată sub dominaţie turcă, îndreptate asupra proprietăţilor veneţiene din extremitatea nordică a Adriaticii. Aceste raiduri nu erau determinate doar de tendinţe imperialiste sau de dorinţa de răspândire a credinţei musulmane. Aşa cum se va vedea, turcii erau împinşi înainte şi de piraţii şi bandiţii creştini slavi din nordul Dalmaţiei, cruciaţii uscoci.

Echilibrul dintre forţele rivale era unul delicat. Numărul soldaţilor de la bordul fiecăreia dintre flote era similar: undeva în jurul a 30 000 de combatanţi, deşi este posibil ca marinarii turci să fi avut mai multă experienţă.[71] Turcii aveau mai multe nave decât creştinii: doar 200 de nave ale creştinilor şi aproape 300 de partea otomanilor, pe care amiralul turc, Müezzinzâde Ali, le-a organizat într-o formaţie de semilună, în speranţa că va învălui cu flota lui

navele creştine, în timp ce partea centrală a liniilor sale ar fi divizat flota creştină în grupuri vulnerabile.[72] Navele occidentalilor erau rezistente, în vreme ce multe vase otomane erau construite din lemn verde şi erau considerate de scurtă folosinţă – potrivite pentru câteva sezoane de utilizare intensă. Otomanii se bazau pe o flotă compusă din galere uşoare, care se scufundau destul de mult în apă, fapt ce le creştea vulnerabilitatea, dar le şi permitea să înainteze în apele mici ale ţărmurilor, în speranţa învăluirii ambarcaţiunilor creştine grele. Veneţia prefera utilizarea galerelor uşoare.[73] Armata creştină avea de două ori mai multe tunuri decât turcii, însă turcii aduseseră cu ei un număr mare de arcaşi; tunurile se încărcau greu şi într-un interval lung, pe când arcaşii potriveau săgeata în strună într-o fracţiune de secundă.[74] Ambele armate foloseau archebuze, arme de mână, care nu erau prea precise, dar care puteau fi încărcate relativ repede şi înlocuiau nimicitoarele arbalete folosite în Evul Mediu Târziu.[75] Vasul-amiral al spaniolilor, *Real*, ducea cu el 400 de soldaţi sarzi care foloseau archebuze; vasul-amiral al otomanilor, *Sultana*, transporta jumătate din numărul spaniolilor.[76] La care se adăugau problemele create de locul foarte strâmt de desfăşurare a ostilităţilor, Insulele Kurzolari, la est de Itaca, acolo unde canalele înguste împiedicau înaintarea galerelor creştine.[77]

În aceste circumstanţe, nu este de mirare că bătălia a generat un număr înspăimântător de victime. Navele Ligii Sfinte purtau convingerea că venise momentul decisiv al războaielor cu turcii şi mulţi au pierit în acte de bravadă în faţa focului continuu al turcilor. Comandantul veneţian, Agostino Barbarigo, a dat dovadă de lipsa oricărei preocupări pentru siguranţa navei sale, vasul-amiral al Serenissimei Republici, când a dat comanda ca acesta să se îndrepte către galerele turceşti care înaintau şi să stea în calea lor. Căpitanii veneţieni, membrii unor vechi dinastii veneţiene precum familiile Querini şi Contarini, erau omorâţi unul după altul. Barbarigo n-a renunţat, cu orice risc, chiar şi atunci când, în mod nesăbuit, şi-a ridicat viziera în timp ce un val de săgeţi cădea pe punte şi a fost lovit chiar în ochi, fapt care îi va aduce moartea, la scurt timp. Dar galerele napoletane şi cele papale, alăturate escadroanelor veneţiene, înaintau din spate tot mai tare, obligându-i pe turci să se retragă încetul cu încetul.[78] Lovituri grele de ghiulea de la prova galeaselor veneţiene făceau bucăţi vasele

turcilor, iar sclavii care vâsleau în lanţuri erau traşi pe fundul mării împreună cu resturile zdrobite ale galerelor. Fumul ridicat în urma neîncetatei artilerii îi împiedica pe arcaşii turci să mai vadă ţinta. Măcelul era necruţător, îngrozitor şi fanatic.[79] În cele din urmă, soldaţii creştini au cucerit nava-amiral a lui Müezzinzâde Ali, care a murit luptând bărbăteşte; capul său a fost înălţat în vârful unei suliţe, ceea ce avea să crească moralul creştinilor.[80] Lupta nu s-a încheiat aici, deoarece au intrat în bătălie şi nave algeriene. La lăsarea întunericului, flota Ligii Sfinte s-a retras din apele înroşite de sânge ale bătăliei şi s-a adăpostit de furtuna care se apropia. În dimineaţa următoare a devenit evident, în urma dovezilor limpezi ale morţii şi distrugerii, nu numai că Liga Sfântă câştigase o importantă victorie, dar că numărul celor ucişi din tabăra otomană era aproape imposibil de evaluat. Poate 25 000 de turci sau chiar 35 000, incluzând nu numai sclavii de pe galere, dar şi căpitani şi comandanţi, în timp ce pierderile de partea creştinilor erau ceva mai uşoare, deşi considerabile: 8 000 de morţi şi un număr şi mai mare de răniţi, dintre care 4 000 au murit în scurt timp; aproape două treimi dintre ei erau veneţieni, o lovitură grea pentru forţa calificată de muncă a oraşului, pe care Veneţiei nu i-a fost uşor s-o suporte. Pe de altă parte, aproape 12 000 de creştini găsiţi pe galerele turceşti au fost eliberaţi.[81]

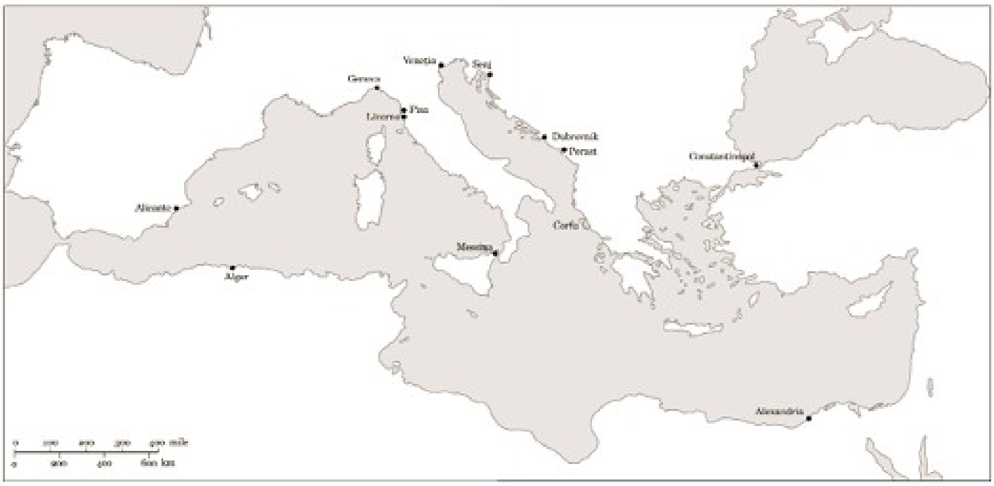
În Veneţia, vestea victoriei, deşi amară din pricina numărului de victime, a atenuat din deznădejdea simţită la pierderea Ciprului. Măsura victoriei a fost dată de sosirea de la Lepanto a navelor veneţienilor care purtau cu ele stindardele inamicului învins; victoria a fost sărbătorită în Veneţia, la Roma, dar şi în alte oraşe din Italia şi Spania, nu numai prin focuri de artificii şi fieste, ci şi, mai important pentru posteritate, prin vaste fresce şi pânze expuse în Palatul Dogilor şi în alte locuri publice.[82] Dar victoria rămânea, în termeni de strategie, doar o încleştare masivă de forţe, pentru că în anii ce vor urma nici una dintre cele două puteri nu va mai avea nici oamenii, nici lemnul şi proviziile ca să mai organizeze astfel de flote sau să le pună în pericol în mari bătălii pe mare.[83] Don Juan de Austria, în bucuria victoriei, insista ca Liga să înainteze şi spre Constantinopol, însă regele Filip II, mai precaut, considera că era mai bine ca navele să fie lăsate peste iarnă în Italia.[84] Este adevărat că, aşa cum afirma Braudel, victoria de la Lepanto a conferit, ulterior, protecţie asupra Italiei şi Siciliei, ferindu-le de alte atacuri, dar victoria de la Malta păstrase deja dominaţia

creştină în apele ţărmului sicilian. Harta politică a Mediteranei fusese trasată în anii precedenţi şi-n săptămânile anterioare zilei de 7 octombrie 1571; Famagusta capitulase iar veneţienii nu mai aveau nici o speranţă să recupereze Ciprul. Malta rezistase, iar turcii trebuiau să se gândească de două ori dacă voiau să mai atace fortăreaţa apărată de Cavaleri, chiar dacă s-au întors în acele ape, în 1574, pentru a-şi consolida poziţia în Tunis. Şi cel mai important, sublinia Braudel, era faptul că „iluzia supremaţiei otomane fusese spulberată“.[85] Lepanto a consolidat o situaţie care deja se conturase: Marea Mediterană era acum împărţită între două puteri navale: otomanii, în Răsărit, stăpânind cele mai importante ţărmuri şi insule, în afară de Creta veneţiană, şi spaniolii, în Apus, susţinuţi de flotele Maltei şi ale Italiei.

5
Interlopii Mediteranei
1571–1650

I

PERIOADA DINTRE BĂTĂLIA DE LA LEPANTO şi mijlocul secolului al XVII-lea este întru câtva unitară. Piraţii berberi nu au dispărut – ba mai mult, au devenit şi mai agresivi, având mână liberă din partea otomanilor, pentru că Sublima Poartă nu mai intenţiona să-şi extindă autoritatea directă în vestul îndepărtat al Mediteranei.[1] Vestul Mediteranei era de asemenea expus unor raiduri violente ale corsarilor creştini – Cavalerilor de Malta li s-au alăturat acum Cavalerii Sfântului Ştefan, piraţi toscani şi luptători sfinţi al căror ordin a fost creat în 1562 de Cosimo I de Medici, duce de Toscana. Ca şi veneţienii, ei au adus ca semn al victoriei de la Lepanto câteva stindarde otomane, care mai atârnă încă, nepotrivite locului, în biserica lor din Pisa, proclamând credinţa musulmană în sânul ritualului catolic. Ar fi inutil să reamintim arhicunoscuta poveste a atacurilor şi ripostelor dintre Cavalerii Creştini de Malta sau Cavalerii Sfântului Ştefan şi corsarii berberi; cele mai năpăstuite victime erau întotdeauna cei care erau capturaţi de pe punţile corăbiilor comerciale sau de pe ţărmurile Italiei, Spaniei şi Africii (francezii erau oarecum imuni la raidurile musulmane, datorită legăturilor lor cu Poarta) şi făcuţi sclavi. Galerele pornite din Sicilia au continuat să patruleze mările, în speranţa de a apăra posesiunile italiene ale regelui Spaniei de prădători, dar vremea luptelor de galere mari apusese, nu numai pentru că alte tipuri de corăbii erau considerate acum mai eficiente, ci pentru că era prea scump să construieşti şi să întreţii galere. Totuşi, otomanii şi-au reconstruit flota de război imediat după bătălia de la Lepanto. Vestea alarmantă s-a răspândit pe alocuri în Occident: se credea ferm că otomanii vor lansa un al doilea mare atac asupra unei ţinte creştine.

Cu toate acestea, Sublima Poartă îşi pierduse gustul pentru războaiele navale şi se mulţumea să-i lase în pace pe spanioli, ocupându-se de tradiţionala rivalitate cu împăraţii şiiţi ai Persiei. Era o situaţie foarte convenabilă, pentru că nici interesul spaniol nu se mai îndrepta acum spre Mediterana; cel mai important scop al lui Filip II era să-i înfrângă pe noii necredincioşi care proliferau în întreaga Europă de nord: protestanţii. Filip era încolţit de războaiele cu Elisabeta a Angliei şi supuşii ei rebeli din Ţările de Jos. Îi alungase nu numai pe otomani, ci şi pe morisci, ale căror pământuri din Andaluzia fuseseră depopulate şi abandonate.[2] În plus, primise şi un premiu neaşteptat: Portugalia şi imperiul său de peste mări. Plin de fumuri de cruciat, tânărul rege Sebastian al Portugaliei şi-a condus trupele către o înfrângere grea în Maroc, în 1578, fiind urmat la tron de ultimul membru al casei de Aviz, cardinalul Henric; după ce acesta a murit, fără să lase moştenitori, în 1580, coroana portugheză i-a revenit lui Filip al Spaniei, care nu a urmat vechiul vis portughez de cucerire a Marocului.[3] Mediterana părea destul de mică în comparaţie cu uriaşul conglomerat de teritorii stăpânit de Filip în Lumea Veche şi în Lumea Nouă. În 1589, un teoretician italian, Giovanni Botero, a publicat o lucrare despre *Raţiunile de stat*, care a devenit foarte populară în Spania. El afirma că statele dispersate sunt în mod inevitabil slabe, dar că spaniolii au reuşit să gestioneze cu bine această situaţie folosindu-şi în mod flexibil flota. În interiorul Imperiului Spaniol, „nici un stat nu este atât de izolat încât să nu poată fi ajutat pe cale navală“, astfel încât marinarii catalani, basci şi portughezi să ajungă împreună în Iberia, în statele italiene ale regelui Filip sau chiar în Ţările de Jos: „Imperiul, care altfel ar putea părea fărâmiţat şi greu de stăpânit, trebuie considerat o

unitate compactă cu forţele navale în mâinile unor astfel de oameni.“[4]

Pacea care s-a lăsat în Mediterana a fost rezultatul aranjamentului tacit dintre otomani şi spanioli. Dar traversarea mării a devenit şi mai periculoasă odată ce patrulele spaniole nu au mai protejat decât apele de coastă ale sudului Italiei, Siciliei şi Spaniei. Negustorii evrei şi musulmani se trezeau mereu cu bunurile furate de piraţii creştini. Pericolul crescuse odată cu apariţia în apele Mediteranei a altor navigatori care zdruncinau ordinea. Pe măsură ce economia atlantică a început să se dezvolte, navigatorii olandezi, germani şi englezi au înaintat profund în Mediterana, fie pentru comerţ, fie pentru piraterie; odată ce negustorii din nordul Europei şi-au subordonat o mare parte din traficul de grâne şi mirodenii din Mediterana şi din Atlantic, relaţia dintre cele două mari mări, care s-a dezvoltat gradual începând din 1300, a devenit tot mai consistentă. Vom spune în curând mai multe despre aceşti vizitatori; totuşi existau şi interlopi din interiorul spaţiului mediteraneean care ameninţau serios navigaţia puterilor dominante tradiţionale. Uscocii din Senj operau dintr-o bază ascunsă printre ostroavele şi golfuleţele din nordul Dalmaţiei, în spatele insulelor Cres, Krk şi Rab. Frumoasa linie de coastă din zilele noastre inspira pe atunci, la sfârşitul secolului al XVI-lea, numai teamă. Era un hotar între teritoriile otomane din Balcani şi domeniile habsburgice din actuala Slovenie şi din nordul Croaţiei, ca să nu mai vorbim de posesiunile veneţiene de pe coasta adriatică. În asemenea locuri, bandiţii şi corsarii îndârjiţi, care nu ascultau de nimeni, puteau să prospere în voie, mai ales dacă se prezentau drept cruciaţi creştini de rând împotriva turcilor, în slujba creştinătăţii şi a Austriei habsburgice.[5]

Uscocii au devenit figurile de tip Robin Hood ale folclorului croat; deşi puţini la număr şi bazându-se pe corăbii mici, ei au reuşit să închidă Veneţia într-un colţ al Adriaticii. Acest lucru i-a transformat în eroi pentru o şcoală de istorici naţionalişti şi apoi socialişti din Iugoslavia modernă.[6] Dar nu ar trebui să avem o viziune prea romantică asupra uscocilor. Şi ei erau conduşi de lideri bogaţi şi nu se deosebeau cu mult de badele de corsari şi de bandiţi de pe ţărmurile creştine şi musulmane ale Mării celei Mari. Termenul *uskok* înseamnă „refugiat“; ca şi la piraţii berberi, în rândul uscocilor exista o mare diversitate etnică: printre ei se aflau recruţi din coloniile veneţiene de pe ţărmurile Adriaticii, Dubrovnik şi Albania, dar şi marinari italieni şi

renegaţi musulmani de ocazie. Unii se născuseră sub Habsburgi, alţii sub otomani, alţii sub veneţieni; iar condiţia lor s-a modificat prea puţin de-a lungul timpului, astfel încât în anii 1590 mulţi dintre ei proveneau din Dalmaţia, de dincolo de oraşele Zadar şi Split, o zonă aflată sub mare presiune în timpul îndelungatelor lupte pentru pământ dintre otomani şi Habsburgi.[7] Veneţienii considerau că uscocii sunt „foşti supuşi ai Sultanului care s-au refugiat în Senj, pentru că nu mai puteau suporta tirania miniştrilor turci“[8]. Senj părea un loc propice pentru a face avere: „Oamenii obişnuiţi cu sapa şi cu plugul, prost îmbrăcaţi şi în picioarele goale deveniseră, în scurt timp, graşi şi prosperi.“[9]

Senj nu avea un port natural. Când se pornea vântul numit *bora*, corăbiile trebuiau trase la mal şi legate bine, ca să nu fie răsturnate. Dar oraşul era bine protejat de munţii abrupţi şi de pădurile dese care-l înconjurau.[10] La apogeul influenţei lor, între bătălia de la Lepanto şi 1610, aproximativ, uscocii au putut să-şi construiască avanposturi în apropiere de Senj, spre sud, până la gurile râului Neretva, nu departe de Dubrovnik.[11] Erau o bandă de nestăpânit. Faptul că autorităţile austriece făcuseră pace cu duşmanii nu i-a oprit să profite de orice oportunitate de a ataca corăbiile veneţiene sau turceşti.[12] În anii 1590, departe de a-i primi pe uscoci ca refugiaţi creştini din Imperiul Otoman, veneţienii i-au tratat în continuare ca pe nişte criminali periculoşi, încercuind oraşul Senj şi executându-i pe mulţi dintre ei (deşi în 1596 numărul total de oameni înarmaţi din Senj era de numai 1 000, şi în general de circa 600).[13] Veneţienii i-ar fi tolerat numai dacă ar fi fost de acord să renunţe la faptele lor mârşave şi să servească în mod loial pe galerele Serenissimei Republici.[14]

Încă din anii 1520, uscocii din Senj începuseră să ameninţe corăbiile turceşti din Adriatica. Şi veneţienii erau o pradă uşoară, din cauza faptului că acceptau să încheie tratate cu turcii şi a ostilităţilor ocazionale dintre Veneţia şi Habsburgi la graniţele slovene. La început, uscocii se mulţumeau să captureze încărcături de peşte, vin, untdelemn şi brânză transportate cu bărci locale, dar în curând au trecut la atacuri asupra corăbiilor comerciale de mari dimensiuni cu destinaţia Dubrovnik sau Ancona, ameninţând linia de comunicaţie care se întindea pe uscat şi pe mare din Toscana până la Constantinopol.[15] În 1599, veneţienii erau atât de exasperaţi, încât au trimis un transport de vin otrăvit în apele infestate de uscoci, special ca să fie capturat, iar uscocii să

moară cu toţii bând vinul. Cum aceştia nu au murit totuşi, a fost evident că tertipul a eşuat. Şi relaţia cu Dubrovnik era tensionată. Ragusanii erau consideraţi colaboratori ai turcilor, iar întemeietorii oraşului ştiau că turcii nu ar tolera colaborarea dintre Dubrovnik şi uscoci. La un moment dat, Ragusanii au împodobit una din porţile oraşului cu capetele uscocilor executaţi, dând un semnal clar atât uscocilor, cât şi otomanilor. Rezultatul a fost cel previzibil: un raport ragusan afirma că „ei au exact aceeaşi părere despre noi ca şi turcii“[16].

Totuşi, uscocii erau în general interesaţi mai degrabă de marfa evreilor şi musulmanilor decât de cea a creştinilor şi asaltau corăbiile pur şi simplu pentru a confisca bunurile „necredincioşilor“; astfel, negustorii evrei aveau şanse cam de şapte ori mai mari să intre într-un conflict comercial, în comparaţie cu creştinii. Nici musulmanii nu stăteau prea bine: în 1581, când corabia i-a fost asaltată de uscoci, un căpitan din Perast, port înfloritor din Golful Kotor, şi-a liniştit pasagerii musulmani spunându-le că va avea grijă de ei, dar apoi a plecat spre Senj, unde a petrecut alături de uscoci, în timp ce pasagerii erau înrobiţi şi luaţi de pe vas.[17] Comercianţii evrei şi musulmani care făceau negoţ în afara Italiei au încercat diverse subterfugii. Să-şi marcheze corăbiile cu semnul crucii era poate prea evident; un alt tertip era să ţină un registru contabil secret, alături de unul falsificat. Între timp, episcopul de Senj confirma bucuros că comercianţii creştini care colaborau cu turcii, mai ales în comerţul cu armament, meritau să fie excomunicaţi – sau, altfel spus, nu putea fi adusă nici o obiecţie dacă luptătorii sfinţi din Senj le confiscau marfa.

II

ACESTE TRANSFORMĂRI au confirmat o direcţie generală în viaţa politică şi economică a Veneţiei, vizibilă începând cu mijlocul secolului al XV-lea: retragerea din negoţul levantin şi integrarea oraşului în viaţa Italiei de nord. Destul de departe de consecinţele pirateriei, veneţienii au trebuit să asimileze noul drum spre Orient deschis de portughezi în 1497. Prezenţa veneţiană a rămas puternică în Constantinopol, unde până în 1560 au fost înfiinţate douăsprezece case de comerţ, deşi vânzările s-au redus considerabil faţă de perioada de înflorire a comerţului din epoca medievală.[18] Pe lângă patricienii care dominaseră în mod tradiţional comerţul veneţian în Levant îşi desfăşurau activitatea şi alţi comercianţi, mai ales evreii care se

stabiliseră în Veneţia în secolul al XVI-lea. Aceştia constituiau o comunitate mixtă. Erau evrei germani şi italieni, care se ocupau mai ales cu cămătăria, cu acordul autorităţilor oraşului, şi trebuiau să locuiască în „noul stabiliment“, sau Ghetto Nuovo, izolat undeva în nordul oraşului. Vecini cu ei erau membrii comunităţilor implicate mai mult în comerţul mediteraneean, mai ales în cel de dincolo de Balcani, până în Salonic şi Constantinopol – sefarzii, împărţiţi (ca în Ancona) în „levantini“, cei din Imperiul Otoman, şi „ponentini“ sau vestici, în special marani portughezi care adesea duceau, sau cel puţin lăsau să se creadă că duc, o viaţă de creştini. Ponentinii s-au confruntat cu ameninţarea interogatoriilor Inchiziţiei veneţiene, dar, în compensaţie, nevoia Veneţiei de a avea comercianţi în Levant a cântărit mai mult decât orice scrupule de a le impune credinţa creştină.[19] Pragmatismul veneţienilor s-a manifestat de asemenea prin asentimentul autorităţilor la sancţionarea unei biserici greceşti ortodoxe, San Giorgio dei Greci, pentru că până atunci toate bisericile greceşti din Italia erau unite, adică recunoşteau autoritatea papală.[20]

„Declinul Veneţiei“ este prea facil identificat pur şi simplu cu declinul puterii veneţiene pe mare.[21] De fapt, Veneţia s-a dovedit deosebit de adaptabilă în secolul al XVI-lea. În Europa de Vest continentală, a fost o perioadă de expansiune economică, iar veneţienii şi-au asigurat din plin partea de câştig. Vechile industrii, precum sticlăria, au evoluat în acelaşi timp cu dezvoltarea masivă a altora, precum producerea hainelor din lână. În 1516 oraşul producea mai puţin de 2 000 de haine anul, în timp ce în 1565 producţia ajunsese de mai bine de zece ori mai mare.[22] Oraşul a profitat de pe urma declinului în producţia de textile similare din Florenţa şi a importului regulat de lână neprelucrată din Spania. Această industrie a contribuit la dezvoltarea căilor comerciale spre vest: proviziile soseau şi pe uscat, prin Lombardia, şi pe mare, deşi Veneţia avea încă nevoie să se aprovizioneze cu grâne, untdelemn şi vin din posesiunile ei din Insulele Ionice şi Creta. Pierderea Ciprului a dus la reducerea traficului maritim veneţian, dar pacea reînnoită cu otomanii era o asigurare că pentru moment Creta se afla în siguranţă sub dominaţie veneţiană – principala ameninţare de acolo nu erau turcii, ci răzvrătiţii ei băştinaşi.

Reconfigurarea Veneţiei (un cuvânt mai potrivit decât „declin“) le-a permis altora să pătrundă mai uşor pe piaţa

comercială levantină. Retragerea Veneţiei a fost compensată de o revitalizare a activităţii comerciale în rândul grecilor, care deserveau comerţul Imperiului Otoman în Marea Egee şi între Asia Mică şi Egipt.[23] Pe de altă parte, venirea englezilor a fost un rezultat secundar a înverşunatei rivalităţi dintre regele Spaniei şi regina Angliei, dintre monarhul catolic şi adversarul său protestant. Elisabeta a fost tentată să stabilească contactul cu Înalta Poartă, în parte din raţiuni politice – vedea în „turc“ un adversar al lui Filip II cu care se putea alia –, dar şi din raţiuni comerciale. În 1578, ministrul ei Walsingham a redactat un tratat despre „comerţul cu Turcia“, în care afirma că sosise momentul ca, în secret, „un om capabil“ să înceapă să-i ducă sultanului scrisori din partea reginei. În 1580 a fost fondată o companie turcească destinată să promoveze comerţul cu ţinuturile otomane.[24] Tratatul reflecta de asemenea apariţia unei agresivităţi a comercianţilor englezi dornici de a pătrunde pe pieţe dominate în mod tradiţional de comercianţii italieni, care aprovizionaseră o perioadă îndelungată Anglia cu mărfuri exotice. Crescând tarifele pentru corăbiile veneţiene şi mărfurile lor, regina şi-a exprimat clar intenţia de a-i favoriza pe negustorii locali în comerţul din Mediterana, deşi în 1582 tot ea a reînnoit acordurile cu Veneţia, iar galioanele veneţiene au avut acces în Anglia până la sfârşitul domniei ei.[25] O ţintă a englezilor era Marocul, unde comercianţii Companiei Berbere îşi făceau simţită prezenţa chiar şi înainte de ascensiunea pe tron a reginei Elisabeta, în 1558. Exporturile includeau armamentul, despre care negustorii englezi credeau că ar putea fi folosit împotriva spaniolilor şi portughezilor.[26]

Nimic din toate acestea nu i-a împiedicat pe englezi să încerce să dezvolte alte căi care să ocolească complet Mediterana, pentru a aduce mirodenii în nordul Europei printr-un canal nord–vest sau nord–est, mai friguros, dar mai rapid, după cum se credea, decât ruta portugheză în jurul Africii; astfel, englezii au început să se implice în comerţul rusesc. Pentru că nu au reuşit să obţină mirodeniile pe care le căutau, s-au întors în Mediterana, folosind acea combinaţie de piraterie şi comerţ pentru care corsarii elisabetani au devenit atât de faimoşi; mulţi dintre cei implicaţi în Compania Turciei (cunoscută în curând drept Compania Levantului) investiseră de asemenea în Compania Moscovei.[27] Veneţienii nu erau deloc încântaţi de această evoluţie a situaţiei. Pe măsură ce vasele comerciale engleze pătrundeau în apele turceşti, Veneţia era văduvită de

veniturile pe care le obţinea de obicei făcând să circule stofele englezeşti din Veneţia spre teritoriile otomane. Acordul dintre regina Angliei şi sultanul otoman era o veste foarte proastă. Veneţienii nu aprobau nici politica religioasă a Elisabetei; Veneţia nu era nici pe departe cel mai sincer adept al papalităţii, dar nu a vrut nici să trimită un ambasador oficial în Anglia, până în 1603, anul morţii reginei Elisabeta.[28] Însă au existat câteva schimbări de pe urma cărora Serenissima Republică a avut de câştigat. Corăbiile englezeşti au început să navigheze la fel de departe precum cele veneţiene, situaţie care a făcut ca oraşul să fie aprovizionat cu produsele nordice de care supravieţuirea lui depindea din ce în ce mai mult, mai ales cu grâne: comerţul cu grâne din nord s-a dezvoltat din ce în ce mai mult, în timp ce pământurile din spaţiul mediteraneean erau tot mai puţin exploatate şi lipsurile erau accentuate de repetate perioade de foamete, care au început să lovească încă din anul 1587. Şi peştele din Atlantic, uscat şi păstrat în sare, era un produs favorit – *stoccafisso* (batogul) a devenit şi a rămas un ingredient de bază în bucătăria veneţiană.

Englezii şi olandezii au ajuns să cumpere şi să vândă în aceeaşi măsură.[29] La început, interesul englezilor nu era comerţul cu mirodenii precum piperul şi ghimbirul, ci cel cu produse obţinute de pe insulele aflate sub dominaţie veneţiană: Zante şi Kefalonia, din Insulele Ionice. Încă din Evul Mediu Târziu, englezii fuseseră obsedaţi de coacăze şi stafide, iar competiţia cu veneţienii pentru accesul la ceea italienii numesc *uva passa*, „struguri uscaţi“, a cauzat numeroase incidente grave. Negustorii englezi s-au infiltrat în Insulele Ionice cu un succes atât de mare, încât în curând au ajuns să cumpere majoritatea fructelor uscate de acolo. Autorităţile veneţiene au încercat să-i împiedice pe insulari să facă comerţ cu alţi negustori, o interdicţie de care locuitorii s-au plâns la unison şi pe care cei mai mulţi au ignorat-o.[30]

Între timp, englezii nu au avut scrupule în a ataca vase veneţiene, mai ales dacă făceau comerţ cu Spania, care le furniza bumbacul de care aveau nevoie pentru războaiele de ţesut. În octombrie 1589, un căpitan englez a intrat în conflict cu un căpitan veneţian în portul Corfu; italianul l-a provocat pe englez la duel şi l-a numit „câine insolent“. Când corabia veneţiană a ieşit din port, căpitanul englez a urmărit-o cu îndrăzneală. După un scurt schimb de focuri, italianul n-a mai suportat şi a abandonat corabia, dar

căpitanul englez nu s-a lăsat şi i-a urmărit în continuare, o vreme, barca cu care se întorcea în portul Corfu. Aceşti piraţi nu respectau pe nimeni. În 1591, piraţii englezi care fuseseră întâmpinaţi bine în portul Alger au jefuit pe canalul dintre Insulele Baleare şi Barcelona o corabie ragusană care naviga spre vest de la Livorno. Conducătorii nord-africani erau adesea mulţumiţi să-i lase pe piraţi să le folosească porturile, atâta timp cât aceştia împărţeau prada cu conducătorii berberi. Se întâmpla ca echipajele să fie jumătate musulmane, jumătate engleze.[31] Un exilat englez, John Ward, a strâns sub comanda sa 300 de oameni; în 1607, l-a determinat pe căpitanul unei galere cu mirodenii veneţiene să se predea, de groază, şi a vândut încărcătura în Tunis, pentru 70 000 de coroane, obţinând apoi şi alte capturi de bunuri, în valoare de 400 000 de coroane.[32] Enervaţi de felul în care erau trataţi protestanţii atunci când cădeau în mâinile Inchiziţiei, piraţii englezi profanau şi biserici catolice de pe insulele deţinute de Veneţia.[33]

Mare parte din succesul piraţilor se datora noii tehnologii. Ei aduceau în Mediterana corăbiile cu bordaj înalt pe care italienii le numeau *bertoni*. Semănau foarte mult cu galerele ce deveneau la modă în flota spaniolă şi în cea veneţiană, dar aveau chila adâncă şi robustă şi funcţionau bine cu trei arbori cu greement pătrat. Nu erau foarte mari şi aveau echipaje de circa şaizeci de persoane, cu un tun la fiecare trei oameni. Atunci când rivalii lor din Mediterana reuşeau să captureze aceste corăbii, ei profitau din plin; ba chiar le cumpărau de la căpitani englezi sau olandezi. Totuşi, Veneţia era ciudat de conservatoare. Corăbiile cu vele latine apăraseră mărfurile şi supremaţia oraşului secole la rând, astfel că încercările de a convinge autorităţile că noul tip de corăbii este vital pentru apărarea republicii s-au dovedit inutile. Elitele veneţiene nu puteau înţelege de ce ceea ce funcţionase în secolul al XIII-lea nu mai funcţiona în secolului al XVII-lea. Vasele *bertoni* au devenit o privelişte obişnuită în Veneţia abia la începutul secolului al XVII-lea, când republica implora Anglia şi Olanda să o sprijine în lupta împotriva Habsburgilor austrieci. În 1619, flota veneţiană avea deja cincizeci de *bertoni*, alături de cincizeci de galere. Totuşi, chiar şi atunci când căpitanii veneţieni navigau la cârma corăbiilor *bertoni*, păreau incapabili să-i întreacă în iscusinţă pe marinarii nordici. În 1603, *Santa Maria della Grazia*, o *bertone* veneţiană, care se îndrepta spre Alexandria, a fost capturată în largul Cretei, teritoriu veneţian. Apoi, în timp ce naviga în Adriatica a fost din nou

atacată după ce a fost eliberată şi jefuită de arme. Italienii nu mai erau cvasiinvincibili pe apă.

Nordicii îi atacau însă şi pe nordici; relaţia dintre englezi şi olandezi a fluctuat puternic între sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea. În 1603, Thomas Sherley, aflat la comanda unui echipaj pestriţ de marinari englezi, italieni şi greci, a atacat două corăbii olandeze care transportau grâne provenite din Marea Egee, din Insulele Ciclade spre Genova. Sherley a fost încântat să pozeze în agentul ducelui de Toscana şi într-un fel de cruciat împotriva turcilor, deşi rămâne un mister ce legătură avea cu asta un atac împotriva olandezilor. Sherley a trebui să-i scrie ducelui ca să se explice, pentru că, în mod clar, îşi depăşise atribuţiile. Familia de Medici cumpăra bucuroasă *bertoni* engleze şi angaja marinari englezi. Ba chiar ducele a făcut rost de praful de puşcă de care avea nevoie din Anglia. Se întreba dacă nu ar fi o idee bună să-l ademenească în slujba sa pe John Ward, care părea un corsar foarte priceput. Ducele de Savoia, al cărui teritoriu s-a extins până la Nisa, şi-a pus de bunăvoie portul Villefranche şi blazonul la dispoziţia a tot felul de marinari dubioşi.[34] Aşa cum a arătat Alberto Tenenti, „în Mediterana sfârşitului de secol XVI se petrecea o schimbare majoră, atât navală şi comercială, cât şi psihologică“: spiritul de cruciadă fusese înlocuit de un cinism care era uneori mascat de limbajul războiului sfânt, dar în rândul piraţilor acesta era trădat de cooperarea lor cu turcii şi maurii.[35] Cea mai clară dovadă în acest sens a fost oferită de Cavalerii Sfântului Ştefan: în secolul al XVII-lea ajunseseră corsari suficient de abili încât să profite de pe urma concesiilor pe care li le făceau ducii de Toscana, din familia de' Medici.

Nordicii au descoperit că viaţa grea de pe corăbii din veacul al XVII-lea – apă murdară, biscuiţi plini de gărgăriţe, disciplină dură – devenea puţin mai uşoară atunci când navigau în apele Mediteranei. John Baltharpe a fost un marinar englez care a povestit în versuri şchioape călătoria lui în Mediterana din anul 1670. Când acostează la Messina, „la bord este organizată în fiecare zi o piaţă“ de unde poate cumpăra

> Ciorapi de mătase, carpete, coniac,
> Năframe de mătase şi foarte pe plac:
> Verze, morcovi, napi şi nuci,
> De lângă ele să nu te mai duci.
> Ce-şi poate dori omul de mâncare

De la nişte femeiuşti uşoare:
Lămâi, portocale, smochine delicioase,
Şi vin de *Seracusa*, şi ouă lucioase.

La Livorno Baltharpe a găsit, încântat, peşte foarte gustos, „care pent' *italieni* e mâncare de soi“, în timp ce la „Cales“, sau Cagliari, „nu lipsea 'nica“. Chiar şi la Alicante, unde se găsea rar carne şi „în loc de brânză *englizească* şi de unt, primim un pic de untdelemn, dar, Doamne, parcă-i mult mai crunt“, exista consolarea vinului roşu din abundenţă – „sângele ăsta de *tauri*… îi dulce, delicios, te ispiteşte, şi sticla acuşica se goleşte“.[36] Privind în viitor, strădaniile amiralului Nelson din jurul anului 1800 pentru a le asigura oamenilor săi proviziile de lămâi siciliene – 30 000 de galoane pe an, distribuite întregii marine engleze – au făcut ca echipajele lui din Mediterana şi de mai departe să nu sufere de scorbut.[37]

Interesul nordicilor pentru Mediterana a crescut odată cu creşterea standardului de viaţă în secolul al XVI-lea, şi, chiar dacă în secolul al XVII-lea acesta a stagnat, după bătălia de la Lepanto nordicii au devenit o prezenţă permanentă. Identitatea lor varia: germanii hanseatici au fost pionieri (venind în 1587, când nu s-au făcut recoltele din Mediterana), dar nu şi-au impus prezenţa, în vreme ce „flamanzii“ reuneau tot mai mulţi protestanţi olandezi din provinciile rebele din nordul Olandei spaniole, mai degrabă decât catolici din Flandra.[38] Ascensiunea flotelor olandeze a început atunci când Anvers a devenit centrul comerţului cu mirodenii între portughezi şi Orient, dar prosperitatea olandeză se baza atât pe profiturile din comerţul şi pirateria tot mai extinse în Mediterana, cât şi pe câştigurile de pe urma traficului din Oceanul Atlantic şi din Oceanul Indian.[39] Atunci când Provinciile Unite şi-au stabilit de facto independenţa faţă de Spania, afacerile s-au mutat rapid în şantierele navale ale Olandei. În Mediterana a existat la început o cooperare cu negustorii francezi care se îndreptau tot mai des spre Africa de Nord şi le permiteau uneori olandezilor să arboreze pavilionul francez (garantându-le siguranţa în apele otomane).[40] Expresia „pavilion de complezenţă“ este foarte potrivită: căpitanii făceau tot felul de aranjamente pentru a obţine protecţie în faţa stăpânilor ţărmurilor şi insulelor Mediteranei.

III

DINTRE TOŢI NAVIGATORII din Mediterana, „naţia portugheză“, formată în majoritate din marani, era cea care atrăgea cel mai mult atenţia. Inchiziţia portugheză se abţinuse (din poruncă regală) să-i persecute pe noii creştini în anii de după interzicerea iudaismului în Portugalia (1497); dar s-a întors din nou împotriva lor în 1547, producând plecarea multora dintre ei spre insule mai primitoare. Statutul neclar al evreilor ponentini a fost exploatat de conducători ca ducii de Toscana, întotdeauna bucuroşi să-şi ofere patronajul tuturor comercianţilor care i-ar fi putut ajuta să-şi mărească averea. Extinzându-şi favorurile către „portughezi“, ducii n-au intenţionat să-i elibereze pe toţi evreii din dominioanele lor; în 1570, i-au închis pe evreii din Florenţa într-un ghetou.[41] Totuşi, treptat, au început să vadă avantajele creării unei porţi deschise prin care nu numai maranii, cu o vasalitate religioasă îndoielnică, ci şi evreii levantini, musulmanii şi europenii nordici să poată beneficia de dreptul de a se împământeni şi de a cumpăra mărfuri cu impozite speciale. Ducele Cosimo I, care a murit în 1574, a transformat Livorno, dintr-un sat pescăresc mohorât, într-unul dintre marile centre ale comerţului mediteraneean. Spre sfârşitul vieţii lui, portul se dezvoltase foarte mult şi a fost săpat un canal care lega oraşul de râul Arno, care facilita transportul mărfurilor înspre şi dinspre Pisa şi Florenţa; în timpul succesorului său, Francesco I, Livorno a fost împrejmuit cu acele impresionante ziduri pentagonale. În interior a fost realizat un plan stradal rectangular, în stil roman, în acord cu cele mai bune principii renascentiste de planificare urbană.[42] Treptat, populaţia a crescut: în 1601, oraşul avea aproape 5 000 de locuitori, dintre care 762 de soldaţi, 114 evrei şi 76 de prostituate tinere, acestea din urmă, o tristă amintire a serviciilor sexuale la mare căutare în toate porturile mediteraneene. După aceea, pe măsură ce infrastructura portului s-a dezvoltat, oraşul a cunoscut o explozie.[43]

Dreptul străinilor de a trăi în Livorno a fost confirmat de o serie de privilegii, denumite *Livornine*, care au determinat relaţia dintre stăpânirea familiei de' Medici şi supuşii săi ne-catolici pentru mai bine de două secole. Prin cel mai faimos dintre privilegii, datând din 1593, ducele a extins invitaţia către „comercianţii de toate naţiile, levantini şi ponentini, spanioli şi portughezi, greci, germani şi italieni, evrei, turci şi mauri, armeni, perşi şi alţii“.[44] Se observă uşor că italienii se află spre capătul listei, şi asta într-un oraş italian. Este de asemenea semnificativ că documentul reitera invitaţia către

marani: ca ponentini, ca negustori iberici, ca evrei. Comercianţii ponentini trebuiau să se declare evrei, în ciuda măştii lor de creştini, punându-se astfel la adăpost de influenţa Inchiziţiei; aceasta însemna că trebuiau să-şi schimbe permanent identitatea, mai ales dacă făceau afaceri consistente cu Spania şi Portugalia, dar o făceau de bunăvoie.[45] Existau puţine restricţii cu privire la activităţile lor economice; numai în Italia le era permis să achiziţioneze pământ. Deşi de obicei locuiau aproape de sinagogă, care, în secolul al XVIII-lea, devenise o clădire opulentă, nu exista un cartier evreiesc oficial. Exista de asemenea o biserică pentru comercianţii armeni din Mediterana de est. În *bagno*, cartierele rezervate sclavilor de pe galere, existau trei moschei, deşi la Livorno veneau tot mai mulţi comercianţi musulmani liberi; a fost acordată şi permisiunea pentru construirea unui cimitir musulman.[46]

Toate acestea reflectau deschiderea căilor comerciale între Livorno şi teritoriile islamice: în jurul anului 1590 soseau deja corăbii din Alexandria, dar marele succes a fost deschiderea căilor spre Africa de Nord, între 1573 şi 1593, o perioadă în care Braudel şi Romano au identificat patruzeci şi patru de călătorii spre Livorno dintr-un lanţ mare de teritorii, între oraşul Larache, din Maroc, şi Tunisia. Aceste contacte nu ar fi putut fi stabilite fără investiţiile comercianţilor sefarzi sau fără cooperarea dintre conducătorii berberi şi familia de' Medici; şi olandezii s-au implicat în acest trafic, ocupându-se de siguranţa lui şi mărind capacitatea de transport. Drumurile erau vitale pentru aprovizionarea Toscanei, pe care erau transportate grâne din Africa de Nord, ceară, piei, lână şi zahăr.[47] Alte produse de bază, precum cositorul, seminţele de pin, tonul, anşoa, erau aduse din Spania şi Portugalia, adesea cu ajutorul corăbiilor provenind din porturile din sudul Franţei. Ceva se schimbase în geografia mărfurilor spaniole. Barcelona avea puţine contacte cu Livorno, iar Valencia juca doar un rol modest, dar Alicante, care avea un port excelent şi oferea acces, prin drumurile sale de calitate, la produsele din spaţiul spaniol, era portul favorit din Spania mediteraneeană. Alicante nu producea prea multe în afară de săpun din uleiul de măsline local şi de vin; „păstra în vremuri moderne ceva din aerul unei fabrici coloniale, de tipul celor care puteau fi întâlnite în hinterlandul amorţit al Asiei sau Africii".[48] Pe drumul dintre Alicante şi Livorno (şi pe un drum rival, dintre Alicante şi Genova), ragusanii erau cei mai importanţi intermediari, transportând cârmâz, acel

colorant roşu extras din gogoşile unor insecte, orez, mătase, miere, zahăr şi mai ales lână, iar negustorii evrei jucau şi ei un rol de seamă în acest comerţ, deşi le era interzis să-şi practice religia în regatele spaniole.[49]

Livorno a stabilit de asemenea relaţii cu teritorii de dincolo de Strâmtoarea Gibraltar – cu Cádiz, care devenise un foarte important centru comercial spaniol în Atlantic, cu Lisabona şi cu ţinuturile din Marea Nordului. Olandezii erau atraşi de aceste ţinuturi ca albinele. Deşi privilegiile *Livornine* nu încurajau în mod special stabilirea protestanţilor în Livorno, negustorii olandezi şi-au dat seama că puteau trăi acolo în pace, dacă păstrau o oarecare discreţie. Livorno era inima reţelei olandeze din Mediterana şi în acelaşi timp ţinta multor corăbii olandeze care veneau din apele Atlanticului. În ciuda intensificării comerţului cu Africa de Nord şi în pofida unor perioade cu recolte bogate, Toscana a tânjit în continuare după grânele din zona baltică. Se considera că acestea erau de mai bună calitate decât cele din Mediterana şi de asemenea – chiar dacă se adăugau costurile de transport – erau de obicei mai ieftine. Aşa cum am arătat, acesta era rezultatul declinului agriculturii în jurul ţărmurilor Mediteranei din acea perioadă. Italienii au devenit tot mai interesaţi de secara din nord: în 1620, aproximativ una din cinci corăbii olandeze care aducea grâne în Livorno avea o încărcătură numai de secară. Ducii de' Medici au negociat preţuri avantajoase în Olanda, pentru ca supuşii lor să-şi poată cumpăra suficientă mâncare; iar atunci când în Mediterana existau destule grâne, acestea puteau fi date la schimb contra hering uscat şi afumat, sardele, cod şi chiar caviar.[50] Negustorii olandezi care aduceau grânele nu transportau pur şi simplu marfă spre şi dinspre nordul Europei. Ei s-au infiltrat în transportul de produse din Mediterana, găsind întotdeauna spaţiu în cală pentru grâne şi sare din sudul Italiei, pe care le duceau în nordul Italiei. Dacă în nordul Europei venea foametea, cum s-a întâmplat în 1630, căpitanii olandezi se ofereau să ia provizii pentru Livorno din Marea Egee, înfruntând ordinul otoman conform căruia oricine era prins exportând grâne ilegal era legat de un stâlp şi lăsat să moară de foame. Atunci când în Mediterana erau suficiente rezerve de grâne, aceiaşi căpitani se aprovizionau cu lână şi sare din Alicante, cu vin şi fructe uscate din Insulele Ionice, cu mătase din Marea Egee, şi aşa mai departe, şi încercau să-şi dezvolte relaţiile cu marile centre comerciale levantine – Alep devenise cel mai important astfel de centru din Siria, iar acolo exista un

consul oladez care căuta marfă şi în Palestina şi Cipru. Cum Alep nu este port, corăbiile acostau la Alexandretta, de unde mărfurile trebuiau cărate pe uscat; printre acestea se găseau produse exotice precum indigoul şi rubarba, apreciată pentru virtuţile sale medicale.[51]

În 1608 ducele Ferdinand a permis „naţiei flamando-germane" să construiască o capelă catolică dedicată Fecioarei, cu o criptă în care puteau fi îngropaţi negustorii flamanzi şi olandezi. Inevitabil, mulţi protestanţi preferau să fie îngropaţi în afara circumscripţiilor catolice; le era permis să folosească grădinile private. Pe de altă parte, căpeteniile „naţiei" erau catolici evlavioşi, precum Bernard van den Broecke, trezorier al capelei Fecioarei, care-şi organizase afacerea într-o casă mare de pe strada principală, Via Ferdinanda. Casa lui avea zece dormitoare şi o cameră de primire decorată cu vreo zece tablouri, o colivie cu un papagal, o masă pentru jocul de table şi mobilier de calitate; grădina avea o fântână şi o oranjerie. De la Livorno, van den Broecke se ocupa de o întreagă reţea de afaceri, care includea curtea ducelui de Toscana, Napoli, Sicilia şi Veneţia şi, bineînţeles, nordul Europei. În 1624, plănuia chiar să creeze o rută comercială prin care să transporte cod direct din Newfoundland la Napoli, dar a fost încurcat de intervenţia engleză – codul i-a fost confiscat pentru că regele englez era din nou în război cu Spania, care stăpânea Napoli. Totuşi, englezii şi olandezii (inclusiv van den Broecke) cooperau uneori comercial cu Spania, folosind stema Toscanei drept pavilion de complezenţă. Van den Broecke nu avea scrupule să se implice în comerţul cu sclavi din Mediterana, deşi în acest caz scopul lui era să obţină răscumpărări de la familiile sclavilor cu relaţii. S-a asigurat că sclavii din gospădăria sa erau bine îngrijiţi, astfel încât să poată fi eliberaţi în condiţii perfecte; aceştia trebuiau „să trăiască bine şi să fie bine îmbrăcaţi, fără însă să fie răsfăţaţi"[52]. Casa comercială a lui van den Broecke a prosperat până în anii 1630, când tensiunile politice cu Spania, competiţia cu englezii şi epidemiile au îngreunat tot mai mult traiul. Dar oraşul şi-a păstrat supremaţia în comerţul din Mediterana, mai ales datorită faptului că evreii sefarzi au continuat să-l folosească drept punct de legătură cu alte aşezări sefarde de interes: cu Alep, cu Salonic şi, din ce în ce mai des, cu Smirna.

IV

MARELE SUCCES AL ORAŞULUI LIVORNO nu a fost o excepţie. Şi genovezii au încercat în secolul al XVII-lea să-şi creeze propriul port liber, începând în 1590 cu alimente şi extinzând scutirile de taxe la toate bunurile în 1609. Acesta a fost un alt tip de port liber faţă de Livorno: în Genova, importantă era libera trecere a mărfurilor, în timp ce în Livorno mai importantă era atragerea negustorilor, scutiţi de restricţiile cu privire la dreptul de şedere şi de a face comerţ. Caracteristicile oraşului şi afacerile se schimbaseră foarte mult de când Genova intrase în competiţie cu Pisa, Veneţia şi Barcelona pentru stăpânirea Mediteranei. Trecerea de la interesul sporit pentru comerţ spre ajutorul material acordat curţii spaniole a influenţat întreaga societate genoveză, aşadar cei care au acoperit datoria regală spaniolă au fost membrii familiilor de elită. Până în anii 1560, aceştia nu mai erau interesaţi să deţină corăbii.[53] Vasele genoveze au devenit minoritare printre cele ce ajungeau în portul Genova: începând din 1596, mai mult de 70% din corăbiile care treceau pe acolo erau străine. După cum se poate bănui, ragusanii erau foarte activi, dar la fel erau şi vasele hanseatice din Germania şi din Ţările de Jos, cu olandezii jucând un rol tot mai important în secolul al XVII-lea.[54] La sfârşitul secolului al XVI-lea, negustorii genovezi cumpărau adesea participaţii la corăbiile ragusane, dar aceasta nu face decât să confirme marea schimbare care se produsese: cu două secole în urmă, ideea că o mică republică adriatică putea să depăşească „La Superba“, mândra republică genoveză, ar fi fost rizibilă.

Genovezii se considerau aliaţi ai Coroanei spaniole; regele Spaniei îi considera mai degrabă supuşii lui, dar insistenţa asupra acestei probleme nu a făcut decât să scadă interesul genovez pentru colaborarea cu Spania. Numai pentru a arăta care era în viziunea lor locul genovezilor, în 1606 şi 1611 spaniolii s-au asigurat că tributarii lor, Cavalerii de Malta, aveau întâietate în faţa genovezilor în privinţa ordinelor de luptă, fapt pe care Genova l-a interpretat corect drept o dovadă a statutului său de posesiune spaniolă. Disputele pe acest subiect au ajuns până într-acolo încât galerele genoveze şi malteze, în formaţie de luptă, au ameninţat să întoarcă armele unele împotriva altora, iar amiralii spanioli au fost nevoiţi să le forţeze să renunţe. Dar finanţele spaniole depindeau în mare măsură de ajutorul genovezilor, ale căror galere transportau argint din Spania la Genova – aproape şaptezeci de milioane de monede de 8 reali între anii 1600 şi 1640. Principiul după

care funcţionau împrumuturile genoveze către Coroana spaniolă era că avansurile trebuiau rambursate din veniturile în aur şi argint obţinute din Lumea Nouă.[55] Alte galere erau destinate comerţului lucrativ cu borangic din Messina; cu un secol în urmă, mătasea se numărase printre mărfurile care duseseră la renaşterea prosperităţii Genovei; ea simboliza relaţiile bune, dar tulburi cu Spania, pentru că provenea din Sicilia, o posesiune spaniolă, alături de grâul sicilian, fiind totuşi impozitată aspru de un guvern spaniol avid să pună mână pe ultimul bănuţ de la negustori.[56]

Genovezii şi veneţienii împărtăşeau aceeaşi nostalgie pentru vremurile trecute, pentru o perioadă în care Genova ajunsese la prosperitate trimiţându-şi galerele pe tot cuprinsul Mediteranei şi chiar dincolo de ea. În 1642, un nobil genovez, Antonio Giulio Brignole Sale, a scris un tratat în care analiza argumentele în favoarea şi împotriva construirii unei noi flote de galere, care, aşa cum visau părinţii Genovei, ar fi trebuit să refacă averea oraşului. El era convins că Mediterana era teatrul de operaţii ideal, pentru că „provinciile sunt mai numeroase şi mai diverse, iar porturile lor sunt foarte aglomerate, astfel că toată lumea îşi poate găsi de lucru mult mai uşor“. Construirea de galere ar fi permis reînnoirea „vechilor drumuri levantine“, care erau „teatrul privilegiat al achiziţiilor şi gloriei Genevei“, un punct asupra căruia Sale insista recunoscând în acelaşi timp că cei care-i combăteau proiectul aduceau drept argument faptul că Mediterana nu mai arăta la fel ca în epoca medievală şi că galerele construite în stil medieval nu ar reînvia acea lume pierdută.[57]

La sfârşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, Mediterana a suferit de un fel de dezorientare. În ciuda încercărilor genovezilor de a reface comerţul levantin, Mediterana şi-a pierdut supremaţia în traficul dintre Europa occidentală şi comercianţii din Atlantic, pentru care Mediterana era doar unul dintre punctele de interes, şi nu neapărat cel mai important şi mai atrăgător; aceste puncte de interes acopereau zone întinse, din Olanda până în Brazilia şi Indiile de Est, sau din Anglia până în Newfoundland şi Moscova.[58] Promisiunile din secolul al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea nu fuseseră îndeplinite.

6
Diaspore disperate
1560–1700

I

SULTANII OTOMANI ŞI REGII SPANIOLI, împreună cu autorităţile însărcinate cu colectarea taxelor, au început să fie foarte interesaţi de identitatea religioasă a celor care treceau prin teritoriile Mediteranei sub controlul lor. Uneori, într-o epocă marcată de conflictele dintre imperiile creştine şi cele musulmane, Mediterana pare să fie puternic scindată între cele două credinţe. Totuşi musulmanii acceptaseră mult timp existenţa majorităţilor creştine în multe dintre pământurile pe care le stăpâneau, în vreme ce alte grupuri navigau (metaforic vorbind) între diversele identităţi religioase. Deja am făcut cunoştinţă cu evreii sefarzi, cu extraordinara lor abilitate de a se da drept creştini „portughezi“ atunci când intrau în Spania mediteraneeană. Această existenţă suspendată între mai multe lumi a fost una din cauzele tensiunilor din secolul al XVII-lea, atunci când mulţi sefarzi au venerat un evreu smintit din Smirna drept Mesia. Tensiuni similare au apărut în sânul populaţiei musulmane rămase în Spania. Istoria tragică a aşa-numiţilor morisci s-a petrecut departe de Marea Mediterană, între convertirea ultimilor practicanţi musulmani declaraţi, în 1525, şi actul final al expulzării lor din 1609; tocmai izolarea lor de lumea musulmană le-a dat acestor oameni identitatea lor specială, de asemenea suspendată între religii.

Lumea locuită de aceşti morisci se deosebea prin câteva aspecte importante de lumea locuită de celălalt grup de *conversos*, cei de origine evreiască. Deşi unii dintre morisci au fost târâţi în faţa Inchiziţiei, la început autorităţile spaniole au închis ochii la faptul că islamul era în continuare practicat; uneori se puteau face anumite „servicii“ Coroanei pentru a evita amestecul Inchiziţiei, care, ofensată, constata că nu-şi mai poate rotunji veniturile confiscând proprietăţilor suspecţilor eliberaţi.[1] Multe comunităţi de morisci nu aveau un preot creştin, astfel că practicarea vechii religii nu constituie o surpriză; chiar şi în zonele în care a avut loc creştinarea, uneori nu s-a obţinut decât o creştinătate islamizată, pentru care stau mărturie extraordinarele tăbliţe de plumb din Sacromonte, de lângă Granada, cu profeţiile lor despre faptul că „arabii vor fi cei care vor sprijini religia în zilele de pe urmă“ şi cu referinţele lor misterioase la un calif creştin sau succesor (al lui Isus, nu al lui Mahomed).[2] În multe privinţe, principala preocupare a Coroanei era mai degrabă politică decât religioasă: un scriitor creştin spaniol a consemnat faptul că liderii moriscilor din Granada au negociat în secret cu conducătorii statelor berbere şi cu turcii, în speranţa de a întemeia un mic stat sub protecţia lor, dar aceasta era o cauză pierdută, pentru că nu existau corăbii şi provizii; în plus, porturile spaniole din Africa de Nord funcţionau în oarecare măsură ca o barieră în contactul dintre statele berbere şi morisci, în timp ce „corsarii din Alger se pricep mult mai bine la piraterie şi la comerţul de coastă decât la expediţiile lungi pe uscat“[3]. Totuşi, situaţia nu trebuia neglijată. Moriscii ar fi putut să-i sprijine pe sultanii otomani generând o diversiune în Spania, în timp ce armatele şi marina regelui catolic se aflau în expediţii în regiunile îndepărtate – nu doar în Lepanto sau în Malta, ci şi în Olanda. Filip II, ca şi tatăl lui, Carol Quintul, a fost tentat să judece problema necredincioşilor în tonuri nete, astfel că, pentru Filip, prezenţa în Spania a populaţiei morisce nesupuse era, până la urmă, acelaşi tip de problemă ca şi prezenţa în posesiunile lui cele mai nordice a calviniştilor nesupuşi: „Am o datorie atât de specială faţă de Dumnezeu şi de lume să acţionez“, scria Filip, pentru că, „dacă ereticii ar ajunge să domine (ceea ce Domnul, sper, nu va îngădui), ar putea naşte şi alte necazuri şi pericole, mai mari, ba chiar război în ţinuturile noastre.“[4]

Se pare că aceste temeri au devenit realitate în ultimele zile ale anului 1568, odată cu izbucnirea violenţelor în rândul moriscilor din Granada, exasperaţi de încercările

repetate ale autorităţilor şi ale Inchiziţiei de a-i transforma în creştini supuşi. Moriscilor li se ordonase să vorbească castiliana în loc de arabă; li s-a interzis să poarte „straiele moreşti în care erau aşa de făloşi"; femeilor li s-a ordonat să renunţe la văl şi să-şi arate feţele; de asemenea, li s-a ordonat să nu se reunească la băile publice, iar dansurile maure la nunţi şi la alte ceremonii au fost şi ele interzise.[5] Timp de doi ani de zile s-a purtat un război oribil şi sângeros între aceşti rivali care nu voiau să cedeze nici un pic de teren; conform temerilor, din Africa de Nord au sosit turci şi berberi care le-au oferit ajutor rebelilor şi s-au stabilit legături diplomatice cu Sublima Poartă şi cu conducătorii nord-africani.[6]

Şi totuşi acest ajutor nu a fost suficient pentru a forţa retragerea trupelor spaniole, conduse de Don Juan de Austria, a cărui cruzime l-a ajutat în curând să obţină comanda marinei creştine din Lepanto. Problema moriscilor era că, „în loc să se bazeze pe propriile lor puteri, au continuat să se amăgească (în ciuda tuturor evidenţelor) cu speranţa că le vor veni în ajutor armate mari din statele berbere, sau, dacă acestea eşuau, vor veni flote uriaşe, care să-i scoată în mod miraculos, pe ei, familiile lor şi bunurile lor, din ghearele noastre"[7]. De fapt, Poarta a decis că Spania nu îi era la îndemână şi şi-a îndreptat atenţia către o ţintă mult mai accesibilă şi mai uşor de atins, Cipru.[8] Dificultăţile moriscilor au fost accentuate de faptul că rebeliunea îşi avea centrul în Munţii Alpujarras şi în Granada, departe de coastă. În urma înfrângerii, 50 000 de morisci s-au trezit împrăştiaţi prin Castilia, părăsind singura mare comunitate de musulmani din regatul Valencia.[9] Aceasta a fost totuşi o soluţie temporară; atunci când Filip a urcat pe tronul Portugaliei, în 1580, părea că se ivise ocazia ca uniformitatea religioasă să fie impusă în toată Iberia. Una dintre posibilităţile luate în considerare a fost trimiterea moriscilor pe mare în corăbii care urmau să fie scufundate, pentru că nu avea nici un rost ca populaţia ostilă din Africa de Nord să fie sporită. Episcopul de Segorbe a sugerat, cinic, ca moriscii să fie trimişi în Newfoundland, „pentru că acolo vor muri până la ultimul", mai ales după ce toţi bărbaţii vor fi fost castraţi şi toate femeile vor fi fost sterilizate.[10] Posibilitatea unei expulzări în masă se afla aşadar pe agenda anilor 1580, cu aproape trei decenii înainte să fie finalizată. Întrebarea era nu dacă trebuiau să fie alungaţi, ci cum anume. Bineînţeles, se pornea de la certitudinea că toţi

moriscii erau potenţiali trădători, duşmani politici şi religioşi ai creştinătăţii, ignorându-se numărul semnificativ de convertiţi care se integraseră în societatea creştină (unii, chiar devenind preoţi); nu se ţintea cont nici de repercusiunile pentru Spania, în contextul dificultăţilor economice tot mai mari, mai ales în centrele morisce din regatul Valencia. Pentru că, era evident, declinul Valenciei avusese deja loc; exista o îngrijorare legitimă cu privire la starea industriilor mătăsii şi zahărului, şi teama că din cauza eşuării lucrărilor de irigaţie oraşul va rămâne fără proviziile, oricum insuficiente, din zonele rurale.[11] Parlamentul valencian nu avea nici o îndoială că expulzarea avea să-i ruineze pe proprietarii de pământ, inclusiv bisericile şi mănăstirile, iar emisarii din Valencia i-au vorbit regelui despre faptul că Coroana avea să piardă veniturile pe care le obţinea în mod normal din paza coastelor Spaniei. Însă totul a fost în van – până ca emisarii să ajungă la regele Filip III, decretul de expulzare fusese deja emis, în august 1609.[12]

Până la urmă, a învins argumentul că era mai uşor ca aceşti oameni să fie trimişi în Africa de Nord, iar în debutul decretului de expulzare se insista asupra corespondenţei trădătoare pe care o purtau liderii moriscilor cu conducătorii berberi şi turci.[13] Deşi decretul prevedea evacuarea imediată, cu ajutorul corăbiilor puse la dispoziţie de Coroană, procesul s-a dovedit, inevitabil, mai lent, şi expulzările au continuat până în anul 1614. Argumentele economice împotriva expulzării au fost parţial luate în seamă: la fiecare 100 de morisci, 6 puteau rămâne, cu condiţia să fi fost fermieri şi să fi arătat simpatii creştine; se aştepta de la ei „să le arate celor care intrau în stăpânirea proprietăţilor cum să folosească, printre altele, morile de zahăr şi sistemele de irigaţii". Decretul stabilea în cele mai mici detalii (care cititorului modern i-ar aduce aminte de infama Conferinţă de la Wannsee, din Berlinul nazist) categoriile precise de oameni care trebuiau să plece, deoarece existau şi familii mixte şi se punea problema copiilor care aveau unul dintre părinţi creştin tradiţional.[14] Porturile din care trebuiau să plece erau cu grijă desemnate; printre acestea se numărau Alicante, Valencia şi Tortosa. A fost organizată o campanie de propagandă în care se afirma că moriscii erau pe cale să aducă flota otomană în Spania şi că oferiseră 150 000 de soldaţi pentru a-i ajuta pe turci. Moriscii au fost tentaţi să se opună, dar au abandonat orice speranţă că ar putea să facă aşa ceva atunci când au văzut cât de numeroase erau trupele spaniole trimise să-i escorteze afară din ţinutul lor natal.

Fireşte, moriscii au hotărât ca nimeni să nu accepte să fie inclus în categoria specială a celor cărora li se permitea să rămână şi să-i înveţe pe creştini să exploateze pământul. Solidaritatea populaţiei morisce este impresionantă. În regatul Valenciei, ducele de Gandía a aflat disperat că nu mai rămânea nimeni care să cultive trestia de zahăr de pe plantaţiile sale. Pentru el, ca şi pentru morisci, ceea ce s-a întâmplat a fost un dezastru. Pe 2 octombrie 1609 aproape 4 000 de morisci s-au îmbarcat la Dénia, mulţi dintre ei pe galere napoletane trimise special să-i ducă pe coasta berberă; apoi, numărul celor care s-au îmbarcat a crescut, astfel că în scurt timp au fost duşi în Africa de Nord 28 000 de morisci. Corăbiile spaniole i-au lăsat pur şi simplu acolo: cei din primul transport au fost duşi la Oran, care era, încă, posesiune spaniolă, iar la sosire moriscii au negociat cu conducătorul provinciei Tlemcen pentru dreptul de a se stabili pe pământ musulman. Alţi refugiaţi n-au luat în seama oferta spaniolilor şi şi-au organizat singuri transportul: 14 500 dintre ei s-au îmbarcat la Valencia, în văzul locuitorilor creştini, care veniseră să cumpere mătăsuri la preţuri-chilipir în ceea ce a devenit, prin forţa lucrurilor, „un gigantic târg de vechituri“.[15] Unii morisci au dat astfel clar de înţeles că pentru ei acesta era un act de eliberare mai degrabă decât o persecuţie: prinţii berberi „ne vor lăsa să ne ducem viaţa ca mauri, nu ca sclavi, aşa cum am fost trataţi de către stăpânii noştri“.

Potrivit mărturiilor, numărul persoanelor care au plecat a fost de peste 150 000, deşi unii contemporani au estimat că de fapt a fost mai mic: Inchiziţia din Valencia a furnizat cifra de 100 656, dintre care 17766 îmbarcaţi chiar din portul Valencia, având printre ei 3 269 de copii sub doisprezece ani şi 1 339 de sugari.[16] În curând atenţia s-a îndreptat către fostul regat al Aragonului, din care au plecat 74 000 de morisci, un număr mai mic au plecat din Catalonia; mulţi au plecat pe mare prin Tortosa, în timp ce alţii au ales o rută pe uscat, prin Pirineii francezi, în condiţii groaznice. Regele Henric IV al Franţei a insistat că trebuia ca aproape toţi să fie transportaţi pe mare în Africa de Nord.[17] Alianţa franco-otomană nu includea şi protecţia musulmanilor spanioli, iar Henric, care ieşise învingător după războaiele crâncene dintre protestanţi şi catolici, a fost refractar la ideea unei şi mai mari diversităţi religioase în regatul pe care-l câştigase renunţând la protestantism.[18] Totuşi, francezii au fost uluiţi de ceea ce au văzut. Cardinalul Richelieu a descris mai târziu aceste evenimente drept „cel mai straniu, cel mai

barbar act din analele omenirii“, deşi probabil că el a fost interesat mai degrabă să-i condamne pe spaniolii creştini decât să-i apere pe spaniolii musulmani.[19] Între timp, Coroana spaniolă şi-a îndreptat atenţia către Castilia, iar la începutul anului 1614 Consiliul de Stat l-a informat pe Filip III că misiunea fusese îndeplinită.[20] Din toate regatele spaniole, probabil că au fost expulzaţi în jur de 300 000 de morisci.[21]

Din perspectiva spaniolilor creştini, expulzarea a fost un act împotriva necredincioşilor, deşi unii creştini de origine musulmană bine văzuţi au fost trataţi la fel, în ciuda asigurărilor că li se va permite să rămână celor care se botezaseră voluntar. Efectul ciudat al brutalităţii Coroanei a fost faptul că pe coasta berberă se instalase acum o populaţie mixtă, profund nemulţumită de politica spaniolă, iar moriscii şi-au mobilizat energiile pentru a da atacuri pirătereşti pe coastele spaniole. Pe lângă dorinţa de răzbunare, aceştiau simţeau încă nostalgia romantică după trecut. Muzica din al-Andalus s-a păstrat în parte printre morisci şi în parte în sânul celorlalte grupuri exilate înaintea lor – refugiaţi în urma tulburărilor din Granada şi din alte regiuni, care se stabiliseră deja în oraşele din Africa de Nord. Pământenii din Africa de Nord au fost mai puţin primitori decât speraseră exilaţii. Mulţi dintre morisci păreau să se fi adaptat mult prea mult la cultura hispanică din punctul de vedere al limbajului, al portului şi al obiceiurilor, după decenii de campanii creştine împotriva „practicilor maure“; de aceea, stăteau izolaţi de populaţia magrebiană. Majoritatea membrilor comunităţii morisce care s-au stabilit în Tunisia vorbeau spaniola şi mulţi dintre ei aveau nume spaniole; ba chiar au adus în Africa de Nord fructe americane precum perele ţepoase de cactus, produse pe care le cunoscuseră în Spania între 1492 şi 1609.[22] Dacă voiau să-şi găsească nişte camarazi care să le înţeleagă obiceiurile, aflau uneori buni tovarăşi în evreii sefarzi, care trăiau aceeaşi nostalgie pentru vechea Spanie a celor trei religii, păstrau la rându-le distanţa faţă de comunităţile evreieşti şi continuau să vorbească o formă a castilianei. Astfel, în exilul din Africa de Nord a luat naştere o rudenie de ordin emoţional între evreii sefarzi şi andaluzii musulmani.

II

ÎN ACELAŞI SECOL, mai târziu, şi evreii sefarzi au trecut printr-o criză acută. Aceasta a pornit din oraşul Smirna, sau

Izmir. Smirna şi Livorno alcătuiau o parte dintr-un sistem binar care lega Italia de lumea otomană.[23] Nici unul din cele două oraşe nu fusese un loc important la începutul secolului al XVI-lea. Dar baronul de Courmenin a vizitat Smirna în 1621 şi a scris următoarele:

> În prezent, în Izmir are loc un trafic intens de lână, ceară de albine, bumbac şi mătase, pe care armenii le aduc acolo în loc să le ducă în Alep. E mai avantajos pentru ei să meargă acolo, deoarece nu plătesc la fel de multe dări. Sunt destui comercianţi, mai mult francezi decât veneţieni, englezi sau olandezi, care trăiesc în mare libertate.[24]

Ca şi în cazul fructelor uscate din Insulele Ionice, produsele locale au adus Smirna în atenţia comercianţilor străini; alţi comercianţi din acea vreme au observat sosirea unor cantităţi din ce în ce mai mari de mătase persană, adusă în Anatolia de armeni. Turcii aveau mai puţine probleme cu negustorii de mătase europeni decât cu comercianţii europeni care căutau grâne sau fructe, deoarece şi Constantinopolul avea nevoie de aceste produse.

După anul 1566, comerţul european cu insulele din Marea Egee a fost dezechilibrat din cauza pierderii ultimei posesiuni genoveze din regiune, Chios. Fără o bază genoveză puternică în afara uscatului, Smirna a început să se dezvolte, oferind bumbac produs local şi mărfuri noi, precum tutunul, în privinţa căruia Sublima Poartă avea îndoieli – nu pentru că nu i-ar fi plăcut în general aroma lui, ci deoarece cu cât regiunea producea mai mult tutun, cu atât puteau fi cultivate mai puţine plante comestibile, iar capitala otomană avea în permanenţă nevoie de provizii regulate de hrană.[25] Aproape imediat după căderea oraşului Chios, Carol IX al Franţei a asigurat drepturile de comerţ în Smirna pentru negustorii francezi (în 1569), iar Elisabeta I a asigurat un set de privilegii de comerţ în acea zonă în 1580, care a devenit terenul pentru Compania Engleză a Levantului; apoi, în 1612, au primit privilegii şi olandezii.[26] Comercianţii străini apreciau poziţia ferită a Smirnei, într-un golf, care împiedica atacurile fulgerătoare ale corsarilor, iar prezenţa lor a atras în oraş mulţi evrei, greci, arabi şi armeni.[27] În relatarea unui călător din 1675 se pomeneşte, oarecum neplauzibil, despre o populaţie evreiască de 15 000 de persoane, care în realitate trebuie redusă la doar câteva mii. Aceşti evrei veneau din toată Mediterana şi de dincolo de ea: erau evrei sefarzi, atât levantini, cât şi portughezi, romanioţi (evrei greci) şi aşkenazi din Europa răsăriteană. Statutul legal al evreilor portughezi varia, deoarece aceştia îşi căutau

protectori de pe urma cărora puteau profita în privinţa scutirilor de impozite: la un moment dat, la sfârşitul secolului al XVII-lea, evreii (alături de danezi şi veneţieni) au acceptat protecţia engleză, apoi s-au orientat spre ragusani şi, în sfârşit, sultanul i-a luat sub protecţia lui, fapt care îi priva de multe scutiri de taxe şi îi bucura pe rivalii lor – Compania Levantului afirma în 1695 că „cei mai mari rivali ai noştri din Smirna sunt evreii".[28]

Statutul special al Smirnei secolului al XVII-lea era vizibil mai ales în esplanada portului, pe Strada Francilor. Acolo se găseau casele elegante ale europenilor. Grădinile din spatele lor dădeau spre chei, astfel că mărfurile puteau fi transportate pe acolo; terasele urcau înspre depozitele europene.[29] Un vizitator francez semnala în 1700:

> Turcii pot fi arareori văzuţi pe Strada Francilor, care se întinde pe toată lungimea oraşului. Pe această stradă, ai impresia că te afli în creştinătate; aici nu se vorbeşte decât în italiană, franceză, engleză sau olandeză. Toată lumea îşi scoate pălăria în semn de salut.

Dar, dintre toate limbile care se auzeau pe Strada Francilor, cea mai des întâlnită era provensala negustorilor din Marsilia, „pentru că din Provenţa vin mai mulţi decât din oricare parte". Creştinii aveau dreptul să-şi administreze propriile taverne, dar o făceau mai degrabă fără pricepere, lăsându-le deschise toată ziua şi toată noaptea. Un alt fapt remarcabil era libertatea lor de cult: „cântă în faţa tuturor, în biserici, cântă psalmi, predică şi oficiază slujbe fără nici o grijă".[30] Luase naştere un oraş-port funcţional, în care, din nevoia de a face comerţ, musulmanii, evreii şi mai multe secte creştine convieţuiau: existau trei biserici folosite de europenii occidentali, două folosite de greci şi încă una folosită de armeni. Existau de asemenea şi câteva sinagogi, dar evenimentele care au aprins lumea evreiască în anii 1660 s-au petrecut în sinagoga portugheză; iar focul rezultat avea să-i afecteze atât pe evrei, cât şi pe creştini şi musulmani.

Diversele grupuri etnice şi religioase din Smirna conlucrau în afaceri. Comercianţii Companiei Engleze a Levantului angajau adesea agenţi evrei, iar printre aceştia se afla şi un samsar decrepit şi bolnav de gută pe nume Mordecai Zevi (scris şi Sevi, Tzvi sau Sebi), un evreu grec care-şi dedicase la început cariera umilei sarcini de a face comerţ cu ouă.[31] Avea trei fii; doi dintre ei au devenit la rându-le samsari, dar al treilea, Shabbetai, a început să aibă nişte viziuni neobişnuite şi s-a cufundat în câteva dintre cele mai absconse domenii ale învăţăturii evreieşti. Studiile

cabalistice au înflorit pentru o lungă perioadă, mai întâi în cercurile evreieşti din Spania şi, din 1492, printre sefarzii din Safed, în Palestina. Rabinii au impus ideea că studierea Kabbalei înainte de vârsta de patruzeci de ani ar fi fost periculoasă, pentru că abia la această vârstă oamenii căpătau cunoştinţele necesare şi deveneau maturi; dar această opinie nu l-a descurajat pe Shabbetai Zevi, care s-a instruit singur, deşi era foarte tânăr: „a învăţat totul singur, pentru că era unul dintre cei patru destinaţi să ajungă prin propriile puteri la cunoaşterea Creatorului", ceilalţi fiind patriarhul Avraam, Iezechia, regele regatului Iuda, şi Iov.[32] Descrierile stărilor schimbătoare ale lui Shabettai şi ale comportamentului său sunt, fără îndoială, dovezi ale personalităţii sale bipolare. Îndoiala de sine şi introspecţia erau compensate de trăiri extatice şi megalomanie. Când declama cuvintele profetului Isaia „Ridica-mă-voi în ceruri", îşi imagina că făcea asta cu adevărat şi-i ruga pe prietenii săi să-i confirme că avea puterea să leviteze. Dar ei negau că l-ar fi văzut făcând aşa ceva. Aşa că el îi admonesta: „N-aţi fost demni de o asemenea viziune glorioasă, pentru că nu v-aţi purificat, ca mine."[33]

Părea să fi venit timpul pentru mântuirea poporului lui Israel. În anii 1640, masacrele cumplite provocate de cazaci în estul Europei au generat o criză puternică în rândul evreilor, până în Mediterana, iar refugiaţii aduceau cu ei poveşti despre ce se întâmplase în adăposturile pe care le găsiseră în Imperiul Otoman. Evreii resimţeau criza aproape la fel de puternic ca în 1492, când expulzarea din Spania declanşase pentru prima dată fervoarea mesianică. Shabbetai, trecut acum de douăzeci de ani, a început să se considere o figură mesianică, deşi nu era foarte clar cine anume dorea să fie. A lăsat deoparte tradiţia de secole şi a început să pronunţe în sinagogă numele din patru litere al lui Dumnezeu (pe care evreii îl înlocuiesc cu termenul *Adonai*, „Domnul meu") şi chiar să contrazică porunci din Tora, de exemplu porunca de a nu mânca grăsimea din jurul rinichilor animalelor, care era rezervată pentru sacrificiile din templu. Ba chiar rostea această rugăciune atunci când mânca din hrana interzisă: „Binecuvântat să fii, Doamne, Dumnezeul nostru, regele universului, care îngădui ceea ce este interzis." Viaţa lui era foarte grea: soţia lui, Sara, era de-a dreptul o târfă şi câştigase ceva bani ca ghicitoare, dar stătea lângă ea numai pentru a imita viaţa profetului Osea, care se căsătorise cu o prostituată.[34] A petrecut câtva timp în Salonic, unde a început să strângă în jurul lui adepţi

impresionaţi de harul lui profetic şi de siguranţa lui de sine. A călătorit prin Mediterana de est, sperând în mod cert să câştige aprobarea rabinilor palestinieni, ale căror opinii ar fi fost respectate peste tot în lumea iudaică; cel mai cunoscut adept al său a fost un evreu guraliv din Gaza pe nume Nathan, care a devenit cel mai fervent apărător al său. Din păcate, Shabbetai a refuzat să facă minuni, chiar şi pentru adepţii săi din Hebron, unde rabinul-şef sefard, Haim Abulafia, a afirmat: „Nu cred că Mesia va veni în felul acesta."[35] La urma urmei, Shabbetai nu era atestat ca urmaş al regelui David.

La întoarcerea în Smirna, el şi adepţii săi „sabateeni" au asaltat sinagoga portugheză pe 12 decembrie 1665 şi au alungat vechea conducere. Odată ce el şi adepţii lui au făcut rost de o bază pentru activităţile lor, au instituit noi serbări, iar pe cele vechi le-au anulat (mai ales sărbătoarea de vară, prin care era comemorată căderea Templului, devenită cu siguranţă inutilă odată ce mântuirea pentru care se rugau evreii în această zi era acum la îndemână). A chemat la citirea Torei şi femeile, o practică până atunci necunoscută, şi a animat congregaţia declamând în iudeo-spaniolă poezie erotică intitulată *Meliselda*, în care frumoasa fiică a unui împărat întâlneşte un tânăr şi face dragoste cu el: „faţa ei, o sabie de lumină licărindă, buzele ei, precum coralii, strălucitoare şi roşii, carnea ei ca laptele, albă şi atât de dulce".[36] Fapt neobservat de nimeni până atunci, acest cântec era în mod evident o alegorie a legăturii dintre Mesia şi Tora, care reprezenta Prezenţa Divină. Mesia era un rege real, nu doar un lider religios, astfel că Shabbetai şi-a însuşit autoritatea imperială şi a început să-şi numească adepţii regi şi împăraţi ai unor ţinuturi precum Portugalia, Turcia şi Roma (ultimele două funcţii erau rezervate pentru fraţii săi); e de la sine înţeles că îndeplinea extrem de mândru şi încântat oficiul de „rege al iudeilor"; veştile despre realizările lui, dacă pot fi numite aşa, au ajuns până la Amsterdam, prin corespondenţa comercianţilor sefarzi şi creştini.[37] Departe de a stârni furia, aceste fapte confirmau credinţa adepţilor săi că era Mesia cel aşteptat.

Pentru creştini, semnificaţia acestor evenimente, pe care le consemnau perseverent, era oarecum diferită: „Numai Dumnezeu ştie dacă el poate să fie unealta schimbării acestei generaţii îndărătnice."[38] Interesul comercianţilor creştini pentru fervoarea tot mai mare din rândul evreilor din Mediterana de est (care în curând s-a răspândit şi în Italia) este mai uşor de înţeles pornind de la rădăcinile mişcării lui

Shabbetai. Imaginea pe care şi-o crease, de Mesia care avea puterea şi autoritatea de a anula părţi ale vechii Legi, seamănă cu portretul lui Isus din Nazareth din Evanghelii. Tânărul Shabbetai intrase în contact, prin activitatea tatălui său, cu englezii şi cu alţi comercianţi creştini din Smirna. Şi în rândul acestora se răspândiseră idei apocaliptice, deoarece Anglia anilor 1640 era un ţinut al efervescenţei religioase: entuziastele secte protestante se luptau între ele pentru întâietate, unele adoptând idei mesianice proprii (la care Oliver Cromwell nu era în nici un caz imun); aceste secte îşi citeau asiduu variantele lor ale Vechiului Testament şi erau foarte atente la pasajele despre care credeau că anunţă cea de-a Doua Venire a lui Hristos. Printre aceste grupuri se număra şi Partida Celei de-a Cincea Monarhii, precursorii Quakerilor, care aveau la bază numeroase credinţe apocaliptice.[39] O altă mişcare ce i-a influenţat pe comercianţii creştini şi, indirect, pe Shabbetai Zevi, a fost „Iluminarea Rozicruciană“, un sistem de cunoştinţe oculte, inclusiv alchimice, răspândit cu ajutorul tiparului la începutul secolului al XVII-lea.[40] Această mişcare îşi avea originile în Germania distrusă de Războiul de Treizeci de Ani, dar doctrina ei a atras oameni de ştiinţă din toată Europa de nord. Acele căi comerciale pe care era transportat bumbacul din Smirna în Anglia au adus în Levant ideile ezoterice.

Totuşi, activitatea lui Shabbetai Zevi era centrată pe zonele otomane ale Mediteranei, şi nu e surprinzător că numele lui a ajuns în atenţia sultanului. Era vorba despre un supus evreu care îl numise pe fratele său „rege al Turciei“; iar în sinagogile adepţilor săi rugăciunea tradiţională pentru suveran fusese modificată, astfel încât, în loc să ceară binecuvântarea lui Dumnezeu pentru sultan, adunarea se ruga pentru „Mesia al nostru, unsul Dumnezeului lui Iosif, leul ceresc şi cerbul ceresc, Mesia al dreptăţii, regele regilor, sultanul Shabbetai Zevi“.[41] Vizirul, Fazıl Ahmet Paşa, intrase sub influenţa unei ramuri puritane a islamului, care desconsidera alte religii; fusese ocupat cu războiul împotriva veneţienilor în Creta, dar acum îi atrăgea atenţia stăpânului său asupra acestui profet incomod.[42] Shabbetai avea propriile planuri, care l-au adus în preajma lui Fazıl Ahmet. Pe 30 decembrie 1665 Shabbetai şi adepţii lui au pornit cu o corabie din Smirna spre Constantinopol, unde avea să-şi stabilească împărăţia. O călătorie în afara sezonului propice era riscantă, chiar şi pe o distanţă scurtă în Marea Egee, dar cuvintele Psalmului 106 erau suficiente ca să potolească

furtuna pe care au traversat-o: „Şi i-a poruncit furtunii şi s-a liniştit şi au tăcut valurile mării.“ A călătorit pe mare timp de aproape patruzeci de zile. Evreii din Imperiul Otoman se adunaseră în număr mare să-l întâmpine; dar autorităţile turceşti l-au aşteptat şi ele. A fost dus la închisoare, dar până şi drumul său până în temniţă a fost tratat de adepţii săi ca o mare procesiune publică; odată ajuns în închisoare, reuşea totuşi să-şi păstreze aura în faţa lor. Sultanul, Mehmet IV, se afla la Adrianopol (Edirne), în drum spre Balcani, astfel că a durat ceva vreme până când profetul a putut fi adus în faţa lui. Acolo i s-a oferit să aleagă între a dovedi, printr-o minune, că el este Mesia şi a se converti la islam. Minunea care i se cerea era următoarea: trebuia ca, dezbrăcat, arcaşii turci să tragă în el şi săgeţile să treacă în mod miraculos prin corpul lui fără să-l rănească. Shabbetai a ezitat. Prefera „să se facă turc“, şi asta a şi făcut, fără multă tevatură.[43]

Apostazia lui Shabbetai Zevi a fost cu atât mai dramatică cu cât evreii din Adrianopol se adunaseră să asiste la sosirea lui la curtea sultanului având mari aşteptări. Or, el i-a dezamăgit. A acceptat funcţia onorifică de „paznic al porţilor palatului“ şi numele de Mehmet Effendi. Şocul pentru comunităţile evreieşti din Turcia, din Italia şi din alte părţi a fost imens. În lumea iudaică unii susţineau că toate acestea dovedeau doar că era vorba de un impostor, alţii erau descumpăniţi şi descurajaţi de cursul evenimentelor, iar cei din a treia categorie vedeau în acţiunile lui o altă etapă a revelaţiei sale: poate că Mesia trebuia să pară că se face turc înainte să se arate cu adevărat – aşa că unii dintre adepţii săi i-au urmat pilda şi au acceptat islamul, păstrându-şi totodată, în secret, practicile evreieşti şi formând comunitatea Dönme, care mai supravieţuieşte încă în unele zone din Turcia. Chiar dacă un cronicar iezuit a accentuat faptul că Shabbetai avea cu el provizii de biscuiţi cu care se întărea în lungile perioade de post, nu există nici o justificare pentru presupunerea că era un impostor de rând. Era un om smintit, megaloman şi necugetat, dar chiar şi adversarii săi recunoşteau că şi el, şi susţinătorul său, Nathan din Gaza, erau oameni învăţaţi.[44] Totuşi, „un pic de învăţătură e un lucru periculos“, adevăr nicăieri mai valabil decât în universul ezoteric al Kabbalei. Călătoriile lui şi răspândirea mişcării pe care a fondat-o scot la iveală aspecte importante cu privire la reţelele care legau porturile Mediteranei: de la baza comercială din Smirna ideile lui au pătruns în Salonic, Livorno şi apoi în Balcani şi în Italia. Ideile lui n-au luat naştere numai din pământul evreiesc, ci au fost irigate de

entuziasmul apocaliptic al comercianţilor protestanţi care veniseră în Smirna, cu ideile lor, din Anglia, Olanda şi Europa Centrală. Nordicii au contribuit la reînnoirea hărţii religioase şi comerciale a Mediteranei.

III

MEDITERANA SECOLULUI AL XVII-LEA, cu corsarii săi renegaţi, cu comunitatea moriscă exilată, cu sabateenii convertiţi, cu comercianţii „portughezi“, era, aşadar, un loc în care identităţile religioase erau adesea distorsionate sau reconfigurate. Comunităţile creştine suportau de asemenea presiuni imense, după cum o arată cazul insulei Creta. Aici, veneţienii au dus o îndelungată luptă pentru a-şi păstra controlul asupra ultimelor lor posesiuni de peste mări. Creta devenea o povară financiară tot mai apăsătoare pentru Veneţia, iar republica se întreba când, mai degrabă decât dacă, va trebui să trimită acolo o mare flotă care să apere insula împotriva turcilor, deoarece ocuparea Ciprului, în 1571, avea să fie urmată în mod inevitabil de un asalt turcesc asupra Cretei. Dar aceasta nu era pur şi simplu o luptă cu turcii. Cretanii înşişi – descendenţi atât ai grecilor, cât şi ai veneţienilor, care formaseră familii mixte pe insulă – au observat oportunitatea pe care le-o oferea comerţul cu vin şi untdelemn de la sfârşitul secolului al XVI-lea de a planta viţă-de-vie şi măslini pe teritoriul insulei; până la mijlocul secolului al XVII-lea, uleiul de măsline devenise principalul produs exportat de Creta, iar vinul cretan potolea setea consumatorilor din zona otomană a Mării Egee şi din Delta Nilului. Producţia de grâne a scăzut atât de mult, încât cretanii nu mai aveau suficiente resurse pentru propria lor hrană, o schimbare cu atât mai uimitoare cu cât Creta fusese multă vreme şi grânarul Veneţiei. Cretanii au început să importe grâne din teritoriile otomane, afacere care a funcţionat foarte bine atâta timp cât veneţienii au continuat să-l curteze pe sultan şi atâta timp cât acesta nu a considerat că imperiul nu mai avea suficiente rezerve. Astfel, legăturile dintre Creta şi lumea otomană deveneau tot mai strânse încă dinainte ca turcii să ia sub control Creta, la mijlocul secolului al XVII-lea.[45] Singurul motiv pentru care turcii tolerau controlul veneţian asupra Cretei era dorinţa de a menţine fluxul afacerilor între Veneţia şi teritoriile otomane; dar pe măsură ce Veneţia devenea tot mai puţin interesată de comerţul levantin, Sublima Poartă devenea la rându-i tot mai puţin interesată de relaţia sa specială cu Serenissima Republică. Turcii au observat şi ei că puterile europene se

atacau reciproc, în ceea ce a devenit Războiul de Treizeci de Ani, astfel că existau puţine şanse pentru un răspuns la unison al creştinilor împotriva unui asalt asupra Cretei. Mai mult, otomanii nu mai erau preocupaţi de războiul cu Persia, pentru care îşi mobilizaseră energiile între 1624 şi 1639.[46]

Casus belli pentru lungul Război Cretan a fost capturarea, la sfârşitul anului 1644, a unei corăbii turceşti care călătorea de la Constantinopol spre Rhodos şi apoi mai departe, spre Egipt, avându-l la bord pe eunucul-şef al haremului şi pe noul judecător de la Mecca. Piraţii erau maltezi; l-au ucis pe eunucul-şef şi l-au luat prizonier pe judecător. Apoi au pus mâna pe o pradă consistentă. Chiar dacă veneţienii nu au avut nici un rol în acest atac, tribunalul turcesc a susţinut că maltezii utilizau porturile veneţiene din Creta şi din Kefalonia. La sfârşitul lui iunie 1645, o mare flotă otomană a încercuit Creta.[47] Flotele militare creştine din Mediterana de vest au fost mobilizate în timp util şi au mai fost trimise câteva corăbii din Napoli, Malta şi Statele Papale. Evident, şi Veneţia şi-a pregătit flota, iar republica l-a numit comandant al ei pe dogele octogenar, dar toate aceste eforturi au fost inutile: în următoarele câteva luni, turcii au cucerit al doilea şi al treilea oraş ca mărime din insulă, Chania şi Rethymnon, şi o mare parte din interiorul ei.[48] Din fericire pentru Veneţia, capitala, Candia, avea un sistem de apărare de nădejde, format din canale, ziduri şi fortificaţii; aceasta era o arhitectură militară modernă, menită să reziste oricăror bombardamente din partea turcilor. Strategia generală a aliaţilor era să atragă flota otomană în lupte departe de Creta şi aproape de inima imperiului: Strâmtoarea Dardanele a devenit foarte repede un punct-cheie al conflictului, iar începând din 1654 au avut loc mai multe conflicte sângeroase în care veneţienii au încercat să oprească flota otomană să intre în Marea Egee ca să ofere sprijin campaniei cretane.[49] Totuşi, presiunea asupra oraşului Candia creştea, şi în 1669 situaţia devenise critică. Regele spaniol a promis ajutor, care nu a mai sosit, pentru că el era mult mai preocupat de posibile atacuri din partea Franţei decât de ameninţarea turcilor. Regele francez a trimis ajutor, dar flota lui nu se compara cu marina otomană, astfel că o victorie navală obţinută repede şi uşor de turci i-a pus pe fugă pe aliaţi, care au lăsat Candia fără apărare. Pe 6 septembrie 1669 veneţienii au predat oraşul şi au recunoscut suveranitatea otomană asupra Cretei; cum era de aşteptat, au profitat de această situaţie pentru a semna un tratat de pace cu otomanii.[50] Veneţienii înţelegeau foarte bine că tocmai se

încheiase o epocă măreaţă din istoria lor, pentru că fuseseră stăpânii Cretei încă de la începutul secolului al XIII-lea. Când au capitulat, trimişii veneţieni au declarat: „Am venit să predăm o fortăreaţă fără egal în lume. Este o perlă nepreţuită, cum nici un sultan nu mai are." În câteva ore, un sultan a intrat într-adevăr în posesia ei.

Sosirea otomanilor nu a provocat o revoluţie în Creta.[51] Candia a devenit centrul unei reţele comerciale regionale, în timp ce Chania, la vest, a devenit portul preferat pentru comerţul internaţional. În zonele unde veneţienii făcuseră odinioară comerţ, francezii i-au înlocuit bucuroşi, exploatând istoria legăturilor lor apropiate cu Sublima Poartă. În ciuda răspândirii islamului în Creta, producţia de vin a continuat. Atât negustorii francezi, cât şi cei cretani obţineau de pe insulă vin dulce de Malvasia, untdelemn, fructe uscate, brânză, miere şi ceară; ocazional, era exportat grâu, mai ales atunci când coastele Africii de Nord erau lovite de foamete. Călugării de la mănăstirea Arkadi produceau un vin „bogat, aromat, cu caracter, cu o culoare puternică", cu un parfum excelent, conform mărturiei unui călător francez din 1699. Între timp, cretanii şi-au dezvoltat gustul pe care nu-l pierduseră niciodată pentru cafea, care venea din Yemen prin Egiptul otoman, de acum înainte principala piaţă pentru produsele cretane. De asemenea, iese în evidenţă şi evoluţia negustorilor locali, care sub autoritatea veneţiană fuseseră forţaţi la o poziţie discretă, dar începuseră să se afirme încă dinainte de cucerirea otomană. Aceasta înseamnă că, atunci când turcii au preluat insula, existau acolo suficienţi oameni pricepuţi la afaceri, negustori pregătiţi să asigure cu ajutorul produselor de pe insulă bunăstarea teritoriilor otomane.[52]

Marinarii şi negustorii greci erau din ce în ce mai uşor de găsit, dar în Candia, oraşul cucerit, majoritatea negustorilor erau musulmani. Ar fi uşor de presupus că oraşul fusese repopulat, dar majoritatea acestor negustori musulmani candioţi erau de fapt cretani de-ai locului care-şi schimbaseră religia, nu ţinutul de baştină. În 1751, musulmanii deţineau aproape toate cele patruzeci şi opt de vase din care era compusă marina comercială a Candiei.[53] Acceptarea de bunăvoie a islamului în toate oraşele cretane este remarcabilă. Populaţia autohtonă a avut grijă ca trecutul să nu fie uitat: greaca, nu turca, era limba comună pe toată insula, folosită atât de musulmani, cât şi de grecii ortodocşi. Cretanilor le fusese întrerupt contactul obişnuit cu Biserica de orientare latină, care pe vremea stăpânirii veneţiene

controlase viaţa religioasă a insulei. Veneţienii le interziseseră episcopilor ortodocşi să mai pună piciorul pe insulă, deşi bisericile şi mănăstirile ortodoxe funcţionau în continuare sub protecţie guvernamentală – călugării cretani erau admiraţi în afara insulei şi unii dintre ei au devenit stareţi ai mănăstirii Sfânta Ecaterina din Sinai. Cuceritorii otomani s-au folosit de oportunitatea de a câştiga sprijin din partea ortodocşilor, numind un arhiepiscop al Cretei încă dinainte să pună stăpânire pe Candia.[54] După aceea, la fel de importantă ca islamizarea Cretei a fost reafirmarea primatului ortodoxiei în rândul celor care n-au adoptat noua credinţă. Creta, cu legăturile ei strânse cu Sinaiul, a devenit centrul unei revigorări a ortodoxiei greceşti în Mediterana de est.

IV

SENTIMENTUL CĂ EXISTA O SINGURĂ COMUNITATE a locuitorilor porturilor, coastelor şi insulelor din Mediterana este întărit de dovezile utilizării unei limbi comune, aşa-numita *lingua franca* sau „grai franc“.[55] Limbile care le permiteau oamenilor de pe diversele ţărmuri ale Mediteranei să comunice existau din timpuri străvechi, atunci când punica, greaca şi chiar latina vulgară erau răspândite pe porţiuni extinse din centura Mediteranei.[56] Probabil că mulţi comunicau într-un fel de argou în care semnele şi sunetele jucau un rol important. În rândul evreilor sefarzi, iudeo-spaniola era suficient de răspândită, din Levant până în Maroc, pentru a înlesni comunicarea dintre negustori, pelerini şi alţi călători, şi a ajuns să fie adoptată chiar şi de evreii romanioţi de limbă greacă. În vreme ce vorbitorii de limbi romanice nu aveau de obicei mari dificultăţi de comunicare (după cum poate depune mărturie oricine a fost prezent în Spania la o întâlnire la care au participat şi vorbitori de italiană), existau bariere serioase între limbile latine şi araba sau turca din ţinuturile musulmane. La începutul perioadei moderne turcii foloseau un bogat vocabular nautic derivat din latină şi din greacă, fapt care spune multe despre sursele din care s-au inspirat pentru construirea corăbiilor şi echipamentului lor.[57] Nevoia marinarilor şi negustorilor de a comunica era la fel de mare ca dorinţa proprietarilor de sclavi de a putea da ordine prizonierilor lor, iar *bagni*, cartierele de sclavi, erau de asemenea locuri unde turcii sau europenii, în funcţie de situaţie, strigau ordine în acest ciudat amestec de limbi al

cărui nucleu era totuşi, în general, o combinaţie de italiană şi spaniolă. *Lingua franca* tunisiană era mai apropiată de italiană, în timp ce *lingua franca* din Alger era mai apropiată de spaniolă; diferenţele dintre ele erau determinate de vecinătăţi şi de politică.[58] Despre un paşă din Alger din secolul al XVIII-lea s-a spus că „înţelegea şi vorbea *lingua franca*, dar considera nedemn de el să o folosească în relaţiile cu creştinii liberi". *Lingua franca* era folosită de obicei de corsarii renegaţi, care învăţau uneori cu greu turca şi araba. Unele cuvinte în *lingua franca* sufereau schimbări etimologice, astfel că în mediile turceşti cuvântul *forti*, derivat din italiană, însemna nu „puternic", ci „uşor", iar *todo mangiado* însemna nu numai „mâncat cu totul", ci, mai general, „dispărut".[59] Ar fi o greşeală să considerăm *lingua franca* o limbă cu reguli formale şi cu un vocabular bine stabilit; ba mai mult, tocmai fluiditatea şi versatilitatea ei au exprimat cel mai bine identitatea schimbătoare a oamenilor din Mediterana la începutul perioadei moderne.

7
Încurajarea străinilor
1650–1780

I

ÎN DECURSUL SECOLULUI AL XVII-LEA natura relaţiilor dintre statele europene suferea schimbări dramatice, cu repercusiuni considerabile asupra Mediteranei. La sfârşitul Războiului de Treizeci de Ani, în 1648, catolicii erau deja în conflict cu protestanţii, iar identitatea confesională era o problemă extrem de importantă pentru puterile concurente din Europa. După 1648, s-a dezvoltat tot mai mult un anume realism politic, sau cinism calculat. În câţiva ani, un protestant englez de seamă, Oliver Cromwell, a putut să coopereze cu regele spaniol, în timp ce suspiciunea englezilor în privinţa olandezilor a dus la conflictul din Marea Nordului. Implicarea engleză în Mediterana a evoluat: flotele regale au început să intervină, iar englezii (după unirea cu Scoţia din 1707, britanicii) căutau baze permanente în Mediterana de vest: întâi Tanger, apoi Gibraltar, Menorca şi, în 1800, Malta. De aceea, perioada dintre anul 1648 şi Războaiele Napoleoniene a fost marcată de frecvente răsturnări, pentru că englezii treceau de la alianţele cu spaniolii la cele cu francezii, iar problema importantă a succesiunii regale spaniole a divizat Europa şi a oferit perspectiva prădării unui imperiu spaniol în declin în Mediterana. În vreme ce dificultăţile Spaniei erau evidente, mai puţin vizibil era faptul că otomanii nu se mai aflau la apogeu: asediul otoman asupra Vienei, din 1683, a fost un eşec, dar galerele turceşti încă mai reprezentau o ameninţare serioasă în Mediterana, iar berberii erau aliaţi de încredere care le puteau oferi ajutor în cazul izbucnirii unui război naval.

Totuşi, veneţienii au reuşit să câştige controlul asupra Moreei sau (Peloponesului) pentru câţiva ani şi, lucru interesant, de data aceasta ei erau agresorii. Mai îndrăzneţi decât fuseseră până atunci, veneţienii au ţintit în mod ambiţios să dărâme puterea otomană în regiunile cele mai apropiate de rutele lor de navigaţie. În 1685 şi 1686 au cucerit şi au demolat mai multe fortăreţe turceşti pe ambele laturi ale Moreei, culminând cu cucerirea cetăţii Nafplio pe 30 august 1686. Acesta era numai preludiul încercării de a cuceri întreaga coastă dalmată, începând cu baza turcească de la Herceg Novi, pe care au capturat-o în septembrie 1687. Otomanii au capitulat în 1698, recunoscând controlul veneţian atât asupra Dalmaţiei, cât şi asupra Moreei. Rezultatul nu a fost o pace de lungă durată, deoarece Veneţia a pierdut aproape toată Moreea până în 1718, când flota sa a înfruntat o mare flotă otomană în largul Greciei de vest, la Capul Matapan. Ambele tabere au suferit pierderi serioase, dar turcii au înţeles că nu vor mai putea niciodată să-şi recâştige dominaţia şi s-au predat. Un nou tratat a asigurat jumătate de secol de pace cu otomanii, de care Veneţia avea nevoie, într-o vreme în care puterea şi influenţa sa păleau. Cea mai importantă problemă pentru Veneţia nu mai era protecţia comerţului levantin, în care rivalii din afara Mediteranei jucau acum un rol decisiv, ci mai degrabă protecţia dominioanelor din Dalmaţia ale republicii. Dar Serenissima Republică arătase că nu era o forţă istovită, în timp ce turcii trebuiau să lupte pentru fiecare bucăţică de pământ.[1]

II

LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XVII-LEA şi începutul secolului al XVIII-lea, unele evenimente din vestul

îndepărtat au avut de asemenea repercusiuni asupra Mediteranei, generând conflicte între englezi şi spanioli şi, mai târziu, între britanici şi francezi. În 1655, cucerirea de către englezi a Jamaicăi, ocupată de spanioli în urma călătoriilor lui Columb, a transformat prietenia spaniolă faţă de Lordul Protector al Commonwealthului într-o furie a spaniolilor cauzată de sprijinul acestuia pentru o acţiune care ameninţa siguranţa flotelor aducătoare de comori. Pe măsură ce se adunau norii de furtună, corăbiile engleze navigau spre Cádiz ca să spioneze marina regelui Filip IV. Existau două motive de îngrijorare: că regele spaniol va încerca să elibereze Jamaica cu o flotă masivă şi că accesul în Mediterana al corăbiilor comerciale engleze va fi blocat de agresiuni din partea spaniolilor. Dacă ar fi putut fi creată, o bază engleză la intrarea în Mediterana ar fi avut numeroase avantaje strategice. Spionul lui Cromwell, Montague, a raportat că prada cea mai râvnită era Gibraltarul, care însă era protejat de fortificaţii puternice. În acest caz, ar fi fost poate mai oportun să-şi îndrepte atenţia către coasta berberă. El era de părere că, cu ajutorul a „douăsprezece până la cincisprezece pânze de fregate agile“ şi al unui fort, strâmtoarea ar fi putut să fie menţinută deschisă comerţului englez. Printre oraşele care puteau fi cucerite se numărau Ceuta, oraş pe care acum îl controlau spaniolii, şi Tanger, un post de comandă portughez. Cromwell a rămas pasionat de ideea de a cuceri Gibraltarul, iar Samuel Pepys, care a devenit mai târziu secretar al marinei, a insistat să trimită în strâmtoare o corabie încărcată cu roabe şi lopeţi, cu scopul de a face un canal prin istmul ce lega stânca Gibraltarului de uscat; dar corabia a fost capturată.[2]

Chiar şi după ce monarhia din Anglia a fost restaurată, sub Carol II, ideea de a înfige steagul englez la intrarea în Mediterana nu a fost uitată. Ocazia perfectă a apărut aproape imediat, în 1661, prin reînnoirea vechii alianţe dintre Anglia şi Portugalia, din nou independentă faţă de Spania, care nu numai că o adusese pe Ecaterina de Braganza în Anglia în calitate de regină răbdătoare a lui Carol, ci a oferit Angliei ca parte din zestrea ei oraşele Bombay şi Tanger. Astfel, a fost câştigată o bază fără să se tragă nici un foc de armă, deşi guvernatorul portughez era nemulţumit de ordinul primit, prin care preda Tangerul, şi considera că făcând asta şi-ar dezonora înaintaşii, care deţinuseră oraşul încă din 1471.[3] Observatorii străini au fost şi ei consternaţi. Regele Ludovic XIV i-a scris ambasadorului francez la Londra, plângându-se că englezii încercau să câştige controlul asupra Strâmtorii

Gibraltar – ar putea încerca, se gândea el, să perceapă taxe de la vasele care treceau pe acolo, aşa cum făcuseră danezii la intrarea în Marea Baltică.[4]

Cât despre englezi, ei erau dezamăgiţi de aspectul decăzut al oraşului şi îngrijoraţi că nu vor putea asigura rezervele de apă necesare: „deocamdată, nici o sursă de apă în afară de Fortul Fântânii, la care maurii, dacă l-ar cunoaşte şi le-ar sta-n putere, nu ne-ar lăsa să ajungem“, cum a raportat Samuel Pepys.[5] Englezii îşi imaginaseră în mod greşit că Tangerul va fi o bijuterie nouă şi strălucitoare în coroana lui Carol II. Oraşul era practic pustiu şi trebuia repopulat. O idee, folosită cu câteva secole mai înainte, când portughezii puseseră stăpânire pe oraşul Ceuta, din apropiere, era să fie aduşi acolo deţinuţi de drept comun; o altă idee, şi mai ciudată, era ca o treime din populaţia Scoţiei să fie strămutată acolo. Se presupunea că stăpânirea oraşului avea să încurajeze comerţul atât cu Marocul atlantic, cât şi cu statele berbere din Mediterana.[6] Dacă s-ar fi obţinut acest lucru, era vitală dezvoltarea unor relaţii bune cu conducătorul zonei de dincolo de zidurile oraşului. Acesta era Abdallah Ghaylan, căruia englezii îi spuneau Gayland; avea sub autoritatea lui patru triburi arabe la câmpie şi optsprezece triburi berbere pe dealuri. Se spune că era durduliu, hâtru, desfrânat, „prudent şi necumpătat: o fire contradictorie“.[7] Oscila între prietenie, sau cel puţin între promisiuni de prietenie, şi ostilitate; de exemplu, a respins o cerere din partea englezilor de a strânge din împrejurimile Tangerului lemn care să fie folosit pe post de combustibil. Cu ajutorul atitudinii lui circumspecte, a obţinut o mulţime de concesii din partea guvernatorului englez, care nu voia să rişte siguranţa noii colonii înainte să fie măcar bine organizată. În cele din urmă, cererile lui au devenit exagerate (a cerut cincizeci de butoaie cu praf de puşcă şi dreptul de a folosi corăbiile engleze) şi în curând trupele marocane au început furturile de vite şi altercaţiile cu soldaţii englezi: în aceste lupte au fost omorâţi mai mult de 600 de soldaţi, inclusiv guvernatorul, lordul Teviot, pentru ca apoi situaţia să se inverseze, când Ghaylan s-a împrietenit din nou cu englezii.[8]

Tangerul sub stăpânire engleză a devenit un oraş-port plin de viaţă. Spaţiile goale găsite de primul lui guvernator au fost în curând populate cu oameni de cele mai diverse origini: pe lângă garnizoana formată din 1200 până la 2 000 de oameni, oraşul avea cam 600 de locuitori civili, printre care se amestecau uneori negustori olandezi, călugări

portughezi, sclavi musulmani şi evrei europeni şi nord-africani. Evreii dădeau de bănuit, din cauza legăturilor lor cu musulmanii, cu care făceau comerţ. Samuel Pepys a consemnat povestea „unui biet evreu şi a soţiei lui, care au venit din Spania ca să scape de Inchiziţie"; comandantul-şef al garnizoanei engleze nu i-a arătat nici un fel de compasiune, „suduind: «să fie blestemat, ar trebui să fie ars!», şi au fost duşi în faţa Inchiziţiei şi arşi".[9] Alţi vizitatori au fost mai bine primiţi. Pepys a descris sosirea unor negustori turci sau armeni tocmai din Smirna, care şi-au aşezat produsele pe nisip, „ca să fie cărate de ei la Fez, pentru vânzare".[10] Negustorii în căutarea unui adăpost sigur puteau să capete încredere văzând noile şi impresionantele fortificaţii care înconjurau oraşul; şi cheiul era la fel de impresionant, deşi Christopher Wren refuzase invitaţia să-l proiecteze.[11]

În Anglia, opiniile cu privire la utilitatea Tangerului erau împărţite, dar când lordul Belasyse a devenit succesorul lui Teviot la guvernare, în 1665, a pledat pentru virtuţile oraşului:

> Majestatea Sa ar putea să fie mai mândru de el decât de oricare dintre dominioanele sale, dacă ar fi aici să vadă dincolo de strâmtoare panorama asupra Spaniei, corăbiile care trec, munţii rodnici ai Africii, parfumurile îmbătătoare ale florilor, fructele şi legumele rare, aerul excelent, cărnurile şi vinurile pe care acest ţinut le oferă, după câte se pare, sau le va oferi.[12]

Era o viziune optimistă. Se contura un război cu olandezii; olandezii încercau să creeze o flotă mediteraneeană, iar englezii au ripostat consolidându-şi legăturile politice şi comerciale cu Tunis şi Tripoli. Apoi olandezii au distrus flotila care aducea ajutoarele de care era nevoie disperată în Tanger, iar câteva luni mai târziu, la începutul lui 1666, Ludovic XIV a hotărât să sprijine Olanda calvinistă împotriva Angliei. Şeful cabinetului său de miniştri, Colbert, care se străduia din greu să promoveze mărfurile şi ţesăturile, a trimis corăbii împotriva englezilor în Mediterana. Dar piraţii englezi „tangerinezi" s-au dovedit remarcabil de eficienţi în lupta împotriva francezilor şi olandezilor şi au adus corăbiile capturate, împreună cu toată încărcătura, în Tanger, unde au fost scoase la vânzare.[13] Colonia se dovedea destul de rezistentă. Din multe puncte de vedere, cea mai gravă problemă a ei se afla la Londra, nu în jurul Strâmtorii Gibraltar. Costurile afacerii Tanger au fost întotdeauna un motiv de îngrijorare pentru curte, care era angajată în conflicte pe mai multe fronturi. Atâta timp cât

Tangerul a contribuit la războiul cu olandezii, prezenţa engleză de acolo era întemeiată. De asemenea, era clar că Tanger era o bază eficientă pentru cooperarea cu conducătorii berberi, mai ales din Alger, sau pentru operaţiuni împotriva piraţilor berberi care nu respectau tratatele cu Anglia. Dar nu toată lumea era convinsă că Anglia avea nevoie de o bază la porţile Mediteranei, mai ales cât timp Ghaylan se dovedea un vecin atât de imprevizibil, forţând garnizoana din Tanger să-şi consume resursele de armament şi forţa de muncă pe care Anglia le-ar fi putut folosi altundeva.

Aceste considerente l-au determinat pe Carol II să-şi regândească politica în 1683. Ajunsese dependent din punct de vedere financiar de rivalul lui dintotdeauna, Ludovic XIV, care fusese multă vreme ostil coloniei engleze, şi pur şi simplu nu-şi mai permitea să poarte alte campanii împotriva marocanilor. Carol II a hotărât să sponsorizeze garnizoana Tangerului din propriile sale resurse, până la 70 000 de lire pe an şi 1 600 000 în total, dar ştia că nu va putea continua aşa la nesfârşit.[14] Era luată în considerare ideea de a reda oraşul portughezilor (care, la fel ca mulţi negustori englezi, insistau asupra faptului că era foarte valoros în lupta împotriva piraţilor) sau de a-l da noilor aliaţi ai lui Carol II, francezii (a căror flotă devenea periculos de mare – 276 de corăbii în 1683). Dar până la urmă ultimul guvernator, lordul Dartmouth, a fost trimis în 1683 cu instrucţiuni precise să demoleze oraşul şi să distrugă cheiul. Aşadar, în 1684, englezii au evacuat în sfârşit Tangerul, lăsând în urmă doar o grămadă de ruine.[15] Însă ceea ce a supravieţuit a fost aspiraţia de a deţine controlul asupra Strâmtorii Gibraltar. Carol II abandonase Tangerul cu un real regret, şi au trecut numai douăzeci de ani până când Anglia a cucerit oraşul mediteraneean deasupra căruia steagul britanic flutură chiar şi astăzi.

III

CUCERIREA GIBRALTARULUI nu a fost totuşi o încercare atent plănuită de a pune în practică ideea unei baze engleze la intrarea în Mediterana. A fost o achiziţie făcută „într-un moment de avânt necugetat“, pentru a cita din nou faimoasa formulare a lui Sir John Seeley. În anii 1690 era deja evident faptul că Spania avea să fie zdruncinată de o criză a succesiunii. Ultimul reprezentant al ramurii spaniole a Habsburgilor, Carol II (care a murit în 1700), nu avea nici un moştenitor şi era considerat idiot; căsătoriile consangvine

ale Habsburgilor le afectaseră serios sănătatea în ultimele două secole. În testamentul său, îl numea moştenitor pe Filip de Bourbon, duce de Anjou, nepotul lui Ludovic XIV; deloc surprinzător, vecinii Franţei au văzut în faptul că un prinţ francez moştenea vastul imperiu spaniol sursa unor consecinţe dezastruoase pentru Americi şi pentru Mediterana, transformând Franţa într-o putere mondială mai mare decât fusese Spania la apogeul său. Alternativa părea a fi păstrarea succesiunii habsburgice în Spania, prin urcarea pe tronul spaniol a unui membru al ramurii austriece. Cum regele Angliei era acum olandez, Wilhelm de Orania, interesele engleze şi olandeze coincideau, deşi englezii insistau, cum şi spaniolii ar fi putut s-o facă, că „nu erau călăuziţi de alte interese decât cele comerciale şi de navigaţie“; dacă un prinţ francez ar fi devenit regele Spaniei, „comerţul mediteraneean ar fi fost abandonat ori de câte ori regele francez ar fi considerat de cuviinţă, pentru că el ar fi fost stăpânul strâmtorii şi al tuturor ţinuturilor şi porturilor din acea mare asistate sau sprijinite de Franţa“.[16] Regele Wilhelm a mers şi mai departe, argumentând:

> În ce priveşte comerţul mediteraneean, va fi absolut necesar să deţinem porturile de pe coasta berberă; de exemplu Ceuta şi Oran, şi de asemenea unele porturi de pe coasta Spaniei, precum Mahón, din insula Menorca, despre care se spune că e un port foarte bun; poate că ar trebui să deţinem întreaga insulă, pentru a fi mai siguri de posesia portului.

Dar Ludovic XIV era neclintit în opinia că teritoriile spaniole precum Ceuta, Oran şi Menorca nu trebuiau ocupate de Anglia, care nu avea de ce să aspire la moştenirea spaniolă. Bineînţeles, Menorca nu făcea parte din Peninsula Iberică, dar „i-ar face stăpânii întregului comerţ din Mediterana şi ar scoate din joc cu siguranţă toate celelalte naţiuni“, în afară de Olanda. Posesia engleză sau olandeză asupra Mahónului ar fi subminat poziţia Toulonului ca bază de comandă a marinei franceze, o problemă cu atât mai gravă cu cât Colbert murise, iar flota militară franceză nu mai era condusă cu mână de fier.[17]

Englezii vedeau războiul pentru succesiunea spaniolă (1701–1714), dintre Filip de Anjou, din familia bourbonilor, şi Carol III, din ramura austriacă a Habsburgilor, ca pe o oportunitate să profite de pe urma crizei din Spania: existau insule caraibiene care puteau fi cucerite şi corăbii cu comori care puteau fi capturate. Englezii nu se hotărau dacă să atace Cádizul sau Gibraltarul, dar cauzele erau în acelaşi timp interferenţa cu căile spaniole de comunicaţie din Atlantic şi

mult lăudata protecţie a comerţului englez din Mediterana. Cádiz era un oraş mai mare şi mai bogat; Gibraltarul era mic, dar poziţia lui strategică era mai ademenitoare.[18] În iulie 1704, un Consiliu de Război întrunit la bordul navei-amiral a amiralului Angliei, Rooke, a hotărât că Gibraltarul ar trebui atacat cu o armată condusă de prinţul George de Darmstadt-Hesse. Scopul era „subordonarea lui faţă de regele Spaniei“, nu cucerirea Gibraltarului pentru Anglia.[19] Desigur, nu era vizat decât un singur rege al Spaniei, aspirantul austriac. Locuitorii din Gibraltar erau invitaţi, printr-o scrisoare regală pompoasă, să-l accepte pe Carol III ca rege, dar ei au insistat politicos şi în acelaşi timp cu hotărâre că „sunt supuşii credincioşi şi loiali ai regelui Filip V“, aspirantul francez, şi apoi i-au urat viaţă lungă lui George de Hesse. Gibraltarul era apărat temeinic de ziduri rezistente şi de arme de bună calitate, însă ceea ce le lipsea apărătorilor, nu şi atacatorilor, era numărul recruţilor. După ce atacatorii au sechestrat femeile şi copiii în refugiul lor, altarul Fecioarei, din capătul sudic al stâncii, Consiliul oraşului şi guvernatorul militar au hotărât că „ar fi pe placul Majestăţii Sale mai degrabă să negocieze şi să se predea decât să reziste în van, provocând pierderi grave oraşului şi vasalilor săi“.[20] „Majestatea Sa“ se referea, din nou, la Filip, nu la Carol. Astfel că Gibraltarul s-a predat, în schimbul unor garanţii: cuceritorii nu aveau să impună protestantismul – la urma urmei, capturaseră oraşul în numele unui rege catolic. Populaţia locală s-a mutat în oraşul San Roque, aflat în apropiere, mai în interiorul continentului, localitate care încă se consideră patria locuitorilor din Gibraltar.[21]

Discuţiile despre cine trebuia să guverneze stânca Gibraltarului au exprimat clar şi apăsat faptul că această cucerire fusese înfăptuită de trupele engleze în numele dreptului rege al Spaniei: „Anglia nu ar dori să pretindă că a făcut o cucerire“ pentru sine.[22] Hesse spera să folosească Gibraltarul ca poartă spre Spania: a fost aprobat planul de a fi atacată Catalonia, pornind pe mare din Gibraltar, iar regele Carol III a sosit în Gibraltar pentru a-l pune în aplicare. Ironia sorţii a făcut ca, la scurt timp după ce regele a luat în stăpânire prima bucăţică din Spania, Gibraltarul a fost pierdut definitiv în favoarea reginei britanice. Acum începea să se pună accentul pe ideea că Gibraltarul „nu avea să apere o flotă împotriva uneia mai mari, ci avea să fie o garanţie şi un ajutor pentru corăbiile pe cont propriu sau pentru câţiva războinici, şi astfel un mare avantaj pentru comerţul

nostru“.[23] Englezii au început să înţeleagă că stăpânirea Gibraltarului oferea perspective mai vaste de control asupra Mediteranei de vest. Ambasadorul englez la Lisabona, Methuen, a avertizat că, dacă aspirantul Carol III eşua în încercarea de a ajunge pe tronul Spaniei, „Anglia nu trebuia în nici un caz să renunţe la Gibraltar, care va fi întotdeauna o garanţie a comerţului şi privilegiilor noastre în Spania“. Propagandiştii din Anglia lăudau avantajele Gibraltarului, „situat în centrul zonei noastre de comerţ, în gura strâmtorii, întins de la un ţărm la altul şi dominând prin vasele noastre de război toate căile de comunicaţie între estul Franţei şi Cádiz“.[24] Totul numai o hiperbolă: de fapt, Gibraltarul era un oraş mic, abandonat, al cărui arsenal naval era încă sărăcăcios.

În 1711 balanţa puterii s-a schimbat semnificativ odată cu moartea sfântului împărat roman Iosif I, fratele lui Carol III. Carol s-ar fi putut aştepta să fie ales pe tronul imperial şi să folosească şi mai multe resurse din teritoriile habsburgice din răsărit în războiul spaniol. Dar nimeni nu dorea revenirea la imperiul dual al lui Carol Quintul. N-a fost prea greu ca guvernatorul englez să fie ademenit într-o înţelegere prin care Filip era acceptat ca rege spaniol atâta timp cât acest mic defileu neînsemnat din sudul extrem al Spaniei (aşa cum se vedea de la Paris) rămânea în mâinile englezilor. Argumentele erau nesfârşite şi foarte complicate. La un moment dat francezii au obiectat în numele lui Filip V împotriva ideii ca „fie şi cel mai neînsemnat colţişor al Spaniei“ să fie cedat altcuiva; apoi au început dezbaterile cu privire la ce însemna cu adevărat cedarea Gibraltarului – părerea cea mai optimistă era că aceasta nu implica decât cedarea castelului, oraşului şi portului, nu şi a pământurilor din împrejurimi, nici chiar a stâncii.[25] Dar se punea întrebarea ce anume era Gibraltarul.

Tratatul de la Utrecht, din 11 aprilie 1713, a stabilit, teoretic, toate aceste aspecte. În articolul 10, Filip V, acum recunoscut de britanici ca rege al Spaniei, ceda

> întreaga proprietate asupra oraşului şi castelului Gibraltar, împreună cu portul, fortificaţiile şi forturile ce ţin de acestea; şi renunţă la numita proprietate, pentru a fi deţinută şi exploatată în mod exclusiv, cu drepturi depline, pentru totdeauna, fără excepţie sau piedică.

Catolicii îşi puteau practica religia în mod liber în Gibraltar; dar Ana, regina Angliei, a convenit, în urma petiţiei regelui Filip, ca evreii şi maurii să nu aibă voie să locuiască în Gibraltar, deşi corăbiile din Maroc puteau

acosta acolo.[26] Interdicţia a fost doar o promisiune uşor de nesocotit pentru noul conducător al oraşului, astfel că în scurtul interval dintre cucerirea Gibraltarului din 1704 şi tratatul din 1713 samsarii evrei sosiseră deja din Maroc. Erau din ce în ce mai apreciaţi pentru faptul că aprovizionau marina cu mâncare şi cu echipament. Totuşi, a fost nevoie de câteva decenii pentru ca Gibraltarul să fie exploatat la potenţial maxim şi apreciat: existau numeroase plângeri cu privire la faptul că nu erau suficiente prăvălii şi nici posibilităţi pentru repararea corăbiilor. Evreilor li s-au alăturat tot mai mulţi genovezi în secolul al XVIII-lea. S-a format o societate pestriţă, constând în principal din samsari, vânzători ambulanţi şi negustori care aprovizionau corăbiile; dar Gibraltarul era dominat de populaţia sa mereu în schimbare, de aproape 5 000 de suflete, şi mare parte din populaţia civilă trăia în condiţii care nu pot fi numite decât mizere.[27]

IV

TRATATUL DE LA UTRECHT conferea Marii Britanii încă o bucăţică de pământ spaniol: Menorca. În anii 1670, corăbiile britanice angajate în altercaţii cu corsarii berberi o folosiseră ca staţie de aprovizionare cu alimente, cu acordul spaniolilor, dar facilităţile nu erau deloc numeroase – prea puţine hanuri şi prea mulţi şobolani, deşi „pâinea, vinul, găinile, ouăle, toate erau ieftine, cu opt reali cumpărai o oaie".[28] În 1708 britanicii au ocupat insula, dar aliatul lor Carol III nu voia să cedeze suveranitatea asupra ei; atunci când britanicii au hotărât, în schimb, să se înţeleagă cu Filip V, aspirantul la tron din partea bourbonilor a fost de acord să cedeze insula în ciuda dezavantajelor pentru Franţa, o concesie pe care a regretat-o imediat.[29] Ducele de Marlborough a recunoscut importanţa insulei Menorca, pentru care Gibraltarul putea servi drept escală – începea să se contureze o strategie complexă pentru crearea de baze britanice permanente în Mediterana.[30] Dar lipsa de resurse a insulei era o problemă stringentă. Dacă pe ţărmul ei ar fi staţionat o armată, Menorca nu ar fi avut resurse pentru a hrăni pe toată lumea, deoarece abia producea grânele necesare pentru hrana populaţiei locale, iar animalele de acolo aveau carnea tare. Unele zone ale insulei erau golaşe, astfel că erau greu de găsit provizii de lemne. Se găseau cu greu chiar şi cantonamente pentru soldaţi.[31] Serviciul militar în călduroasa şi uscata Menorca era considerat un chin. Şi

totuşi, Mahón era cel mai bun port natural din Mediterana: are aproape 5 kilometri lungime şi în unele locuri aproape un kilometru lăţime; intrarea are o deschidere de aproximativ 200 de metri, împiedicând astfel corăbiile străine să pătrundă în port şi să provoace ravagii. Mai mult, intrarea era apărată de un fort rezistent, fortul Sfântul Filip. La fel de important ca portul era faptul de a deţine un punct strategic, o bază aproape de sudul Franţei: flota franceză din Toulon se afla la 350 de kilometri nord-est. Comandantul forţelor britanice în Spania, Stanhope, a scris că „Anglia nu ar trebui niciodată să renunţe la insulă, care va face legea în Mediterana atât în vreme de pace, cât şi în vreme de război" şi a subliniat importanţa sa în a-i ţine la distanţă pe francezi: aşa cum britanicii păstrau oraşul Dunkerque ca să-i poată stăpâni pe francezi în Canalul Mânecii, trebuiau să păstreze şi Menorca pentru a-i stăpâni pe francezi în Mediterana.[32]

Britanicii au început să se întrebe dacă nu cumva Menorca avea potenţial neutilizat. Cu un port atât de bun, insula putea deveni un depozit pentru marfa din Mediterana. Locuitorii insulei puteau deveni „oameni bogaţi şi prosperi" dacă comerţul era încurajat.[33] Richard Kane, unul dintre cei mai capabili guvernatori ai insulei, a iniţiat lucrări majore care au contribuit la prosperitatea ei. Mlaştinile au fost asanate şi transformate în livezi (un soi de prun numit *quen*, de la „Kane", este cultivat şi astăzi pe insulă) şi au fost importate vite din Africa de Nord, în speranţa de a îmbunătăţi talia şi calitatea animalelor de pe insulă. Kane împărtăşea spiritul inovatorilor englezi din secolul al XVIII-lea, care întreprindeau o revoluţie agricolă în ţara lui natală. În 1719 a fost terminat un drum care lega Mahón de Ciutadella – lucrările au durat trei ani şi drumul este şi astăzi cunoscut drept *Camí d'En Kane*, „drumul domnului Kane".[34] Mahón a fost desemnat noua capitală, în locul rivalului său Ciutadella (fostul Jamona), de pe coasta apuseană. Acest lucru a adâncit prăpastia dintre localnicii din Menorca, mai ales nobilimea insulei, şi autorităţile britanice, care-i considerau adesea pe insulari nerecunoscători şi necooperanţi: guvernatorul Murray le-a scris în 1777 magistraţilor insulei, numiţi *jurats*, în 1777, întrebându-i dacă erau dornici să vadă întoarcerea Inchiziţiei sau a piraţilor berberi, de care acum erau apăraţi, asta după ce britanicii îi scăpaseră şi de sărăcia lor dintotdeauna.[35] Mahón a devenit punctul de interes al eforturilor de dezvoltare ale britanicilor: au fost construite noi docuri şi au fost proiectate străzile înguste care caracterizează şi astăzi oraşul.

Amprenta arhitecturii engleze este încă vizibilă în ferestrele glisante ale caselor, amintind mai degrabă de oraşele de coastă din sudul Angliei decât de cele din Spania.

Toate aceste proiecte utile nu au reuşit să propulseze Menorca în fruntea porturilor comerciale din Mediterana; oraşul a rămas înainte de toate o bază navală. Rivalitatea anglo-franceză (şi anglo-olandeză) a continuat atât în comerţ, cât şi în război, şi, deşi comerţul britanic în Mediterana a rezistat bine concurenţei, francezii au fost liderii pieţei aproape pe tot parcursul secolului al XVIII-lea. Producătorii francezi de stofe ştiau mai bine să răspundă cererii pieţelor levantine, oferind haine mai subţiri şi în culori mai vesele, mai potrivite pentru gustul şi climatul turceşti. Comerţul englez în Turcia s-a restrâns foarte mult, după succesul din secolul precedent: între 1700 şi 1774 exporturile au scăzut de la 233000 la 79 000 de lire. Francezii şi-au luat partea leului din comerţul cu Smirna de-a lungul secolului al XVIII-lea, prin Marsilia, transformând Smirna în principalul centru al comerţului otoman cu Apusul, deşi erau la fel de ocupaţi şi în Siria, Cipru, Alexandria, Salonic, regenţele berbere şi Constantinopol (cu întreruperi precum grava epidemie de ciumă bubonică de la Marsilia din 1720). În ansamblu, comerţul britanic cu Mediterana a înflorit în această perioadă, dar nu la fel de repede precum cel cu America, Africa şi Asia. Mai mult, comerţul a fost împiedicat de conflictele din interiorul Mediteranei, fie cu Franţa, fie cu Spania. Admirabilele planuri de a transforma Menorca în grânarul Mediteranei de vest, de a dezvolta o industrie locală a bumbacului sau de a crea saline nu au avut efectul scontat.[36]

Dorinţa de încurajare a comerţului a avut alte efecte importante asupra populaţiei de pe insulă. Încă de la începutul ocupaţiei britanice, atât protestanţii, cât şi evreii şi grecii şi-au găsit locul acolo. Britanicii au promis să apere drepturile Bisericii Catolice, în ciuda unei oarecare suspiciuni că de fapt catolicii erau obligaţi să nu fie loiali Coroanei britanice (un argument contrazis de prezenţa în serviciul britanic a unui număr mare de soldaţi irlandezi catolici). Cu toate acestea, autorităţile catolice nu au primit bine insistenţa britanicilor asupra faptului că instituţii străvechi precum Inchiziţia nu aveau ce căuta într-un teritoriu aflat sub dominaţie britanică. În 1715 şi apoi în 1721 guvernatorul Kane a emis decrete prin care îi excludea de pe insulă pe preoţii catolici străini şi limita domeniile Bisericii. În cele din urmă, Kane a hotărât că venise timpul

să construiască biserici anglicane în Menorca, biserici care (aşa cum s-a observat) ar fi fost primele construite în Mediterana. Britanicii nu promiseseră, aşa cum au făcut în Gibraltar, să-i excludă pe evrei şi pe mauri din Menorca, iar până în 1781 luase naştere o comunitate formată din circa 500 de evrei, care avea propria sinagogă. Diversitatea etnică şi culturală din insula Menorca a fost accentuată de venirea câtorva sute de greci, deşi sosiseră din apropiere: în Corsica exista o comunitate de refugiaţi greci. Grecii primiseră dreptul de a-şi construi o biserică, dar ostilii catolici au refuzat la început să le vândă o bucată de pământ în acest scop, cu toate că liderii lor religioşi erau greco-catolici, care recunoşteau autoritatea papală, dar foloseau liturghia greacă. După câteva secole de Inchiziţie, localnicii din Menorca nu mai aveau răbdare cu diversele practici religioase, iar în încercarea de a proteja libertatea cultului britanicii au produs în mod inevitabil noi tensiuni.[37]

Elita din Menorca, organizată în mai multe comunităţi, numite *universitats*, îi privea în continuare pe britanici ca pe o armată de ocupaţie care le ameninţa moralitatea. Nobilii s-au asigurat că fiicele lor evită contactul cu ofiţerii britanici, căci unii dintre ei aveau supărătorul obicei de a merge la mănăstiri să stea de vorbă cu călugăriţele drăguţe. În 1749 trei călu-găriţe în căutare de iubire au plecat pe furiş de la o mănăstire din Ciutadella şi s-au ascuns în casa unui ofiţer britanic. S-au convertit la anglicanism şi s-au măritat cu ofiţeri britanici, spre indignarea magistraţilor locali, deşi guvernatorul nu a făcut decât să dea un ordin prin care le interzicea oamenilor săi să aibă relaţii cu călugăriţele de pe insulă.[38] Altfel, asocierile dintre colonialişti şi locuitorii insulei erau limitate. Totuşi, ocupaţia britanică a durat suficient pentru a lăsa o amprentă (inclusiv pe hârtie, căci unul dintre lucrurile importate de la Londra a fost o tiparniţă). Catalana menorcană s-a îmbogăţit cu termeni din domeniul maritim: *móguini* pentru „mahogany (mahon)“, *escrú* pentru „screw (elice)“, *rul* pentru „ruler (cârmaci)“. Chiar şi bucătăria de pe insulă a căpătat savoare englezească: *grevi*, sosul lăsat de friptură, şi o tărie cu aromă de ienupăr pe bază de gin londonez. Strigătul războinic al copiilor din Menorca, *faitim!*, derivă din englezescul „fight him! (luptă-te cu el!)“.[39]

Englezii nu s-au bazat doar pe reputaţia sistemelor de apărare ale insulei. Sfântul Filip era una dintre cele mai rezistente fortăreţe din Imperiul Britanic, având o reţea de tunele de mare adâncime în care oamenii puteau să se

ascundă, laolaltă cu proviziile, dar mai rămânea o problemă importantă, care nu putea fi rezolvată decât de guvernul de la Londra: deficitul de trupe.[40] Această problemă, împreună cu lipsa sprijinului naval adecvat, s-a dovedit fatală pentru conducerea engleză, şi până la urmă chiar pentru protagonist, în 1756, când amiralul Byng şi-a dat seama că nu poate salva Menorca de invazia franceză. Procesul care a urmat şi execuţia amiralului Byng au umbrit evenimentele care au făcut ca Menorca să intre sub dominaţie franceză. Războiul de Şapte Ani nu a început în Mediterana, ci pe fluviul Ohio, unde francezii încercau să construiască o linie de fortăreţe care să lege Louisiana, în sud, de Marile Lacuri, în nord; efectul ar fi fost acela de a circumscrie cele treisprezece colonii britanice ţărmului estic al Americii de Nord. Francezii urmăreau de asemenea să-i îngrădească pe britanici în Mediterana, îndreptându-şi atenţia către apele Toulonului, sediul marinei sale mediteraneene. La Londra s-a raportat că francezii instalau acolo şaisprezece sau şaptesprezece nave militare. Consulul britanic din Cartagena părea să ştie ce se întâmpla:

> Am primit informaţii conform cărora 100 de batalioane mărşăluiesc spre Roussillon cu mare grabă, iar aceste trupe au misiunea să atace Menorca, urmând să fie transportate acolo cu corăbii comerciale aflate acum la Marsilia şi să fie însoţite de toate vasele de război la Toulon.[41]

Iniţial, Mediterana a fost un teatru de operaţiuni secundar în Războiul de Şapte Ani, dar în curând a devenit evident faptul că britanicii sperau să folosească Menorca drept bază din care să intervină în comerţul francez din Levant.

În parte din lipsă de fonduri, guvernul englez a răspuns anemic ameninţării franceze. Amiralul Byng a fost un comandant foarte competent, dar şi-a dat seama că misiunea lui este aproape imposibilă atunci când i-a fost încredinţată o escadră formată din numai zece corăbii şi trupele aveau cu 722 de oameni mai puţin decât necesar. Apoi alte vase de război care au fost trimise cu misiuni în Atlantic au avut întârzieri. Byng avea misiunea să verifice dacă Menorca fusese ocupată de francezi şi să elibereze insula, sau, dacă nu fusese atacată, să baricadeze portul Toulon.[42] Abia ieşise din Portsmouth, în drum spre Mediterana, în aprilie 1756, când flota franceză a descins în Menorca, sub comanda navală a marchizului de Galissonnière şi sub comanda militară a ducelui de Richelieu. Richelieu era strănepotul strălucitului şi neîndurătorului cardinal care-l slujise pe Ludovic XIII; Galissonnière era un marinar priceput care-şi

construise încet cariera (probabil pentru că era scund şi cocoşat). Galisonnière s-a asigurat că flota franceză era suficient de mare pentru acea misiune: avea 163 de corăbii de transport pentru un efectiv de 15 000 de oameni. Printre corăbiile de atac se număra *Foudroyant*, cu optzeci şi patru de tunuri, cu care nu se putea compara nimic din escadra britanică (ajunsă acum la paisprezece corăbii), nici măcar nava-amiral, *Ramillies*.[43] Francezilor nu le-a fost deloc greu să ajungă în Ciutadella şi să-i câştige de partea lor pe menorcani, care erau cât se poate de nerăbdători să scape de britanicii protestanţi. Atacatorii puteau să înainteze spre est, spre Mahón, pe drumul de calitate construit de guvernatorul Kane, deşi britanicii au trimis evrei şi greci care i-au distrus preţioasa suprafaţă, îngreunând înaintarea francezilor, cu tunurile lor grele. Totuşi, în câteva zile trupele britanice nu mai deţineau decât fortul Sfântul Filip.[44]

Aşadar, când Byng se afla în largul Insulelor Baleare, la mijlocul lui mai 1756, sarcina cu care s-a confruntat a fost eliberarea fortului Sfântul Filip. La un consiliu de război cu ofiţerii săi experimentaţi, a subliniat cele mai importante întrebări care aveau să determine strategia escadrei sale: existau şanse să elibereze Menorca atacând flota franceză? Bineînţeles că nu. Chiar dacă nu ar fi existat nici o flotă franceză în acele ape, Menorca putea fi scoasă de sub controlul francez? Iarăşi, părerea lor era că nu. Dar, dacă erau învinşi, Gibraltarul era ameninţat? Da, ar fi fost. Aşa că au hotărât: „Suntem în mod unanim de acord cu ideea că flota ar trebui să plece imediat spre Gibraltar.“[45] Guvernatorul a rămas să apere fortul Sfântul Filip, ceea ce a şi făcut, cu mult curaj, atâta timp cât a fost posibil. Cât despre Byng, a devenit ţapul ispăşitor pentru politica indecisă şi zgârcită a guvernului britanic, care a trebuit să explice opiniei publice mâniate de ce o posesiune mediteraneeană a britanicilor căzuse în mâinile vechiului lor adversar. După un proces la curtea marţială, în care s-a apărat cu dibăcie împotriva acuzaţiilor că părăsise câmpul de luptă, a fost totuşi găsit vinovat şi executat pe 14 martie 1757. În mod cert, nu a fost vina lui pentru pierderea insulei Menorca.[46] Printre cei care au încercat să intervină în favoarea lui au fost ducele de Richelieu, un adversar galant, şi corespondentul ducelui, Voltaire, care descrie în cea mai faimoasă operă a lui sosirea lui Candide la Portsmouth, unde asistă la execuţia unui amiral britanic: „în această ţară este considerat un lucru bun să ucizi din când în când un amiral, pentru a-i încuraja pe ceilalţi“.

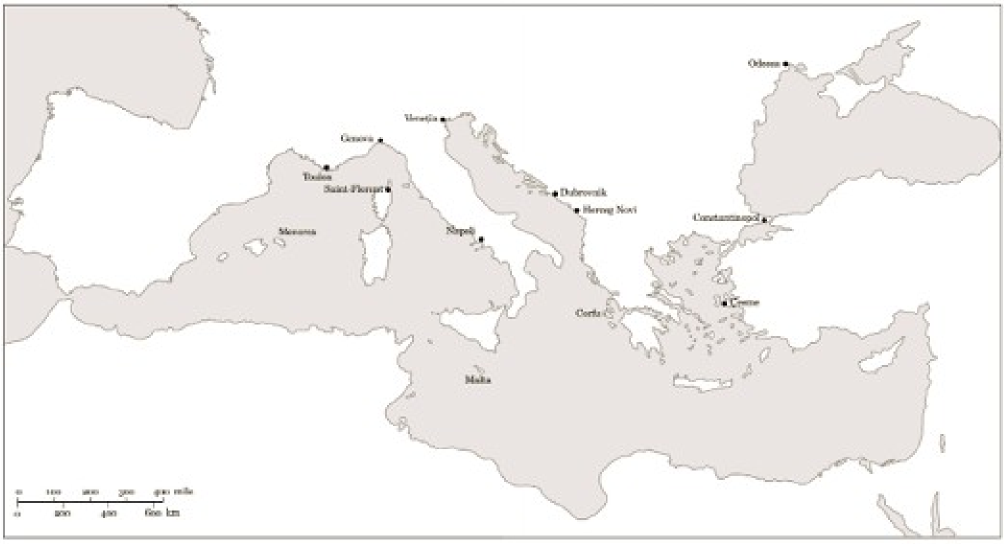
Francezii au stăpânit Menorca numai câţiva ani; pacea cu Anglia a readus insula sub conducere britanică între 1763 şi 1782 şi, după un interludiu spaniol, între 1798 şi 1802, când lupta împotriva lui Napoleon a dat insulei un nou rol strategic. Totuşi, britanicii nu s-au simţit niciodată bine în Menorca, deşi erau conştienţi de avantajul strategic de a deţine o bază în vestul Mediteranei. Pe de o parte, această situaţie se datora faptului că găsiseră insula secătuită şi pustie, ciudat de izolată, în ciuda apropierii de Franţa, Spania şi Africa (cum se plânsese episcopul Severus cu multe secole în urmă). Pe de altă parte, se întrebau dacă o puteau folosi ca pe o momeală, cedând-o unui eventual adversar în speranţa de a lega o prietenie fermă cu o altă putere mediteraneeană.[47] Astfel de discuţii au avut loc în 1780, cu Rusia. Pentru a înţelege cum a devenit Rusia o putere în Mediterana, trebuie să ne întoarcem cu câţiva ani în urmă.

8
Perspectiva rusească
1760–1805

I

SLĂBICIUNEA TOT MAI ACCENTUATĂ a Imperiului Otoman a adus Mediterana în atenţia ţarilor Rusiei. De la sfârşitul secolului al XVII-lea puterea rusească s-a extins către sud, spre Marea Azov şi Caucaz. Petru cel Mare cucerea provincii în imperiul persan, iar otomanii, care stăpâneau Crimeea, se simţeau ameninţaţi.[1] Pentru moment, ruşii erau ocupaţi cu conflictul cu suedezii pentru dominaţia Balticii, dar Petru încerca să obţină acces direct şi la Marea Neagră. Aceste manevre purtau atât amprenta vechii Rusii, pe care Petru încercase s-o reformeze, cât şi amprenta noii Rusii tehnocrate pe care încerca s-o creeze. Ideea că ţarul era moştenitorul religios şi chiar politic al împăratului Bizanţului – că Moscova era „a Treia Romă“ – nu fusese uitată atunci când Petru şi-a stabilit noua capitală pe ţărmul Mării Baltice, la Sankt Petersburg. De asemenea, ruşii puteau acum să se laude cu sute de vase capabile să înfrunte pretenţiile turcilor în privinţa Mării Negre, deşi nu erau nici pe departe în stare să ducă până la capăt un război naval, iar corăbiile erau prost construite, în ciuda călătoriei pe care Petru cel Mare a făcut-o pentru a inspecta şantierele navale din Europa apuseană, sub pseudonimul Piotr Mihailovici. Pe scurt, era o flotă „care stătea foarte slab la capitolele disciplină, antrenament, morală, fără dibăcie în manevre şi rău administrată şi echipată“; un contemporan a remarcat că „nimic nu fusese condus mai prost decât marina rusească“, deoarece depozitele regale rămăseseră fără parâme, catran şi piroane. Ruşii au început să angajeze amirali scoţieni, în încercarea de a crea o structură de comandă modernă, iar pentru aprovizionarea depozitelor s-au orientat spre Marea Britanie; această relaţie a fost consolidată cu ajutorul intensei relaţii comerciale dintre Marea Britanie şi Rusia, care a înflorit tot mai mult pe parcursul secolului al XVIII-lea, în timp ce comerţul englez din Levant s-a diminuat: în ultima treime a secolului al XVIII-lea, în Levant plecau cel mult douăzeci şi şapte de corăbii britanice pe an, în vreme ce spre Rusia plecau şapte sute.[2] În economia Mării Nordului,

Baltica şi Atlanticul au devenit tot mai importante, în timp ce Mediterana devenea un fel de zonă moartă.

De aceea, nu este deloc surprinzător faptul că nu evenimentele din Mediterana, şi nici măcar cele din Marea Neagră, nu au adus flota rusească în apele Mediteranei. Departe în nord-estul Europei, împărăteasa Rusiei Ecaterina cea Mare şi-a impus propriul candidat la mult râvnitul tron al Poloniei; raidurile împotriva oponenţilor noului rege s-au răspândit în teritoriul otoman, iar în 1768 au declanşat un război turco–rus.[3] Britanicii semnaseră un tratat comercial cu Ecaterina, în 1766, şi erau convinşi că, dacă se purtau bine cu ea, împărăteasa Ecaterina le-ar fi putut aduce multe avantaje. Guvernul britanic a crezut că expansiunea maritimă a Rusiei avea să accentueze dependenţa faţă de Marea Britanie, deoarece expansiunea nu putea fi obţinută decât cu ajutorul britanic. Guvernul mai credea că negustorii francezi ar fi putut invada Marea Neagră, dacă nu erau împiedicaţi de succesul unei campanii ruseşti împotriva turcilor. Ideea unui război indirect a devenit tot mai prezentă în imaginaţia politică britanică: flota rusească avea să alunge din Mediterana orice ameninţare la adresa intereselor britanice. Ministrul lui Ludovic XV, de Broglie, vedea problema cam în acelaşi fel: în opinia lui, o victorie navală a Rusiei împotriva turcilor ar fi stânjenit comerţul francez în Levant.[4]

Totuşi, şansele ca ruşii să aibă succes în Mediterana păreau mici. Flota Mării Negre nu putea să rişte trecerea Bosforului pe lângă capitala otomană, astfel că ruşii au hotărât să trimită cinci escadre din Baltica în Mediterana, prin Strâmtoarea Gibraltar. Astfel, era imperativ, atât în

Marea Nordului, cât şi în Mediterana, ca ruşii să poată utiliza facilităţile navale ale unei puteri prietene – unele corăbii ale lor nu erau, în mod clar, în stare să petreacă mai multe luni pe mare (imediat ce au ajuns în portul englez Hull, două nave mari au trebuie să sufere reparaţii majore, iar una dintre ele a eşuat atunci în largul coastei engleze). Britanicii făceau eforturi să-şi apere presupusa neutralitate, dar Amiralitatea a dat ordine prin care vasele ruseşti puteau să cumpere orice voiau din Gibraltar şi Menorca. În ianuarie 1770 patru corăbii de luptă au fost pregătite în Mahón, iar ruşii au trimis acolo în funcţia de consul un afacerist grec.[5]

În timp ce turcii îşi exprimau nemulţumirea faţă de ajutorul dat de englezi flotei ruseşti, ruşii au înaintat spre est, atacând flota turcească pe 6 iulie 1770, în largul oraşului Çesme, ascuns în spatele insulei Chios. La începutul bătăliei, ruşii au întâmpinat o dificultate: una dintre corăbiile lor a explodat atunci când catargul cuprins de flăcări al unui vas turcesc a căzut pe puntea ei. În final, ruşii au fost pur şi simplu norocoşi: un vânt puternic din vest i-a ajutat să-şi folosească vasele incendiare în strâmtoarea dintre Chios şi ţărmul turcesc, astfel că multe corăbii turceşti au ars pe apă. Împăratul austriac a fost impresionat şi îngrijorat: „întreaga Europă va trebui să coopereze pentru a opri acest neam, turcii nu sunt nimic în comparaţie cu ei".[6] Deşi înregistraseră o victorie şi, într-un anumit sens, câştigaseră supremaţia pe mare, ruşii nu ştiau ce să facă în continuare; totuşi, au înfiinţat nişte puncte de aprovizionare şi timp de câţiva ani au avut loc ambuscade şi atacuri în Marea Egee şi în sud, până în oraşul Damietta, unde l-au capturat pe guvernatorul Damascului. Dar, aşa cum britanicii descoperiseră în cazul Menorcăi, ceea ce conta cu adevărat era posesia unui port important, poziţionat strategic, iar ruşii nu aveau aşa ceva.

Totuşi, se observa deja că balanţa puterii din Mediterana se modificase în mod imprevizibil. Declinul puterii otomane şi slăbiciunea tot mai accentuată a Veneţiei lăsaseră un gol şi, aşa cum vom vedea, nu numai ruşii, ci şi danezii, suedezii şi apoi americanii s-au infiltrat în Mediterana, chiar dacă principalele lor interese se aflau în alte părţi. Acesta era într-adevăr un aspect al problemei: cu excepţia veneţienilor şi ragusanilor, conservatori, toată lumea vedea în Mediterana una dintre numeroasele sfere de influenţă politică şi comercială în care era necesar să acţioneze – chiar şi piraţii berberi făceau raiduri în Atlantic fără teama de consecinţe. Pasivitatea francezilor în faţa contraofensivei engleze le-a lăsat ruşilor mână liberă în estul Mediteranei.[7] Aşa că, până

în 1774 au avut loc puţine lupte, deoarece ruşii, oricât de improbabil era asta, obţinuseră controlul absolut asupra apelor Levantului. Însă în acelaşi timp nu reuşiseră să cucerească insulele importante din Marea Egee, precum Lemnos şi Imbros, care controlau accesul în Dardanele, şi era greu de prevăzut cum aveau să-şi continue prezenţa în Mediterana, dacă nu puteau intra acolo decât prin Gibraltar.[8] Ruşii trebuiau încă să aprecieze ce avantaje puteau obţine de pe urma prezenţei în Mediterana: controlul asupra estului Mediteranei nu era un scop în sine, aşa cum s-a observat în 1774, atunci când ruşii au făcut pace cu turcii. Prin termenii tratatului de la Küçüc Kainarca, turcii recunoşteau pentru prima dată controlul rusesc asupra unei părţi din ţărmul Mării Negre; Rusia şi-a asigurat dreptul de a trimite corăbii în Mediterana prin Bosfor, fapt care a deschis perspectiva unei revitalizări a vechilor drumuri comerciale care legau ţărmurile de nord ale Mării Negre de Mediterana. Ecaterina II a început să ia în considerare datoria Rusiei ortodoxe faţă de popoarele creştine din Europa răsăriteană, mai ales faţă de greci. În 1770, ruşii au aţâţat o revoltă grecească serioasă, dar zadarnică, în Moreea. Idealul de a-i ajuta pe ortodocşii din Grecia aflaţi sub stăpânire otomană era doar o parte dintr-un ideal mai mare: recâştigarea Constantinopolului pentru creştinătatea ortodoxă, „Măreaţa Idee“ la care ţarii ruşi aveau să se gândească mult timp.[9]

II

CEI CÂŢIVA ANI DE SUCCES în Marea Egee au stârnit apetitul curţii ruseşti pentru şi mai multe aventuri mediteraneene. Un aspect important al acestor proiecte a fost faptul că îşi aveau obârşia departe de Mediterana. În 1780 guvernul britanic era implicat în războiul său cu coloniile americane rebele, devenit şi mai primejdios din cauza ajutorului pe care Franţa şi Spania îl dădeau Statelor Unite. Din 1779 până în 1783, Gibraltarul s-a confruntat din nou cu blocade spaniole şi, în final, cu bombardamente necruţătoare, în timpul cărora a fost apărat cu dârzenie de guvernatorul Eliott.[10] Aflată sub asemenea presiune, Marea Britanie avea nevoie de aliaţi puternici, preferabil aliaţi dotaţi cu corăbii, iar cel mai la îndemână prieten s-a dovedit a fi Rusia. Totuşi, prietenia trebuia cumpărată. Ministrul britanic Stormont a încercat să o atragă pe Ecaterina într-un atac conjugat asupra Mallorcăi, impus, în opinia lui, de faptul că „avantajul de a deţine un port atât de bine situat este prea evident pentru ca Rusia să nu profite de el“. De

asemenea, el a subliniat că „Petru cel Mare ar fi fost de îndată de acord cu ideea“ şi că guvernul britanic ar fi bucuros ca Rusia să cucerească Mallorca. Stormont era îngrijorat de zvonurile că duşmanii Marii Britanii încercaseră să atragă Rusia de partea lor oferindu-i Puerto Rico sau Trinidad. Britanicii au înţeles că Mediterana era marea de care Rusia se simţea în mod misterios atrasă. Ruşii erau exigenţi în privinţa ofertelor de insule din Caraibe, indiferent dacă veneau din partea spaniolilor sau a britanicilor. Ministrul Ecaterinei II Potiomkin a coborât privirea de la înălţimea lui impresionantă şi i-a spus trimisului britanic la Sankt Petersburg, Sir James Harris: „Ne-ai ruina dacă ne-ai oferi colonii îndepărtate. Vezi bine că vasele noastre abia pot să iasă din Marea Baltică, cum crezi că vom putea traversa cu ele Atlanticul?“ Lui Sir James i s-a dat clar de înţeles că „singura cesiune care ar determina-o pe împărăteasă să devină aliatul nostru este Menorca“; aceasta avea să devină „un stâlp al gloriei împărătesei“. În planul său, Potiomkin nu prevăzuse să câştige sprijinul menorcanilor: toţi aveau să fie alungaţi, iar insula avea să fie populată cu greci. Menorca trebuia să devină un bastion al ortodoxiei în vestul Mediteranei, un avanpost al luptei ruşilor împotriva otomanilor.

Problema lui Harris era că această propunere exprima doar interesele lui Potiomkin şi ale guvernului său; de fapt, guvernul britanic nu autorizase o ofertă explicită şi ruşii se bucurau de oportunitatea de a acţiona ca factori de putere într-o Europă dezbinată. Pe de o parte, Ecaterina râvnea cu adevărat Menorca, dar pe de altă parte înţelegea că britanicii aşteptau o recompensă substanţială, sprijinul naval al Rusiei. Ştia, de asemenea, că Menorca avea să fie greu de apărat în faţa incursiunilor spaniole şi franceze. Aşa că a hotărât: „Nu mă voi lăsa ispitită.“ A decis că misiunea ei era să aducă pacea între părţile combatante, nu să adâncească conflictul din Atlantic şi Mediterana. Simţul ei practic triumfase, iar după un an hotărârea ei şi-a găsit justificarea, căci spaniolii îşi îndreptau atenţia spre Menorca şi în februarie 1782 au scos insula de sub controlul britanic.[11] Un comentariu concis cu privire la aceste acţiuni ale ţarinei aparţine unui scriitor anonim, probabil Edmund Burke:

> Anglia avusese suficient timp să analizeze şi suficiente motive să dezaprobe această politică absurdă şi oarbă, sub influenţa căreia îşi făcuse un aliat nesigur şi un prieten care a lăsat mereu loc de suspiciuni, de la

> capătul Golfului Botnic, pentru a crea un nou imperiu naval în Mediterana şi în arhipelag.[12]

Acest comentariu a fost scris câţiva ani mai târziu, când guvernului britanic începea să-i pară rău pentru sprijinul pe care-l acordase Rusiei. Acum, în 1788, guvernul britanic se întreba dacă nu cumva Ludovic XVI ar fi interesat de o blocadă comună a Canalului Mânecii, pentru a-i împiedica pe ruşi să ajungă în Mediterana.[13]

În ciuda faptului că Ecaterina respinsese oferta de a cuceri Menorca, aceste negocieri, împreună cu răcirea prieteniei dintre englezi şi ruşi, demonstrează că Rusia îşi câştigase un rol semnificativ în războiul şi diplomaţia din Mediterana, pe care avea să încerce să-l păstreze de atunci înainte. Anexarea Crimeii în 1783 şi extinderea autorităţii ruseşti de-a lungul ţărmului Mării Negre (ducând la formarea Odessei) au sporit pretenţiile Rusiei în Mediterana, pentru că acum ţarina avea o bază pentru campanii comerciale şi navale în Dardanele. Multe depindeau de relaţiile cu turcii; în 1789, în timp ce Ecaterina era în război cu Sublima Poartă, corsarii greci autorizaţi de ruşi jefuiau corăbiile turceşti în Marea Adriatică şi Marea Egee. Aveau sprijinul binevoitor al Veneţiei, angajată în ultimele sale acte de afirmare a statutului de republică independentă: un căpitan grec, Katzones, a primit permisiunea să utilizeze ca bază Corfu, posesiune veneţiană, determinându-i pe ruşi să privească insula ca pe un posibil atu în Mediterana. Katzones le-a pus probleme turcilor: a cucerit castelul Herceg Novi, din Golful Kotor, şi a organizat raiduri până în Cipru. În 1789, trei „escadre indisciplinate, foarte dezorganizate şi asemănătoare celor ale piraţilor“ sub steag rusesc erau o adevărată pacoste pentru otomani.[14] Aceste raiduri erau o dovadă clară a instabilităţii din Mediterana.

Calea pentru redobândirea stabilităţii era evidentă: cel puţin pe termen scurt, tratatele de pace au rezolvat orice pretenţie teritorială şi au asigurat siguranţa navigaţiei comerciale. Astfel, după semnarea păcii cu turcii în 1792, comerţul rusesc în Mediterana a început să înflorească, inclusiv datorită faptului că Odessa avea o poziţie atât de bună – nu era aproape deloc ameninţat de gheţuri şi avea acces direct la spaţiile deschise ale Ucrainei şi sudului Poloniei. În anul în care a fost întemeiat în mod oficial, 1796, Odessa găzduia deja patruzeci şi nouă de corăbii turceşti, treizeci şi patru de corăbii ruseşti şi trei corăbii austriece şi atrăgea colonişti din Grecia, Albania şi ţinuturile

slave din sud. De asemenea, veneau acolo negustori din Corfu, Napoli, Genova şi Tripoli. În câţiva ani, prin 1802–1803, Odessa ajunsese să importe cantităţi semnificative de ulei de măsline, vin, fructe uscate şi lână din Grecia, Italia şi Spania, cu precădere pe vase greceşti şi italiene sub pavilion de complezenţă turcesc, rusesc sau austriac; între timp, porturile ruseşti de la Marea Neagră exportau grâne cu o valoare de două ori mai mare decât cea a importurilor (într-adevăr, în 1805 exporturile de grâne aveau exorbitanta valoare de 5 700 000 de ruble).[15] Tot acest succes comercial ar fi fost imposibil de obţinut fără libera trecere prin Bosfor şi Dardanele, care putea fi garantată numai de un tratat al Turciei cu Rusia, sau, într-o ipoteză mai puţin paşnică, de o victorie rusească în faţa otomanilor, care ar fi scos Constantinopolul de sub dominaţia turcească, redându-l stăpânilor săi ortodocşi.

În anul întemeierii Odessei, Ecaterina a fost urmată pe tronul Rusiei de fiul său Pavel, a cărui ambiţie a întrecut-o cu mult pe cea a mamei sale, pentru că ea fusese suficient de înţeleaptă să recunoască limitele puterii ruseşti. Pavel făcuse deja o lungă călătorie în Mediterana, în 1782, sub pseudonimul de „contele Nordului“, trecând prin Napoli, Veneţia şi Genova, iar această experienţă i-a stârnit interesul de a întemeia un avanpost rusesc în regiune.[16] În scurta sa domnie de cinci ani, a propulsat din nou Rusia în inima Mediteranei. Ruşii căutau încă o bază insulară în Mediterana; dar ţarul Pavel şi-a îndreptat atenţia la est de Menorca şi s-a concentrat pe Malta. Totuşi, ca şi în trecut, era nevoie de intervenţia Rusiei în evenimente ce se derulau departe de Mediterana, astfel că Pavel a fost la început interesat nu de insulă, ci de Cavalerii săi. Legăturile dintre Cavalerii de Malta şi Rusia datau de mulţi ani. Petru cel Mare îl trimisese pe generalul său Boris Şeremetev pe insulă în 1697, cu propunerea unei campanii conjugate împotriva otomanilor. Corăbiile ruseşti ar fi angajat flota otomană în Marea Neagră, în timp ce mica, dar puternica flotă malteză i-ar fi atacat pe turci în Marea Egee. Însă Marele Maestru nu a fost dispus să se lase pe mâna unui imperiu încă prea puţin cunoscut, imperiul rus, care a rămas, la urma urmei, bastionul creştinătăţii ortodoxe. Totuşi, Şeremetev i-a impresionat pe Cavaleri prin atitudinea sa pioasă faţă de fragmentele de moaşte din mâna Sfântului Ioan Botezătorul, aduse în impunătoarea biserică mănăstirească din Valletta pentru slujba de Rusalii, la care a asistat, spre fascinaţia Cavalerilor, acel vizitator dintr-o altă lume creştină.[17]

Şi în timpul domniei Ecaterinei au existat probleme între Cavaleri şi curtea rusească. Acestea se învârteau în jurul unei mari moşteniri a unui nobil polonez, care a dus la întemeierea unui priorat al Ordinului Ospitalierilor în zonele poloneze aflate sub control rusesc.[18] Ecaterina se gândea că-i poate folosi pe Cavaleri împotriva oponenţilor săi din Polonia şi în 1769 l-a primit la curte pe Michele Sagromoso, un Cavaler de Malta italian, veche cunoştinţă de-a ei, ştiind că aducea mesaje de la Marele Maestru şi de la papă, care, fireşte, era dornic să întemeieze instituţii catolice în imperiul rus. Problemele religioase au apărut totuşi atunci când Ecaterina a trimis ca agent în Malta un ciudat protejat de-al ei, italian, controversatul marchiz de Cavalcabó. Lucrurile n-au început bine: Cavalerii au obiectat la prezenţa unui *chargé d'affaires* numit de o putere non-catolică, iar Cavalcabó s-a dovedit o figură deloc demnă de încredere, fiind suspectat de conspiraţie cu facţiunea puternic profranceză a Cavalerilor. Trebuie spus că mulţi dintre Cavaleri erau francezi, iar Ordinul de Malta deţinea multe proprietăţi în Franţa.[19] Scopul lui Cavalcabó era să obţină accesul în Malta pentru flota rusă, care la acel moment era încă prezentă în estul Mediteranei. În 1775, frustratul agent imperial uneltea cu fosta nobilime malteză, care fusese de mult dată la o parte de Cavaleri şi spera acum să conducă o revoltă împotriva conducătorilor tiranici şi să încredinţeze insula împărătesei Ecaterina. Cavalerii au început să fie tot mai iritaţi de ciudatul comportament al agentului Ecaterinei. Au descins în casa lui din Floriana, o suburbie a Vallettei, pe care au găsit-o plină de arme. Cavalcabó a fost alungat şi şi-a petrecut ultimele zile în dizgraţie, trăind în Franţa cu frica de a nu fi arestat pentru fraudă.[20]

Astfel, atitudinea ţarului Pavel faţă de Cavalerii de Malta nu a constituit o surpriză.[21] Pavel studiase în tinereţe istoria Cavalerilor şi avea o viziune romantică asupra acestui ordin ca potenţială pavăză împotriva revoluţiei: erau nişte nobili de origine pură, uniţi de un ideal creştin comun, dincolo de meschinele diferende dintre statele europene din vremea lui. Nu-i păsa de identitatea catolică a Cavalerilor şi nu s-a îndoit niciodată că el, cel mai mare principe ortodox, putea să conlucreze cu acest ordin.[22] Cavalerii de Malta, şi-a imaginat el, puteau să-l sprijine pe două fronturi: un priorat polonezo-rus ar fi contribuit cu bani şi mână de lucru la lupta împotriva turcilor în Europa răsăriteană, în timp ce Cavalerii care locuiau în Malta, colaborând cu escadrele ruseşti, aveau să-i preseze pe turci în Mediterana. În curând,

stăpânirea ortodoxă avea să fie restaurată în fostele ţinuturi bizantine. Însă exista un obstacol de netrecut în calea acestui vis. Numele lui era Napoleon Bonaparte.

III

RĂZBOAIELE REVOLUŢIEI şi Războaiele Napoleoniene care au urmat au afectat întreg spaţiul mediteraneean. În 1793, nu cu mult după ce guvernul revoluţionar a declarat război Marii Britanii, pentru un timp a părut că flota britanică putea reuşi să împiedice flota franceză să folosească apele Mediteranei. Cum războiul dintre Franţa şi vecinii săi devenea tot mai acut, odată cu lichidarea necruţătoare a opozanţilor iacobinilor radicali, în provinciile franceze au izbucnit mai multe revolte. Locuitorii din Toulon i-au înlăturat de la putere pe iacobini şi au apelat la britanici să le salveze oraşul de armatele revoluţionare care înaintau spre sud. Refugiaţii soseau în număr mare, iar proviziile erau insuficiente. Din fericire, corăbiile engleze, comandate de lordul Hood, puseseră deja Toulonul sub blocadă. Pe 23 august Hood a acceptat să se ocupe de Toulon, cu condiţia ca locuitorii să-l recunoască drept succesor la tron pe regele Ludovic XVII. Cetăţenii au înghiţit în sec şi au fost de acord, deoarece teama lor de iacobini cântărea mai mult decât lipsa de entuziasm pentru monarhie. Ocupaţia a adus circa jumătate din flota franceză sub control britanic. Însă Hood deţinea puţine trupe de uscat, iar atunci când armata revoluţionară, condusă de Napoleon Bonaparte, a cucerit fortul de la intrarea în port cunoscută ca „Petit Gibraltar“ (pe 17 decembrie 1793), Hood şi-a dat seama că poziţiile britanice erau ameninţate. În timp ce se retrăgeau, britanicii au distrus nouă corăbii franceze de război, precum şi trei fregate, şi au aruncat în aer mai multe stocuri de buşteni, de care depindea viitorul flotei franceze. De asemenea, au remorcat alte douăsprezece corăbii, pe care le-au inclus în flotele britanică şi spaniolă.[23]

Aceasta a fost una dintre cele mai puternice lovituri împotriva flotei franceze din întregul război cu Franţa, cel puţin la fel de serioasă precum distrugerile provocate în bătălia de la Trafalgar. Şi totuşi pierderea oraşului Toulon le-a provocat britanicilor o mulţime de probleme. Atâta timp cât Napoleon a fost activ, fiecare comandant britanic din Mediterana a privit către Toulon.[24] Comandanţii britanici trebuiau să inventeze noi modalităţi de a înfrunta flota franceză acolo. O soluţie era recuperarea Menorcăi, care a fost ocupată din nou în 1798, ca avanpost apropiat de sudul

Franţei. Totuşi, mai înainte apăruse o altă soluţie tentantă. În 1768 Coroana franceză scosese Corsica din mâinile genovezilor, care pierduseră oricum controlul asupra insulei în favoarea forţelor naţionaliste conduse de Pasquale Paoli, un abil vorbitor şi mobilizator. Astfel, înainte ca Franţa să declare război Marii Britanii, în Livorno circulau ştiri potrivit cărora guvernul revoluţionar nu avea nici un interes pentru Corsica şi insula avea să fie vândută. Se spunea că ruşii erau dornici să finanţeze o licitaţie organizată de guvernul genovez, pentru a recupera Corsica, pe care o considerau o potenţială bază navală în Mediterana.[25] Aceste zvonuri au făcut ca interesul britanic pentru Corsica să devină tot mai mare odată ce Marea Britanie a intrat în război cu Franţa.

În timp ce Toulon se afla sub stăpânire britanică, Pasquale Paoli s-a arătat tot mai entuziasmat de o alianţă a insulei Corsica cu Marea Britanie. El a înţeles cât de important ar fi fost ca englezii să piardă Toulonul, notând: „cucerirea Toulonului ne este utilă; îi obligă pe englezi să ne elibereze". Însă Paoli a supraestimat importanţa Corsicăi. În această carte ea nu a ocupat un loc la fel de pregnant precum Sardinia, Mallorca, Creta sau Cipru, pur şi simplu pentru că oferea mai puţine facilităţi pentru navigaţia în Mediterana şi mai puţine produse proprii decât celelalte insule. Existau culturi de grâne în Balagne, o zonă din nord care fusese exploatată încă de când intrase sub autoritatea Pisei, în secolul al XII-lea, dar societatea de acolo era orientată spre interior, izolată, conservatoare, astfel că se ajungea cu greu la ea. De aceea, nu a fost deloc surprinzător că genovezii au renunţat până la urmă la încercarea de a cuceri insula.[26] Totuşi, britanicii au început să-şi imagineze că Corsica avea un potenţial de bază navală încă nevalorificat. Era posibil, conform opiniilor vremii, ca Ajaccio să devină un port rival pentru Livorno, iar Corsica, „un centru comercial care să influenţeze toate pieţele din Mediterana şi din Levant". În 1794, Golful Saint-Florent din Balagne a fost luat cu asalt de britanici şi în câteva săptămâni parlamentul corsican a votat unirea cu Marea Britanie; insula urma să fie o comunitate cu guvernare proprie aflată sub autoritatea suverană a regelui George III. Corsicanilor li s-a permis să aibă propriul drapel, pe care era desenat un cap de maur alături de armele regale şi de mottoul: *Amici e non di ventura*, „Prieteni, şi nu din întâmplare".[27]

Cu toate acestea, relaţia dintre britanici şi corsicani s-a înrăutăţit: Paoli a fost dezamăgit, iar comitetele

revoluţionare au devenit tot mai active, pentru că Napoleon şi-a infiltrat activişti în insula natală. Pe parcursul anului 1796, guvernul lui William Pitt a hotărât că poziţia britanică în Corsica nu mai putea fi susţinută; uniunea dintre insula Corsica şi Marea Britanie a fost anulată, iar trupele britanice au fost retrase. Speranţele cu privire la valoarea insulei s-au spulberat rapid. Pitt s-a gândit că Ecaterina cea Mare ar putea să preia Corsica, în schimbul promisiunii de a garanta în mod special accesul pentru corăbiile britanice; a vrut s-o facă să creadă că ar putea stăpâni insula bazându-se doar pe 6000 de soldaţi şi pe bunăvoinţa parlamentului corsican. Ecaterina a murit înainte să primească această propunere. În viziunea britanicilor asupra prezenţei ruseşti în Mediterana, ruşii puteau fi manevraţi astfel încât să îndeplinească diverse sarcini secundare pentru Marea Britanie, în timp ce aceasta îşi dedica eforturile şi cheltuielile substanţiale războiului cu Franţa revoluţionară şi ulterior cu Napoleon.

Scoaterea Mediteranei de sub controlul francez a devenit sarcina lui Nelson şi a destoinicilor săi camarazi Hood, Collingwood, Troubridge şi ceilalţi. Un scop important era blocarea încercărilor lui Napoleon de a instala o bază franceză în Egipt, de unde putea interveni în proiectele Coroanei britanice şi mai departe spre est, în India, unde britanicii îşi impuseseră puterea încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Într-o scrisoare franceză interceptată de britanici erau enunţate argumentele pentru campania din Egipt:

> Guvernul s-a orientat asupra Egiptului şi Siriei: ţări care prin clima, prosperitatea şi fertilitatea solului ar putea deveni grânarele comerţului francez, depozitul ei de belşug şi, odată cu trecerea timpului, depozitarele comorilor Indiei: este aproape indubitabil că atunci când vom stăpâni şi vom organiza aceste ţări vom putea să ne orientăm către ţinuturi şi mai îndepărtate şi, în final, să distrugem comerţul englez în Indii, să-l întoarcem în favoarea noastră şi să devenim de asemenea stăpânii Africii şi Asiei. Toate aceste consideraţii au determinat guvernul nostru să se gândească la o expediţie în Egipt.[28]

Nelson era un comandant strălucit, dar adversarul său, Napoleon, a fost cel care a împins conflictul dintre Marea Britanie şi Franţa adânc în Mediterana, şi din nou cursul evenimentelor poate fi privit mai bine, deşi neconvenţional, din perspectivă rusească şi malteză.

Bonaparte a observat din capul locului că Malta era o pradă pentru care merita să lupte. Pe când era încă angajat al Directoratului revoluţionar, în 1797, le-a scris superiorilor

săi că „insula Malta prezintă un mare interes pentru noi", subliniind că Franţa avea nevoie de un Mare Maestru prietenos. Această problemă putea fi rezolvată, în opinia lui, pentru cel puţin jumătate de milion de franci: Marele Maestru în funcţie nu se refăcuse după o puternică lovitură şi era de aşteptat ca succesorul lui să fie germanul von Hompesch:

> Valletta are 37 000 de locuitori foarte binevoitori faţă de Franţa; englezii au dispărut complet din Mediterana; ce-ar fi ca flota noastră sau a spaniolilor, înainte să plece în Atlantic, să navigheze până la Valletta şi s-o cucerească? Sunt doar 500 de Cavaleri, iar regimentul Ordinului are doar 600 de oameni. Dacă nu facem asta, Malta va cădea în mâinile regelui de Napoli. Această insuliţă merită orice preţ.[29]

Aceste comentarii erau foarte perspicace, chiar dacă Napoleon a supraevaluat valoarea Maltei ca bază de aprovizionare, având în vedere criza de lemn şi de apă de acolo. Impunătoarele fortificaţii ale Vallettei erau o mască în spatele căreia se ascundea o armată de apărători nepregătiţi, oameni care, în orice caz, erau adesea preocupaţi de traiul bun – idealurile înflăcărate, chiar fanatice, ale primilor Cavaleri Ospitalieri îşi pierduseră forţa, chiar dacă războiul împotriva păgânilor turci rămânea principalul scop al corsarilor maltezi.[30] Mai mult, pericolul cuceririi Maltei de către napolitani avea o importanţă nu numai locală. „Regele celor două Sicilii" era în bune relaţii cu Nelson şi cu Marea Britanie, iar pretenţia lui istorică de a fi cel mai puternic suveran al arhipelagului maltez a fost recunoscută prin tributul constând într-un şoim pe care Marele Maestru îl plătea în fiecare an.

Cum era de aşteptat, von Hompesch a fost ales Mare Maestru în iulie 1797. Acesta a văzut în ţarul rus un aliat care putea să redea Ordinului averile sale prin intermediul prioratului polonezo–rus şi spera de asemenea să obţină sprijin de la împăratul austriac, stăpânul ţinutului său natal, şi de la Cavalerii francezi, care erau consternaţi de evenimentele din Franţa, unde Ordinul deţinea multe proprietăţi.[31] Von Hompesch a dedus în mod corect că altele erau de fapt interesele lui Napoleon, dar Bonaparte era convins că pentru a-şi îndeplini obiectivele în estul Mediteranei trebuia să controleze Malta. Atunci când o masivă flotă franceză a plecat din Toulon în mai 1798, îndreptându-se către Egipt cu popas în Malta, von Hompesch a avut în continuare încredere în ruşi şi în austrieci, de parcă aceştia l-ar fi putut ajuta cu ceva.

Doublet, care lucrase ca secretar pentru fostul Mare Maestru, a observat că „Malta n-a mai văzut niciodată o flotă atât de mare în apele sale“, iar liderii comunităţii locuitorilor nativi ai Maltei au subliniat ironia faptului că de data aceasta o flotă occidentală, nu una turcească, era trimisă să-i răpească Ordinului insula.[32] Odată ce flota franceză a ajuns în Malta, von Hompesch a insistat precaut că navele puteau să intre în port doar câte patru o dată, iar trimisul lui Napoleon s-a plâns: „Cât timp le-ar lua unui număr de 500 sau 600 de corăbii să se aprovizioneze astfel cu apă şi cu alte lucruri de care mai au nevoie urgentă?“ Trimisul s-a plâns în continuare de faptul că nu cu mult timp în urmă britanicii fuseseră trataţi mai bine.[33] Totuşi, acesta era răspunsul pe care şi-l dorise Bonaparte. Acum avea un motiv întemeiat să debarce 15 000 de oameni şi să cucerească insula. Von Hompesch şi-a dat seama că nu avea nici o şansă să reziste împotriva forţelor net superioare ale francezilor. A predat insula, iar pe 13 iunie Napoleon i-a alungat pe Cavaleri; a topit mari cantităţi de argintărie şi şi-a însuşit arhivele lor, nu pentru a citi documentele, ci pentru că muniţia era de obicei ambalată în hârtie. Astfel, Cavalerii au fost deposedaţi de identitate şi lăsaţi la mila puterilor creştine, aşa cum fuseseră şi după căderea oraşului Acra şi a insulei Rhodos. Supravieţuirea Ordinului era din nou ameninţată.

Cucerirea Maltei nu a făcut decât să întărească hotărârea ţarului Pavel de a readuce flotele ruseşti în Mediterana. În mod cert, el a supraestimat insula ca sursă de lemn şi apă. Dar era pregătit să treacă şi la alte cuceriri, mai substanţiale.[34] Prima sa mişcare a fost să convingă prioratul rusesc al Ordinului să-l elibereze din funcţie pe von Hompesch şi să-l aleagă ca nou Mare Maestru pe ţar, în noiembrie 1797.[35] Apoi a conferit Ordinul Cavalerilor de Malta mai multor nobili ruşi ortodocşi şi purta zilnic veşmintele de Maestru, pentru a lăsa impresia că era la fel de mândru de poziţia lui (contestată) de Mare Maestru ca şi de cea de împărat al Rusiei. Se considera un model de perfecţiune cavalerească. „În momentul de faţă“, a observat un ministru austriac, „singura preocupare a ţarului este Malta.“[36]

Una dintre numeroasele surprize pe care Pavel le-a făcut contemporanilor săi a fost alianţa cu otomanii. Aceasta a avut loc după marea victorie a amiralului Nelson împotriva flotei lui Napoleon în Golful Abukir, aproape de Alexandria, în vara anului 1798 (Bătălia Nilului); după aceea, britanicii au putut să alunge armatele franceze din Egipt, nu înainte

însă ca Napoleon să fi prădat ţara de multe dintre antichităţile sale.[37] Din secolul al XVI-lea, Sublima Poartă fusese în general mulţumită de alianţa sa cu Franţa. Totuşi, amestecul francezilor în Egiptul otoman nu putea fi tolerat. În plus, în Balcani existau agitatori periculos de solidari cu francezii, mai ales marele dictator militar albanez Ali Paşa din Ioannina. Acum venise în mod evident vremea ca sultanul să se întoarcă împotriva unei Franţe care manifestase în Levant ambiţii mai mari decât puteau îngădui otomanii şi în acelaşi timp se dovedise mai vulnerabilă decât observatorii flotelor şi armatelor lui Napoleon s-ar fi putut aştepta. Cel mai important aspect al alianţei ruso–turce a fost acordul preliminar, semnat la doar câteva săptămâni după Abukir, ceea ce a permis marinei ruseşti să intre în Mediterana prin Bosfor.[38] Din fericire, turcii şi ruşii s-au înţeles asupra unui obiectiv comun: Insulele Ionice, pe care Napoleon le cucerise cu puţin timp înainte, însuşindu-şi rămăşiţele imperiului veneţian, după ce cucerise Veneţia în mai 1797. Turcii suspectau că Ancona avea să fie folosită ca bază pentru o invazie franceză în Balcani şi vedea preluarea controlului asupra insulei Corfu şi a vecinilor săi ca pe un pas necesar pentru o blocadă a Adriaticii. Fiecare dintre părţi a reuşit să lase deoparte marea neîncredere pe care o resimţea faţă de noul aliat. Comandantul marinei ruse, necioplitul, primitivul Uşakov şi-a îndreptat gelozia împotriva lui Nelson, pentru că nu voia ca britanicii să câştige toată gloria, iar Nelson, la rândul său, era hotărât să-i menţină pe aceşti aliaţi bizari în estul Mediteranei, în timp ce el câştiga Malta şi Corfu pentru Marea Britanie. „Îi urăsc pe ruşi“, a scris el, descriindu-l pe Uşakov drept un „ticălos“.[39] Turcii îşi construiseră în sfârşit o flotă din corăbii franceze moderne, dar marinarilor, dintre care mulţi erau de fapt greci, le lipsea disciplina, în timp ce şantierele navale ruseşti din Marea Neagră nu erau în stare să producă vase suficient de robuste pentru a rezista unui război lung departe de casă.[40] Totuşi, forţele reunite ale Turciei şi Rusiei preluaseră controlul asupra Insulelor Ionice încă de la începutul lui martie 1799. Ca de obicei, ţarul şi-a amintit de Ordinul Ioaniţilor atunci când l-a recompensat pe Uşakov, care a devenit acum Cavaler de Malta. Guvernarea Insulelor Ionice a avut o formulă specială. Cele şapte insule aveau să constituie o „republică septinsulară“ aristocratică, aflată sub suzeranitatea Turciei; totuşi, Rusia avea să exercite o influenţă deosebită asupra ei, ca putere protectoare.[41]

Lăsând deoparte îndoielile sale reale cu privire la buna stare de navigabilitate a flotei ruseşti şi la comandantul său, Nelson i-a scris lui Uşakov, propunându-i un atac conjugat asupra Maltei, un plan care părea mai realist acum, când o armată rusă avansa la sud de Torino. Nelson era îngrijorat că această acţiune avea să se transforme într-o invazie rusească realizată cu sprijin britanic. El a insistat: „Deşi este posibil ca una dintre puteri să aibă ceva mai mulţi oameni pe insulă decât cealaltă, nu trebuie să deţină şi superioritatea. În momentul în care steagul francez este coborât, trebuie înălţate culorile Ordinului, nu altele."[42] În opinia unui istoric, „planurile ruseşti în Mediterana nu păruseră niciodată mai promiţătoare decât în octombrie 1799". Şi Uşakov ştia asta, iar în decembrie a primit cu stupoare un ucaz imperial în care i se transmitea că ţarul se răzgândise: trebuia să părăsească neîntârziat Mediterana şi să se retragă împreună cu întreaga flotă rusească în Marea Neagră; poziţiile ruseşti din Corfu trebuiau încredinţate direct turcilor, în speranţa că aceasta îl va determina pe sultan să favorizeze trecerea unei flote ruseşti din Marea Egee în Marea Neagră. Retragerea a avut loc în scurt timp. Intervenţia ruşilor în Insulele Ionice ameninţa să se suprapună peste controlul habsburgic asupra Adriaticii, iar austriecii abia începuseră să se obişnuiască cu stăpânirea Veneţiei, pe care Napoleon le-o făcuse cadou. Planurile ţarului Pavel erau rupte de realitate, şi i-a oferit cu mărinimie sfântului împărat roman alegerea între Veneţia şi Ţările de Jos, închipuindu-şi că împarte Europa postrevoluţionară aliaţilor şovăielnici care l-au înfruntat pe Napoleon.[43]

Cât de departe de realitate erau ambiţiile lui Pavel s-a putut vedea când Uşakov nu a reuşit să-şi conducă flota degradată în estul Mediteranei şi a fost obligat să petreacă iarna în Corfu. Ruşii au abandonat neputincioşi atacul britanic asupra Maltei, plecând din Corfu în Marea Neagră abia în iulie 1800. Napoleon îşi pierduse orice speranţă de a se agăţa de Malta şi, „pentru a le arunca duşmanilor mărul discordiei", i-a oferit-o în dar lui Pavel; ţarul a căzut în capcană, acceptând oferta, pentru ca în noiembrie 1800 să afle că Malta fusese cucerită de britanici cu câteva luni înainte.[44] Britanicii au hotărât să dea uitării faptul că intenţia lor mărturisită fusese să restaureze Ordinul Cavalerilor şi nici nu s-au obosit să înalţe steagurile vreunuia dintre aliaţi atunci când au cucerit Valletta: nici pe cel al ţarului Mare Maestru, nici pe cel al Ordinului Sfântului Ioan, nici pe cel al regelui de Napoli, fost suzeran al Maltei. Ministerul de

Externe de la Londra a semnalat cu jumătate de gură, în stilul tipic Ministerului de Externe, neregulile şi şi-a exprimat temerile sfielnice cu privire la faptul că ţarul, „în calitatea sa recunoscută de Mare Maestru“, avea să se simtă ofensat (o exagerare). Dar armata şi marina britanice, *in situ* în Malta, nu aveau să permită această situaţie.[45] Steagul care a fluturat în Malta timp de mai bine de un secol şi jumătate a fost cel britanic. Napoleon nici nu visase vreodată la ceea ce s-a întâmplat în continuare: ţarul a creat o „neutralitate armată a Nordului“, cu ajutorul Danemarcei, Suediei şi Prusiei, şi a pus un embargo asupra corăbiilor britanice. Apoi visul lui Napoleon s-a transformat într-un coşmar. În Marea Baltică şi în Marea Nordului au izbucnit conflictele; Nelson, deşi teoretic era doar secundul comandantului, s-a remarcat din nou ca strălucitorul câştigător al bătăliei de la Copenhaga, în aprilie 1801, când flota daneză a fost făcută bucăţi.[46] Cam cu o săptămână înainte, nemulţumiţi, ofiţerii ruşi s-au înfiinţat în dormitorul ţarului şi l-au sugrumat. Britanicii au primit cu satisfacţie veştile despre soarta acestui aliat imprevizibil; recunoscând un alt megaloman, Napoleon a fost impresionat şi a hotărât că în spatele asasinatului se afla o conspiraţie britanică. Dar Pavel îşi era propriul duşman, cel mai mare.

IV

SUCCESORUL LUI PAVEL, Alexandru I, şi-a început domnia cu mai multă prudenţă. Atunci când Rusiei i s-a propus să fie garantul autonomiei Maltei sub guvernarea restaurată a Cavalerilor, ca urmare a tratativelor de pace paneuropene cu Franţa din 1801, ţarul a şovăit politicos: cine ar fi trebuit să fie garant al Maltei, dacă nu regele celor două Sicilii, în calitatea sa de suzeran al insulei?[47] Pe de altă parte, Alexandru era hotărât să stârnească din nou interesul Rusiei faţă de Insulele Ionice, având în vedere mai ales faptul că Imperiul Otoman părea să se clatine (avea să urmeze o lungă perioadă de instabilitate). Consilierul imperial Czartoryski numea Turcia „descompusă şi cangrenată în cele mai importante şi vitale puncte ale sale“.[48] Dacă Imperiul Otoman avea să se dizolve, Czartoryski prevedea ca partea europeană a Turciei să fie împărţită între Romanovi şi Habsburgi, cu câte o bucată pentru Marea Britanie şi Franţa în Marea Egee, Asia Mică şi Africa de Nord, Grecia rămânând independentă. Împăratul habsburgic avea să câştige coasta dalmată, inclusiv portul Dubrovnik, în

timp ce Rusia avea să stăpânească Golful Kotor şi insula Corfu, precum şi, bineînţeles, Constantinopolul. Au fost întreprinse acţiuni practice: a fost întărită apărarea Insulelor Ionice, în faţa unei ameninţări franceze din sudul Italiei, şi au fost trimişi consuli în oraşe precum Kotor, în speranţa de a fi câştigate de partea Rusiei.[49] Dar Pacea de la Amiens cu Franţa a fost anulată în 1803 (în parte din cauza refuzului Marii Britanii de a ceda Malta), iar Napoleon, care avea să devină în curând împărat autoîncoronat al Franţei, a început să-şi încordeze din nou muşchii pe uscat.[50] Aceste evenimente l-au convins pe Alexandru să-şi conducă din nou corăbiile în Mediterana. Sarcina a devenit mai uşoară în urma „glorioasei victorii“ obţinute de lordul Nelson la Trafalgar, chiar la intrarea în Mediterana, pe 21 octombrie 1805.[51] Mediterana a devenit mai sigură pentru navigaţia antifranceză, dar eroul Nelson, mort, nu mai era acolo să avertizeze asupra nestatorniciei ruşilor, care, de fapt, făcuseră mari eforturi pentru a îmbunătăţi starea propriei flote.

Sub conducerea lui Alexandru, ca şi sub cea a predecesorilor săi, interesele Rusiei în Mediterana au fost strâns legate de simpatia ei pentru slavii ortodocşi, astfel că ţarul plănuia să-şi extindă protecţia asupra lor. De aceea, ruşii au trimis corăbii în Golful Kotor, care oferea acces la principatul ortodox înconjurat de munţi Muntenegru, o regiune pe care turcii nu se obosiseră niciodată s-o ia în stăpânire. Importanţa Muntenegrului pentru ruşi era ideologică, nu practică, chiar dacă se spunea că Golful Kotor găzduia 400 de vase comerciale, dintre care probabil că unele nu erau mai mari decât luntrile.[52] Şi problema religioasă a intervenit în tratativele Rusiei cu Dubrovnik. De teama sârbilor, ragusanii descurajaseră în mod tradiţional Biserica Ortodoxă în restrânsele lor domenii, iar în 1803 Senatul a ajuns chiar să închidă paraclisul Consulatului rusesc. În martie 1806, o armată franceză avansa deja în josul coastei dalmate, iar guvernarea ragusană a acceptat cu reticenţă să-i lase pe soldaţii ruşi să ocupe fortificaţiile portului Dubrovnik, în cazul sosirii francezilor. Dar la sfârşitul lunii mai, în timp ce francezii intrau pe teritoriul ragusan, Senatul a hotărât că de fapt catolicii francezi erau preferabili ortodocşilor ruşi, declanşând o luptă care s-a desfăşurat pe deasupra capetelor lor între trupele franceze şi cele ruseşti, ajutate de slavii muntenegreni. Deşi ruşii au reuşit pentru o vreme să-şi extindă influenţa de-a lungul coastei dalmate, Dubrovnik a rămas o bază franceză, iar în

1808 guvernul său republican a călătorit în mare secret până în Republica Veneţiană. Un trimis al comandantului francez Marmont a declarat: „Domnii mei, Republica Ragusană şi guvernul său sunt dizolvate şi noua administraţie este instalată.“ Dubrovnik a fost pus întâi sub autoritatea Italiei napoleoniene, iar apoi sub cea a noii provincii Iliria. Marmont a fost răsplătit cu ineditul titlu de *duc de Raguse*.[53] Colapsul nu a fost numai politic, deoarece, deşi în 1806 Dubrovnik găzduia 277 de corăbii, în 1810 numai patruzeci şi nouă erau încă în uz.[54] Republica fusese prinsă fără voia sa în conflicte care nu i-ar fi putut servi interesele. Slăbirea puterii otomane i-a lăsat pe ragusani fără tradiţionala garanţie din partea turcilor cu privire la neutralitatea şi siguranţa sa; astfel că atunci când au încercat să-şi asigure sprijinul turcesc a fost fără folos, deoarece în acea etapă otomanii erau în mare parte îndatoraţi francezilor.[55] Era un sfârşit umilitor pentru o republică ce-şi stabilise ca deviză, cu mult optimism, LIBERTAS.

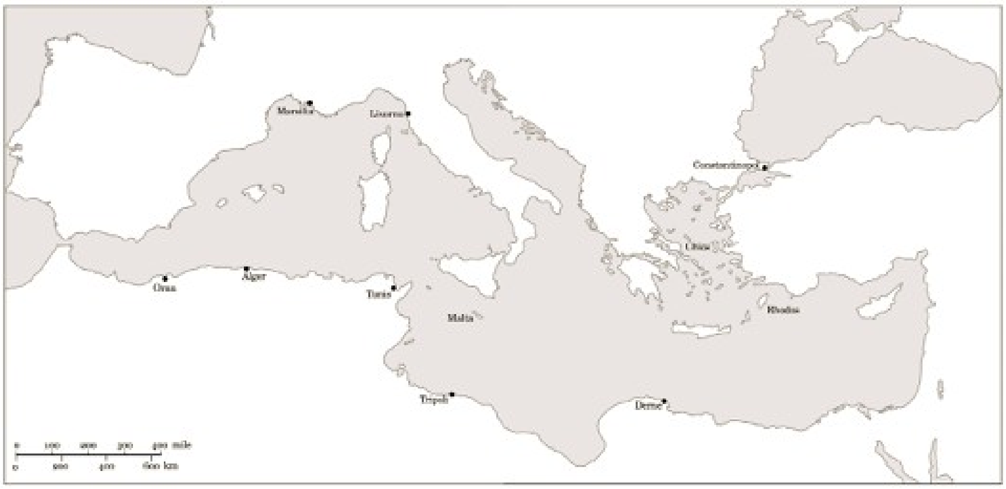
Aşa a început şi sfârşitul intervenţiei ruseşti în Mediterana. În continuare, ruşii reuşeau cu greu să menţină sub control operaţiunile la atât de mare depărtare de Sankt Petersburg. Acestea au fost compromise de colapsul pactului ruso–turc la sfârşitul anului 1806, în urma unor neînţelegeri grave cu turcii în privinţa Valahiei, din România de astăzi. Ruşii şi turcii s-au trezit pur şi simplu în război. Deşi cu şovăială, Marea Britanie i-a sprijinit într-o oarecare măsură pe ruşi, dar flota rusească a fost cea care a dus una dintre cele mai mari bătălii navale din Războaiele Napoleoniene, în largul Muntelui Athos, la sfârşitul lui iunie şi începutul lui iulie 1807, în speranţa de a deschide Dardanelele.[56] Pe hârtie, a fost o victorie rusească, dar în realitate flota turcească era încă în stare să blocheze strâmtoarea, iar ţarul se săturase în orice caz de această situaţie. Comerţul dinspre Marea Neagră spre Mediterana devenise neprofitabil în timpul conflictului; în urma înfrângerilor din Europa, ţarul a făcut pace cu Napoleon la Tilsit, în 1807, şi a renunţat la pretenţiile din Mediterana. De asemenea, şi-a abandonat flota în Mediterana. Corăbiile ruseşti erau pur şi simplu blocate acolo. Cele care au încercat să treacă în Atlantic au fost cu uşurinţă capturate de britanici. Mai multe corăbii au plecat spre Trieste, Veneţia şi Corfu, dar nu au avut nici o apărare acolo, astfel că au fost încercuite, abandonate sau chiar sabordate; altele au ajuns la Toulon şi s-au alăturat marinei franceze: Napoleon sperase că unul dintre avantajele păcii cu Rusia va fi achiziţionarea flotei sale. Câţiva ofiţeri

francezi au pornit în grabă spre insula Corfu, pentru a înălţa acolo steagul francez, în locul celui rusesc.[57] Intervenţia din Mediterana costase Rusia o mulţime de bani, dar până la urmă nu-i asigurase nici un avantaj durabil.

9
Dei, bei şi paşale
1800–1830

I

BĂTĂLIA DE LA TRAFALGAR a lăsat Mediterana deschisă pentru navigaţia britanică, dar Marea Britanie nu câştigase încă suveranitatea incontestabilă asupra întinderilor marine. Lupta dură pentru controlul Siciliei şi al sudului Italiei între Marea Britanie, acţionând în sprijinul regelui Ferdinand de Napoli, şi armatele lui Napoleon, acţionând în sprijinul mareşalului Murat, care încerca să uzurpe tronul napoletan, a atins apogeul în iulie 1806, prin bătălia de la Maida (o victorie britanică, departe în Calabria).[1] Bătălia de la Maida a demonstrat că Napoleon permisese în mod necugetat ca atâtea trupe să rămână masate în condiţii mizere departe de zonele din nordul şi centrul Italiei pe care îşi dorea cel mai mult să le controleze. Uitase de visul mai vechi de a folosi Taranto ca bază pentru controlul asupra sudului Italiei şi intrării în apele adriatice şi ionice.[2] Totuşi, flota britanică era mult mai răsfirată decât o sugerează poveştile victoriilor sale. Britanicii trebuiau să menţină deschis canalul de comunicaţie care lega Malta de Trieste, deoarece Trieste devenise o importantă sursă de provizii din Imperiul Austriac, acum că drumurile prin Germania erau blocate de armatele lui Napoleon.[3] Iar în 1808 francezii păreau deja să pună din nou mâna pe controlul asupra Mediteranei; îşi instalaseră din nou flota la Toulon, şi exista temerea că vor fi atacate naval Napoli şi Sicilia.

Guvernul britanic se întreba dacă un război în Mediterana era întemeiat. Au apărut şi alte griji: francezii încercau să cucerească Spania şi odată cu izbucnirea Războiului Peninsular atenţia s-a mutat către extrem de durele campanii pe uscat din Iberia. Cât de dificile erau condiţiile se poate vedea din mărimea flotei britanice, care avea numeroase alte sarcini în apropiere de Anglia, în Caraibe şi în alte părţi. Pe 8 martie 1808 cincisprezece corăbii de război erau sub controlul amiralului Collingwood, talentatul succesor al lui Nelson; una se afla la Siracusa, încă una la Messina şi o alta în Corfu; douăsprezece stăteau de pază la Cádiz. Aceste mari vase de război erau sprijinite de treizeci şi opt de fregate, slupuri, bricuri şi vase purtătoare de artilerie în Mediterana, majoritatea patrulând şi făcând cercetări până în dreptul Turciei şi în Adriatica. În etape anterioare ale Războaielor Napoleoniene forţa navală britanică fusese şi mai redusă: unsprezece corăbii de război în iulie 1803, zece în iulie 1805.[4] În comparaţie cu imensele flote de război din Antichitate sau de la Lepanto, flotele marinelor rivale la începutul secolului al XIX-lea păreau minuscule. Pe de altă parte, corăbiile engleze erau în mod clar superioare celor franceze şi spaniole, mai ales în privinţa gurilor de foc.[5] Guvernul britanic trebuia mereu să aleagă unde să-şi concentreze resursele navale, şi totuşi aceste decizii erau luate la mare distanţă în timp şi spaţiu de flotele din Mediterana: propunerile pentru blocade în Toscana, Napoli şi Dubrovnik au dus deliberările în domeniul fantasticului.[6]

Britanicii aveau nevoie de aliaţi. Ambiţiile ruseşti fuseseră utile pentru obţinerea ajutorului naval. În 1809 britanicii au încercat să se folosească de dictatorul militar albanez Ali Paşa, în speranţa că acesta va cuceri Insulele Ionice pentru ei. De asemenea, au încercat să câştige sprijinul rebelilor

greci împotriva otomanilor, care totuşi îi erau din instinct ostili lui Ali Paşa. Iar guvernul britanic se temea totodată că tulburările excesive din ţinuturile vestice ale Imperiului Otoman aveau să-i slăbească atât de tare pe turci, încât imperiul lor putea să sufere o implozie. Nu voiau să se întâmple asta tocmai atunci, în timpul unui război cu Napoleon de care depindea chiar supravieţuirea Regatului Unit. În Mediterana, singura ieşire din această situaţie dificilă era să ocupe Insulele Ionice şi să plaseze Republica Septinsulară sub protecţia Marii Britanii. Amiralul Collingwood a venit cu 2 000 de oameni, a căror simplă sosire în Insulele Ionice a fost suficientă pentru a-i speria pe francezi, care s-au predat josnic. Contele Stadion, un ministru austriac, credea că Marea Britanie devenise acum „stăpâna Adriaticii“.[7]

Până la sfârşitul Războaielor Napoleoniene, Marea Britanie îşi câştigase prăzile râvnite: Malta, Corfu, Sicilia. Sicilia devenise efectiv un protectorat englez în ultimele etape ale Războaielor Napoleoniene, între 1806 şi 1815. Regelui Ferdinand nu-i plăcea dependenţa lui de ajutorul britanic, dar britanicii ţineau cu dinţii de Sicilia: aveau nevoie de baze navale acolo şi trebuiau să obţină provizii pentru flota lor.[8] Prezenţa engleză pe insulă era o garanţie că Murat nu avea s-o invadeze în 1810, deşi Napoleon îi ordonase să facă asta, astfel că mărşăluise până la Strâmtoarea Messina.[9] Britanicii au înţeles că trebuie să fie o prezenţă permanentă în Mediterana pentru a-i ţine departe pe francezi, mai ales departe de Egipt şi de drumurile către India. În ciuda deprecierii generale a comerţului din Mediterana, funcţiona totuşi o mentalitate comercială, iar pieţele din Mediterana ar fi fost şi mai atractive dacă Marea Britanie ar fi avut acces liber la ele. Războaiele Napoleoniene au adus şi alte schimbări dramatice. Distrugerea Republicii Veneţiene de către Napoleon, în 1797, nu a produs prea mari păreri de rău în restul Europei; iar ragusanii nu au putut convinge pe nimeni să le redea privilegiile după ce Bonaparte a fost învins. Vechile puteri comerciale din Mediterana au dispărut de pe hartă.

II

DECLINUL COMERŢULUI RAGUSAN ŞI VENEŢIAN oferea noi oportunităţi pentru corăbiile altor popoare, non-mediteraneene. Comerţul mergea prost, însă rămâneau o mulţime de posibilităţi comerciale. Sicilia, e adevărat, îşi pierduse poziţia din vremurile bune de grânar care

răspundea nevoilor întregii Mediterane. Populaţia insulei a crescut cu aproape jumătate pe parcursul secolului al XVIII-lea, dar mare parte din această creştere se concentra în oraşe, mai ales la Palermo. Între timp, producţia de cereale a scăzut drastic, mai ales din cauza incapacităţii de creştere a capacităţii de producţie şi în parte deoarece pământurile nu mai erau cultivate. În secolul al XVII-lea sicilienii exportaseră nu mai puţin de 40 000 de tone de cereale pe an, dar condiţiile climatice se înrăutăţiseră acum; clima mai umedă din timpul aşa-numitei „Mica Epocă de Gheaţă" era numai unul dintre factori, la care se adăuga faptul că producătorii din Mediterana se confruntau cu concurenţa din Marea Baltică şi din alte regiuni.[10] În secolul al XIX-lea, antreprenori britanici precum Woodhouse şi Whitaker încurajau culturile de viţă-de-vie în vestul Siciliei, pentru producţia de vinuri grele de Marsala. Existau însă produse care încă puteau fi găsite foarte uşor în Mediterana – coral din Sardinia şi Africa de Nord, fructe uscate din Grecia şi Turcia, cafea exportată prin ţinuturile otomane. Danezii, norvegienii şi suedezii, care obţinuseră profit considerabil din comerţul nordic, şi-au făcut apariţia în largul coastelor Africii de Nord, în „regenţele" berbere (numite aşa deoarece conducătorii lor, cunoscuţi fie ca dei, fie ca bei, fie ca paşale, erau oficial delegaţii sultanului otoman). Din 1769 danezii îi trimiseseră „daruri" deiului din Alger, care în schimb le proteja corăbiile, deşi periodic hotăra că vrea daruri din ce în ce mai mari, pe care le obţinea jefuind corăbiile scandinave, astfel că în jurul anului 1800 aceste pretenţii i-au adus pe algerieni şi pe danezi în pragul războiului. Între timp, beiul din Tunis s-a simţit atât de jignit de scăderea calităţii darurilor, încât în mai 1800 a capturat câteva corăbii daneze, iar în iunie a trimis câţiva oameni să doboare stâlpul cu steag al consulatului danez, declanşând astfel un scurt război în care danezii şi în curând suedezii s-au văzut la mila lui.[11]

Aceste probleme au fost rezolvate pe cale diplomatică. Beii şi deii voiau daruri, cu ajutorul cărora îşi păstrau finanţele pe linia de plutire. Politica lor, după cum a fost informat Congresul Statelor Unite, era să atragă fiecare popor în apele Mediteranei prin noi tratate comerciale, pentru ca după aceea „să rupă prietenia cu fiecare popor cât mai des posibil".[12] Din cauza prea numeroaselor înţelegeri cu puterile europene, regenţele berbere nu au mai putut să răpească marfă şi prizonieri de la bordul corăbiilor străine. Prizonierii puteau fi răscumpăraţi, dar alteori puteau fi

folosiţi ca pioni diplomatici, pentru asigurarea darurilor; şi, în timp ce zăceau în condiţii mizere în închisorile berbere, puteau fi folosiţi ca mână de lucru gratuită (deşi ofiţerii erau în general trataţi mai bine). Noaptea marinarii de rând erau legaţi cu lanţuri de podea, iar în Tripoli primeau o raţie zilnică constând în nişte pesmeţi făcuţi din orz şi fasole, plini de impurităţi, puţină carne de capră, untdelemn şi apă. Puşi la muncă pentru construirea zidurilor oraşului Tripoli, prizonierii transformaţi în sclavi erau uneori obligaţi să muncească în capul gol în arşiţă, ocărâţi drept „câini creştini“ şi biciuiţi.[13] Conducătorii nord-africani ştiau, bineînţeles, că statele creştine ar fi mers oricât de departe pentru a câştiga libertatea acestor oameni, ca şi a femeilor care erau în continuare răpite de pe ţărmurile Sardiniei, Siciliei şi Insulelor Baleare.

Însă exista o altă naţiune ale cărei corăbii au oferit noi oportunităţi şantajului berber: Statele Unite ale Americii. Conflictul Americii cu oraşul Tripoli a fost primul război pe care nou înfiinţata Uniune l-a purtat împotriva unei puteri străine, şi acest război a dus la crearea unei marine americane.[14] Scriitorii americani i-au prezentat pe nord-africani ca pe nişte „barbari“ necivilizaţi, descriere pentru care nu era nevoie de mare inventivitate, având în vedere faptul că pe atunci numele comun al Magrebului era „Barbaria“.[15] Rapoartele trimise de consulii americani în Tunis şi în alte părţi confirmau părerea că beii, deii şi paşalele erau tirani greu de controlat, a căror atitudine faţă de arta guvernării reieşea clar din decapitările şi amputările la care trimişii americani fuseseră martori. George Washington şi-a exprimat o opinie fermă despre corsarii berberi într-o scrisoare trimisă lui Lafayette în 1786:

> În vremuri atât de luminate, de liberale, cum este posibil ca marile puteri maritime ale Europei să se supună plăţii unor tributuri anuale către micile state piratereşti din Barbaria? Numai de-am fi avut o marină capabilă să-i civilizeze pe aceşti duşmani, sau să-i strivească de tot.[16]

El nu a reuşit să prevadă că în curând Statele Unite aveau să se alăture forţelor europene în plata acestor tributuri către statele berbere.

Ideea adusă în discuţie de mai mulţi istorici, că războiul american împotriva statelor berbere a fost o luptă a creştinătăţii împotriva „barbarismului“ islamic, nu corespunde realităţii. Cum a scris Frank Lambert, „motivul Războaielor Berbere a fost în primul rând comerţul, nu teologia“; tratatul din 1797 între Statele Unite şi Tripoli

afirma explicit că Statele Unite nu erau din punct de vedere constituţional o ţară creştină, iar preşedintele Madison era convins că această declaraţie îmbunătăţise mult relaţiile cu Africa de Nord, eliminând diferenţele religioase dintre subiectele de dispută.[17] Aceasta deoarece, „mai degrabă decât războaie sfinte, erau o prelungire a Războiul de Independenţă american“.[18] Pe hârtie, Războiul de Independenţă se încheiase în 1783, atunci când britanicii recunoscuseră ieşirea celor treisprezece colonii de sub autoritatea Coroanei. În realitate, rămăseseră multe probleme nerezolvate, mai ales dreptul corăbiilor americane de a face comerţ liber în Atlantic şi în Mediterana. Americanii erau gata să lupte şi pentru principiul conform căruia cetăţenii noului stat trebuiau să fie primiţi în porturile străine la fel de bine ca cetăţenii statelor europene cu tradiţie. Marea Britanie considerase coloniile americane drept parte integrantă dintr-un sistem colonial închis în care posesiunile sale transatlantice aveau să-i asigure materii prime şi în acelaşi timp să absoarbă producţia tot mai mare a industriei britanice. Întregul sistem era protejat de o reţea de taxe comerciale tipică pentru perspectiva mercantilistă a secolului al XVIII-lea. Opoziţia americană a fost exprimată la faimoasa „Partidă de ceai de la Boston“, în 1773; s-a dovedit foarte greu pentru ambele părţi să renunţe la această relaţie. În 1766, cu zece ani înainte de Revoluţia Americană, *Pennsylvania Gazette* a scris că „un act pentru libera trecere prin Mediterana“ aprobat de autorităţile britanice a fost ars cu dispreţ într-o cafenea din Philadelphia.[19]

Pentru americani, comerţul în Mediterana punea două tipuri de probleme, care de fapt erau strâns legate. Chiar şi după 1783, se întâmpla ca porturile britanice precum Gibraltar să fie refractare privind găzduirea corăbiilor americane, iar căpitanii britanici profitau de orice oportunitate de a confisca încărcăturile de pe aceste corăbii – căpitanii britanici făceau orice pentru a forţa echipajele americane să intre în serviciul britanic, mai ales pe vremea când Marea Britanie era în război cu Franţa. Politicienii britanici precum lordul Sheffield îi considerau pe americani potenţiali rivali comerciali care puteau submina supremaţia comercială a Marii Britanii, deşi se ştia că şansele lor de a face comerţ de succes în Mediterana erau limitate, din cauza piraţilor berberi. Al doilea tip de probleme erau relaţiile cu conducătorii din Africa de Nord: americanii încercau să obţină liber acces în porturile lor şi asigurări că vasele lor nu sunt atacate în larg de corsarii din Alger, Tunis şi Tripoli. În

mod clar, Jefferson era de acord cu lordul Sheffield, observând că europenii erau deja o prezenţă masivă în Mediterana, dar americanii trebuiau să se strecoare prin strâmtorile unde piraţii „puteau să supravegheze foarte bine orice mişcare“.[20]

Astfel, era limpede că americanii nu puteau să concureze cu puterile europene în ce priveşte volumul comerţului din Mediterana, mai ales cu Franţa, care la sfârşitul secolului al XVIII-lea era fruntaşă în comerţul mediteraneean. Totuşi, intervenţia americană a avut consecinţe semnificative pentru statele berbere, reconfigurând relaţiile acestora cu puterile navale non-musulmane. Războaiele Berbere au fost prima etapă dintr-o serie de evenimente care au culminat prin cucerirea Algeriei de către Franţa, începând din anul 1830. Printre actorii principali s-a numărat familia Bacri, bancheri evrei stabiliţi în Alger; în afară de faptul că-l finanţau pe dei, membrii familiei Bacri făceau comerţ cu Livorno şi păstrau legături comerciale strânse cu coreligionarii lor din bazele britanice din Gibraltar şi Menorca. Influenţa lor la curtea deiului este cu atât mai surprinzătoare cu cât observatorii americani credeau că evreii erau prost trataţi în Algeria. Dar deiul şi-a dat seama că-i putea folosi pe bancherii evrei ca intermediari în afacerile cu europenii şi că erau complet la mâna lui. Deiul din Alger l-a executat pe David Coen Bacri în 1811, după ce un lider evreu rival, David Duran, ai cărui strămoşi veniseră din Mallorca în urma pogromurilor din 1391, l-a acuzat fără milă de trădare. Duran spera să se instaleze pe locul de onoare al lui Bacri, dar în curând i-a împărtăşit soarta.

Cu toate acestea, câteva familii evreieşti de elită au rămas în relaţii apropiate cu deiul, devenind astfel uneori ţinta unor comentarii ostile din partea unor personaje precum consulul american în Tunis, William Eaton.[21] În 1805 Eaton le-a adresat un apel locuitorilor din Tripoli, informându-i că americanii sprijiniseră un pretendent rival la funcţia de paşă. I-a implorat să înţeleagă că americanii erau „oameni de toate naţiile, de toate limbile şi de toate religiile“, care trăiau „la cele mai îndepărtate graniţe ale Apusului“. Despre Yussuf Karamanli, paşa în funcţie, le-a spus că era „un trădător ordinar şi un sperjur, care are drept comandant naval un renegat beţiv şi drept consilier principal un evreu hrăpăreţ“. Comandantul naval, Murad Reis, era un antiamerican virulent; venise în Alger sub numele de Peter Lisle, un scoţian împătimit al rachiului, se convertise şi se căsătorise cu fiica paşalei, fără să renunţe însă la pasiunea pentru

tărie.[22] „Fiţi siguri“, scria Eaton, „că Dumnezeul americanilor este acelaşi cu cel al mahomedanilor; unicul Dumnezeu adevărat şi atotputernic.“[23] Tunis şi împrejurimile sale i s-au părut o lume inaccesibilă. Dar o revelaţie, într-un anume sens. Când a văzut sclavii albi şi negri care se găseau din abundenţă în Africa de Nord musulmană, şi-a pus problema nedreptăţii sclaviei:

> Sufletul îmi este cuprins de remuşcări când mă gândesc că aceasta este doar o imitaţie a crudei barbarii pe care am văzut-o în ţara mea natală. Şi totuşi ne fălim cu libertatea şi dreptatea naturală.[24]

Eaton a observat că în Tunis, ca şi în Alger, trăiau negustori evrei care păreau să domine comerţul. A descris o companie comercială evreiască, *Giornata*, care-i plătea beiului din Tunis 60 000 de piaştri anual şi deţinea o „fabrică“, sau antrepozit, în Livorno. A afirmat că în fiecare an din Tunis erau exportate 250 000 de piei de animale şi mari cantităţi de ceară de albine. De asemenea, se trimiteau în Europa untdelemn, grâu, orz, fasole, curmale, sare şi şeptel (inclusiv cai); în toiul războiului dintre Anglia şi Franţa, ragusanii făceau pe cărăuşii, beneficiind de statutul special al oraşului Dubrovnik, care în ultimii ani fusese tributar Sublimei Porţi. Între timp, în pieţele din Tunis era mare nevoie exact de produsele pe care americanii le puteau aduce în Africa de Nord: „muselină, alimente, haine de calitate, fier, cafea, zahăr, piper şi mirodenii de toate felurile, lumânări de ceară prelucrată, cârmâz, peşte uscat şi cherestea“. Tot el a prezis că acestea ar fi fost cumpărate la preţuri de trei ori mai mari decât cele care s-ar fi obţinut în Statele Unite.[25] Comentariile sale arată că avea în vedere nu numai comerţul direct între Statele Unite şi Africa de Nord, ci şi pe cel din Mediterana şi din Atlantic. Relatările sale confirmă lipsa industriei manufacturiere în Tunis, Alger şi Tripoli; chiar şi lumânările trebuiau să fie importate, în ciuda faptului că se exportau cantităţi enorme de ceară. Totuşi, lipsa lemnului de calitate în Africa de Nord rămânea o problemă serioasă, mai ales pentru statele care-şi construiau propriile flote piratereşti. Într-o anumită măsură, această problemă a fost rezolvată prin achiziţionarea sau confiscarea de corăbii străine, dar flotele berbere începuseră să bată în retragere încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, sub presiunea britanică şi olandeză; în 1800, fiecare stat berber se putea considera norocos dacă reuşea să mobilizeze o duzină de corăbii-pirat. La comerţul din Africa de Nord se putea adăuga comerţul din alte colţuri ale Mediteranei,

posibil numai atâta timp cât Statele Unite s-au bucurat de relaţii paşnice cu regenţele berbere. Thomas Jefferson a înregistrat exporturi substanţiale de grâu, făină, orez şi peşte uscat sau marinat din America în Mediterana, suficiente pentru a asigura încărcătura pentru o sută de corăbii anual; dar „negustorii noştri ştiau foarte bine că la capătul aventurii lor în apele acestei mări aveau să sufere jafuri din partea statelor piratereşti de pe coasta berberă“.[26]

III

IMEDIAT DUPĂ RĂZBOIUL DE INDEPENDENŢĂ, Statele Unite au încercat să rezolve problema corsarilor berberi. În mai 1784 Congresul a autorizat negocieri cu statele berbere. Sultanul din Maroc a fost primul conducător care a recunoscut independenţa Statelor Unite. Între 1786 şi 1797 americanii au semnat tratate cu Maroc, Alger, Tripoli şi Tunis. În tratatul cu Alger, din decembrie 1794, Statele Unite îi promiteau deiului 642 500 de dolari pe loc şi provizii navale anuale în valoare de 21 600 de dolari, inclusiv praf de puşcă şi alice, catarge din lemn de pin şi bordaje din lemn de stejar; i-au dăruit de asemenea şi un set de ceai din aur. Era o schimbare radicală faţă de condiţiile iniţiale impuse de dei: 2 247 000 de dolari bani peşin şi două fregate cu coca îmbrăcată în cupru. Totuşi, dificultăţile au continuat, deoarece deiul s-a plâns că nu a primit banii care i se cuveneau, astfel că a primit un alt dar – „o corabie americană nouă cu 20 de tunuri, de mare viteză, pentru fiica sa“ –, însă deiul a cerut şi a şi obţinut în schimb o corabie cu 36 de tunuri.[27] Conducătorii nord-africani le reproşau întotdeauna americanilor şi europenilor calitatea slabă şi cantităţile insuficiente ale bunurilor pe care le pretindeau. Puterile creştine chiar făceau economii, considerând că aceste pretenţii nu erau decât un jaf făţiş.

În 1800, *George Washington*, un cuirasat american masiv care înainte era folosit drept vas de comerţ în Indiile Orientale, a sosit în portul Alger încărcat cu darurile pe care le ceruse conducătorul de acolo şi, în plus, cu zahăr, cafea şi sardele. Plângându-se, ca de obicei, că darurile americanilor întârziaseră, deiul i-a cerut ferm căpitanului să meargă la Constantinopol împreună cu un sol algerian; căpitanul s-a speriat prea tare ca să refuze. Încărcătura lui ciudată a fost descrisă ca un fel de „arcă a lui Noe“: cuprindea nu doar cai, vite şi 150 de oi, ci şi patru lei, patru tigri, patru antilope şi doisprezece papagali, şi de asemenea 100 de sclavi negri trimişi sultanului otoman ca tribut şi un grup de ambasadori

format din tot atâtea persoane. Căpitanului i s-a ordonat să arboreze steagul algerian, dar el l-a schimbat în curând cu cel al Statelor Unite; s-a raportat că marinarii, pentru a-şi bate joc de islam, au întors corabia în timpul rugăciunilor musulmane, pentru ca oamenii care se rugau să nu mai ştie în ce direcţie se afla Mecca.[28] Americanii se simţeau jigniţi aflând din propriile ziare despre astfel de umilinţe, dar, cu toate riscurile, relaţiile cu deiul au rămas aceleaşi. În timp ce relaţiile cu Algerul se menţineau pe linia de plutire, deşi deloc solide, cele cu Tripoli s-au deteriorat atunci când paşaua a cerut tributuri tot mai mari. Pentru că nu le-a primit, şi-a trimis oamenii la consulatul american să doboare stâlpul pe care era arborat steagul Statelor Unite şi apoi a trimis corăbii să vâneze prăzi; flotila lui includea, pe lângă un vas suedez capturat, corabia *Betsy*, din Boston, capturată de la americani cu câţiva ani înainte şi rebotezată *Meshuda*.[29]

A fost o perioadă, între octombrie 1801 şi mai 1803, când englezii şi francezii au încetat războiul, iar americanii şi scandinavii încercau să exploateze relativa linişte din Mediterana în scopuri pur comerciale. Dar statele berbere le stăteau mereu în cale, astfel că Statele Unite au simţit pentru prima dată că sunt forţate să intre în război cu o putere străină. În 1802 suedezii, având şi ei nemulţumirile lor, li s-au alăturat bucuroşi americanilor într-o blocadă a oraşului Tripoli. Acest conflict lua deja amploare, şi s-a extins şi mai mult atunci când împăratul marocan, mânios pentru că americanii refuzaseră să garanteze libera trecere a corăbiilor sale cu grâne către Tripoli, a declarat război Statelor Unite.[30] Apoi, în octombrie 1803, fregata *Philadelphia*, care lua parte la blocada de la Tripoli, a eşuat în timp ce urmărea un vas din Tripoli. A fost capturată de oamenii paşalei, împreună cu echipajul său format din 307 oameni. Paşaua s-a gândit că ar putea folosi această ocazie ca să obţină o răscumpărare de 450 000 de dolari. Comandantul flotei americane, Preble, era încă fidel unei soluţii militare şi era convins că, deţinând vasul *Philadelphia*, adversarii aveau avantajul necesar pe mare: chiar şi în vreme de pace, aceştia aveau să folosească *Philadelphia* în raiduri sau ca obiect de negocieri prin care să stoarcă bani de la americani şi europeni. Corabia trebuia distrusă, sau, şi mai bine, recâştigată. A fost pus la cale un plan îndrăzneţ pentru un atac de noapte asupra corabiei, iar keciul *Intrepid* a fost trimis la Tripoli pe 16 februarie, după căderea nopţii, arborând îndrăzneţ steagul britanic, sub comanda locotenentului Stephen Decatur. *Intrepid* şi-a croit drum

până în portul din Tripoli: călăuza portului a fost chemată în *lingua franca* şi i s-a spus că vasul aducea provizii. Între timp, flota din Tripoli nu bănuia nimic din ce se întâmpla. Decatur a devenit o legendă a Americii în urma atacului principal, care a fost mult uşurat de retragerea în masă a majorităţii adversarilor. Dându-şi seama că nu aveau cum s-o ducă înapoi în propriile linii, americanii au dat foc *Philadelphiei* la un sfert de oră după ce o recâştigaseră. Se spune că vâlvătaia a luminat întregul Tripoli.[31] Un alt atac asupra portului din Tripoli, din august 1804, i-a adus lui Decatur şi mai multă faimă: se spune că urmărise o namilă de mameluc turc care-şi omorâse fratele în acea zi; s-a luptat cu uriaşul, nu a cedat nici chiar când i s-a rupt hangerul şi în cele din urmă (după ce un marinar altruist care a parat lovitura mortală destinată lui Decatur i-a salvat viaţa) a reuşit să-l împuşte pe turc de la mică distanţă. Evenimentul a fost imortalizat în mai multe texte şi picturi în toată America. Arăta cum curajul american învinsese forţa brută, cum micul, curajosul şi abilul Decatur îl învinsese pe marele şi urâtul sclav mameluc. Această mică victorie de la Tripoli a contribuit din plin la sporirea încrederii americanilor.[32]

Totuşi, nu au fost în stare să treacă peste voinţa paşalei, aşa că au adoptat o cu totul altă strategie, pentru care William Eaton a pledat mult timp. Eaton a călătorit în Alexandria în căutarea lui Hamet, pretendentul la tronul din Tripoli, care fusese îndepărtat de fratele lui mai mic, Yusuf. Eaton s-a pomenit la conducerea unei armate formate în majoritate din arabi, pe care să o ducă pe uscat, din Egipt la Tripoli, în condiţii grele. Armata a mărşăluit 650 de kilometri în şase săptămâni, până la Derne, un oraş de coastă despre care se credea că-l va accepta pe Hamet drept conducător. Până la urmă, Statele Unite nu au reuşit să-l impună în Tripoli, dar ameninţarea întoarcerii lui Hamet a fost suficientă pentru ca paşaua să accepte negocieri. A fost de acord cu nişte termeni modeşti, care nici nu sufereau comparaţie cu averile pe care le obţinuseră alţi conducători nord-africani – o răscumpărare în valoare de 60 000 de dolari.[33]

IV

ALGERUL S-A DOVEDIT MAI PUŢIN SUPUS. În 1812, aflând că a izbucnit războiul între Statele Unite şi Marea Britanie, deiul din Alger a hotărât să forţeze şi mai mult mâna americanilor, care acum nu mai puteau mobiliza o flotă în Mediterana. A insistat că darurile aduse la bordul

vasului *Allegheny* erau de proastă calitate: de exemplu, ceruse douăzeci şi şapte de funii groase şi primise doar patru. A cerut 27 000 de dolari şi, pentru că americanii l-au refuzat, i-a alungat până când aveau să plătească această sumă, pe care consulul, Lear, a trebuit s-o împrumute de la familia Bacri cu o dobândă de 25%.[34] Între timp algerienii aduseseră acasă bricul american *Edwin*, pe care-l capturaseră, angajat în comerţul de contrabandă prin Gibraltar în sprijinul armatei britanice din Spania (fără să ştie de deteriorarea gravă a relaţiilor anglo-americane). Echipajul de pe *Edwin* a fost ţinut prizonier în Alger împreună cu corabia, iar guvernul Statelor Unite, preocupat cu războiul de pe coasta Atlanticului şi din Canada, a decis să trimită un emisar în Magreb, în speranţa că negocierile încă mai puteau avea succes. Mordecai Noah a fost numit consul la Tunis. Era un personaj remarcabil, care voia cu tot dinadinsul să le arate evreilor că îşi aveau locul lor în societatea americană, care cerea ca „poporul evreu" să fie încurajat să-şi aducă avuţiile din Lumea Veche dincoace de Atlantic, spre beneficiul tuturor americanilor. Administraţia americană ştia totul despre familia Bacri, iar Noah putea favoriza relaţiile cu deiul prin intermediul coreligionarilor săi. În iarna lui 1814 a trecut Gibraltarul, cultivând relaţiile cu comunitatea evreiască din Gibraltar şi obţinând de la unul din liderii ei o scrisoare de recomandare către familia Bacri. Dar a reuşit să asigure eliberarea a doar câţiva dintre prizonierii americani.[35]

Preşedintele Madison nu a fost un partizan al războiului, dar Statele Unite simţiseră gustul sângelui în războiul împotriva oraşului Tripoli şi vedeau războiul cu Algerul ca pe o a doua etapă a unui conflict care avea să pună capăt neplăcerilor cauzate de conducătorii berberi. Pe 17 februarie 1815 Statele Unite şi Marea Britanie au făcut pace; o săptămână mai târziu, Madison a cerut Congresului să declare război Algerului, iar americanii au mobilizat cea mai mare flotă pe care o alcătuiseră vreodată (formată însă din doar zece vase de război). Eroul naţional Stephen Decatur a fost numit la conducerea expediţiei.[36] A răspuns din plin aşteptărilor, capturând mai multe corăbii algeriene cu mult înainte să ajungă în Alger. Drept urmare, se găsea într-o poziţie excelentă pentru a-i pune condiţii deiului, care preluase de puţin timp funcţia (cei doi dei dinaintea lui fuseseră asasinaţi). Trimisul deiului i-a cerut lui Decatur timp de gândire în privinţa termenilor tratatului pe care americanii încercau să-l impună, dar acesta i-a răspuns:

„Nici măcar un minut!“[37] Tratatul cu Alger a fost urmat rapid de alte două tratate, cu Tunis şi Tripoli. Tratatul cu Alger asigura eliberarea prizonierilor americani şi stabilea funcţiile consulului american, dar importanţa sa reală în istoria Mediteranei constă în articolul al doilea: nu aveau să mai existe niciodată daruri sau tributuri. Aceasta a fost marea reuşită a expediţiei lui Decatur. Fusese creat un precedent, iar importanţa lui a fost foarte bine înţeleasă de puterile europene; priveau Statele Unite cu mult mai mult respect decât o făcuseră vreodată. Americanii erau mândri de ei înşişi – John Quincy Adams a scris: „campania noastră navală în Mediterana a fost poate la fel de măreaţă ca toate faptele înscrise în analele naţiunii noastre“. Nu era o istorie îndelungată, însă victoria cu ajutorul unei flote nou alcătuite a devenit cu atât mai impresionantă.[38] Victoriile împotriva berberilor au fost un moment definitoriu pentru construirea identităţii americane.

V

ŞI ÎN ORIENT LUA NAŞTERE O NOUĂ ORDINE de lucruri. În 1800, sultanul otoman îşi dăduse deja seama că supuşii săi egipteni şi greci nu mai puteau fi stăpâniţi. Dictatorul militar Muhammad Ali a profitat de haosul creat în Egipt de sosirea şi retragerea lui Napoleon pentru a-i da jos pe funcţionarii mameluci ai statului otoman şi a se instala la conducerea lui în anul 1805. Deşi recunoştea suzeranitatea otomană şi oficial ocupa funcţia de guvernator, era mai degrabă propriul său stăpân. Era un albanez care vorbea albaneza şi turca, nu araba, şi privea dincolo de lumea otomană, încercând să dobândească tehnologia şi cunoştinţele din Europa apuseană, mai ales din Franţa – a fost pentru Egipt ceea ce fusese Petru cel Mare pentru Rusia. Considera că evoluţia economică era cheia succesului în planurile sale, astfel că a trecut pământurile în proprietatea statului şi a construit o flotă de război. Această politică aminteşte în cele mai mici detalii de politica dinastiei ptolemeice, aplicată cu 2 000 de ani înainte. A încurajat noi amenajări agricole, inclusiv lucrări de irigaţie, deoarece ştia că în Europa occidentală exista o cerere mare de bumbac de bună calitate, dar îşi propusese de asemenea să construiască o bază industrială, astfel încât Egiptul să nu devină un simplu exportator de materii prime către popoarele bogate.[39] Ambiţia lui era să aducă în Egipt beneficiile expansiunii economice care schimba faţa Europei la începutul secolului al XIX-lea. Observase, de exemplu, sărăcirea accentuată a

Alexandriei: întinderea şi populaţia oraşului scăzuseră, astfel că ajunsese doar cu puţin mai mare decât un sat; comerţul la mare distanţă era nesemnificativ. Dar sub conducerea lui Muhammad Ali a renăscut, odată cu sosirea imigranţilor de pe tot cuprinsul Mediteranei de est: turci, greci, evrei, sirieni.[40]

Insistenţa tot mai mare a lui Muhammad Ali s-a reflectat în anii 1820 în încercările lui de a obţine recunoaşterea autorităţii sale asupra Cretei şi Siriei. Pentru a transforma Egiptul într-o putere navală modernă, guvernatorul trebuia să obţină provizii serioase de cherestea, iar pentru asta, ca întotdeauna, trebuia să cucerească teritorii bine împădurite. Dificultatea cu care s-a confruntat în anii 1820 a fost faptul că otomanii se dovedeau şi mai neputincioşi în administrarea teritoriilor din Europa decât a celor africane. În 1821 au izbucnit mai multe răscoale în Moreea, unde relieful îi avantaja pe rebeli, care în curând au preluat controlul asupra zonei rurale, lăsând în seama turcilor controlul asupra bazelor navale din Nafplion, Modon şi Coron. Totuşi, turcii nu mai erau stăpânii mărilor. Noile centre de rezistenţă erau insule precum Hydra şi Samos. Comunităţile comerciale greceşti, tot mai active începând din secolul al XVII-lea, au încropit o flotă de război formată mai ales din corăbii comerciale dotate cu tunuri. Ambele flote greceşti, una de treizeci şi şapte de vase, cealaltă de douăsprezece, aveau comandanţi din Hydra. La sfârşitul lui aprilie, aceşti corsari greci capturaseră deja patru vase de război turceşti, inclusiv două cuirasate, fapt care le-a dat grecilor încredere să patruleze în Marea Egee şi să înfrunte flota turcească în apropiere de Dardanele; deşi flota grecească nu a putut ţine piept celei turceşti, grecii s-au retras fără pierderi serioase. În 1822, guvernul turcesc era sătul de raidurile grecilor, astfel că a mobilizat o flotă mult mai mare, formată în majoritate din vase aduse din statele berbere. În aprilie turcii au intervenit în Chios, unde membrii unei expediţii greceşti încercau să cucerească citadela. Expediţia a fost alungată şi turcii au masacrat aproape întreaga populaţie, într-o baie de sânge care a rămas, bineînţeles, în istoria rezistenţei greceşti împotriva turcilor, constituind de asemenea un subiect impresionant pentru o pictură a lui Eugène Delacroix.[41] Grecii au ripostat cu aceeaşi monedă: cinci luni şi jumătate mai târziu, i-au masacrat pe musulmanii şi evreii din Tripoli, în Moreea. De-a lungul secolelor, mulţi greci au devenit musulmani şi mulţi musulmani s-au elenizat. Masacrele şi epurările etnice din timpul războaielor turco–greceşti, care

au durat un secol şi jumătate, au avut aşadar la bază un tragic refuz al moştenirii comune a turcilor şi grecilor în estul Mediteranei.

Totuşi, observatorii din Marea Britanie, Franţa şi Germania au sărbătorit succesul grecilor, văzându-i ca pe moştenitorii lumii antice, ale cărei istorie, filozofie şi literatură le studiaseră la şcoală. Guvernele ar trebui să fie mai precaute în privinţa sprijinului acordat rebelilor: pragmatic, guvernul britanic şi-a pus problema dacă dezintegrarea Imperiului Otoman era de dorit în acel moment, o viziune împărtăşită de Muhammad Ali, deşi aproape nimeni nu-şi închipuia că va mai dura mult. Problema era că degringolada Balcanilor avea să afecteze negativ echilibrul de putere în întreaga Europă, delicatul mecanism cunoscut drept „Concertul European“, creat ca urmare a înfrângerii finale a lui Napoleon la Waterloo. Un motiv de îngrijorare era Austria, care-şi proteja interesele comerciale menţinând în estul Mediteranei o flotă de vase de război mai mare decât a Marii Britanii (număra douăzeci şi două). Grecii nu-i suportau pe austrieci, din cauza faptului că acceptau comerţul cu turcii, deşi ei nu făceau decât să continue tradiţia comerţului între Dalmaţia şi estul Mediteranei prin Dubrovnik şi oraşele vecine.[42] Puterile europene le-au trimis ajutoare substanţiale grecilor abia în 1827. Între timp Muhammad Ali a văzut în răzvrătirea grecilor o oportunitate de a trage spuza pe turta lui şi a hotărât să trimită o flotă în Grecia la începutul lui 1825. Voia să cucerească Creta, Ciprul, Siria şi Moreea pentru propriul său imperiu şi îşi închipuia că putea pune mâna pe Grecia dacă-i alunga rapid pe greci şi repopula sudul Greciei cu *fellahin* egipteni. Scopul lui era obţinerea dominaţiei asupra întregii Mediterane de est. Şi-a pus la bătaie toate armele, trimiţând şaizeci şi două de vase în apele de la est de Creta, în speranţa de a distruge forţele navale greceşti în sudul Mării Egee.[43]

În octombrie 1827, când negocierile între părţile rivale erau deja în curs, o flotă formată din douăsprezece corăbii britanice, opt corăbii ruseşti şi şapte corăbii franceze, aflată în largul portului Navarino, s-a întâlnit aproape din întâmplare cu o flotă otomană de aproximativ şaizeci de vase aduse din Turcia, Egipt şi Tunis, inclusiv trei vase de război mari (adversarii aveau zece asemenea vase). În ciuda unui armistiţiu, turcii au refuzat intrarea flotei aliaţilor în portul Navarino. Aliaţii au hotărât că era nevoie de o desfăşurare de forţe, iar aceasta s-a transformat într-o bătălie

în toată regula, în urma căreia flota musulmană a fost zdrobită. Unele vase turceşti au reuşit să scape plecând spre Alexandria; altele au fost sabordate. Şi flota aliaţilor, mai ales vasele-amiral ale britanicilor, ruşilor şi francezilor, a suferit stricăciuni, iar 182 de oameni au fost ucişi. Aliaţii n-au prea ştiut cum să folosească această victorie – sultanul otoman a ripostat declarând război sfânt împotriva păgânilor, iar britanicii şi francezii, ştiind despre luptele interne din Grecia, şi-au trimis propriile corăbii împotriva căpitanilor greci răzvrătiţi care le făceau în continuare probleme.[44] Dar bătălia de la Navarino a fost un pas esenţial către asigurarea unui tratat prin care, în 1828, a fost recunoscută independenţa Greciei sudice, aflată sub haotica suzeranitate otomană. Muhammad Ali şi-a dat seama că cea mai bună cale de urmat în viitor era revigorarea comerţului cu Marea Britanie şi cu Franţa prin Alexandria, astfel că în următorii câţiva ani a îmbunătăţit şantierele navale şi a valorificat Canalul Mahmudia, care lega Alexandria de Delta Nilului. Acesta fusese construit cu zece ani mai devreme.[45] Iar acum venise timpul să fie fructificat.

VI

UNA DINTRE CAUZELE INVAZIEI FRANCEZE în Algeria au fost şi nişte evenimente neprevăzute, provocate nu de corsarii berberi, cum s-ar putea crede, ci de afacerile familiei Bacri. Francezii nu fuseseră niciodată foarte interesaţi de întârzierile acumulate în plata datoriilor pentru cerealele din Algeria, care constituiseră hrana armatei franceze încă de la începutul Războaielor Revoluţiei. În 1827, cei din familia Bacri rămăseseră fără bani şi au insistat ca aceste pierderi să fie acoperite de guvernul algerian, până când francezii aveau să-şi plătească datoriile. Deiul era convins că familia Bacri şi francezii complotau, încercând să stoarcă bani de la el.[46] Istoria recentă a arătat, bineînţeles, că de fapt deii erau cei care încercau să stoarcă bani de la alte popoare. Deiul îi privea cu suspiciune pe francezi şi pentru că începuseră să fortifice două dintre bazele comerciale din Algeria. Prin urmare, pe 29 aprilie 1827 între dei şi consul a izbucnit un conflict în timpul căruia deiul s-a enervat atât de tare, încât l-a lovit pe consulul francez peste faţă cu un plici de muşte. Francezii au reacţionat cerând să fie trasă o salvă de artilerie în cinstea steagului francez, dar deiul nici nu a vrut să audă de un asemenea gest simbolic şi şi-a trimis corsarii să atace corăbiile franceze. În vara lui 1829 francezii au organizat o blocadă a portului Alger. Totuşi, nu vedeau

cucerirea Algeriei ca pe soluţia problemelor lor, gândindu-se la început că ar fi mai bine să-l lase pe Muhammad Ali să se ocupe de chestiune, dată fiind politica lui profranceză.

Dar comunitatea comercială din Marsilia a subliniat câteva argumente în favoarea cuceririi Algerului: în timpul blocadei, comerţul cu Algeria avusese de suferit, în timp ce rebeliunea grecească împotriva turcilor încurcase afacerile franceze din Levant. Comercianţii din Marsilia îşi doreau un partener de afaceri sigur şi de încredere, care să fie controlat de francezi. Acest partener era, evident, Algerul, aflat la sud de Marsilia. Şi s-a dovedit o ţintă uşor de cucerit. În iulie 1830 deiul a plecat în exil la Napoli, deşi a trebuit să-şi lase aproape toată averea în urmă. Două oraşe mai mici ale regenţei algeriene, Oran şi Constantine, au fost atribuite unor prinţi tunisieni prietenoşi – după aproape trei sute de ani de ocupaţie, spaniolii hotărâseră că era o posesiune prea scumpă, aşa că în 1792 le-o vânduseră musulmanilor.[47] Totuşi, francezii nu aveau o idee clară despre ce voiau să facă în Algeria. Au început să atace ţinte din vestul şi estul Algeriei: conducătorul instalat în oraşul Constantine avea propria strategie pentru a transforma oraşul în centru de comerţ cu europenii, şi probleme asemănătoare au existat şi în Annaba, la est de Alger. În anii 1830, francezii au fost nevoiţi să înainteze în Algeria mai mult decât se aşteptaseră. Otomanii nu voiau să-i sprijine în nici un fel pe conducătorii nord-africani care le cereau ajutorul, atât din lipsă de resurse, cât şi din ambiţie. Şi totuşi, în ciuda conflictelor care proliferau în mai multe provincii, Algeria a atras colonişti din Franţa şi din Spania: în 1847 s-au aşezat acolo în jur de 110 000 de oameni, care nu se instalau pur şi simplu în oraşe, ci voiau, mulţi dintre ei, să obţină proprietăţi desprinse din pământurile care aparţineau statului în vremea vechiului regim.[48] Oraşele au cunoscut ample proiecte de construcţie în deceniile următoare, iar Algerul a fost transformat într-o nouă Marsilie, cu străzi largi şi clădiri solide, impunătoare. Cucerirea Algerului a fost prima etapă dintr-o serie de cuceriri coloniale prin care multe dintre poziţiile strategice din Mediterana au fost împărţite între Franţa, Marea Britanie, Spania şi (deşi la 1830 încă nu luase naştere ca stat) Italia.

Istoria celei de-a patra Mediterane a început într-o vreme când galerele veneţiene, genoveze şi catalane îşi croiseră drum pe mare pentru a ajunge în oraşul lui Alexandru. Şi s-a încheiat atunci când Egiptul a devenit poarta de acces către Orient, aşa cum conducătorii din vechime nu putuseră decât

să viseze. Când utilajele de dragare îşi terminaseră treaba şi Canalul Suez a fost deschis nu numai pentru corăbii, ci şi pentru vapoare, s-a deschis şi o nouă epocă în istoria Mediteranei: a luat naştere a cincea Mediterană.

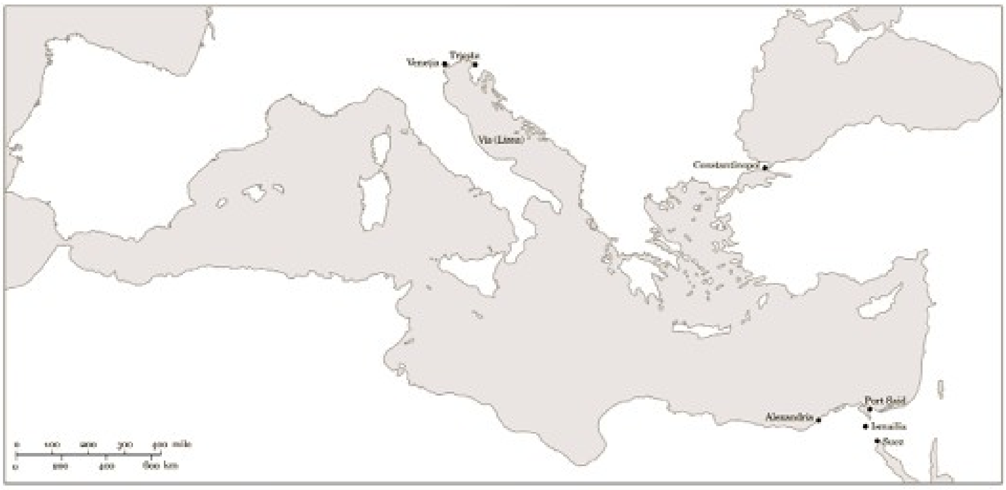
PARTEA A V-A
A cincea Mediterană
1830–2010

1
Estul şi Vestul se vor întâlni întotdeauna 1830–1900

I

RUDYARD KIPLING, supranumit „poetul Imperiului“, a scris faimoasele versuri „Estul rămâne Est, Vestul, Vest, şi niciodată nu se vor întâlni“. Chiar dacă, la începutul secolului XX, observatorii europeni fuseseră foarte impresionaţi de diferenţele fundamentale dintre atitudinea şi stilul de viaţă din Est şi din Vest, în secolul al XIX-lea situaţia nu era aceeaşi. Apoi a luat naştere idealul de a unifica Estul şi Vestul: o unificare fizică, prin Canalul Suez, dar şi o unificare culturală: occidentalii au căpătat gustul culturilor din Orientul Apropiat, iar conducătorii ţinuturilor din Orientul Apropiat – sultanii otomani şi guvernatorii lor din Egipt, care se bucurau de o mare autonomie – priveau către Franţa şi Marea Britanie în căutarea unor modele cu ajutorul cărora să revigoreze economia slăbită a propriilor teritorii. Pe atunci, era o relaţie de reciprocitate: în ciuda afirmaţiilor celor care văd în „orientalism“ expresia culturală a imperialismului occidental, stăpânii Mediteranei de est căutau în mod activ contacte cu Vestul şi se considerau membri ai unei comunităţi de conducători care includea atât Europa, cât şi Mediterana.[1] Ismail Paşa, guvernator al Egiptului între 1863 şi 1879, se îmbrăca întotdeauna în haine europene, deşi uneori combina redingota şi epoleţii cu fesul de pe cap; vorbea turca, nu araba. De asemenea, sultanii otomani, şi mai ales funcţionarii înalţi (mulţi dintre ei albanezi, precum Ismail), etalau adesea haine occidentale. În privinţa ideilor occidentale erau, fireşte, mai precauţi. Guvernatorii din Egipt îşi trimiteau bucuroşi supuşii ageri la minte să studieze la Şcoala Politehnică din Paris, o instituţie napoleoniană; în acelaşi timp, evitau să se amestece prea mult cu societatea saloanelor franceze: voiau să importe idei esenţiale, dar idei tehnologice, nu politice. La începutul secolului al XIX-lea dispăruse aproape complet ideea că ţinuturile otomane sunt domeniul unor războinici ai credinţei. Pierzându-şi supremaţia militară şi navală în Răsărit, otomanii nu mai provocau teamă, ci fascinaţie. Obiceiurile lor tradiţionale au atras atenţia unor artişti occidentali precum Delacroix, dar

alţi europeni, mai ales Ferdinand de Lesseps, constructorul Canalului Suez, erau fervenţi promotori ai modernizării. Conducătorii egipteni erau la rându-le nerăbdători să integreze Egiptul în Europa. Nu vedeau nici o contradicţie între faptul că se afla într-un colţ african al Levantului şi vocaţia lui occidentală: Europa era (şi este) mai mult o idee, un ideal, decât un spaţiu.[2]

Campaniile lui Napoleon în Orient stârniseră deja interesul francezilor pentru Egipt: aşa cum Egiptul fusese centrul unui imperiu măreţ şi bogat, Franţa modernă avea acum toate mijloacele pentru a juca acelaşi rol în Europa, în Mediterana şi în restul lumii. Conceptul de bază era acela de „civilizaţie“, un concept care şi astăzi guvernează modul în care francezii îşi văd locul în lume. Fascinaţia pentru Egiptul antic a început cu atenta inventariere a monumentelor antice de către proiectanţii din armata lui Napoleon; departe de a fi un privilegiu, era o sarcină care exprima interesele centrale ale acţiunii franceze în Mediterana de est, prin care francezii pozau în moştenitori ai imperiilor faraonilor şi al dinastiei ptolemeice. Subiectele egiptene nu şi-au pierdut puterea de fascinaţie nici după încheierea epocii lui Napoleon: sub conducerea nepotului său, Napoleon III, între 1848 şi 1870, „stilul celui de-al doilea imperiu“ a făcut un canon din utilizarea formelor decorative egiptene în ornamentarea mobilierului elegant şi în detaliile arhitectonice. Dificultatea în contactul cu mentalitatea egiptenilor din vechime consta în faptul că scrierile lor erau imposibil de descifrat. Dar chiar şi această problemă a fost rezolvată până la urmă, atunci când trupele franceze au descoperit o inscripţie hieroglifică, hieratică şi grecească la Rosetta, pe care Napoleon şi-a însuşit-o (deşi acum se află la British Museum). Descifrarea scrierilor egiptene de către tânărul

geniu francez Champollion, în 1822, a deschis noi perspective asupra Egiptului antic şi, alături de cucerirea Algerului, câţiva ani mai târziu, a contribuit din plin la convingerile Franţei cu privire la misiunea sa în ţinuturile otomane din Mediterana.

Au existat oameni care, din entuziasm, au făcut o obsesie pentru atracţiile Orientului. În jurul anului 1830, Barthélemy-Prosper Enfantin s-a autointitulat profetul unei noi secte dedicate creării de legături între Mediterana şi Marea Roşie. Nu era pur şi simplu o problemă comercială şi inginerească. Enfantin vedea în întâlnirea geografică dintre Est şi Vest crearea unei noi ordini mondiale în care principiul masculin, reprezentat de spiritul raţional al Vestului, se unea cu principiul feminin, reprezentat de misterioasele forţe vitale ale Estului: „să transformăm Mediterana în patul nupţial al căsniciei dintre Est şi Vest şi să facem ca această căsnicie să se consume deschizând un canal prin Istmul Suez“. Din această legătură avea să ia naştere o lume a păcii, în care semizeul Enfantin ar fi fost aclamat ca moştenitor al Apostolului Pavel, ba chiar şi al lui Moise, al lui Isus şi al lui Mahomed. Aceasta era numai una dintre ideile sale care făceau vâlvă. Insistenţa cu care ţinea să-şi arate respectul cuvenit faţă de femei a uimit multă lume din Constantinopol şi Cairo; şi probabil că ciudatul său costum bleu cu pantaloni evazaţi l-a făcut să treacă drept un fel de bufon la Paris. Totuşi, a fost acceptat în societatea saloanelor franceze şi, după ce a cercetat cu atenţie terenul dintre Mediterana şi Suez, a fost primit de Muhammad Ali, care i-a ascultat cu atenţie planurile cu privire la canalul care să lege Estul de Vest.[3] Guvernatorul Egiptului s-a arătat la fel de entuziasmat ca toată lumea de ideea revigorării economice a teritoriilor sale, dar considera că săparea unui canal prin deşert ar fi adus mai multe pierderi de resurse decât câştiguri: se gândea circumspect că acest canal avea să scoată Egiptul de pe traseul mărfurilor, neaducând nici un profit pentru Alexandria sau Cairo (acum legate de Nil şi de Canalul Mahmudia), ci doar pentru oamenii de afaceri occidentali care încercau să stabilească relaţii comerciale între Franţa sau Anglia şi India.

Excentricităţile lui Enfantin păreau mai uşor de tolerat în ţara sa natală, Franţa, deoarece el exprima spectaculos o convingere care schimba din ce în ce mai mult viziunea despre societate şi economie a francezilor. Influenţaţi de scrierile lui Saint Simon, Enfantin şi contemporanii săi puneau accentul pe necesitatea unei îmbunătăţiri simultane

atât a vieţii materiale, cât şi a vieţii morale. Noua tehnologie, inclusiv căile ferate şi vapoarele, începea să schimbe faţa economiei europene, deşi în Anglia începuse să se întrevadă şi partea întunecată a industrializării. Totuşi, în saloanele Parisului stăpână era teoria, hrănită în continuare de etosul Franţei revoluţionare. Progresul devenise un ideal. În mod semnificativ, devenise un ideal în aceeaşi măsură în Egiptul lui Muhammad Ali ca şi în Franţa lui Ludovic-Filip. Transformarea idealului în realitate, în cazul Canalului Suez, a fost sarcina lui Ferdinand de Lesseps. El a combinat bogata experienţă diplomatică cu stăpânirea detaliilor necesară pentru a înfiinţa o Companie a Canalului, pentru a vinde multe (dar nu suficiente) dintre acţiunile sale şi, cel mai important, pentru a-şi susţine proiectul până când a învins rezistenţa celor care aveau obiecţii la planurile lui. Călătorind neobosit cu vaporul între Franţa şi Levant, în Spania, în Anglia şi în alte părţi, chiar şi la Odessa, a păstrat mereu legătura cu complexa reţea de politicieni, investitori şi ingineri specialişti de care depindea proiectul Canalului. A beneficiat de imensul avantaj al unor legături de familie cu Ludovic-Napoleon, preşedintele Republicii din 1848 şi împărat între 1852 şi 1870: verişoara sa era mama împărătesei.

Mulţi au afirmat că ideea Canalului le aparţine, deşi în deşertul stâncos din vestul Peninsulei Sinai încă se mai păstrau urmele unor vechi canale construite pentru a lega Mediterana de Marea Roşie. În secolul al III-lea î.Hr., Ptolemeu II Filadelful extinsese rămăşiţele unui canal construit de perşi în jurul anului 500 î.Hr. Legăturile dintre Nil şi Marea Roşie au rămas deschise, cu intermitenţe, până la începutul perioadei arabe. Însă scopurile erau încă limitate: ‘Amr ibn al-‘As, cuceritorul arab al Egiptului, a folosit canalul pentru a transporta grâu din Egipt către Mecca.[4] Ideea că un canal ar fi putut lega căile comerciale din Mediterana de cele din Oceanul Indian nu a fost adusă în discuţie până în secolul al XIX-lea, din motive întemeiate: Egiptul era practic poarta Nilului, iar construirea unei alte porţi în deşert i-ar fi văduvit pe conducătorii lui de veniturile din taxe de care Ptolemeii, Fatimizii şi Mamelucii depinseseră întotdeauna.

Au existat şi alte idei pentru crearea unei căi comerciale care să lege cele două mări. În anii 1820 tânărul antreprenor englez Thomas Waghorn a observat întârzierile considerabile ale corespondenţei din India către Anglia şi a înţeles potenţialul unui drum de la Bombay până în Istmul

Suez, pe care-l puteau folosi şi pasagerii dispuşi să suporte căldura şi disconfortul unei călătorii cu trăsura prin deşert între Marea Roşie şi Nil. Bucuria de a ajunge la Nil era umbrită de consternarea provocată de şobolanii, gândacii, muştele şi puricii care invadau vapoarele şi corăbiile care transportau pasagerii pe râu. După aceea, era destul de uşor să ajungi în Anglia, având în vedere faptul că un pachebot făcea lunar drumul între Alexandria, Malta şi Falmouth, din comitatul Cornwall – vom vorbi mai târziu despre aceste pacheboturi.[5] Atunci când de Lesseps l-a întâlnit pe Waghorn, a fost impresionat, scriind că „era un adevărat exemplu“ – nu atât de curaj şi iniţiativă, cât de convingere cu privire la necesitatea unei legături utile între Marea Roşie şi Mediterana.[6] Britanicii susţineau în continuare că era preferabil un traseu pe fluviul Nil. Cât timp a fost prim-ministru, lordul Palmerston s-a opus vehement planurilor lui de Lesseps. Existau probleme tehnice care nu puteau fi rezolvate, în ciuda tuturor studiilor de teren. Nivelul Mării Roşii era oare acelaşi cu nivelul Mediteranei? Scopul era construirea unui canal, nu a unei cascade. Varietatea solurilor – deşert nisipos, deşert stâncos, mlaştini – complica şi mai mult întreprinderea. Dar adevăratele motive din spatele opoziţiei lui Palmerston nu erau doar cele tehnice. Dacă proiectul avea succes, francezii ar fi obţinut o cale de acces spre India, prestigiul lor în Egipt ar fi crescut foarte mult, iar interesele britanice în Mediterana şi în Oceanul Indian ar fi avut de suferit.

Nici sultanul otoman nu era deloc convins că trebuia să susţină construirea unui canal până la Marea Roşie. În parte, era o problemă politică. De Lesseps a insistat ca guvernatorii să hotărască singuri în privinţa canalului şi să-i ignore pe cei care afirmau că nu conta decât permisiunea din partea sultanului. Primul guvernator pe care proiectul lui de Lesseps l-a cucerit a fost Said, obezul fiu al lui Muhammad Ali, pe care pasiunea exagerată a copilului său pentru macaroane îl adusese la disperare. Said era de fapt un politician chibzuit, dispus să autorizeze studii de teren, să investească masiv în acţiunile lui de Lesseps şi chiar să finanţeze ziarul Companiei Canalului Suez. Said a şovăit, e drept, dar, cu cât se implica mai mult în proiect, cu atât devenea mai evident că pierderile pe care avea să le sufere dacă acesta dădea greş erau inacceptabile. Era, fireşte, o problemă de bani, mai ales că de Lesseps nu a reuşit să cadă la învoială cu Jacob de Rothschild în 1856.[7] De Lesseps s-a orientat către o altă sursă de finanţare, lansând o ofertă de

acţiuni către întreaga lume, la care nu au răspuns cu relativ entuziasm decât guvernatorul egiptean şi francezii. De Lesseps era un bărbat convingător, cum a descoperit Said când acţiunile nevândute au trebuit să-i fie impuse guvernatorului. Said a primit şi recompense: noul port din capătul nordic al Canalului a fost numit Port Said; chiar dacă la început era doar o tabără sărăcăcioasă, pe măsură ce lucrările la Canal avansau s-a extins rapid, iar pentru marea deschidere căpătase un impresionant chei făcut din blocuri imense de beton stivuite în apă. Până la moartea lui Said, în ianuarie 1863, proiectul avansase substanţial, chiar dacă nu era nici pe departe sigur că data-ţintă de finalizare, 1869, va putea fi respectată: trebuiau mutate mari cantităţi de pământ, iar porţiunile de sol mai înalte de pe cursul proiectat al Canalului trebuiau străpunse prin săpături. Până atunci, soluţia fuseseră lucrătorii angajaţi de Said pentru o muncă forţată comparabilă cu cea practicată în Egipt încă de pe vremea fiilor lui Israel. În Europa, munca forţată nu era privită cu ochi buni, pentru că aducea aminte de sclavie şi pentru că era ineficientă, oamenii pierzând mult timp cu drumurile între Nil şi Canal.

Situaţia s-a schimbat odată cu instalarea unui nou guvernator, competentul şi abilul nepot al lui Said, Ismail. Înainte nu fusese un susţinător al proiectului Canalului, deoarece era un mare proprietar de terenuri şi nu agrea munca forţată, pentru care *fellahin*-ii trebuiau să-şi abandoneze câmpurile, adesea în lunile în care era cea mai mare nevoie de ei. Ismail absolvise Academia Militară Saint-Cyr şi cunoştea concepţiile occidentale. Nu intenţiona să-şi democratizeze monarhia, dar (ca şi ţarul Alexandru II) considera că sistemul muncii forţate era anacronic într-o societate pe cale de modernizare. El a fost cel care a spus: „Egiptul trebuie să devină parte din Europa.“[8] Atunci când a interzis acest sistem, de Lesseps a trebuit să caute forţă de muncă în altă parte, dar, cu toate că a cerut ajutor până şi Chinei, nu a reuşit să găsească suficienţi muncitori. Răspunsul, datorat în totalitate adepţilor modernizării, a fost mecanizarea, astfel că la sfârşitul anului 1863 Borel, Lavalley şi Compania au început să lucreze la proiectarea mai multor tipuri de utilaje, fiecare destinat câte unui tip specific de sol de pe cursul Canalului. Aproximativ trei sferturi din pământul îndepărtat de pe cursul Canalului a fost săpat cu ajutorul acestor utilaje, mai ales în ultimii doi ani ai proiectului, între 1867 şi 1869, dar exista şi o mare doză de neprevăzut: chiar în ultima zi, a fost descoperită o stâncă

enormă pe cursul Canalului, care amenința orice corabie de pescaj mediu şi a trebuit să fie dinamitată.[9] Utilizarea maşinilor a dublat costurile întreprinderii, dar fără mecanizare proiectul nu ar fi fost în nici un caz finalizat la timp, ceea ce era vital pentru obţinerea acordului din partea guvernatorului, a sultanului şi a împăratului francez.

Ismail era convins că-şi putea folosi veniturile frumuşele din comerţul cu bumbac pentru a-şi plăti contribuţia la construcţia Canalului. În anii 1860 Egiptul avea o poziţie suficient de bună pentru a profita de cererea mare de bumbac în întreaga lume, cerere care explodase pentru că principalul furnizor din Atlantic, Statele Unite, era cufundat într-un război civil. Pe termen lung, perspectivele nu erau atât de favorabile pe cât credea Ismail, dar, ca mai toţi politicienii, nu şi-a dat seama că după explozie avea să urmeze şi un colaps; în 1866 rămăsese deja fără fonduri, iar de Lesseps a contractat un credit cu dobândă mare la Paris, fără măcar să-l consulte. Până la finalizarea Canalului, Ismail Paşa plătise 240 000 000 de franci pentru construcţie, aproape 10 000 000 de lire sterline la cursul de schimb al vremii.[10] Ismail şi-a dat seama că din punct de vedere politic trebuia să acţioneze cu prudenţă. A convins Sublima Poartă să-i asigure un nou titlu şi dreptul automat la succesiune pentru întâiul născut, văzând în toate acestea, pe bună dreptate, o recunoaştere a faptului că acum era un suveran independent din toate punctele de vedere. Turcii au recondiţionat un vechi titlu persan, „khedive“, care părea să afirme autoritatea regală, deşi nimeni nu cunoştea exact înţelesul lui. Pe de altă parte, Ismail avea suficiente motive să fie îngrijorat de dezvoltarea Companiei Canalului Suez, care funcţiona, cel puţin pentru europenii stabiliţi în zona Canalului, ca un fel de guvern autonom. Controlul egiptean asupra acestui proiect începuse deja să slăbească.

Ceremoniile pentru deschiderea Canalului, din noiembrie 1869, au exprimat în mod clar dorinţa noului *khedive* de a fi acceptat în rândul liderilor europeni. Printre invitaţi s-au numărat împărăteasa Eugenia a Franţei, care a venit cu vaporul cu zbaturi *L'Aigle*, Franz Josef, împăratul Austriei, şi prinţese din Prusia şi Olanda. Pentru a marca evenimentul au avut loc ceremonii religioase, atât în rit creştin, cât şi în rit musulman. Duhovnicul împărătesei a proclamat: „astăzi două lumi diferite devin una“; „astăzi este zi de sărbătoare pentru întreaga umanitate“. Acest mesaj de înfrăţire a umanităţii, cu care Enfantin ar fi fost cu siguranţă de acord, era exact cel pe care voia să-l promoveze şi Ismail. Preotul i-

a făcut un elogiu şi lui de Lesseps, comparându-l cu Cristofor Columb, deşi de Lesseps era convins că niciodată nu mai fusese oficiată o asemenea ceremonie care să-i aducă laolaltă pe musulmani şi pe creştini.[11] Pe 17 noiembrie un mare convoi format din peste treizeci de corăbii a plecat din Port Said pe Canal, iar călătoria feţelor domneşti a fost întreruptă doar de pauze generoase pentru recreere şi divertisment. Barca cu vâsle a împărătesei a ajuns la Marea Roşie pe 20 noiembrie şi a fost întâmpinată cu 21 de salve de tun. De Lesseps „transformase Africa într-o insulă", aşa cum a consemnat *The Times*.[12]

Totul depindea acum de volumul traficului pe Canal, de pe urma căruia Ismail spera cu optimism să obţină cât mai multe beneficii; el a primit dreptul la 15% din profit. Nu e deloc surprinzător că negustorii şi corăbierii au avut nevoie de câţiva ani pentru a se obişnui cu existenţa unei noi căi rapide către Orient. În 1870 au fost transportate pe Canal mai mult de 400 000 de tone de bunuri, cu aproape 500 de vase. În 1871 cifra a crescut la 750 000 de tone. Dar lui Ismail i se promisese că va primi beneficii de pe urma unor transporturi de 5 000 000 de tone anual, ţintă care nu a fost atinsă imediat. Pe durata lucrărilor la Canal, Port Said a atras destul de multe vapoare franceze (şaizeci şi patru) şi de asemenea multe vapoare egiptene şi multe corăbii turceşti. Vasele austriece aduceau cărbuni din Ţara Galilor şi din sudul Franţei, lemn din Corsica şi Istria şi vin din Provenţa, care-i înveselea pe europenii stabiliţi pe ţărmurile aride ale Peninsulei Sinai.[13] Contrastul dintre statisticile din această perioadă şi cele din anii de după inaugurarea Canalului arată schimbările reale care s-au produs odată cu deschiderea accesului. Pe termen lung, creşterea a fost substanţială: în 1870 traversau Canalul 486 de corăbii, în 1871, 765, iar în restul deceniului cifra a ajuns la aproximativ 1 400, trecând de 2 000 în 1880 şi atingând un apogeu de peste 3 600 în 1885, după care a scăzut insignifiant. În ciuda indiferenţei guvernului britanic faţă de proiect, oamenii de afaceri britanici au început în curând să profite de el, iar în 1870 investitorii britanici deţineau două treimi din trafic. În următorii douăzeci de ani, influenţa britanică a crescut tot mai mult, astfel că în 1889 Regatul Unit avea monopolul a peste 5 000 000 de tone de bunuri, din aproape 6 800 000 de tone; în consecinţă, Franţa a rămas cu o parte infimă (362 000 de tone) şi cu mici procente din transporturile din Germania, Italia şi Austria (mai ales din Trieste). Consiliul de Comerţ de la Londra a afirmat: „comerţul între Europa şi

Orient se desfăşoară în proporţie din ce în ce mai mare prin intermediul Canalului, iar Marea Britanie acoperă o proporţie din ce în ce mai mare din acest comerţ".[14]

Era un viitor strălucit, dar în 1870 acţionarii nu puteau decât să spere, iar nesiguranţa lor a crescut pe măsură ce Compania Canalului îşi dovedea incapacitatea de a produce dividende, sau, cum proclama un pamflet francez: „Agonia Canalului Suez – Rezultate zero – Urmează falimentul!"[15] De Lesseps a hotărât să se concentreze asupra unui alt proiect de canal, prin Panama (care-i depăşea capacitatea tehnică şi financiară), iar împăratul francez, înfrânt în războiul cu Prusia, a fost obligat să se exileze, în timp ce Parisul a rămas pe mâinile comunarzilor săi. Odată ce a fost restaurată ordinea în Paris, cea de-a Treia Republică şi-a declarat sprijinul ferm pentru Canal, dar nu a putut face prea mult pentru neajutoraţii investitori. Ismail fusese părăsit de aproape toată lumea, iar în 1872, falit, a fost obligat să contracteze un împrumut de 800 000 000 de franci (32 000 000 de lire sterline); în 1875 datoriile lui ajunseseră la aproape 100 000 000 de lire, iar suma pe care trebuia s-o plătească în fiecare an, de aproximativ 5 000 000 de lire, era mai mare decât câştigurile sale – în 1863 guvernul egiptean nu reuşise să strângă o sumă atât de mare din taxe. Însă creditorii erau atraşi de veniturile lui colaterale: deţinea multe acţiuni la Compania Canalului Suez, inclusiv cele pe care de Lesseps îl obligase să le cumpere atunci când investitorii străini nu se arătaseră interesaţi de ele. Condusese Egiptul către o mai mare independenţă politică, dar costurile erau atât de mari, încât risca acum să compromită această independenţă. În 1875 singura opţiune părea să fie vânzarea acţiunilor egiptene. Cumpărătorii francezi erau gata să se năpustească asupra lor. Apoi Benjamin Disraeli a fost informat despre această situaţie şi şi-a dat seama că, pentru 4 000 000 de lire, avea posibilitatea să câştige controlul parţial asupra drumului mediteraneean către Indii. A informat-o pe regina Victoria că achiziţionarea acţiunilor, „o afacere de milioane", „avea să dea posesorului lor o imensă, dacă nu cumva decisivă, influenţă în managementul Canalului. Este vital pentru autoritatea şi puterea Majestăţii Voastre în acest moment crucial ca acest Canal să aparţină Angliei". La sfârşitul anului 1875 guvernul britanic a devenit posesorul a 44% din totalul acţiunilor şi totodată acţionar majoritar. Disraeli a informat-o pe regină: „s-a aranjat: este al dumneavoastră, Doamnă".[16]

Această tranzacţie a avut consecinţe semnificative pentru Egipt şi Mediterana. A fost înfiinţată o Comisie de Control Dublu Anglo-Francez pentru administrarea tezaurului de stat egiptean şi pentru stabilirea rezonabilă a bugetului conducerii, instituţie prin care influenţa Marii Britanii asupra afacerilor egiptene a crescut foarte mult. Totuşi, comisia a acceptat ca dreptul la 15% din veniturile aduse de Canal să poată fi vândut de *khedive* unei bănci franceze la un preţ foarte scăzut, care nu i-a consolidat prea mult poziţia. Pe bună dreptate, sultanul otoman a văzut în asta un prim pas către subordonarea Egiptului de către Franţa şi Anglia, în timp ce, fiind dependent de împrumuturile străine, Ismail risca să nu mai poată plăti tributul anual către Constantinopol. De aceea, visa să găsească noi active în Sudan, însă ar fi costat prea mult să trimită armate spre sud. Apoi s-a izolat tot mai mult: în 1879 sultanul l-a revocat din funcţie, dar, în acele vremuri mai paşnice, n-a primit ca pedeapsă decât exilul în Golful Napoli. Totuşi, detronându-l pe Ismail, sultanul s-a supus în realitate presiunilor Comisiei de Control Dublu, iar sub conducerea următorului *khedive*, Tawfiq, fiul lui Ismail, care se înţelegea bine cu marile puteri europene, Egiptul s-a adâncit şi mai mult în mrejele controlului britanic. În 1882 asupra lui Tawfiq plana deja o imensă presiune internă: în urma unei lovituri de stat militare a fost instalat un guvern arab ostil vechii elite turco-albaneze. La sfârşitul verii lui 1882, cu ajutorul unui corp de armată trimis din Anglia forţele britanice au bombardat Alexandria, unde, spre dezgustul europenilor, avusese loc un masacru al străinilor; britanicii au securizat Canalul Suez şi au înaintat spre Cairo, cu scopul declarat de a-l ajuta pe Tawfiq să revină pe tron.[17] Egiptul a devenit astfel din toate punctele de vedere un protectorat britanic, chiar dacă *khedive* (şi succesorii săi, regii Egiptului) şi-au păstrat în mare măsură autonomia. Prin detronarea lui Ismail, sultanul inaugurase o serie de evenimente care au dus până la urmă la pierderea Egiptului de către Imperiul Otoman, dar de fapt această serie de evenimente începuse când muncitorii lui de Lesseps săpaseră prima brazdă a Canalului Suez.

II

CEALALTĂ SCHIMBARE care s-a produs în Mediterana la mijlocul secolului al XIX-lea a fost sosirea vapoarelor, urmată de sosirea vaselor cu carcase îmbrăcate în fier. Primele încercări de a construi vapoare datează încă din anii 1780, în Statele Unite şi în Franţa. Principalele elemente noi

aduse de navigaţia cu vapoare erau viteza, fiabilitatea şi regularitatea. În legătură cu viteza nu trebuie exagerat: o viteză de opt noduri era considerată mare. Totuşi, drumul pentru vapoare între Trieste şi Constantinopol, deschis în 1837, putea fi parcurs în două săptămâni, faţă de drumul cu corabia, care dura o lună sau chiar patruzeci de zile, iar la sfârşitul secolului vapoarele mai mari, cu carcase îmbrăcate în fier şi cu elice, ajungeau în capitala turcă în mai puţin de o săptămână. Vapoarele nu mai pluteau în derivă în faţa vânturilor potrivnice şi puteau să navigheze în Mediterana în orice sezon. Navigaţia nu se mai supunea constrângerilor rutelor tradiţionale, care urmau vânturile şi curenţii ce predominau; cu alte cuvinte, drumurile între două puncte stabilite au devenit mai directe, astfel că se putea calcula destul de precis când anume trebuia să ajungă un vas. Pe de altă parte, vapoarele erau foarte scumpe, şi – spre deosebire de corăbii, care nu erau încărcate şi cu maşinării – cala vapoarelor era plină de combustibil (sub formă de cărbuni), ca să nu mai vorbim de motoare şi boilere, principala încărcătură din centrul vaselor, precum şi camerele pentru echipaj şi pentru pasageri; de asemenea, încărcătura conţinea şi pânze care să sporească sau să înlocuiască la nevoie puterea aburilor. Într-un raport se explica faptul că „vasele cu aburi nu pot să fie şi nu vor fi niciodată nave de transport"; deoarece erau nişte nave rapide, nu puteau întârzia fără grijă în porturi încărcând şi descărcând marfă, aşa cum făceau de obicei corăbiile.[18]

A devenit evident că vapoarele erau utile pentru transportul corespondenţei, inclusiv al transferurilor bancare; cu alte cuvinte, vapoarele puteau juca un rol vital în sprijinirea comerţului: cu ajutorul lor plăţile se făceau mai repede, informaţiile comerciale circulau mai uşor şi erau asigurate călătoriile pasagerilor care considerau că aceste nave poştale erau mai confortabile. Guvernul francez plănuia rute pentru navele poştale încă din 1831, când vapoarele au deschis un drum între Marsilia şi sudul Italiei.[19] Apoi au putut fi stabilite orare fixe: în 1837 guvernul austriac a semnat un contract cu compania Österreichischer Lloyd, cu sediul în Trieste, pentru două călătorii pe lună din Trieste la Constantinopol şi Alexandria, trecând prin Corfu, Patras, Atena, Creta şi Smirna, pentru a transporta lichidităţi, corespondenţă şi pasageri.[20] Cu patru ani înainte, un grup de agenţi de asigurări din Trieste înfiinţaseră organizaţia cunoscută ca Lloyd Austriaco, împrumutând numele de la cafeneaua londoneză unde luase naştere în secolul al XVIII-

lea o organizaţie cooperativă de asigurări similară. În 1835 Österreichischer Lloyd a înfiinţat o companie de construcţii de vapoare, pornind de la ideea că accesul la informaţiile de ultimă oră avea să contribuie pozitiv la bunul mers al afacerii cu asigurări; 60% din capitalul organizaţiei Österreichischer Lloyd a fost repede preluat de banca Rothschild, din Viena, iar sucursala londoneză a băncii a sprijinit organizaţia în achiziţionarea de vase şi motoare din Anglia.[21] În 1838 flota Österreichischer Lloyd număra zece vapoare, dintre care cel mai mare, *Mahmudié*, a fost botezat, sugestiv, după numele canalului care lega Alexandria de Nil şi cântărea 410 tone; motoarele sale produceau 120 de cai-putere. Flota a fost descrisă de consulul britanic în Trieste astfel: „bine construită, bine echipată şi cu un echipaj bine pregătit".[22]

În afara Mediteranei, Compania Peninsulară de Navigaţie cu Aburi oferea servicii de navigaţie din Anglia prin Strâmtoarea Gibraltar; începuse deja să se specializeze într-un serviciu de poştă maritimă între Anglia şi Peninsula Iberică (la aceasta se referea cuvântul „peninsulară" din numele firmei, care a devenit apoi „Peninsulară şi Orientală", sau P & O), adoptând culorile roşu şi auriu ale steagului spaniol şi albastru şi alb ale steagului portughez în vigoare pe atunci. Rivalitatea dintre P & O şi Österreichischer Lloyd a produs câteva neplăceri: în 1845 compania britanică a înfiinţat o rută care traversa Mediterana către Marea Neagră, până la Trebizonda – odată ajunşi în Marea Neagră, britanicii ameninţau interesele comerciale ale vapoarelor austriece care făceau naveta pe Dunăre şi de-a lungul coastelor Mării Negre.[23] Navigaţia cu vase cu aburi devenise o afacere profitabilă: puterile europene se luptau pentru a obţine supremaţia asupra rutelor comerciale, dar competiţia a rămas surprinzător de paşnică: în Mediterana mijlocului de secol XIX au izbucnit câteva conflicte navale, dar ameninţarea pirateriei fusese în mare măsură redusă odată cu victoriile americane şi franceze asupra statelor berbere, iar după războiul de independenţă grecesc ciocnirile între flote militare au devenit foarte rare.

O excepţie a fost conflictul care a culminat cu o victorie navală austriacă în faţa nou înfiinţatei flote italiene, în dreptul oraşului Lissa, astăzi cunoscut ca Vis, în iulie 1866. După cucerirea Veneţiei de către austrieci în urma Războaielor Napoleoniene, flota veneţiană a ajuns sub comandă austriacă, iar pentru o perioadă austriecii au controlat de asemenea şi flotele ţinuturilor toscane stăpânite

pentru scurt timp de Habsburgi – până în 1848, limba comandamentului marinei habsburgice a fost italiana, iar majoritatea marinarilor erau italieni, deşi în 1866 60% din forţa de muncă era germană.[24] Flota habsburgică era bine administrată; fratele regelui, Ferdinand Maximilian, care mai târziu a devenit împăratul Maximilian al Mexicului şi a avut un destin tragic, a fost comandant-şef între 1854 şi 1864 şi a dezvoltat-o nu numai achiziţionând vase cu aburi, ci şi îmbrăcând carcasele navelor sale în fier. Când a preluat-o, flota avea doar corăbii şi câteva vapoare cu zbaturi; a dat în funcţiune câteva goelete cu elice, apoi fregate blindate, foarte scumpe – în 1861 uzinele metalurgice austriece nu puteau produce suficiente plăci de fier în timp util, astfel că plăcile trebuiau comandate de pe Valea Loarei şi exportate din Marsilia în deplină discreţie. Totuşi, motoarele erau construite la o fabrică nouă din Trieste, la care împăratul deţinea un pachet de acţiuni. De aceea, l-a lăsat pe fratele său să cheltuiască oricât considera necesar.[25]

Din cauza ţinuturilor din nordul Italiei pe care le stăpânea, împăratul a intrat în conflict cu forţele care voiau să unifice peninsula sub conducerea casei de Savoia. O alianţă între Prusia şi regatul Italiei a ameninţat controlul austriac asupra Veneţiei şi nord-estului Italiei. În confruntarea dintre flota austriacă şi cea italiană din largul coastei croate, în dreptul oraşului Lissa, flota austriacă a fost depăşită numeric – italienii aveau douăsprezece vapoare cu carcase îmbrăcate în fier, în timp ce austriecii mobilizaseră numai şapte. Italienii aveau în plus şi câteva vapoare fără blindaj. Pe de altă parte, italienii se gândiseră în mod clar la forma pe care ar fi trebuit s-o ia acţiunea lor. O confruntare între nave blindate ar fi fost o noutate, iar austriecii au hotărât (o întoarcere la Antichitate) că tactica potrivită era să atace adversarul cu pintenul etravei. Deşi corăbiile lor au avut destul de suferit de pe urma acestei tactici, austriecii au reuşit să scufunde două nave blindate italiene. Comandantul austriac a recunoscut: „A fost un haos total… E un miracol că nu am pierdut nici măcar un vas." În mod neaşteptat, austriecii câştigaseră.[26] Victoria nu le-a asigurat controlul asupra Veneţiei, pe care au pierdut-o în favoarea regatului Italiei, dar a împiedicat Italia să câştige controlul asupra coastei dalmate (de unde veneau o parte din marinarii „austrieci").[27] La drept vorbind, pierderea Veneţiei în urma bătăliei de la Lissa nu a făcut decât să crească importanţa oraşului Trieste ca poartă către Mediterana a Imperiului Habsburgic.

Trieste a înflorit spectaculos sub stăpânirea habsburgică. Cu treizeci de ani înainte de deschiderea Canalului Suez, un diplomat american de la Viena i-a raportat secretarului de stat de la Washington în termeni laudativi:

> Trieste în sine este un oraş frumos şi în mare parte nou – şi, ca mai toate oraşele noi, este foarte activ. Are un port excelent, cu ape de adâncime potrivită pentru aproape orice vas. Are 50 000 de locuitori, majoritatea ocupându-se cu comerţul, despre care se spune că e lucrativ şi înfloritor. Importurile sale sunt în valoare de 50 de milioane de florini [peste 100 000 000 de dolari], iar exporturile, în valoare de 40 de milioane.[28]

Trieste s-a confruntat cu multe greutăţi: produsele austriece provenite din vecinătatea oraşelor Viena şi Praga nu aveau o calitate foarte bună, astfel că erau greu de vândut în Mediterana, în timp ce accesul în Austria era blocat de Alpi. Pe de altă parte, Trieste era un port liber care se bucura de numeroase scutiri de la taxele comerciale standard. Încă din 1717 oraşul primise privilegii de la împăratul Carol VI al Austriei şi avea în spate o întreagă tradiţie a comerţului în Adriatica – în 1518 Carol Quintul le oferise negustorilor din Trieste drepturi speciale în sudul Italiei. În aceste secole Trieste era încă un oraş mic, umbrit în mare măsură de Veneţia, de sub a cărei tutelă politică scăpase în secolul al XIV-lea. În schimb eliberarea de sub tutela economică a Veneţiei a durat mai mult: la sfârşitul secolului al XVIII-lea negustorii veneţieni transbordau mărfuri prin Trieste pentru a profita de statutul său de port liber. Oraşul a câştigat şi mai multe privilegii, odată cu un set de coduri de legi maritime, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, sub domnia împărătesei Maria Tereza, iar Trieste a reuşit să-şi folosească şi mai bine poziţia atunci când Veneţia şi-a pierdut independenţa, în 1797: în 1805 au fost înregistrate acolo 537 de corăbii, marea majoritate deţinute de veneţieni.[29]

Mai exista încă un aspect deosebit în legătură cu Trieste. Fiind la curent cu succesul oraşului Livorno, Carol VI a creat o enclavă în care oamenii de afaceri de toate credinţele să se stabilească şi să prospere. După ce Iosif II şi-a proclamat Edictele de Toleranţă în anii 1780, evreilor şi altor grupuri etnice li s-a garantat siguranţa.[30] Ghetoul din Trieste, înghesuit pe colinele din spatele castelului, a fost desfiinţat în 1785. Un scriitor evreu, Elia Morpurgo, care era şi producător de mătase, a lăudat-o pe Maria Tereza drept „femeia virtuoasă“ descrisă în Cartea Proverbelor, deoarece ajutase la înflorirea comerţului spre bunăstarea supuşilor săi: „porturile sunt deschise, drumurile au devenit mai scurte,

sigure şi uşoare, pavilioanele sunt respectate şi în siguranţă pe mare“. Celelalte grupuri religioase care se găseau în Trieste erau armenii, grecii ortodocşi, luteranii, calviniştii, sârbii ortodocşi. Fiecare grup era organizat ca o *nazione* de la care se aştepta să se gândească la bunăstarea oraşului înainte de a primi alţi colonişti, care trebuiau să fie utili economiei, nu oameni de nimic. În spatele etichetelor etnice se găseau de fapt numeroase grupuri etnice, mai ales sloveni şi croaţi din vecinătăţi, dar şi germani, olandezi, englezi, albanezi şi turci imigranţi sau doar în trecere, o *guazzabuglia* sau amestecătură de oameni şi de limbi, deşi limbile dominante în viaţa publică erau italiana şi germana.[31]

În special oraşul scriitorului Italo Svevo este cunoscut pentru comunitatea sa evreiască, bine integrată în societatea locală în anii 1830, deşi şi-a păstrat propriile şcoli şi instituţii. Fireşte, rabinii au început să fie foarte preocupaţi de respectarea religiei, fie că era vorba de respectarea Sabatului sau de atitudinea obişnuită faţă de legile dietare evreieşti.[32] Populaţia evreiască a crescut substanţial, de la doar 100 de persoane în 1735, când oraşul avea o populaţie de mai puţin de 4 000 de persoane, la 2 400 de persoane în 1818, când Trieste ajunsese să aibă peste 33 000 de locuitori. Având mai puţine restricţii decât în oricare dintre celelalte posesiuni habsburgice, evreii din Trieste au jucat un rol semnificativ în dezvoltarea economică a oraşului. Şi teoria, şi practica au avut de câştigat de pe urma cunoştinţelor lor – G.V. Bolaffio a scris o carte despre schimbul valutar, iar Samuel Vital a scris despre asigurări, în timp ce în deceniile care au urmat evreii din Trieste s-au remarcat în studiul contabilităţii, economiei şi dreptului comercial. Evreii au contribuit de asemenea la *Borsa*, adică la Bursă, şi au fost implicaţi în fondarea companiei Österreichischer Lloyd: printre fondatori s-au numărat evreii Rodrigues da Costa şi Kohen, grecul Apostopoulo, slavul Vučetić, renanul Bruck şi ligurianul Sartorio, dintre care ultimii doi au fost atât de apreciaţi de monarh, încât au primit titluri nobiliare.[33] Această diversitate etnică crea de asemenea şi o efervescenţă culturală. La sfârşitul secolului Trieste ajunsese celebru pentru cafenelele sale literare, începând cu Caffé degli Specchi, „Cafeneaua oglinzilor“, deschisă în 1837, iar viaţa intelectuală şi politică a sfârşitului de secol XIX era dominată de problema apartenenţei oraşului Trieste la Italia sau la Austria, exceptând prezenţa în oraş a unei populaţii slovene care se afirma tot mai mult.[34]

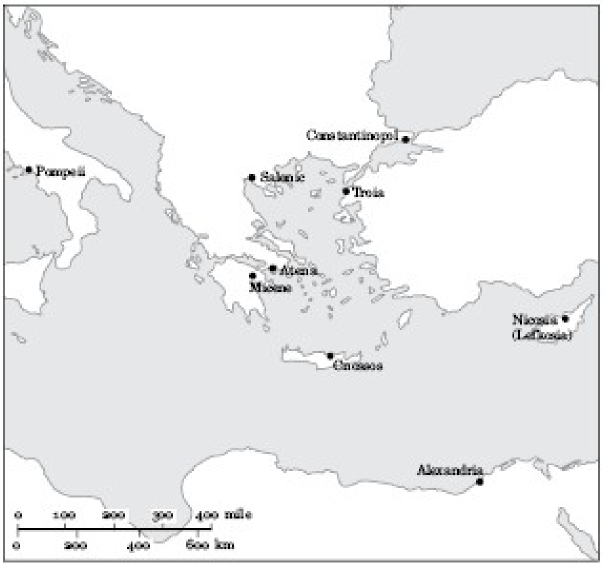
Văzut dinspre Viena, un alt oraş în care multe etnii reuşeau să conlocuiască mai mult sau mai puţin paşnic, Trieste părea poarta ideală către Orient. Începând din 1830, timp de treizeci de ani afacerile din portul său au înflorit treptat: importurile s-au dublat, iar numărul de vapoare a început să crească în detrimentul corăbiilor. În 1852 aproape 80% din mărfuri erau transportate cu ajutorul corăbiilor, în timp ce în 1857 numai două treimi mai erau transportate astfel. Cel mai important partener comercial al oraşului Trieste era Imperiul Otoman, spre care în anii 1860 se îndreptau circa o treime din exporturi, dar şi Statele Unite, Brazilia, Egiptul, Anglia şi Grecia se bucurau de contacte regulate cu Trieste; acesta ocupa locul al treilea în transporturile navale comerciale către Alexandria, după Marea Britanie şi Franţa, înaintea Turciei şi Italiei, poziţie pe care nu a pierdut-o până la sfârşitul secolului al XIX-lea. La fel de impresionantă este şi gama variată de mărfuri, deşi majoritatea erau pur şi simplu tranzitate către Viena şi Imperiul Habsburgic: cafea, ceai şi cacao, mari cantităţi de piper, orez şi bumbac.[35] Între anul de deschidere a Canalului şi anul 1899, cantitatea de mărfuri transportate a crescut aproape de patru ori.[36]

Istoria oraşului Trieste şi a companiei Österreichischer Lloyd arată oportunităţile şi greutăţile cu care s-au confruntat cei ce au încercat să profite de noile condiţii din Mediterana pe parcursul secolului al XIX-lea. Navigaţia din Mediterana devenise de nerecunoscut: Marea cea Mare era acum o poartă de acces către Oceanul Indian, iar trecerea era o experienţă diferită de oricare alta din trecut; informaţia a început să circule rapid în toate părţile, odată cu dezvoltarea reţelelor poştale; era mai multă pace şi siguranţă decât oricând de la apogeul Imperiului Roman încoace. Şi totuşi Mediterana nu era dominată nici de austrieci, nici de turci şi nici chiar de francezi, ci de regatul Marii Britanii.

2
Grecii şi ne-grecii
1830–1920

I

O TRĂSĂTURĂ IMPORTANTĂ a celei de-a cincea Mediterane a fost descoperirea primei Mediterane şi apoi a celei de-a doua. Lumea greacă a ajuns să-şi însuşească eroii Epocii Bronzului, cu ale lor care descrise de Homer, iar pentru lumea romană s-au descoperit rădăcini adânci în prea puţin cunoscuta civilizaţie etruscă. Astfel, pe parcursul secolului al XIX-lea şi al începutului de secol XX au apărut perspective complet noi asupra Mediteranei. Tonul a fost dat de creşterea interesului pentru Egiptul antic, despre care am vorbit în capitolul precedent, dar un rol important a jucat şi tradiţia studiilor biblice. În secolul al XVIII-lea, în aşa-numitul Grand Tour, călătorii bogaţi din Europa de nord vizitau vestigiile antice din Roma şi Sicilia, iar englezii vedeau în această activitate o alternativă plăcută pentru viaţa de la Oxford sau Cambridge, unde cei interesaţi de studiu aveau de-a face numai cu texte antice, nu şi cu obiecte.[1] Pe de altă parte, la sfârşitul secolului al XVIII-lea a fost revigorată şi perspectiva estetică asupra operelor de artă antice, atunci când istoricul Winckelmann a început să formeze gustul pentru arta greacă, explicând că grecii s-au dedicat reprezentării frumuseţii (ceea ce romanii n-au reuşit să facă). Cartea sa *Istoria artei antice* a fost publicată în germană în 1764 şi în franceză imediat după aceea, având o enormă influenţă.

În deceniile următoare, descoperirile de la Pompeii şi Herculaneum, la care a contribuit din plin Sir William Hamilton, gazda încornorată a amiralului Nelson, şi apoi cele din Etruria au sporit şi mai mult interesul nord-europenilor pentru arta antică, oferind arhitecţilor o mare bogăţie de modele, iar colecţionarilor, prăzi consistente – atunci când au început să fie deschise mormintele etrusce, „vasele etrusce“, de fapt în majoritate greceşti, au fost scoase din Italia. În Grecia, înainte de a se face excavaţii şi de a se exporta obiectele găsite, trebuia obţinut acordul autorităţilor otomane; cel mai celebru caz, statuile Partenonului, a fost urmat de alte achiziţii pentru muzeele nordice: Altarul din Pergam a fost trimis la Berlin, faţada Mormântului lui Agamemnon de la Micene a fost trimisă la British Museum, şi aşa mai departe. Numeroasele sculpturi nuduri conservate au trezit pasiuni estetice şi, deloc surprinzător, erotice. Siturile arheologice din Mediterana puteau fi practic vizitate prin mijlocirea marilor muzee din Anglia, Franţa şi Germania, unde colecţiile de obiecte antice erau impregnate de principiile lui Winckelmann: pentru a înţelege arta antică, era vitală aprecierea frumuseţii ei.[2] Şi lumea mediteraneeană a fost importată în Europa de nord, prin reconstituirile creative ale Antichităţii în lucrările unor artişti precum Lawrence Alma-Tadema şi J.W. Waterhouse, din Anglia. Precizia aproape fotografică a lui Alma-Tadema în reconstituirea detaliilor îndelung studiate i-a adus o mare popularitate, sporită de faptul că a inclus în mai multe dintre pânzele sale nuduri feminine.[3]

Nu la fel de importantă era explorarea pământului Vechii Elade. Legendele Troiei erau doar mituri despre zei şi eroi

inexistenţi, dar pe măsură ce grecii s-au emancipat de sub dominaţia otomană a căpătat contur o viziune romantică asupra Greciei şi a grecilor. Cel mai faimos exponent al acestei viziuni este lordul Byron, care a murit de friguri în 1824, în Grecia, în războiul împotriva turcilor. Cunoscuse foarte bine Antichitatea cu un deceniu în urmă, în timpul unui Grand Tour care cuprinsese aproape toată Mediterana de nord – Italia, Albania, Grecia. Totuşi, nu se poate spune că interesul lui pentru Grecia a fost motivat mai mult de un ataşament profund faţă de trecutul ei clasic decât de credinţa romantică în libertate. Ba chiar englezii i-au tratat uneori pe greci fără pic de romantism. Între 1848 şi 1850 lordul Palmerston, care sprijinise lupta de independenţă a Greciei, şi-a dezlănţuit furia asupra guvernului pentru că nu i-a oferit despăgubiri unui evreu din Gibraltar, Don Pacifico, pentru pagubele produse pe proprietatea lui de o bandă de răufăcători. Marina Regală a organizat o blocadă asupra Atenei până când grecii au cedat, spre furia francezilor şi ruşilor, care, alături de Marea Britanie, au fost garanţii independenţei Greciei. Dar Palmerston, care-i cunoştea cel mai bine pe greci, a apelat la exemplul antic pentru a critica, nu pentru a justifica comportamentul lor:

> Aşa cum în vremurile de demult, când putea spune *civis romanum sum*, un roman era sigur că nu va suferi nici un fel de înjosire, şi cetăţeanul britanic, în orice ţinut s-ar afla, va avea toată încrederea că ochiul vigilent şi braţul puternic al Angliei îl va proteja de orice rele şi nedreptăţi.

Se putea spune că ceva din spiritul Vechii Elade supravieţuise în dragostea grecilor pentru libertate, dar nu era uşor să-i recunoşti în grecii începutului de secol XIX pe descendenţii lui Pericle şi ai lui Platon. Iar pentru a regăsi autenticul spirit al romanilor, aceasta părea să fie întruchipat de britanici.

II

EXISTAU ŞI CÂŢIVA OAMENI care chiar credeau în legendele Troiei. Descoperirea civilizaţiilor Epocii Bronzului din Marea Egee a început, cum am văzut, cu obsesiile literaliste ale lui Heinrich Schliemann, care a vizitat pentru prima dată Troia în anul 1868 şi care, cinci ani mai târziu, a dezgropat aşa-numita „Comoară a lui Priam“. Într-o vreme când principiile stratigrafiei şi datării nu se dezvoltaseră încă, Schliemann şi-a folosit în mod fericit intuiţia pentru identificarea tuturor descoperirilor sale. Trecând prin Itaca, a dezgropat douăzeci de urne funerare

antice; problema nu era dacă urnele aparţineau familiei lui Odiseu, ci cărui membru al familiei aparţinea cenuşa din fiecare urnă.[4] În 1876 făcea deja săpături la Micene, care a fost mai uşor de identificat decât Troia, deoarece Poarta Leilor supravieţuise parţial de-a lungul mileniilor. Cum era de aşteptat, acolo a găsit mormintele lui Agamemnon şi ale familiei lui. Îl interesa mai mult validarea poveştilor lui Homer decât implicaţiile politice ale descoperirilor sale, dar teoreticienii raselor au început în curând să tragă foloase de pe urma revelaţiilor lui, afirmând că întemeietorii civilizaţiei greceşti vechi, şi deci ai culturii europene înalte, fuseseră arieni blonzi, cu ochi albaştri.[5] Totuşi, în cercurile academice a durat mult – optzeci de ani – până când a fost acceptată ideea că micenienii au fost strâns înrudiţi cu grecii de mai târziu şi chiar au vorbit o formă primitivă de greacă. În această privinţă argumentele se sprijineau pe înscrisurile ciudate care au început să fie scoase la iveală în urma săpăturilor din Grecia şi din Creta: micile hieroglife cu care ochii lui miopi erau obişnuiţi l-au determinat pe Sir Arthur Evans să meargă în Creta, să dezgroape şi, nu mai puţin important, să reconstituie ceea ce s-a numit „palatul lui Minos din Cnossos“.

Activitatea lui Evans în Creta poate fi mai bine înţeleasă ţinând cont de contextul schimbărilor politice şi sociale care aveau loc pe insulă la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. În 1900, circa 30% dintre cretani erau musulmani, majoritatea de origine greacă şi vorbitori de limba greacă. Printre musulmani se numărau şi cei mai mari proprietari de pământ şi un mare număr de negustori, iar populaţia musulmană era concentrată în oraşe, în timp ce creştinii erau de obicei răspândiţi la ţară.[6] Câştigarea independenţei de către grecii de pe continent i-a încurajat pe cretanii creştini că vor putea avea acces în noul regat. Scopul lor era *énosis*, „unirea“; iar în urma unei răscoale greceşti împotriva otomanilor, care a durat nu mai puţin de nouă ani, începând din 1821, în Creta problemele au mocnit pe tot parcursul secolului. Istoricii greci relatează represaliile nemiloase ale turcilor, deşi fiecare dintre tabere avea partea ei de vină – la sfârşitul secolului musulmanii din estul Cretei au îndurat suferinţe groaznice. Puterile europene au recunoscut că Creta nu putea să fie pur şi simplu adăugată regatului Greciei; cu acordul turcilor, i-a fost încredinţată lui Muhammad Ali, astfel că timp de zece ani, începând din 1830, insula a fost guvernată din Egipt. Un comitet format din reprezentanţi ai grecilor a oferit insula

Marii Britanii, care nu era interesată să guverneze Creta sau să încurce planurile din estul Mediteranei.[7] Otomanii ştiau foarte bine că trebuie să facă şi compromisuri, aşa că începând din 1868 le-au oferit cretanilor şi mai multă autonomie; dar acest lucru nu-i mulţumea pe luptătorii pentru *énosis*, care în 1897 începuseră să recruteze voluntari pentru cauza lor chiar şi din Scandinavia, Marea Britanie şi Rusia.

În 1898, insulei distruse de război i-a fost în sfârşit acordată autonomia completă sub conducerea unui înalt comisar, prinţul George al Greciei, şi sub protecţia franceză, italiană şi britanică, dar sultanul de la Constantinopol şi-a păstrat titlul de suzeran, pentru că pur şi simplu nu voia să renunţe la pământurile lui, cu atât mai puţin cu cât beneficiarii erau în majoritate greci creştini. Guvernul insulei, în care erau reprezentate ambele comunităţi, a făcut toate eforturile pentru a stimula economia, dar mulţi dintre musulmani plecau din Creta acum că se restabilise pacea, iar mulţi plecaseră deja în timpul războiului civil. Reconstruirea economiei implica şi reconstruirea identităţii cretane. În 1898 Arthur Evans a solicitat numeroşi lucrători care să-l ajute în excavaţiile din Cnossos, iar guvernul cretan a avut amabilitatea ca, printre primele sale acte, să voteze o serie de legi prin care erau încurajate proiectele arheologice străine şi chiar era permis exportul artefactelor.[8] Cretanii vedeau în aceste legi o bună metodă de promovare, o şansă de a face cunoscută Creta prin expunerea trecutului ei în muzeele puterilor protectoare.

Creta era o insulă în căutare de pace, iar în timp ce muncitorii lui scoteau la iveală Cnossosul, Evans a încercat să interpreteze vestigiile surprinzătoare pe care le-a găsit făcând apel la imaginea trecută a Cretei paşnice. Creta lui Evans era un regat condus de un personaj despre care credea că se numea Minos. Această interpretare reflecta atât presupunerile lui cu privire la trecutul Cretei, cât şi sincera lui speranţă în viitorul ei; vedea în Creta minoică o societate matriarhală paşnică, iubitoare de natură, în care până şi bărbaţii de la curtea regelui erau efeminaţi: nişte bărbaţi mereu la modă a căror plăcere, ca şi a femeilor de la curte, era să se unduiască pe marele „Ring de Dans" pe care l-a identificat Evans. I-a pus pe oamenii lui să danseze pentru el, pentru a redescoperi magia Cretei minoice.[9] Din micile fragmente de fresce minoice au fost reconstruite mari şi îndrăzneţe picturi care înfăţişau prinţi iubitori de pace şi doamne vorbăreţe de la curte. Palatul reconstituit din

Cnossos, care datorează atât de mult imaginaţiei lui bogate, a devenit astfel un templu al păcii modernist.

III

CIPRUL, A CĂRUI ISTORIE seamănă în multe privinţe cu cea a Cretei, era o altă insulă în care turcii s-au văzut tot mai încolţiţi, deşi proporţia de locuitori musulmani rămânea în continuare puţin mai mică. Evenimentele din Grecia continentală au avut un mare impact aici: începând din 1821 ciprioţii greci au devenit recalcitranţi, iar guvernatorul turc le-a interzis non-musulmanilor să poarte arme. În anii 1830 au plecat spre Grecia până la 25 000 de ciprioţi, care sperau să obţină cetăţenia greacă şi apoi să se întoarcă pe insulă ca supuşi ai regelui grec, fapt care le asigura protecţia din partea consulilor britanic, rus şi francez, ca garanţi ai independenţei Greciei, spre iritarea autorităţilor otomane.[10] Totuşi, faptul că majoritatea ortodoxă din Cipru avea conştiinţa „grecităţii“ nu trebuie interpretat în mod exagerat: ideile cu privire la o unire cu Grecia-mamă luau naştere mai degrabă în Grecia decât în Cipru, unde pe perioade lungi relaţiile dintre comunităţi fuseseră destul de paşnice. Consulatul britanic din Cipru a cooperat cu autorităţile turceşti pentru a se asigura că luptătorii pentru *énosis* sunt ţinuţi sub control: în 1854 viceconsulul britanic i-a furnizat guvernatorului informaţii despre un pamflet trădător atribuit directorului liceului grec din Nicosia. Legăturile strânse dintre viceconsul şi guvernator a avut ca urmare, în 1864, o invitaţie din partea guvernatorului la o petrecere în onoarea circumciziei fiului său: „Permite-mi să te invit pe toată durata ceremoniilor, care vor începe luni şi vor continua până joi, şi de asemenea la cină în toate cele patru zile.“[11] Dată fiind poziţia sa între Anatolia, Siria şi Egipt, Ciprul avea în primul rând o valoare strategică. Oferea în surplus câteva produse agricole precum orzul, exportat în Siria, şi roşcovele, exportate în Alexandria, dar standardul de viaţă nu era ridicat, iar „importurile erau foarte scăzute, deoarece Ciprul importa numai strictul necesar pentru locuitorii săi, care sunt foarte săraci“, cum a relatat un vizitator de la sfârşitul secolului al XVIII-lea: câteva haine de calitate, cositor, fier, piper şi vopsele.[12] La sfârşitul secolului al XIX-lea vopselele erau folosite în mod profitabil în industria locală: erau aduse din Beirut haine englezeşti de stambă albă şi vopsite în ateliere locale, şi s-a dezvoltat o industrie a mătăsii destul de activă. Dar Ciprul făcea parte dintr-o reţea locală, est-mediteraneeană, şi legăturile sale internaţionale

erau destul de limitate.[13] Totuşi, odată cu creşterea interesului pentru antichităţi, în Cipru a început să înflorească un nou tip de comerţ, în mare parte ilicit. Între 1865 şi 1875, consulul american, generalul Louis Palma di Cesnola, a fost unul dintre cei mai împătimiţi colecţionari a ceea ce el numea „comorile mele"; mare parte din prada lui din splendidul sit de la Kourion a ajuns la Metropolitan Museum din New York.[14]

Slăbirea puterii otomane în estul Mediteranei a devenit şi mai evidentă în 1878, atunci când britanicii au reuşit să-l convingă pe sultan să cedeze administrarea insulei Marii Britanii. Sultanul, Abdülhamid II, a înţeles că avea nevoie de sprijinul britanic pentru a-i ţine la distanţă pe ruşi, pentru că aceştia încă mai sperau să devină o prezenţă permanentă în Mediterana, obiectiv pe care nu-l puteau realiza decât dacă reuşeau să păstreze liberul acces în Bosfor şi Dardanele. Britanicii au început să-şi retragă sprijinul pentru otomani atunci când în Marea Britanie au ajuns ştiri despre masacrele armenilor şi ale altor oponenţi ai autorităţii turceşti; însă şi-au păstrat o puternică simpatie pentru grecii care trăiau dincolo de graniţele regatului independent.[15] Astfel, Ciprul era văzut ca o garanţie pentru păstrarea bunelor relaţii. În tipicul stil otoman, Sublima Poartă şi-a păstrat, pe hârtie, suveranitatea asupra insulei, iar britanicii trebuiau să predea orice profit obţinut din administrarea ei către Constantinopol (insula a fost anexată Marii Britanii abia când Marea Britanie şi Turcia au ajuns în tabere diferite, în timpul Primului Război Mondial, iar Ciprul a devenit colonie a Coroanei abia în 1925). Interesul britanic pentru Cipru era pur strategic, în urma achiziţiei numeroaselor acţiuni ale Companiei Canalului Suez, iar valoarea sa a crescut în 1882, atunci când Marea Britanie şi-a impus suveranitatea asupra Egiptului. Stăpânirea Ciprului îi asigura Marii Britanii controlul asupra tuturor bazelor din Gibraltar până în Levant, trecând prin Malta, dar era ca şi cum ar fi stăpânit un butoi cu pulbere în care lupta dintre cele două religii nu se aplana, ba chiar devenea din ce în ce mai îndârjită sub conducerea unei a treia părţi: grecii din Cipru au început să susţină cu tot mai multă insistenţă ideea că destinul insulei trebuia hotărât în Grecia, în timp ce turcii se temeau că vor avea parte de acelaşi tratament de care aveau parte turcii din Creta. La începutul secolului XX, ciprioţii turci urmăreau cu foarte mult interes mişcarea reformatoare a Junilor Turci din Imperiul Otoman, astfel că a început să se dezvolte o conştiinţă a identităţii naţionale care s-a accentuat în

competiţia cu naţionalismul grec.[16] Decăderea Imperiului Otoman a fost apoi însoţită de forme tot mai categorice de afirmare a identităţii naţionale, care ameninţau să dezbine societăţi unde altădată diversele grupuri etnice şi religioase trăiseră în oarecare armonie.

IV

IDENTITĂŢILE NAŢIONALE se afirmau mai pregnant în ţinuturile otomane în care grupurile etnice şi religioase erau împrăştiate şi amestecate. Nu e deloc surprinzător că cea mai mare diversitate de etnii şi religii se găsea în porturile mediteraneene precum Salonic, Alexandria şi Smirna. Salonic, în mod special, a devenit teren de luptă între turci, slavi şi greci, chiar dacă în 1912 evreii erau cel mai mare grup din oraş, iar docherii evrei erau atât de numeroşi, încât docurile se închideau sâmbăta.[17] Cum a observat Mark Mazower, în acest oraş se foloseau patru tipuri de scriere şi patru calendare, astfel că întrebarea „La ce oră e prânzul astăzi?“ avea un oarecare sens.[18] În multe zone din oraş limba de bază era iudeo-spaniola, adusă de exilaţii sefarzi după anul 1492. Numele sinagogilor aminteau încă de ţinuturile natale ale evreilor din Salonic: exista o sinagogă a catalanilor, din „Saragoza“ (de fapt Siracusa, din Sicilia), şi o alta poreclită *Macarron*, pentru că era frecventată de evrei de origine apuliană, despre care se credea că împărtăşesc dragostea italienilor pentru macaroane.[19]

Ar fi o greşeală să ne facem o imagine romantică despre Salonic. În 1911 această perspectivă a fost exprimată într-un ziar de limbă ladino, *La Solidad Ovradera*, astfel:

> Salonic nu este un oraş. Este o adunătură de sătuce. Evrei, turci, membri ai sectei Dönme [adepţii lui Shabbetai Zevi], greci, bulgari, occidentali, ţigani, fiecare dintre aceste grupuri care astăzi se numesc „naţiuni“ stă cât mai departe de celelalte, ca şi când s-ar teme să nu se contamineze.[20]

Ce-i drept, este posibil ca un ziar numit *Solidaritatea muncitorească* să nu fi oferit o perspectivă tocmai obiectivă asupra relaţiilor dintre grupurile etnice, încercând mai degrabă să creeze o singură comunitate proletară, dincolo de sentimentele naţionale. Putem culege câteva informaţii despre relaţiile cotidiene dintre evrei, turci şi alţii din povestirile lui Leon Sciaky despre copilăria lui în Salonicul sfârşitului de secol XIX; avem de-a face cu o familie evreiască prosperă care se află în relaţii călduroase cu ţăranii bulgari care-l aprovizionau pe tatăl lui Sciaky cu cerealele

pe care le vindea, în timp ce pe străzile oraşului micul Sciaky era tratat foarte bine de către vecinii musulmani şi creştini, adesea dispuşi să-i ajute pe membrii altor comunităţi atunci când izbucneau răscoale.[21]

Iudaismul sefard a fost dintotdeauna mai deschis către culturile vecine decât formele de iudaism mai stricte practicate în estul Europei de evreii aşkenazi, şi, pe măsură ce lumea otomană a fost tot mai mult influenţată de occidentul european, elitele evreieşti au adoptat la rându-le manierele şi limbile occidentale. Identitatea sefardă era ambivalentă. Era, teoretic, o combinaţie de sofisticare occidentală şi o notă de exotism oriental, o viziune răspândită de Disraeli în Marea Britanie. Chiar şi în copilărie, Leon Sciaky purta haine occidentale, un semn clar al statutului social şi economic, precum şi al aspiraţiilor culturale ale familiei sale, în timp ce cea mai bogată familie evreiască din Salonic, Allatini, îşi decorase casa cu cea mai bună mobilă atât din Orient, cât şi din Occident.[22] Începând din 1873, prin intermediul noilor şcoli ale Alianţei Israelite Universale, franceza a pătruns tot mai mult în viaţa evreilor din Salonic, în defavoarea limbii ladino, pe care unii o considerau limba claselor de jos (şi în Alexandria franceza devenea *de mode*, chiar *de rigueur*, în rândul elitelor evreieşti). În 1912 AIU avea peste 4 000 de elevi, mai bine de jumătate din numărul copiilor din şcolile evreieşti ale oraşului.[23] Locuitorii din Salonic şi din Alexandria nu erau îngrijoraţi de imperialismul cultural francez căruia îi cădeau pradă; nu doar evreii, ci toţi orăşenii prosperi de pe cuprinsul Imperiului Otoman vedeau în limba franceză o emblemă a distincţiei.

Pe când încă stăpâneau Salonicul, turcii ştiau că, deşi în minoritate, ei erau cei care deţineau puterea. Sciaky a povestit cum în 1876 au izbucnit mai multe răscoale după ce un bulgar a apelat la consulii străini pentru a împiedica mariajul fiicei lui cu un turc; consulii francez şi german au făcut greşeala majoră de a intra într-o moschee în timp ce spiritele erau încă inflamate, şi au fost linşaţi.[24] Tulburările din sânul diverselor comunităţi s-au intensificat până în anul 1900. Grecii erau entuziasmaţi de răspândirea educaţiei: copiii învăţau acum propria lor limbă în şcoli adecvate şi puteau privi spre sud, unde cei din neamul lor trăiau într-un regat grec independent. Slavii au devenit foarte recalcitranţi. În anii 1890, mişcarea radicală a slavilor macedoneni, care vorbeau o formă a limbii bulgare, s-a reunit în Organizaţia Revoluţionară Internă Macedoneană (ORIM), luptând pentru

autonomie pentru întinsul lanţ de provincii otomane dintre Salonic şi Skopje; organizaţia vedea în Salonic capitala acestui lanţ şi de aceea voia să dea oraşului o identitate culturală bulgară. Acest lucru era intolerabil pentru grecii din Salonic, care le-au oferit turcilor informaţiile culese despre activitatea ORIM.[25] În scurt timp ORIM a hotărât că sosise timpul pentru acţiuni drastice. În ianuarie 1903 agenţii săi au cumpărat un aprozar aflat vizavi de Banca Otomană, unde vindea un bulgar ursuz căruia parcă nu-i păsa de marfa sărăcăcioasă expusă pe tarabe. Totuşi, noaptea magazinul prindea viaţă: o echipă ORIM săpa tunele subterane pentru a ascunde mine sub frumoasa clădire a Băncii Otomane. Membrii echipei aproape că au fost prinşi, pentru că în timpul săpăturilor blocaseră unul dintre canalele colectoare ale oraşului, iar hotelul Colombo, din apropiere, se plânsese că i se înfundaseră toaletele. Pe 28 aprilie bombele au explodat, aruncând în aer banca şi mai multe clădiri învecinate.[26]

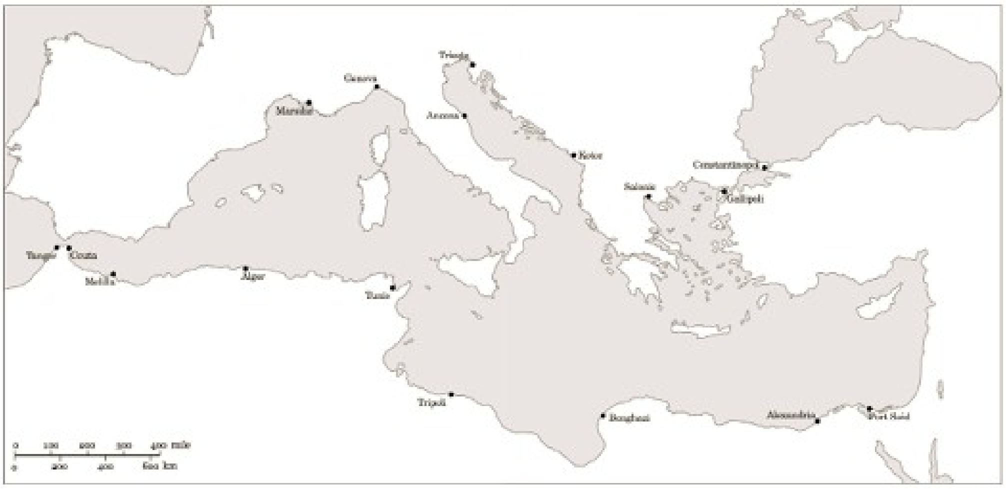
Salonicul s-a confruntat de asemenea şi cu puternicele unde ale schimbării din interiorul guvernării turceşti, odată cu afirmarea Junilor Turci şi cu planurile de reformă. Tulburările politice din Mediterana făceau ca viaţa din Salonic să decadă: mărfurile italiene erau boicotate după ce în 1911 italienii invadaseră Tripolitania, iar comerţul cu Trieste era boicotat din cauză că austriecii preluaseră în mod controversat controlul asupra Bosniei. Sătulă de această situaţie, bogata familie Allatini a plecat în Italia. Puterea otomană se degrada mai repede ca niciodată, astfel că nu a fost o surpriză faptul că în 1912 grecii au invadat Salonicul, revendicându-l pentru regat. Din păcate, au sosit şi trupele bulgare, care n-au mai vrut să plece; chiar şi atunci când au fost convinse s-o facă, dincolo de ziduri au izbucnit mai multe altercaţii între unităţile bulgare şi greceşti. Astfel, grecii au cucerit Salonicul, dar bulgarii erau o ameninţare serioasă, iar oraşul a pierdut hinterlandul fertil din care tatăl lui Leon Sciaky făcuse rost de cereale. În 1913, oraşul găzduia aproape 46 000 de musulmani şi peste 61 000 de evrei, faţă de cei 40 000 de creştini ortodocşi, dar activiştii greci intenţionau să-i facă să se simtă intruşi.[27] Cimitirele le-au fost profanate, iar magazinele le-au fost jefuite. Prim-ministrul, Venizelos, un erou al revoluţiei din Creta, a fost un susţinător înfocat al ideii unei Grecii locuite numai de greci ortodocşi. Ce anume se întâmpla în această situaţie cu evreii, pe care Venizelos i-a privit întotdeauna cu suspiciune, nu era deloc clar. În august 1917, un mare incendiu a distrus

zone extinse ale oraşului, printre care districtele evreiesc şi musulman. Pe lângă faptul că a determinat creşterea emigraţiei evreieşti şi musulmane, incendiul le-a oferit autorităţilor greceşti ocazia de a-şi pune în aplicare planul de reconstruire a Salonicului ca oraş grecesc, populat de greci. Scopul era clar: Salonic avea să redevină oraşul creştin al Sfântului Dimitrie. Salonic avea să renască sub numele de Tesalonic.

3
Ieşirea din scenă a otomanilor
1900–1918

I

ISTORIA MEDITERANEI a fost prezentată în această carte ca o serie de etape în care marea a fost integrată, în mai mică sau mai mare măsură, într-o singură zonă economică şi chiar politică. Odată cu cea de-a cincea Mediterană, caracterul acestui proces s-a schimbat complet. Mediterana a devenit principala arteră prin care mărfurile, navele de război, emigranţii şi alţi călători ajungeau din Oceanul Atlantic în Oceanul Indian. Scăderea productivităţii ţinuturilor din jurul Mediteranei şi inaugurarea comerţului substanţial cu cereale din Canada şi cu tutun din Statele Unite (pentru a cita două exemple) au făcut să scadă şi interesul oamenilor de afaceri pentru Mediterana. Chiar şi comerţul cu bumbac din Egipt, revigorat, se confrunta cu concurenţa din partea Indiei şi a sudului Statelor Unite. Căile maritime care porneau din Genova se îndreptau către vestul Mediteranei şi apoi către Atlantic, purtând către Lumea Nouă sute de mii de emigranţi, care s-au stabilit în New York, Chicago, Buenos Aires, São Paolo şi alte oraşe aflate în plin avânt din America de Nord şi America de Sud în jurul anului 1900. Emigraţia italiană era formată în majoritate din sudişti, deoarece locuitorii satelor din sud nu beneficiau de îmbunătăţirea standardului de viaţă care începea să schimbe faţa oraşului Milano şi a altor centre din nord.

Pe de altă parte, pentru francezi se găseau oportunităţi pentru începerea unei noi vieţi în Mediterana: Algeria a devenit destinaţia preferată a emigranţilor francezi, pentru că se viza crearea unei noi Franţe pe ţărmurile Africii de Nord, în timp ce teritoriile sălbatice mărginite de ţărmuri rămâneau sub control colonial. Două manifestări ale acestei politici au fost reconstruirea unei mari părţi din Alger în stil european şi, în 1870, acordarea cetăţeniei franceze în masă unui număr de 35 000 de evrei algerieni. Evreii algerieni erau consideraţi *évolués*, „civilizaţi“, pentru că profitaseră de oportunităţile oferite de stăpânirea franceză, înfiinţând şcoli moderne sub patronajul Alianţei Israelite Universale, fondată pentru promovarea educaţiei evreieşti după modelul european, şi transformându-se într-o nouă clasă profesională.[1] Începând din anii 1880, după ce a intrat sub control francez, şi Tunisia a atras colonişti francezi, deşi mult mai încet; în jurul anului 1900 era o ţintă mai populară pentru coloniştii italieni decât pentru cei francezi. Şi regatul Italiei privea cu interes către Africa de Nord, pentru că liderii săi politici considerau că ar oferi ţării lor oportunitatea de a deveni o putere mediteraneeană la fel de mare ca Franţa. Italienii nu construiau încă ideea de *Mare Nostrum*, articulată de Mussolini în anii 1930, deoarece era evident că Marea Britanie domina Mediterana, dar opinia publică italiană şi democraţii italieni erau convinşi că Italia avea un destin imperial. În parte, argumentele erau de ordin moral: ca şi în Algeria franceză, exista posibilitatea de a le oferi civilizaţia europeană unor popoare care erau considerate, cu condescendenţă, înapoiate. Pe de altă parte, erau politice: Italia şi-ar fi pierdut influenţa în Europa dacă n-ar fi arătat că e capabilă de asemenea realizări măreţe. În sfârşit, în mare măsură argumentele erau economice: puterea statului italian avea să depindă de evoluţia sa economică, posibilă numai în urma exploatării materiilor prime oferite de un teritoriu colonial. Spania, care până în 1904 îşi extinsese controlul asupra coastei marocane, anexând oraşul Tetuán şi arealul din jurul oraşelor Ceuta şi Melilla, era doar un concurent minor.[2]

Colapsul finanţelor statului în Tunisia de-a lungul anilor 1860 a fost o oportunitate atât pentru Franţa, cât şi pentru Italia. Numeroşi creditori francezi ar fi avut de suferit dacă beiul şi guvernul său nu şi-ar fi îndeplinit obligaţiile. Situaţia nu era foarte diferită de cea din Egiptul lui Said şi Ismail. A fost înfiinţată o comisie financiară internaţională, pe care francezii voiau s-o conducă. Guvernul italian n-a fost deloc

mulţumit de această situaţie: aportul consistent al italienilor la economia tunisiană şi numărul mare de colonişti italieni au încurajat Italia să pretindă controlul asupra unor ramuri întregi ale economiei tunisiene, precum producţia şi exportul de tutun şi administrarea căilor ferate. Totuşi, în 1883 francezii reuşiseră să-şi asigure o poziţie dominantă, iar beiul a fost de acord cu înfiinţarea unui protectorat francez asupra Tunisiei.[3] Guvernul italian a fost nevoit să se orienteze către alte direcţii, şi a observat repede că existau aceleaşi oportunităţi şi în apropiere, în Libia, aflată sub stăpânire otomană; în 1902, francezii şi britanicii, hotărâţi să împartă Mediterana, căzuseră de acord să lase Italia să facă ce vrea acolo – o modalitate utilă de a atrage Italia într-o alianţă politică mai extinsă împotriva viitorilor duşmani. A devenit imediat limpede cine puteau să fie aceşti duşmani: băncile germane au început să investească în Libia în competiţie cu Banco di Roma. În 1911 numai germanilor, nu şi italienilor, li s-a permis să cumpere pământuri în Libia. Pentru că tensiunile dintre Roma şi Constantinopol au crescut, turcii au încercat să-i potolească pe italieni oferindu-le concesii comerciale. Dar era prea târziu. Italienii hotărâseră că pentru a intra în rândul naţiunilor europene Italia avea nevoie de o misiune imperială. Slăbirea puterii otomane, mai ales în provinciile periferice, a devenit pe zi ce trecea tot mai evidentă. La sfârşitul lui septembrie 1911 guvernul italian a declarat război Turciei, iar până la sfârşitul lui octombrie flotele italiene deplasaseră fără piedici la Tripoli, Benghazi şi alte oraşe importante o forţă de ocupaţie de 60 000 de soldaţi. Aceasta a fost partea mai uşoară; apoi a izbucnit rezistenţa locală şi, pentru că pagubele în rândul italienilor au crescut, guvernul italian a acceptat să discute termenii păcii cu Constantinopolul. Ca întotdeauna, sultanul otoman n-a vrut să renunţe la suveranitatea formală a Turciei asupra foştilor supuşi. La un an după această invazie, a recunoscut stăpânirea italiană asupra Libiei, rămasă din punct de vedere formal teritoriu otoman.[4] Italienii n-au putut controla această zonă, dar, ca şi în cazul Algerului, intenţionau să europenizeze zonele pe care le stăpâneau, astfel că au început să reconstruiască Tripoli după modelul oraşelor italiene moderne.

La izbucnirea Primului Război Mondial, aşadar, întregul lanţ de oraşe de la Ceuta în vest la Port Said în est se aflau sub stăpânirea sau protectoratul Spaniei, Franţei, Italiei sau Marii Britanii. Kaizerul german a vizitat Tangerul în 1905 şi s-a arătat nemulţumit de creşterea influenţei franceze în

Maroc, dar Germania nu a reuşit să transforme Marocul în avanpostul său, cum nu reuşise nici cu Libia. Ba chiar Tanger a devenit o enclavă specială, în care sultanul Marocului împărţea puterea cu consulii străini. O figură deosebit de importantă era inspectorul-şef de poliţie, care avea rolul de intermediar între sultan şi consuli; este un exemplu rar al prezenţei elveţiene în Mediterana, pentru că această funcţie trebuia îndeplinită de o persoană neutră. Astfel, turcii îşi pierduseră complet autoritatea în Africa de Nord; germanii nu câştigaseră nici un avanpost; austriecii s-au mărginit la prezenţa în Trieste şi coasta dalmată şi n-au participat la lupta pentru Africa de Nord; iar Marea Britanie domina căile navale între Gibraltar şi Canalul Suez.

II

UN CÂŞTIG SUPLIMENTAR ŞI VALOROS AL ITALIEI a fost Rhodosul, împreună cu Insulele Dodecaneze. Insularii, în mare parte greci, încercaseră să se emancipeze de sub controlul otoman şi păreau să existe perspective favorabile pentru înfiinţarea unei „Federaţii a Insulelor Dodecaneze“: toate insulele aveau o poziţie bună, pe drumurile comerciale, aducându-le prosperitate locuitorilor lor greci şi evrei. Totuşi, italienii şi-au dat seama de valoarea strategică a unor insule aflate atât de aproape de centrul puterii otomane şi au profitat de războiul cu Turcia pentru a le cuceri, în 1912. Italia a încercat să sprijine economia noii sale colonii. Insulele Dodecaneze erau foarte diferite de Libia sau de imperiul pe care şi italienii visau să-l creeze în Abisinia, astfel că-i tratau pe locuitorii lor mai degrabă ca egali.[5] Această cucerire marchează începutul unei încercări a puterilor europene de a dezmembra în sfârşit Imperiul Otoman. Nu a fost un proces bine coordonat; ba mai mult, majoritatea iniţiativelor au venit din teritoriile otomane, deoarece în 1912 chiar şi Albania, în mod tradiţional destul de fidelă Constantinopolului, devenise un focar de nemulţumiri. Primul Război Mondial n-a făcut decât să accentueze tendinţa repede conturată de emancipare a provinciilor otomane. Angajarea Turciei de partea Germaniei n-a fost în nici un caz inevitabilă. Când norii războiului s-au strâns deasupra Europei, turcii s-au arătat dornici să negocieze un nou tratat cu Marea Britanie, pe care o considerau în continuare un aliat firesc împotriva încercărilor Rusiei de a pătrunde din Marea Neagră în Marea Albă; ştiau, de asemenea, că spiritul temerar al grecilor, care-l purtase pe regele George al Greciei tocmai la Salonic,

rămânea o ameninţare pentru capitala lor – *Megáli Idéa* sau „Marea idee“ a lui Venizelos presupunea nici mai mult, nici mai puţin decât înlocuirea Constantinopolului cu Atena drept capitală a Greciei. Dar cea mai importantă caracteristică a Mediteranei în august 1914 era extrema volatilitate a tuturor relaţiilor politice: Marea Britanie avea să se alieze cu Turcia? Sau mai degrabă cu Rusia? Ce era de făcut cu Grecia? Părea că sultanul se lăsa atras în plasa kaizerului, dar nimic nu era sigur. Pe 10 august 1914, două vase de război germane au fost lăsate să navigheze în Cornul de Aur, iar guvernul turc a convenit ca, dacă acestea aveau să fie urmărite de vase engleze, bateriile turceşti să deschidă focul asupra britanicilor. Între timp, două nave construite în Marea Britanie pentru flota otomană, cu costuri de 7 500 000 de lire, au fost rechiziţionate de Marina Regală, stârnind în presa turcească mai multe acuze violente la adresa Marii Britanii.[6]

Unul dintre cei care s-au exprimat hotărât împotriva turcilor a fost Winston Churchill, acum prim-lord al Amiralităţii. Prim-ministrul, Asquith, nota pe 21 august că Churchill era „violent antiturci“. Totuşi, retorica lui se sprijinea pe o politică originală şi îndrăzneaţă. Victoria în faţa Imperiului Otoman ar fi asigurat interesele Marii Britanii nu numai în Mediterana, ci şi în Oceanul Indian, unde Persia devenea o importantă sursă de petrol, exportat prin Canalul Suez. Atunci când Rusia a intrat în război împotriva Germaniei, Dardanelele au devenit un punct de trecere esenţial prin care Rusia putea să se aprovizioneze cu arme şi să exporte grâul din Ucraina, foarte important pentru balanţa sa de plăţi.[7] În martie 1915, temându-se de un armistiţiu între Rusia şi Germania, guvernul britanic a acceptat ca Rusiei să-i fie cedat controlul asupra Constantinopolului, Dardanelelor, sudului Traciei şi insulelor egeene aflate cel mai aproape de Dardanele.[8]

Pledoaria înflăcărată a lui Churchill pentru o campanie de forţare a Dardanelelor a fost încununată de cea mai consistentă ofensivă navală care a avut loc în Mediterana în timpul Marelui Război. Spre deosebire de al Doilea Război Mondial, în Mediterana s-au desfăşurat puţine operaţiuni, iar flota austriacă, vom vedea în continuare, a făcut câteva incursiuni în afara Adriaticii, pe care era hotărâtă s-o apere. Totuşi, pe ţărmurile Mediteranei au avut loc câteva campanii pe uscat, mai ales în Palestina şi în nord-estul Italiei. O ameninţare militară turcească asupra Canalului Suez a fost de ajuns pentru a-i determina pe britanici să-şi impună

propriul favorit la funcţia de *khedive* al Egiptului şi să transforme ţara în protectorat britanic – de acum înainte, atât în Egipt, cât şi în Cipru, nimeni nu mai credea în povestea că aceste ţinuturi se află încă sub protecţia sultanului.[9] Astfel, suprafaţa Mediteranei n-a fost mai deloc răscolită, chiar dacă în adâncuri stăteau acum ascunse foarte multe submarine, care şi-au dovedit cât se poate de clar în Atlantic capacitatea de a cauza pagube navelor imperiale. În parte, această relativă linişte se explica prin faptul că navele britanice şi germane erau utilizate în apele nordice pentru misiuni considerate mai importante.

O excepţie extrem de controversată a fost campania de la Gallipoli, din 1915. În ianuarie 1915, Fisher, prim-lord al Mării, i s-a plâns lordului Jellicoe, colegul său:

> Membrii Cabinetului au decis să cucerească Dardanelele numai cu ajutorul Marinei, folosind 15 nave militare şi 32 de alte vase şi păstrând acolo trei crucişătoare şi o flotilă de distrugătoare – *de toate fiind nevoie urgent în teatrul de operaţiuni decisiv de acasă!* Există o singură soluţie, şi anume să demisionez! Dar tu-mi spui „*nu!*“, ceea ce ar însemna pur şi simplu să accept parţial ceva ce dezaprob categoric. *Nu sunt de acord nici cu cel mai mic pas*.[10]

De aceea, chiar dacă a cedat, Fisher i-a trimis un mesaj lui Churchill, în care-i spunea: „*cu cât mă gândesc mai mult la chestiunea Dardanele, cu atât îmi displace mai mult!*“[11] Credea cu tărie că acel conflict naval trebuia rezolvat în Marea Nordului. Campania de la Gallipoli a rămas celebră pentru luptele aprige în care turcii au înfruntat trupele britanice, australiene şi neo-zeelandeze pe limba de pământ care domină partea europeană a Dardanelelor. Planul iniţial fusese ca vasele engleze, sprijinite de cele franceze, să forţeze trecerea. Când a devenit clar că era o acţiune imposibil de realizat, s-a luat decizia să fie duşi 50 000 de soldaţi în Golful Mudros, un mare port natural aflat pe latura sudică a insulei Lemnos, foarte aproape de Peninsula Gallipoli. Dar Mudros nu avea instalaţiile portuare de care avea nevoie Marina Regală; în plus, nu existau nici suficientă apă pentru trupe şi nici locuri unde să fie cazate. Pentru că au ajuns acolo în luna februarie, au trebuit să suporte neplăcutele condiţii de iarnă.[12] Atacul naval britanic asupra intrării Dardanelelor de pe 18 martie 1915 s-a soldat cu pierderea a trei nave de război britanice, deşi turcii care bombardau flota şi-au folosit tot arsenalul, iar barajul de mine din interiorul strâmtorii s-a dovedit extrem de periculos.[13] Britanicii speraseră că flota rusească din Marea

Neagră se va îndrepta spre Constantinopol cu 47 000 de soldaţi, dar ruşii n-au făcut decât să bombardeze poziţiile turceşti de la gura Bosforului de la o distanţă sigură. Îşi dăduseră seama că nu venise încă timpul pentru restaurarea Constantinopolului ca centru al ortodoxiei.[14] În urma dezastrelor care au urmat Churchill a fost concediat, dar până să se întâmple asta trupele au fost încercuite în poziţii imposibile:

> La ţărmul aspru, neprietenos
> E-un colţ părăginit, de mult pustiu
> Plin de morminte şi de sânge gros
> Ce sfânt va deveni în timp, şi viu.
> Acolo zace veşnic cenuşa măriţilor eroi,
> Care cu tinereţea lor aprins-au Noaptea,
> Luptând prin ploaia de alice-n toI
> Şi câştigând o libertate şi-un renume ce învins-au moartea.[15]

S-au înregistrat pierderi totale de 265 000 de soldaţi din Marea Britanie, Imperiul Britanic şi Franţa, şi poate de 300 000 de soldaţi din tabăra turcă; dar, în ciuda pagubelor imense, turcii au fost cei care au rămas pe poziţii, astfel că în mai puţin de nouă luni forţele atacului s-au retras. Din perspectiva britanicilor, campania de la Gallipoli a avut şi nişte urmări pozitive: turcii au fost forţaţi să-şi retragă multe dintre cele mai performante trupe din Palestina, slăbind astfel presiunea asupra Egiptului şi Canalului Suez.[16]

III

ÎN TIMPUL MARELUI RĂZBOI, zone extinse din Mediterana au rămas liniştite. Înainte de începerea conflictului, britanicii şi francezii sperau să-l atragă pe regele Alfonso al Spaniei într-o alianţă, iar Amiralitatea Britanică a ochit Ceuta ca bază potrivită pentru submarinele şi torpiloarele sale, în timp ce francezii sperau că Insulele Baleare puteau fi folosite drept haltă pentru trupele care erau transferate din teritoriile franceze din Africa de Nord. Poate că negocierile ar fi ajuns mai departe dacă regele spaniol n-ar fi ridicat în mod nechibzuit pretenţia de a primi frământata republică Portugalia drept recompensă pentru orice fel de sprijin ar fi acordat Franţei şi Marii Britanii.[17] Dar măcar şi-a păstrat neutralitatea, iar apele spaniole au rămas sigure pentru navigaţie. În centru, principala ţintă a activităţii navale era Adriatica, unde staţiona flota austriacă. Iredentiştii italieni priveau avizi către coastele Istriei şi Dalmaţiei, iar austriecii vedeau în Kotor baza navală

esenţială de care depindea capacitatea lor de a stăpâni ţărmurile estice ale Adriaticii. O răscoală care a avut loc în Kotor în februarie 1918 a demonstrat că ar fi trebuit acordată mai multă atenţie condiţiilor în care marinarii au fost nevoiţi să muncească pe perioada cât trupele au fost desfăşurate acolo. Marinarii s-au plâns că ofiţerii trăiau în condiţii mai bune, adesea însoţiţi de soţiile sau iubitele lor, iar unul dintre marinari a spus chiar că i s-a cerut să-şi folosească raţia de săpun pentru a spăla câinele căpitanului. Ba mai rău, marinarii de grade inferioare trebuiau să se mulţumească cu nişte haine jerpelite şi cu o dietă formată din carne alterată şi foarte puţină pâine, în timp ce ofiţerii erau hrăniţi bine, cu carne de calitate, legume şi fructe. Având în vedere că avioanele erau o invenţie recentă, nu e deloc surprinzător că ofiţerii care voiau să le impresioneze pe tinerele infirmiere le luau la plimbare cu avionul sau că uneori hidroavioanele erau folosite pentru a-i duce pe ofiţerii austrieci la un bordel de lux din Dubrovnik. După ce această răscoală a fost stinsă, autorităţile i-au împuşcat doar pe liderii care ieşiseră în evidenţă, dându-şi seama că venise timpul ca marina să fie serios reorganizată (sub conducerea nou-promovatului amiral Horthy, care şi-a purtat ani la rând titlul cu mândrie, chiar şi ca „regent“ al Ungariei, ţară fără ieşire la mare).[18]

La începutul războiului condiţiile din Kotor nu erau deloc rele. Portul se întinde adânc în fiordul de care e adăpostit, dincolo de defileul Bocche di Cattaro, şi este străjuit de munţii prăpăstioşi ai Muntenegrului. Pentru a fi în deplină siguranţă, austriecii ar fi trebuit să supună Muntenegrul, al cărui conducător, din solidaritate cu vecinii săi sârbi, declarase război Austro-Ungariei la puţin timp după asasinarea lui Franz Ferdinand. La sfârşitul verii anului 1914 marina austriacă a început să bombardeze portul muntenegrean Bar, iar francezii au răspuns cu o flotă destul de mare trimisă din Malta: paisprezece nave de război şi mai multe vase mai mici. Flota franceză i-a alungat pe austrieci din Bar şi a bombardat fortificaţiile exterioare ale defileului Bocche di Cattaro, fără să pătrundă în Kotor. Dar era o situaţie foarte dificilă: până în mai 1915, când Italia a declarat război Austro-Ungariei, francezii n-au avut o bază mai apropiată decât Malta, aflată sub stăpânire britanică, iar trupele franceze erau angajate în totalitate în luptele de pe Marna, mult în nord.[19] Apoi austriecii au prins curaj, atacând temerar oraşe italiene de coastă precum Senigallia, Rimini şi Ancona, unde au provocat pagube uriaşe: au distrus gara şi depozitele de cărbuni şi ţiţei şi au devastat mai multe clădiri

publice, inclusiv un spital; şaizeci şi opt de oameni au murit. Cu toate acestea, austriecii nu s-au atins de Taranto, principala bază navală italiană. Nu-şi doreau o bătălie pe mare. Italienii au răspuns trimiţându-şi marina din Apulia în sudul Dalmaţiei; au distrus calea ferată dintre Dubrovnik şi Kotor. Acest joc bazat pe principiul ochi pentru ochi a continuat prin atacuri cu torpile lansate către vasele italiene de pe submarine germane; pentru că Italia nu se afla încă în război cu Germania, ci doar cu Austria, submarinele arborau nestingherite steagul austriac. În noiembrie 1915 prezenţa germană clandestină a avut consecinţe dezastruoase: un submarin german a scufundat în largul coastelor Africii de Nord vaporul de linie italian *Ancona*, care mergea din Sicilia către New York; au murit foarte mulţi oameni, iar preşedintele american a protestat copios la adresa Austriei în privinţa acestui act pentru care, fireşte, austriecii abia aşteptau să dea vina pe germani.[20] Până la urmă, după mai multe bombardamente de pe mare, trupele austriece au escaladat înălţimile din Muntenegru şi, la începutul anului 1916, au cucerit capitala, Cetinje.[21]

După aceea a urmat o luptă pentru supremaţie într-un singur colţ al Mediteranei. În primăvara lui 1917 acţiunea s-a concentrat în culoarul strâmt dintre Otranto şi Albania, unde austriecii stăpâneau acum Durazzo. Toată tehnologia aflată la îndemână a fost folosită la capacitate maximă. Ambele tabere şi-au mobilizat hidroavioane care aruncau bombe asupra navelor inamice fără să producă pagube vizibile, iar britanicii au înfiinţat o nouă tabără pentru hidroavioane la Brindisi. Au fost instalate plase în care să fie prinse submarinele austriece şi germane, dar, chiar dacă puteau opri submarinele, acestea nu puteau opri şi torpilele. Britanicii, italienii şi francezii au primit şi întăriri: paisprezece distrugătoare japoneze şi un crucişător au jucat un rol extrem de important în izbânda asupra submarinelor germane; au sosit de asemenea şase crucişătoare australiene şi, după ce Grecia a intrat şi ea în război, târziu, în iulie 1917, a fost mobilizată şi o flotă elenă destul de mare.[22] Importanţa conflictului relativ restrâns cu austriecii constă în apariţia unor noi metode de luptă pentru controlul pe mare: aeroplanele, care încă nu-şi demonstraseră pe deplin utilitatea, şi submarinele, care au făcut-o imediat. Deveniseră vizibile câteva noi pericole: navigaţia comercială era ameninţată de submarinele inamice, astfel că în 1917 britanicii şi francezii începuseră deja să folosească un sistem eficient de escortare a vaselor la est de Gibraltar cu ajutorul

unor convoaie.[23] În vreme de război, după un secol de relativă linişte, apăruse un duşman mai viclean decât corsarii berberi: invizibil, fatal şi dornic să provoace pagube fără motiv, aşa cum corsarii, care căutau pradă şi prizonieri, nu fuseseră niciodată.

4
Poveste despre patru oraşe şi jumătate
1900–1950

I

ÎN CEEA CE PRIVEŞTE SPAŢIUL MEDITERANEEAN, Primul Război Mondial a fost doar o parte dintr-o succesiune de crize care au marcat ultimele zvâcniri de viaţă ale Imperiului Otoman: pierderea Ciprului, Egiptului, Libiei, Insulelor Dodecaneze, apoi războiul în sine, cu pierderea Palestinei în favoarea britanicilor, urmată curând de instaurarea stăpânirii franceze în Siria. Toate aceste schimbări au avut consecinţe, uneori drastice, asupra oraşelor-port în care diversele grupuri etnice şi religioase coabitaseră secole de-a rândul, mai ales Salonic, Smirna, Alexandria şi Yaffa. La sfârşitul războiului, ţinuturile otomane au fost împărţite între puterile câştigătoare, chiar şi Constantinopolul fiind împânzit de trupe britanice.[1] Sultanul a devenit neputincios din punct de vedere politic, lăsând astfel cale liberă radicaliştilor turci, mai ales lui Mustafa Kemal, care cunoscuse gloria luptând la Gallipoli. Neîncrederea cu care puterile Antantei îi priveau pe turci era în acord cu sentimentul general: deportarea în masă a armenilor în primăvara şi vara anului 1915 îi oripilase pe diplomaţii americani stabiliţi în Constantinopol şi Smirna. Obligaţi să parcurgă pe jos, prin soarele dogoritor, dealurile anatoliene şi împinşi de la spate de supraveghetori cruzi, bărbaţii, femeile şi copiii se prăbuşeau şi mureau sau erau ucişi din amuzament, în timp ce guvernul otoman trâmbiţa nişte aşa-zise comploturi urzite în rândul armenilor. Scopul era „exterminarea tuturor persoanelor de sex masculin cu vârsta sub cincizeci de ani“.[2] Grecii, evreii şi negustorii străini au fost cuprinşi de îngrijorare la gândul că „purificarea“ Anatoliei nu avea să se oprească numai la persecuţia armenilor. În ultimele sale zile, guvernul otoman abandonase vechiul său ideal al convieţuirii. După cum o dovedeau adesea radicalii Juni Turci, şi în Turcia puternicul naţionalism lua tot mai mult locul toleranţei din vremurile trecute.

Smirna a ieşit din război neatinsă, majoritatea populaţiei de acolo scăpând de persecuţii, mai ales datorită faptului că *vali*, guvernatorul ei, Rahmi Bei, s-a arătat sceptic faţă de alianţa Turciei cu Germania şi Austria şi a înţeles că prosperitatea oraşului său depindea de diversitatea populaţiei, format din greci, armeni, evrei, negustori evrei şi turci.[3] Atunci când i s-a ordonat să-i predea pe armeni autorităţilor otomane, deşi a temporizat, a trebuit până la urmă să trimită circa o sută de „indezirabili“ către o soartă nesigură.[4] Majoritatea popoluţiei din Smirna era formată din greci; ba chiar acolo trăiau mai mulţi greci decât la Atena, şi cu toţii au rămas foarte ataşaţi ortodoxiei, care juca un rol important în sistemul de învăţământ grecesc şi în manifestările publice, în timp ce ideile naţionaliste venite din Grecia începuseră de asemenea să se strecoare în rândul comunităţii. Grecii erau foarte activi în comerţul cu fructe uscate, iar sosirea recoltei de smochine de pe continent era un mare prilej de sărbătoare în portul din Smirna. Comunitatea evreiască vorbitoare de ladino din Smirna era mai puţin numeroasă decât cea din Salonic, dar, ca şi acolo, se încetăţeneau şi modele occidentale. Guvernatorul a vizitat la un moment dat şcoala Alianţei Israelite Universale şi a cerut ca evreii să poarte fesuri, nu pălăriile în stil occidental pe care începuseră să le folosească: „Nu vă aflaţi în Franţa sau în Germania, sunteţi în Turcia, şi sunteţi supuşii Majestăţii Sale sultanul.“[5]

Smirna avea un port excelent şi se dezvoltase continuu de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în timp ce alte porturi otomane se confruntau cu scădea traficului de mărfuri. În

jurul anului 1800, Franţa domina comerţul otoman cu Europa şi aproviziona oraşul nu doar cu stofe europene, ci şi cu produse din colonii precum zahărul, cafeaua, cârmâzul şi indigoul. De fapt, turcii din Smirna cumpărau fesuri ţesute în Franţa.[6] Cât despre europeni, portul găzduia o comunitate foarte activă de familii de afacerişti britanici, francezi şi italieni, care au contribuit la înflorirea afacerilor Smirnei pe tot parcursul secolului al XIX-lea, când familii precum Whittall, principalii exportatori de fructe, şi Giraud, în ale cărei fabrici de covoare lucrau 150 000 de oameni, dominau viaţa economică. Printre nou-sosiţi se numărau americanii, care foloseau Smirna ca escală în traficul comercial al Standard Oil Company din New Jersey.[7] La câţiva kilometri de oraş se întindeau suburbiile cu impunătoareale case ale marilor familii levantine, uneori botezate cu nume pe măsură, precum Paradise, suburbii legate de centrul Smirnei printr-o cale ferată şi prin trasee pentru bărci.[8] Chiar şi în timpul războiului, aceşti „levantini“, cum erau cunoscuţi, au reuşit să ducă în continuare o viaţă liniştită, pentru că Rahmi Bei şi-a dat seama că n-are de ce să-i trateze pe negustorii străini ca pe nişte extratereştri inamici – majoritatea se născuseră în Smirna şi nu vizitaseră niciodată ţara al cărei paşaport îl deţineau.

La Londra, guvernului britanic victorios nu-i păsa de interesele negustorilor levantini din Smirna. Turcii erau priviţi cu nemiloasă ostilitate: lordul Curzon, ministrul britanic de externe, i-a descris pe otomani drept „cele mai veninoase rădăcini ale răului“ din lume, iar Lloyd George, prim-ministrul, fusese ani de-a rândul entuziast în privinţa nobilelor realizări ale civilizaţiei greceşti antice, în opoziţie cu eşecurile jalnice ale turcilor; extrem de nedrept, el l-a desfiinţat pe Kemal, numindu-l „vânzător de covoare într-un bazar“. Aceasta l-a făcut să îmbrăţişeze visul lui Venizelos cu privire la restaurarea dominaţiei greceşti asupra Mării Egee, până la coasta Asiei Mici. Pentru Venizelos, acolo se afla leagănul civilizaţiei greceşti: în Ionia antică, ai cărei locuitori greci, sublinia el, „constituie cea mai pură spiţă a neamului elen“, trăiau în cel mai bun caz 800 000 de persoane.[9] Marea Britanie a apreciat sprijinul militar primit din partea grecilor de-a lungul anului 1919, în lupta împotriva revoluţionarilor bolşevici din Rusia. Se impunea ca aceşti luptători greci pentru libertate să fie recompensaţi. De aceea, britanicii le-au oferit bucuroşi grecilor Smirna şi împrejurimile sale, deşi americanii şi puterile continentale, reunite la Conferinţa de Pace de la Paris din 1919, au privit

ideea cu scepticism, iar familia de negustori levantini Whittalis din Smirna a demonstrat că locuitorii oraşului nu voiau să fie conduşi de guvernul grec, deoarece toţi cei de acolo, greci, turci, evrei sau armeni, preţuiau mai mult armonia care domnea în oraş şi nu voiau decât o formă de guvernământ locală. Lloyd George i-a convins pe majoritatea aliaţilor săi că Smirna şi împrejurimile ei trebuiau să intre imediat sub conducerea lui Venizelos, care ar trebui îndemnat să trimită acolo vase greceşti şi să ocupe neîntârziat coasta ionică. Printre cei care s-au opus cu înverşunare acestor planuri s-a numărat şi înaltul comisar american la Constantinopol, amiralul Bristol, un om ale cărui prejudecăţi nu-l recomandau deloc pentru viitoarele lui sarcini: el a afirmat că „armenii sunt un neam asemănător evreilor; nu au deloc sau au prea puţin spirit naţional şi au o moralitate precară“, dar şi-a îndreptat furia împotriva britanicilor, deoarece nu credea că planurile lui Lloyd George se bazau pe preocupări morale înalte – importantă era de fapt competiţia pentru petrol.[10]

În mai 1919, au sosit în Smirna 13 000 de soldaţi greci. Deşi a urmat o perioadă de linişte, incidentele au început apoi să se adune: satele turceşti au fost prădate şi aproximativ 400 de turci şi 100 de greci au fost ucişi numai în Smirna. Noul guvernator grec, Aristides Sterghiades, o fire izolată, a preferat să nu se implice în viaţa socială a elitei din Smirna. A încercat să fie drept şi adesea a ţinut partea turcilor în conflictele cu grecii; preţul pe care a trebuit să-l plătească a fost nesupunerea grecilor, a căror atitudine triumfalistă ameninţa tot ceea ce oraşul avea mai special. Pe de altă parte, politica lui a revitalizat comerţul din Smirna. Dar în împrejurimi problemele au devenit din ce în ce mai serioase; Crucea Roşie a strâns dovezi despre epurarea etnică pe care grecii o practicau în zonele locuite de turci. Un ofiţer grec a fost întrebat de reprezentanţii Crucii Roşii de ce i-a lăsat pe oamenii lui să-i omoare pe turci, la care el a răspuns: „Pentru că mi-a făcut plăcere.“ De fapt, ambele tabere erau caracterizate de violenţă. Dar Mustafa Kemal îşi mobiliza forţele, iar în 1921, când grecii au încercat să pătrundă în regiunile deluroase din est, în speranţa de a trasa o frontieră între Grecia şi Turcia în podişul vestic, succesul iniţial a fost urmat de un dramatic contraatac turcesc – grecii se lăsaseră atraşi prea departe în Anatolia. Retragerea dezordonată a grecilor a permis armatelor turceşti să se năpustească spre vest, până în Smirna, şi să intre în oraş pe 9 septembrie 1922, dar nu înainte ca aproximativ 50 000 de

soldaţi greci învinşi şi 150 000 de greci de pe continent să se strângă acolo.

Acesta a fost începutul unui dezastru care s-a întipărit adânc în memoria grecilor. Deşi primele detaşamente turceşti care au intrat în Smirna erau trupe disciplinate de cavalerie, au fost însoţite de *chettes*, trupe turceşti neregulate care vărsaseră deja mult sânge grecesc în timpul luptelor dezlănţuite din vestul Anatoliei. Pe măsură ce refugiaţii s-au îmbulzit în oraş, masacrele, violurile şi jafurile, înfăptuite mai ales de trupele neregulate, dar nu numai, au devenit tratamentul obişnuit aplicat principalilor duşmani – nu grecii, ci armenii. Nici noul guvernator turc, nici Mustafa Kemal, odată ajuns în oraş, n-au părut îngrijoraţi de aceste evenimente pe care le considerau simple fapte de război; părea că în noua Turcie care se năştea nu mai era loc pentru greci şi pentru armeni. Jefuirea cartierului armenesc a fost urmată de violenţe în tot oraşul, mai puţin în cartierul turcesc, care a fost ferit. Vilele negustorilor levantini din suburbii au fost prădate; majoritatea levantinilor (supravieţuitori) şi-au pierdut toate bunurile, iar companiile lor de comerţ au falimentat. În sfârşit, străzile şi casele din Smirna au fost stropite cu benzină (începând, din nou, cu cartierul armenesc), iar pe 13 septembrie oraşul a fost incendiat. Astfel, numărul de refugiaţi a crescut la 700 000: grecii şi armenii din Smirna au fost obligaţi să fugă spre chei. Acolo îi aştepta un spectacol îngrozitor: portul era plin de vase de război britanice, franceze, italiene şi americane, toate apărând furibund interesele ţărilor din care veneau. Focul s-a răspândit până aproape de chei, distrugând depozitele de mărfuri şi birourile marilor firme de comerţ, iar centrul oraşului a fost făcut scrum, în timp ce mulţimile de oameni disperaţi, dintre care mulţi mureau din cauza arsurilor, setei şi epuizării, se rugau pentru scăpare.

Atitudinea Marilor Puteri a rămas cutremurător de indiferentă. Amiralul Bristol instruise deja doi jurnalişti americani să nu scrie despre atrocităţile comise de turci, iar francezii şi italienii au insistat să-şi păstreze „neutralitatea“, pentru a nu fi nevoiţi să ia la bord refugiaţi – au ajuns până într-acolo încât i-au lăsat să se înece pe oamenii care au înotat până la vasele lor de război. Un băiat şi o fată au fost găsiţi în apă lângă unul dintre vasele americane, dar marinarii i-au spus lui Asa Jennings, un angajat al Asociaţiei Creştine a Tinerilor care încerca să organizeze o evacuare generală, că, oricât şi-ar dori să-i ajute, era împotriva ordinelor şi ar fi compromis neutralitatea americană.

Jennings a refuzat să accepte răspunsul – copiii au fost salvaţi, iar apoi s-a dovedit că erau frate şi soră.[11] La bordul navelor de război britanice, în timp ce ofiţerii cinau la popotă, orchestrelor li s-a ordonat să cânte cântece marinăreşti mobilizatoare, pentru a acoperi ţipetele îngrozite care se auzeau de pe chei, la câteva sute de metri depărtare. Până la urmă amiralul britanic a cedat în faţa rugăminţilor înfocate, iar Jennings, cu statornicia lui admirabilă, a reuşit să obţină şi ajutorul marinei greceşti, cantonate în apropiere, în Lesbos. 20 000 de oameni au fost salvaţi pe navele aliaţilor, iar mulţi alţii, pe vasele din flotila grecească a lui Jennings. Cu toate acestea, în Smirna şi în împrejurimile sale au fost ucişi circa 100 000 de oameni, şi cel puţin tot atâţia au fost deportaţi în Anatolia, unde majoritatea au pierit.

Inima împietrită a comandanţilor din portul Smirnei şi ostilitatea înverşunată a amiralului Bristol de la Constantinopol au reflectat o atitudine faţă de catastrofele umanitare foarte diferită de cea de la începutul secolului XXI. „Neutralitatea“ era înţeleasă ca neimplicare, nu ca o poziţie care le permitea cel mai bine puterilor neutre să-şi ofere ajutorul victimelor violenţelor etnice, rămase pe drumuri şi uneori chiar în pragul morţii. Marile puteri au refuzat să intervină şi fiindcă şi-au dat seama că sprijinul acordat de Lloyd George lui Venizelos generase o cascadă de evenimente asupra cărora nici Grecia, nici Marea Britanie nu aveau nici un control. Majoritatea locuitorilor din Smirna dispăruseră; la fel şi Smirna, distrusă de flăcări, iar noul oraş turcesc Izmir nu şi-a recâştigat niciodată îndelungata supremaţie comercială. Golul lăsat de greci şi de armeni a fost umplut de turcii exilaţi din Creta şi din nordul Greciei care au inundat Turcia. În cele din urmă, conform Tratatului de la Lausanne din 1923, a avut loc un schimb masiv de populaţie între Grecia şi Turcia – numai din Creta au plecat 30 000 de musulmani. Fuga din Istanbul a ultimului sultan, în noiembrie 1922, a înlăturat şi ultima slabă piedică din calea creării unei noi Turcii, orientată spre Occident, cu o nouă capitală, un nou alfabet şi o constituţie laică. În Grecia, *Megáli Idéa* murise, dar la fel s-a întâmplat şi cu caracterul multinaţional al imperiului turc. În ciuda tensiunilor şi chiar duşmăniilor care au izbucnit între popoare şi religii şi în ciuda frecventelor încercări de a-i umili pe creştini şi pe evrei făcându-i neputincioşi din mai multe puncte de vedere, mai ales financiare şi sociale, sistemul otoman reuşise secole de-a rândul să păstreze unitatea diverselor popoare. Apoi a

fost înlocuit cu un grup de naţiuni ai căror conducători îşi proclamau în mod strident naţionalismul şi nu reuşeau să-i integreze pe cei consideraţi acum străini – grecii şi armenii în Turcia, evreii şi musulmanii în Grecia.

II

PORTUL ALEXANDRIA era un alt loc de întâlnire şi de întrepătrundere a popoarelor şi culturilor. Oraşul a început să capete o formă modernă la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, când au fost construite un elegant drum-cornişă de-a lungul noii faleze şi străzi largi cu blocuri de locuinţe şi alte clădiri utile. Printre aceste clădiri se numără catedrala anglicană, pseudocoptă din Alexandria, construită încă din anii 1850, şi extraordinarul grup de clădiri proiectate de arhitectul Alessandro Loria, care s-a născut în Egipt, a studiat în Italia şi apoi a devenit celebru în Alexandria, în anii 1920. Banca Naţională a Egiptului, opera lui, seamănă cu un *palazzo* venețian; tot el a construit spitalele evreiesc şi italian, deloc surprinzător, având în vedere că era şi evreu, şi italian; cea mai populară clădire proiectată de el este hotelul Cecil, preferatul lui Winston Churchill, al lui Lawrence Durrell şi, fireşte, al personajului acestuia din urmă Justine.[12] Locuitorii greci, evrei, italieni, copţi şi turci ai oraşului erau foarte mândri de Alexandria, interpretând expresia clasică *Alexandria ad Aegyptum* în sensul că oraşul lor era un oraş european independent de Egipt, nu în interiorul lui.[13] Jasper Brinton, un american care a ocupat funcţia de judecător de apel al Tribunalului Mixt al Egiptului la începutul secolului XX, a spus despre Alexandria, oraş care-i plăcea foarte mult, că este „strălucitoare şi sofisticată, lăsând în urmă orice alt oraş din Mediterana"; melomanii se bucurau de spectacolele oferite în marile teatre ale oraşului de Toscanini, Pavlova şi cele mai bune voci de la Scala.[14] Se spunea că străzile erau atât de curate, încât puteai mânca de pe jos, ceea ce în ziua de astăzi n-ar fi deloc recomandabil.

Desigur, nu toată Alexandria era cosmopolită, iar viaţa elitei, despre care vom vorbi în continuare, nu semăna cu viaţa grecilor, italienilor, evreilor şi copţilor de rând, care trăiau pe ţărmul nordic al oraşului. Pe hărţile de la sfârşitul secolului al XIX-lea, latura sudică a oraşului îngust şi desfăşurat pe lungime era numită *Ville arabe*, dar nu avea prea mare legătură cu viaţa claselor mijlocii din Alexandria, în afară de faptul că de acolo proveneau bucătarii, servitoarele şi vatmanii. Europenii reprezentau doar 15% din

populaţie, chiar dacă ei deţineau mare parte din puterea economică; în 1927 în oraş trăiau circa 49 000 de greci, dintre care 37 000 aveau cetăţenie greacă, 24 000 de italieni şi 4 700 de maltezi. Evreii de diverse naţionalităţi erau în număr de 25 000 (aproape 5 000 aveau paşaport italian, deşi mulţi au rămas apatrizi); mulţi greci aveau de asemenea paşaport străin, fie cipriot (care-i făcea cetăţeni britanici), fie rhodian (care-i făcea cetăţeni italieni), fie, chiar şi după 1923, turcesc.[15] Majoritatea familiilor musulmane influente, inclusiv familia regală, erau originare din Turcia, Albania, Siria sau Liban. Francezii făceau şi aici incursiuni dese, ca şi în Salonic sau Smirna, cu toate că Egiptul era protectorat britanic. Un exilat ajuns în Alexandria mărturisea că nu ştia să citească în arabă decât meniurile şi titlurile din ziare: „Limbile mele materne au fost întotdeauna doar engleza şi franceza.“ Şi soţia lui avea o poveste asemănătoare: „Mama mea vorbea numai franceza, iar tatăl meu, numai italiana. Nu ştiu cum au făcut să se înţeleagă, dar s-au înţeles.“[16] Se considera că pentru comunicarea cu servitorii era suficient să vorbeşti doar o brumă de arabă. Într-o vreme a înfloririi naţionalismului, respingerea oricărei identităţi „orientale“ avea să se dovedească până la urmă fatală pentru supravieţuirea acestor comunităţi.

Memoriile romanţate ale lui André Aciman despre viaţa sa în Alexandria sunt edificatoare pentru viziunea multor locuitori ai oraşului. Familia lui Aciman a venit din Constantinopol în 1905, dar unchiul lui, Vili, se simţea ataşat atât de Alexandria, cât şi de Europa:

> Ca majoritatea oamenilor născuţi în Turcia pe la sfârşitul secolului, Vili critica tot ce avea legătură cu civilizaţia otomană şi căuta cu înverşunare Occidentul, devenind până la urmă „italian“, printr-o metodă pe care au folosit-o majoritatea evreilor din Turcia: a invocat faptul că ar fi avut vechi legături cu Livorno, un port de lângă Pisa unde evreii fugiţi din Spania se stabiliseră în secolul al XVI-lea.[17]

Arhitectului Loria îi plăcea să poarte cămaşa neagră a fasciştilor, pe care o impunea şi membrilor familiei sale; dar făcea şi donaţii către sinagoga din Alexandria. Cea mai influentă familie evreiască era cea a baronului Félix de Menasce, care deţinea un titlu imperial austriac, deşi bunicul său, născut la Cairo, făcuse avere după ce devenise bancherul lui *khedive* Ismail; în vremea baronului Félix, averea acestei familii ilustre nu mai era alimentată numai de operaţiunile bancare, ci şi de comerţul cu Trieste. El a înfiinţat mai multe şcoli şi spitale şi chiar şi-a construit o

sinagogă şi un cimitir proprii, deoarece s-a certat cu liderii noii şi impunătoarei sinagogi de pe strada Nebi Daniel. Deşi a dus o viaţă laică, fără să respecte datinile evreieşti, s-a supărat foarte tare când a aflat că fiul său, Jean, care studia la Paris, fusese botezat catolic şi chiar mai rău atunci când acesta a intrat în Ordinul Dominican şi a venit să predice în Alexandria. Félix de Menasce era un prieten apropiat al liderului sionist Chaim Weizmann, care a vizitat oraşul în martie 1918, locuind în impunătoarea reşedinţă Menasce. Un fapt interesant este că baronul Félix şi-a folosit relaţiile cu arabii din Palestina pentru a încerca să negocieze un acord bilateral între evrei şi arabi cu privire la viitorul Palestinei, dar britanicii, care stăpâneau acum Palestina, nu s-au arătat interesaţi.[18]

Toate aceste elemente l-au inspirat pe Lawrence Durrell în descrierea bancherului Nessim din Alexandria, transformat într-un copt putred de bogat. Durrell a scris primul volum din tetralogia *Cvartetul din Alexandria* în Bellapais, Cipru, la începutul anilor 1950, dar avea strânse legături cu evreii din Alexandria prin intermediul celei de-a doua soţii a lui, Eve Cohen, şi cu atât mai mult prin intermediul celei de-a treia soţii, Claude Vincedon, care era nepoata lui Félix de Menasce.[19] Familia Menasce s-a înrudit cu o altă familie de vază, Zogheb, creştini melchiţi din Siria şi membri ai unei comunităţi care cuprindea mulţi comercianţi prosperi de mătase, cherestea, fructe şi tutun.[20] Viaţa *haut bourgeois* a negustorilor levantini din Smirna nu suferea comparaţie cu opulenţa familiei Menasce şi a altora asemenea, mai ales de când elita Alexandriei căpătase trecere în faţa regelui şi în special în faţa lui Omar Toussoun, un membru al familiei regale foarte iubit, care şi-a dat seama că era foarte important să se alieze cu diversele comunităţi din oraş. Putea fi văzut oferind premiile la o şcoală evreiască sau la Victoria College, şcoala pentru copiii nobililor din Alexandria, care avea drept model o şcoală publică (adică privată) britanică. Era preşedinte onorific al Societăţii Copte de Arheologie şi a făcut donaţii consistente pentru clădirea spitalului copt. În acelaşi timp, a fost foarte interesat de economia locală, făcând mari eforturi să stabilizeze preţul bumbacului.[21]

Viaţa cotidiană a comunităţilor străine se învârtea în jurul comerţului şi cafenelelor, printre care cele mai faimoase erau ale grecilor, mai ales Café Pastroudis. Iar în aceste cafenele puteau fi găsiţi membrii intelighenţiei greceşti, printre care se remarca poetul Kavafis.[22] Romancierul englez E.M. Forster, care a petrecut anii Primului Război Mondial

în mare parte în Alexandria (pentru că se îndrăgostise de un vatman arab), a făcut cunoscută poezia lui Kavafis şi în afara Alexandriei, în timp ce poetul revenea iar şi iar la tema oraşului său natal. Însă problema era că gândurile îl purtau mereu nu la oraşul modern, care nu-l atrăgea deloc, ci la Alexandria antică.[23] Dintre toate oraşele-port din estul Mediteranei, Alexandria a fost cel mai puţin afectat de schimbările politice provocate de căderea Imperiului Otoman, deoarece a reînviat datorită străinilor care s-au stabilit acolo fiind atraşi de iniţiativele noilor *khedive*, nu ale sultanilor.

III

ALEXANDRIA ERA UN ORAŞ reconstruit recent; nu departe de el, în Palestina, a apărut un altul. Acolo, britanicii s-au confruntat cu un mediu politic complet diferit faţă de Egipt. Revolta arabă din timpul Primului Război Mondial, susţinută, în mare măsură, de T.E. Lawrence, le adusese britanicilor aliaţi de nădejde împotriva turcilor; în acelaşi timp, pretenţiile sioniştilor de a avea un ţinut evreiesc al lor au provocat tot mai multe tensiuni între evreii şi arabii din Palestina, mai ales după ce guvernul britanic şi-a arătat simpatia pentru ideea unui Cămin Naţional al Poporului Evreu, prin Declaraţia Balfour, din 1917. Aspiraţiile evreieşti au luat forma reîntoarcerii la pământ: coloniştii idealişti din centrul şi estul Europei au întemeiat aşezări agricole – mişcarea kibuţurilor urmărea să-i scoată pe evrei din oraşe, către aerul curat al zonelor rurale –, dar sionismul avea şi o altă componentă, scopul esenţial de a crea în Palestina un oraş occidentalizat, locuit de evrei. În 1909, un grup de evrei, în majoritate aşkenazi europeni, au obţinut proprietatea asupra unor dune nisipoase la un kilometru şi jumătate nord de vechiul port Yaffa şi au împărţit pământul în şaizeci şi şase de parcele care apoi au fost trase la sorţi – un semn al idealismului lor, căci tragerea la sorţi nu permitea nimănui să încerce să obţină o poziţie mai bună, săracii şi bogaţii trebuind să convieţuiască.[24] Intenţia lor era să creeze un oraş aerisit şi cu multe spaţii verzi, sau mai degrabă o suburbie înverzită, pentru că iniţial au refuzat să includă orice magazine în planurile oraşului. S-au gândit că locuitorii aveau să-şi procure din Yaffa toate bunurile de care aveau nevoie. Căutând un nume, coloniştii au propus nenumărate variante, printre care Herzliya Sionistă, care exprima foarte bine devotamentul pentru cauza lor, şi încântător de melodiosul Yefefia („cel mai frumos“). Până la

urmă Theodor Herzl a câştigat, pentru că numele Tel Aviv era titlul în evreieşte al romanului său despre reconstruirea Sionului, *Altneuland*, „tărâmul vechi şi nou“: *tel* semnifica străvechile ruine care le reaminteau vizitatorilor prezenţa evreiască milenară, iar *aviv*, primii lăstari de grâu şi, prin extensie, primăvara.[25]

Astfel s-a născut ceea ce avea să devină primul mare oraş construit pe ţărmurile Mediteranei după Evul Mediu, când Tunis fusese clădit pentru a înlocui Cartagina, iar Veneţia se înălţase din lagunele sale. Naşterea Tel Avivului oferă o altă perspectivă mediteraneeană asupra sinuoasei istorii a fondării Israelului, iar noul oraş a stârnit invidii puternice printre vecinii săi arabi – chiar şi astăzi există hărţi ale Orientului Mijlociu produse în ţările arabe în care Tel Aviv nu figurează.[26] Întemeietorii Tel Avivului ştiau foarte bine că vor să creeze o aşezare evreiască şi că aceasta va căpăta o înfăţişare europeană diferită de cea a oraşului Yaffa, care avea, în opinia lor, un neplăcut caracter „oriental“. Nici în Yaffa modernitatea europeană nu era o idee străină. În anii 1880, cu un foarte pronunţat simţ al proprietăţii, o sectă protestantă germană cunoscută sub numele de Societatea Templierilor întemeiase la periferia oraşului Yaffa două aşezări moderne: „datorită străzilor largi şi clădirilor elegante, puteai să uiţi că te afli într-un ţinut din pustie şi să-ţi imaginezi că mergi printr-unul dintre oraşele civilizate din Europa“.[27] Şi arabii mai înstăriţi din Yaffa şi-au construit vile confortabile în suburbiile oraşului. Tel Aviv nu a fost prima suburbie evreiască a lui. Tot în anii 1880, un prosper evreu algerian, Aharon Shlush, care trăia în Palestina din 1838, a cumpărat mai multe terenuri şi a construit suburbia Nevé Tzedek. Aceasta îşi impresiona vizitatorii prin curăţenie şi spaţiile suficient de largi, iar locuinţele cartierului treceau drept unele dintre cele mai frumoase din Yaffa.[28] Nevé Tzedek a atras colonişti de diverse origini – pe lângă algerienii din familia Shlush, veneau acolo aşkenazi din Europa centrală, iar Solomon Abulafia, care a devenit primarul suburbiei, a venit tocmai din oraşul Tiberiada – el şi soţia sa, Rebecca Freimann, evreică aşkenadă, au plecat de acolo în 1909, pentru a se alătura întemeietorilor Tel Avivului. Deloc surprinzător, există o fotografie a lui în care este înfăţişat în redingotă, cu cravată şi pantaloni în dungi, semne ale modernizării purtate şi de turcii şi arabii de aceeaşi condiţie socială din Yaffa.[29] Scriitorul Samuel Agnon a locuit o vreme în casa familiei Abulafia din Nevé Tzedek,

unde, înainte ca Tel Avivul să devină centrul culturii evreieşti, se reunea o întreagă pleiadă de scriitori şi artişti.

Şi Yaffa se bucura de o continuă înflorire. Era cel mai mare port din Palestina şi principala ieşire la mare a Ierusalimului, deşi vasele de mărime considerabilă nu se puteau apropia de ţărm, iar călătorii trebuiau să debarce pe şlepuri sau erau transportaţi pe ţărm în spinare de hamali din Yaffa. Sultanul otoman a construit un elocvent simbol al modernităţii în Yaffa: turnul cu ceas care a supravieţuit până în ziua de astăzi. În ajunul Primului Război Mondial, Yaffa avea peste 40 000 de locuitori, musulmani, creştini şi evrei (cei din urmă constituiau aproximativ un sfert din populaţia totală). După aceea, în timpul războiului, arabii şi evreii din oraş au fost evacuaţi, la ordinul turcilor, care bănuiau că locuitorii Yaffei pactizaseră în secret cu armata britanică; dar Yaffa şi suburbiile sale evreieşti n-au fost prădate de turci (mai multe pagube au fost produse de trupele australiene, care s-au stabilit pentru ceva vreme în oraşul pustiit), iar după aceea oraşul şi-a revenit.[30] Din gara lui plecau trenuri spre nord, până în Beirut, şi spre sud şi vest, până la Cairo – şi chiar până la Khartoum. Veniturile Yaffei proveneau nu numai din comerţul din Mediterana către continent, ci şi din excelenta sa producţie de portocale, exportate în ţinuturile otomane şi în Europa Occidentală. De asemenea, Yaffa – mai degrabă decât Ierusalimul – era cel mai important centru cultural al Palestinei, iar titlul şi conţinutul unui ziar editat de creştini, *Falastin*, „Palestina“, reflectau un sentiment identitar tot mai puternic în rândul populaţiei arabe.[31] Aceasta nu înseamnă că viaţa culturală a Yaffei rivaliza cu cea din Alexandria. În afară de inflexibilii protestanţi germani, era un oraş de limbă arabă, iar membrii familiei Shlush s-au integrat lesne printre prietenii şi vecinii lor arabi.[32] Dar apariţia Tel Avivului a reaprins vechi tensiuni. În anii 1920, creştinii şi musulmanii din Yaffa vizitau adesea noua aşezare – găseau acolo atracţii precum cinematograful Eden, nemaivorbind despre tot mai numeroasele case de jocuri de noroc şi bordeluri. Totuşi, au existat câteva izbucniri de violenţă între evrei şi arabi, care începând din 1921 au înveninat relaţiile dintre ei; prima revoltă a izbucnit atunci când arabii din Yaffa, deja iritaţi, au presupus greşit că demonstranţii de la o manifestaţie comunistă din Tel Aviv aveau să dea năvală şi în suburbia lor; au fost ucişi patruzeci şi nouă de evrei, inclusiv scriitorii găzduiţi într-o tabără de creaţie de la periferie.[33]

Cauza subiacentă a tensiunilor a fost sosirea unor vase cu imigranţi evrei din Mediterana. Spre sfârşitul anului 1919, nava rusească *Ruslan* a sosit la Yaffa de la Odessa cu 670 de pasageri. Chiar dacă aceşti imigranţi aşkenazi nu schimbau în profunzime atmosfera din Yaffa, pentru că locuiau în Tel Aviv sau în Palestina, echilibrul dintre Yaffa şi Tel Aviv se modifica rapid şi vizibil. În 1923 Tel Avivul avea deja 20 000 de locuitori, aproape toţi evrei. După aceea, a depăşit cu mult Yaffa: un an mai târziu, avea 46 000 de locuitori, în 1930, 150 000, iar în 1948, anul în care a luat naştere Israelul, 244 000. Treptat, s-a emancipat de sub autoritatea municipală a Yaffei, căpătând autonomie internă din 1921, înglobând celelalte cartiere evreieşti de la periferia Yaffei, precum Nevé Tzedek, şi devenind un municipiu separat în 1934.[34] Una dintre primele realizări din Tel Aviv a fost construirea unei şcoli, Şcoala Gimnazială Herzliya, a cărei clădire nouă şi impunătoare (astăzi, incredibil, ea a fost demolată şi înlocuită cu un hidos bloc-turn) a funcţionat ca un important centru cultural.[35] Pe de altă parte, copiii evrei s-au îndepărtat astfel de şcolile mixte din Yaffa, unde, îndrumaţi adesea de călugăriţe, evreii, creştinii şi musulmanii învăţau laolaltă.

Una dintre cele mai mari realizări a fost construirea unui port. Portul din Yaffa a deservit Tel Avivul până în 1936, când au izbucnit noi violenţe, şi mai serioase. Apoi, în timpul boicoturilor organizate de arabi asupra magazinelor evreieşti şi de evrei asupra magazinelor arăbeşti, consiliul local a cerut autorităţilor britanice permisiunea să construiască un port în partea de nord a oraşului lor tot mai extins. Liderul evreu David Ben Gurion a afirmat: „Vreau o mare evreiască. Marea este o prelungire a Palestinei.“ Impactul portului rival s-a simţit repede în Yaffa: în 1935 Yaffa a importat mărfuri în valoare de 7,7 milioane de lire, cifră care în anul următor a scăzut la 3,2 milioane de lire, în timp ce Tel Aviv ajunsese la 602 000 de lire; dar în 1939 importurile Yaffei totalizau numai 1,3 milioane de lire, iar Tel Avivul ajunsese la 4,1 milioane de lire. Cum în timpul crizei din 1936 mâna de lucru arabă nu era disponibilă, în port au fost aduşi muncitori din Salonic, oraşul faimos pentru pricepuţii docheri evrei.[36] O altă sursă de bunăstare a Tel Avivului au fost Târgurile Levantine, debutând timid în 1924, dar ajungând în 1932 să găzduiască 831 de companii străine care şi-au expus produsele. Era promovată imaginea unui Tel Aviv care juca rolul de nouă răscruce dintre Mediterana şi Orientul Mijlociu şi, dovedind că încă era

posibil, târgurile au atras expozanţi din Siria, Egipt şi din nou creatul regat al Transiordaniei.[37]

Dezvoltarea Tel Avivului a fost însoţită de câştigarea statutului de oraş de sine stătător, chiar dacă graniţele sale cu Yaffa au rămas neschimbate, un nou prilej de conflicte. Construirea lui a fost opera conjugată a iniţiativelor private independente şi a planificării la nivel central, în aşa măsură încât un nou bulevard, larg şi străjuit de copaci, să fie botezat cu numele familiei Rothschild (în speranţa unui sprijin financiar şi mai mare decât cel primit). În anii 1930, arhitectul scoţian Geddes a întocmit un proiect prin care încerca să realizeze o mai bună legătură între oraş şi lunga sa faleză. În inima oraşului, impunătoarele clădiri în stil Bauhaus exprimau dorinţa locuitorilor înstăriţi de a fi consideraţi reprezentanţii culturii occidentale moderne; „Oraşul Alb“ pe care l-au construit a fost considerat o realizare atât de impresionantă, încât în 2003 a intrat în Patrimoniul UNESCO. Căutarea identităţii occidentale, europene se manifesta şi sub alte forme: Teatrul Habima şi evenimentele literare, artistice şi muzicale din oraş. Aceleaşi tendinţe puteau fi întâlnite şi în Alexandria, Salonic şi Beirut, precum şi în Yaffa; însă, aşa cum au remarcat adesea diverşi observatori, Tel Avivul părea uneori să aibă mai multe în comun cu oraşele europene orientale precum Odessa şi Viena decât cu cele mediteraneene precum Napoli sau Marsilia.

Mirarea locuitorilor din Yaffa faţă de comportamentul vecinilor lor evrei, într-o perioadă din ce în ce mai tensionată, reiese foarte bine dintr-o caricatură apărută în 1936 în ziarul arab *Falastin* (vezi imaginea alăturată). Un arhiepiscop anglican stă în picioare în amvon, admonestând un englez corpolent care s-a ales cu două soţii: prima, o sfioasă arăboaică din Palestina, cu faţa şi părul descoperite, dar îmbrăcată într-o rochie tradiţională palestiniană, ţine în mână o colivie cu o porumbiţă; cea de-a doua este o evreică cu picioare lungi, adeptă a modernizării, îmbrăcată cu nişte pantaloni foarte scurţi şi o bluză strâmtă, fumează o ţigară. Englezul încearcă să explice că a ajuns să aibă două soţii din cauza presiunii Marelui Război, iar arhiepiscopul insistă că trebuie să divorţeze de soţia sa evreică. Mesajul politic este clar, dar la fel de clar transpare şi amestecul de fascinaţie şi tulburare pe care-l provoacă obiceiurile noilor colonişti evrei.[38] Relaţiile amicale dintre evrei şi arabi din vremea când familia Shlush se stabilise în Nevé Tzedek erau de domeniul trecutului. Întemeietorii Tel Avivului ajunseseră să insiste prea mult asupra diferenţelor între ceea ce voiau ei să creeze şi ceea ce lăsau în urmă în Yaffa. Chiar şi fondatorii suburbiei moderne Nevé Tzedek fuseseră copleşiţi de imigranţi cărora obiceiurile orientale le erau complet străine. Aceste schimbări au fost provocate de presiunea exercitată

asupra Tel Avivului de miile de nou-veniţi care se refugiau din calea persecuţiilor din Europa Centrală şi de Est. În acelaşi timp, mai mulţi lideri sionişti pledau pentru crearea unui oraş evreiesc – primul oraş în totalitate evreiesc, insistau ei, după 1 900 de ani. În mod ironic, exact când această dorinţă s-a împlinit, valurile de persecuţii din Europa au atins o violenţă nemaiîntâlnită, devastând oraşele din estul Europei în care evreii erau preponderenţi sau majoritari. Printre aceste oraşe s-a numărat şi Salonicul.

IV

AM VĂZUT DEJA cum Salonicul a fost implicat fără voie în destrămarea Imperiului Otoman; ba chiar s-a aflat în linia întâi, începând din 1915, când au sosit trupele britanice şi franceze, în speranţa (în curând abandonată) de a sprijini armatele sârbe în lupta împotriva austriecilor; Aliaţii s-au adăpostit în Salonic şi în împrejurimile sale, o zonă pe care britanicii au numit-o „Colivia". Prezenţa Aliaţilor a avut urmări politice tulburătoare: Marea Britanie şi Franţa au adâncit schisma deja existentă în politica elenă, sprijinindu-l pe Venizelos împotriva regelui Greciei – Venizelos a venit în Salonic în 1916, după care au izbucnit conflicte între susţinătorii lui şi regalişti, în timp ce Aliaţii au confiscat unele dintre corăbiile Marinei Regale Elene.[39] Apoi, după incendiul din 1917 şi sfârşitul războiului, Salonic a atras atenţia guvernelor grec şi turc, pentru că găzduia o populaţie musulmană foarte numeroasă: în iulie 1923 în Salonic rămăseseră aproximativ 18 000 de musulmani. Un milion de creştini au sosit în Grecia din Turcia, refugiaţi din calea războiului care a distrus Smirna; după aceea au sosit acolo cei exilaţi conform termenilor schimbului de populaţie prevăzut în Tratatul de la Lausanne: 92 000 dintre exilaţi s-au stabilit în Salonic. Musulmanii din oraş şi din suburbiile sale au fost alungaţi, iar în casele şi pe pământurile lor şi în zonele reconstruite după incendiu au fost aduşi creştini din Asia Mică. Ca o ironie, salonicanii au descoperit că mulţi dintre refugiaţii din Anatolia vorbeau turceşte; cartea lor de vizită era Biserica de orientare greacă, nu limba greacă, iar obiceiurile lor erau aproape identice cu ale musulmanilor turci alături de care trăiseră pentru nu mai puţin de 900 de ani.[40]

În Salonic rămăseseră 70 000 de evrei. Guvernul grec a încurajat elenizarea lor, mai ales prin predarea unor materii în limba greacă în şcoli. Uneori acesta a devenit un motiv de tensiuni: de exemplu, contestând „concepţiile religioase

înguste“, guvernul a suspendat regula ca magazinele evreieşti să fie închise sâmbăta, dar deschise duminica.[41] Totuşi, Ziua Ispăşirii a fost declarată zi nelucrătoare în Salonic, şi toată lumea a înţeles că stabilitatea economică a oraşului depindea de conlucrarea dintre evrei şi greci. O parte din evrei au emigrat în Franţa, Italia şi Statele Unite; în Haifa şi Tel Aviv, docherii evrei erau foarte preţuiţi. Dar sentimentul general era că, în ciuda substanţialelor schimbări politice, nu se întrevedea nici o ameninţare. Ba chiar ameninţările dispăruseră complet, acum că graniţele dintre Grecia, Turcia, Bulgaria şi Iugoslavia fuseseră definite.

Această viziune s-a dovedit complet greşită în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când germanii au ocupat oraşul, în aprilie 1941. Au existat ultragii ocazionale, precum furtul unor manuscrise şi artefacte evreieşti valoroase, dar timp de aproape doi ani restricţiile pentru evrei au fost mai puţin severe decât în alte părţi ale imperiului lui Hitler. În parte, această situaţie se datora faptului că economia oraşului ajunsese aproape de colaps, cu o criză acută a hranei, iar germanii nu voiau să împiedice bruma de activitate comercială care se mai desfăşura acolo.[42] Naziştii îi tratau pe sefarzii vorbitori de spaniolă la fel ca pe aşkenazii din Europa Centrală şi de Est. Odată ce s-au hotărât să acţioneze, au făcut-o repede şi eficient – iar în spatele acestor acţiuni s-a aflat mâna distrugătoare a lui Adolf Eichmann. În februarie 1943 evreii au fost închişi în ghetouri. S-au răspândit zvonuri că vor fi deportaţi la Cracovia, pentru a munci în fabricile de cauciuc; iar pe 15 martie primul tren plin cu victime a plecat spre Polonia. În august, oraşul era deja complet *Judenrein*, „purificat de evrei“, potrivit termenului nemţesc la modă. În doar câteva săptămâni, au fost executaţi 43 850 de evrei din Salonic, majoritatea gazaţi imediat după sosirea la Auschwitz şi în alte lagăre.[43] Consulul italian a salvat câţiva, iar unii particulari greci, printre care şi clerici, au făcut şi ei ce le-a stat în putinţă; autorităţile spaniole se ofereau uneori să-i ajute pe cei pe care-i considerau fraţi spanioli de foarte multă vreme. Cu toate acestea, în Grecia naziştii au reuşit să cureţe 85% din comunitatea evreiască.

Astfel, după trei secole şi jumătate, nu mai rămăsese nimic din vechiul Salonic. Smirna a fost primul dintre marile oraşe-port care a cedat. Căderea Smirnei a dus la moartea a circa 100 000 de oameni. Salonic a îndurat, în plus, oroarea unei maşini de ucis la scară largă. Distrugerea oraşelor-port

din estul Mediteranei avea să continue după al Doilea Război Mondial, deşi fără pierderi atât de cutremurătoare de vieţi omeneşti. Fiecare a primit o identitate unică, de oraş grecesc, turcesc, evreiesc sau egiptean. Şi către vest oraşele-port, care reuneau oameni de culturi şi religii diferite, erau în declin. Livorno fusese inclus în Italia unită cu mult înainte de aceste evenimente, iar încă de la mijlocul secolului al XIX-lea elita sa, care se identifica, indiferent de origine, cu *Italia*, devenea tot mai interesată de meseriile şi carierele non-comerciale, pentru că oraşul îşi pierduse privilegiile speciale şi cedase întâietatea Genovei şi altor rivale.[44] După Primul Război Mondial, Trieste a fost separat de Austro-Ungaria, iar poziţia sa geografică, pe vremuri un avantaj, devenise acum stânjenitoare, pentru că oraşul a fost inclus în noul regat al sârbilor, croaţilor şi slovenilor, Austria rămânând un stat mic şi neînsemnat dincolo de Alpi, nesigur de identitatea sa politică şi culturală. Apoi, după al Doilea Război Mondial, a devenit mărul discordiei între Italia şi Iugoslavia, câştigându-şi până în 1954 ambiguul statut de „Oraş Liber". Însă identitatea sa culturală specifică, sau mai degrabă multitudinea de identităţi, nu a putut să reziste acestor schimbări politice şi economice.

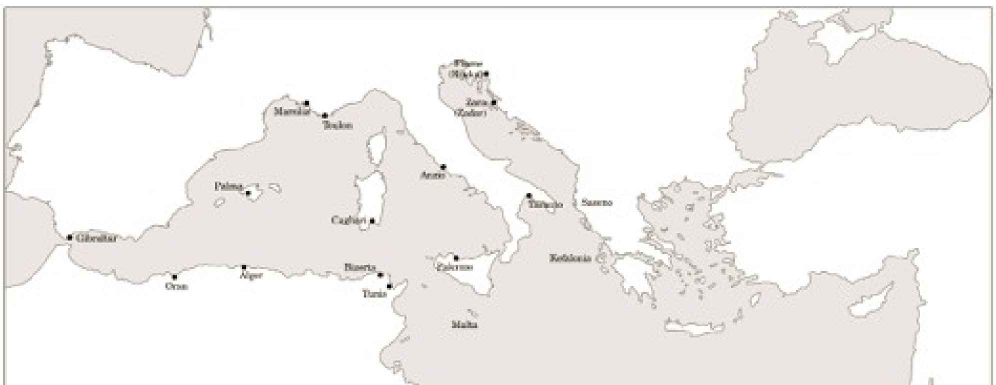
Yaffa s-a schimbat mai brusc, cu toate că-şi pierduse deja identitatea eterogenă pe măsură ce Tel Avivul devenise un oraş independent, non-arab. Pe parcursul câtorva săptămâni din primăvara lui 1948, în ajunul naşterii Israelului, zeci de mii de arabi din Yaffa au părăsit oraşul pe mare sau pe uscat, căutând refugiu în Gaza, Beirut şi în alte părţi. Naţiunile Unite desemnaseră Yaffa drept exclavă a statului arab care ar fi trebuit să fie înfiinţat alături de statul evreiesc din Palestina. După bombardamentele forţelor evreieşti de la sfârşitul lunii aprilie, populaţia din Yaffa a scăzut drastic. Liderii comunităţii arabe, care nu mai număra acum decât circa 5 000 de persoane, au predat oraşul pe 13 mai, cu o zi înainte să fie proclamată înfiinţarea statului Israel, pe bulevardul Rothschild din Tel Aviv.[45] De atunci, Yaffa a devenit o suburbie a Tel Avivului, cu o populaţie arabă minoritară, o situaţie aproape inversă faţă de cea din urmă cu patruzeci de ani, cu diferenţa că cei care plecaseră nu s-au mai putut întoarce. În Alexandria, ultimul act s-a produs abia în 1956, când naţionalizarea Canalului Suez a fost urmată de exproprierea şi expulzarea italienilor, evreilor şi altor naţionalităţi, la ordinele lui Gamal Abdel Nasser. Oraşul s-a reconfigurat ca un mare oraş musulman arab, dar economia lui s-a prăbuşit. Ceva din vechea Alexandrie a supravieţuit,

dar este vorba în mare parte de cimitire – ale grecilor, catolicilor, evreilor şi copţilor. Cât despre cimitirele din Salonic, marele cimitir evreiesc fusese deja devalizat, cu tot cu morminte, de către nazişti. În prezent este acoperit de vastul campus al Universităţii Aristotel din Tesalonic: „Şi sunt alţii care nu au pomenire."[46]

5
Mare Nostrum – din nou
1918–1945

I

SPRE DEOSEBIRE DE PRIMUL RĂZBOI MONDIAL, în timpul căruia majoritatea acţiunii navale din Mediterana s-a desfăşurat în est şi în Adriatica, în apele care scăldau ţărmurile celor două imperii în curs de prăbuşire, Imperiul Otoman şi Imperiul Habsburgic, între 1918 şi 1939 întreaga Mediterană a devenit teatru al rivalităţilor.[1] În centrul luptei pentru supremaţie în Mediterana se aflau ambiţiile lui Benito Mussolini în urma câştigării controlului asupra Italiei, în 1922. Atitudinea lui faţă de Mediterana a fost oscilantă. În unele momente, visa la un imperiu italian care să se întindă până la „oceane“ şi să ofere Italiei „un loc de frunte“; a încercat să transforme acest vis în realitate invadând Abisinia în 1935, o campanie militară extrem de grea care s-a transformat într-un dezastru politic, deoarece Mussolini a pierdut orice respect din partea Marii Britanii şi a Franţei. Alteori, ceea ce-l interesa era chiar Mediterana: Italia, spunea el, este „o insulă care împunge Mediterana“, şi totuşi, după cum formula rău prevestitor Marele Consiliu al Fascismului, era o insulă întemniţată: „gratiile acestei închisori sunt Corsica, Tunisia, Malta şi Cipru. Iar gardienii ei sunt Gibraltarul şi Suezul“[2].

Ambiţiile italiene fuseseră hrănite de tratatele de pace de la sfârşitul Primului Război Mondial. Nu numai că Italia a

păstrat Insulele Dodecaneze, dar austriecii au fost respinşi în nord-estul Italiei, iar aceasta a dobândit mare parte din *Italia irredenta*, „Italia nerăscumpărată“, mai precis Trieste, Istria şi, de pe coasta Dalmaţiei, Zara (Zadar), care a devenit celebră pentru excelentul lichior de vişine produs de familia Luxardo. Fiume (Rijeka), din Istria, a fost cucerit în 1919 de pestriţa armată privată a poetului naţionalist d'Annunzio, care l-a declarat scaunul „regenţei italiene Carnaro“; în ciuda opoziţiei internaţionale, în 1924 era deja încorporat în patria Italiei fasciste. O manifestare ciudată, care demonstrează cât era de important trecutul pentru visul fascist, a fost crearea unor institute pentru promovarea cercetării serioase (şi a „italienităţii“, *italianità*) a istoriei Corsicii, Maltei şi Dalmaţiei. Trecătorii care se plimbau pe impunătorul bulevard ceremonial tăiat de-a lungul Forului Roman, prin inima Romei antice, puteau admira nişte hărţi imense ale Imperiului Roman care arătau cum se transformase, dintr-o mică aşezare pe Colina Palatină, în imperiul lui Traian, înglobând întreaga Mediterană şi teritorii mult mai îndepărtate. Şi Albania, care se bucura, din 1913, de o independenţă precară a intrat în vizorul Italiei: banca centrală a Albaniei avea sediul la Roma; noul său conducător, regele Zog, căuta cu înfrigurare sprijin politic şi financiar din partea Italiei, o problemă rezolvată în forţă odată cu invazia italiană în Albania din aprilie 1939. Chiar şi înainte de această dată, Italia administra o importantă bază de submarine în Saseno, o mică insulă în largul coastei albaneze. Submarinele erau considerate cheia viitorului succes al Italiei în confruntarea preconizată cu Marea Britanie pentru supremaţia în Mediterana. În 1935 mareşalul Badoglio, comandantul forţelor armate italiene, a afirmat că Italia nu va avea nevoie de nave de război mari, ci va putea să câştige controlul pe mare prin mijloace mai moderne. De fapt, flota italiană nu avea nimic impresionant: „practic era în urmă la toate capitolele în privinţa dotărilor militare, înapoiată din punct de vedere tehnologic, lipsită de echilibru din punct de vedere operaţional şi condusă fără pic de imaginaţie“.[3]

Invazia din Albania şi repetatele represiuni asupra rebelilor din Libia au demonstrat că discuţiile despre un imperiu mediteraneean nu erau ameninţări deşarte; totuşi, mulţi observatori au văzut în Mussolini un personaj aproape hilar, cu fălcile lui proeminente şi gura bogată din care izvorau afirmaţii pompoase despre restaurarea romanei *Mare Nostrum*. Cucerirea Libiei crease o axă care tăia Mediterana

de la nord la sud, iar Africa de Nord avea să devină „cel de-al patrulea ţărm“ al Italiei. De aceea, Malta britanică, stăpână a mării între Sicilia şi „cel de-al patrulea ţărm“, era mai mult decât un inconvenient; era un obstacol. În 1937, Mussolini a pus la cale o vizită triumfală la Tripoli, pentru a sărbători construirea primului drum practicabil de-a lungul coastei Libiei, de 1600 de kilometri, şi reconstruirea mai multor zone ale capitalei, care trebuia să devină un oraş european modern.[4] O altă dovadă a ambiţiei Italiei fasciste de a detrona, prin orice mijloace, Marea Britanie a apărut atunci când italienii şi-au extins sprijinul financiar către Marele Muftiu al Ierusalimului, un personaj foarte turbulent, care s-a folosit de revoltele arabe din Palestina, din 1936, pentru a câştiga mai multă influenţă politică în calitate de lider al musulmanilor sunniţi din Palestina. Mai multe miliţii fasciste – Cămăşile Verzi şi Cămăşile Albastre (care, bineînţeles, se urau reciproc) – au fost create în Egipt, unde oricum existau deja multe Cămăşi Negre în sânul comunităţii italiene din Alexandria.[5]

Apoi, în 1936, italienii au oferit sprijin activ forţelor falangiste care luptau în Spania sub comanda generalului Franco, un comandant nemilos, fără charismă, dar eficient. În afară de cei 50 000 de soldaţi, Italia fascistă a oferit sprijin aviatic şi naval şi a jucat un rol important în lupta pentru Insulele Baleare. Mussolini nu a emis nici o pretenţie asupra Spaniei continentale, însă altfel stăteau lucrurile cu insulele. Italienii au debarcat în Mallorca şi în septembrie 1936 îi alungaseră deja de acolo pe republicani; au executat aproximativ 3 000 de mallorcani acuzaţi de simpatii comuniste. În următorii doi ani insula a devenit teatrul unor raiduri italiene sălbatice asupra principalelor centre republicane, precum Valencia şi Barcelona. Mussolini ar fi vrut probabil să păstreze Mallorca, dar obţinuse ce urmărea: un centru de operaţiuni în Mediterana de vest, suficient de apropiat de Toulon şi de Oran încât să servească drept ameninţare la adresa flotelor franceze cantonate acolo, deşi marea lui obsesie rămânea marina britanică. Cu toate acestea, în realitate italienii şi-au făcut simţită prezenţa: strada principală din Palma de Mallorca a fost rebotezată Via Roma, iar în capătul ei au fost plasate mai multe statui de tineri pe umerii cărora stăteau vulturi romani.[6] După cincisprezece secole, *Mare Nostrum* se extindea din nou, din Italia către apele spaniole.

Marea Britanie nu era prea sigură de planurile sale în Mediterana. În 1939, numai 9% din importurile britanice

treceau prin Canalul Suez, iar Malta nu era de fapt o bază de aprovizionare prea utilă, în ciuda portului său impresionant, pentru că sărăcia resurselor locale (începând cu apa) însemna că insula trebuia să fie mereu aprovizionată din exterior. Era o bună escală pentru avioanele care survolau Mediterana, un loc unde puteau fi realimentate cu combustibil pe drumul între Gibraltar şi Alexandria. În ciuda superbelor sale fortificaţii de secol şaisprezece, Malta nu era bine apărată. La începutul războiului insula era protejată de trei biplane cu un singur motor cunoscute sub numele de *Faith*, *Hope şi Charity* (*Credinţa*, *Speranţa* şi *Milostenia*), echipate cu mitraliere uşoare de calibru .303.[7] Din punct de vedere strategic, Malta avea avantajul şi totodată dezavantajul de a se afla la doar câteva minute distanţă pe calea aerului de Sicilia: era expusă în mod periculos, dar Marea Britanie nu ar fi renunţat atât de uşor la o poziţie care asigura controlul asupra căilor maritime din centrul Mediteranei. Totuşi, britanicii au ales să-şi concentreze flota mediteraneeană în Alexandria, cu toate că acolo erau nevoiţi să folosească un port mult inferior portului Valletta.[8] Cât despre celelalte teritorii britanice din Mediterana, Ciprul nu fusese folosit ca bază navală de când fusese cucerit din mâinile otomanilor, în timp ce Golful Haifa avea o valoare strategică deosebită ca terminal al marii conducte de petrol ce pornea din Irak. Gibraltarul nu avea să creeze atât de multe probleme în relaţiile cu Spania cum anticipase guvernul britanic, chiar şi după izbucnirea războiului cu Germania: făcându-l astfel pe Hitler să-l dispreţuiască, Franco a refuzat să se lase târât în război, în parte de teamă că după aceea Marea Britanie va ocupa Insulele Canare. Hitler l-a denunţat pe Franco pentru lipsa de recunoştinţă după sprijinul primit ani de-a rândul în timpul războiului civil, sugerând totodată că cel mai probabil avea sânge jidovesc.[9] Totuşi, ceea ce pretindea Marea Britanie era accesul mai uşor din vest către est, mai ales prin Canalul Suez.

Chiar şi în 1939, când Marea Britanie şi Franţa au declarat război Germaniei naziste, nimeni nu putea bănui că Mediterana avea să fie zguduită de un război pentru apărarea Poloniei. Mulţi dintre actorii războiului se aşteptau la noi lupte de uscat asemănătoare celor din Flandra din timpul Primului Război Mondial. Mussolini a fost reticent în a intra în război de partea lui Hitler, deşi Ministerul Propagandei se fălea cu false isprăvi: pe 21 aprilie 1940 purtătorul său de cuvânt a declarat că „întreaga Mediterană se afla sub

controlul forţelor navale şi aeriene italiene, iar dacă Marea Britanie ar îndrăzni să riposteze ar fi imediat respinsă“[10]. Abia când Franţa era aproape cucerită, a hotărât Franco, dând dovadă de oportunism, să intre în război, pe 10 iunie. Astfel a obţinut o bucăţică din Franţa ocupată, dar nu încă şi portul la care râvnea, Nisa.

II

PRIMA PROBLEMĂ cu care s-a confruntat Marea Britanie în Mediterana a fost Franţa, nu Italia. Majoritatea comandanţilor francezi, surprinşi de înfrângere, au văzut salvarea ţării în umilitoarea înţelegere între Pétain şi Hitler; apoi au mascat ruşinea pe care o resimţeau printr-un înfocat patriotism îndreptat nu atât împotriva Germaniei, cât a Marii Britanii, căci oare nu aceasta trimisese în luptă prea puţini oameni, expunând *la Patrie* unei înfrângeri pe care nu o merita? Înainte să intre în conflict cu italienii, care începuseră să ameninţe convoaiele britanice, marina britanică trebuia să ştie în ce relaţii se afla cu flota franceză, din care o parte, numită „Force X“, era staţionată în Alexandria. Fiind vorba de un teritoriu britanic, francezii au refuzat să ofere Marii Britanii vasele lor, dar au acceptat să ţină la ţărm navele pentru un timp, astfel că nu au apărut probleme majore, în ciuda pretinsului devotament al marinarilor francezi faţă de regimul Pétain de la Vichy.[11] Dar grosul flotei franceze se afla în Oran, mai ales în portul Mers el-Kebir, şi includea două dintre cele mai bine echipate crucişătoare, *Dunkerque* şi *Strasbourg*. Amiralul Darlan s-a dovedit un fervent apărător a ceea ce considera a fi interesele franceze, şi abia după câţiva ani loialitatea sa faţă de Vichy a început să se clatine. Britanicii i-au oferit lui Darlan mai multe variante, de la a-şi uni flota cu marina britanică până la a-şi duce vasele în Caraibe, unde aveau să fie imobilizate până la sfârşitul războiului. Darlan considera însă că acestea trebuiau să rămână cu orice chip franceze. Singura variantă rămasă, după cum au arătat britanicii, era un atac al Marinei Regale, care a avut loc pe 3 iulie 1940, fără scrupule. Deşi *Strasbourg* a reuşit să scape, britanicii şi-au îndeplinit principalele obiective militare: navele franceze au fost distruse, deşi cu preţul vieţii a circa 1300 de francezi.[12] Dar Marea Britanie a plătit un preţ politic: au fost rupte şi ultimele legături diplomatice cu Franţa vichystă. Aversiunea lui Darlan faţă de Marea Britanie a fost confirmată cu vârf şi îndesat. Hitler şi-a dat seama că marina şi armata franceze din Africa de Nord şi din Siria franceză

erau conduse de oameni care aveau să rămână cu încăpăţânare loiali regimului de la Vichy. Ar fi putut să fie de ajutor împotriva britanicilor, dar situaţia nu era deloc clară: Franţa se considera ieşită din război. Atacul de la Mers el-Kebir i-a confirmat lui Hitler intuiţia că trebuia să-şi concentreze operaţiunile militare în nordul Europei. Lui Mussolini i se putea îngădui să pună mână pe rămăşiţele pe care şi le dorea în Mediterana, deşi Tunisia nu intra în discuţie: germanii considerau că Africa de Nord era mai în siguranţă sub controlul unei Franţe vichyste docile şi au luat în râs pretenţia ministrului italian de externe Ciano de a primi Nisa, Corsica, Malta, Tunisia şi o parte din Algeria.[13]

Astfel, viitoarele conflicte din Mediterana ale Marii Britanii au fost cu italienii, care au cucerit, deşi nu pentru mult timp, oraşul Sidi Barrani, din vestul îndepărtat al Egiptului. În noiembrie 1940 britanicii s-au remarcat la Taranto, unde un atac aerian lansat de pe punţile vasului portavion *Illustrious* a ciuruit *Littorio*, cea mai puternică navă a italienilor, şi a scufundat cuirasatul *Cavour*.[14] Această victorie rapidă şi uşoară i-a descurajat pe italieni să mai intre în conflicte pe mare şi, mai important, a demonstrat că mândria unei flote inamice poate fi distrusă chiar şi cu resurse aeriene limitate. Acum se punea întrebarea dacă raidurile aeriene puteau ajuta la cucerirea unei insule. Malta suferise atacuri aeriene italiene încă de la începutul războiului dintre Marea Britanie şi Italia, deşi cu ajutorul noilor modele de radare micile avioane *Faith*, *Hope* şi *Charity* s-au dovedit surprinzător de eficiente în lupta cu Regia Aeronautica italiană, până când forţele de apărare aeriană britanice au fost întărite cu o escadrilă de avioane moderne Hurricane. La începutul lui 1941, mai multe avioane germane şi italiene au avariat grav portavionul *Illustrious* în timp ce se găsea la est de Gibraltar, cu toate că nava a reuşit să se târască până în Marele Port al Maltei.[15] Bombardamentele asupra Maltei s-au intensificat, cu raiduri aeriene zilnice ale germanilor, care au devastat Valletta şi cele trei cetăţi aflate pe partea opusă a Marelui Port şi au ucis sute de civili care, ca şi trupele britanice cantonate pe insulă, sufereau adesea de foame şi de lipsa altor mijloace de subzistenţă. Situaţia s-a înrăutăţit şi mai mult după decembrie 1941. Germanii ajunseseră să ia mai în serios Mediterana. Fanaticul Kesselring a fost numit comandant în Mediterana şi a făcut eforturi îndârjite pentru a distruge convoaiele britanice care se îndreptau spre Malta; totuşi, pe măsură ce prezenţa germană a devenit tot mai consistentă,

au crescut şi presiunile din alte direcţii, după începutul războiului dintre Germania nazistă şi Uniunea Sovietică. În toamna lui 1941, britanicii puteau deja să răspundă cu campanii de bombardament împotriva Siciliei şi Africii de Nord, iar submarinele britanice ţinteau navele comerciale care aprovizionau puterile Axei din Africa de Nord. Germanii şi italienii au fost atât de iritaţi, încât au cerut sfatul celei de-a treia mari puteri a Axei, Japonia, cu privire la cea mai bună modalitate de a cuceri o insulă, dată fiind experienţa Japoniei în Pacific; una dintre metodele propuse a fost înfometarea.[16]

Malta avea acum un Mare Port plin de resturi de cadavre ale marinarilor înecaţi şi de pete de petrol de la vasele scufundate (care ameninţa să ia foc). Una dintre realizările apărătorilor săi a fost păstrarea Maltei ca bază funcţională pentru avioane şi submarine capabile să-i sâcâie pe adversari şi să le perturbe desfăşurările de forţe şi aprovizionarea din Africa de Nord. Nu e deloc surprinzător faptul că al doilea mare asediu asupra Maltei s-a întipărit în conştiinţa maltezilor la fel de puternic precum Marele Asediu din 1565.[17] Churchill era îngrijorat că se ajunsese într-o situaţie în care puterile Axei nici măcar nu mai trebuiau să invadeze pe uscat: Malta avea să fie cucerită pur şi simplu prin bombardamente. Convoaiele britanice se aflau sub o presiune enormă din partea submarinelor din apele de la sud de Mallorca şi apoi din partea crucişătoarelor italiene şi a aeroplanelor germane şi italiene aflate în apropiere de Tunis – în august 1942, dintr-un convoi de paisprezece vase venind dinspre Gibraltar, numai cinci au ancorat în siguranţă în Malta.[18] Din fericire, germanii înşişi nu se puteau hotărî dacă voiau să cucerească insula, mai ales având în vedere faptul că ar fi fost o acţiune în comun cu armata italiană, pe care începuseră s-o respecte tot mai puţin în urma experienţelor recente din Africa de Nord; iar Mussolini a presupus că, dacă o va cere, insula va fi a lui, odată ce Marea Britanie era obligată să capituleze pe toate fronturile.[19] Tot din fericire, germanii au devenit tot mai obsedaţi de ambiţiile lor privind Africa de Nord, pe măsură ce Rommel înainta spre est, spre Tobruk; astfel, în mai 1942, Malta părea să fi devenit o preocupare secundară. Puterile Axei erau convinse că războiul din Mediterana avea să fie câştigat pe uscat, nu prin cucerirea unei insule mici şi aride. Şi comandanţii britanici erau de părere că „e mai bine să pierzi Malta decât Egiptul“[20]. Totuşi, Malta a fost salvată fără îndoială şi de refuzul ferm al locuitorilor ei de a lăsa ca

bombardamentele constante şi lunile de sărăcie cumplită să le înfrângă determinarea, atitudine răsplătită din plin atunci când regele George VI a decorat întreaga insulă cu George Cross. Distincţia este şi astăzi inclusă pe steagul maltez, în amintirea eroicei rezistenţe a insulei: 30 000 de clădiri au fost atunci avariate sau distruse, iar 1 300 de civili au fost ucişi de bombe.[21]

Malta a rezistat, dar în 1941 britanicii au fost înfrânţi în bătălia pentru Creta, cu toate că importanţa ei strategică pentru germani nu a fost complet înţeleasă.[22] Înaltul Comandament German nu avea o viziune unitară asupra importanţei Mediteranei. Germanii priveau *Mittelmeer* din perspectiva Balcanilor. Se considera că stăpânirea pe termen lung a căilor maritime era o problemă care trebuia tranşată între Italia şi Marea Britanie. Prin intermediul forţelor germane care luptau alături de cele italiene în Africa de Nord, puterile Axei vizau asigurarea căilor de aprovizionare între nordul şi sudul Mediteranei. Însă metoda pe care Führerul a ales s-o utilizeze a fost controversată. Când Hitler a hotărât să trimită submarine în Mediterana – o manevră periculoasă, deoarece presupunea trecerea Gibraltarului –, amiralul Raeder a obiectat că aceasta va dăuna acţiunilor militare germane din Atlantic. Puterile Axei ştiau că Mediterana oferea acces la petrolul din Orientul Mijlociu, prin Canalul Suez, deşi era nerealist să se aştepte ca această rută să fie deschisă repede. Însă rezervele de petrol ale Axei se sfârşiseră; în vara lui 1942, flota italiană a rămas fără petrol, iar germanii au refuzat s-o aprovizioneze, având în vedere celelalte obligaţii pe care le aveau. De aceea, Hitler s-a orientat către o altă rută a petrolului, prin întinsele stepe ruseşti către Persia, alegere firească mai ales după începerea războiului cu Rusia, în 1941. Aşa că armata lui a înaintat până la Stalingrad, unde a fost însă blocată şi a suferit apoi o mare înfrângere. Importanţa tot mai mare pe care o câştiga Mediterana i-a luat prin surprindere pe germani. Adevărata ei valoare a devenit mai clară în noiembrie 1942, atunci când Aliaţii, în rândurile cărora se numărau acum şi americanii, au debarcat pe aceleaşi plaje pe care francezii le folosiseră în 1830 pentru a ocupa Algeria.[23]

Atacul asupra Algeriei („Operaţiunea Torţa“) a fost însoţit de acostarea mai multor nave în Maroc şi de o campanie către est, în Tunisia. Germanii fuseseră deja învinşi la El Alamein în iulie 1942 şi au fost respinşi decisiv în noiembrie de către armata de „şobolani ai deşertului“ a lui Montgomery. Totuşi, prezenţa comandanţilor vichyşti în

Africa de Nord, mai ales a lui Darlan, a complicat foarte mult situaţia. În realitate, Darlan era interesat doar să sprijine tabăra câştigătoare. Se considera succesor de drept al lui Pétain. Era dispus să încheie înţelegeri cu Aliaţii, care îl dispreţuiau pe acest om în care mulţi vedeau un trădător laş. Dar se temea că Aliaţii încă puteau fi învinşi, caz în care duplicitatea i-ar fi fost demascată. În noiembrie 1942, generalul Eisenhower s-a întâlnit cu Darlan în Algeria, unde amiralul trăia pe picior mare. Eisenhower spera să-l convingă să aducă flota franceză din Toulon în Africa de Nord şi să se alăture dispozitivelor americane. Darlan a dat de înţeles că ar fi de acord, dar ştia că amiralul care se ocupa de flota din Toulon, un vechi rival, n-ar fi acceptat în ruptul capului, şi chiar şi vasele franceze din Alexandria au şovăit, în ciuda bunelor relaţii dintre membrii echipajelor lor şi britanici. Printr-un compromis murdar, Darlan a reuşit să rămână delegatul lui Pétain în Africa de Nord, stârnind indignare în Marea Britanie şi în Statele Unite: Darlan a fost denunţat drept colaboraţionist şi antisemit; cunoscutul crainic CBS Ed Murrow a întrebat: „Oare ne luptăm cu naziştii sau ne culcăm cu ei?“ Situaţia stânjenitoare în care se afla Darlan s-a sfârşit în Ajunul Crăciunului, când un monarhist fanatic s-a strecurat în birourile guvernamentale din Algeria, l-a aşteptat să se întoarcă de la un prânz agreabil şi l-a împuşcat mortal pe făţarnicul amiral.[24]

Competiţia pentru supremaţie în Mediterana devenea din ce în ce mai aprinsă; succesul Aliaţilor nu părea nici pe departe sigur. În decembrie 1942 comandantul vichyst din Tunisia a predat puterilor Axei baza navală franceză din Bizerta, foarte bine echipată. Între timp, în noiembrie, Hitler hotărâse să pună capăt duplicităţii franceze ocupând zonele aflate sub control vichyst; lui Mussolini i s-a permis să pretindă ca recompensă portul Nisa, trimiţând în acelaşi timp câteva escadre în Corsica, unde au arborat steagul italian. Comandanţii vichyşti au jucat un rol nefast în războaiele şi în politica din Mediterana şi s-au folosit de statutul lor imprecis de reprezentanţi ai unei ţări care nu se afla oficial în război pentru a oscila între cele două tabere. Aliaţii au trimis pe furiş un general francez puţin cunoscut, Henri Giraud, din Franţa vichystă în Algeria, cu ajutorul unui submarin, dar au descoperit că avea aceeaşi mândrie şi aceleaşi prejudecăţi ca Darlan – nu voia să fie un căţeluş al Aliaţilor, nu avea nici un interes să abroge legile antisemite, i-a arestat pe „suspecţii de serviciu“ şi i-a internat în lagăre de concentrare ascunse de ochii Aliaţilor. Aspiraţia lui

supremă era să conducă un mare atac pentru eliberarea patriei sale de umilinţa ocupaţiei germane.[25] Liniile de demarcaţie dintre taberele inamice erau mult mai clare în Atlantic sau în Pacific decât în Mediterana.

III

CONFUZIA POLITICĂ DIN MEDITERANA a crescut şi mai mult în anul 1943. Forţele aliate i-au strivit pe germani în martie în Medenine, Tunisia, iar germanii conduşi de Rommel s-au retras din Tunisia. Pe 8 mai Tunisul şi Bizerta au căzut în mâinile Aliaţilor, împreună cu 250 000 de militari italieni şi germani. După cucerirea Tunisiei, Mediterana a devenit mai sigură pentru vasele Aliaţilor, astfel că acum treceau prin dreptul Maltei, către Gibraltar sau Alexandria, convoaie de până la o sută de nave – era restaurată sau cel puţin prefigurată unitatea Mediteranei ca spaţiu maritim aflat sub control majoritar britanic. În iunie 1943 regele George VI a călătorit în largul mării între Tripoli şi Malta, unde a fost întâmpinat de o mulţime de maltezi entuziaşti. Intenţia lui nu era doar să ridice moralul maltezilor, ci să arate întregului imperiu că Marea Britanie făcea progrese decisive către victoria finală.[26]

Apoi au sosit noi veşti sumbre pentru Axă. Grecia a fost cuprinsă de un război civil, iar în Iugoslavia se configura mişcarea de rezistenţă.[27] În rândul puterilor Axei creştea suspiciunea că Sardinia fusese desemnată ca punct de întâlnire pentru o invazie în masă a Aliaţilor în Europa, prin sudul Franţei; Cagliari a plătit un preţ scump pentru această dezinformare, iar urmele bombardamentelor Aliaţilor sunt încă vizibile în oraş. Însă problema reală era care dintre cele două ţări mediteraneene, Italia sau Franţa, constituia (cu formularea lui Churchill) „pântecul moale“ al Europei Axei. În iunie 1943 Aliaţii au cucerit prima bucată din Italia: mica, dar bine plasata insulă Pantelleria, la vest de Malta, unde 12 000 de militari italieni cu moralul la pământ au cedat în faţa bombardamentelor intense.[28] În iulie, Aliaţii au debarcat în Sicilia, fapt pentru care a fost învinuit Mussolini, într-o şedinţă specială a Marelui Consiliu Fascist. La următoarea întâlnire cu regele Victor Emanuel, nu i s-a cerut să demisioneze, ci a fost anunţat că fusese deja înlocuit cu feldmareşalul Badoglio, iar la plecarea de la Palatul Quirinal a fost îmbrâncit într-o dubă de poliţie şi arestat. Cu toate că nu era limpede ce direcţie avea să adopte guvernarea lui Badoglio, germanii au început să-şi construiască propriile

poziţii în Italia, aşteptând momentul în care forţele aliate aveau să ajungă pe continent. Pe 22 iulie Palermo a fost ocupat de americani, conduşi de generalul Patton; pe 17 august, când Aliaţii au ajuns în Messina, oraşul fusese deja făcut praf şi pulbere: scăpaseră doar 60 000 de militari germani şi 75 000 de militari italieni. Aceştia din urmă nu voiau să continue lupta, atitudine împărtăşită de întreaga naţiune; la începutul lui septembrie Badoglio a fost convins să semneze un acord de armistiţiu cu Aliaţii. Apoi avioanele germane au bombardat cuirasatul italian *Roma*, cauzând moartea multor oameni, iar marina italiană a transferat grosul flotei regale în Malta, predând vasele Marii Britanii. Marele port din Taranto a fost cedat de bunăvoie Aliaţilor. Pe de altă parte, situaţia din insule era mai confuză. Forţele britanice au reuşit să ocupe insulele mai mici din arhipelagul Dodecanez; în Kefalonia germanii au ucis fără nici un motiv 6 000 de militari italieni; Corsica era cuprinsă de haos, pentru că germanii, italienii, francezii liberi şi luptătorii rezistenţei corsicane ridicau cu toţii pretenţii la diverse părţi din insulă.[29] Astfel, capitularea Italiei a semănat din nou nesiguranţa în Mediterana.

Primele încercări ale Aliaţilor de a obţine un cât de mic avantaj în Italia, de la sfârşitul lui 1943, au fost urmate de debarcarea surprinzătoare a unor mase de militari ai Aliaţilor în Anzio, la sud de Roma. După aceea, Aliaţii au trebuit să-şi croiască drum în restul peninsulei; situaţia politică din Italia fusese complicată de evadarea lui Mussolini şi de consimţământul său cu privire la crearea „Republicii Sociale Italiene" în nord, sub control nazist. În ciuda progreselor lente, francezii liberi (deloc surprinzător) şi americanii erau hotărâţi să continue debarcările în sudul Franţei, pentru a echilibra debarcările Aliaţilor în Normandia din iunie 1944: Aliaţii au cucerit Toulonul pe 26 august, mai repede decât se aşteptaseră, eliberându-şi astfel efectivele pentru atacul asupra Marsiliei, care s-a prăbuşit pe 28 august.[30]

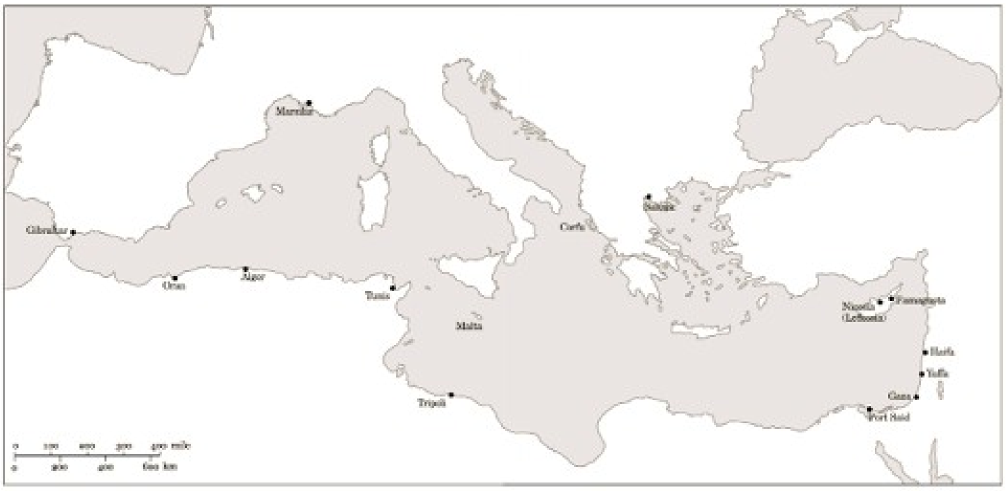
În curând, toată lumea a început să se gândească la viitorul Mediteranei după înfrângerea germanilor. Printre principalele preocupări se numărau Palestina, Iugoslavia şi Grecia, unde insurgenţa comunistă începea să dezbine întreaga ţară. În octombrie 1944 Churchill a vizitat Moscova şi i-a expus lui Stalin poziţia britanică: Marea Britanie „trebuie să fie puterea dominantă în Mediterana". Stalin s-a arătat înţelegător, privind cu compasiune greutăţile pe care le întâmpinase Marea Britanie atunci când germanii se infiltraseră pe rutele sale de tranzit din Mediterana; ba chiar

l-a asigurat pe Churchill că n-o să facă valuri în Italia. Această atitudine era motivată de faptul că Stalin urmărea să obţină consimţământul Marii Britanii pentru a impune dominaţia sovietică în Europa slavă, inclusiv în Serbia.[31] Încă nu venise momentul ca ruşii să-şi reitereze pretenţia de a fi la rându-le o mare putere în Mediterana.

6
O Mediterană fărâmiţată
1945–1990

I

VICTORIA ALIAŢILOR ÎMPOTRIVA GERMANIEI din al Doilea Război Mondial, ca şi cea din Primul Război, a produs un dezechilibru în Mediterana. După ce Grecia a ieşit din războiul civil cu un guvern prooccidental, au avut loc tot mai multe tulburări în Cipru, unde mişcarea care chema la *énosis*, unirea cu Grecia, strângea din nou rândurile. Tocmai pentru că grecii au ales tabăra occidentală şi pentru că Turcia nu intrase în război, la sfârşitul anilor 1940 Statele Unite au început să vadă în Mediterana un avanpost în noua luptă împotriva puterii crescânde a Uniunii Sovietice. Tema explicită era apărarea democraţiei împotriva tiraniei comuniste.[1] Realismul său îl împiedicase pe Stalin să sprijine insurgenţa comunistă din Grecia, dar era hotărât să găsească diverse căi de a obţine liberul acces în Mediterana prin Dardanele. La Londra şi la Washington, teama că aliaţii sovietici s-ar putea stabili pe ţărmurile Mediteranei era actuală, deoarece liderul partizan din Iugoslavia, Tito, jucase cărţile potrivite în ultimele etape ale războiului, câştigând chiar sprijinul britanic. Mai mult, italienii pierduseră Zadarul, împreună cu baza navală din Golful Kotor şi bucăţi din Dalmaţia pe care cu lăcomie le cuceriseră în timpul războiului, în timp ce Albania, după o perioadă de agonie sub ocupaţie întâi italiană, apoi germană, îşi recâştigase independenţa sub conducerea liderului comunist educat la Paris Enver Hoxha, a cărui atitudine intransigentă avea să-i ducă ţara într-o izolare tot mai mare.

Când a preluat puterea, Hoxha şi-a imaginat că ţara lui va face parte dintr-o frăţie de naţiuni socialiste, alături de renăscuta Iugoslavie a lui Tito şi de Uniunea Sovietică. Legăturile strânse cu iugoslavii au fost pecetluite de acorduri economice care demonstrează speranţa lui Tito de a include Albania în federaţia iugoslavă. Hoxha avea alte aspiraţii, iar în viziunea lui dreptul Albaniei de a-şi apăra fiecare colţişor din teritoriul naţional se extindea şi asupra apelor din largul coastei albaneze: în Canalul Corfu, mult timp folosit drept canal navigabil între Grecia şi Adriatica, au fost amplasate mine care trebuiau să împiedice incursiunile străine. Marea Britanie a hotărât să trimită distrugătoare în apele canalului, afirmându-şi dreptul de a veghea la ordinea din Mediterana în numele naţiunilor lumii. Pe 22 octombrie 1946 două distrugătoare britanice care treceau prin apropiere de Sarande, un port albanez la nord-est de Corfu, s-au lovit de mine, iar patruzeci şi patru de marinari au fost ucişi.[2] Există multe controverse în privinţa originii minelor; o operaţiune ulterioară de dragaj al canalului a arătat că minele rămase în apă nu erau ruginite şi fuseseră recent gresate, deşi nu erau noi, şi există o puternică suspiciune că au fost plasate de marina lui Tito, în numele lui Hoxha. Albanezii nu deţineau vase cu ajutorul cărora ar fi putut plasa mine.[3] Hoxha nu şi-a cerut scuze şi a arătat cu degetul către greci, a căror vinovăţie era extrem de puţin probabilă. Acesta a fost sfârşitul încercărilor de stabilire a unor relaţii diplomatice între Marea Britanie şi Albania lui Hoxha. Pe de altă parte, Tito s-a arătat jignit de încercările sovieticilor de a trata Iugoslavia ca pe un satelit, refuzând să cedeze Uniunii Sovietice bazele navale din Dalmaţia pe care le râvnea.

Pe hârtie, influenţa britanică în Mediterana era încă puternică: Libia fusese scoasă de sub dominaţia Italiei şi

plasată sub mandat britanic, deşi Marea Britanie, sărăcită de război, era hotărâtă să scape de această ţară cât mai repede. Americanilor li s-a asigurat dreptul de a folosi nelimitat o întreagă serie de baze aeriene în Wheelus, la periferia oraşului Tripoli, având astfel mai mult de câştigat de pe urma Libiei decât britanicii – explorarea petrolieră a început abia la sfârşitul anilor 1950.[4] Dar nepriceperea britanicilor de a modela viitorul Mediteranei a fost dovedită mai ales de criza din Palestina, unde autorităţile mandatare britanice n-au mai putut stăpâni violenţele dintre evrei şi arabi, iar trupele britanice erau din ce în ce mai des ţinta facţiunilor extremiste.[5] Secretarul american al apărării, James Forrestal, a devenit obsedat de ideea Mediteranei ca avanpost împotriva Uniunii Sovietice, dar era de asemenea obsedat de Palestina, şi, fireşte, de evrei, şi susţinea că interesele americane în Mediterana erau grav afectate de concetăţenii care făceau presiuni asupra preşedintelui Truman pentru ca acesta să susţină crearea unui stat evreiesc în Palestina. Era convins că astfel vor fi îndepărtate alte ţări, precum statele arabe, a căror cooperare era vitală pentru Statele Unite dacă voiau să construiască baze navale în Mediterana. Era evident, de asemenea, că Stalin folosea Palestina pentru propriile sale scopuri, mai întâi încurajând insurgenţa, apoi, în mai 1948, forţând Statele Unite să recunoască statul Israel, care a fost imediat aprovizionat cu arme din Cehoslovacia, satelitul său. Diferendele în privinţa acestor probleme l-au exasperat pe preşedinte, care l-a demis pe Forrestal în 1949; curând după aceea, Forrestal, un depresiv, şi-a luat viaţa.[6]

În context mediteraneean, importanţa Israelului era în aceeaşi măsură politică şi demografică. Am văzut deja cum locuitorii din Yaffa, cel mai mare oraş arab din Palestina, s-au răspândit încă dinainte ca oraşul să cadă în mâinile trupelor Haganah, viitoarea armată a Israelului. Celălalt port important era Haifa, un oraş mixt, de arabi şi evrei, care la începutul anului 1948 avea o populaţie de aproximativ 70 000 de arabi. La sfârşitul războiului de independenţă mai rămăseseră acolo nu mai mult de 4000 de arabi. Circumstanţele erau, în mod inevitabil, foarte confuze: unii dintre liderii arabi au abandonat repede lupta şi au plecat în aprilie 1948, descurajându-i pe cei care au rămas în urmă; Înaltul Comandament Arab părea că doreşte plecarea arabilor, de teamă că ar putea fi folosiţi ca ostatici după ce britanicii părăsiseră în sfârşit Palestina, în mai; mişcarea Haganah a bombardat oraşul, provocând panică şi exodul în

plin bombardament către Acra şi Beirut. Scopul bombardamentului a fost de a-i forţa pe liderii arabi din Haifa să se predea rapid. Unii lideri evrei au luat atitudine împotriva acestei politici dure, susţinând că viitorul oraşului trebuie să fie conlucrarea dintre evrei şi arabi – aşa că o delegaţie evreiască a mers în cartierele arabe din Haifa, îndemnându-i pe oameni să nu plece, iar serviciile de informaţii britanice au consemnat că „evreii făceau mari eforturi pentru a împiedica evacuarea în masă, dar se pare că propaganda lor a avut foarte puţin efect“[7]. Pe măsură ce veştile despre evacuare s-au răspândit, arabii din alte zone către care se îndrepta armata Haganah au început şi ei să plece: mai ales din Yaffa, dar şi din oraşele din interiorul Galileei. După cum indica un raport al mişcării Haganah, începuse „o psihoză a exodului“, agravată de rapoartele privind expulzări din unele orăşele din interior.[8]

În timp ce coloniştii evrei de la începutul secolului XX fuseseră ghidaţi de idealuri sioniste, majoritatea celor de mai târziu urmăreau să-şi găsească un adăpost, înaintea, în timpul şi în urma persecuţiei naziste împotriva evreilor. Restricţiile aplicate de Marea Britanie imigranţilor începând din 1938 au fost determinate de opoziţia neobosită a liderilor arabi şi au transformat-o într-un refugiu improbabil. Vehementa ostilitate arabă împotriva unui stat evreiesc nu s-a limitat la Palestina, şi a avut ciudatul efect de a instiga populaţia Israelului, astfel că din 1948 a început un nou exod, al evreilor din ţinuturile arabe. În aproximativ doisprezece ani comunităţile evreieşti din Mediterana erau reunite, în mare măsură, în Israel. În Africa de Nord, crearea statului Israel a provocat revolte antievreieşti, care au dus la un exod masiv a sute de mii de evrei din Maroc, Algeria, Tunisia şi Libia, deşi cele mai bogate şi occidentalizate familii ocoleau adesea Orientul Mijlociu şi luau calea Franţei sau Italiei. Aşadar, au avut loc în acelaşi timp un exod al evreilor de la sud la nord şi un altul de la vest la est. În 1967 singurul mare centru al populaţiei evreieşti din Mediterana, în afară de Israel, devenise sudul Franţei, în urma migraţiei din Africa de Nord. Cu alte cuvinte, 1900 de ani din existenţa diasporei mediteraneene fuseseră brusc anulaţi.

Acesta a fost momentul în care Marea Britanie, Franţa şi Italia au început să piardă controlul asupra posesiunilor lor din estul şi sudul Mediteranei. Libanezii începuseră deja să facă presiuni pentru a obţine independenţa faţă de Franţa în 1943 (un moment nu foarte bun), dar în 1946 a fost adoptată

o constituţie ciudată, care garanta atât drepturile creştinilor, cât şi pe cele ale musulmanilor; independenţa a fost însoţită de o explozie economică: Beirut, oraş occidentalizat, a devenit cel mai important port şi centru bancar din Levantul arab. În Egipt, ruptura de trecut a luat o altă formă: în 1952 o clică formată din ofiţeri ai armatei arabe a pus mâna pe putere şi regele Faruk a plecat în exil, eveniment care a marcat prima etapă a disoluţiei societăţii mixte din Alexandria, asupra căreia dinastia lui domnise somptuos. Agitaţia din Maroc, Algeria şi Tunisia, posesiuni franceze şi spaniole, a creat şi mai multă presiune asupra puterilor coloniale. Controlul britanic direct se restrângea spre interior, spre linia care lega Gibraltarul, prin Malta, de Cipru şi Canalul Suez. Consecinţele au fost mai mici acum decât ar fi fost în anii războiului; India şi-a câştigat independenţa la doi ani după sfârşitul războiului şi, cu toate că au fost păstrate Malaya, Singapore şi Hong Kong, importanţa politică şi militară a Canalului Suez scădea. Astfel, speranţele lui Churchill de a restaura supremaţia britanică în Mediterana deveneau irelevante, cu o singură consolare: aceea că, la urma urmei, Uniunea Sovietică nu-şi găsise aliaţi în Mediterana. În 1956 însă reuşise deja să facă exact acest lucru.

II

REVOLUŢIA CARE L-A ÎNDEPĂRTAT PE REGELE FARUK a stârnit noi temeri. Noul lider egiptean, Gamal Abdel Nasser, a început să se prezinte lumii arabe ca omul care avea să refacă respectul de sine al naţiunilor arabe (insistând totodată asupra obişnuitei idei că acestea constituiau în fond o singură naţiune panarabă). Cu toate că în 1954 Nasser încurajase un dialog de culise cu Israelul, nici una din părţi nu avea încredere în cealaltă, iar încercările ezitante de apropiere s-au transformat în ostilitate.[9] Marea Britanie şi Franţa căzuseră de acord să-şi retragă trupele din Zona Canalului în 1954 şi nu ar fi trebuit să fie prea surprinse de discursul rostit de Nasser în Alexandria în iulie 1956, în care anunţa naţionalizarea Canalului; poate că ceea ce i-a deranjat cel mai mult a fost tonul emfatic folosit de el pentru a denunţa puterile coloniale. Prim-ministrul britanic, Anthony Eden, a afirmat că avea de-a face cu un „Hitler al Nilului". În spatele acestor temeri stăteau altele, la nivel global: deoarece Statele Unite şi-au retras sprijinul pentru construirea Marelui Baraj Aswan, care ar fi trebuit să aducă prosperitatea Egiptului,

Nasser a apelat la Uniunea Sovietică. Nu era deloc de neglijat pericolul ca Nasser să-i ofere noului său aliat o bază navală în Mediterana.

Britanicii şi francezii au presupus că egiptenii nu aveau să se descurce cu gestionarea Canalului, în timp ce israelienii erau tot mai nerăbdători să arate că bombardamentul egiptean asupra aşezărilor din deşertul Negev şi raidurile în Israel ale luptătorilor arabi *fedayin* din Gaza, aflată sub ocupaţie egipteană, trebuiau oprite în forţă. În octombrie 1956 Nasser şi-a organizat armata în Gaza şi a lansat atacuri verbale aprige la adresa Israelului, ameninţând să-l radă de pe hartă – o modalitate de a-şi creşte prestigiul în lumea arabă.[10] În cursul unei întâlniri secrete care a avut loc lângă Paris în octombrie 1956, prim-ministrul israelian, David Ben Gurion, a încurajat Franţa şi Marea Britanie să facă front comun împotriva Egiptului, avansând nişte idei nerealiste privind reconsolidarea Orientului Mijlociu cu ajutorul prieteniei din partea Libanului creştin, al unei Bănci Occidentale semiautonome sub protecţie israeliană şi al stăpânirii britanice în Iordania şi Irak. Ministrul britanic de externe, Selwyn Lloyd, a considerat că este un proiect prea ambiţios, şi de asemenea că negocierile sunt mai utile decât războiul, cu condiţia ca Nasser să fie dispus să asculte. Pe de altă parte, a insistat el, dacă războiul se impunea, atunci scopurile trebuiau să fie „cucerirea Zonei Canalului şi distrugerea lui Nasser". Dacă Israelul ataca Egiptul, Franţa şi Marea Britanie aveau să intervină pentru a proteja Canalul, putând astfel să recupereze ceea ce pierduseră, dar nu se punea problema să sprijine făţiş Israelul.[11]

Astfel au fost create condiţiile pentru marele fiasco prin care lumea a asistat la decăderea puterii britanice şi franceze în Mediterana. Israelul a atacat Egiptul, cucerind repede Gaza şi Sinaiul; trupele britanice şi franceze au debarcat în Zona Canalului, sub pretextul de a apăra Canalul şi a interveni între părţile beligerante; dar dezaprobarea preşedintelui Eisenhower a pus repede capăt campaniei, şi Israelului i s-a cerut să se retragă din Sinai, obţinând nu mai mult decât promisiunea accesului liber prin Marea Roşie către Eilat (dar nu prin Canalul Suez) şi înţelegerea tacită ca raidurile luptătorilor *fedayin* încurajate de Egipt să înceteze. Nasser părea mai puternic decât oricând, în timp ce Eden nu a mai rezistat în funcţia de prim-ministru decât câteva luni. Temerile europenilor cu privire la gestionarea Canalului s-au dovedit neîntemeiate, dar criza zguduise din temelii bătrânul stăpân al Mediteranei.[12] În următorii unsprezece ani influenţa

sovietică asupra Egiptului a crescut foarte mult, la fel ca în Siria, care a fost pentru scurt timp unită cu Egiptul în „Republica Arabă Unită“. URSS i-a pus la dispoziţie lui Nasser mai mulţi „consilieri“, în timp ce invectivele egiptene împotriva Israelului au devenit din ce în ce mai grosolane, incluzând o serie de caricaturi antisemite publicate în presa controlată de guvern.

Nasser şi-a folosit cu succes retorica împotriva Israelului pentru a-şi afirma supremaţia în lumea arabă, dar pierdea controlul propriilor vorbe ori de câte ori mulţimile din Orientul Mijlociu se adunau să-l aclame şi să denunţe Israelul. La începutul verii lui 1967 promitea o blocadă maritimă a Israelului, însă în Marea Roşie, nu în Mediterana.[13] Pe 5 iunie Israelul a lansat o lovitură preventivă care a culminat după numai şase zile cu ocuparea Gazei, a Sinaiului, a Înălţimilor Golan şi (după ce regele Hussein al Iordaniei a făcut greşeala să se amestece) a ţinuturilor iordaniene din Palestina. În consecinţă, Canalul Suez a fost blocat timp de zece ani, devenind linia frontului dintre armatele rivale ale Israelului şi Egiptului, care au dus un război de uzură de pe cele două maluri ale sale, până în octombrie 1973, când egiptenii au lansat un atac-surpriză – Războiul de Yom Kippur –, cu scopul, de data aceasta, nu „de a prăvăli Israelul în mare“, ci, mai realist, de a recupera Sinaiul. În ciuda succeselor de la început, până la urmă egiptenii au fost împinşi înapoi peste Canal, iar negocierile serioase de pace au început abia peste patru ani, în urma curajoasei hotărâri a preşedintelui Sadat de a intra în gura lupului adresându-se parlamentului israelian, fapt pentru care, în curând, a plătit cu viaţa. Apoi Canalul a fost redeschis pentru vasele tuturor naţiunilor, inclusiv, în sfârşit, pentru cele israeliene. Dar un alt rezultat al Războiului de Şase Zile a fost înăsprirea atitudinii sovietice faţă de Israel; în timpul războiului, blocul sovietic, în afară de imprevizibila Românie, a rupt până la urmă relaţiile diplomatice cu Israelul, o mişcare menită să câştige simpatia lumii arabe şi să demonstreze faptul că prietenii Israelului erau puterile capitaliste burgheze, Marea Britanie, Franţa şi mai ales Statele Unite. Războiul de Yom Kippur a fost într-adevăr, într-o oarecare măsură, un război indirect între Uniunea Sovietică şi Statele Unite: sovieticii le-au furnizat mari cantităţi de arme egiptenilor şi sirienilor, în timp ce americanii au adus armament prin intermediul bazelor navale pe care le deţineau în Azore. Sovieticii au produs alte pagube sprijinind mişcările radicaliste din Palestina, dintre

care unele, precum Frontul Popular pentru Eliberarea Palestinei, se ţineau la adăpost în Damasc, de unde răspândeau o versiune a doctrinei marxiste.

III

IMIXTIUNEA SOVIETICĂ în politica Mediteranei nu s-a produs întotdeauna cu atât de multă uşurinţă. Stalin acceptase ca Italia şi Grecia să rămână în sfera de influenţă occidentală, iar în 1952 atât Grecia, cât şi Turcia au fost incluse în noua alianţă pe care Statele Unite, Marea Britanie şi Franţa o creaseră cu trei ani înainte, Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord, termen desemnând o uniune din care făcea parte şi Italia. Dar NATO a început să vadă în Mediterana o linie de front împotriva expansiunii sovietice: atât Franţa, cu imperiul său nord-african, cât şi Marea Britanie, cu bazele sale din Gibraltar, Malta şi Cipru, erau puteri mediteraneene. Iar Statele Unite, încă prezente în baza militară Wheelus din Libia, aveau propria viziune despre cum puteau apăra Mediterana împotriva ambiţiilor sovietice. În 1952 Flota a Şasea americană a vizitat opt porturi spaniole, inclusiv Barcelona şi Palma de Mallorca, onorându-l astfel pe Generalissimul Franco, deşi acesta continua să-i trimită cu seninătate pe lumea cealaltă pe duşmanii regimului. Cu toate că intrarea Spaniei în NATO nu s-a putut produce decât după moartea dictatorului, în 1975, Statele Unite au început cu mult înainte să înfiinţeze baze navale în Spania.

În anii ’50 Franţa şi-a îndepărtat tot mai mult privirile de la Mediterana. Aceasta se datora pe de o parte faptului că centrul de greutate al Europei se mutase acum, mai limpede ca niciodată, în nord: crearea în 1957 a Comunităţii Economice Europene a fost considerată nu doar un instrument pentru promovarea cooperării economice, ci şi un mijloc de prevenire a altor conflicte între Franţa şi Germania. Adeziunea Italiei a părut să dea CEE o dimensiune mediteraneeană, care nu trebuie însă exagerată: Italia a fost admisă datorită oraşelor Milano şi Torino, oraşe industriale aflate departe de Mediterana, şi în primii cincisprezece ani de existenţă a CEE a fost cel mai sărac stat din comunitate, cu o zonă sudică extrem de săracă şi suferind din cauza gradului scăzut de alfabetizare, a agriculturii înapoiate şi a lipsei industrializării.[14] Mai multe dovezi ale acestui dezinteres faţă de Mediterana pot fi găsite în zbuciumata istorie a decolonizării franceze. Franţa a fost de acord mai întâi cu autonomia şi apoi cu independenţa

năbădăioşilor marocani şi tunisieni, iar apoi şi-a închipuit că poate stăpâni Algeria, a cărei coastă nordică fusese încorporată Franţei metropolitane. Războiul deja aprig dintre trupele franceze şi naţionalistul *Front de Libération Nationale* a fost complicat de intervenţia activiştilor din *Organisation de l'armée secrète*, care luptau atât împotriva naţionaliştilor algerieni, cât şi a guvernului francez, pentru a proteja ceea ce ei numeau interesele franceze în Algeria. Problema algeriană a tulburat opinia publică şi politica din Franţa. Lovitura de stat a generalilor care a dus la răsturnarea celei de-a Patra Republici şi la preluarea puterii de către generalul de Gaulle în 1958 a început atunci când coloniştii francezi din Algeria au ocupat sediul guvernului din Alger; a continuat cu debarcarea de trupe în Corsica. De Gaulle a ajuns la putere afirmând că Algeria trebuie să rămână a francezilor, dar în curând a recunoscut că era ceva imposibil, fapt pentru care mai mulţi dintre generalii care-l sprijineau au considerat că le-a trădat cauza şi au iniţiat o conspiraţie împotriva lui. Fără să se sperie de aceste ameninţări, de Gaulle a renunţat la Algeria în 1962. Consecinţele au fost cele previzibile: o altă mişcare masivă a populaţiei. Europenii care nu părăsiseră încă Algeria au fost încurajaţi s-o facă de „masacrul de la Oran", de pe 5 iulie 1962: în ziua în care ţara şi-a câştigat independenţa cartierul european din Oran a fost atacat de naţionalişti, care au ucis un număr încă neelucidat de persoane (conform estimărilor, cel puţin o sută), dar şi-au atins scopul determinând sute de mii de europeni să plece de frică. Trupele franceze, aflate încă în Oran, au stat deoparte, având ordin să păstreze neutralitatea. În lunile care au precedat şi au urmat obţinerea independenţei au plecat în jur de 900 000 de algerieni francezi, inclusiv descendenţii coloniştilor şi evreii algerieni, dintre care mulţi s-au stabilit în sudul Franţei. Aceştia au fost urmaţi de un val de emigraţie a nativilor algerieni şi de emigrări din Maroc şi Tunisia, care au schimbat faţa Marsiliei şi a altor oraşe. În loc să creeze o nouă *convivencia*, prezenţa masivă a populaţiei nord-africane a scos la iveală în sudul Franţei sentimente urâte, xenofobe, accentuate de amintirea terorii cauzate de FLN.

Şi Marea Britanie s-a confruntat cu cererea insistentă a independenţei din partea posesiunilor sale din Mediterana. Maltezii aveau trei opţiuni: să se unească cu Italia, o idee la modă înainte de război, dar de neconceput după asediu; să-şi întărească legăturile cu puterea stăpânitoare prin unirea cu Marea Britanie; să-şi câştige independenţa. Cea de-a doua

opţiune a atras adeziuni masive, dar a devenit evident că Marina Regală utiliza din ce în ce mai puţin şantierele navale malteze pe măsură ce Marea Britanie se retrăgea din Mediterana, astfel că în 1964 mişcarea pentru independenţă a triumfat, cu toate că Malta a rămas încă zece ani sub conducerea reginei Elisabeta şi în Commonwealth. Mai târziu, sub guvernarea socialistă a lui Dom Mintoff, Malta avea să se laude cu statutul său de stat nealiniat şi să-şi caute aliaţi în regiune, inclusiv pe imprevizibilul colonel Gaddafi, care a pus mâna pe putere în Libia în 1969. Insula a păstrat o ciudată moştenire: peşte cu cartofi prăjiţi, rulouri cu miere şi limba engleză, deşi astăzi folosită pe locul doi după malteză. Toate guvernele care s-au succedat în Malta au avut bătăi de cap, pentru că nu era deloc clar cum puteau fi utilizate avantajele Marelui Port fără prezenţa flotei britanice. Din cauza noului statut al Maltei, flota sovietică nu putea aştepta prea mult profit de pe urma insulei, dar chinezii au sesizat noile posibilităţi odată ce relaţiile lor cu URSS au început să se deterioreze, până la insulte pe motive ideologice. Relaţiile diplomatice dintre minuscula Malta şi vasta Republică Populară Chineză au fost stabilite în mod solemn, iar chinezii au făcut investiţii pentru îmbunătăţirea docurilor uscate ale Maltei. Pe de altă parte, până pe la sfârşitul anilor ’70 China s-a bucurat de accesul la facilităţile navale din Albania, singurul său aliat european apropiat, care acum jubila refuzând aceleaşi facilităţi „fasciştilor sociali revizionişti“ de la Moscova.[15]

Pentru Marea Britanie, Malta era ca un ţânţar enervant, dar Ciprul era un uriaş cuib de viespi. Cererea cyprioţilor greci de *énosis* cu Grecia şi tot mai accentuata sciziune dintre ciprioţii greci şi turci au avut un rezultat previzibil: guvernul turc a insistat că un Cipru stăpânit de greci era o ameninţare strategică în apele de la sud de Turcia. Totuşi, ţinta opoziţiei nu era pur şi simplu cealaltă comunitate. Şi puterea colonială era vizată de violenţii naţionalişti greci, printre care se numărau elevi de liceu cu atitudini tot mai radicale. Aceştia îşi imaginau că pot reînsufleţi lupta grecească pentru obţinerea independenţei faţă de otomani, iar unii dintre ei s-au alăturat miilor de membri ai *Ethnikí Orgánosis Kypríon Agonistón* (EOKA), Organizaţia Naţională a Luptătorilor Ciprioţi. Aripa sa de tineret cerea oricărui membru să jure în numele Treimii că „voi lucra cu toată puterea pentru eliberarea Ciprului de jugul britanic, sacrificându-mi în acest scop chiar şi viaţa“.[16] Dar nu era un joc. Comandantul EOKA, Georgios Grivas, era un

naţionalist fanatic şi neîndurător. În toiul evenimentelor, pe străzile din Nicosia aveau loc zilnic masacre ale soldaţilor britanici (în total peste o sută) şi ale turcilor, iar comunităţile greceşti şi turceşti s-au izolat în zone diferite, separate cu bariere de sârmă ghimpată sau păzite de membri înarmaţi ai trupelor neregulate.[17]

Lawrence Durrell, care preda la un liceu grec din Nicosia şi apoi a devenit ofiţer de informaţii britanic în Cipru, a consemnat nehotărârea autorităţilor coloniale britanice de la începutul tulburărilor:

> De exemplu, ar fi trebuit să ne purtăm ca şi cum grecii ar fi greci? Imnul naţional grec – trebuia cântat de Ziua Independenţei, în timp ce dinspre Atena erau difuzate obscenităţi şi provocări care-i incită pe greci să se revolte? Părea să nu existe nici o limită clară între aceste două atitudini, astfel că pentru moment a trebuit să găsesc cumva o cale de mijloc între vagi amabilităţi şi reproşuri.[18]

Invocarea Treimii în jurămintele EOKA sublinia rolul ortodoxismului grec în lupta pentru *énosis*, deoarece Biserica de orientare greacă, nu sentimentul moştenirii lui Pericle, era centrul identităţii greceşti – turcii nu erau atât de încrâncenaţi în privinţa ataşamentului lor faţă de islam. Arhiepiscopul Macarie a fost desemnat ca „Etnarh“, cap al comunităţii greceşti, deşi autorităţile britanice l-au exilat de pe insulă în 1956, reţinându-l timp de trei ani în Insulele Seychelles. A fost un susţinător ferm al decolonizării, care trebuia urmată de *énosis*, iar turcii parau cu argumentul că singura modalitate de a aplana tensiunile dintre turci şi greci era împărţirea insulei. Nu era însă limpede cum s-ar fi putut pune în practică această idee, de vreme ce turcii erau răspândiţi în toată insula. Mai mult, grecii tindeau să ocupe poziţiile cu relevanţă economică, iar zonele turceşti din orăşelele mixte rămâneau adesea sărace.

Republica Cipru a luat fiinţă în anul 1960, avându-l ca preşedinte pe Macarie, dar a necesitat multă atenţie pentru a creşte. Grecia, Turcia şi Marea Britanie erau puterile garante, care aveau dreptul de a interveni dacă Ciprul se afla sub ameninţare. Marea Britanie a păstrat două baze militare cu forme neregulate în Dhekelia şi Akrotiri, care totalizau aproape 100 de mile pătrate (250 de kilometri pătraţi) şi erau considerate teritorii britanice suverane; apoi au devenit importante staţii de ascultare NATO în Orientul Mijlociu. Conform constituţiei cipriote, turcii dădeau un vicepreşedinte şi aveau (cum afirmau grecii) o influenţă politică mai mare decât ar fi justificat-o numărul lor. Dar,

bineînţeles, constituţia avea rolul de a nu permite ca grecii să atragă insula către uniunea cu Grecia. Deşi în 1960 Macarie acceptase ca Ciprul să devină republică de sine stătătoare, *énosis* a rămas pe agenda cipրioţilor greci chiar şi după 1967, când un regim militar puternic naţionalist a preluat puterea la Atena. În vara lui 1974 ofiţerii greci cantonaţi în Cipru au devenit turbulenţi, iar Macarie a fost răsturnat de la putere printr-o lovitură de stat. Coloneii greci păreau că încearcă să obţină *énosis* prin forţă. Guvernul turc a intervenit la sfârşitul lui iulie, justificându-şi dreptul de a acţiona prin statutul de putere garantă; Turcia a debarcat pe insulă 30 000 de soldaţi şi a ocupat treimea nordică, în timp ce junta de la Atena, complet discreditată, era înlăturată de la putere. În Cipru, efectele asupra populaţiei au fost cele previzibile. Nu mai puţin de 190 000 de ciprioţi greci au plecat din Kyrenia, Famagusta şi din alte oraşe mai mici sau sate către sud, în zonele aflate sub control grec, iar zeci de mii de ciprioţi turci au dat buzna spre nord, căutând protecţia armatei turceşti. Astfel, insula a fost până la urmă împărţită în funcţie de etnie, dar au rămas cicatrici adânci, fizice şi mentale: aproape de graniţa turcă, faleza oraşului Famagusta, plină de hoteluri construite de greci în încercarea de a profita de perioada de relativă linişte de după obţinerea independenţei, a devenit un oraş-fantomă părăsit, alături de oraşul vechi, părăsit la rându-i, plin de ruinele bisericilor gotice distruse cu patru sute de ani în urmă în timpul bombardamentului turcesc. În toată insula existau fâşii de pământ al nimănui aflate sub controlul Naţiunilor Unite care separau cele două tabere. Nicosia fusese deja împărţită între turci şi greci în 1963, turcii locuind în zone baricadate.[19] Frontiera dintre turci şi greci trecea chiar prin centrul oraşului vechi. Abia în aprilie 2008 a fost deschis un punct de trecere în partea veche a Nicosiei.

Turcii au continuat implementarea politicii pe care o susţineau ca răspuns la *énosis*. În 1983 a fost creată „Republica Turcă a Ciprului de Nord“, nerecunoscută la nivel internaţional, cu excepţia Turciei, care şi-a păstrat acolo numeroase forţe militare şi a încurajat zeci de mii de turci anatolieni să-şi întemeieze o viaţă nouă în Ciprul turcesc. Schimbările politice din Cipru transpar în schimbarea toponimelor, în abandonarea lăcaşelor de cult şi, bineînţeles, în numeroasele steaguri prezente peste tot – în Ciprul de Nord steagul turcesc fluturând alături de varianta sa, drapelul Ciprului de Nord, alb cu o semilună roşie; în sud steagul grecesc alături de cel al Republicii Cipru. De facto,

Cipru se află sub patru autorităţi diferite: republica cipriotă greacă, republica cipriotă turcă, Marea Britanie şi Naţiunile Unite. Intrarea Ciprului grec în Uniunea Europeană în 2004 a fost urmată de încercări de reconciliere a celor două tabere şi, deoarece UE consideră că întregul Cipru este guvernat de republica greacă, au beneficiat de investiţii europene şi proiecte din partea turcă a Nicosiei, din Kyrenia şi alte oraşe din Ciprul de Nord. Deloc surprinzător, primirea Ciprului în Uniune a fost fervent sprijinită de Grecia, care a observat oportunitatea de a avea încă o voce elenă la masa UE, de a primi mai mult sprijin din partea UE în conflictele dintre greci şi turci şi de a aduce problema divizării Ciprului pe scena internaţională.[20] În timp ce populaţia de etnie turcă este în general gata să accepte planurile pentru un Cipru federal unit, ciprioţii greci au refuzat să se consoleze cu pierderea proprietăţilor din nord, astfel că speranţele că problema s-ar fi rezolvat sau s-ar fi putut rezolva odată cu intrarea Ciprului în UE au fost mult prea optimiste. Cel mai important factor care a contribuit la decizia Ciprului de Nord de a marşa către unirea într-o federaţie a fost poziţia economică complicată a unui stat nerecunoscut care depinde atât de mult de sprijinul economic şi mai ales militar turcesc.[21]

Cel de-al treilea şi cel mai mic teritoriu britanic din Mediterana nu a avut nici o şansă să fie decolonizat – şi nici dorinţa de a fi decolonizat. Imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, Gibraltarul a devenit o bază navală vitală pentru Marea Britanie, deşi importanţa lui a pălit odată cu implicarea tot mai redusă a britanicilor în Mediterana, iar americanilor nu le-a fost de nici un folos după ce au făcut înţelegeri cu Franco pentru utilizarea bazelor din sudul Spaniei. Franco credea că poate obţine Gibraltarul dacă face suficientă tevatură. Dar în jurul anului 1950 Marea Britanie nu era prea interesată să dezvolte legături cu guvernul spaniol, care avea o imagine foarte proastă în urma persecuţiilor comise în trecut; Spania nu şi-a putut face vocea auzită nici în faţa Naţiunilor Unite, fiind primită în rândul organizaţiei abia în 1955.[22] Cu un an înainte, noua regină, Elisabeta, a vizitat Gibraltarul la sfârşitul turneului său mondial de şase luni, eveniment pe care Franco l-a folosit ca motiv pentru a mobiliza pe străzile Madridului mari mulţimi de oameni. Spania afirma că are dreptul la fiecare fâşie din teritoriul naţional şi că mulţi dintre locuitorii Gibraltarului erau la fel de străini ca şi britanicii, pretinzând că adevăratul Gibraltar supravieţuia prin locuitorii din San Roque, oraşul spaniol din apropiere,

întemeiat de primii locuitori ai Stâncii în 1704.[23] Spre deosebire de alte argumente în favoarea decolonizării, în acest caz problema nu era dreptul locuitorilor de a se guverna singuri, ci una mai veche, legată de frontierele naturale (nu a fost clar explicat cum se aplica aceasta în cazul revendicării de către marocani a avanposturilor spaniole din Ceuta şi Melilla). După vizita regală, Franco a impus restricţii tot mai severe în privinţa tranzitului între Spania şi Stâncă. Un fost pilot al Forţelor Aeriene ale Statelor Unite consemnează:

> La sfârşitul anilor '70 şi începutul anilor '80 am zburat de mai multe ori spre Gibraltar din Napoli sau din Sicilia. Era unul dintre cele mai dificile zboruri pe care trebuia să le fac, deoarece Controlul Traficului Aerian Spaniol impunea culoare de zbor foarte înguste pentru aeronavele care aterizau în est.[24]

Marea Britanie a şovăit în privinţa acestei probleme, considerând că Gibraltarul nu mai era atât de util ca în anii de glorie ai Marinei Regale, dar fiind în acelaşi timp impresionată de loialitatea afirmată constant a locuitorilor din Gibraltar.[25]

Marea Britanie a insistat că dorinţa locuitorilor din Gibraltar conta mai mult decât integritatea teritorială. În mai 1969, guvernul britanic a anunţat răspicat că „Guvernul Majestăţii Sale nu va face niciodată înţelegeri prin care locuitorii din Gibraltar să intre sub suveranitatea altui stat împotriva dorinţei lor exprimate în mod liber şi democratic“.[26] Frustrat şi furios, cu obişnuitul lui spirit tiranic, Franco a închis definitiv graniţa dintre Spania şi Gibraltar. Aşa a rămas pentru treisprezece ani, când Spania intrase de mult în epoca democratică, şi a fost redeschisă complet abia în 1986, când Spania a intrat în Comunitatea Europeană. În acest răstimp, muncitorilor spanioli care aveau locuri de muncă în Gibraltar li s-au tăiat posibilităţile de a merge la slujbă, iar locuitorii din Gibraltar nu mai aveau voie să viziteze Spania decât pe o rută ocolitoare, prin Tanger. Adversitatea spaniolă a atins cote neobişnuite: în 1965 Spania a ameninţat să boicoteze concursul de frumuseţe Miss World dacă Miss Gibraltar avea voie să participe; dar orice încercare a Biroului pentru Afaceri Externe de a face pe plac Spaniei a fost constant blocată de refuzul majorităţii locuitorilor de a rupe legăturile cu Marea Britanie.[27] Cu populaţia sa mixtă formată din locuitori britanici, spanioli, genovezi, maltezi, evrei, hinduşi şi, de curând, musulmani, Gibraltarul poate fi considerat unul

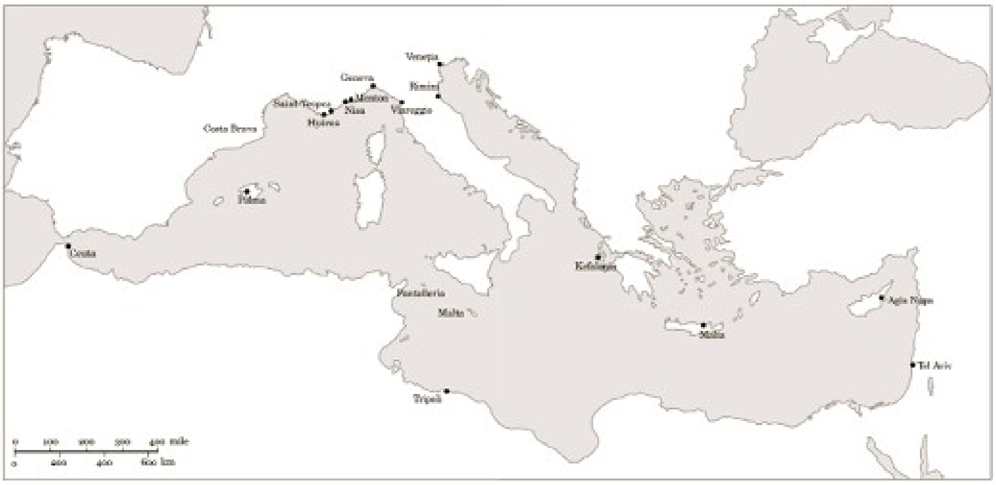
dintre ultimii supravieţuitori ai unui fenomen altădată foarte răspândit, oraşul-port mediteraneean.

7
Cea din urmă Mediterană
1950–2010

I

SFÂRŞITUL SECOLULUI XX a fost una dintre perioadele în care au avut loc cele mai mari migraţii în Mediterana. Despre migraţiile din Africa de Nord şi către sau dinspre Israel am discutat în capitolul precedent. Istoria migraţiei din Sicilia şi din sudul Italiei a început încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi s-a orientat în mare parte către America de Nord şi America de Sud. În anii '50 şi '60 a fost reorientată către oraşele din nordul Italiei. Agricultura din sudul Italiei, neglijată şi suferind deja de lipsa investiţiilor, a decăzut şi mai tare atunci când oraşele au fost abandonate. În alte părţi, legăturile coloniale erau importante; de exemplu, stăpânirea britanică asupra Ciprului a adus în nordul Londrei comunităţi greceşti şi turceşti substanţiale. Acestea au adus cu ele şi obiceiurile culinare: pizza a devenit populară la Londra în anii '70, iar restaurantele greceşti din Marea Britanie ofereau şi gusturi cipriote. Deloc surprinzător, mâncarea din sudul Italiei a ajuns preferata emigranţilor italieni: înainte de anii '70, sublima creaţie a bucătarilor genovezi, *trenette al pesto*, era foarte puţin cunoscută în afara Italiei, nici măcar în Liguria. Dar primele semne ale fascinaţiei nord-europene pentru bucătăria mediteraneeană au început să se simtă încă din anii '50, când Elizabeth David a publicat *Book of Mediterranean Food*.[1] Vorbea acolo despre călătoriile sale adesea impresionante în Mediterana din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, chiar sub nasul inamicilor. La început, cartea evoca mai degrabă aspiraţii decât realizări: după război, în Marea Britanie mâncarea era încă raţionalizată, şi chiar şi uleiul de măsline se găsea cu greu. Având în vedere creşterea prosperităţii în nordul Europei, piaţa pentru necunoscutele produse mediteraneene s-a dezvoltat şi până la urmă, în 1965, doamna David s-a încumetat să-şi deschidă propriul magazin de mâncare. În 1970 deja nu mai era greu să găseşti vinete şi avocado în aprozarele din Marea Britanie, Germania şi Olanda; iar în 2000 s-a răspândit ideea că o dietă mediteraneeană bogată în peşte, ulei de măsline şi

legume este mult mai sănătoasă decât dietele tradiţionale nord-europene, adesea bazate pe carne de porc şi untură. Interesul pentru bucătăriile regionale mediteraneene a cuprins întreaga Europă şi America de Nord – nu doar pentru mâncarea italienească, ci şi pentru mâncarea de la Roma, nu doar pentru mâncarea de la Roma, ci pentru mâncarea evreilor din Roma, şi aşa mai departe.[2] A crescut de asemenea interesul pentru vinurile mediteraneene, chiar şi din regiuni precum Apulia şi Alicante, sub influenţa sofisticatei viticulturi californiene, cu negocieri constante pentru noi zone viticole de-a lungul coastei croate sau în Turcia, ca să nu mai vorbim despre podgoriile vechi şi noi din Valea Bekaa şi Înălţimile Golan. Anostele meniuri nord-europene (mai puţin cel francez şi cel belgian) au devenit o amintire îndepărtată. Aceste schimbări în dietă au importanţă mai mult decât anecdotică: în urma globalizării bucătăriei mediteraneene, vechile identităţi etnice au fost anulate.

Astfel, într-un anume sens, Mediterana a devenit posesiunea culturală a tuturor. Dar şi mişcările populaţiei care au pornit departe de ţărmurile sale au avut un impact politic şi social semnificativ. Noi populaţii, non-mediteraneene, s-au instalat temporar sau permanent în oraşele din Mediterana sau au devenit forţă de muncă ieftină în zonele rurale. Mulţi dintre imigranţii africani sau asiatici veniţi în Mediterana în jurul anului 2000 urmăreau numai să ajungă pe pământ european, şi apoi să plece spre nord, spre Franţa, Germania sau Anglia, cu toate că şi marile oraşe italiene au fost un magnet; dar cele care au trebuit să facă faţă acestui aflux, pe măsură ce cifrele au crescut, au fost în primul rând ţările mediteraneene membre ale Uniunii Europene. Ca şi Ceuta, micile insule dintre Sicilia şi Africa de Nord – Lampedusa, Pantelleria, Malta – au fost cele mai

căutate puncte de acces. În mai 2009, Agenţia pentru Refugiaţi a Naţiunilor Unite, UNHCR, a mustrat Italia pentru că a trimis înapoi în Libia mai multe vase cu refugiaţi. În 2008 au sosit în Italia 36 900 de azilanţi, cu 75% mai mulţi decât în 2007; în 2008 au ajuns în Malta 2 775 de imigranţi, adică un imigrant pentru fiecare 148 de maltezi; dar acesta a fost apogeul perioadei de nouă ani dintre 2002 şi 2010. Ba chiar în 2010 cifrele au scăzut drastic, deoarece Malta a beneficiat de o înţelegere în privinţa acordării azilului între Libia şi Italia, destinaţia căutată de mulţi imigranţi, şi, poate, deoarece Europa a devenit mai puţin atractivă după ce a fost cuprinsă de criza economică.[3] Cu această problemă nu se confruntă numai statele mediteraneene occidentale: Insulele Dodecaneze au devenit un punct de acces preferat pentru imigranţii sosiţi din Asia prin Turcia.

O caracteristică evidentă a acestei noi migraţii a fost predominanţa musulmanilor, care a dus la conflicte pentru construirea de moschei – unele dintre vechile puncte nevralgice, sau chiar prejudecăţi, sunt încă foarte puternice în Andaluzia şi Sicilia, justificate în parte de apeluri extremiste ocazionale prin care se cere ca toate fostele ţinuturi islamice, inclusiv al-Andalus, să fie recuperate pentru reînfiinţarea unui califat. Pe de altă parte, există realităţile înrădăcinate ale migraţiei: pe măsură ce standardul de viaţă din Europa Occidentală a crescut, muncile de jos au fost lăsate în seama imigranţilor, care-şi pot găsi slujbe în hoteluri ca menajere, chelneri sau oameni de serviciu, sau ca lucrători în construcţii, ridicând chiar hotelurile respective. Domeniul în care economia Mediteranei a înregistrat o explozie fără precedent după război este turismul, motiv pentru care au şi apărut atâtea oportunităţi pe piaţa muncii.

II

ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XX, Mediterana, care nu mai era un punct central al puterii comerciale sau navale, şi-a găsit o nouă vocaţie: turismul de masă.[4] Turismul de masă a luat avânt pentru prima dată în Mediterana, care acum atrage în fiecare an peste 230 de milioane de vizitatori.[5] Migraţia temporară a milioane de nord-europeni, americani şi japonezi în căutare de soare, de cultură sau de ambele are loc alături de imigraţia mai stabilă a pensionarilor germani, britanici şi scandinavi care speră să-şi trăiască ultimele zile în apartamente şi vile pe coasta spaniolă sau în Mallorca, Malta şi Cipru, formând

comunităţi bine definite, cu propriile cluburi, puburi şi crame – ba chiar, în Mallorca, cu un partid politic propriu pentru germani.[6] Construcţiile neautorizate şi, în cazul Ciprului de Nord, proprietăţile revendicate nu au făcut întotdeauna din retragerea în Mediterana o experienţă plăcută, mai ales atunci când casele au fost demolate fără explicaţii de autorităţile spaniole furioase. Această migraţie către sud a avut consecinţe serioase asupra mediului înconjurător, crescând cererea pentru nişte resurse de apă şi energie limitate (mai ales în Cipru) şi înlocuind panoramele generoase vizibile de pe coaste sau de pe coline cu peisaje monotone formate din blocuri de case albe, din beton (mai ales în Spania).

Pentru a înţelege explozia industriei turistice din Mediterana, trebuie să ne întoarcem în timp către evoluţia situaţiei cu mult înainte de cel de-al Doilea Război Mondial. Epoca în care a apărut Grand Tour, călătoria englezilor sau germanilor până în Golful Napoli şi în alte zone din Mediterana, a răspuns nevoilor unei elite restrânse. Mediterana a devenit mai accesibilă la sfârşitul secolului al XIX-lea, când Franţa a fost împânzită de căi ferate şi regina Victoria a transformat oraşele Menton şi Hyères în staţiuni cochete de iarnă. De-a lungul promenadelor din Nisa şi Cannes au fost construite hoteluri impunătoare, iar o mică parte din ţărmurile Mediteranei, Coasta de Azur, a devenit domeniul preferat al bogaţilor atât vara, cât şi iarna, deşi ascensiunea oraşului Monte Carlo a durat mai mult şi a început numai după ce prinţul de Monaco a înfiinţat o *Société des Bains de Mer*, care era interesată mai mult de jocurile de noroc decât de băile în mare, pe care britanicii le promovau pentru proprietăţile lor benefice pentru sănătate.[7] Centrele de spa italiene au început să se dezvolte în ţară, în Montecatini şi Abano şi pe coastă, în Rimini, pentru o clientelă formată în general din italieni – pe când în Florenţa soseau valuri de turişti englezi, descrişi de E.M. Forster în romanele sale, turişti care se cazau în *pensioni* uneori chiar şi pentru mai multe luni, dar pentru care marea nu devenise încă o mare atracţie.[8] Ceea ce s-a schimbat profund la sfârşitul secolului XX au fost numărul şi scopul vizitatorilor, şi de asemenea uşurinţa cu care puteau ajunge în aproape orice colţ din Mediterana. Călătorii au fost înlocuiţi de turişti.

Dezvoltarea turismului a fost determinată de trei factori: în Mediterana unele guverne – naţionale, regionale sau municipale – au văzut în turism o modalitate de a atrage

bani străini şi de a promova industria locală. În Israel, de exemplu, au fost create trei proiecte pentru încurajarea turismului, în 1976, 1987 şi 1996; această ţară avea avantajul de a primi patru categorii de turişti: vizitatori evrei, pelerini creştini, turişti obişnuiţi şi amatori de vacanţe în străinătate atraşi de plajele şi monumentele ţării. În anul 2000 litoralul din Tel Aviv, pornind din Yaffa către nord, a fost împânzit de hoteluri noi şi încăpătoare, oferind servicii de patru sau cinci stele, dar o privelişte arhitectonică nu tocmai atrăgătoare.[9] Câteva mari companii de turism din afara Mediteranei, precum Thomson sau Hapag Lloyd, au promovat agresiv destinaţiile sale, trimiţându-şi reprezentanţii pe ţărmurile Spaniei, Italiei, Greciei şi Tunisiei în căutare de hoteluri care să poată primi turişti din Anglia, Germania şi din alte ţări. În sfârşit, la fel de importanţi au fost şi clienţii, care vedeau în cele două săptămâni petrecute pe ţărmurile mediteraneene o metodă de a scăpa de cenuşiul cotidian din Europa de nord a anilor ’50 şi ’60 – mulţi dintre ei nu-şi doreau decât un şezlongpe plajă sau la piscina hotelului, iar unii nu erau siguri nici măcar dacă voiau să mănânce ceea ce le ofereau localnicii. Britanicii care-şi petrec vacanţa în Ciprul grecesc pot găsi cu uşurinţă ciocolată Cadbury’s şi pâine feliată englezească.[10] Turiştii olandezi sunt cunoscuţi pentru că-şi iau cu ei de acasă pungi cu cartofi. Francezii, care au propriul litoral mediteraneean, s-au dovedit mult mai inventivi decât vecinii lor nordici. Club Méditerranée a fost pionierul în domeniul vacanţelor *all-inclusive* din 1950 încoace, începând cu căbănuţele construite pe plajele din Mallorca pentru a evoca imaginile romantice ale insulelor pustii. Printre destinaţiile mediteraneene pe care le oferea se numărau multe locuri puţin exploatate de turismul de masă, precum coasta mediteraneeană a Marocului. Una dintre metodele sale inovative de vânzări era predilecţia pentru vânzările directe către clienţi, care au atins apogeul în preajma anului 1990; după aceea însă condiţiile economice şi managementul defectuos au slăbit puterea organizaţiei.[11]

La început invazia nordicilor a fost restrânsă. Rimini avea aeroport încă din anul 1938. Totuşi, în această perioadă Rimini atrăgea clienţi bogaţi, călătoria cu avionul era încă scumpă, iar în curând războiul a alungat şi bruma de turişti străini care veneau acolo. După război, Rimini a adoptat o abordare populistă.[12] La fel ca în alte părţi, afacerile au înflorit, deoarece călătoriile cu avionul, cu trenul sau cu automobilul au devenit tot mai ieftine şi mai accesibile. În

anii ’50 în Rimini au început să sosească trenuri pline de germani şi britanici; orăşelele-satelit s-au extins, astfel că Riccione sau Milano Marittima au devenit competitori chiar şi pentru Rimini. Specificul lor au fost mult timp şirurile de şezlonguri şi umbrele înghesuite marcând domeniul fiecărui hotel. În acelaşi mod s-a dezvoltat zona din jurul Pisei, unde Viareggio a devenit un centru important al traficului turistic din Toscana, deservind o clientelă aparent mai puţin interesată de minunile artistice ale Florenţei şi ale altor oraşe toscane decât de o vacanţă la mare (cu excepţia călătoriei de o zi la Pisa, pe care o făceau pentru a căsca gura la Turnul Înclinat). Turismul de masă, încurajat de noile hoteluri şi alte forme de infrastructură, a devenit o importantă metodă de regenerare economică în Italia, Spania şi Grecia.

Dar adevărata schimbare s-a produs odată cu inventarea aeroplanului.[13] Şi a durat ceva până la apariţia acestui mijloc de transport ieftin, sigur şi rapid. În acest domeniu, pionierul a fost Anglia, care se confrunta cu lipsa unei căi ferate directe spre Mediterana. Marea Britanie a fost unul dintre principalele centre ale industriei aeronautice, profitând de noua tehnologie dezvoltată în timpul războiului pentru a construi avioanele de linie uşoare şi eficiente de la sfârşitul anilor ’50 şi începutul anilor ’60, precum Vickers Viscount şi Britannia. Astfel, britanicii, şi mai târziu germanii şi scandinavii, au devenit stăpânii aerului. În anii ’50 Thomson Holidays au inaugurat zborurile regulate spre Mallorca, care avea să devină prima ţintă a turismului intensiv pe calea aerului. Cu alte mijloace, călătoria spre Mallorca era lentă şi obositoare, cu trenul, apoi cu vaporul, iar cu trenul, apoi cu un alt tren (pe căile ferate spaniole, mai late) şi în sfârşit cu încă un vapor.[14] La sfârşitul anilor ’60, odată cu introducerea avioanelor cu reacţie, oferind zboruri mai rapide şi mai line, precum BAC I-11, traficul aerian a înflorit; iar aeroportul din Palma este şi astăzi, cel puţin vara, unul dintre cele mai aglomerate din Europa. Între 1960 şi 1973 numărul anual al turiştilor sosiţi în Mallorca a crescut vertiginos de la 600 000 la 3 600 000.[15] La începutul secolului XXI, turismul constituia 84% din economia Mallorcăi. Au fost create oraşe întregi de beton, precum Palma Nova, special pentru industria turismului. Dar rădăcinile acestei evoluţii de succes trebuie căutate în epoca lui Franco. În 1967 Mallorca şi Spania (cu excepţia Insulelor Canare) atrăgeau 25% din totalul turiştilor britanici care-şi petreceau vacanţele în străinătate şi 36% în 1972, în timp ce procentajul vacanţelor în Italia a scăzut de la 16% la 11%.[16] Nici o ţară nu putea

concura cu Spania, exact ce-şi dorea regimul Franco: în 1959 un nou „Plan de Stabilizare“ pentru economia spaniolă prevedea nu atât stabilizarea, cât expansiunea turismului în Spania mediteraneeană, în Baleare şi Canare.[17] De-a lungul coastei spaniole şirurile de clădiri de beton au adus un grad sporit de prosperitate, dar au demonstrat lipsa de respect pentru frumuseţea naturală a Costei Brava şi întregii Spanii mediteraneene. În acele vremuri, nemaipomenitele bogăţii culturale ale Spaniei – Toledo, Segovia, Córdoba, Granada – au trecut pe locul al doilea, după litoral, care avea de câştigat de pe urma noilor căi de acces, a iluminatului corespunzător şi a altor îmbunătăţiri esenţiale, deşi căile ferate au rămas mult timp extrem de încete.

Călătoriile au fost democratizate şi în acelaşi timp globalizate. Tot mai multe categorii de persoane au îmbrăţişat ideea de a călători din Marea Britanie în Spania, mai ales după introducerea pachetelor de vacanţă. Turistul nu mai era un aventurier care rătăcea prin oraşele şi satele mediteraneene, având acum posibilitatea să-şi aleagă zborurile, hotelurile, meniurile, chiar şi excursiile, dintr-un catalog pe care-l răsfoia în linişte din sufrageria sa din Marea Britanie sau din Germania, ştiind că la faţa locului va găsi reprezentanţi ai agenţiei de turism cu care se va putea înţelege şi care-l vor ajuta dacă va avea probleme cu localnicii. Oamenii voiau „o vacanţă ca pe roate“.[18] Iar dacă ideea de a călători în străinătate părea ameninţătoare, cifrele erau încurajatoare, ca şi bunăvoinţa localnicilor de a răspunde excentricelor nevoi ale vizitatorilor străini: peşte cu cartofi prăjiţi pentru britanici, *Bratwurst* pentru germani.

Cei care alegeau să-şi petreacă vacanţa în Mediterana voiau să afişeze cu tot dinadinsul acest lucru, întorcându-se din Spania sau din Italia cât mai bine bronzaţi. În 1947 cataloagele franceze în care era prezentată Coasta de Azur puneau deja accentul pe binefacerile oferite de plajă.[19] Pielea bronzată a devenit o dovadă atât a prosperităţii, cât şi a sănătăţii, deoarece pe atunci se ştiau mai multe despre efectele benefice ale vitaminei D decât despre cele negative ale razelor ultraviolete. Pielea albă trăda munca de birou sau afecţiunile precum tuberculoza. În urma călătoriilor în Mediterana din anii ’20, marea arbitră a gustului Coco Chanel a hotărât să-şi transforme bronzul într-un accesoriu la modă, stabilind un standard pentru generaţii întregi de femei. Totuşi, acest interes pentru pielea bronzată a fost asociat şi cu schimbarea standardelor morale.[20] Chiar şi înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, pe plajă puteau

fi expuse părţi ale corpului care în alte locuri publice rămâneau atent ascunse. Femeile (şi bărbaţii) şi-au expus tot mai mult corpul. Numit după un atol din Pacific utilizat pentru teste nucleare, bikiniul a fost înfăţişat pentru prima dată la o prezentare de modă de la Paris din 1946, dar a durat aproape douăzeci de ani pentru a fi adoptat la scară largă – chiar şi designerii săi se aşteptau la un fel de reacţie nucleară în rândul celor care nu erau de acord cu el. De-a lungul timpului, a devenit tot mai îndrăzneţ, astfel încât buricul, la început ascuns, a ajuns să fie lăsat invariabil la vedere.[21] Presupusa imoralitate a bikiniului i-a făcut atât pe italieni, cât şi pe spanioli să-l interzică în 1948 (cu sprijinul hotărât al Vaticanului), dar interdicţia pur şi simplu nu a putut fi menţinută, deoarece ţările erau invadate de valuri de turişti. O parte din succesul său se datorează materialului din care era confecţionat în anii ’60, Spandex sau Lycra, un amestec de fibre sintetice şi naturale care nu reţine apa. Chiar şi în cazul costumelor de baie dintr-o bucată, acest material care se mulează foarte bine pe corp dezvăluia formele doamnelor într-o măsură mai mare decât şi-ar fi dorit conservatorii. Etalarea trupului e una din principalele funcţiuni ale costumului de baie, iar piscina devine astfel un loc unde, mai degrabă decât să înoate, oamenii se măsoară discret din priviri.[22] Aşadar, aeroplanul şi bikiniul, două invenţii cât se poate de diferite, au schimbat relaţia dintre Mediterana şi nordul Europei în a doua jumătate a secolului XX.[23]

Fireşte, sosirea turiştilor dornici să se bronzeze i-a nedumerit pe localnicii din Mediterana, care erau obişnuiţi să se ferească de soarele din toiul zilei. Dar şi mai mare mirare le-a produs comportamentul turiştilor: contactul fizic dintre bărbaţi şi femei, mai ales fiind îmbrăcaţi atât de sumar, i-a şocat pe greci, pe tunisieni şi pe alţii. În Albania comunistă, comportamentul turiştilor era considerat un semn al decadenţei occidentale: Enver Hoxha s-a plâns de extravaganţele vizitatorilor din ţările vecine „care poartă doar nişte nădragi sau nici măcar pe ăia“. Indiferent ce a vrut să spună (probabil era un atac la adresa liberalismului iugoslav), a dat asigurări că foarte puţini turişti din Occident vor fi primiţi în ţară, în afară de membrii partidelor marxist-leninist-maoiste. Hedonismul şi permisivitatea nord-europenilor, mai ales începând din anii ’60, au influenţat atitudinea celor care-i întâlneau, începând cu tinerii, fascinaţi de ceea ce vedeau.[24] Ciocnirea dintre culturi a devenit şi mai evidentă în anii ’80, când tot mai multe femei

au început să stea în sânii goi pe plajă. În Franţa, cu industria sa cosmetică înfloritoare, cultul frumuseţii fizice a transformat în mod inevitabil staţiunea Saint-Tropez în pionierul acestei practici; apoi s-au raliat şi staţiunile spaniole şi italiene. Pentru unii această liberalizare s-a transformat într-o dilemă, iar reacţiile au fost foarte diverse. Unei călugăriţe de la bazilica San Marco din Veneţia care trebuia să-i întoarcă din drum pe vizitatorii cu ţinute necorespunzătoare această sarcină i s-a părut atât de grea şi de stresantă, încât nu a mai rezistat şi a suferit o cădere nervoasă. În Spania, Ibiza a devenit un bine-cunoscut centru al turismului gay, un semn al evoluţiei uriaşe prin care a trecut Spania după epoca lui Franco. Una dintre ţările care au ştiut cum să profite din plin de turism a fost Iugoslavia, care şi-a construit cu bună ştiinţă un renume pentru sejururile hoteliere ieftine şi bine organizate, preferate mai ales de germani, în special în staţiunile naturiste, pe care regimul lui Tito le-a încurajat în mod abil, ştiind că îi vor atrage mai ales pe împătimiţii aderenţi germani şi scandinavi ai *Frei-körperkultur* aflaţi în căutarea unui bronz complet.

Zborurile ieftine şi preţurile mici la alcool pot să şi dăuneze turismului: staţiunile Mallia din Creta şi Agia Napa din Ciprul grecesc şi-au atras o reputaţie foarte proastă, stricăciuni de care se fac vinovaţi mai ales tinerii turişti britanici, care nu sunt interesaţi de cultura locală, ci vor „să profite de oportunitatea de a se distra mai bine decât acasă în timpul scurt avut la dispoziţie“. „Distracţia“ înseamnă mai degrabă sex şi alcool, iar în anul 2003 presa britanică a susţinut că ambele au fost promovate deliberat de reprezentanţii companiei de turism Club 18–30.[25] Nu e deloc surprinzător că în Mallorca au existat încercări de a atrage clientela exclusivistă; chiar dacă astfel numărul turiştilor obişnuiţi va scădea, clienţii cu dare de mână vor cheltui mai mult. Unele zone, precum Apulia şi câteva părţi din Sardinia, au fost promovate ca destinaţii „de lux“, iar hotelurile exclusiviste au început să fure clienţii marilor complexuri hoteliere. Turismul a adus prosperitatea în unele regiuni înainte sărace şi neproductive, însă cu un preţ foarte mare pentru mediul înconjurător. Exploatarea excesivă a resurselor de apă, emisiile de carbon produse de aparatele de aer condiţionat, ca să nu mai vorbim de avioane, şi poluarea mării în apropierea complexurilor hoteliere au contribuit din plin la deteriorarea mediului în Mediterana. Şi tradiţiile locale au avut de suferit, deoarece festivalurile au devenit mai mult comerciale: festivalul de la Veneţia, de mult

aproape răposat, a fost reinventat şi promovat drept punct central al calendarului veneţian – nu e deloc o coincidenţă faptul că este sărbătorit în sezonul „mort“, când altădată nu era picior de turist în oraş. Impactul mass-mediei asupra cererii turistice este foarte vizibil în Kefalonia, promovată după publicarea bestsellerului *Mandolina căpitanului Corelli* al lui Louis de Bernières, sau în insulele greceşti, după succesul fulminant al filmului *Mamma Mia* din 2008.[26]

Mult timp Mediterana a fost aproape singurul beneficiar al acestei expansiuni a turismului litoral de masă, alături doar de Portugalia şi de Insulele Canare; abia în anii ’90 vacanţele în îndepărtatele Cuba, Florida sau Republica Dominicană au devenit concurenţi serioşi pe piaţa turismului de masă. La sfârşitul anilor ’90 a avut loc de asemenea o creştere semnificativă a vacanţelor scurte, aşa-zisele „evadări din oraş“, deoarece concurenţa dintre marile companii aeriene a dus la crearea unor companii low-cost, conduse de antreprenori britanici şi irlandezi. Compania irlandeză Ryanair şi-a dezvoltat filiale în Marea Britanie, Belgia, Germania şi Italia, devenind cea mai mare companie aeriană din Europa. Aceste firme s-au adresat nu numai clienţilor în căutare de preţuri mici, ci şi celor care deţin case de vacanţă în sudul Franţei, în Toscana sau în Spania. Pe lângă călătoriile cu avionul, au fost încurajate şi călătoriile pe mare, uneori în mod cinic, de către companiile maritime care pretind că o croazieră este mai puţin dăunătoare mediului înconjurător decât zborul cu avionul. Astfel, în portul Dubrovnik ajung atât de multe vase de croazieră, încât în sezonul de vârf sunt angajaţi poliţişti care să controleze traficul grupurilor de turişti în oraşul vechi.

Fireşte, turismul din Mediterana nu este destinat numai europenilor. Două categorii de turişti veniţi de foarte departe au „invadat“ de asemenea, în mod foarte vizibil, acest spaţiu: americanii şi japonezii. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, americanii nu erau deloc nişte necunoscuţi în tavernele din Mediterana (D.H. Lawrence a vizitat mormintele etrusce împreună cu un prieten american), dar includerea monumentelor istorice din Italia, Grecia, sudul Franţei şi Egipt în circuitul turistic reflectă încă o dată libertatea de mişcare pe care a creat-o accesul mult mai uşor pe calea aerului de pe celălalt ţărm al Atlanticului către Mediterana, în urma ieftinirii biletelor şi extinderii reţelelor de comunicaţii. Japonezii au căutat explicaţiile succesului economic al Europei Occidentale în cultura şi istoria europene; în plus, aceste contacte au accelerat

occidentalizarea Japoniei, deja rapidă. Fluxul de turişti japonezi a crescut sau a scăzut în funcţie de evoluţia economiei japoneze. O altă frână în dezvoltarea turismului au fost tulburările politice: staţiunile de pe minunata coastă a Dalmaţiei, odinioară înfloritoare, şi-au revenit cu greu după dezmembrarea Iugoslaviei în anii '90. Totuşi, itinerariile turistului modern au evoluat la fel ca rutele comerciale din Mediterana în Evul Mediu: dacă Croaţia sau Israelul sunt destinaţii nesigure, atunci alte locuri devin, în contrapondere, avantajate – Ciprul, Malta, Turcia şi aşa mai departe.

III

CĂDEREA COMUNISMULUI şi dezintegrarea Uniunii Sovietice au calmat anumite tensiuni, deoarece Moscova nu mai încerca să creeze o facţiune violent antiamericană cu baza în Siria, Libia şi alte ţări aliate, chiar dacă aceste state au rămas în general ostile Israelului, care, la rându-i, părea destul de nehotărât în ofertele sale de pace şi deloc dispus să renunţe la aşezările sale din Cisiordania, în ciuda evacuării Fâşiei Gaza în anul 2005 (după care acest teritoriu a intrat sub controlul mişcării islamiste Hamas). Puternicele legături militare şi economice care legau Turcia şi Israelul au fost rupte în 2010, din cauza unui atac israelian asupra vaselor care aduceau ajutoare în Gaza, aflată sub o blocadă israeliană strictă; dar era evident de asemenea că Turcia căuta o nouă misiune în Orientul Mijlociu, pe care unii au definit-o ca „neo-otomanism", şi că aceasta era în parte consecinţa ostilităţii din partea Uniunii Europene: unii dintre cei mai puternici membri ai uniunii s-au opus intrării Turciei în rândurile ei şi nici unul nu a putut găsi o soluţie pentru problema cipriotă care să-i mulţumească pe turci.

Totuşi, începând cu „Procesul de la Barcelona" din 1995, Uniunea Europeană a încercat să orienteze toate ţările din Mediterana către obiective politice, economice şi culturale comune. Pornind de la acordurile comune din anul 1995 a luat naştere în 2008 *Union pour la Méditerranée*, din care ar trebui să facă parte întreaga Uniune Europeană şi toate statele din Mediterana, încercând să-şi identifice mai degrabă interesele comune decât deosebirile. Dar statele din afara UE, în special Turcia, văd în această uniune un substitut prea slab pentru apartenenţa la UE. Alţii s-au gândit la ziua când UE va deveni o Uniune Euro-Mediteraneeană care va primi în sânul ei toate teritoriile din Mediterana, dar numeroasele probleme încă nerezolvate în privinţa

conflictelor politice şi a decalajelor economice din Mediterana, nemaivorbind de viitorul Europei, fac din această idee un vis utopic. Printre alte obiective urgente, dar neglijate se numără curăţarea mărilor, unde poluarea şi supraexploatarea au provocat dezastre, de exemplu pentru industria pescuitului de ton – trei sferturi din tonul pescuit în Mediterana ajunge în Japonia.

La sfârşitul anului 2009, datoriile guvernamentale excesiv de mari au provocat recesiunea din zona euro, care a avut repercusiuni în toată Mediterana: interacţiunea dintre ţărmurile nordice şi cele sudice a devenit tot mai dificilă, în timp ce guvernele Spaniei, Italiei, Maltei, Greciei şi Ciprului au fost preocupate mai ales de rata ridicată a şomajului, de băncile în pragul falimentului, de imposibilitatea de a menţine creşterea economică şi de politicile stricte de austeritate. Inabilitatea acestor state care utilizează moneda euro de a-şi gestiona economia a îngreunat mult, fără-ndoială, procesul de reabilitare. Dar o altă dimensiune a acestei probleme a fost convingerea de la momentul în care aceste ţări au intrat în UE că modelul economic german putea fi aplicat propriilor sisteme economice. În 2012, statele mediteraneene care înregistrau creştere economică nu erau membri UE: Turcia şi Israel, mai ales cel din urmă. Singurul teritoriu mediteraneean care a înregistrat creştere economică a fost micul Gibraltar, fără totuşi să scape de critici – cu privire atât la serviciile sale financiare, cât şi la poziţia sa politică specială, râvnită tot mai făţiş de un guvern spaniol care încerca disperat să abată atenţia de la criza economică răspândită în toată ţara şi care a reaprins pretenţiile separatiste din Catalonia, zonă unde oraşele sunt împânzite de steaguri catalane.

S-ar fi putut crede că apăruse oportunitatea unei delimitări faţă de Bruxelles şi Frankfurt şi a creării unor legături economice şi culturale mai strânse între Europa mediteraneeană şi Africa de Nord şi Levant. Dar şi construirea de legături în Mediterana stă sub semnul nesiguranţei cu privire la viitorul ţărilor arabe de pe ţărmurile ei, dintre care numai Marocul a reuşit să-şi păstreze stabilitatea. Primăvara Arabă a ajuns prima dată în cel mai prosper stat nord-african, Tunisia; însă de atunci a fost dat jos un preşedinte, în Egipt, unde a fost impusă violent dictatura militară. Cu ocazia intervenţiei Naţiunilor Unite în debarcarea dictatorului libian, au participat la operaţiuni, pentru prima oară în istoria Mediteranei, mai multe femei-marinari venite din Marea Britanie şi din alte

state; dar această intervenţie nu a readus stabilitatea, ci mai degrabă vechea ordine a loialităţilor tribale. Cele mai crunte violenţe au izbucnit în Siria: oraşele siriene se mândreau odinioară cu toleranţa faţă de minorităţile lor creştine, care acum se alăturau unui exod mai extins, din întreaga ţară. Tot mai mulţi refugiaţi economic şi politic au încercat să ajungă în Malta şi în insulele italiene; unii şi-au pierdut viaţa atunci când bărcile lor şubrede s-au răsturnat, iar înţelegerile pentru limitarea fluxului de refugiaţi prin Libia au devenit caduce.

Evoluţiile evenimentelor de la începutul secolului XXI sugerează că cea de-a Cincea Mediterană s-a dezintegrat deja, iar pentru economia mondială la începutul mileniului trei Mediterana integrată are un rol mai degrabă local decât global. Mediterana nu mai funcţionează ca un loc de întâlnire a civilizaţiilor şi ca leagăn al unor reţele de legături economice strânse. Îmbunătăţirea comunicaţiilor pe întregul glob – comunicarea fizică pe calea aerului şi cea virtuală prin Internet – garantează crearea rapidă de contacte comerciale şi culturale pe distanţe mari. Din această perspectivă, lumea a devenit o imensă Mediterană, iar cea de-a Cincea Mediterană este, sau a fost, cea din urmă Mediterană în care, în toate sensurile, lumea s-a învârtit în jurul unei mări: Marea cea Mare. Mările au două roluri: de a uni şi de a delimita, balanţa înclinându-se uneori spre unul din ele. Mediterana care a reuşit adesea să unească trei continente a devenit astăzi o frontieră care le desparte.

Concluzie
Traversând marea

E FOARTE TENTANT să încerci să reduci istoria Mediteranei la câteva aspecte comune, să încerci să defineşti o „identitate mediteraneeană“ sau să insişti că anumite trăsături fizice ale regiunii au influenţat experienţa locuitorilor săi (cum a afirmat Braudel).[1] Totuşi, încercarea de a identifica o unitate de fond porneşte de la o lipsă de înţelegere a ceea ce a însemnat de fapt Mediterana pentru popoarele care au locuit de-a lungul timpului pe ţărmurile şi în insulele sale, sau care doar au traversat-o. Mai degrabă decât să căutăm unitatea, ar trebui să observăm diversitatea. La nivel uman, această diversitate etnică, lingvistică, religioasă şi politică a suferit în mod constant influenţe externe de dincolo de mare, şi de aceea este în continuă mişcare. Încă din primele capitole ale acestei cărţi, în care i-am descris pe primii locuitori ai Siciliei, până la valul de schimbări de pe litoralul spaniol, ţărmurile Mării Mediterane au oferit locuri de întâlnire pentru popoare cu origini foarte variate, care i-au exploatat resursele şi au învăţat, în unele cazuri, să-şi câştige existenţa transferându-i produsele din zonele mai bine înzestrate în cele slab înzestrate. Din apele sale proveneau peştele şi sarea, două ingrediente ale faimosului sos *garum* din Roma antică şi baza pentru începutul prosperităţii unuia dintre cele mai măreţe oraşe mediteraneene, Veneţia. Aşa cum am anunţat încă din prefaţă, pescarii nu au ocupat un loc de frunte în această carte, în parte pentru că adesea nu au lăsat prea multe urme, dar şi pentru că pescarii caută, prin definiţie, ceea ce se află în adâncul mării şi astfel intră mai rar în contact cu comunităţile de pe alte ţărmuri ale Mediteranei. Marile excepţii pot fi întâlnite în defileurile din apropierea Maltei, unde între 1540 şi 1742 genovezii au înfiinţat o colonie la Tabarka, pe coasta Tunisiei, cunoscută pentru pescuitul de corali, şi unde astăzi pescarii tunisieni s-au alăturat flotelor siciliene în *matanza*, masacrul sezonier al tonului. Poate şi mai mult decât peştele, care nu se păstrează bine decât dacă e sărat sau uscat, grânele au fost multă vreme cele mai importante produse transportate pe mare, la început cultivate pe ţărmuri sau aduse din Marea Neagră, apoi, în secolul al

XVII-lea, importate în cantităţi din ce în ce mai mari din nordul Europei. Accesul la proviziile de alimente vitale şi la alte materii prime a contribuit la dezvoltarea oraşelor, fie că e vorba de Corint, Atena sau Roma în Antichitate sau Genova, Veneţia şi Barcelona în Evul Mediu. Pentru aceste oraşe şi pentru multe altele, refuzul din partea unui inamic de a le permite accesul la proviziile esenţiale însemna moarte sigură. Mai puţin spectaculos decât comerţul cu mirodenii, mai celebru şi mai bine cunoscut, comerţul cu grâu, cu lemn şi cu lână oferea o temelie sigură pe care pe atunci se putea dezvolta comerţul cu mătase, aur şi piper, adesea produse foarte departe de ţărmurile Mediteranei. Lupta pentru accesul la toate aceste mărfuri a provocat mai multe conflicte sângeroase între concurenţi: cu cât apăreau mai multe vase comerciale care traversau Mediterana cu încărcături bogate, cu atât aceste corăbii riscau să fie prădate de piraţi, întâi de anticii etrusci, apoi de corsarii berberi şi de uscoci la începuturile modernităţii.

Astfel, una dintre cele mai importante funcţii ale guvernelor a fost menţinerea siguranţei pe mare. Romanii au reuşit s-o facă în felul lor, prin mai multe campanii dure de ucidere a piraţilor şi apoi patrulând pe mare; sau, în vremuri în care nimeni nu stăpânea mari întinderi de mare, flotele comerciale puteau cere protecţia unor convoaie înarmate, precum veneţienele *muda*. Uneori, statele piratereşti din Barbaria erau obiectul unor negocieri intense, pentru asigurarea unor garanţii cu privire la siguranţa celor cu care conducătorii lor aveau acorduri, alteori erau înfruntate agresiv, cum au ales americanii să procedeze, cu succes, la începutul secolului al XIX-lea. Au existat şi alte pericole, mai mari, pentru corăbii, odată ce marile imperii de pe continent au ajuns pe ţărmurile Mediteranei şi au început să se amestece în traficul din apele sale: perşii în Antichitate, turcii otomani de la sfârşitul secolului al XIV-lea încoace şi (deşi nu au reuşit să obţină baze permanente) ruşii în secolul al XVIII-lea. Poate cel mai spectaculos caz de expansiune imperială din Mediterana este cel al Marii Britanii, un regat fără ieşire la Mediterana care, mulţumită achiziţiilor sale din Gibraltar până la Canalul Suez, a reuşit să-şi impună într-o anumită măsură autoritatea, stârnind mânia şi invidia puterilor care chiar stăpâneau, geografic, ţărmurile Mediteranei, mai ales Franţa. Această carte este în acelaşi timp o istorie a relaţiilor paşnice şi a conflictelor.

Controlul asupra Mediteranei înseamnă controlul asupra principalelor căi de acces pe mare. Pentru a-l obţine, era

esenţial să înfiinţezi baze de unde vasele puteau fi aprovizionate cu apă şi mâncare proaspete şi de unde puteau fi trimise patrule împotriva piraţilor şi a altor interlopi. De aceea, încă din timpuri străvechi, aşezările de pe insule au constituit pentru negustori escale foarte importante atunci când se aventurau tot mai departe în apele Mediteranei. De asemenea, pierderea controlului asupra coastei putea însemna pierderea accesului la cherestea şi la alte materiale esenţiale pentru construirea unei flote de război sau comerciale, cum au păţit conducătorii Egiptului. Păstrarea controlului asupra culoarelor maritime devenea dificilă mai ales când puterile concurente dominau ţărmurile şi insulele Mediteranei. Sub stăpânirea Romei, o singură putere politică a creat o singură zonă economică. Dar a fost un caz unic.

Istoria Mediteranei este de asemenea povestea oraşelor-port vasale ale diverselor puteri politice, în care se întâlneau şi interacţionau negustori şi colonişti de pe tot cuprinsul mării şi de dincolo de ea. Unul dintre oraşele-port despre care am vorbit de nenumărate ori în această carte este Alexandria, care încă de la început a avut o identitate mixtă şi şi-a pierdut această identitate abia în a doua jumătate a secolului XX, atunci când naţionalismul tot mai accentuat a distrus comunităţile cosmopolite din Mediterana. Aceste oraşe-port au funcţionat ca vectori pentru circulaţia ideilor, inclusiv a credinţelor religioase, ducând zeii greci în Tarquinia etruscă, iar mai târziu au fost epicentre pentru răspândirea iudaismului, creştinismului şi islamului bazate pe prozelitism, care au lăsat, toate, amprente puternice asupra societăţilor din ţinuturile din jurul Mediteranei.

Oamenii care au schimbat faţa Mediteranei au fost uneori vizionari, precum Alexandru cel Mare sau Sfântul Pavel, ca să cităm două cazuri foarte diferite. De remarcat că întotdeauna pare să fi fost vorba de bărbaţi. Astăzi, când diferenţa dintre genuri a devenit subiectul principal al atâtor dezbateri istorice, ne-am putea întreba: în ce măsură spaţiul mediteraneean este caracterizat de masculin? Negustorii sedentari pot fi femei, aşa cum s-a întâmplat în cazul evreilor din Egiptul secolului al XI-lea şi al creştinilor din Genova secolului al XII-lea. În acea vreme, cel puţin, nevestele nu-şi însoţeau bărbaţii în expediţiile de negoţ, deşi se întâmpla să călătorească în acelaşi scop pe cont propriu, dar atitudinea faţă de participarea la afaceri era diferită în rândul evreilor, creştinilor şi musulmanilor. În colonia comercială genoveză din Tunisul sfârşitului de secol XIII puteau fi întâlnite doar câteva femei europene, dintre care

cele mai multe ofereau servicii sexuale pentru membrii comunităţii de negustori creştini. Participarea femeilor la războaiele navale, un fenomen specific secolului XXI, este fără precedent în Mediterana. Dar în rândul migratorilor, fie ei alanii şi vandalii care au invadat Africa în vremea Sfântului Augustin sau sefarzii exilaţi din Spania în 1492, numărul femeilor era adesea considerabil – chiar şi armatele primelor cruciade erau însoţite atât de nobile, cât şi de cete de prostituate. Femeile-pelerini sunt pomenite în texte care datează încă din primele decenii ale Imperiului Roman creştin: un fragment de la sfârşitul secolului al IV-lea consemnează călătoriile îndrăzneţei Egeria (sau Aetheria) fie din Galia, fie din nordul Spaniei către Ţara Sfântă. Nu la fel de sigur este dacă invadatorii din Epoca Bronzului cunoscuţi ca popoarele mării au venit însoţiţi de femeile lor în Siria, Palestina şi în alte locuri unde s-au stabilit; mai mult, un motiv plauzibil pentru care filistenii din vechime şi-au abandonat atât de repede cultura egeeană este faptul că s-au căsătorit cu canaaneence, au adoptat zeităţile lor şi le-au învăţat limba. Totuşi, există o categorie de femei care a jucat un rol foarte important în istoria Mediteranei: sclavele, cu destine extrem de diverse, de la nemaipomenita putere pe care o puteau exercita într-un harem otoman până la exploatarea şi decăderea suportate de cele pe care romanii bogaţi le foloseau pentru scopuri sexuale sau pentru muncile de jos în vilele lor. În Evul Mediu, mulţi dintre aceşti sclavi, atât bărbaţi, cât şi femei, erau aduşi din Marea Neagră, dar şi cei care locuiau pe ţărmurile Mediteranei în vremea corsarilor berberi (şi în multe alte perioade) au cunoscut teroarea raidurilor în timpul cărora erau răpiţi oameni de pe ţărm – creştini de pe coastele Italiei, Franţei şi Spaniei, musulmani de pe coastele Marocului, Algeriei şi Tunisiei. După ce regele Francisc I al Franţei le-a permis turcilor să viziteze Marsilia şi apoi să ocupe Toulonul în 1543, aceştia le-au răpit pe călugăriţele din Antibes, alături de alte victime. Totuşi, caracterul preponderent masculin al spaţiului mediteraneean tranzitat este un subiect la care merită să medităm – se pare că nu degeaba italienii spun *il mare*, spre deosebire de franţuzescul *la mer* şi chiar de neutrul latinesc *mare*; iar cei mai importanţi zei ai mării la greci, etrusci şi romani – Poseidon, Fufluns şi Neptun – erau figuri masculine.

Dintre toţi cei care au trecut prin Mediterana, despre negustori se ştiu de obicei cele mai multe lucruri, din mai multe motive. Primul este simplul fapt că după ce negustorii

fenicieni au răspândit în Mediterana arta scrierii bazate pe alfabet toţi comercianţii s-au întrecut în a-şi consemna tranzacţiile; astfel se face că ştim foarte multe despre ei, fie că se aflau în Puteoli, oraşul roman de lângă Napoli, în Genova sau Veneţia Evului Mediu ori în modernele Smirna sau Livorno. Dar pionierii într-ale negustoriei (mult mai adesea bărbaţi decât femei) sunt aproape prin definiţie nişte outsideri, străini care trec graniţele fizice şi culturale, întâlnind noi zei, auzind noi limbi şi expunându-se criticilor aspre din partea locuitorilor din ţinuturile pe unde trec în căutarea bunurilor pe care acasă nu le pot găsi. Această imagine ambiguă a negustorului ca outsider dezirabil figurează încă din cele mai vechi izvoare. S-a observat că lui Homer nu-i plăceau negustorii: şi-a arătat dispreţul pentru simplii comercianţi fenicieni şi a sugerat că erau necinstiţi şi fără pic de eroism, deşi, paradoxal, a lăudat isteţimea lui Odiseu; părerea oarecum ipocrită că negustoria era o ocupaţie nedemnă s-a înrădăcinat şi în rândul patricienilor care-l citeau pe Homer în Roma antică. Totuşi, fenicienii au fost cei care s-au aventurat până în sudul Spaniei, înfiinţând colonii, uneori aproape, dar cel mai adesea departe de aşezările populaţiilor din vestul Mediteranei – de obicei pe insulele din largul coastelor, care erau uşor de apărat, având în vedere că nu se putea şti cât aveau să dăinuie relaţiile paşnice cu populaţiile vecine. Apoi, pe măsură ce colonia feniciană din Cartagina a devenit o putere economică şi politică de sine stătătoare, acest oraş înfloritor a devenit nodul unor noi reţele de comunicaţii, un punct de întâlnire cosmopolit între culturile levantină şi nord-africană, un loc unde culturile distincte au fuzionat, dând naştere, putem spune, unei noi identităţi, chiar dacă reprezentanţii elitelor din oraş îşi spuneau în continuare „tirieni". Şi cultura greacă a câştigat teren în Cartagina, ai cărei cetăţeni îl identificau pe zeul fenician Melqart cu Heracles. În Antichitate, zeii şi zeiţele, ca şi negustorii, traversau întregul spaţiu al Mediteranei. În plus, prezenţa pe ţărmurile Italiei a fenicienilor şi grecilor, oameni cu o identitate culturală bine definită, a funcţionat ca un ferment care a transformat satele din zona rurală a Etruriei în oraşe cu locuitori bogaţi, avizi de obiectele din străinătate: vase greceşti, boluri de argint feniciene, figurine de bronz din Sardinia. Alături de negustorii veniţi pentru metalele Italiei, în curând dăm de urma artizanilor care călătoreau spre vest pentru a se stabili în ţinuturile celor numiţi *barbaroi*, ştiind că printre aceştia

îndemânarea lor va fi mai apreciată decât acasă, unde nu se puteau remarca.

În secolele următoare pot fi reperate situaţii foarte asemănătoare. Comercianţii străini sunt o prezenţă vizibilă în Mediterana medievală, unde apare ciudatul fenomen al negustorilor izolaţi în teritoriile islamice sau bizantine pe care le vizitează, în nişte hanuri sau *fonduk*-uri funcţionând adesea şi ca depozite, capele, brutării şi băi, câte un han pentru fiecare dintre „naţiunile“ importante: genovezi, veneţieni, catalani etc. Teama că negustorii ar putea fi sursa unor contaminări religioase şi acte politice subversive i-a făcut pe conducătorii Egiptului să închidă porţile acestor hanuri pe timpul nopţii (cheile fiind păstrate afara zidurilor de către musulmani). Aceasta nu a făcut decât să întărească solidaritatea şi sentimentul de comunitate care-i uneau pe aceşti negustori, subliniind în acelaşi timp diferenţele dintre diversele grupuri de italieni şi catalani, aflate într-o rivalitate pe care emirii musulmani au exploatat-o foarte abil. În secolul al XII-lea, şi bizantinii îi izolau pe negustorii italieni într-o incintă împrejmuită, încurajând xenofobia din capitală, cu nefericitele consecinţe ale pogromurilor antilatine. Ideea de a închide diverse comunităţi în spatele zidurilor nu mai era, aşadar, complet nouă la 1300, atunci când regele Aragonului i-a izolat pentru prima dată pe evreii mallorcani, şi avea deja o istorie în spate în 1516, când guvernul veneţian i-a închis pe evrei în *ghetto nuovo*; aceste comunităţi de negustori au oferit un model util de ghetou. În aceste zone închise, populate fie de evrei, fie de comercianţi europeni, cele câteva privilegii – guvernare proprie, libertatea de a practica religia, scutirea de taxe – erau contrabalansate de diverse constrângeri – îngrădirea libertăţii de mişcare şi dependenţa de protecţia din partea unor autorităţi publice adesea capricioase.

Evreii, trebuie să recunoaştem, sunt nişte negustori care au avut o neobişnuită pricepere în a depăşi graniţele dintre culturi, din zorii islamului, apoi în epoca de ascensiune a evreilor din colecţia *Genizah* de la Cairo, cu legăturile lor trans- şi ultra-mediteraneene, şi în perioada de expansiune comercială catalană, când şi-au putut folosi legăturile de familie şi de afaceri cu coreligionarii lor pentru a pătrunde adânc în Sahara în căutarea aurului, a penelor de struţ şi a altor produse africane la care compatrioţii creştini, închistaţi încă în vechile lor legături comerciale, nu puteau ajunge. O astfel de ascensiune şi mobilitate a unui grup minoritar poate să ne intrige. Negustorii evrei au reuşit să aducă informaţii

despre lumea de dincolo de porturile Mediteranei, care au fost consemnate şi s-au răspândit în Europa mediteraneeană şi mai departe prin intermediul nemaipomenitelor portolane şi hărţi ale lumii produse în Mallorca la sfârşitul Evului Mediu. Negustorii au purtat cu ei, călătorind, informaţiile despre lumea fizică.

Conceptul de Mediterană ca „mare credincioasă“, pentru a cita titlul unei recente colecţii de eseuri, trebuie să ţină cont de rolul ei de spaţiu de tranzit nu numai pentru pelerini săraci şi anonimi, ci şi pentru misionari charismatici precum Ramon Llull, care a murit în 1316 şi a lăsat în urmă sute de tratate şi broşuri despre cum pot fi convertiţi musulmanii, evreii şi grecii la adevărata credinţă, deşi, trebuie s-o spunem, el nu a convertit niciodată pe nimeni.[2] Şi totuşi, viaţa lui Llull ne aminteşte faptul că peisajul mediteraneean nu era format doar din neînţelegeri religioase şi confruntări. Fiindcă Llull a imitat poezia sufită şi a fost bun prieten cu cabaliştii; în acelaşi timp, a fost un misionar dedicat şi un exponent al tradiţionalei *convivencia* iberice, recunoscându-l pe Dumnezeul celor trei religii avraamice drept acelaşi unic Dumnezeu. O altă perspectivă despre *convivencia* aveau însă membrii comunităţilor religioase exilate sau forţate să se convertească în 1492, când Spania şi-a afirmat identitatea catolică, şi după aceea: maranii şi moriscii, evreii şi musulmanii, dintre care unii şi-au păstrat cultul ancestral în spaţiul privat, în timp ce în public trebuiau să mimeze practicarea religiei catolice. Influenţa negustorilor sefarzi la începuturile Mediteranei moderne este remarcabilă, din mai multe puncte de vedere: abilitatea lor de a adopta şi a abandona diverse identităţi, de exemplu de a deveni „portughezi“ pentru a putea intra în Iberia sau evrei pentru a putea să se stabilească în Livorno sau Ancona – priceperea de a depăşi graniţele culturale, religioase şi politice rămase de pe vremea străbunilor lor din urmă cu şase veacuri, evreii *Genizah* din Cairo. Aceste identităţi multiple sunt doar un caz extrem al unui fenomen mediteraneean mai extins: în unele locuri, culturile se întâlneau şi se amestecau, dar iată că existau şi oameni în care mai multe identităţi se întâlneau şi se amestecau, adesea în mod tulburător.

Există o tendinţă, justificată, de a prezenta romanţat locurile de întâlnire din Mediterana, dar nu trebuie să uităm nici de realitatea mai întunecată a contactelor cu spaţiile din afara Mediteranei, de pildă de la începutul modernităţii: influenţa corsarilor berberi şi legăturile strânse între piraterie şi comerţ din perioada cuprinsă între secolul al XV-lea şi

începutul secolului al XIX-lea. Până la reprimarea completă a corsarilor berberi, Mediterana nu a scăpat cu adevărat de ameninţarea piraţilor decât în vremea Imperiului Roman, când Roma controla din punct de vedere politic aproape toate ţărmurile şi insulele ei. Dar pirateria oferă unele dintre cele mai spectaculoase cazuri de identitate mixtă: corsarii din Scoţia şi Anglia, care, cel puţin aparent, au îmbrăţişat islamul şi au jefuit încărcăturile de pe corăbiile ţărilor din care proveneau. Această latură mai întunecată a istoriei Mediteranei cuprinde de asemenea poveştile celor pe care piraţii îi purtau cu ei, cum am văzut deja: femeile şi bărbaţii înrobiţi sau doar ţinuţi în captivitate, cu toate că şi aceştia – precum istoricul Polibiu – au jucat un rol important în contactele culturale dintre ţărmurile Mediteranei.

Aşadar, unitatea Mediteranei este dată, în mod paradoxal, tocmai de capacitatea ei de schimbare, de diasporele de negustori şi exilaţi, de oamenii precum mult încercaţii pelerini ibn Jubayr şi Felix Fabri, care s-au grăbit s-o traverseze, ştiind că nu trebuia să zăbovească pe mare, mai ales iarna, când era periculos să călătoreşti. Ţărmurile ei sunt suficient de apropiate pentru a permite contactele, dar suficient de îndepărtate pentru ca societăţile să se poată dezvolta pe cont propriu, în funcţie de condiţiile locale şi de influenţele reciproce. Cei care traversează marea sunt mai degrabă atipici pentru societăţile din care provin. Dacă nu sunt deja nişte outsideri atunci când pornesc la drum, au toate şansele să devină outsideri atunci când se confruntă cu societăţile întâlnite pe alte ţărmuri, fie ca negustori, fie ca sclavi, fie ca pelerini. Dar prezenţa lor poate produce diverse schimbări pentru aceste societăţi, aducând ceva din cultura unui continent cel puţin până la marginile altuia. Mediterana a devenit astfel poate cel mai puternic spaţiu de interacţiune pentru diversele societăţi de pe faţa Pământului, şi a jucat un rol important în istoria civilizaţiei umane, mai important decât al oricărei alte întinderi de apă de pe planetă.

Indicaţii bibliografice

Bibliografia completă a acestei cărţi este complexă şi eterogenă. De aceea, indicaţiile bibliografice de mai jos sunt menite să scoată în evidenţă câteva lucrări în care Mediterana este privită ca un tot, deşi adesea se vorbeşte mai degrabă despre ţinuturile din jurul ei decât despre mare în sine. Lucrarea semnată de Peregrine Horden şi Nicholas Purcell *The Corrupting Sea*, Oxford, 2000 este prima parte dintr-o descriere ambiţioasă şi cuprinzătoare a zonelor din jurul Mediteranei şi a interacţiunilor dintre ele, cu precădere a celor din Antichitate şi din Evul Mediu Timpuriu. O valoroasă colecţie de eseuri editată de William Harris analizează concluziile lor: *Rethinking the Mediterranean*, Oxford, 2005. Lucrarea lui Fernand Braudel *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, tradusă de Siân Reynolds (2 vol., London, 1972–1973) a orientat cercetările unei întregi generaţii asupra Mediteranei de la sfârşitul Evului Mediu şi începutul modernităţii. Viziunea lui Braudel este bine explicată de E. Paris, *La genèse intellectuelle de l'œuvre de Fernand Braudel:* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II *(1923–1947)*, Atena, 1999. Alte perspective asupra istoriografiei Mediteranei pot fi găsite în lucrarea lui S. Guarracino *Mediterraneo: immagini, storie e teorie da Omero a Braudel*, Milano, 2007. Un bogat studiu despre schimbările economice şi ecologice din Mediterana între anii 1350 şi 1900 a fost întocmit de F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008 – iar perioada studiată nu se limitează la datele din titlu. O contribuţie lăudabilă şi provocatoare despre mediul mediteraneean este lucrarea semnată de A. Grove şi O. Rackham *The Nature of Mediterranean Europe: an Ecological History*, New Haven, CT, 2001. O lucrare restrânsă, dar importantă, înscrisă în tradiţia braudeliană, este cartea lui J. Pryor *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649–1571*, Cambridge, 1988.

Pe lângă colecţia de eseuri editată de Harris, trebuie să adăugăm alte câteva antologii: cea alcătuită de mine, *The Mediterranean in History*, London/New York, 2003 şi ediţiile franceză, spaniolă, turcă şi greacă, cu ilustraţii

superbe şi capitole excelente semnate de Torelli, Balard, Greene şi mulţi alţii; cea alcătuită de J. Carpentier şi F. Lebrun, *Histoire de la Méditerranée*, Paris, 1998, care este orientată mai degrabă spre epoca modernă, dar conţine nişte surse documentare interesante. Pentru contextul religios, vezi eseurile reunite de A. Husain şi K. Fleming în *A Faithful Sea: the Religious Cultures of the Mediterranean, 1200–1700*, Oxford, 2007. O lucrare mai specializată este antologia realizată de A. Cowan *Mediterranean Urban Culture 1400–1700*, Exeter, 2000, cu studii foarte bune de Sakellariou, Arbel, Amelang şi alţii; precum şi *Trade and Cultural Exchange in the Early Modern Mediterranean*, editată de M. Fusaro, C. Heywood şi M.-S. Omri, London, 2010. Există o minunată colecţie de surse traduse în engleză, editată de miriam cooke (*sic*), E. Göknar şi G. Parker: *Mediterranean Passages: Readings from Dido to Derrida*, Chapel Hill, NC, 2008.

Printre cărţile mai populare despre Mediterana, adesea frumos ilustrate, se numără cea a lui Sarah Arenson *The Encircled Sea: the Mediterranean Maritime Civilisation*, London, 1990, care exploatează bine arheologia maritimă, şi cea a lui David Attenborough *The First Eden: the Mediterranean World and Man*, London, 1987, al cărei punct forte sunt ilustraţiile; ambele cărţi au la bază documentare TV. P. Matvejević ne oferă câteva reflecţii captivante despre Mediterana în *Mediterranean: a Cultural Landscape*, Berkeley/Los Angeles, 1999. Cartea lui John Julius Norwich *The Middle Sea: a History of the Mediterranean*, London, 2006, se îndepărtează destul de mult de ţărmurile Mediteranei şi nu este lucrarea mea favorită a acestui autor. Volumul lui P. Mansel *Levant: Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, London, 2010, se opreşte asupra cetăţilor Smirna, Alexandria şi Beirut în epoca coexistenţei etnice şi religioase.

Însemnări de călătorie în întreaga Mediterană găsim la Paul Theroux, un autor care poate fi citit întodeauna cu plăcere, în *The Pillars of Hercules: a Grand Tour of the Mediterranean*, London, 1995, la Eric Newby, *On the Shores of the Mediterranean*, London, 1984, şi la Robert Fox, *The Inner Sea: the Mediterranean and its People*, London, 1991. În sfârşit, cei care îndrăgesc Mediterana nu pot să rateze cartea lui Elizabeth David *A Book of Mediterranean Food*, London, 1950, precum şi alte lucrări mai recente despre bucătăria mediteraneeană, precum cea a Claudiei Roden, *Mediterranean Cookery*, London, 1987.

Note

Introducere. *O mare cu multe nume*

1. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trans. S. Reynolds, 2 vols (London, 1972–1973, vol. II, p. 1244; P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History* (Oxford, 2000), p. 36. [Pentru trad. rom., vezi Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea*, ed. cit. (N. tr.)]

2. E. Paris, *La genèse intelectuelle de l'œuvre de Fernand Braudel: „La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II" (1923–1947)*, Athens, 1999, pp. 64, 316.

3. J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649–1571*, Cambridge, 1988, pp. 7, 21–24; Horden, Purcell, *Corrupting Sea*, pp. 138–139.

4. J. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 12–13.

5. *Ibid.*, p. 14, fig. 2.

6. *Ibid.*, p. 19.

7. *Ibid.*, pp. 12–24; C. Delano Mith, *Western Mediterranean Europe: a Historical Geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic*, London, 1979.

8. Vezi F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, şi F. Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 267–275; C. Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys: Geological Change in Historical Times*, Cambridge, 1969.

9. A. Grove, O. Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe: an Ecological History*, New Haven, CT, 2001; O. Rackham, „The physical setting", în D. Abulafia (ed.), *The Mediterranean in History*, London–New York, 2003, pp. 32–61.

10. J. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 75–86.

11. S. Orvietani Busch, *Medieval Mediterranean Ports: the Catalan and Tuscan Coasts, 1100–1235*, Leiden, 2001.

PARTEA I
Prima Mediterană, 22000 î.Hr.–1000 î.Hr.

1. Izolare şi insularitate, 22000 î.Hr.–3000 î.Hr.

1. D. Trump, *The Prehistory of the Mediterranean*, Harmondsworth, 1980, pp. 12–13.

2. E. Panagopoulou, T. Strasser, în *Hesperia*, vol. 79, 2010.

3. C. Finlayson, *The Humans Who Went Extinct: Why Neanderthals Died out and We Survived*, Oxford, 2009, pp. 143–155.

4. L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, pp. 23–36; R. Leighton, *Sicily before History: an Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, London, 1999.

5. D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, p. 19.

6. *Ibid*., p. 20.

7. S. Wachsmann, „Paddled and oared ships before the Iron Age“, în J. Morrison (ed.), *The Age of the Galley*, London, 1995, p. 10; C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece: the First Farming Communities in Europe*, Cambridge, 2001, p. 36; R. Torrence, *Production and Exchange of Stone Tools: Prehistoric Obsidian in the Aegean*, Cambridge, 1986, p. 96; C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge, 2000, pp. 114–115.

8. W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth, 1949, pp. 38, 62; D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, pp. 24–26.

9. C.F. Macdonald, *Cnossos*, London, 2005, p. 3.

10. R. Torrence, *Production and Exchange*, pp. 96, 140–163.

11. C. Renfrew, în *Malta before History: the World's Oldest Freestanding Stone Architecture*, ed. D. Cilia, Sliema, 2004, p. 10.

12. A. Pace, „The building of Megalithic Malta“, în D. Cilia, *Malta before History*, pp. 19–40.

13. J. Evans, *Malta*, Ancient Peoples and Places, London, 1959, pp. 90–91.

14. A. Pace, „The sites“, şi A. Bonanno, „Rituals of life and rituals of death“, în D. Cilia, *Malta before History*, pp. 72–74, 82–83, 272–279.

15. J. Evans, *Malta*, p. 158.

16. D. Trump, „Prehistoric pottery“, în D. Cilia, *Malta before History*, pp. 243–247.

17. L. Bernabò Brea, *Sicily*..., pp. 38–57; R. Leighton, *Sicily before History*, pp. 51–85.

18. R. Leighton, *Sicily before History*, p. 65.

19. D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, p. 80.

20. S. Wachsmann, „Paddled and oared ships", p. 10; C. Broodbank, T. Strasser, „Migrant farmers and the Neolithic colonization of Crete", *Antiquity*, vol. 65 (1991), pp. 233–245; C. Broodbank, *Island Archaeology*, pp. 96–105.

21. D. Trump, *Prehistory of the Mediterranean*, pp. 55–56.

2. Cupru şi bronz, 3000 î.Hr.–1500 î.Hr.

1. R.L.N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age*, London, 1987, pp. 26–33.

2. C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge, 2000, pp. 301–306; R.L.N. Barber, *Cyclades*, pp. 136–137.

3. C. Renfrew, *The Cycladic Spirit*, London, 1991, p. 18; J.L. Fitton, *Cycladic Art*, London, 1989.

4. F. Matz, *Crete and Early Greece*, London, 1962, p. 62.

5. C. Broodbank, *Island Archaeology*, pp. 99–102; C. Renfrew, *Cycladic Spirit*, p. 62.

6. C. Moorehead, *The Lost Treasures of Troy*, London, 1994, pp. 84–86; J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, Oxford, 2004.

7. C. Blegen, „Troy", *Cambridge Ancient History*, vol. I şi II, ediţie revăzută, fascicul netipărit, Cambridge, 1961, p. 4.

8. D. Easton, „Introduction", în C. Blegen, *Troy*, ed. a 2-a, London, 2005, p. xxii.

9. C. Blegen, *Troy*, pp. 25–41; T. Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, London, 2006, pp. 39–40.

10. C. Blegen, *Troy*, p. 40; T. Bryce, *Trojans*, p. 40; F. Matz, *Crete and Early Greece*, p. 37; L. Bernabò Brea, *Poliochni, città preistorica nell'isola di Lemnos*, 2 vol., Roma, 1964–1971; S. Tiné, *Poliochni, the earliest Town in Europe*, Athens, 2001.

11. J. Latacz, *Troy and Homer*, p. 41.

12. C. Blegen, *Troy*, pp. 47–48, 55.

13. *Ibid*.

14. C. Moorehead, *Lost Treasures*, pp. 128–130.

15. T. Bryce, *Trojans*, pp. 51–56; C. Blegen, *Troy*, pp. 56–61, 77–84, mai ales comentariile lui Easton, *ibid*., p. xvii.

16. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 4.

17. F. Matz, *Crete and Early Greece*, pp. 57–58, 69.

18. A. Morpurgo Davies, „The linguistic evidence: is there any?", în *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, ed. G. Cadogan, Leiden, 1986, pp. 93–123.

19. R. Castleden, *Minoans: Life in Bronze Age Crete*, London. 1990, pp. 4–7; C.F. Macdonald, *Cnossos*, London, 2005, pp. 25–30.

20. F. Matz, *Crete and Early Greece*, p. 57; R. Castleden, *Minoans*, p. 29; C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 43–47.

21. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 50–52; R. Castledon, *Minoans*, p. 69, fig. 18 (planul aşezării Gurnia), p. 112.

22. Descrierea apare în *Archaeology* (Archeological Institute of America), vol. 63, 2010, pp. 44–47.

23. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 58–59, 87–88; R. Castleden, *Minoans*, pp. 169–172.

24. C. Gere, *Cnossos and the Prophets of Modernism*, Chicago, IL, 2009, şi discuţia de mai jos, din Partea a V-a, capitolul 2.

25. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 134, 173; R. Castleden, *Minoans*, p. 12.

26. A. Morpurgo Davies, „The linguistic evidence"; L.R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans: Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets*, ed. a 2-a, London, 1965.

27. L. Casson, „Bronze Age ships: the evidence of the Thera wall-paintings", *International Journal of Archaeology*, vol. 4, 1975, pp. 3–10; R.L.N. Barber, *Cyclades*, pp. 159–178, 193, 196–199.

28. R.L.N. Barber, *Cyclades*, pp. 209–218.

29. C.F. Macdonald, *Cnossos*, pp. 171–172, 192.

3. Negustori şi eroi, 1500 î.Hr.–1250 î.Hr.

1. W.D. Taylour, *The Mycenaeans*, London, 1964, p. 76.

2. Homer, *Iliada*, II, vv. 494–760.

3. J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, 1958.

4. F. Matz, *Crete and Early Greece*, London, 1962, p. 134, planşa 32; W.D. Taylour, *The Mycenaeans*, planşele 3–4.

5. W.D. Taylour, *The Mycenaeans*, pp. 139–148.

6. *Ibid.*, p. 100.

7. T. Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, London, 2006, pp. 100–102; J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, Oxford, 2004, p. 123; *cf.* O.R. Gurney, *The Hittites*, London, 1952, pp. 46–58; A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration and the End of the Late Bronze Age*, Cambridge, 2010, p. 180.

8. G.F. Bass, „Cape Gelidonya: a Bronze Age shipwreck", *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 57, partea a 8-a, 1967; G.F. Bass, „A Bronze Age shipwreck at

Ulu Burun (Kas): 1984 campaign“, în *American Journal of Archaeology*, vol. 90, 1986, pp. 269–296.

9. R. Leighton, *Sicily before History: an Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, London, 1999, pp. 141, 144, 147–148; *cf.* L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, pp. 103–108.

10. W.D. Taylour, *Mycenaeans*, pp. 152–153.

11. W.D. Taylour, *Mycenean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge, 1958; R. Holloway, *Italy and the Aegean, 3000–700 BC*, Louvain-la-Neuve, 1981.

12. L. Bernabò Brea, *Sicily*, pp. 138–139; *cf.* R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 85–86.

13. R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 87, 95.

14. W.D. Taylour, *Mycenean Pottery*; R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 85–86.

15. R. Holloway, *Italy and the Aegean*, pp. 67, 87–89.

16. F. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge, 1951.

17. W. Culican, *The First Merchant Venturers: the Ancient Levant in History and Commerce*, London, 1966, pp. 46–49.

18. *Ibid.*, pp. 41–42, 49–50; W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth, 1949, pp. 101–104.

19. W.D. Taylour, *Mycenaeans*, pp. 131, 159.

20. D. Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, London, 2004–2005, pp. 39–42.

21. A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: an Introduction*, Oxford, 1961, pp. 151–158.

22. D. Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, pp. 158–173.

23. *Ibid.*, pp. 12–13.

24. *Ibid.*, pp. 65–70.

25. T. Bryce, *Trojans*, p. 89.

26. H. Goedicke, *The Report of Wenamon*, Baltimore, MD, 1975.

27. *Ibid.*, pp. 175–183.

28. *Ibid.*, p. 51.

29. *Ibid.*, p. 58.

30. *Ibid.*, pp. 76, 84, 87.

31. *Ibid.*, p. 94.

32. *Ibid.*, p. 126.

33. A. Gardiner, *Egypt*, pp. 252–257; O.R. Gurney, *The Hittites*, London, 1952, p. 110; N. Sanders, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250–1150 BC*, London, 1978, pp. 29–32; R. Drews, *The End of the Bronze*

Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC, Princeton, NJ, 1993, pp. 130–134.

4. Popoarele mării şi popoarele uscatului, 1250 î.Hr.–1100 î.Hr.

1. C. Blegen, *Troy*, ed. a 2-a, London, 2005, pp. 92–94; T. Bryce, *The Trojans and Their Neighbours*, London, 2006, pp. 58–61.
2. J. Latacz, *Troy and Homer: Towards a Solution to an Old Mystery*, London, 2004, pp. 20–37; *cf.* T. Bryce, *Trojans*, pp. 62–64.
3. T. Bryce, *Trojans*, p. 117.
4. J. Latacz, *Troy and Homer*, pp. 49–51, 69.
5. *Ibid.*, pp. 46–47, fig. 10 (o hartă a rutelor comerciale).
6. T. Bryce, *Trojans*, pp. 104, 111.
7. O.R. Gurney, *The Hittites*, pp. 49–50; T. Bryce, *Trojans*, pp. 110–111.
8. O.R. Gurney, *The Hittites*, pp. 51–52; T. Bryce, *Trojans*, p. 100.
9. J. Latacz, *Troy and Homer*, pp. 92–100.
10. C. Blegen, *Troy*, pp. 124–128.
11. Pentru o demonstraţie în urma căreia ar rezulta că principala cauză a catastrofei produse la Troia a fost subsidenţa, vezi M. Wood, *In Search of the Trojan War*, ed. a 2-a, London, 1996, pp. 203–211.
12. V.R. d’A. Desborough, N.G.L. Hammond, „The end of Mycenaean civilisation and the Dark Age“, *Cambridge Ancient History*, vol. I şi II, ediţie revizuită, fascicul netipărit, Cambridge, 1964, p. 4; N. Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean, 1250–1150 BC*, London, 1978, p. 180.
13. N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 142–144; R. Drews, *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC*, Princeton, NJ, 1993, pp. 13–15.
14. L. Wooley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, pp. 163–164, 170–173.
15. C. Blegen, *Troy*, p. 142.
16. N. Sandars, *Sea Peoples*, p. 13; de asemenea, A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: an Introduction*, Oxford, 1961, pp. 284, 288; A.R. Burn, *Minoans, Philistines, and Greeks, 1400–900 BC*, ed. a 2-a, London, 1968.
17. N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 106–107.
18. *Ibid.*, pp. 50–51; A. Gardiner, *Egypt*, p. 198; B. Isserlin, *The Israelites*, London, 1998, p. 55.

19. N. Sandars, *Sea Peoples*, p. 105; A. Gardiner, *Egypt*, pp. 265–266.

20. R. Drews, *The End of the Bronze Age*, p. 20; A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration and the End of the Late Bronze Age*, Cambridge, 2010, p. 180.

21. N. Sandars, *Sea Peoples*, p. 114; A. Gardiner, *Egypt*, p. 266; L. Isserlin, *Israelites*, p. 56 şi planşa 34, p. 81 verso.

22. R. Drews, *The End of the Bronze Age*, p. 21.

23. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea: the Search for the Philistines*, New York, 1992, p. 95; *cf.* N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 134–135.

24. N. Sanders, *Sea Peoples*, p. 119; A. Gardiner, *Egypt*, pp. 276–277.

25. N. Sandars, *Sea Peoples*.

26. *Ibid*., pp. 124, 134–135, 165, 178, planşa 119; p. 189, planşa 124; F. Matz, *Crete and Early Greece*, London, 1962, şi planşa suplimentară 22; W.D. Taylour, *The Mycenaeans*, London, 1964, planşa 7.

27. O.R. Gurney, *The Hittites*, p. 54.

28. Cartea lui Iosua Navi, 18:1 şi 19:40–48; Cartea Judecătorilor, 5; T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea*, pp. 215–218; N. Sandars, *The Sea Peoples*, pp. 163–164.

29. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea*, p. 215.

30. N. Sandars, *Sea Peoples*, pp. 111–112, 200; A. Yasur-Landau, *Philistines and Aegean Migration*, pp. 180, 182; *cf.* A. Gardiner, *Egypt*, p. 264.

31. C. Whitman, *Homer and the Heroic Tradition*, Cambridge, MA, 1958, pp. 51–52.

32. V.R. d'A. Desborough, N.G.L. Hammond, „The end of Mycenaean civilisation", p. 5; de asemenea, V.R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors*, Oxford, 1964.

33. V.R. d'A. Desborough, N.G.L. Hammond, „The end of Mycenaean civilisation", p. 12.

34. L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, p. 136.

35. R. Leighton, *Sicily before History: an Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*, London, 1999, p. 149; de asemenea, R. Holloway, *Italy and the Aegean, 3000–700 BC*, Louvain-la-Neuve, 1981, p. 95.

36. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea*, pp. 211–213.

37. W. Culican, *The First Merchant Venturers: the Ancient Levant in History and Commerce*, London, 1966, pp. 66–70.

38. T. Dothan, *People of the Sea*, planşele 5 şi 6 şi pp. 37–39, 53.

39. A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration*, pp. 334–345.

40. Cartea întâi a Regilor, 17:5–7.

41. A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration*, pp. 305–306.

42. T. Dothan, M. Dothan, *People of the Sea: the Search for the Philistines*, pp. 8, 239–254.

43. Amos, 9:7.

44. Ieşirea, 15:1–18; B. Isserlin, *The Israelites*, p. 206.

45. B. Isserlin, *The Israelites*, p. 57.

46. R. Drews, *The End of the Bronze Age*, p. 3.

Partea a II-a

A doua Mediterană, 1000 î.Hr.–600 d.Hr.

1. Negustorii de purpură, 1000 î.Hr.–700 î.Hr.

1. L. Bernabò Brea, *Sicily before the Greeks*, London, 1957, pp. 136–143.

2. M.E. Aubet, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade*, ed. a 2-a, Cambridge, 2001, p. 128; S. Moscati, „Who were the Phoenicians?“, în S. Moscati (ed.), *The Phoenicians*, New York, 1999, pp. 17–19.

3. G. Markoe, *The Phoenicians*, ed. a 2-a, London, 2005, p. xviii.

4. D.B. Harden, *The Phoenicians*, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1971, p. 20.

5. S. Filippo Bondì, „The origins in the East“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 23–29.

6. M.E. Aubet, *Phoenicians in the West*, pp. 23–25.

7. Leviticul, 18:22.

8. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 38–45, 121.

9. B. Isserlin, *The Israelites*, London, 1998, pp. 149–159, pentru agricultura israelită.

10. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 48–49 şi fig. 19.

11. I Regi, 9:11–14; S. Moscati, *The World of the Phoenicians*, London, 1968, p. 33.

12. G. Markoe, *Phoenicians*, p. xx, dar autorul nu pomeneşte nimic de importanţa cerealelor.

13. *Ibid*., p. 37 (regele Ithobaal, începutul secolului al IX-lea î.Hr.); S. Moscati, *World of the Phoenicians*, p. 35.

14. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 25; *cf.* (pentru Tir) G. Markoe, *Phoenicians*, p. 73.

15. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 34–35; G. Markoe, *Phoenicians*, p. 73.

16. Iezechiel, 27.

17. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 15–28.

18. M.L. Uberti, „Ivory and bone carving“, în Moscati, *Phoenicians*, pp. 456–471.

19. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 49 şi planşa 48.

20. S. Moscati, *World of the Phoenicians*, p. 36; M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 91, fig. 27, un basorelief de la Nimrud, dintr-o perioadă mai târzie, înfăţişând două maimuţe.

21. Cartea a treia a Regilor, 9:26–28; Cartea a treia a Regilor, 10:22, 10:29; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 31–34; B. Isserlin, *Israelites*, pp. 188–189.

22. G. Markoe, *Phoenicians*, p. 122.

23. Facerea, 44:2.

24. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 80–84.

25. S. Moscati, *World of the Phoenicians*, pp. 137–145.

26. V. Karageorghis, „Cyprus“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 185–189.

27. *Ibid*., p. 191; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 41–42.

28. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 49 şi planşa 51; S. Moscati, *World of the Phoenicians*, pp. 40–41.

29. A se vedea relatarea profetului Iezechiel despre Tir: Iezechiel, 27; B. Isserlin, *Israelites*, p. 163.

30. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 166–172, 182–191; P. Bartoloni, „Ships and navigation“, în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 84–85.

31. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 116–117; R.D. Ballard, M. McConnell, *Adventures in Ocean Exploration*, Washington, DC, 2001.

32. G. Markoe, *Phoenicians*, p. 117; *cf.* M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 174.

33. P. Bartoloni, „Ships and navigation“, pp. 86–87; G. Markoe, *Phoenicians*, p. 116.

34. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 173–174.

35. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 118–119.

36. *Ibid*., p. xxi.

37. P. Bartoloni, „Ships and navigation“, pp. 87–89; M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 174–178.

38. S. Ribichini, „Beliefs and religious life“, în S. Moscati, *Phoenicians*, p. 137.

39. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 215–216; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed: the Rise and Fall of an Ancient Civilization*, London, 2010, pp. 58–59.

40. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 221–226 şi figurile 49 şi 51.

41. R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 81.

42. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 232.

43. D.B. Harden, *Phoenicians*, pp. 35–36, figurile 6 şi 7; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 81–83; o relatare populară: G. Servadio, *Motya: Unearthing a Lost Civilization*, London, 2000.

44. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 238.

45. *Ibid*., pp. 311, 325; de asemenea, R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 49–54.

46. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 279.

47. *Ibid*., pp. 279–281, 288–289.

48. Iona, 1; Isaia, 23:1; *cf.* şi 23:6, 23:14.

49. G. Garbini, „The question of the alphabet", în S. Moscati, *Phoenicians*, pp.101–119; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 141–143; S. Moscati, *World of the Phoenicians*, pp. 120–126.

50. D.B. Harden, *Phoenicians*, p. 108 şi fig. 34; de asemenea, planşele 15 şi 38; G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 143–147.

51. G. Markoe, *Phoenicians*, pp. 173–179; M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, pp. 245–256 (cu toate că aici referinţele biblice sunt prezentate confuz); R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 69–73.

52. M.E. Aubet, *Phoenicians and the West*, p. 249; D.B. Harden, *Phoenicians*, planşa 35; S. Ribichini, „Beliefs and religious life", în S. Moscati, *Phoenicians*, pp. 139–141; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 70.

2. Urmaşii lui Odiseu, 800 î.Hr.–550 î.Hr.

1. I. Malkin, *The Returns of Odysseus: Colonisation and Ethnicity*, Berkeley şi Los Angeles, CA, 1998, p. 17.

2. *Ibid*., p. 22; de asemenea, D. Briquel, *Les Pélasges en Italie: recherches sur l'histoire de la légende*, Rome, 1984; R. Lane Fox, *Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, London, 2008.

3. *Odysseia*, I, 20, V, 291, V, 366. [Pentru trad. rom., am folosit, aici şi în toate celelalte locuri, Homer, *Odysseia*, tradusă în hexametri, cu o postfaţă, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi şi ilustrată de Alexandru Rădvan, Editura Humanitas, Bucureşti, 2012. A se vedea, de asemenea, Homer, *Iliada*, tradusă în hexametri, cu o postfaţă, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi şi ilustrată de Mihail Coşuleţu, Editura Humanitas, Bucureşti, 2012. (N. tr.)]

4. I. Malkin, *Returns of Odysseus*, pp. 4, 8.

5. Mai ales în lucrările cercetătorului francez Victor Bérard, care s-a ocupat îndeaproape de Homer, şi ale fiului său Jean Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris, 1957, pp. viii, 304–309.

6. I. Malkin, *Returns of Odysseus*, p. 186.

7. *Ibid*., p. 41; M. Scherer, *The Legends of Troy in Art and Literature*, New York, 1963.

8. I. Malkin, *Returns of Odysseus*, pp. 68–72.

9. *Ibid*., pp. 68–69, 94–98; R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 181–182.

10. *Odysseia*, IV, 289, XV, 416.

11. M. Finley, *The World of Odysseus*, ed. a 2-a, London, 1964.

12. *Odysseia*, I, 180–185.

13. *Ibid*., IX, 105–115.

14. *Ibid*., IX, 275.

15. *Ibid*., IX, 125–129.

16. *Ibid*., I, 280.

17. D. Ridgway, *The First Western Greeks*, Cambridge, 1992 (ediţia revăzută a cărţii *L'alba della Magna Grecia*, Milano, 1984). Câteva studii ulterioare despre grecii occidentali: G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, London, 1996; V.M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, Milano, 1996; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia: le colonie d'Occidente tra mito, arte e memoria*, Torino, 2005; de asemenea, R. Lane Fox, *Travelling Heroes.*

18. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, p. 160.

19. *Apud* D. Ridgway, *First Western Greeks*, p. 99.

20. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 52–69.

21. *Ibid*., p. 159.

22. D. Ridgway, *First Western Greeks*, p. 17; R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, ed. cit., pp. 55–59.

23. L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, pp. 172–188.

24. D. Ridgway, *First Western Greeks*, pp. 22–24.

25. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 138–149.

26. D. Ridgway, *First Western Greeks*, pp. 55–56, figurile 8–9; R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 157–158.

27. *Odysseia*, III, 54.

28. D. Ridgway, *First Western Greeks*, pp. 57–59, 115.

29. *Ibid*., pp. 111–113 şi fig. 29, p. 112.

30. R. Lane Fox, *Travelling Heroes*, pp. 169–170.

31. *Iliada*, II, 570 – *cf.* Tucidide, I, 13, 5; J.B. Salmon, *Wealthy Corinth: a History of the City to 338 BC*, Oxford, 1984, p. 1; M.L.Z. Munn, „Corinthian trade with the West in the classical period", teză de doctorat, Bryn Mawr College, microfilmele universităţii, Ann Arbor, MI, 1983–1984, p. 1.

32. Pindar, *Olimpianica a 13-a*. [Trad. rom. Pindar, *Ode*, în româneşte de Ioan Alexandru, ediţie îngrijită, studiu introd. şi note de Mihail Nasta, 3 vol., Editura Univers, Bucureşti, 1974–1977, vol. I (1974), p. 60. (N. tr.)]

33. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 13.

34. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 84–85, 89.

35. D. Ridgway, *First Western Greeks*, p. 89.

36. Aristofan, *Thesmophoriazousai* (*Tesmoforiile*), vv. 647–648.

37. L.J. Siegel, „Corinthian trade in the ninth through sixth centuries BC", 2 vol., teză de doctorat, Yale University, microfilmele universităţii, Ann Arbor, MI, 1978, col. 1, pp. 64–84, 242–257.

38. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 13; L.J. Siegel, *Corinthian Trade*, p. 173.

39. Herodot, *Istorii*, I, 18, 20 şi 5, 92; A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, London, 1956, pp. 50–51; L.J. Siegel, *Corinthian Trade*, pp. 176–178; de asemenea, M.M. Austin, *Greece and Egypt in the Archaic Age*, supliment la *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, nr. 2, Cambridge, 1970, mai ales p. 37.

40. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 105–106, 109–110.

41. M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, pp. 6–7; J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 101–105, 119.

42. L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, pp. 183–187.

43. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 99, 120.

44. M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, pp. 263–267, 323–325.

45. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, p. 136.

46. K. Greene, „Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I. Finley reconsidered", *Economic History Review*, vol. 53, 2000, pp. 29–59, mai ales pp. 29–34.

47. M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, pp. 78, 84, 95–96, 111; *cf.* M. Finley, *The Ancient Economy*, London, 1973.

48. A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, pp. 45–49.

49. Herodot, V, 92; Aristotel, *Politica*, 1313a, 35–37; J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, p. 197; de asemenea, A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, pp. 50–53.

50. J.B. Salmon, *Wealthy Corinth*, pp. 199–204.

51. C. Riva, *The Urbanisation of Etruria: Funerary Practices and Social Change, 700–600 BC*, Cambridge, 2010, pp. 70–71; A. Carandini, *Re Tarquinio e il divino bastardo*, Milano, 2010.

52. A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964, p. 220.

53. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, XV, 13, 1; M.L.Z. Munn, *Corinthian Trade*, p. 35.

54. A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, pp. 218–223.

3. Triumful tirenienilor, 800 î.Hr.–400 î.Hr.

1. J. Boardman, *Pre-classical: from Crete to Archaic Greece*, Harmondsworth, 1967, p. 169.

2. D. Briquel, *Origine lydienne des Étrusques: histoire de la doctrine dans l'antiquité*, Rome, 1991.

3. Herodot, I, 94.

4. Tacit, *Anale*, IV, 55; R. Drews, „Herodotos I. 94, the drought ca. 1200 BC, and the origin of the Etruscans", *Historia*, vol. 41, 1992, p. 17.

5. D. Briquel, *Tyrrhènes, peuple des tours: Denys d'Halicarnasse et l'autochtonie des Étrusques*, Rome, 1993.

6. Dionysios din Halicarnas, *Antichitățile romane*, I, 30.

7. M. Pallottino, *The Etruscans*, ed. a 2-a, London, 1975, pp. 78–81; dar considerațiile despre Tarhun îmi aparțin.

8. Începând cu G.E.W. Wolstenholme, C.M. O'Connor (eds), *Ciba Foundation Symposium on Medical Biology and Etruscan Origins*, London, 1958.

9. G. Barbujani *et al.*, „The Etruscans: a population-genetic study", *American Journal of Human Genetics*, vol. 74, 2004, pp. 694–704; A. Piazza, A. Toroni *et al.*, „Mitochondrial DNA variation of modern Tuscans supports the Near Eastern origin of Etruscans", *American Journal of Human Genetics*, vol. 80, 2007, pp. 759–768.

10. C. Dougherty, „The Aristonothos krater: competing stories of conflict and collaboration", în C. Dougherty, L. Kurke (eds), *The Cultures within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration*, Cambridge, 2003, pp. 35–56.

11. C. Riva, *The Urbanisation of Etruria: Funerary Practices and Social Change, 700–600 BC*, Cambridge, 2010, pp. 142–146; R. Lane Fox, *Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, London, 2008, pp. 142–146.

12. Imnul homeric nr. 8, către Dionysos. [Trad. rom. Homer, *Imnuri/Războiul şoarecilor cu broaştele. Poeme apocrife*, traducere, prefaţă şi note de Ion Acsan, Editura Minerva, Bucureşti, 1971, p. 105. (N. tr.)]; vezi şi M. Iuffrida Gentile, *La pirateria tirrenica: momenti e fortuna*, supliment la *Kókalos*, nr. 6, Roma /Palermo, 1983, pp. 33–47.

13. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, Milano, 1983, pp. 57–58 şi planşa 37 – *cf.* planşa 68 (sfârşitul secolului IV); G. Pettena, *Gli Etruschi e il mare*, Torino, 2002; M. Iuffrida Gentile, *Pirateria tirrenica*, p. 37.

14. M. Torelli, „The batttle for the sea-routes, 1000–300 BC“, în D. Abulafia (ed.), *The Mediterranean in History*, London/New York, 2003, pp. 101–103.

15. Herodot, *Istorii*, I, 57; de asemenea, IV, 145, V, 26; Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, IV, 14.

16. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, Rome, 1985, pp. 648–649; *cf.* M. Iuffrida Gentile, *Pirateria tirrenica*, p. 47.

17. Dionysios din Halicarnas, *Antichităţile romane*, I, 30; ei îşi spuneau *Rasna*.

18. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, p. 629; *aviz* din lemniană = *avils* din etruscă şi înseamnă „ani“.

19. *Ibid.*, mai ales pp. 628, 637, 650; *Il commercio etrusco arcaico*, Quaderni del Centro di Studio per l’Archeologia etrusco-latina, vol. 9, Roma, 1985; G.M. della Fina (ed.), *Gli Etruschi e il Mediterraneo: commercio e politica*, Annali della Fondazione per il Museo Claudio Faina, vol. 13, Orvieto/Roma, 2006; *cf.* M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 56–60.

20. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, p. 615.

21. C. Riva, *The Urbanisation of Etruria*, p. 67; H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, London, 1968, pp. 78–84.

22. M. Pallottino, *The Etruscans*, pp. 91–94.

23. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, p. 99 şi planşele 54, 90–93.

24. R. Leighton, *Tarquinia: an Etruscan City*, London, 2004, pp. 56–57; H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, pp. 66–73.

25. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, planşele 139–141.

26. *Ibid.*, p. 72, fig. 31C, şi p. 119.

27. C. Dougherty, „The Aristonothos krater“, pp. 36–37; H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, pp. 116, 230

şi planşele 76–77.

28. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 28–29 şi planşa 15.

29. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, p. 122 şi planşa 138.

30. *Ibid.*, p. 123.

31. G. Camporeale *et al.*, *The Etruscans outside Etruria*, Los Angeles, CA, 2004, p. 29.

32. S. Bruni, *Pisa Etrusca: anatomia di una città scomparsa*, Milano, 1998, pp. 86–113.

33. G. Camporeale *et al.*, *Etruscans outside Etruria*, p. 37; de asemenea, C. Riva, *The Urbanisation of Etruria*, p. 51 (pentru contactele din Epoca Bronzului).

34. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 254–390.

35. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 30.

36. H. Hencken, *Tarquinia and Etruscan Origins*, pp. 137–141.

37. De exemplu, M. Pallottino, *The Etruscans*, planşa 11.

38. D. Diringer, „La tavoletta di Marsiliana d'Albegna", *Studi in onore di Luisa Banti*, Roma, 1965, pp. 139–142; R. Lane-Fox, *Travelling Heroes*, p. 159.

39. A. Mullen, „Gallia trilinguis: the multiple voices of south-eastern Gaul", teză de doctorat, Cambridge University, 2008, p. 90; H. Rodríguez Somolinos, „The commercial transaction of the Pech Maho lead: a new interpretation", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol. 111, 1996, pp. 74–76; G. Camporeale *et al.*, *The Etruscans outside Etruria*, p. 89.

40. E. Acquaro, „Phoenicians and Etruscans", în S. Moscati (ed.), *The Phoenicians*, New York, 1999, p. 613; M. Pallottino, *The Etruscans*, p. 221.

41. M. Pallottino, *The Etruscans*, p. 112 şi planşa 11 (originalul se află în Muzeul Naţional Etrusc, Tarquinia); Herodot, *Istorii*, IV, 152.

42. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 523–525.

43. Anunţul a fost făcut în *Corriere della Sera*, pe 5 august 2010, şi în *La Stampa*, pe 6 august 2010.

44. J.D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting*, Oxford, 1947, p. 1.

45. *Ibid.*, p. 3.

46. Numit aşa de J.D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-Painters*, ed. a 2-a, Oxford, 1964.

47. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 30 şi planşa 13.

48. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 393–475; M. Torelli, „The batttle for the sea-routes, 1000–300 BC", p. 117.

49. Herodot, *Istorii*, I, 165–167.

50. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 83 şi planşele 54, 58; *cf.* O.W. von Vacano, *The Etruscans in the Ancient World*, London, 1960, p. 121.

51. L. Donati, „The Etruscans and Corsica", în G. Camporeale *et al.*, *The Etruscans outside Etruria*, pp. 274–279.

52. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 70, 84.

53. A.G. Woodhead, *The Greeks in the West*, London, 1962, p. 78.

54. Pindar, *Pythianica 1*. [Trad. rom. Pindar, *Ode*, în româneşte de Ioan Alexandru, ediţie îngrijită, studiu introd. şi note de Mihail Nasta, 3 vol., Editura Univers, Bucureşti, 1974–1977, vol. II (1975), p. 8. (N. tr.)]

55. C. Picard, G. Picard, *The Life and Death of Carthage*, London, 1968, p. 81.

56. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 514–522.

57. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, II, 88, 4–5; M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 114–115.

58. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, VI, 88, 6.

59. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, VII, 57, 11.

60. R. Leighton, *Tarquinia: an Etruscan City*, p. 133 şi fig. 56, p. 140; M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, pp. 521, 686; M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 115.

61. *Cf.* T.J. Dunbabin, *The Western Greeks: the History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 BC*, Oxford, 1968, p. 207.

62. *Apud* J. Heurgon, *Daily Life of the Etruscans*, London, 1964, p. 33.

63. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 95.

64. C. Riva, „The archaeology of Picenum", în G. Bradley, E. Isayev, C. Riva (eds), *Ancient Italy: Regions without Boundaries*, Exeter, 2007, pp. 96–100 (pentru regiunea Matelica din Italia).

65. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 93.

66. *Ibid*., p. 101 şi planşa 66, p. 103, pp. 128–129; J. Heurgon, *Daily Life of the Etruscans*, p. 140; *cf.* J. Boardman, *The Greeks Overseas: their Early Colonies and Trade*, ed. a 2-a, London, 1980, pp. 228–229; M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, pp. 103, 129.

67. M. Cristofani, *Gli Etruschi del mare*, p. 128.

4. Către Grădina Hesperidelor, 1000 î.Hr.–400 î.Hr.

1. M. Guido, *Sardinia*, Ancient Peoples and Places, London, 1963, pp. 59–60; *cf.* M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, Rome, 1985, pp. 87–91.

2. M. Pallottino, *La Sardegna nuragica*, ed. a 2-a, cu o introducere de G. Lilliu, Nuoro, 2000, pp. 109–114.

3. *Ibid*., pp. 91–102.

4. *Ibid*., p. 162; M. Guido, *Sardinia*, pp. 106–107, 142.

5. M. Guido, *Sardinia*, p. 156.

6. *Ibid*., pp. 112–118; M. Pallottino, *Sardegna nuragica*, pp. 141–147.

7. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, pp. 113–115 şi fig. 19, p. 114; de asemenea pp. 164–167, figurile 29–30, şi pp. 185–186.

8. M. Guido, *Sardinia*, pp. 172–177; M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, p. 145 (Vulci).

9. M. Guido, *Sardinia*, planşele 56–57; M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, pp. 115–119, 123–140; Muzeul Pământurilor Biblice, Ierusalim, *Ghidul Colecţiilor* (ediţia a 3-a, Ierusalim, 2002), p. 84.

10. V.M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, Milano, 1966, pp. 184–189; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia: le colonie d'Occidente tra mito, arte a memoria*, Torino, 2005, pp. 203–214.

11. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens*, p. 402.

12. Herodot, *Istorii*, I, 163–167; J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964, pp. 111–112; M. Sakellariou, „The metropolises of the western Greeks“, în G. Pugliese Carratelli (ed.), *The Western Greeks*, London, 1996, pp. 187–188; M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, pp. 179–181, 184–185; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia*, pp. 203–204.

13. G. Pugliese Carratelli, „An outline of the political history of the Greeks in the West“, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 154–155.

14. M. Bats, „The Greeks in Gaul and Corsica“, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 578–580 şi planşa de la p. 579; V. Kruta, „The Greek and Celtic worlds: a meeting of two cultures“, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 585–590; D. Puliga, S. Panichi, *Un'altra Grecia*, pp. 206–207.

15. J. Boardman, *The Greeks Overseas: their Early Colonies and Trade*, ed. a 2-a, London, 1980, pp. 216–217; V.M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, p. 187.

16. Iustinus, *Prescurtare* după Trogus Pompeius, 43, 4; J. Boardman, *The Greeks Overseas*, p. 218; V.M. Manfredi, L. Braccesi, *I Greci d'Occidente*, p. 186.

17. L. Foxhall, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford, 2007, şi alte studii ale aceluiaşi autor.

18. J. Boardman, *The Greeks Overseas*, ed. cit, p. 219.

19. *Ibid*., p. 224.

20. V. Kruta şi M. Bats, în G. Pugliese Carratelli, *Western Greeks*, pp. 580–583; J. Boardman, *Greeks Overseas*, p. 224.

21. P. Dixon, *The Iberians of Spain and Their Relations with the Aegean World*, Oxford, 1940, p. 38.

22. *Ibid*., pp. 35–36.

23. A. Arribas, *The Iberians*, London, 1963, pp. 56–57.

24. B. Cunliffe, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*, London, 2001.

25. Avienus, *Ora maritima*, ed. J.P. Murphy, Chicago, IL, 1977; L. Antonelli, *Il Periplo nascosto: lettura stratigrafica e commento storico-archeologico dell'*Ora maritima *di Avieno*, Padova, 1998 (conţine şi ediţie de text); F.J. Gonzáles Ponce, *Avieno y el Periplo*, Écija, 1995.

26. Avienus, *Ora maritima*, rândurile 267–274.

27. *Ibid*., rândurile 80–332, mai ales rândurile 85, 113–116, 254, 308, 290–298.

28. *Ibid*., rândurile 309–312, 375–380, 438–448, 459–460.

29. B. Cunliffe, *Extraordinary Voyage*, pp. 42–48; P. Dixon, *Iberians of Spain*, pp. 39–40.

30. Avienus, rândurile 481–482, 485–489, 496–497, 519–522.

31. P. Dixon, *Iberians of Spain*; A. Arribas, *Iberians*; A Ruiz, M. Molinos, *The Archaeology of the Iberians*, Cambridge, 1998.

32. Avienus, rândul 133.

33. A. Arribas, *Iberians*, pp. 89, 93, 95, figurile 24, 27, 28 şi pp. 102–104, 120; a se vedea şi studiul lui Foxhall, *Olive Cultivation*.

34. A. Arribas, *Iberians*, pp. 146–149.

35. *Ibid*., planşele 35–38, 52–54.

36. *Ibid*., p. 160; de asemenea, planşele 22–23; P. Dixon, *Iberians of Spain*, pp. 106–107, 113–115 şi frontispiciul.

37. P. Dixon, *Iberians of Spain*, p. 107.

38. *Ibid*., p. 82 şi planşa 12b.

39. A. Arribas, *Iberians*, p. 131 şi planşa 21; de asemenea, P. Dixon, *Iberians of Spain*, p. 11.

40. P. Dixon, *Iberians of Spain*, pp. 85–86, planşele 10, 11a şi 11b.

41. *Ibid.*, pp. 54–60; A. Arribas, *Iberians*, pp. 73–87.

5. Talasocraţiile, 550 î.Hr.–400 î.Hr.

1. N.G.L. Hammond, *A History of Greece to 322 BC*, Oxford, 1959, p. 226.

2. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 5.

3. Eschil, *Perşii*, vv. 230–234. [Traducerea ne aparţine, aici. Pentru traducerea consacrată, a se vedea Eschil, *Rugătoarele, Perşii, Şapte contra Tebei, Prometeu înlănţuit*, traducere, prefaţă şi note de Alexandru Miran, Editura Univers, Bucureşti, 1982, p. 94: „Regina: ...Dar aş vrea să aflu mai întâi, prieteni, în ce loc al lumii e clădită, zice-se, Atena? / Corifeul: Într-un loc îndepărtat, către apus, unde piere Soarele, stăpânul nostru. / Regina: Fiul meu pofteşte oare să vâneze-acest oraş? / Corifeul: Astfel i s-ar închina toată Hellada regelui". (N. tr.)]

4. A.R. Burn, *The Pelican History of Greece*, Harmondsworth, 1966, pp. 146, 159; N.G.L. Hammond, *History of Greece*, pp. 176, 202; J. Morrison, J. Oates, *The Athenian Trireme: the History and Reconstruction of an Ancient Greek Warship*, Cambridge, 1986.

5. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 21; Herodot, *Istorii*, III, 122; C. Constantakopolou, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford, 2007, p. 94.

6. Herodot, *Istorii*, V, 31.

7. A.R. Burn, *Pelican History*, p. 158.

8. P. Cartledge, *The Spartans: an Epic History*, London, 2002, pp. 101–117.

9. A.R. Burn, *Pelican History*, p. 174 – *cf.* N.G.L. Hammond, *History of Greece*, p. 202.

10. Asupra cifrelor: W. Rodgers, *Greek and Roman Naval Warfare*, Annapolis, MD, 1937, pp. 80–95.

11. *Ibid.*, p. 86.

12. Eschil, *Perşii*, vv. 399–405. [Trad. rom. Eschil, *Rugătoarele, Perşii, Şapte contra Tebei, Prometeu înlănţuit*, ed. cit., p. 102. (N. tr.)]

13. J. Hale, *Lords of the Sea: the Triumph and Tragedy of Ancient Athens*, London, 2010.

14. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 14.

15. *Ibid.*, I, 13 şi III, 104; C. Constantakopolou, *Dance of the Islands*, pp. 47–48.

16. Tucidide, III, 104. [Trad. rom. Thucidides, *Războiul peloponesiac*, studiu introductiv, traducere, note, indice de prof. univ. N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966, p. 368. (N. tr.)] *Cf.* Imnul homeric către Apollo din Delos, vv. 144–148 [„N-ai inimă mai mulţumită niciunde, Febus, ca la Delos / Când vin încoace ionienii având tunica până' la glezne / Şi împrejurul lor copiii şi credincioasele soţii; / Se-ntrec în luptele cu pumnii, în dănţuială şi-n cântări / Şi rânduiesc cu bucurie întreceri în onoarea ta“. Trad. rom. Homer, *Imnuri/Războiul şoarecilor cu broaştele. Poeme apocrife*, ed. cit., pp. 38–39. (N. tr.)]

17. C. Constantakopolou, *Dance of the Islands*, p. 70.

18. Acest motto este inscripţionat pe uşile bibliotecii care-i poartă numele, aflată în clădirea Facultăţii de Istorie de la Cambridge University.

19. A. Moreno, *Feeding the Democracy: the Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford, 2007, pp. 28–31.

20. Aristofan, *Horai*, fragmentul 581, *apud* A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 75.

21. *Cf.* P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge, 1988, şi M. Finley, *The Ancient Economy*, London, 1973.

22. Isocrate, IV, 107–109, *apud* A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 77.

23. A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 100.

24. Tucidide, VIII, 96; *cf.* A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 126.

25. Herodot, *Istorii*, VII, 147.

26. R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972, pp. 121–123, 530; A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 318.

27. A. Moreno, *Feeding the Democracy*, p. 319; *cf.* P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, p. 121.

28. P.J. Rhodes, *The Athenian Empire* (*Greece and Rome*, New Surveys in the Classics, nr. 17), Oxford, 1985.

29. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I. [Aici, traducerea fragmentului ne aparţine. (N. tr.)]

30. *Ibid*., I, 2; J. Wilson, *Athens and Corcyra: Strategy and Tactics in the Peloponnesian War*, Bristol, 1987; D. Kagan, *The Peloponnesian War: Athens and Sparta in Savage Conflict, 431–404 BC*, London, 2003, p. 25.

31. Tucidide, I, 2 (fragment parafrazat).

32. D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 27.

33. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 3.
34. *Ibid*.
35. Tucidide, *Istoria Războiului Peloponesiac*, I, 4; D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 34–36 şi harta 8, p. 35.
36. Tucidide, I, 67, 2; D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 41, nota 1.
37. Tucidide, I, 6.
38. D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 100–101; C. Constantakopolou, *The Dance of the Islands*, pp. 239–242.
39. Tucidide, III, 13.
40. *Ibid*., IV, 1.
41. D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 142–147.
42. Tucidide, IV, 2.
43. *Ibid*., III, 86, 4.
44. *Ibid*., VI, 6, 1; D. Kagan, *Peloponnesian War*, pp. 118–120.
45. *Cf*. Tucidide, VI, 6, 1.
46. *Ibid*., VI, 46, 3.
47. W.M. Ellis, *Alcibiades*, London, 1989, p. 54.
48. D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 280.
49. W. Rodgers, *Greek and Roman Naval Warfare*, pp. 159–167.
50. D. Kagan, *Peloponnesian War*, p. 321.
51. *Ibid*., pp. 402–414.
52. *Ibid*., pp. 331–332.
53. Xenofon, *Hellenica*, II, 1; P. Cartledge, *The Spartans: an Epic History*, pp. 192–202.
54. Xenofon, *Hellenica*, III, 2, III, 5, IV, 2, IV, 3, IV, 4, IV, 5, IV, 7, IV, 8, IV, 9 etc.

6. Farul Mediteranei, 350 î.Hr.–100 î.Hr.

1. R. Lane Fox, *Alexander the Great*, ed. a 3-a, Harmondsworth, 1986, pp. 181–191.
2. O lucrare foarte serioasă: P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 3 vol., Oxford, 1972, vol. I, p. 3; o lucrare de popularizare: J. Pollard, H. Reid, *The Rise and Fall of Alexandria, Birthplace of the Modern Mind*, New York, 2006, pp. 6–7.
3. R. Lane Fox, *Alexander the Great*, p. 198.
4. J. Pollard, H. Reid, *The Rise and Fall of Alexandria*, pp. 2–3.
5. Strabon, *Geografia*, XVII, 8; J.-Y. Empereur, *Alexandria: Past, Present and Future*, London, 2002, p. 23.
6. R. Lane Fox, *Alexander the Great*, pp. 461–472.

7. S.-A. Ashton, „Ptolemaic Alexandria and the Egyptian tradition“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria Real and Imagined*, ed. a 2-a, Cairo, 2006, pp. 15–40.

8. J. Carleton Paget, „Jews and Christians in ancient Alexandria from the Ptolemies to Caracalla“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria Real and Imagined*, pp. 146–149.

9. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 255; J.-Y. Empereur, *Alexandria*, pp. 24–25.

10. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 252; de asemenea, pp. 116–117.

11. *Ibid*., p. 259.

12. Strabon, *Geografia*, XVII, 7; *cf.* P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, pp. 132, 143.

13. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vol., Oxford, 1941, vol. I, p. 29.

14. L. Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, ed. a 2-a, Princeton, NJ, 1991, pp. 131–133.

15. *Ibid*., p. 130.

16. *Ibid*., p. 135 şi planşa 32.

17. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 367, 387; P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, pp. 137–139.

18. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 395–396.

19. L. Casson, *Ancient Mariners*, p. 160; *cf.* M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 226–229.

20. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 150.

21. *Ibid*., pp. 176, 178–181.

22. J.-Y. Empereur, *Alexandria*, p. 35.

23. Despre cerealele din Bosfor: G.J. Oliver, *War, Food, and Politics in Early Hellenistic Athens*, Oxford, 2007, pp. 22–30.

24. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 359–360, 363.

25. Diodor din Sicilia, *Biblioteca* istorică, I, 34.

26. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 315; H. Maehler, „Alexandria, the Mouseion, and cultural identity“, în A. Hirst, M. Silk, *Alexandria Real and Imagined*, pp. 1–14.

27. Irenaeus de Lyon, *apud* M. El-Abbadi, „The Alexandria Library in history“, în A. Hirst, M. Silk, *Alexandria Real and Imagined*, p. 167.

28. M. El-Abbadi, „The Alexandria Library in history“, în A. Hirst, M. Silk, p. 172; P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 329.

29. J.-Y. Empereur, *Alexandria*, pp. 38–39.

30. H. Maehler, „Alexandria, the Mouseion, and cultural identity“, în A. Hirst, M. Silk, pp. 9–10.

31. Comentarii ale lui E.V. Rieu în subsolul traducerii lui după Apollonius of Rhodes, *The Voyage of* Argo, Harmondsworth, 1959, pp. 25–27; *cf.* P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, p. 627.

32. J. Pollard, H. Reid, *Rise and Fall of Alexandria*, p. 79.

33. J.-Y. Empereur, *Alexandria*, p. 43.

34. M. El-Abbadi, „The Alexandria Library in history“, în A. Hirst, M. Silk, p. 174.

35. N. Collins, *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*, Leiden, 2000, p. 45: Philon, Iosephus (autori evrei); Iustin, Tertulian (autori creştini – ca şi Irineu şi Clement din Alexandria, care scrie că traducerea Bibliei a fost realizată în timpul lui Ptolemeu I).

36. J. Carleton Paget, „Jews and Christians in ancient Alexandria from the Ptolemies to Caracalla“, în A. Hirst, M. Silk, pp. 133–137.

37. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, vol. I, pp. 331, 338–376, 387–389.

38. J. Pollard, H. Reid, *Rise and Fall of Alexandria*, pp. 133–137.

39. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, Stroud, 2003, pp. 65–67.

40. P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1999, pp. 80–84.

41. L. Casson, *Ancient Mariners*, pp. 138–140.

42. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, p. 66.

43. Diodor din Sicilia, *Biblioteca*, XXII, 81, 4, *apud* N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, p. 66.

44. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, p. 68.

45. L. Casson, *Ancient Mariners*, p. 163.

46. M. Rostovtzeff, *Social and Economic History*, vol. I, pp. 230–232; pentru începuturile dezvoltării insulei, vezi G. Reger, *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos, 314–167 BC*, Berkeley, CA, 1994; pentru dezvoltarea ulterioară, vezi N. Rauh, *The Sacred*

Bonds of Commerce: Religion, Economy, and Trade Society at Hellenistic-Roman Delos, 166–87 BC, Amsterdam, 1993.

47. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, pp. 53–65, 73–74; L. Casson, *Ancient Mariners*, p. 165.

7. „Cartagina trebuie distrusă!“, 400 î.Hr.–146 î.Hr.

1. B.H. Warmington, *Carthage*, London, 1960, pp. 74–75, 77; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed: the Rise and Fall of an Ancient Civilization*, London, 2010, pp. 121–123.

2. Xenofon, *Hellenica*, I, 1.

3. A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, London, 1956, p. 137; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 123–124.

4. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 80.

5. M. Finley, *Ancient Sicily*, London, 1968, p. 71; A. Andrewes, *Greek Tyrants*, p. 129; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 126 (despre o inscripţie cartagineză în amintirea cuceririi cetăţii Akragas).

6. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 83, 87; M. Finley, *Ancient Sicily*, pp. 71–72, 91–93.

7. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 91; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 127–128.

8. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 93–95; M. Finley, *Ancient Sicily*, pp. 76, 78, 80, 82.

9. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 94.

10. Plutarh, *Vieţile paralele*, „Timoleon“; M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 96.

11. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 102–103; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 136–137.

12. R.J.A. Talbert, *Timoleon and the Revival of Greek Sicily, 344–317 BC*, Cambridge, 1974, pp. 151–152; M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 99.

13. Plutarh, *Vieţile paralele*, „Timoleon“; R.J.A. Talbert, *Timoleon*, pp. 156–157, 161–165; M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 99.

14. M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 104; B.H. Warmington, *Carthage*, p. 107.

15. B.H. Warmington, *Carthage*, p. 113.

16. M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 105.

17. J. Serrati, „The coming of the Romans: Sicily from the fourth to the first centuries BC“, în C. Smith, J. Serrati (eds), *Sicily from Aeneas to Augustus: New Approaches in Archaeology and History*, Edinburgh, 2000, pp. 109–110.

18. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, II, 34, 4; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars: the Origins of the First and Second Punic*

Wars, Berlin, 1998, p. 28; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, p. 31.

19. R. Cowan, *Roman Conquests: Italy*, London, 2009, pp. 8–11, 21–25.

20. R. Meiggs, *Roman Ostia*, ed.a 2-a, Oxford, 1973, p. 24.

21. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 32.

22. K. Lomas, *Rome and the Western Greeks, 350 BC–AD 200*, London, 1993, p. 50.

23. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, IX, 30, 4.

24. În acest punct K. Lomas, *Rome and the Western Greeks*, p. 51, e de altă părere.

25. K. Lomas, *Rome and the Western Greeks*, p. 56.

26. B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 19–20.

27. J.F. Lazenby, *The First Punic War: a Military History*, London, 1996, p. 34; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 162–165.

28. R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 107–111, 160–161.

29. Exemple la A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, London, 2000, pp. 16, 65, 322.

30. B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 1–4; A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, pp. 19–20.

31. Polibiu, *Istorii*, I, 63; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, 1; despre dezastrul din agricultură: A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 363–364.

32. J. Serrati, „Garrisons and grain: Sicily between the Punic Wars“, în C. Smith, J. Serrati (eds), *Sicily from Aeneas to Augustus*, pp. 116–119.

33. J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 35–39; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 66–68; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 171–173.

34. Polibiu, *Istorii*, X, 3; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 37; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 33–66.

35. Polibiu, *Istorii*, XX, 14; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 48; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 174.

36. Diodor din Sicilia, *Biblioteca*, XXIII, 2, 1.

37. J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 51, 55.

38. Polibiu, *Istorii*, XX, 1–2; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, p. 113; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 60; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 81.

39. *Cf.* R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 175.

40. Polibiu, *Istorii*, XX, 9; J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 62–63.

41. Polibiu, *Istorii*, XX, 9–12.

42. *Ibid*., XXII, 2.

43. J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 64, 66 şi 69, fig. 5.1; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 181–183.

44. J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Sea-power in Republican Times*, Amsterdam, 1946, p. 19; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 109–115; de asemenea J.F. Lazenby, *First Punic War*, pp. 83, 86–87.

45. *Cf.* J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 94.

46. J. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships, 339–30 BC*, Oxford, 1996, pp. 46–50.

47. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 115.

48. Polibiu, *Istorii*, XXXVII, 3; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 111; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 181.

49. Polibiu, *Istorii*, LXII, 8–LXIII, 3; J.F. Lazenby, *First Punic War*, p. 158.

50. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 167–168; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 131–143.

51. M. Guido, *Sardinia*, Ancient Peoples and Places, London, 1963, p. 209.

52. B.D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean, 247–183 BC*, London, 2003, pp. 50–52, 72, 74–76; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, pp. 214–222.

53. B.D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty*, p. 53.

54. *Ibid*., pp. 55, 63–67, 79–80; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, p. 224, citându-l pe Polibiu X, 10.

55. B.D. Hoyos, *Unplanned Wars*, pp. 150–195, mai ales p. 177 şi p. 208.

56. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 253–260.

57. J. Serrati, „Garrisons and grain", pp. 115–133.

58. M. Finley, *Ancient Sicily*, pp. 117–118; A. Goldsworthy, *Fall od Carthage*, p. 261.

59. J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Sea-power*, pp. 79–86; A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 263, 266.

60. M. Finley, *Ancient Sicily*, p. 119.

61. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 308.

62. J.H. Thiel, *Studies on the History of Roman Sea-power*, pp. 255–372.

63. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, p. 331.

64. B.H. Warmington, *Carthage*, pp. 201–202.

65. A. Goldsworthy, *Fall of Carthage*, pp. 338–339.

66. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, pp. 38–53.

67. Vergiliu, *Eneida*, IV, 667–671. [Pentru trad. rom. am folosit Publius Vergilius Maro, *Eneida*, introducere, traducere în hexametri, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi, Editura Paideia, Bucureşti, 2000, p. 111. (N. tr.)]

8. „Marea noastră“, 146 î.Hr.–150 d.Hr.

1. N.K. Rauh, *Merchants, Sailors and Pirates in the Roman World*, Stroud, 2003, pp. 136–141.
2. Lucan, *Pharsalia*, VII, 400–407. [Traducerea ne aparţine aici. Pentru trad. rom. consacrată, vezi Marcus Annaeus Lucanus, *Farsalia: despre războiul civil*, traducere, prefaţă, tabel cronologic şi note de Dumitru T. Burtea, Editura Minerva, Bucureşti, 1991, p. 123: „…Adunate, / Neamuri din soare răsare, oraşele nenumărate / Trupe mişcară atâtea câte nicicând în vreo luptă / Nu s-au stârnit. Universul întreg folosim deodată.“ (N. tr.)]
3. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, pp. 78, 83–88.
4. P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1999, pp. 92–96.
5. L. Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, ed. a 2-a, Princeton, NJ, 1991, p. 191; P. de Souza, *Piracy*, pp. 140–141, 162, 164.
6. *Apud* P. de Souza, *Piracy*, pp. 50–51.
7. Titus Livius, *Ab Urbe condita*, XXXIV, 32, 17–20; Polibiu, *Istorii*, XIII, 6, 1–2; ambii, *apud* P. de Souza, *Piracy*, pp. 84–85.
8. P. de Souza, *Piracy*, pp. 185–195.
9. N.K. Rauh, *Merchants*, pp. 177, 184; dar poate că aceşti *tyrannoi* (şi nu etruscii) erau de fapt cunoscuţii *Tyrrhenoi* din apropiere de Rhodos – o confuzie etimologică ce putea apărea foarte uşor.
10. Strabo, *Geografia*, XIV, 3, 2; N.K. Rauh, *Merchants*, pp. 171–172.
11. Plutarh, *Vieţile paralele*, „Pompei“, XXIV, 1–3. [Pentru trad. rom., am folosit Plutarh, *Vieţi paralele*, vol. IV, studiu introductiv, traducere şi note de N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1969, „Viaţa lui Pompeius“, p. 267. (N. tr.)]
12. P. de Souza, *Piracy*, pp. 165–166.
13. Plutarh, *Vieţile paralele*, „Pompei“, XXV, 1. [Trad. rom. Plutarh, *Vieţi paralele*, ed. cit., vol. IV, p. 268. (N. tr.)]
14. R. Syme, *Roman Revolution*, p. 28.

15. Cicero, *Pro Lege Manilia*, 34; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, pp. 51–52.

16. P. de Souza, *Piracy*, pp. 169–170.

17. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 51; R. Syme, *Roman Revolution*, p. 29.

18. Plutarh, *Vieţile paralele*, „Pompei", XXVIII, 3; P. de Souza, *Piracy*, pp. 170–171, 175–176.

19. R. Syme, *Roman Revolution*, p. 30.

20. *Hoc voluerunt*: Suetoniu, *Vieţile celor doisprezece cezari*, „Divus Iulius", XXX, 4.

21. R. Syme, *Roman Revolution*, p. 260.

22. F. Adock, în *Cambridge Ancient History*, 12 vol., Cambridge, 1923–1939, vol. 9, *The Roman Republic, 133–44 BC*, p. 724; R. Syme, *Roman Revolution*, pp. 53–60.

23. R. Syme, *Roman Revolution*, pp. 260–270.

24. *Ibid*., pp. 294–297; C.G. Starr, *The Roman Imperial Navy, 31 BC–AD 324*, Ithaca, NY, 1941, pp. 7–8; J. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships, 339–30 BC*, Oxford, 1996, pp. 157–175.

25. Vergiliu, *Eneida*, VIII, 678–680, 685–688. [Trad. rom. Publius Vergilius Maro, *Eneida*, ed. cit., p. 212. (N. tr.)]

26. R. Syme, *Roman Revolution*, pp. 298–300; G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 61, 70.

27. *Res Gestae Divi Augusti*, eds P.A. Brunt, J.M. Moore, Oxford, 1967, XV, 2. [Trad. rom. *Faptele divinului Augustus*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", colecţia Bibliotheca classica Iassiensis, vol. III, Iaşi, 2004. (N. tr.)]

28. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 176–177, 187, 197, 205–208.

29. *Ibid*., p. 12.

30. N.K. Rauh, *Merchants*, pp. 93–94.

31. Plutarh, *Vieţile paralele*, „Cato cel Bătrân", XXI, 6; N.K. Rauh, *Merchants*, p. 104.

32. N.K. Rauh, *Merchants*, p. 105.

33. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 16, 121.

34. *Ibid*., pp. 6–7; de asemenea, P. Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire: a Social and Political Study*, Cambridge, 2005; P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge, 1988.

35. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 16.

36. Museu de la Ciutat de Barcelona, secţiunea romană.

37. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 15, 128.

38. Faptele Apostolilor, capitolele 27 şi 28.

39. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 17, 65.

40. Flavius Iosephus, *Războiul evreilor*, II, 383–385; G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 68, 232.

41. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 61, 123.

42. *Ibid.*, pp. 108–112; S. Raven, *Rome in Africa*, ed. a 2-a, Harlow, 1984, pp. 84–105. În alte surse apar şi Sicilia: G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 104–106; Sardinia: *ibid.*, pp. 106–107; Spania: *ibid.*, pp. 107–108.

43. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 67, 69.

44. S. Raven, *Rome in Africa*, p. 94.

45. Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, XVIII, 35; G. Rickman, *Corn Supply*, p. 111.

46. S. Raven, *Rome in Africa*, pp. 86, 93.

47. *Ibid.*, p. 95.

48. *Ibid.*, pp. 95, 100–102.

49. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 69–70 şi Anexa 4, pp. 231–235.

50. *Ibid.*, p. 115 (foametea din Egipt din anul 99 d.Hr.)

51. *Ibid.*, pp. 76–77 şi Anexa 11, pp. 256–267.

52. Seneca, *Scrisori către Luciliu*, LXXVII, 1–3, *apud* D. Jones, *The Bankers of Puteoli: Finance, Trade and Industry in the Roman World*, Stroud, 2006, p. 26. [Trad. rom., L. Annaeus Seneca, *Scrisori către Luciliu*, traducere şi note de Gheorghe Guţu, studiu introductiv de Isac Davidsohn, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1967, p. 225. (N. tr.)]

53. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 28.

54. *Ibid.*, pp. 23–24; şi Strabon, *Geografia*, V, 4, 6.

55. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 33.

56. *Apud* R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1960, p. 60.

57. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 34.

58. Petroniu, *Satyricon*, 76; D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 43.

59. D. Jones, *Bankers of Puteoli*, p. 11.

60. *Ibid.*, pp. 102–117.

61. *Ibid.*, Anexa 9, p. 255.

62. G. Rickman, *Corn Supply*, pp. 21–24, 134–143; G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971.

63. G. Rickman, *Corn Supply*, p. 23; G. Rickman, *Roman Granaries*, pp. 97–104.

64. R. Meiggs, *Roman Ostia*, pp. 16–17, 41–45, 57–59, 74, 77.

65. M. Reddé, *Mare Nostrum: les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'empire romain*, Rome, 1986.

66. Tacit, *Istorii*, III, 8; C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, pp. 181, 183, 185, 189; G. Rickman, *Corn Supply*, p. 67.

67. C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, p. 188.

68. *Ibid*., p. 67.

69. *Apud ibid*., p. 78.

70. Aelius Aristides, *apud ibid*., p. 87.

71. Papirus de la Oxyrhynchus, *apud ibid*., p. 79.

72. *Ibid*., pp. 84–85.

73. M. Reddé, *Mare Nostrum*, p. 402.

74. S. Raven, *Rome in Africa*, pp. 75–76; M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 244–248.

75. M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 139, 607 şi, mai general, pp. 11–141.

76. Tacit, *Anale*, IV, 5; Suetoniu, *Vieţile celor doisprezece cezari*, „Augustus“, 49; M. Reddé, *Mare Nostrum*, p. 472.

77. M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 186–197; C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, pp. 13–21.

78. M. Reddé, *Mare Nostrum*, pp. 177–186; C.G. Starr, *Roman Imperial Navy*, pp. 21–24.

9. Credinţe vechi şi noi, 1 d.Hr.–450 d.Hr.

1. B. De Breffny, *The Synagogue*, London, 1978, pp. 30–32, 37.

2. R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1960, pp. 355–366, 368–376.

3. R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, London, 1986, pp. 428, 438, 453.

4. M. Goodman, *Rome and Jerusalem: the Clash of Ancient Civilisations*, London, 2007, pp. 26–28, 421, 440–443.

5. *Ibid*., pp. 469–470: monede cu inscripţia FISCI IVDAICI CALVMNIA SVBLATA.

6. *Ibid*., pp. 480, 484–491.

7. S. Sand, *The Invention of the Jewish People*, London, 2009, pp. 130–146, estimează că numărul evreilor din acea diasporă era de fapt mult mai mic.

8. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, pp. 450, 482.

9. *Ibid*., p. 487.

10. S. Sand, *Invention*, pp. 171–172.

11. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, p. 492.

12. A.S. Abulafia, *Christian-Jewish Relations, 1000–1300: Jews in the Service of Christians*, Harlow, 2011, pp. 4–8, 15–16.

13. R. Patai, *The Children of Noah: Jewish Seafaring in Ancient Times*, Princeton, NJ, 1998, pp. 137–142.

14. *Ibid*., pp. 70–71, 85–100.

15. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, pp. 609–662.

16. G. Bowersock, *Julian the Apostate*, London, 1978, pp. 89–90, 120–122; P. Athanassiadi, *Julian the Apostate: an Intellectual Biography*, London, 1992, pp. 163–165.

17. G. Bowersock, *Julian*, pp. 79–83; R. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London, 1995.

18. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, p. 31.

19. G. Downey, *Gaza in the Early Sixth Century*, Norman, OK, 1963, pp. 33–59 – cu toate că mare parte din această carte conţine informaţii extrem de ambigue.

20. R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, p. 270.

21. G. Downey, *Gaza*, pp. 17–26, 20–21, 25–29.

22. Pentru cariera lui, vezi Mark the Deacon, *Life of Porphyry Bishop of Gaza*, ed. G.F. Hill, Oxford, 1913; Marc le Diacre, *Vie de Porphyre, évêque de Gaza*, ed. H. Grégoire, M.-A. Kugener, Paris, 1930. [Trad rom. Marcu Diaconul, *Viaţa Sfântului Porfirie, episcop de Gaza*, trad. de Ion Andrei Gh. Tarlescu, Editura Andreas, Bucureşti, 2013. (N. tr.)]

23. S. Sand, *Invention*, pp. 166–178, cu toate că este o interpretare exagerată.

24. Severus of Minorca, *Letter on the Conversion of the Jews*, ed. S. Bradbury, Oxford, 1996, prefaţa editorului, pp. 54–55; J. Amengual i Batle, *Judíos, católicos y herejes: el microcosmos balear y tarraconense de Seuerus de Menorca, Consentius y Orosius (413–421)*, Granada, 2008, pp. 69–201.

25. C. Ginzburg, „The conversion of Minorcan Jews (417–418): an experiment in history of historiography“, în S. Waugh, P. Diehl (eds), *Christendom and its Discontents: Exclusion, Persecution, and Rebellion, 1000–1500*, Cambridge, 1996, pp. 207–219.

26. Severus of Minorca, *Letter*, pp. 80–85.

27. S. Bradbury, *ibid*., pp. 34–36.

28. Severus of Minorca, *Letter*, pp. 84–85.

29. *Ibid*., pp. 82–83.

30. Episcopul Ioan II al Ierusalimului, *ibid*., p. 18; de asemenea comentariile lui S. Bradbury, pp. 16–25.

31. C. Ginzburg, „Conversion“, pp. 213–215; S. Bradbury în Severus of Minorca, *Letter*, pp. 19, 53.

32. Severus of Minorca, *Letter*, pp. 124–125.

33. *Ibid*., pp. 94–101.
34. *Ibid*., pp. 116–119.
35. *Ibid*., pp. 92–93; dar *cf.* comentariile lui S. Bradbury, p. 32.
36. S. Bradbury, *ibid*., pp. 41–42.

10. Dez-integrarea, 400–600

1. B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilisation*, Oxford, 2005, p. 32.
2. *Ibid*., pp. 1–10; P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: a New History*, London, 2005, p. xii.
3. C. Wickham, *The Inheritance of Rome: a History of Europe from 400 to 1000*, London, 2009.
4. P. Heather, *Fall of the Roman Empire*, p. 130.
5. G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980, pp. 69, 118.
6. B.H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest*, Cambridge, 1954, pp. 64–65, 113.
7. B. Ward-Perkins, *Fall of Rome*, pp. 103, 131.
8. P. Heather, *Fall of the Roman Empire*, pp. 277–280.
9. B. Warmington, *North African Provinces*, p. 112; S. Raven, *Rome in Africa*, ed. a 2-a, Harlow, 1984, p. 207.
10. H. Castritius, *Die Vandalen: Etappen einer Spurensuche*, Stuttgart, 2007, pp. 15–33; A. Merrills, R. Miles, *The Vandals*, Oxford, 2010.
11. S. Raven, *Rome in Africa*, p. 171.
12. C. Courtois, *Les Vandales et l’Afrique*, Paris, 1955, p. 157.
13. *Ibid*., p. 160; *cf.* H.J. Diesner, *Das Vandalenreich: Aufstieg und Untergang*, Leipzig, 1966, p. 51, care estimează nişte cifre mai mici.
14. C. Courtois, *Vandales*, pp. 159–163; H. Castritius, *Vandalen*, pp. 76–78.
15. C. Courtois, *Vandales*, pp. 110, 170; C. Wickham, *Inheritance of Rome*, p. 77.
16. A. Schwarcz, „The settlement of the Vandals in North Africa“, în A. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers: New Perspectives on Late Antique North Africa*, Aldershot, 2004, pp. 49–57.
17. C. Courtois, *Vandales*, p. 173; A. Merrills, „Vandals, Romans and Berbers: understanding late antique North Africa“, în A. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers*, pp. 4–5.

18. A. Merrills, „Vandals, Romans and Berbers“, pp. 10–11.

19. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, London, 1983, pp. 27–28; de asemenea C. Wickham, *Inheritance of Rome*, p. 78: „majoritatea legăturilor fiscale dintre Cartagina şi Roma au luat sfârşit“.

20. J. George, „Vandal poets in their context“, în A. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers: new perspectives on late antique North Africa*, Aldershot, 2004, pp. 133–134; D. Bright, *The miniature epic in Vandal North Africa*, Norman, OK, 1987.

21. A. Merrills, „Vandals, Romans and Berbers“, p. 13.

22. H.J. Diesner, *Vandalenreich*, p. 125.

23. C. Courtois, *Vandales*, p. 208.

24. *Ibid.*, p. 186.

25. P. Heather, *Fall of the Roman Empire*, p. 373.

26. H. Castritius, *Vandalen*, pp. 105–106.

27. C. Courtois, *Vandales*, pp. 186–193, 212.

28. Unii autori resping explicaţia care are în centru ciuma bubonică; vezi W. Rosen, *Justinian's Flea: Plague, Empire and the Birth of Europe*, London, 2007.

29. A. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine economy,* Cambridge, 2007, p. 38; C. Morrisson, J.-P. Sodini, „The sixth-century economy“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 vol., Washington, DC, 2002, vol. I, p. 193.

30. C. Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys: Geological Change in Historical Times*, Cambridge, 1969; R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, pp. 57–59.

31. C. Delano Smith, *Western Mediterranean Europe: a Historical Geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic*, London, 1979, pp. 328–392.

32. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, p. 209; P. Arthur, *Naples: from Roman Town to City-State*, Archaeological Monographs of the British School at Rome, vol. 12, London, 2002, pp. 15, 35; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, p. 411; J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the Δρομων: the Byzantine Navy ca 500–1204*, Leiden, 2006.

33. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, p. 173.

34. P. Arthur, *Naples*, p. 12.

35. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, pp. 173–174; G.D.R. Sanders, „Corinth“, în A. Laiou (ed.),

Economic History of Byzantium, vol. II, pp. 647–648.

36. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 28.

37. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „Sixth-century economy“, pp. 174, 190–191; C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish* City, Cambridge, 1979; M. Kazanaki-Lappa, „Medieval Athens“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, pp. 639–641; R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 60.

38. W. Ashburner, *The Rhodian Sea-law*, Oxford, 1909.

39. C. Foss, J. Ayer Scott, „Sardis“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, p. 615; K. Rheidt, „The urban economy of Pergamon“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, p. 624.

40. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 38; J.W. Hayes, *Late Roman* Pottery, Supplementary Monograph of the British School at Rome, London, 1972, şi *Supplement to Late Roman Pottery*, London, 1980; C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford, 2005, pp. 720–728.

41. P. Arthur, *Naples*, p. 141; C. Morrisson, J.-P. Sodini, „The sixth-century economy“, p. 191.

42. R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, p. 72.

43. C. Morrisson, J.-P. Sodini, „The sixth-century economy“, p. 211.

44. F. van Doorninck, Jr, „Byzantine shipwrecks“, în A. Laiou (ed.), *Economic History of Byzantium*, vol. II, p. 899; A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, British Archaeological Reports, International series, vol. 580, Oxford, 1992, nr. 782, p. 301.

45. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks*, nr. 1001, pp. 372–373.

46. F. van Doorninck, Jr, „Byzantine shipwrecks“, p. 899.

47. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks*, nr. 1239, pp. 454–455.

48. F. van Doorninck, Jr, „Byzantine shipwrecks“, p. 899.

49. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks*, nr. 518, p. 217.

Partea a III-a
A treia Mediterană, 600–1350

1. Albii mediteraneene, 600–900

1. H. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, London, 1939 – *cf.* R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, London, 1983; R. Latouche, *The Birth of the Western Economy: Economic Aspects of the Dark Ages*, London, 1961.

2. M. McCormick, *The Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300*–900, Cambridge, 2001, pp. 778–798.

3. A. Laiou, C. Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge, 2007, p. 63.

4. T. Khalidi, *The Muslim Jesus: Sayings and Stories in Islamic Literature,* Cambridge, MA, 2001.

5. Hodges, Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne*, pp 68–69; D. Pringle, „The defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab conquest", *British Archaeological Reports*, International series, vol. 99, Oxford, 1981; despre vasele bizantine: J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the Δρομων: The Byzantine Navy ca 500–1204*, Leiden, 2006.

6. X. de Planhol, *Minorités en Islam: géographie politique et sociale*, Paris, 1997, pp. 95–107.

7. S. Sand, *The Invention of the Jewish People*, London, 2009, pp. 202–207.

8. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*; A. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean AD. 500–1100*, Princeton, NJ, 1951; McCormick, *Origins*, p. 118; P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: a Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000, pp. 153–172 (p. 154 pentru „la minimum"); de asemenea C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford, 2005, pp. 821–823.

9. McCormick, *Origins*, p. 65; Horden, Purcell, *Corrupting Sea*, p. 164.

10. Horden, Purcell, *Corrupting Sea*, p. 163.

11. *Ibid.*, pp. 164–165; S. Loseby, „Marseille: a late Roman success story?", *Journal of Roman Studies*, vol. 82, 1992, pp. 165–185.

12. E. Ashtor, „Aperçus sur les Radhanites", *Revue suisse d'histoire*, vol. 27, 1977, pp. 245–275; Y. Rotman, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, Cambridge, MA, 2009, pp. 66–68, 74.

13. *Cf.* J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649–1571*, Cambridge, 1988, p. 138.

14. M. Lombard, *The Golden Age of Islam*, Amsterdam, 1987, p. 212: Rotman, *Byzantine Slavery*, pp. 66–67.

15. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M. M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, p. 417.

16. McCormick, *Origins*, pp. 668, 675; Rotman, *Byzantine Slavery*, p. 73.

17. P. Sénac, *Provence et piraterie sarrasine*, Paris, 1982, p. 52.

18. Pryor, *Geography, Technology*, pp. 102–103.

19. J. Haywood, *Dark Age Naval Power: a Reassessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity*, London, 1991, p. 113.

20. *Ibid*., pp. 114–115.

21. G. Musca, *L'emirato di Bari, 847–871*, Bari, 1964; Haywood, *Dark Age Naval Power*, p. 116.

22. Sénac, *Provence et piraterie*, pp. 35–48; J. Lacam, *Les Sarrasins dans le haut moyen âge français*, Paris, 1965.

23. Pryor, Jeffreys, *Age of the Δρομων*, pp. 446–447.

24. J. Pryor, „Byzantium and the Sea: Byzantine fleets and the history of the empire in the age of the Macedonian emperors, c. 900–1025 CE“, în J. Hattendorf, R. Unger (eds), *War at Sea in the Middle Ages and Renaissance*, Woodbridge, 2003, pp. 83–104; Pryor, Jeffreys, *Age of the Δρομων*, p. 354; Pryor, *Geography, Technology*, pp. 108–109.

25. Pryor, Jeffreys, *Age of the Δρομων,* pp. 333–378.

26. Haywood, *Dark Age Naval Power*, p. 110.

27. McCormick, *Origins*, pp. 69–73, 559–60.

28. M.G. Bartoli, *Il Dalmatico*, ed. A. Duro, Roma, 2000.

29. F.C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, pp. 3–4.

30. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, pp. 690, 732–733; McCormick, *Origins*, pp. 529–530.

31. Lane, *Venice*, pp. 4–5.

32. Surse din Haywood, *Dark Age Naval Power,* pp. 195, nn. 88–94.

33. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, p. 690.

34. Lane, *Venice*, p. 4.

35. *Cf.* Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, pp. 73, 75.

36. McCormick, *Origins*, pp. 361–369, 523–531.

37. P. Geary, *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton, NJ, 1978.

38. D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, New

Haven, CT, 2000, pp. 65–67.

39. McCormick, *Origins*, pp. 433–438.

40. *Cf.* Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, pp. 45–46.

41. McCormick, *Origins*, p. 436, 440, 816–851.

2. Traversarea hotarelor dintre creştinătate şi islam, 900–1050

1. S. Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo: the History of Cambridge University's Genizah Collection*, Richmond, Surrey, 2000, p. 2 şi fig. 1, p. 3.

2. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Genizah*, vol. I, *Economic Foundations*, Berkeley, CA, 1967, p. 7; *cf.* titlul enigmatic al lui Reif, *Jewish Archive*.

3. S. Shaked, *A Tentative Bibliography of Genizah Documents*, Paris şi Haga, 1964.

4. Reif, *Jewish Archive*, pp. 72–95.

5. Despre Bizanţ: J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009.

6. R. Patai, *The Children of Noah: Jewish Seafaring in Ancient Times*, Princeton, NJ, 1998, pp. 93–96; Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 280–281.

7. Shaked, *Tentative Bibliography*, nr. 337.

8. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M.M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, pp. 421–423.

9. Contacte comerciale: Holo, *Byzantine Jewry*, pp. 201–202.

10. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 429.

11. Shaked, *Tentative Bibliography*, nr. 22, 243 (grâu), 248, 254, 279, 281, 339 etc., etc.

12. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 229–248, 257–258.

13. S. Goitein, „Sicily and southern Italy in the Cairo Genizah documents“, *Archivio storico per la Sicilia orientale*, vol. 67, 1971, p. 14.

14. Abulafia, „Asia, Africa“, p. 431; Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 102.

15. O.R. Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: the Commercial Realignment of the Iberian Peninsula 900–1500*, Cambridge, 1994, pp. 91–92.

16. *Ibid.*, p. 92.

17. Goitein, „Siciliy and southern Italy“, pp. 10, 14, 16.

18. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 111; Goitein, „Siciliy and southern Italy“, p. 31.

19. Goitein, „Siciliy and southern Italy“, pp. 20–23.

20. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 311–312, 314, 317, 325–326; Goitein, „Sicily and southern Italy“, pp. 28–30.

21. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 315–316.

22. *Ibid*. pp. 319–322.

23. Reif, *Jewish Archive*, p. 167.

24. P. Arthur, „Naples: from Roman Town to City-state“, *Archaeological Monographs of the British School at Rome*, vol. 12, London, 2002, pp. 149–151.

25. D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean economy“, în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseul I, pp. 8–9; B. Kreutz, „The ecology of maritime success: the puzzling case of Amalfi“, *Mediterranean Historical Review*, vol. 3, 1988, pp. 103–113.

26. Kreutz, „Ecology“, p. 107.

27. M. del Treppo, A. Leone, *Amalfi medioevale*, Napoli, 1977, punctele de vedere fiind cele ale lui del Treppo.

28. G. Imperato, *Amalfi e il suo commercio*, Salerno, 1980, pp. 38, 44.

29. C. Wickham, *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400–1000*, London, 1981, p. 150; despre Gaeta: P. Skinner, *Family Power in Southern Italy: the Duchy of Gaeta and Its Neighbours, 850–1139*, Cambridge, 1995, în special pp. 27–42 şi p. 288.

30. Imperato, *Amalfi*, p. 71.

31. H. Willard, *Abbot Desiderius of Montecassino and the Ties between Montecassino and Amalfi in the Eleventh Century*, Miscellanea Cassinese, vol. 37, Montecassino, 1973.

32. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia“, p. 12.

33. Anna Komnene, *Alexiad*, 6:1.1.

34. J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus, 1050–1310*, London, 1967, pp. 36–37.

35. C. Cahen, „Un texte peu connu relative au commerce orientale d'Amalfi au Xe siècle“, *Archivio storico per le province napoletane*, vol. 34, 1953–1954, pp. 61–67.

36. A. Citarella, *Il commercio di Amalfi nell'alto medioevo*, Salerno, 1977.

3. Marea cea Mare se schimbă, 1000–1100

1. S.A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958–1528*, Chapel Hill, NC, 1996, p. 14.

2. *Ibid*., pp. 10–11 (cu o perspectivă mai optimistă asupra portului).

3. *Ibid*., pp. 22–23.

4. D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean economy“, în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseul I, p. 24.

5. *Ibid*., pp. 25–26.

6. J. Day, *La Sardegna sotto la dominazione pisano–genovese*, Torino, 1986; = J. Day, „La Sardegna e i suoi dominatori dal secolo XI al secolo XIV“, în J. Day, B. Anatra, L. Scaraffia, *La Sardegna medioevale e moderna*, Storia d'Italia UTET, ed. G. Galasso, Torino, 1984, pp. 3–186; F. Artizzu, *L'Opera di S. Maria di Pisa e la Sardegna*, Padova, 1974.

7. Epstein, *Genoa*, pp. 33–36.

8. *Cf.* A. Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge, 2006, p. 229; de asemenea, L.R. Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley, CA, 1949.

9. Epstein, *Genoa*, pp. 19–22, 41; Greif, *Institutions*, p. 230.

10. G. Rösch, *Venedig und das Reich: Handels- und Verkehrpolitische Beziehungen in der deutschen Kaiserzeit*, Tübingen, 1982.

11. S.A. Epstein, *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150–1250*, Cambridge, MA, 1984.

12. D. Abulafia, *The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Siciliy and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, pp. 11–22.

13. Q. Van Dosselaere, *Commercial Agreements and Social Dynamics in Medieval Genoa*, Cambridge, 2009.

14. D. Abulafia, „Gli italiani fuori d'Italia“, în *Storia dell'economia italiana*, ed. R. Romano, Torino, 1990, vol. I, p. 268; retip. în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993; D. Nicol, *Byzantium and Venice: a Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, pp. 33, 41.

15. Abulafia, *Two Italies*, p. 52.

16. H.E.J. Cowdrey, „The Mahdia Campaign of 1087“, *English Historical Review*, vol. 92, 1977, pp. 1–29, retip. în

H.E.J. Cowdrey, *Popes, Monks and Crusaders*, London, 1984, eseul XII.

17. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Genizah*, vol. I, *Economic Foundations*, Berkeley, CA, 1967, pp. 196–200, 204–205.

18. Cowdrey, „Mahdia campaign“, p. 8.

19. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M.M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, pp. 464–465.

20. Abulafia, *Two italies*, p. 40.

21. Cowdrey, „Mahdia campaign“, pp. 18, 22.

22. D. Abulafia, „The Pisan *bacini* and the medieval Mediterranean economy: a historian's viewpoint“, *Papers in Italian Archaeology*, IV: *the Cambridge Conference*, part IV, *Classical and Medieval Archaeology*, eds C. Malone, S. Stoddart, British Archaeological Reports, International Series, vol. 246, Oxford, 1985, pp. 290, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul XIII.

23. Cowdrey, „Mahdia campaign“, p. 28, versul 68; de asemenea p. 21.

24. G. Berti, P. Torre *et al.*, *Arte islamica in Italia: i bacini delle chiese pisane*, catalogul unei expoziţii la Museo Nazionale d'Arte Orientale, Roma; Pisa, 1983.

25. Abulafia, „Pisan *bacini*“, p. 289.

26. *Ibid.*, pp. 290–291; J. Pryor, S. Bellabarba, „The medieval Muslim ships of the Pisan *bacini*“, *Mariner's Mirror,* vol. 76, 1990, pp. 99–113; G. Berti, J. Pastor Quijada, G. Rosselló Bordoy, *Naves andalusíes en cerámicas mallorquinas*, Palma de Mallorca, 1993.

27. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, p. 306.

28. Pastor Quijada.în *Naves andalusíes en cerámicas mallorquinas*, pp. 24–25.

29. Goitein, *Mediterranean Society*, vol. I, pp. 305–306.

30. D. Abulafia, „The Crown and the economy under Roger II and his successors“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 37, 1981, p. 12; retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*.

31. Anna Komnene, *Alexiad*, 3:12.

32. *Ibid.*, 4:1–5:1.

33. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und*

der Angeloi (1081–1204), Amsterdam, 1984, pp. 9–16; Abulafia, *Two Italies*, pp. 54–55; Abulafia, „Italiani fuori d'Italia“, pp. 268–269.

34. J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009, pp. 183–186.

35. Abulafia, „Italiani fuori d'Italia“, p. 270.

36. D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, New Haven, CT, 2000, pp. 65–109.

4. „Răsplata pe care o va da Domnul“, 1100–1200

1. Pentru planuri mai vechi, vezi: H.E.J. Cowdrey, „Pope Gregory VII's crusading plans“, în *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, eds R.C. Smail, H.E. Mayer, B.Z. Kedar, Ierusalim, 1982, pp. 27–40, retip. în H.E.J. Cowdrey, *Popes, Monks and Crusaders*, London, 1984, eseul X.

2. J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, 2 vol., Paris, 1969, vol. I, pp. 177–238.

3. S.A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958–1528*, Chapel Hill, NC, 1996, pp. 28–29.

4. *Ibid*., p. 29.

5. L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth, 1953, pp. 190–191, planşa 23.

6. M.-L. Favreau-Lilie, *Die Italiener im Heilingen Land vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098–1197)*, Amsterdam, 1989, pp. 43–48.

7. Epstein, *Genoa*, p. 30.

8. Prawer, *Histoire*, vol. I, pp. 254, 257.

9. Favreau-Lilie, *Italiener im Heiligen Land*, pp. 94–95.

10. R. Barber, *The Holy Grail: Imagination and Belief*, London, 2004, p. 168.

11. Favreau-Lilie, *Italiener im Heiligen Land*, pp. 88–89, 106.

12. Epstein, *Genoa*, p. 32.

13. D. Abulafia, „Trade and crusade 1050–1250“, în *Cultural Convergences in the Crusader Period*, eds M. Goodich, S. Menache, S. Schein, New York, 1995, pp. 10–11; retip. în D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political, 1100–1550*, Aldershot, 2000; J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649–1571*, Cambridge, 1988, pp. 122, 124.

14. Favreau-Lilie, *Italiener im Heilingen Land*, pp. 51–61; Prawer, *Histoire*, vol. I, p. 258.

15. Abulafia, „Trade and crusade“, pp. 10–11.

16. Prawer, *Histoire*, vol. I, pp. 258–259.

17. R.C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, Ancient Peoples and Places, London, 1973, p. 17; R.C. Smail, *Crusading Warfare (1097–1193)*, Cambridge, 1956, pp. 94–96.

18. Pryor, *Geography, Technology, and War*, p. 115.

19. J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, pp. 221–226; J. Richard, *Le royaume latin de Jérusalem*, Paris, 1953, p. 218.

20. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 115–116.

21. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081–1204)*, Amsterdam, 1984, pp. 17–22.

22 J. Holo, *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*, Cambridge, 2009, pp. 183–186.

23. Abulafia, „*Italiani fuori d'Italia*“, pp. 207–210.

24. A. Citarella, *Il commercio di Amalfi nell'alto medioevo*, Salerno, 1977.

25. D. Abulafia, *The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, pp. 59–61.

26. G. Imperato, *Amalfi e il suo commercio*, Salerno, 1980, pp. 179–235.

27. D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean Economy“, în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseul I, pp. 10–14.

28. M. del Treppo, A. Leone, *Amalfi medioevale*, Napoli, 1977.

29. J. Caskey, *Art and Patronage in the Medieval Mediterranean: Merchant Culture in the Region of Amalfi*, Cambridge, 2004.

30. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portayed in the Documents of the Cairo Genizah*, vol. I, Economic Foundations, Berkeley, CA, 1967, pp. 18–19.

31. D. Corcos, „The nature of the Almohad rulers' treatment of the Jews“, *Journal of Medieval Iberian Studies*, vol. 2, 2010, pp. 259–285.

32. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M.N. Adler, London, 1907, p. 5; Abulafia, *Two Italies*, p. 238.

33. D. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *Trade and Industry in the Middle Ages*, eds M.M. Postan, E. Miller, C. Postan, ed. a 2-a, Cambridge, 1987, pp. 437–443; *cf*. neînţelegerile din Holo, *Byzantine Jewry*, p. 203.

34. H. Rabie, *The Financial System of Egypt, AH 564–741/AD 1169–1341*, London and Oxford, 1972, pp. 91–92.

35. Abulafia, „Asia, Africa and the trade of medieval Europe“, p. 436.

36. C. Cahen, *Makhzūmiyyāt: études sur l'histoire économique et financière de l'Égypte médiévale*, Leiden, 1977.

37. C. Cahen, *Orient et occident au temps des croisades*, Paris, 1983, pp. 132–133, 176.

38. K.-H. Allmendinger, *Die Beziehungen zwischen der Kommune Pisa und Ägypten im hohen Mittelalter: eine rechts- und wirtschaftshistorische Untersuchung*, Wiesbaden, 1967, pp. 45–54; Cahen, *Orient et occident*, p. 125.

39. Cahen, *Orient et occident*, p. 131.

40. L. de Mas Latrie, *Traités de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des Chrétiens avec les arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*, Paris, 1966.

41. D. Abulafia, „Christian merchants in the Almohad cities“, *Journal of Medieval Iberian Studies*, vol. 2, 2010, pp. 251–257; Corcos, „The nature of the Almohad rulers' treatment of the Jews“, pp. 259–285.

42. O.R. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, 2003, p. 278.

43. Abulafia, *Two Italies*, pp. 50–51.

44. D.O. Hughes, „Urban growth and family structure in medieval Genoa“, *Past and Present*, nr. 66, 1975, pp. 3–28.

45. R. Heynen, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, Stuttgart, 1905; J. Gies, F. Gies, *Merchants and Moneymen: the Commerciale Revolution, 1000–1500*, London, 1972, pp. 51–58.

46. D. Jacoby, „Byzantine trade with Egypt from the mid-tenth century to the Fourth Crusade“, *Thesaurismata*, vol. 30, 2000, pp. 25–77, retip. în D. Jacoby, *Commercial Exchange across the Mediterranean: Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot, 2005, eseul I.

47. D. Abulafia, „Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155–1173“, *Papers of the British School at Rome*, vol. 52,

1984, p. 208, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul IX.

48. Gies, *Merchants and Moneymen*, pp. 57–58.

49. Abulafia, *Two Italies*, pp. 237–254, unde se arată că nu era evreu; *cf.* E.H. Byrne, „Easterners in Genoa“, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 38, 1918, pp. 1761–1787; şi V. Slessarev, „Die sogennanten Orientalen im mittelalterlichen Genua. Einwanderer aus Sudfrankreich in der ligurischen Metropole“, *Vierteljahrschrift fur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 51, 1964, pp. 22–65.

50. Abulafia, *Two Italies*, pp. 102–103, 240.

51 *Ibid*., p. 244.

52. Ibn Jubayr, *The Travels of ibn Jubayr*, trad. R. Broadhurst, London, 1952, pp. 358–359; Abulafia, *Two Italies*, pp. 247–251 – în documentele genoveze apare drept „Caitus Bulcassem“.

5. Cărări pe mare, 1160–1185

1. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M.N. Adler, London, 1907; de asemenea, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. Signer, Malibu, CA, 1983; aici se face referire la ediţia Adler originală.

2. J. Prawer, *The history of the Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford, 1988, mai ales pp. 191–206.

3. Benjamin of Tudela, *Itinerary*, p. 1

4. *Ibid*., p. 2.

5. *Ibid*., p. 3; *cf.* H.E. Mayer, *Marseilles Levantehandel und ein akkonensisches Fälscheratelier des XIII. Jahrhunderts*, Tübingen, 1972, pp. 62–65.

6. *Cf.* M. Soifer, „«You say that the Messiah has come...»: the Ceuta Disputation (1179) and its place in the Christian anti-Jewish polemics of the high Middle Ages“, *Journal of Medieval History*, vol. 31, 2005, pp. 287–307.

7. Benjamin of Tudela, *Itinerary*, p. 3.

8. *Ibid*., p. 9.

9. *Ibid*., pp. 14–15.

10. *Ibid*., pp. 17–18.

11. *Ibid*., p. 76, n. 1: douăzeci şi opt de grupuri într-un MS, patruzeci în celălalt.

12. *Ibid*., pp. 75–76.

13. Ibn Jubayr, *The travels of ibn Jubayr*, trad. R. Broadhurst, London, 1952.

14. Broadhurst, *ibid*., p. 15.

15. Ibn Jubayr, *Travels*, p. 26.

16. *Ibid*., p. 27.

17. *Ibid*., p. 28.

18. Roger de Howden, *apud* J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649 –1571*, Cambridge, 1988, p. 37.

19. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 16–19 şi p. 17, figurile 3a–b.

20. Ibn Jubayr, *Travels*, p. 29.

21. *Ibid*., pp. 346–347; de asemenea, J. Riley-Smith, „Government in Latin Syria and the commercial privileges of foreign merchants“, în *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh, 1973, p. 112.

22. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 31–32.

23. *Ibid*., pp. 32–35.

24. *Ibid*., p. 316.

25. R.C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, Ancient Peoples and Places, London, 1973, p. 75.

26. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 317–318.

27. *Ibid*., pp. 318, 320.

28. Usamah ibn Munqidh, *Memoirs of an Arab-Syrian Gentleman or an Arab Knight in the Crusades*, ed. şi trad. P. Hitti, ed. a 2-a, Beirut, 1964, p. 161.

29. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 320–322.

30. *Ibid*., pp. 325–328.

31. Coranul, 27:44.

32. Ibn Jubayr, *Travels*, p. 328.

33. *Ibid*., p. 329.

34. *Ibid*., pp. 330–331.

35. *Ibid*., p. 332.

36. *Ibid*., p. 333.

37. *Ibid*., p. 334; Pryor, *Geography, Technology, and War*, p. 36.

38. Ibn Jubayr, *Travels*, pp. 336–338.

39. *Ibid*., p. 339.

40. *Ibid*., pp. 353, 356.

41. *Ibid*., pp. 360–365.

42. H. Krueger, *Navi e proprietà navale a Genova: seconda metà del secolo XII*, = *Atti della Società ligure di storia patria*, vol. 25, fasc. I, Genova, 1985.

43. *Ibid*., pp. 148–149, 160–161.

44. J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of the Δρομων: the Byzantine Navy ca 500–1204*, Leiden, 2006, pp. 423–444.

45. Pryor, *Geography, Technology, and War*, p. 64; Krueger, *Navi*, p. 26.

46. Krueger, *Navi*, pp. 24–27.

47. Pryor, *Geography, Technology, and War*, pp. 29–32; R. Unger, *The Ship in the Medieval Economy, 600–1600*, London, 1980, pp. 123–127.

48. D. Abulafia, „Marseilles, Acre and the Mediterranean, 1200–1291“, în *Coinage in the Latin East: the Fourth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, eds P. Edbury, D.M. Metcalf, British Archaeological Reports, Oxford, 1980, pp. 20–21, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul X.

49. Unger, *Ship in the Medieval Economy*, p. 126.

6. Căderea şi ridicarea imperiilor, 1130–1260

1. Ibn Jubayr, *The Travels of ibn Jubayr*, trad. R. Broadhurst, London, 1952, p. 338; D. Abulafia, *The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge, 1977, pp. 116–119.

2. D. Abulafia, „The Crown and the economy under Roger II and his successors“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 37, 1981, p. 12; retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul I.

3. H. Wieruszowski, „Roger of Sicily, Rex-Tyrannus, in twelfth-century political thought“, *Speculum*, vol. 38, 1963, pp. 46–78, retip. în H. Wieruszowski, *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*, Roma, 1971.

4. Niketas Choniates, *apud* Abulafia, *Two Italies*, p. 81.

5. D. Nicol, *Byzantium and Venice: a Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, p. 87.

6. D. Abulafia, „The Norman Kingdom of Africa and the Norman Expeditions to Majorca and the Muslim Mediterranean“, *Anglo-Norman Studies*, vol. 7, 1985, pp. 26–41, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean 1100–1400*, London, 1987, eseul XII.

7. Ibn al-Athir, în *ibid*., p. 34.

8. Abulafia, „Norman Kingdom of Africa“, pp. 36–38.

9. C. Dalli, *Malta: the Medieval Millenium*, Malta, 2006, pp. 66–79.

10. C. Stanton, „Norman naval power in the Mediterranean in the eleventh and twelfth centuries“, teză de doctorat, Cambridge University, 2008.

11. L.-R. Menager, *Amiratus-Ἀμηρᾶς: l'Émirat et les origines de l'Amirauté*, Paris, 1960; L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, pp. 59–60.

12. Abulafia, „Norman Kingdom of Africa“, pp. 41–43.

13. Caffaro, în Abulafia, *Two Italies*, p. 97.

14. *Cf.* G. Day, *Genoa's Response to Byzantium, 1155–1204; Commercial Expansion and Factionalism in a Medieval City*, Urbana, IL, 1988.

15. Abulafia, *Two Italies*, pp. 90–98.

16. M. Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100–1600*, Cambridge, 1981.

17. Abulafia, *Two Italies*, p. 218; Dalli, *Malta*, p. 84.

18. Vezi Abulafia, *Two Italies*, pp. 255–256, 283–284; D. Abulafia, „Southern Italy, Sicily and Sardinia in the medieval Mediterranean economy“, în D. Abulafia, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500*, Aldershot, 1993, eseul I, pp. 1–32; economia colonială: H. Bresc, *Un monde méditerranéen: économie et société en Sicile, 1300–1450*, 2 vol., Roma şi Palermo, 1986; o altă perspectivă în S.R. Epstein, *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992.

19. D. Abulafia, „Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily“, *Slavonic and East European Review*, vol. 54, 1976, pp. 412–428, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul X.

20. C.M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180–1204*, Cambridge, MA, 1968, pp. 41–42, 195–196.

21. *Ibid*., p. 161.

22. Eustathios of Thessalonika, *The Capture of Thessaloniki*, ed. şi trad. J.R. Melville-Jones, Canberra, 1988.

23. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 175.

24. G. Schlumberger, *Les campagnes du roi Amaury Ier de Jérusalem en Égypte au XIIe siècle*, Paris, 1906.

25. E. Sivan, *L'Islam et la Croisade: idéologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades*, Paris, 1968.

26. D. Abulafia, „Marseilles, Acre and the Mediterranean 1200–1291“, în *Coinage in the Latin East: the Fourth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, eds P. Edbury, D.M. Metcalf, British Archaeological Reports, Oxford, 1980, p. 20, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul XV.

27. J, Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford, 1980, pp. 230–237, 241.

28. R.C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, Ancient Peoples and Places, London, 1973, pp. 74–75,

cu hartă; M. Benvenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Ierusalim, 1970, pp. 97–102; Prawer, *Crusader Institutions,* pp. 229–241; P. Pierotti, *Pisa e Accon: l'insediamento pisano nella città crociata. Il porto. Il fondaco*, Pisa, 1987.

29. J. Riley-Smith, „Government in Latin Syria and the commercial privileges of foreign merchants", în *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh, 1973, pp. 109–132.

30. C. Cahen, *Orient et occident au temps des croisades*, Paris, 1983, p. 139.

31. D. Abulafia, „Crocuses and crusaders: San Gimignano, Pisa and the kingdom of Jerusalem", în *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, eds R.C. Smail, H.E. Mayer, B. Z. Kedar, Ierusalim, 1982, pp. 227–243, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul XIV.

32. D. Abulafia, „Maometto e Carlo Magno: le due aree monetarie dell'oro e dell'argento", *Economia Naturale, Economia Monetaria*, eds R. Romano, U. Tucci, *Storia d'Italia, Annali*, vol. 6, Torino, 1983, pp. 223–270.

33. Abulafia, *Two Italies*, pp. 172–173, 190–192.

34. D. Abulafia, „Henry count of Malta and his Mediterranean activities: 1203–1230", în *Medieval Malta: Studies on Malta before the Knights*, ed. A. Luttrell, London, 1975, p. 111, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul III.

35. *Ibid*., pp. 112–113.

36. *Apud. ibid.*, pp. 113–114, nn. 43, 46.

37. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 16.

38. Abulafia, „Henry count of Malta", p. 106.

39. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 209.

40. *Ibid.*, pp. 210–211; Abulafia, „Henry count of Malta", p. 108.

41. J. Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, London, 2004; J. Godfrey, *1204: the Unholy Crusade*, Oxford, 1980; D. Queller, T. Madden, *The Fourth Crusade: the Conquest of Constantinople*, ed. a 2-a, Philadelphia, PA, 1997.

42. D. Howard, *Venice and the East: the Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, New Haven, CT, 2000, pp. 103, 108.

43. J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949; D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957; M. Angold, *A Byzantine*

Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204–1261), Oxford, 1975.

44. Abulafia, „Henry, count of Malta“, pp. 115–119.

45. S. McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia, PA, 2000.

46. Howard, *Venice and the East*, p. 93.

47. Brand, *Byzantium Confronts the West*, p. 213.

48. *Leonardo Fibonacci: il tempo, le opere, l'eredità scientifica*, eds M. Morelli, M. Tangheroni, Pisa, 1994.

49. C. Thouzellier, *Hérésie et hérétiques: vaudois, cathares, patarins, albigeois*, Paris, 1969.

7. Negustori, mercenari şi misionari, 1220–1300

1. D. Herlihy, *Pisa in the Early Renaissance*, New Haven, CT, 1958, pp. 131–133.

2. D. Abulafia, *The Western Mediterranean Kingdoms 1200–1500: the Struggle for Dominion*, Londra, 1997, pp. 35–37.

3. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela,* ed. M.N. Adler, London, 1907, p. 2.

4. S. Bensch, *Barcelona and its Rulers, 1096–1291*, Cambridge, 1995.

5. J.-E. Ruiz-Domènec, *Ricard Guillem: un sogno per Barcellona*, cu o anexă de documente editată de R. Conde y Delgado de Molina, Napoli, 1999; dar *cf.* Bensch, *Barcelona*, pp. 85–121, 154–155.

6. S. Orvietani Busch, *Medieval Mediterranean Ports: the Catalan and Tuscan Coasts, 1100–1235*, Leiden, 2001.

7. Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, p. 52.

8. Bernat Desclot, *Llibre del rey En Pere*, în *Les quatre grans cròniques*, ed. F. Soldevila, Barcelona, 1971, cap. 14; D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium: the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, pp. 7–8.

9. James I, *Llibre dels Feyts En Pere*, în *Les quatre grans cròniques*, ed. F. Soldevila, Barcelona, 1971, cap. 47, citat aici cu modificări din traducerea lui J. Forster, *Chronicle of James I of Aragon*, 2 vol., London, 1883; Abulafia, *Mediterranean Emporium*, p. 7.

10. James I, *Llibre dels Feyts*, cap. 54, 56.

11. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 78–79, 65–68.

12. *Ibid*., pp. 56–64.

13. Vezi A. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: the Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700–1100*, Cambridge, 1983.

14. R. Burns, P. Chevedden, *Negotiating Cultures: Bilingual Surrender Treaties on the Crusader-Muslim Frontier under James the Conqueror*, Leiden, 1999.

15. L. Berner, „On the western shores: the Jews of Barcelona during the reign of Jaume I, «el Conqueridor», 1213–1276“, teză de doctorat, University of California, Los Angeles, 1986.

16. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 78–79, 204–208; A. Hernando *et al.*, *Cartogràfia mallorquina*, Barcelona, 1995.

17. R. Vose, *Dominicans, Muslims and Jews in the Medieval Crown of Aragon*, Cambridge, 2009.

18. R. Chazan, *Barcelona and Beyond: the Disputation of 1263 and its Aftermath*, Berkeley, CA, 1992.

19. Cea mai bună ediţie: O. Limor, *Die Disputationem zu Ceuta (1179) und Mallorca (1286): zwei antijüdische Schriften aus dem mittelalterlichen Genua*, Monumenta Germaniae Historica, München, 1994, pp. 169–300.

20. H. Hames, *Like Angels on Jacob's Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans, and Joachimism*, Albany, NY, 2007.

21. *Ibid*., pp. 33–34.

22. H. Hames, *The Art of Conversion: Christianity and Kabbalah in the Thirteenth Century*, Leiden, 2000; D. Urvoy, *Penser l'Islam: les présupposés islamiques de l'„art“ de Llull*, Paris, 1980.

23. D. Abulafia, „The apostolic imperative: religious conversion in Llull's *Blaquerna*“, în *Religion, Text and Society in Medieval Spain and Northern Europe: Essays in Honour of J.N. Hillgarth*, eds L. Shopkow, Toronto, 2002, pp. 105–121.

24. Ramon Llull, „Book of the Gentile and the three wise men“, în A. Bonner, *Doctor Illuminatus: a Ramon Llull Reader*, Princeton, NJ, 1993, p. 168.

25. „Vita coetanea“, în Bonner, *Doctor Illuminatus*, pp. 24–25, 28–30.

26. Bonner, *Doctor Illuminatus*, p. 43.

27. C.-E. Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib au XIIIe et XIVe siècles*, Paris, 1966, pp. 514–520.

28. D. Abulafia, „Catalan merchants and the western Mediterranean, 1236–1300: studies in the notarial acts of Barcelona and Sicily“, *Viator: Medieval and renaissance Studies*, vol. 16, 1985, pp. 232–235, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul VIII.

29. *Ibid*., pp. 235, 237.

30. *Ibid.*, pp. 220–221.

31. A. Hibbert, „Catalan consulates in the thirteenth century“, *Cambridge Historical Journal*, vol. 9, 1949, pp. 352–358; Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib*, pp. 133–156.

32. J. Hillgarth, *The Problem of a Catalan Mediterranean Empire 1229–1327*, English Historical Review, suplimentul nr. 8, London, 1975, p. 41; A. Atiya, *Egypt and Aragon*, Leipzig, 1938, pp. 57–60.

33. Hillgarth, *Problem*, p. 41; J. Trenchs Odena, „*De alexandrinis* (el comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Avinon durante la primera mitad del siglo XIV)“, *Anuario de estudios medievales*, vol. 10, 1980, pp. 237–320.

34. Abulafia, „Catalan merchants“, p. 222.

35. *Ibid*., pp. 230–231.

36. J. Brodman, *Ransoming Captives in Crusader Spain: the Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier*, Philadelphia, PA, 1986; J. Rodriguez, *Captives and Their Saviors in the Medieval Crown of Aragon*, Washington, DC, 2007.

37. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 130–139.

38. *Ibid*., pp. 188–215; A. Ortega Villoslada, *El reino de Mallorca y el mundo atlántico: evolución político-mercantil (1230–1349)*, Madrid, 2008; de asemenea, Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib*, pp. 208–237.

39. Abulafia, „Catalan merchants“, pp. 237–238.

40. N. Housley, *The Later Crusades: from Lyons to Alcázar 1274–1580*, Oxford, 1992, pp. 7–17.

41. D. Abulafia, *Frederick II: a Medieval Emperor*, Londra, 1988, pp. 164–201.

42. *Ibid*., pp. 346–347.

43. G. Lesage, *Marseille angevine*, Paris, 1950.

44. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 240–245.

45. P. Xhufi, *Dilemat e Arbërit: studime mbi Shqipërinë mesjetare*, Tirana, 2006, pp. 89–172.

46. J. Pryor, „The galleys of Charles I of Anjou, king of Sicily, ca 1269–1284“, *Studies in Medieval and Renaissance History*, vol. 14, 1993, pp. 35–103.

47. L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, p. 15.

48. Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, pp. 66–76; S. Runciman, *The Sicilian Vespers: a History of the*

Mediterranean World in the Thirteenth Century, Cambridge, 1958.

49. H. Bresc, „1282: classes sociales et révolution nationale“, XI Congresso di storia della Corona d'Aragona, Palermo, 1983–1984, vol. 2, pp. 241–258, retip. în H. Bresc, *Politique et société en Sicile, XIIe-XVe siècles*, Aldershot, 1990.

50. D. Abulafia, „Southern Italy and the Florentine economy, 1265–1370“, *Economic History Review*, ser. 2, 33, 1981, pp. 377–388, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul VI.

51. Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, pp. 107–171.

52. J. Pryor, „The naval battles of Roger de Lauria“, *Journal of Medieval History*, vol. 9, 1983, pp. 179–216.

53. Mott, *Sea Power*, pp. 29–30.

54. *Ibid*., pp. 31–32.

55. Din cronica lui Bernat Desclot: vezi *ibid*., pp. 39–40.

56. Mott, *Sea Power*, pp. 33–34.

57. Abulafia, *Mediterranean Emporium*, pp. 10–12.

8. Serrata – închidere, 1291–1350

1. S. Schein, *Fideles Cruces: the Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land, 127–1314*, Oxford, 1991.

2. A. Laiou, *Constantinople and the Latins: the Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328*, Cambridge, MA, 1972, pp. 68–76, 147– 157.

3. F. C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, p. 84.

4. D. Abulafia, „Sul commercio del grano siciliano nel tardo Duecento“, *XI˚ Congresso della Corona d'Aragona*, 4 vol., Palermo, 1983–1984, vol. II, pp. 5–22, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul VII.

5. D. Abulafia, „Southern Italy and the Florentine economy, 1265–1370“, *Economic History Review*, ser. 2, 33, 1981, pp. 377–388, retip. în Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean*, eseul VI.

6. G. Jehel, *Aigues-mortes, un port pour un roi: les Capétiens et la Méditerranée*, Roanne, 1985; K. Reyerson, *Business, Banking and Finance in Medieval Montpellier*, Toronto, 1985.

7. P. Edbury, *The kingdom of Cyprus and the Crusades 1191–1374*, Cambridge, 1991; studii foarte utile în B. Arbel,

Cyprus, the Franks and venice, 13th–16th Centuries, Aldershot, 2000.

8. D. Abulafia, „The Levant trade of the minor cities in the thirteen and fourteenth centuries: strengths and weaknesses“, în *The Medieval Levant. Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914–1984)*, eds B.Z. Kedar, A. Udovitch, *Asian and African Studies*, vol. 22, 1988, pp. 183–202.

9. P. Edbury, „The crusading policy of King Peter I of Cyprus, 1359–1369“, în P. Holt, ed., *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, Warminster, 1977, pp. 90–105; Edbury, *Kingdom of Cyprus*, pp. 147–179.

10. R. Unger, *The Ship in the Medieval Economy, 600–1600*, London, 1980, pp. 176–9; J. Robson, „The Catalan fleet and Moorish sea-power (1337–1344)“, *English Historical Review*, vol. 74, 1959, p. 391.

11. Lane, *Venice*, p. 46.

12. D. Abulafia, „Venice and the kingdom of Naples in the last years of Robert the Wise, 1332–1343“, *Papers of the British School at Rome*, vol. 48, 1980, pp. 196–199.

13. S. Chojnacki, „In search of the Venetian patriciate: families and faction in the fourteenth century“, in *Renaissance Venice*, ed. J.R. Hale, London, 1973, pp. 47–90.

14. Un alt proiect presupunea un schimb cu Albania: D. Abulafia, „The Aragonese Kingdom of Albania: an Angevin project of 1311–16“, *Mediterranean Historical Review*, vol. 10, 1995, pp. 1–13.

15. M. Tangheroni, *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona, I: La Sardegna*, Pisa şi Cagliari, 1981; C. Manca, *Aspetti del'lespansione economica catalano-aragonese nel Mediterraneo occidentale: il commercio internazionale del sale*, Milano, 1966; M. Tangheroni, *Citta dell'argento: Iglesias dalle origini alla fine del Medioevo*, Napoli, 1985.

16. F.C. Casula, *La Sardegna aragonese*, 2 vol., Sassari, 1990–1991; B. Pitzorno, *Vita di Eleanora d'Arborea, principesa medioevale di Sardegna*, Milano, 2010.

17. D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium: the Catalan Kingdom of Majorc*a, Cambridge, 1994, pp. 15–17, 54.

18. *Ibid*., pp. 14, 248.

19. L. Mott, *Sea Power in the Medieval Mediterranean: the Catalan-Aragonese Fleet in the War of the Sicilian Vespers*, Gainesville, FL, 2003, p. 216, tabelul 2 şi p. 217; J. Pryor, „The galleys of Charles I of Anjou, king of Siciliy, ca.

1269–1284“, *Studies in Medieval and Renaissance History*, vol. 14, 1993, p. 86.

20. Mott, *Sea Power*, pp. 211–224.

21. Tangheroni, *Aspetti del commercio*, pp. 72–78.

22. Robson, „Catalan fleet“, p. 386.

23. G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, Londra, 1974, pp. 60–72; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurst, Kent, 2000, pp. 37–40.

24. Robson, „Catalan fleet“, pp. 389–391, 394, 398.

25. Harvey, *Gibraltar*, pp. 44–45.

26. J. Riley-Smith, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050–1310*, London, 1967, p. 225; Edbury, *Kingdom of Cyprus*, p. 123.

27. K. Setton, *The Catalan Domination of Athens, 1311–1388*, ed. a 2-a, London, 1975.

28. E. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415)*, Veneţia, 1983, pp. 13–14.

29. *Ibid.*, pp. 27–37.

30. N. Houseley, *The Later Crusades: from Lyons to Alcazar 1274–1580*, Oxford, 1992, pp. 59–60; Zachariadou, *Trade and Crusade*, pp. 49–51.

31. W.C. Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton, NJ, 1966; *cf.* D. Abulafia, „Un'economia in crisi? L'Europa alla vigilia della Peste Nera“, *Archivio storico del Sannio*, vol. 3, 1998, pp. 5–24.

32. O. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, p. 281.

33. B. Kedar, *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-century Depression*, New Haven, CT, 1976.

34. M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, NJ, 1977; Benedictow, *Black Death*, pp. 60–64, 69; pentru opinia că nu era o ciumă bubonică şi pneumonică, vezi B. Gummer, *The Scourging Angel: the Black Death in the British Isles*, London, 2009.

35. S. Borsch, *The Black Death in Egypt and England: a Comparative Study*, Cairo, 2005, pp. 1–2.

36. Benedictow, *Black Death*, pp. 70–71, 93–94.

37. *Ibid.*, pp. 77–82, 89–90, 278–281.

38. *Ibid.*, pp. 82–83.

39. *Ibid.*, pp. 65–66.

40. *Ibid.*, pp. 380–384.

41. D. Abulafia, „Carestia, peste, economia“, *Le epidemie nei secoli XIV–XVII*, Nuova Scuola Medica Salernitana, Salerno, 2006.

42. S.R. Epstein, *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992.

Partea a IV-a
A patra Mediterană, 1350–1830

1. Aşa-zişi împăraţi romani, 1350–1480

1. D. Abulafia, *A Mediterranean Emporium: the Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, pp. 217–221; F. Melis, *Aspetti della vita economica medievale (studi nell'Archivio Datini di Prato)*, Siena şi Florenţa, 1962; I. Origo, *The Merchant of Prato*, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1963.

2. Origo, *Merchant of Prato*, p. 128.

3. I. Houssaye Michienzi, „Réseaux et stratégies marchandes: le commerce de la compagnie Datini avec le Maghrib (fin XIVe-début XVe siecle)“, teză de doctorat, European University Institute, Florenţa, 2010.

4. Origo, *Merchant of Prato*, pp. 97–98.

5. R. de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*, Cambridge, MA, 1963.

6. B. Kedar, *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-century Depression*, New Haven, CT, 1976, care susţine că o presupusă depresie economică a fost însoţită de o depresie psihologică în rândul negustorilor.

7. O. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, pp. 118–133.

8. F.C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, pp. 176–179; S.A. Epstein, *Genoa and the Genoese, 958–1528*, Chapel Hill, NC, 1996, pp. 220–221.

9. Lane, *Venice*, p. 186; Epstein, *Genoa*, pp. 219–220.

10. S. McKee, *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia, PA, 2000, pp. 145–161.

11. Lane, *Venice*, pp. 189–201; Epstein, *Genoa*, pp. 237–242.

12. Lane, *Venice*, p. 196.

13. *Cf.* Kedar, *Merchants in Crisis*.

14. Dante Alighieri, *Divina Commedia*, „Inferno“, 21:7–15.[Trad. rom.de George Pruteanu. (N. tr.)]; Lane, *Venice*, p.

163.

15. Lane, *Venice*, pp. 122–123, 163–164; F.C. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, MD, 1934.

16. Lane, *Venice*, p. 120.

17. H. Prescott, *Jerusalem Journey: Pilgrimage to the Holy Land in the Fifteenth Century*, London, 1954; H. Prescott, *Once to Sinai: the Further Pilgrimage of Friar Felix Fabri*, London, 1957.

18. *Petrarch's Guide to the Holy Land: Itinerary to the Sepulcher of Our Lord Jesus Christ*, ed. T. Cachey, Notre Dame, IN, 2002.

19. Cyriac of Ancona, *Later Travels*, ed. E. Bodnar, Cambridge, MA, 2003; M. Belozerskaya, *To Wake the Dead: a Renaissance Merchant and the Birth of Archaeology*, New York, 2009; B. Ashmole, „Cyriac of Ancona" în *Art and Politics in Renaissance Italy*, ed. G. Holmes, Oxford, 1993, pp. 41–57.

20. N.Z. Davis, *Trickster Travels: a Sixteenth-century Muslim between Worlds*, New York, 2006.

21. P. Corrao, *Governare un regno: potere, società e instituzioni in Sicilia fra Trecento e Quattrocento*, Napoli, 1991.

22. J. Carbonell, F. Manconi, eds, *I Catalani in Sardegna*, Milano, 1994; G. Goddard King, *Pittura sarda del Quattro-Cinquecento*, ed. a 2-a, Nuoro, 2000.

23. A. Ryder, *Alfonso the Magnanimous, King of Aragon, Naples and Sicily, 1396–1458*, Oxford, 1990.

24. P. Stacey, *Roman Monarchy and the Renaissance Prince*, Cambridge, 2007.

25. J. Favier, *Le roi René*, Paris, 2009; M. Kekewich, *The Good King: René of Anjou and Fifteenth-century Europe*, Basingstoke, 2008.

26. W. Kuchler, *Die Finanzen der Krone Aragon wahrend des 15. Jahrhunderts (Alfons V. Und Johann II.)*, Münster, 1983; L. Sanchez Aragones, *Cortes, monarquia y ciudades en Aragon, durante el reinado de Alfonso el Magnanimo*, Saragossa, 1994.

27. A. Gallo, *Commntarius de Genuensium maritime classe in Barchinonenses expedita, anno MCCCCLXVI*, ed. C. Fossati (Fonti per la storia dell'Italia medievale, Rerum italicarum scriptores, ser. 3, vol. 8, Roma, 2010); şi C. Fossati, *Genovesi e Catalani: guerra sul mare. Relazione di Antonio Gallo (1466)*, Genova, 2008.

28. D. Abulafia, „From Tunis to Piombino: piracy and trade in the Tyrrhenian Sea, 1397–1472“, în *The Experience of Crusading*, vol. II: *Defining the Crusader Kingdom*, eds P. Edbury, J. Phillips, Cambridge, 2003, pp. 275–297.

29. D. Abulafia, „The mouse and the elephant: relations between the king of Naples and the lordship of Piombino in the fifteenth century“, în J. Law, B. Paton (eds), *Communes and Despots: Essays in Memory of Philip Jones*, Aldershot, 2010, pp. 145–160; G. Forte, *Di Castiglione di Pescaia presidio aragonese dal 1447 al 1460*, Grosseto, 1935; publicat, de asemenea, în *Bollettino della società storica maremmana, 1934–1935*.

30. M. Navarro Sorní, *Calixto II Borja y Alfonso el Magnánimo frente a la cruzada*, Valencia, 2003; *cf.* A. Ryder, „The eastern policy of Alfonso the Magnanimous“, *Atti dell'Accademia Pontaniana*, vol. 27, 1979, pp. 7–27.

31. D. Abulafia, „Scanderbeg: a hero and his reputation“, introducere la H. Hodgkinson, *Scanderbeg*, London, 1999, pp. IX–XV; O.J. Schmitt, *Skënderbeu*, Tirana, 2008; ediţia germană: *Skanderbeg: der neue Alexander auf dem Balkan*, Regensburg, 2009; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, ed. W. Hickman, Princeton, NJ, 1979, pp. 390–396.

32. D. Duran i Duelt, *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450–1458), colección documental*, Barcelona, 2003; C. Marinescu, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416–1458)*, Institut d'Estudis Catalans, Memories de la Seccio Historico-Arqueologica, vol. 46, Barcelona, 1994, pp. 203–234.

33. D. Abulafia, „Genoese, Turks and Catalans in the age of Mehmet II and Tirant lo Blanc“, în *Quel mar che la terra inghirlanda. Studi sul Mediterraneo medievale in ricordo di Marco Tangheroni*, 2 vol., Pisa, 2007, vol. I, pp. 49–58; traduceri în engleză: C.R. La Fontaine, *Tirant lo Blanc: the Complete Translation*, New York, 1993, traducere completă, şi D. Rosenthal, trad. *Tirant lo Blanc*, London, 1984, o versiune prescurtată.

34. E. Aylward, *Martorell`s Tirant lo Blanch: a Program for Military and Social Reform in Fifteenth-century Christendom*, Chapel Hill, NC, 1985.

35. *Tirant lo Blanc*, capitolul 99.

36. Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas: an Annotated Translation of*

Historia Turco-Byzantina, ed. H. Magoulias, Detroit, 1976, cap. 38:5, p. 212.

37. H. Inalcik, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300–1600*, London, 1973.

38. Babinger, *Mehmet the Conqueror*, pp. 359–366.

39. P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355–1420)*, Perast, 1999, pp. 75–115.

40. L. Malltezi, *Qytetet e bregdetit shqiptar gjate sundemit Venedikas (aspekte te jetes se tyre)*, Tirana, 1988, pp. 229–241 (rezumat în franceză); O.J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392–1479)*, München, 2001.

41. L. Butler, *The Siege of Rhodes 1480* (Order of St. John Historical Pamphlets, nr. 10, London, 1970), pp. 1–24; E. Brockman, *The Two Sieges of Rhodes 1480–1522*, London, 1969; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 396–399.

42. Butler, *Siege of Rhodes*, pp. 11, 22.

43. H. Houben (ed.), *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito*, 2 vol., Galatina, 2008; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 390–391, 395.

44. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, pp. 390–396.

45. C. Kidwell, „Venice, the French invasion and the Apulian ports", in *The French Descent into Renaissance Italy 1494–1495: Antecedents and Effects*, ed. D. Abulafia, Aldershot, 1995, pp. 295–308.

46. *Ibid*., p. 300.

47. N. Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanism and the Ottoman Turks*, Philadelphia, PA, 2004; R. Mack, *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300–1600*, Berkeley, CA, 2002.

48. C. Campbell, A. Chong, D. Howard, M. Rogers, *Bellini and the East*, National Gallery, London, 2006.

49. D. Abulafia, „Dalmatian Ragusa and the Norman kingdom of Sicily", *Slavonic and East European Review*, vol. 54, 1976, pp. 412–428, retip. în D. Abulafia, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100–1400*, London, 1987, eseul X.

50. R. Harris, *Dubrovnik: a History*, London, 2003, pp. 58–63.

51. F. Carter, „Balkan exports through Dubrovnik 1358–1500: a geographical analysis", *Journal of Croatian Studies*, vol. 9–10, 1968–1969, pp. 133–159, retip. în ciudatul volum al lui F. Carter *Dubrovnik (Ragusa): a Classic City-state*, London, 1972, pp. 214–292, majoritatea celorlalte pagini fiind o retipărire neatribuită a lucrării lui L. Villari *The Republic of Ragusa*, London, 1904.

52. B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Paris, 1961.

53. B. Krekić, „Four Florentine commercial companies in Dubrovnik (Ragusa) in the first half of the fourteenth century", în *The Medieval City*, eds D. Herlihy, H. Miskimin, A. Udovitch, New Haven, CT, 1977, pp. 25–41; D. Abulafia, „Grain traffic out of the Apulian ports on behalf of Lorenzo de Medici, 1486–1487", *Karissime Gotifride: Historical Essays Presented to Professor Godfrey Wettinger on his Seventieth Birthday*, ed. P. Xuereb, Malta, 1999, pp. 25–36, retip. în D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political, 1100–1550*, Aldershot, 2000, eseul IX; M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci (1442–1495)*, Belgrade, 1971, p. 210.

54. Filip de Diversis, *Opis slavnogo grada Dubrovnika*, ed. Z. Janeković-Römer, Zagreb, 2004, p. 156; B. Krekić, *Dubrovnik in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: a City between East and West*, Norman, OK, 1972, p. 35.

55. Spremić, *Dubrovnik I Aragonci*, pp. 207–211, rezumat în limba italiană.

56. B. Cotrugli, *Il libro dell'arte di mercatura*, ed. U. Tucci, Veneţia, 1990; B. Kotruljević, *Knjiga o umijeću trgovanja*, Zagreb, 2005; de asemenea, despre curenţi de aer, valuri şi navigaţie: B. Kotruljević, *De Navigatione – O plovidbi*, ed. D. Salopek, Zagreb, 2005.

57. Harris, *Dubrovnik*, pp. 88–90.

58. *Ibid*., pp. 93, 95; N. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship according to the firmāns of Murād III (1575–1595) extant in the State Archives of Dubrovnik*, Haga şi Paris, 1967.

2. Schimbări în Occident, 1391–1500

1. N. Housley, *The Later Crusades: from Lyons to Alcázar 1274–1580*, Oxford, 1992, pp. 196–197.

2. J. Heers, *Gênes au XVe siècle: civilisation méditerranéenne, grand capitalisme, et capitalisme populaire*, Paris, 1971.

3. E. Ashtor, „Levantine sugar industry in the late Middle Ages: a case of technological decline", *The Islamic Middle East, 700–1900*, ed. A.L. Udovitch, Princeton, NJ, 1981, pp. 91–132.

4. Printre acestea se numără: Colecţia Wallace, Londra; Hispanic Society of America, New York şi Muzeul Israel din Ierusalim.

5. D. Abulafia, „Sugar in Spain“, *European Review*, vol. 16, 2008, pp. 191–210; M. Ouerfelli, *Le sucre: production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Leiden, 2007.

6. A. Fábregas Garcia, *Producción y comercio de azúcar en el Mediterráneo medieval: el ejemplo del reino de Granada*, Granada, 2000; J. Heers, „Le royaume de Grenade et la politique marchande de Gênes en Occident (XVe siècle)“, *Le Moyen Âge*, vol. 63, 1957, p. 109, retip. în J. Heers, *Société et économie à Gênes (XIVe–XVe siècles),* Londra, 1979, eseul VII; F. Melis, „Málaga nel sistema economico del XIV e XV secolo“, *Economia e Storia*, vol. 3, 1956, pp. 19–59, 139–163, retip. în F. Melis, *Mercaderes italianos en España (investigaciones sobre su correspondencia y su contabilidad)*, Sevilla, 1976, pp. 3–65; R. Salicrú i Lluch, „The Catalano-Aragonese commercial presence in the sultanate of Granada during the reign of Alfonso the Magnanimous“, *Journal of Medieval History*, vol. 2, 2001, pp. 289–312.

7. P. Russell, *Prince Henry „the Navigator“: A Life*, New Haven, CT, 2000, pp. 29–58.

8. *Ibid*., pp. 182–193.

9. B. Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Centre of the World*, Londra, 2009, mai ales pp. 399–422.

10. Luis Vaz de Camões, *The Lusiad*, trad. L. White, Oxford, 1997, canto 4:49, p. 86. [Trad. rom. Luis Vaz de Camões, *Lusiada*, trad. de Aurel Covaci, Editura Minerva, 1977, cântul 4:49. (N. tr.)]

11. F. Themudo Barata, *Navegação, comércio e relações políticas: os portugueses no Mediterrâneo Ocidental (1385–1466),* Lisabona, 1998; J. Heers, „L’expansion maritime portugaise à la fin du Moyen-Âge: la Méditerranée“, Actas do III Colóquio internacional de estudios luso-brasileiros, vol. 2, Lisabona, 1960, pp. 138–147, retip. în Heers, *Société et éonomie*, eseul III.

12. R. Salicru i Lluch, *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la Lleuda de Mediona (febrer de 1434)*, Anuario de estudios medievales, annexa nr. 30, Barcelona, 1995.

13. D. Abulafia, „The Crown and the economy under Ferrante I of Naples (1458–1494)“, în T. Dean, C. Wickham (eds), *City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy: Essays Presented to Philip Jones*, London, 1990, pp. 135, 140, retip. în D. Abufalia,

Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100–1500, Aldershot, 1993.

14. A. Ruddock, *Italian Merchants and Shipping in Southampton 1270–1600*, Southampton, 1951, pp. 173–177.

15. K. Reyerson, *Jacques Cœur: Entrepreneur and King's Bursar*, New York, 2005, pp. 3, 90–91; J. Heers, *Jacques Cœur 1400–1456*, Paris, 1997, cu o perspectivă diferită decât a lui M. Mollat, *Jacques Cœur ou l'esprit de l'entreprise au XVe siècle*, Paris, 1988 şi C. Poulain, *Jaques Cœur ou les rêves concrétisés*, Paris, 1982.

16. Citat de Reyerson, *Jaques Cœur*, p. 87.

17. *Ibid*., pp. 90, 92, 162; Mollat, *Jacques Cœur*, pp. 168–180.

18. D. Lamelas, *The Sale of Gibraltar in 1474 to the New Christians of Cordova*, ed. S. Benady, Gibraltar şi Grendon, Northants, 1992; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurst, Kent, 2000, pp. 48–53.

19. P. Wolff, „The 1391 pogrom in Spain: social crisis or not?", *Past & Present*, nr. 50, 1971, pp. 4–18.

20. C. Carrère, *Barcelone: centre économique à l'époque des difficultés, 1380–1462*, 2 vol., Paris & Haga, 1967; C. Batlle, *Barcelona a mediados del siglo XV: Historia de una crisis urbana*, Barcelona, 1976.

21. J.M. Quadrado, *Forenses y Ciudadanos*, Biblioteca Balear, vol. I, Palma de Mallorca, 1986, retip. a ed. a 2-a, Palma, 1895; despre ciumă: M. Barceló Crespi, *Ciutat de Mallorca en el Trànsit a la Modernitat*, Palma de Mallorca, 1988.

22. R. Piña Homs, *El Consolat de Mar: Mallorca 1326–1800*, Palma de Mallorca, 1985; R. Smith, *The Spanish Guild Merchant: a History of the Consulado, 1250–1700*, Durham, NC, 1972, pp. 3–33.

23. Puncte de vedere negative devenite deja clasice pe această temă: J. Elliott, *Imperial Spain 1469–1714*, London, 1963, pp. 24, 30–31; P. Vilar, „Le déclin catalan au bas Moyen Âge", *Estudios de Historia Moderna*, vol. 6, 1956–1959, pp. 1–68; J. Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, Princeton, NJ, 1969; fragmente relevante retipărite în R. Highfield (ed.), *Spain in the Fifteenth Century 1369–1516*, London, 1972, pp. 31–57, 248–275.

24. A.P. Usher, *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, Cambridge, MA, 1943.

25. D. Coulon, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: un siècle de relations avec l'Égypte et la*

Syrie-Palestine, ca. 1330–ca. 1430, Madrid & Barcelona, 2004.

26. M. del Treppo, *I Mercati Catalani e l'Espansione della Corona d'Aragona nel Secolo XV*, Napoli, 1972, imaginea de la p. 16; D. Pifarré Torres, *El comerço internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*, Barcelona & Montserrat, 2002.

27. Este vorba despre 154 de călătorii din Barcelona în insula Rhodos între anii 1390 şi 1493: del Treppo, *Mercanti Catalani*, p. 59.

28. Del Treppo, *Mercanti Catalani*, pp. 211, 213, 231–244.

29. Abulafia, „The crown and the economy under Ferrante“, pp. 142–143.

30. D. Abulafia, „L'economia mercantile nel Mediterraneo occidentale (1390 ca.–1460 ca.): commercio locale e a lunga distanza nell'età di Alfonso il Magnanimo“, *Schola Salernitana. Dipartamento di Latinità e Medioevo, Università degli Studi di Salerno, Annali*, vol. 2, 1997, pp. 28–30, retip. în D. Abulafia, *Mediterranean Encounters: Economic, Religious, Political, 1100–1550,* Aldershot, 2000, eseul VIII; M. Zucchitello, *El comerç maritime de Tossa a través del port barcelonì (1357–1553)*, Quaderns d'estudis tossencs, Tossa de Mar, 1982.

31. H. Winter, *Die katalanishe Nao von 1450 nach dem Modell im Maritiem Musem Prins Hendrik in Rotterdam,* Burg bez. Magdeburg, 1956; *Het Matarò-Model: een bijzondere Aanwist*, Maritiem Musem Prins Hendrik, Rotterdam, 1982.

32. Salicrú, *Tràfic de mercaderies*.

33. M. Peláez, *Catalunya després de le Guerra Civil del segle XV*, Barcelona, 1981, p. 140; *cf.* del Treppo, *Mercanti catalani*, pp. 586–587.

34. Peláez, *Catalunya*, pp. 145, 153–159.

35. P. Macaire, *Majorque et le commerce international (1400–1450 environ)*, Lille, 1986, pp. 81–91, 411; O. Vaquer Bennasar, *El comerç marítim de Mallorca, 1448–1531*, Palma de Mallorca, 2001.

36. Elliott, *Imperial Spain*, p. 24; „giroscop“ referinţă provenită din E. Hamilton, *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre 1351–1500*, Cambridge, MA, 1936, pp. 55–59.

37. Jados (ed. şi trad.), *Consulate of the Sea and Related Documents*, Tuscaloosa, AL, 1975, pp. 3–18; Smith, *Spanish Guild Merchant*, pp. 20–25.

38. Jados, *Consulate of the Sea*, p. 38; şi pp. 35–38, 54–57, 204–208.

39. *Ibid.*, pp. 56–57; O.R. Constable, „The problem of jettison in medieval Mediterranean maritime law“, *Journal of Medieval History*, vol. 20, 1994, pp. 207–220.

40. Jados, *Consulate of the Sea*, pp. 65, 68–69.

41. *Ibid.*, pp. 135–137; despre ceramică: *Valenza-Napoli: rotte mediterranee della ceramica/València-Nàpols; les rutes mediterrànies de la ceramica*, Valencia, 1997.

42. Jados, *Consulate of the Sea*, p. 79.

43. M. Teresa Ferrer i Mallol, „Els italians a terres catalanes (segles XII–XV)“, *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 19, 1980, pp. 393–467.

44. J. Guiral-Hadziiossif, *Valence, port méditerranéen au XVe siècle (1410–1525)*, Publications de la Sorbone, Paris, 1986, pp. 281–286; D. Igual Luis, *Valencia y Italia en el siglo XV: rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Bancaixa Fundació Caixa Castelló, Castellón, 1998.

45. P. Iradiel, „Valencia y la expansión económica de la Corona de Aragón“, în D. Abulafia, B. Garí (eds), *En las costas del Mediterráneo occidental: las ciudades de la Peninsula Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, 1997, pp. 155–169; E. Cruselles, *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media, 1380–1450*, Lleidà, 2001; E. Cruselles, *Los comerciantes valencianos del siglo XV y sus libros de cuentas*, Castelló de la Plana, 2007.

46. Vezi studiile lui P. Mainoni, V. Mora, C. Verlinden adunate în A. Furió (ed.), *València, mercat medieval*, Valencia, 1985, pp. 83–156, 159–173, 267–275.

47. *E.g.* Gentino Abulafia, G. Romestan, „Els mercaders llenguadocians en el regne de València durant la primera meitat del segle XIV“, în *Furió*, València, p. 217.

48. Salicrú, „Catalano-Aragonese commercial presence“, pp. 289–312.

49. E. Belenguer Cebrià, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, 1976.

50. S.R. Epstein, *An Island for Itself: Economic Development and Social Change in Late Medieval Sicily*, Cambridge, 1992; C. Zedda, *Cagliari: un porto commerciale nel Mediterraneo del Quattrocento*, Napoli, 2001.

51. O. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: the Complete History*, Woodbridge, 2004, p. 281.

52. Wolff, *1391 pogrom*, pp. 4–18.

53. H. Maccoby, *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages*, Rutherford, NJ, 1982, pp. 168–215.

54. A.Y. d'Abrera, *The Tribunal of Zaragoza and Crypto-Judaism, 1484–1515*, Turnhout, 2008.

55. R. Conde y Delgado de Molina, *La Expulsión de los Judíos de la Corona de Aragón: documentos para su estudio* Saragossa, 1991, doc. §1, pp. 41–44.

56. Samuel Usque, *Consolation for the Tribulations of Israel (Consolaçam as Tribulaçoens de Israel)*, ed. M. Cohen, Philadelphia, PA, 1964; Joseph Hacohen and the Anonymous Corrector, *The Vale of Tears (Emek Habacha)*, ed. H. May, Haga, 1971.

57. G.N. Zazzu, *Sefarad addio – 1492: I profughi ebrei della Spagna al „ghetto" di Genova*, Genoa, 1991.

58. N. Zeldes, „Sefardi and Sicilian exiles in the Kingdom of Naples: settlement, community formation and crisis", *Hispania Judaica Bulletin*, vol. 6, 5769/2008, pp. 237–266; D. Abulafia, „Aragonese kings of Naples and the Jews", în B. Garvin, B. Cooperman (eds), *The Jews of Italy: Memory and Identity*, Bethesda, MD, 2000, pp. 82–106.

59. D. Abulafia, „Insediamenti, diaspora e tradizione ebraica: gli Ebrei del Regno di Napoli da Ferdinando il Cattolico a Carlo V", *Convegno internazionale Carlo V, Napoli e il Mediterraneo = Archivio storico per le province napoletane*, vol. 119, 2001, pp. 171–200.

60. *Apud* Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London, 2004, p. 48; *Maranes* înseamnă, de fapt, *marranos* (marani), termen utilizat adeseori pentru a-i desemna pe *conversos*.

61. A. David, *To Come to the Land: Immigration and Settlement in Sixteenth-century Eretz-Israel*, Tuscaloosa, AL, 1999.

62. T. Glick, *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, MA, 1970.

63. L.P. Harvey, *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago, 1990.

64. M. Meyerson, *The Muslims of Valencia in the Age of Fernando and Isabel: between Coexistence and Crusade*, Berkeley, CA, 1991; L.P. Harvey, *Muslims in Spain, 1500 to 1614*, Chicago, IL, 2005.

65. J.-E. Ruiz-Domènec, *El Gran Capitán: retrato de una época*, Barcelona, 2002; C.J. Hernando Sánchez, *El Reino de Nápoles en el imperio de Carlos V: la consolidación de*

la conquista, Madrid, 2001; D. Abulafia, „Ferdinand the Catholic and the kingdom of Naples", in *Italy and the European Powers: the Impact of War, 1503–1530*, ed. Christine Shaw, Leiden, 2006, pp. 129–158; F. Baumgartner, *Louis XII*, Stroud, 1994.

66. J.M. Doussinague, *La política internacional de Fernando el Católico*, Madrid, 1944, pp. 91–106.

67. D. Abulafia, *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, New Haven, CT, 2008; M.A. Ladero Quesada, *El primer oro de América: los comienzos de la Casa de la Contratación de las Yndias, 1503–1511*, Madrid, 2002.

68. A. Hess, *The Forgotten Frontier: a History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier*, Chicago, IL, 1978, pp. 37–42; Doussinague, *Política internacional*, pp. 194–209, 212–228, 346–352; R. Gutiérrez Cruz, *Los presidio españoles del Norte de África en tiempo de los Reyes Católicos*, Melilla, 1998.

69. R. Ríos Lloret, *Germana de Foix, una mujer, una reina, una corte*, Valencia, 2003.

70. B. Aram, *Juana the Mad: Sovereignty and Dynasty in Renaissance Europe*, Baltimore, MD, 2005.

71. T. Dandelet, J. Marino (eds), *Spain in Italy: Politics, Society, and Religion, 1500–1700*, Leiden, 2007; T. Dandelet, *Spanish Rome, 1500–1700*, New Haven, CT, 2001.

3. Ligi sfinte şi alianţe profane, 1500–1550

1. D. Abulafia, *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, New Haven, CT, 2008, pp. 33–44, 82–86.

2. D. Blumenthal, *Enemies and Familiars: Slavery and Mastery in Fifteenth-century Valencia*, Ithaca, NY, 2009.

3. B. Pullan (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London, 1968.

4. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trad. S. Reynolds, 2 vol., London, 1972–1973, vol. II, p. 880 datează fenomenul prea târziu.

5. J. Heers, The *Barbary Corsairs: Warfare in the Mediterranean, 1480–1580*, London, 2003; G. Fisher, *Barbary Legend: Trade and Piracy in North Africa 1415–1830*, Oxford, 1957; de asemenea, J. Wolf, *The Barbary*

Coast: Algiers under the Turks, 1500 to 1830, New York, 1979.

6. P. Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994, pp. 123–141.

7. Interesante istorisiri din R. Crowley, *Empires of the Sea: the Final Battle for the Mediterranean 1521–1580*, London, 2008, pp. 11–27; şi B. Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Centre of the World*, London, 2009, pp. 261–265.

8. A. Hess, *The Forgotten Frontier: a History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier*, Chicago, IL, 1978, pp. 21, 42, 75–76.

9. Ö. Kumrular, *El Duelo entre Carlos V y Solimán el Magnífico (1520–1535)*, Istanbul, 2005, p. 126.

10. M. Özen, *Pirî Reis and his Chart*, ed. a 2-a, Istanbul, 2006, pp. 4, 8–9.

11. Fisher, *Barbary Legend*, p. 42; Heers, *Barbary Corsairs*, p. 61; Özen, *Pirî Reis*, p. 4; Rogerson, *Last Crusaders*, p. 156.

12. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 63; Rogerson, *Last Crusaders*, pp. 160–163; Hess, *Forgotten Frontier*, pp. 63–64.

13. R. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters: White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast and Italy, 1500–1800*, Basingstoke, 2003; Crowley, *Empires of the Sea*, p. 34.

14. Heers, *Barbary Corsairs*, pp. 64–65.

15. Kumrular, *El Duelo*, p. 119; şi Ö. Kumrular, *Las Relaciones entre el Imperio Otomano y la Monarquía Católica entre los Año s1520–1535 y el Papel de los Estados Satellites*, Istanbul, 2003.

16. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 68.

17. *Ibid.*, pp. 70–71.

18. Kumrular, *El Duelo*, p. 119.

19. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 71.

20. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 63.

21. Wolf, *Barbary Coast*, p. 20 (1535).

22. P. Lingua, *Andrea Doria: Principe e Pirata nell'Italia del' 500*, Genoa, 2006.

23. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 49; Heers, *Barbary Corsairs*, p. 69.

24. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 55; Rogerson, *Last Crusaders*, p. 288.

25. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 69.

26. Lingua, *Andrea Doria*, pp. 94–101.

27. Wolf, *Barbary Coast*, p. 20.

28. D. Abulafia, „La politica italiana della monarchia francese da Carlo VIII a Francesco I", în *El reino de Nápoles y la monarquía de España: entre agregación y conquista*, eds G. Galasso, C. Hernando Sánchez, Madrid, 2004.

29. Heers, *Barbary Corsairs*, pp. 73–74.

30. R. Knecht, *Renaissance Warrior and Patron: the Reign of Francis I*, Cambridge, 1994, p. 296; J. Luis Castellano, „Estudio preliminar", în J. Sánchez Montes, *Franceses, Protestantes, Turcos: los Españoles ante la política internacional de Carlos V*, ed. a 2-a, Granada, 1995, pp. IX–XLVI.

31. Heers, *Barbary Corsairs*, p. 73.

32. Hess, *Forgotten Frontier*, p. 73; Sánchez Montes, *Franceses, Protestantes, Turcos*, p. 52.

33. Knecht, *Renaissance Warrior*, pp. 296, 299, 329.

34. *Ibid.*, p. 489; Heers, *Barbary Corsairs*, pp. 83–90; Hess, *Forgotten Frontier*, p. 75.

35. Brummett, *Ottoman Seapower*, pp. 89–121.

36. *Ibid.*, pp. 131–141.

37. G. Hanlon, *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560–1800*, London, 1998, pp. 29–30; D. Goodman, *Spanish Naval Power, 1589–1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, 1997, pp. 13, 132.

38. J. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, ed. a 2-a, London, 2003, pp. 245–247.

39. N. Capponi, *Victory of the West: the Story of the Battle of Lepanto*, London, 2006, pp. 179–181; Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 209–234; H. Bicheno, *Crescent and Cross: the Battle of Lepanto 1571*, London, 2003, p. 73 (planul galerei).

40. Capponi, *Victory of the West*, pp. 183–184.

41. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 78–79, 211–220; J. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649–1571*, Cambridge, 1988, p. 85.

42. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 125–126.

43. Capponi, *Victory of the West*, pp. 198–199.

44. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters*, pp. 42–43 (pentru renegaţi), 115–129 (pentru *bagni*).

45. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 237–239.

4. Akdeniz – bătălia pentru Marea Albă, 1550–1571

1. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trans. S. Reynolds, 2 vol., London, 1972–1973, vol. II, pp. 919–920.

2. J. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*, ed. a 2-a, London, 2003, p. 143.

3. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, pp. 973–987.

4. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 137–147.

5. E. Bradford, *The Great Siege: Malta 1565*, ed. a 2-a, Harmondsworth, 1964, p. 14.

6. A. Cassola, „The Great Siege of Malta (1565) and the Istanbul State Archives“, în A. Cassola, I. Bostan, T. Scheben, *The 1565 Ottoman /Malta Campaign Register*, Malta, 1998, p. 19.

7. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, pp. 1014–1017.

8. R. Crowley, *Empires of the Sea: the Final Battle for the Mediterranean 1521–1580*, London, 2008, p. 114.

9. F. Balbi di Correggio, *The Siege of Malta 1565*, trad. E. Bradford, London, 1965, pp. 51–53.

10. *Ibid.*, pp. 55, 61–64.

11. *Ibid.*, p. 91.

12. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1018; Crowley, *Empires of the Sea*, pp. 155–156, 165–166.

13. Balbi, *Siege of Malta*, pp. 145–147, 149–150; Crowley, *Empires of the Sea*, pp. 176–177.

14. Balbi, *Siege of Malta*, p. 182.

15. *Ibid.*, p. 187.

16. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1020.

17. D. Hurtado de Mendoza, *The War in Granada*, trad. M. Shuttleworth, London, 1982, p. 58.

18. R. Cavaliero, *The Last of the Crusaders: the Knights of St John and Malta in the Eighteenth Century*, ed. a 2-a, London, 2009, p. 23.

19. J. Abela, „Port Activities in Sixteenth-century Malta“, lucrare de masterat, University of Malta, pp. 151–152, 155.

20. *Ibid.*, pp. 161, 163.

21. G. Wettinger, *Slavery in the Islands of Malta and Gozo*, Malta, 2002.

22. Abela, *Port Activities*, pp. 104, 114, 122, 139–142.

23. P. Earle, „The commercial development of Ancona, 1479–1551“, *Economic History Review*, seria a 2-a, vol. 22, 1969, pp. 28–44.

24. E. Ashtor, „Il commercio levantino di Ancona nel basso medioevo“, *Rivista storica italiana*, vol. 88, 1976, pp.

213–253.

25. R. Harris, *Dubrovnik: a History*, London, 2003, p. 162.

26. F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, p. 127.

27. Earle, *Commercial development of Ancona*, pp. 35–37; M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966.

28. Earle, *Commercial development of Ancona*, p. 40.

29. V. Kostić, *Dubrovnik i Engleska 1300–1650*, Belgrad, 1975.

30. Harris, *Dubrovnik*, pp. 163–164; F. Carter, „The commerce of the Dubrovnik Republic, 1500–1700", *Economic History Review*, seria a 2-a, vol. 24, 1971, p. 390.

31. V. Miović, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546–1808)*, Zagreb şi Dubrovnik, 2005.

32. Harris, *Dubrovnik*, pp. 252–260, 271–284.

33. Carter, *Commerce of the Dubrovnik Republic*, pp. 369–394; retip. în nesatisfăcătorul *Dubrovnik (Ragusa): a Classic City-state*, London, 1972, pp. 349–404; Harris, *Dubrovnik*, p. 160.

34. Carter, *Commerce of the Dubrovnik Republic*, pp. 386–387.

35. Harris, *Dubrovnik*, p. 270.

36. Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 284–290.

37. *Ibid.*, p. 285.

38. Harris, *Dubrovnik*, p. 172.

39. Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 286–287; A. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice 1580–1615*, London, 1967, pp. 3–15.

40. Tabak, *Waning of the Mediterranean*, pp. 173–185.

41. E. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650*, Cambridge, MA, 1934.

42. J. Amelang, *Honored Citizens of Barcelona: Patrician Culture and Class Relations, 1490–1714,* Princeton, NJ, 1986, pp. 13–14; A. García Espuche, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña 1550–1640*, Madrid, 1998, în general, şi pp. 62–68 pentru francezi.

43. A. Musi, *I mercanti genovesi nel Regno di Napoli*, Naples, 1996; G. Brancaccio, *„Nazione genovese": consoli e colonia nella Napoli moderna*, Napoli, 2001, pp. 43–74.

44. R. Carande, *Carlos V y sus banqueros*, 3 vol., ed. a 4-a, Barcelona, 1990; R. Canosa, *Banchieri genovesi e sovrani*

spagnoli tra Cinquecento e Seicento, Roma, 1998; Braudel, *Mediterranean*, vol. I, pp. 500–504.

45. C. Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi*, Philadelphia, PA, 1948, pp. 21–49.

46. M. Lazar (ed.), *The Ladino Bible of Ferrara*, Culver City, CA, 1992; Roth, *Doña Gracia*, pp. 73–74.

47. Miović, *Jewish Ghetto*, p. 27.

48. Roth, *Doña Gracia*, pp. 138–146, 150–151.

49. *Ibid.*, pp. 154–158.

50. D. Studnicki-Gizbert, *A Nation upon the Ocean Sea: Portugal's Atlantic Diaspora and the Crisis of the Spanish Empire 1492–1640*, Oxford/New York, 2007.

51. C. Roth, *The House of Nasi: the Duke of Naxos*, Philadelphia, PA, 1948, pp. 39–40.

52. *Ibid.*, pp. 46–47.

53. *Ibid.*, pp. 75–137.

54. J. ha-Cohen, *The Vale of Tears*, referinţă *ibid.*, p. 137.

55. Roth, *Duke of Naxos*, p. 128.

56. Sub coordonarea lui Haim Abulafia: J. Barnai, *The Jews of Palestine in the Eighteenth Century under the Patronage of the Committee of Officials for Palestine*, Tuscaloosa, AL, 1992, pp. 152–153.

57. Roth, *Duke of Naxos*, pp. 62–74.

58. *Ibid.*, pp. 138–142; N. Capponi, *Victory of the West: the Story of the Battle of Lepanto*, London, 2006, p. 127.

59. Capponi, *Victory of the West*, pp. 119–123.

60. *Ibid.*, pp. 121, 124–125.

61. *Ibid.*, pp. 128–130.

62. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1105.

63. Capponi, *Victory of the West*, p. 137; A. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus: a Province of the Ottoman Empire (1571–1878)*, London/Nicosia, 1990, pp. 28–35.

64. Capponi, *Victory of the West*, pp. 150–154; Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, pp. 36–48.

65. Capponi, *Victory of the West*, pp. 160–161.

66. Capponi, *Victory of the West*, p. 170.

67. Capponi, *Victory of the West*, pp. 229–231.

68. H. Bicheno, *Crescent and Cross: the Battle of Lepanto 1571*, London, p. 208; Gazioğlu, *Turks in Cyprus*, pp. 61–66.

69. Capponi, *Victory of the West*, pp. 233–236.

70. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, p. 252.

71. Capponi, *Victory of the West*, pp. 263–264; Bicheno, *Crescent and Cross*, pp. 300–308.

72. Capponi, *Victory of the West*, pp. 259–260; Bicheno, *Crescent and Cross*, pp. 252, 260 (planul primelor etape şi evoluţia atacului).

73. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 253, 255, 257.

74. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 272.

75. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 158–160.

76. Crowley, *Empires of the Sea*, p. 279.

77. Capponi, *Victory of the West*, p. 256.

78. Capponi, *Victory of the West*, pp. 268–271; Bicheno, *Crescent and Cross*, p. 263.

79. Crowley, *Empires of the Sea*, pp. 284–285.

80. Capponi, *Victory of the West*, p. 279.

81. Bicheno, *Crescent and Cross*, pp. 319–321; Capponi, *Victory of the West*, pp. 289–291.

82. Bichenso, *Crescent and Cross*, fişele 6a, 6b, 7.

83. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, pp. 247–248.

84. Braudel, *Mediterranean*, vol. II, p. 1103.

85. *Ibid.*, pp. 1088–1089.

5. Interlopii Mediteranei, 1571–1650

1. G. Hanlon, *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560–1800*, London, 1998, pp. 26–27.

2. D. Hurtado de Mendoza, *The War in Granada*, trad. de M. Shuttleworth, London, 2009, pp. 399–422.

3. B. Rogerson, *The Last Crusaders: the Hundred-year Battle for the Center of the World*, London, 2009, pp. 399–422.

4. G. Botero, *The Reason of State*, trad. de D. Waley, P. Waley, London, 1956, p. 12; D. Goodman, *Spanish Naval Power, 1589–1665: Reconstruction and Defeat*, Cambridge, 1997, pp. 9–10.

5. C.W. Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-century Adriatic*, Ithaca, NY, 1992, p. 8; A. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice, 1580–1615*, London, 1967, pp. 3–15.

6. E. Hobsbawn, *Primitive Rebels*, Manchester, 1959, şi *Bandits*, London, 1969; *cf.* T. Judt, *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, London, 2008; Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 10–11.

7. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 51–52, 56–62, 67–68, 72–74.

8. *Ibid.*, p. 70, n. 43 (1558).

9. Raportul veneţian citat în *ibid.*, p. 83.

10. Bracewell, *Uskoks of Senj*, p. 2; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 3.

11. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 6.

12. Bracewell, *Uskoks of Senj*, p. 8; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 8.

13. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 10.

14. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 63–64; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 10.

15. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 103–104; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 8.

16. Bracewell, *Uskoks of Senj*, pp. 202–203.

17. *Ibid.*, pp. 210, n. 109, 211–212.

18. E. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, MD, 2006, p. 24.

19. B. Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550–1670*, Oxford, 1983, mai ales pp. 201–312; R. Calimani, *The Ghetto of Venice*, New York, 1987.

20. D. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance, Studies in Ecclesiastical and Cultural History*, Oxford, 1966.

21. *E.g.* Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 56; *cf.* R. Rapp, „The unmaking of the Mediterranean trade hegemony: international trade rivalry and the commercial revolution“, *Journal of Economic History*, vol. 35, 1975, pp. 499–525.

22. F.C. Lane, *Venice: a Maritime Republic*, Baltimore, MD, 1973, pp. 309–310.

23. M. Greene, „Beyond northern invations: the Mediterranean in the seventeenth century“, *Past and Present*, nr. 174, 2002, pp. 40–72.

24. J. Mather, *Pashas: Traders and Travellers in the Islamic World*, New Haven, CT, 2009, pp. 28–32; M. Fusaro, *Uva passa: una guerra commerciale tra Venezia e l'Inghilterra (1540–1640)*, Veneţia, 1996, pp. 23–24.

25. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 59–60.

26. T.S. Willan, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, Manchester, 1959, pp. 92–312.

27. Fusaro, *Uva passa*, p. 24.

28. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 60, 72.

29. Rapp, „Unmaking of the Mediterranean trade hegemony“, pp. 509–512.

30. Fusaro, *Uva passa*, pp. 25–26, 48–55; Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, p. 61.

31. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 74–75.

32. *Ibid.*, pp. 77–78; C. Lloyd, *English Corsairs on the Barbary Coast*, London, 1981, pp. 48–53; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-century Mediterranean*, London, 2010, pp. 19–25, 30–42.

33. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, pp. 63–64.

34. *Ibid.*, pp. 64–65, 70–71, 74, 85, 138–143.

35. *Ibid.*, p. 82.

36. J. Baltharpe, *The Straights Voyage or St David's Poem*, ed. J.S. Bromley, Luttrell Society, Oxford, 1959, pp. 35, 45, 58–59, 68–69; N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean: a Naval History of Britain, 1649–1815*, London, 2004, pp. 132–133.

37. Rodger, *Command of the Ocean*, p. 486.

38. M.-C. Engels, *Merchants, Interlopers, Seamen and Corsairs: the „Flemish" Community in Livorno and Genoa (1615–1635)*, Hilversum, 1997, pp. 47–50.

39. Rapp, „Unmaking of the Mediterranean trade hegemony", pp. 500–502.

40. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 50–51.

41. S. Siegmund, *The Medici State and the Ghetto of Florence: the Construction of an Early Modern Jewish Community*, Stanford, CA, 2006.

42. F. Trivellato, *The Familiarity of Strangers: the Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven, CT, 2009, p. 74; L. Frattarelli Fischer, „La città medicea", în O. Vaccari *et al.*, *Storia illustrata di Livorno*, Pisa, 2006, pp. 57–109; pentru informații mai generale: D. Calabi, *La città del primo Rinascimento*, Bari–Roma, 2001.

43. F. Braudel, R. Romano, *Navires et merchandises à l'entrée du port de Livourne* (Ports, Routes, Trafics, vol. 1, Paris, 1951, p. 21; Engels, *Merchants, Interlopers*, p. 41.

44. Trivellato, *Familiarity of Strangers*, p. 76; Engels, *Merchants, Interlopers*, p. 40.

45. Y. Yovel, *The Other Within: the Marranos, Split Identity and Emerging Modernity*, Princeton, NJ, 2009.

46. Trivellato, *Familiarity of Strangers*, pp. 78, 82.

47. Braudel, Romano, *Navires et merchandises*, p. 45; Engels, *Merchants, Interlopers*, p. 180.

48. Braudel, Romano, *Navires et merchandises*, p. 46; J. Casey, *The Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1979, pp. 80–82.

49. Braudel, Romano, *Navires et merchandises*, p. 47.

50. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 67, 91–99, 206–213; K. Persson, *Grain Markets in Europe 1500–1900: Integration and Deregulation*, Cambridge, 1999.

51. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 65, 67–73, 96; despre Alep: Mather, *Pashas*, pp. 17–102.

52. Engels, *Merchants, Interlopers*, pp. 179, 191, 195, 201.

53. T. Kirk, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559–1684*, Baltimore, MD, 2005, pp. 45, 193–194; E. Grendi, *La repubblica aristocratica dei genovesi*, Bologna, 1987, p. 332.

54. Grendi, *Repubblica aristocratica*, pp. 339–343, 356–357.

55. Kirk, *Genoa and the Sea*, pp. 34–35, 84–87, 91–96.

56. Grendi, *Repubblica aristocratica*, p. 207.

57. Kirk, *Genoa and the Sea*, pp. 119–123.

58. F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, pp. 1–29.

6. Diaspore disperate, 1560–1700

1. L.P. Harvey, *Muslims in Spain, 1500 to 1614*, Chicago, IL, 2005, pp. 206–207; M. Carr, *Blood and Faith: the Purging of Muslim Spain, 1492–1614*, London, 2009, pp. 109–117.

2. Texte din Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 382–398.

3. D. Hurtado de Mendoza, *The War in Granada*, trad. de M. Shuttleworth, London, 1982, p. 42.

4. *Apud* G. Parker, *Empire, War and Faith in Early Modern Europe*, London, 2002, p. 33.

5. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, p. 41; Carr, *Blood and Faith*, pp. 153–158.

6. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, pp. 150–151, 217–218 etc.; Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 337–340; Carr, *Blood and Faith*, pp. 159–179.

7. Hurtado de Mendoza, *War in Granada*, p. 218 (cu modificări).

8. Harvey, *Muslims in Spain*, p. 339.

9. Carr, *Blood and Faith*, p. 182.

10. Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 295–296, revizuire la H.C. Lea, *The Moriscos of Spain: their Conversion and Expulsion*, Philadelphia, PA, 1901, p. 296.

11. J. Casey, *The Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1979, pp. 79–100.

12. Lea, *Moriscos*, pp. 318–319; Casey, *Kingdom of Valencia*, pp. 228–229, 234; Carr, *Blood and Faith*, p. 256.

13. Lea, *Moriscos*, p. 320; text parţial în Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 310–311.

14. Lea, *Moriscos*, pp. 322–325, n. 1.

15. Carr, *Blood and Faith*, p. 263.

16. Lea, *Moriscos*, pp. 326–333 (figurile: p. 332, n. 1); Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 314–316.

17. Harvey, *Muslims in Spain*, p. 317; Carr, *Blood and Faith*, p. 286.

18. Lea, *Moriscos*, pp. 340–341.

19. *Apud* J. Casey, „Moriscos and the depopulation of Valencia“, *Past and Present*, nr. 50, 1971, p. 19.

20. Harvey, *Muslims in Spain*, pp. 320–331.

21. M. García Arenal, *La diaspora des Andalousiens*, Aix-en-Provence, 2003, p. 103.

22. *Ibid.*, pp. 123, 137, 139.

23. M. Greene, „Beyond northern invasions: the Mediterranean in the seventeenth century“, *Past and Present*, nr. 174, 2002, pp. 40–72.

24. *Apud* D. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*, Seattle, WA, 1990, p. 52.

25. *Ibid.*, pp. 61–64, 74–75.

26. E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700–1820*, Atena, 1992, pp. 74–79.

27. Goffman, *Izmir*, pp. 67, 77.

28. *Ibid.*, pp. 81–84; Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, pp. 80–81, 106.

29. Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, p. 35.

30. Fragmente citate în Goffman, *Izmir*, p. 137; de asemenea J. Mather, *Pashas: Traders and Travellers in the Islamic World*, New Haven, CT, 2009, pp. 94, 213.

31. G. Scholem, *Sabbatai Sevi, the Mystical Messiah 1626–1676*, London, 1973, pp. 106–107, 109, n. 17; şi lucrarea adesea imprecisă J. Freely, *The Lost Messiah: in Search of Sabbatai Sevi*, London, 2001, pp. 14–15.

32. Moses Pinheiro din Smirna, *apud* Scholem, *Sabbatai Sevi*, p. 115.

33. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 126–127.

34. Freely, *Lost Messiah*, pp. 50, 61.

35. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 358–359; Freely, *Lost Messiah*, p. 76.

36. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 396–401; Freely, *Lost Messiah*, p. 85.

37. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 374–375; Freely, *Lost Messiah*, p. 84.

38. Scrisoare către Anglia, *apud* Scholem, *Sabbatai Sevi*, p. 383.

39. Scholem, *Sabbatai Sevi*, p. 101.

40. F. Yates, *The Rosicrucian Enlightment*, London, 1972.

41. Freely, *Lost Messiah*, p. 93.

42. *Ibid.*, pp. 133–134.

43. Scholem, *Sabbatai Sevi*, pp. 673–686.

44. Haim Abulafia, *ibid.*, p. 359.

45. M. Greene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, NJ, 2000, pp. 62–67, 110–119.

46. *Ibid.*, p. 17.

47. *Ibid.*, p. 14; R.C. Anderson *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 121–122.

48. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 122–125.

49. *Ibid.*, pp. 148–167.

50. *Ibid.*, pp. 181–184; Greene, *Shared World*, pp. 18, 56.

51. Greene, *Shared World*, p. 121.

52. *Ibid.*, pp. 122–140, 141–154; Greene, „Beyond northern invasions".

53 Greene, *Shared World*, p. 155.

54. *Ibid.*, pp. 175–181.

55. J. Wansborough, *Lingua Franca: histoire d'une langue métisse en Méditerranée*, Arles, 2008.

56. J. Wansborough, *Lingua Franca in the Mediterranean*, Richmond, Surrey, 1996.

57. H. Kahane, R. Kahane, A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, IL, 1958.

58. G. Cifoletti, *La lingua franca mediterranea*, Quaderni patavini di linguistica, monografie, nr. 5, Padua, 1989, p. 74; *Dictionnaire de la langue franque ou petit mauresque*, Marseille, 1830, p. 6, reluat în Cifoletti, *Lingua franca*, pp. 72–84.

59. R. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters: White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast and Italy, 1500–1800*, Basingstoke, 2003, pp. 25, 57, 114–115; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-century Mediterranean*, London, 2010, pp. 58–61; Cifoletti, *Lingua franca*, p. 108.

7. Încurajarea străinilor, 1650–1780

1. R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 194–211, 236, 264–270.

2. G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, London, 1974, pp. 142–146.

3. E. Routh, *Tangier: England's Lost Atlantic Outpost 1661–1684*, London, 1912, p. 10; A. Tinniswood, *Pirates of Barbary: Corsairs, Conquests and Captivity in the Seventeenth-century Mediterranean*, London, 2010, p. 204.

4. Routh, *Tangier*, p. 27.

5. S. Pepys, *The Tangier Papers of Samuel Pepys*, ed. E. Chappell, Navy Records Society, vol. 73, London, 1935, p. 88; A. Smithers, *The Tangier Campaign: the Birth of the British Army*, Stroud, 2003, pp. 31–32.

6. Routh, *Tangier*, pp. 21, 28.

7. *Apud ibid.*, pp. 23–24; Bromley, în J. Baltharpe, *The Straights Voyage or St David's Poem*, ed. J.S. Bromley, Luttrell Society, Oxford, 1959, pp. XXVII–XXVIII.

8. Routh, *Tangier*, pp. 66–69; Smithers, *Tangier Campaign*, pp. 49–53.

9. Pepys, *Tangier Papers*, p. 97; Routh, *Tangier*, pp. 272–276.

10. Pepys, *Tangier Papers*, p. 41.

11. Tinniswood, *Pirates of Barbary*, pp. 211–215.

12. Routh, *Tangier*, p. 81; de asemenea, opinia lui Sir Henry Sheres's în Tinniswood, *Pirates of Barbary*, p. 205.

13. Routh, *Tangier*, pp. 82–86.

14. Pepys, *Tangier Papers*, p. 77; Hills, *Rock of Contention*, p. 150; Routh, *Tangier*, pp. 242–244.

15. Pepys, *Tangier Papers*, p. 65; Routh, *Tangier*, pp. 247–266; de asemenea, ilustraţia din faţa p. 266; Smithers, *Tangier Campaign*, pp. 142–149; Tinniswood, *Pirates of Barbary*, pp. 242–253.

16. Earl of Portland, *apud* Hills, *Rock of Contention*, pp. 157–158; M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, p. 45.

17. Hills, *Rock of Contention*, pp. 158–159.

18. S. Conn, *Gibraltar in British Diplomacy in the Eighteenth Century*, New Haven, CT, 1942, p. 5.

19. Hills, *Rock of Contention*, pp. 167–169, şi apendice A, pp. 475–477; M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurts, Kent, 2000, p. 65; S. Constantine, *Community and Identity: the Making of Modern Gibraltar since 1704*, Manchester, 2009, p. 12.

20. *Apud* Hills, *Rock of Contention*, p. 174 din minutele consiliului.

21. *Ibid.*, pp. 176–177.

22. *Ibid.*, pp. 183, 195.

23. *Apud* Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, p. 6.

24. Fragmente citate în Hills, *Rock of Contention*, pp. 204–205.

25. *Ibid.*, p. 219.

26. Clauzele tratatului de la Utrecht, *ibid.*, pp. 222–223; Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, pp. 18–22, 25–26.

27. Constantine, *Community and Identity*, pp. 14–34.

28. Baltharpe, *Straights Voyage*, pp. XXV, 61.

29. D. Gregory, *Minorca, the Illusory Prize: a history of the British Occupations of Minorca between 1708 and 1802*, Rutherford, NJ, 1990, pp. 206–207; Conn, *Gibraltar in British Diplomacy*, pp. 28–111; M. Mata, *Conquests and Reconquests of Minorca*, Barcelona, 1984, pp. 129–160.

30. Gregory, *Minorca*, p. 26.

31. J. Sloss, *A Small Affair: the French Occupation of Minorca during the Seven Years War*, Tetbury, 2000, pp. 40–43; Gregory, *Minorca*, pp. 35–36, 144–146.

32. *Apud* Gregory, *Minorca*, p. 26.

33. Mata, *Conquests and Reconquests*, p. 160.

34. *Ibid.*, p. 163; J. Sloss, *Richard Kane Governor of Minorca*, Tetbury, 1995, p. 224; Gregory, *Minorca*, pp. 59–60, 151.

35. Gregory, *Minorca*, pp. 90, 156; Mata, *Conquests and Reconquests*, p. 164.

36. E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700–1820*, Atena, 1992, pp. 119–121, 131; Gregory, *Minorca*, pp. 144, 149–155 şi p. 247, n. 1, sinteză a unor puncte din R. Davis, *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Newton Abbot, 1962, p. 256; R. Davis, „English foreign trade“, în W. Minchinton (ed.), *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London, 1969, p. 108 şi tabelul din faţa p. 118; Gregory, *Minorca*, pp. 144, 149–155.

37. Sloss, *Richard Kane*, p. 210; Gregory, *Minorca*, pp. 71, 119, 122, 132–134.

38. Gregory, *Minorca*, pp. 126–127; Mata, *Conquests and Reconquests*, p. 164.

39. Mata, *Conquests and Reconquests*, pp. 237–238.

40. Sloss, *Small Affair*, pp. 2–4.

41. Mr Consul Banks, în H.W. Richmond (ed.), *Papers Relating to the Loss of Minorca in 1756*, Navy Records Society, London, 1913, vol. 42, p. 34, v. de asemenea pp. 38,

50; B. Tunstall, *Admiral Byng and the Loss of Minorca*, London, 1928, pp. 22, 32, 39; D. Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, London, 1962, pp. 36, 38 şi p. 315, n. 6.

42. Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, pp. 59–60, 65.

43. Tunstall, *Admiral Byng*, p. 103.

44. Sloss, *Small Affair*, pp. 7–16.

45. Text din Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, apendice V, p. 311; Tunstall, *Admiral Byng*, pp. 137–139.

46. Pope, *At 12 Mr Byng Was Shot*, pp. 294–302.

47. I. De Madariaga, *Britain, Russia, and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to St Petersburg during the Amercian Revolution*, New Haven, CT and London, 1962, pp. 239–263, 295–300.

8. Perspectiva rusească, 1760–1805

1. R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 237–242, 270–276.

2. M.S. Anderson, „Great Britain and the Russian fleet, 1769–1770“, *Slavonic and East European Review*, vol. 31, 1952, pp. 148–150, 152, 154.

3. N. Saul, *Russia and the Mediterranean 1797–1807*, Chicago, IL, 1970, p. 4.

4. Anderson, „Great Britain and the Russian Fleet“, p. 150; M.S. Anderson, „Great Britain and the Russo-Turkish war of 1768–1774“, *English Historical Review*, vol. 69, 1954, pp. 39–58.

5. Anderson, „Great Britain and the Russian fleet“, pp. 153, 155–156, 158–159; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, p. 281; D. Gregory, *Minorca, the Illusory Prize: a History of the British Occupations of Minorca between 1708 and 1802*, Rutherford, NJ, 1990, p. 141.

6. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 286–291; E.V. Tarlé, *Chesmenskii boy i pervaya russkaya ekspeditsiya v Arkhipelag 1769–1774*, Moscova, 1945, p. 105, n. 1; F.S. Krinitsyn, *Chesmenskoye srazhenye*, Moscova, 1962, pp. 32–34 (hărţi).

7. Anderson, „Great Britain and the Russo-Turkish war“, pp. 56–57.

8. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 286–305.

9. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 7–8; Anderson, „Great Britain and the Russo-Turkish war“, p. 46.

10. S. Conn, *Gibraltar in British Diplomacy in the Eighteenth Century*, New Haven, CT, 1942, pp. 174–176, 189–198; T.H. McGuffie, *The Siege of Gibraltar 1779–*

1783, London, 1965; M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, pp. 92–114.

11. I. de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to St Petersburg during the American Revolution*, New Haven, CT/London, 1962, pp. 240–244, 250–252, 258, 263, 298–299; Gregory, *Minorca*, pp. 187–199.

12. *Apud* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 12, din *Annual Register of 1788, or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1788*, London, 1789, p. 59.

13. M.S. Anderson, „Russia in the Mediterranean, 1788–1791: a little-known chapter in the history of naval warfare and privateering", *Mariner's Mirror*, vol. 45, 1959, p. 26.

14. *Ibid.*, pp. 27–31.

15. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 178–179.

16. *Ibid.*, p. 27.

17. R. Cavaliero, *The Last of the Crusaders: the Knights of St John and Malta in the Eighteenth Century*, ed. a 2-a, London, 2009, p. 103.

18. *Ibid.*, pp. 144–149.

19. *Ibid.*, pp. 181–201.

20. D. Gregory, *Malta, Britain, and the European Powers, 1793–1815*, Cranbury, NJ, 1996, p. 105; Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 155, 158.

21. *Cf.* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 35.

22. Gregory, *Malta, Britain*, p. 106; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 36–38.

23. M. Crook, *Toulon in War and Revolution: from the* Ancien Régime *to the Restoration, 1750–1820*, Manchester, 1991, pp. 139–148; D. Gregory, *The Ungovernable Rock: a History of the Anglo-Corsican Kingdom and its Role in Britain's Mediterranean Strategy during the Revolutionary War (1793–1797)*, Madison, WI, 1985, pp. 52–57; N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean: a Naval History of Britain 1649–1815*, London, 2004, p. 429.

24. P. Mackesy, *The War in the Mediterranean 1803–1810*, London, 1957, pp. 5, 7, 13.

25. Gregory, *Ungovernable Rock*, pp. 30–31, 47.

26. D. Carrington, *Granite Island: a Portrait of Corsica*, London, 1971.

27. Gregory, *Ungovernable Rock*, pp. 63, 73, 80–84.

28. Huntingdon Record Office, documentele Sismey 3658/E4 (e).

29. *Apud* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 39, din J.E. Howard, *Letters and Documents of Napoleon*, vol. 1,

The Rise to Power, London, 1961, p. 191.

30. Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 9–101.

31. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 39–40.

32. Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 223, 226.

33. *Ibid.*, pp. 223–224; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 41–42.

34. *Cf.* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 45.

35. Cavaliero, *Last of the Crusaders*, pp. 236, 238, 242.

36. Contele Philip Cobenzl, *apud ibid.*, p. 238; Greogry, *Malta, Britain*, p. 108.

37. R. Knight, *The Pursuit of Victory: the Life and Achievement of Horatio Nelson*, London, 2005, pp. 288–303; P. Padfield, *Maritime Power and the Struggle for Freedom: Naval Campaigns That Shaped the Modern World 1788–1851*, London, 2003, pp. 147–171.

38. Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 65.

39. Knight, *Pursuit of Victory*, p. 675.

40. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 79, 87; Gregory, *Malta, Britain*, p. 109.

41. Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 99.

42. *Apud ibid.*, pp. 124–129.

43. *Ibid.*, p. 128.

44. Gregory, *Malta, Britain*, pp. 113, 115.

45. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 145–146.

46. Knight, *Pursuit of Victory*, pp. 362–384.

47. Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 162–163; Gregory, *Malta, Britain*, pp. 116–140.

48. *Apud* Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 185.

49. *Ibid.*, p. 186.

50. Knight, *Pursuit of Victory*, pp. 437–450.

51. *Ibid.*, pp. 501–524.

52. Saul, *Russia and the Mediterranean*, p. 198.

53. R. Harris, *Dubrovnik: a History*, London, 2003, pp. 397–401.

54. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 431–437; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 198–206.

55. Harris, *Dubrovnik*, p. 397.

56. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 449–453.

57. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 457–458; Mackesy, *War in the Mediterranean*, p. 211; Saul, *Russia and the Mediterranean*, pp. 216–220, 222; L. Sondhaus, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797–1866*, West Lafayette, IN, 1989, p. 19.

9. Dei, bei şi paşale, 1800–1830

1. P. Mackey, *The War in the Mediterranean 1803–1810*, London, 1957, pp. 121–153.

2. In 1803, *ibid.*, p. 21.

3. *Ibid.*, pp. 98, 319.

4. *Ibid.*, apendice 1 şi 5, pp. 398, 403–404.

5. R. Knight, *The Pursuit of Victory: the Life and Achievement of Horatio Nelson*, London, 2005, p. 555.

6. Mackesy, *War in the Mediterranean*, p. 229.

7. *Ibid.*, pp. 352–355; L. Soundhaus, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797–1866*, West Lafayette, IN, 1989, p. 42; M. Pratt, *Britain's Greek Empire: Reflections on the History of the Ionian Islands from the Fall of Byzantium*, London, 1978.

8. D. Gregory, *Sicily, the Insecure Base: a History of the British Occupation of Sicily, 1806–1815*, Madison, WI, 1988; Knight, *Pursuit of Victory*, pp. 307–327.

9. Mackesy, *War in the Mediterranean*, p. 375.

10. F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: a Geohistorical Approach*, Baltimore, MD, 2008, pp. 221–225; D. Mack Smith, *A History of Sicily*, vol. 3, *Modern Sicily after 1713*, London, 1968, pp. 272–274; Greogory, *Sicily*, p. 37.

11. L. Wright, J. Macleod, *The First Americans in North Africa: William Eaton's Struggle for a Vigurous Policy against the Barbary Pirates, 1799–1805*, Princeton, NJ, 1945, pp. 66–68; F. Lambert, *The Barbary Wars: American Independence in the Atlantic World*, New York, 2005, p. 91; R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559–1853*, Liverpool, 1951, pp. 394–395.

12. Lambert, *Barbary Wars*, p. 90.

13. Mărturia lui Eliijah Shaw în M. Kitzen, *Tripoli and the United States at War: a History of American Relations with the Barbary States, 1785–1805*, Jefferson, NC, 1993, pp. 97–101.

14. J. London, *Victory in Tripoli: How America's War with the Barbary Pirates Established the U.S. Navy and Shaped a Nation*, Hoboken, NJ, 2005.

15. J. Wheelan, *Jefferson's War: America' First War on Terror 1801–1805*, New York, 2003, pp. xxiii, 1, 7 etc.; Lambert, *Barbary Wars*, pp. 106–107.

16. F. Leiner, *The End of Barbary Terror. America's 1815 War against the Pirates of North Africa*, New York, 2006, p. ix.

17. Lambert, *Barbary Wars*, p. 118.

18. *Ibid.*, p. 8; de asemenea, pp. 109–113.

19. *Ibid.*, pp. 9, 11, 23.

20. *Ibid.*, pp. 47, 50, 76.

21. Wright, Macleod, *First Americans*, p. 48.

22. Kitzen, *Tripoli*, pp. 49–50.

23. Citat *in extenso* în R. Zacks, *The Pirate Coast: Thomas Jefferson, the First Marines, and the Secret Mission of 1805*, New York, 2005, pp. 189–190.

24. Leiner, *End of Barbary Terror*, p. 19.

25. Wright, Macleod, *First Americans*, pp. 54–55; Lambert, *Barbary Wars*, p. 31.

26. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 30, 34.

27. Kitzen, *Tripoli*, pp. 19–20; Lambert, *Barbary Wars*, p. 87.

28. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 100–103; Kitzen, *Tripoli*, pp. 40–42; Wheelan, *Jefferson's War*, pp. 96–97; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, p. 396.

29. Lambert, *Barbary Wars*, p. 101; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 397, 403.

30. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 133–134; Anderson, *Naval Wars in the Levant*, p. 407.

31. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 140–144; Kitzen, *Tripoli*, pp. 93–113.

32. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 146–148; Kitzen, *Tripoli*, p. 122 şi ilustraţiile de la pp. 123–124.

33. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 130–154; Kitzen, *Tripoli*, pp. 135–176.

34. Leiner, *End of Barbary Terror*, p. 23.

35. *Ibid.*, pp. 26–36.

36. Ordine către Decatur, *ibid.*, apendice i, pp. 183–186.

37. Lambert, *Barbary Wars*, pp. 189–193; Leiner, *End of Barbary Terror*, pp. 87–122, şi apendice iii, pp. 189–194, pentru tratatul din Alger.

38. Leiner, *End of Barbary Terror*, apendice iii, pp. 189–194 (p. 189 pentru articolul 2); Lambert, *Barbary Wars*, p. 195.

39. G. Contis, „Environment, health and disease in Alexandria and the Nile Delta“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria, Real and Imagined*, ed. a 2-a, Cairo, 2006, p. 229.

40. O. Abdel-Aziz Omar, „Alexandria during the period of the Ottoman conquest to the end of the reign of Ismail“, în *The History and Civilisation of Alexandria across the Ages*, ed. a 2-a, Alexandria, 2000, pp. 154, 158–159.

41. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 483, 486–487.

42. *Ibid.*, p. 508; Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, p. 63.

43. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, pp. 492–493.

44. *Ibid.*, pp. 523–536.

45. K. Fahmy, „Towards a social history of modern Alexandria", în Hirst, Silk (eds), *Alexandria, Real and Imagined*, pp. 283–284.

46. J. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge, 1987, p. 249.

47. *Ibid.*, pp. 164, 166, 251, 254.

48. *Ibid.*, p. 261.

Partea a V-a
A cincea Mediterană, 1830–2010

1. Estul şi Vestul se vor întâlni întotdeauna, 1830–1900

1. *Cf.* tendenţioasa lucrare a lui E. Said *Orientalism*, London, 1978.

2. Z. Karebell, *Parting the Desert: the Creation of the Suez Canal*, London, 2003, pp. 147, 183.

3. *Ibid.*, pp. 28–37; J. Marlowe, *The Making of the Suez Canal*, London, 1964, pp. 44–45.

4. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 1–3.

5. Karabell, *Parting the Desert*, pp. 56–57; Lord Kinross, *Between Two Seas: the Creation of the Suez Canal*, London, 1968, pp. 20–30.

6. Kinross, *Between Two Seas*, pp. 32–33; R. Coons, *Steamships, Statesmen, and Bureaucrats: Austrian Policy towards the Steam Navigation Company of the Austrian Lloyd 1836–1848*, Wiesbaden, 1975, pp. 148–161.

7. Karabell, *Parting the Desert*, pp. 131–132; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 98–99.

8. Karabell, *Parting the Dessert*, p. 183.

9. *Ibid.*, pp. 208–211; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 222–225.

10. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 227, 231.

11. Karabell, *Parting the Desert*, p. 254; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 246.

12. Kinross, *Between Two Seas*, p. 253.

13. G. Lo Giudice, *L'Austria, Trieste ed il Canale di Suez* (ed. a 2-a a cărţii *Trieste, l'Austria ed il Canale di Suez*, Catania, 1979), Catania, 1981, pp. 163–167, 180–181; Kinross, *Between Two Seas*, p. 287; Karabell, *Parting the Desert*, p. 269.

14. Lo Giudice, *Austria, Trieste*, p. 180, tabelul 20; p. 181, graficul 7; Raportul Consiliului Comercial *apud* Marlowe, *Making of the Suez Canal*, p. 260.

15. Karabell, *Parting the Dessert*, p. 260; Kinross, *Between Two Seas*, p. 287.

16. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 255–275; Karabell, *Parting the Desert*, pp. 262–265; R. Blake, *Disraeli*, London, 1966, pp. 581–587.

17. Marlowe, *Making of the Suez Canal*, pp. 255–275, 313–320; Kinross, *Between Two Seas*, pp. 293–309, 313–314; Karabell, *Parting the Desert*, pp. 262–265.

18. *Apud* Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 55: „Dämpschiffe warden und können niemals Frachtschiffe seyn".

19. *Ibid.*, pp. 26–27, 35, 63.

20. *Ibid.*, p. 61.

21. L. Sondhaus, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797–1866*, West Lafayette, IN, 1989, p. 95.

22. *Apud* Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 63.

23. U. Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Civiltà del Risorgimento, vol. 45, Udine, 1992, p. 171, nr. 13; Coons, *Steamships, Statesmen*, pp. 129–132.

24. Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, pp. 5–7, 13, 36.

25. *Ibid.*, pp. 184–187, 209–213.

26. *Ibid.*, pp. 252–259, 273 (diagrama luptei).

27. *Ibid.*, pp. 36–38, 129, 151, 178–179, 259; L. Soundhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918*, West Lafayette, IN, 1994, pp. 6–7.

28. *Apud* Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 3; v. de asemenea Lo Giudice, *Austria, Trieste*, p. 221.

29. Cova, *Commercio e navigazione*, pp. 10, 28–29, 74–75; Sondhaus, *Habsburg Empire and the Sea*, pp. 2–3, 12–13.

30. L. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford, CA, 1999, pp. 44–45.

31. *Ibid.*, pp. 3–4, 10–17, 43.

32. *Ibid.*, pp. 164–173.

33. *Ibid.*, p. 32; Coons, *Steamships, Statesmen*, p. 9; Cova, *Commercio e navigazione*, p. 153.

34. C. Russell, „Italo Svevo's Trieste", *Italica*, vol. 52, 1975, pp. 3–36; A.J.P. Taylor, *The Habsburg Monarchy*

1809–1918: a History of the Austrian Empire and Austria-Hungary, London, 1948, pp. 201–203.

35. Lo Giudice, *Austria, Trieste*, pp. 135, 137, 142, 145–146, tabelele 8, 9, 10, 14, 16.

36. *Ibid.*, pp. 205–206, tabelul 29 şi graficul 13.

2. Grecii şi ne-grecii, 1830–1920

1. J. Black, *The British Abroad: the Grand Tour in the Eighteenth Century*, Stroud, 1992.

2. R. Jenkyns, *The Victorians and Ancient Greece*, Oxford, 1980, pp. 133–139.

3. *Ibid.*, pp. 313–315, 318–324; C. Wood, *Olympian Dreamers: Victorian Classical Painters 1860–1914*, London, 1983, pp. 106–130; *J.W. Waterhouse: the Modern Pre-Raphaelite*, Royal Academy of Arts, London, 2009.

4. C. Gere, *Cnossos and the Prophets of Modernism*, Chicago, IL, 2009, p. 20.

5. *Ibid.*, pp. 38–44.

6. T. Detorakis, *History of Crete*, Heraklion, 1994, pp. 368–372.

7. *Ibid.*, pp. 295–296, 320–326, 349 (o viziune foarte părtinitoare).

8. Gere, *Cnossos*, p. 73.

9. *Ibid.*, pp. 67, 82–85.

10. A. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus: a Province of the Ottoman Empire (1571–1878)*, London/Nicosia, 1990, pp. 220, 242–248.

11. *Ibid.*, pp. 216–217.

12. Giovanni Mariti (1769), *apud. ibid.*, p. 155.

13. Arhiducele Luis Salvator al Austriei, *ibid.*, pp. 164–165.

14. *Ibid.*, pp. 225–234.

15. R. Rhodes James, *Gallipoli*, ed. a 2-a, London, 2004, p. 4.

16. A. Nevzar, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus: the First Wave*, Acta Universitatis Ouluensis, Humaniora, Oulu, 2005.

17. M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London, 2004, p. 6.

18. *Ibid.*, p. 194.

19. *Ibid.*, p. 242.

20. *Ibid.*, p. 253.

21. L. Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, Istambul, 2000, p. 37 (şi o altă ediţie, *Farewell to Salonica: a City at the Crossroads*, London, 2007).

22. R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, London, 1981, pp. 90–91; Mazower, *Salonica*, p. 237.

23. Mazower, *Salonica*, p. 234; de asemenea, Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, pp. 92–93.

24. Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, p. 37.

25. Mazower, *Salonica*, pp. 264–265; Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, pp. 73–74.

26. Mazower, *Salonica*, pp. 266–268; Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, pp. 75–81.

27. Mazower, *Salonica*, p. 303.

3. Ieşirea din scenă a otomanilor, 1900–1918

1. R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, London, 1981, p. 120.

2. J. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge, 1987, pp. 309, 376–381.

3. *Ibid.*, pp. 281–293.

4. *Ibid.*, pp. 319–323.

5. N. Doumanis, *Myth and Memory in the Mediterranean: Remembering Fascism's Empire*, Basingstoke, 1997.

6. R. Rhodes James, *Gallipoli*, ed. a 2-a, London, 2004, pp. 9–11; P. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation 1908–1914*, Cambridge, MA, 1971, pp. 357–358; M. Hickey, *The First World War*, vol. 4: *The Mediterranean Front 1914–1923*, Botley, Oxon, 2002, pp. 33–34.

7. Hickey, *Mediterranean Front*, p. 36.

8. Rhodes James, *Gallipoli*, pp. 23, 33–37.

9. *Ibid.*, pp. 16–17; P. Halpern, *A Naval History of World War I*, London, 1994, pp. 106–109.

10. *Apud* Rhodes James, *Gallipoli*, p. 33.

11. *Ibid.*, p. 38.

12. *Ibid.*, pp. 40–41; Halpern, *Naval History*, pp. 112, 118.

13. Rhodes James, *Gallipoli*, pp. 61–64; Halpern, *Naval History*, p. 115.

14. Halpern, *Naval History*, p. 113.

15. J.W. Streets, „Gallipoli“, în L. Macdonald (ed.), *Anthem for Doomed Youth: Poets of the Great War*, London, 2000, p. 45. [Traducerea poemului ne aparţine. (N. tr.)]

16. Rhodes James, *Gallipoli*, p. 348; Halpern, *Naval History*, pp. 106–109.

17. Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, pp. 287–290.

18. L. Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918*, West Lafayette, IN, 1994, pp. 318–324.

19. *Ibid.*, pp. 258–259; Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, p. 365; Halpern, *Naval History*, pp. 142–143.

20. Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, pp. 275–279, 286; Halpern, *Naval History*, pp. 148, 381–385; P. Halpern, *The Naval War in the Mediterranean, 1914–1918*, London, 1987, pp. 107–119, 132–133.

21. Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, pp. 285–286.

22. Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, pp. 329–330, 337–342; Sondhaus, *Naval Policy of Austria-Hungary*, pp. 307–308; Halpern, *Naval History*, p. 393; Halpern, *Naval War*, p. 344.

23. Halpern, *Naval History*, p. 396; Halpern, *Naval War*, pp. 386–394.

4. Poveste despre patru oraşe şi jumătate, 1900–1950

1. M. Housepian, *Smyrna 1922*, London, 1972, p. 83.

2. G. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922: the Destruction of Islam's City of Tolerance*, London, 2008, pp. 84–88.

3. H. Georgelin, *La fin de Smyrne: du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris, 2005; M.-C. Smyrnelis (ed.), *Smyrne: la ville oubliée? Mémoires d'un grand port ottoman, 1830–1930*, Paris, 2006.

4. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 86–87, 98–99; Housepian, *Smyrna 1922*, pp. 124–125.

5. H. Nahum, „En regardant une photographie: une famille juive de Smyrne en 1900“, în Smyrnelis, *Smyrne: la ville oubliée?*, p. 103.

6. E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700–1820*, Atena, 1992, pp. 121, 207–214; E. Frangakis-Syrett, „Le développement d'un port méditerranéen d'importance internationale: Smyrne (1700–1914)“, în Smyrnelis, *Smyrne: la ville oubliée?*, pp. 23, 37, 45–49; şi, în acelaşi volum, O. Schmitt, „Levantins, Européens et jeux d'identité“, pp. 106–119.

7. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 16–19; Frangakis-Syrett, „Développement d'un port“, p. 41.

8. Georgelin, *Fin de Smyrne*, pp. 44–50.

9. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 36–38, 121, 127–128, 155, 178.

10. *Ibid.*, pp. 128–134; Housepian, *Smyrna 1922*, pp. 63–64, 76.

11. Milton, *Paradise Lost – Smyrna 1922*, pp. 176, 322, 332, 354; Housepian, *Smyrna 1922*, pp. 191–192.

12. M. Haag, *Alexandria Illustrated*, ed. a 2-a, Cairo, 2004, pp. 8–20; M. Haag, *Alexandria, City of Memory*, New Haven, CT, 2004, pp. 150–151.

13. Haag, *Alexandria, City of Memory*, p. 17; E. Breccia, *Alexandria ad Aegyptum: a Guide to the Ancient and Modern Town and to its Graeco-Roman Museum*, Bergamo şi Alexandria, 1922; K. Fahmy, „Towards a social history of modern Alexandria“, în A. Hirst, M. Silk (eds), *Alexandria Real and Imagined*, ed. a 2-a, Cairo, 2006, p. 282.

14. Haag, *Alexandria, City of Memory*, pp. 136–137.

15. R. Mabro, „Alexandria 1860–1960: the cosmopolitan identity“, în Hirst, Silk, *Alexandria Real and Imagined*, pp. 254–257.

16. J. Mawas, N. Mawas (*née* Pinto), intervenţie în M. Awad, S. Hamouda, *Voices from Constantinopolitan Alexandria*, Alexandria, 2006, p. 41.

17. A. Aciman, *Out of Egypt*, London, 1996, p. 4; K. Fahmy, „For Cavafy, with love and squalor: some critical notes on the history and historiography of modern Alexandria“, în Hirst, Silk, *Alexandria Real and Imagined*, pp. 274–277.

18. Haag, *Alexandria, City of Memory*, pp. 139–150.

19. L. Durrell, *Justine*, London, 1957; v., de acelaşi autor, *Bitter Lemons of Cyprus*, London, 1957.

20. M. Awad, S. Hamouda (eds), *The Zoghebs: an Alexandrian Saga*, Alexandria and Mediterranean Research Center monographs, vol. 2, Alexandria, 2005, p. xxxix.

21. S. Hamouda, *Omar Toussoun Prince of Alexandria*, Alexandria and Mediterranean Research monographs, vol. 1, Alexandria, 2005, pp. 11, 27, 35.

22. *Apud* M. Allott în E.M. Forster, *Alexandria: a History and Guide and Pharos and Pharillon*, ed. M. Allott, London, 2004, p. xv.

23. Kavafis, „The gods abandon Antony“, trad. de D. Ricks, „Cavafy’s Alexandrianism“, în Hirst, Silk, *Alexandria Real and Imagined*, p. 346; E. Keeley, *Cavafy’s Alexandria*, ed. a 2-a, Princeton, NJ, 1996, p. 6; Fahmy, „For Cavafy“, p. 274; de asemenea, N. Woodsworth, *The Liquid Continent: a Mediterranean Trilogy*, vol. 1, *Alexandria*, London, 2009, p. 175.

24. Y. Shavit, *Tel Aviv: naissance d’une ville (1909–1936)*, Paris, 2004, pp. 9, 44–46.

25. J. Schlör, *Tel Aviv: from Dream to City*, London, 1999, pp. 43–44; M. LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880–1948*, Berkeley şi Los Angeles, CA, 2005, pp. 60, 72.

26. Schlör, *Tel Aviv*, p. 211.

27. *Apud* A. LeBor, *City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa*, London, 2006, p. 30; Shavir, *Tel Aviv*, p. 31.

28. LeVine, *Overthrowing Geography*, p. 285, n. 2.

29. *Bare Feet on Golden Sands: the Abulafia Family's Story* (ebraică), Tel Aviv, 2006, pp. 18–21.

30. Shavit, *Tel Aviv*, pp. 81–84.

31. LeBor, *City of Oranges*, pp. 12–13; LeVine, *Overthrowing Geography*, pp. 33–34.

32. LeBor, *City of Oranges*, pp. 38–41; Schlör; *Tel Aviv*, p. 208.

33. Shavit, *Tel Aviv*, pp. 90–91.

34. *Ibid.*, pp. 9, 34.

35. *Ibid.*, pp. 55–56.

36. LeVine, *Overthrowing Geography*, p. 88; LeBor, *City of Oranges*, pp. 46–47; Schlör, *Tel Aviv*, pp. 180, 183–185.

37. Schlör, *Tel Aviv*, pp. 191–199.

38. LeVine, *Overthrowing Geography*, p. 138, fig. 8.

39. P. Halpern, *The Naval War in the Mediterranean, 1914–1918*, London, 1987, pp. 295–300; M. Hickey, *The First World War*, vol. 4: *The Mediterranean Front 1914–1923*, Botley, Oxon, 2002, pp. 65–69.

40. M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, London, 2004, pp. 345, 359–360.

41. *Ibid.*, pp. 402–408.

42. *Ibid.*, pp. 423–424.

43. R. Patai, *Vanished Worlds of Jewry*, London, 1981, p. 97.

44. C. Ferrara degli Uberti, „The «Jewish nation» of Livorno: a port Jewry on the road to emancipation“, în D. Cesarini, G. Romain (eds), *Jews and Port Cities 1590–1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, London, 2006, p. 165; D. LoRomer, *Merchants and Reform in Livorno, 1814–1868*, Berkeley/Los Angeles, CA, 1987, p. 15.

45. LeBor, *City of Oranges*, pp. 2, 125–135; B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1917–1949*, Cambridge, 1997, pp. 95–97, 101.

46. Biblia, *Cartea înţelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah (Ecclesiasticul)* 44:9.

5. Mare Nostrum – din nou, 1918–1945

1. D. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble: the North African and the Mediterranean Campaigns in World War II*, London, 2004, pp. xi, 5, 661; S. Ball, *The Bitter Sea: the Struggle for Mastery in the Mediterranean, 1935–1949*, London, 2009, p. xxxiii.

2. *Apud* Ball, *Bitter Sea*, pp. 10–11.

3. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 48.

4. Ball, *Bitter Sea*, pp. 7, 18–19.

5. *Ibid.*, pp. 20–23; M. Haag, *Alexandria, City of Memory*, New Haven, CT, 2004, p. 151.

6. H. Thomas, *The Spanish Civil War*, London, 1961, p. 279 şi n. 2.

7. T. Spooner, *Supreme Gallantry: Malta's Role in the Allied Victory 1939–1945*, London, 1996, p. 14; C. Boffa, *The Second Great Siege: Malta, 1940–1943*, Malta, 1992.

8. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 12–16, 40–46.

9. *Ibid.*, pp. 59–60; C. Smith, *England's Last War against France: Fighting Vichy 1940–1942*, London, 2009, p. 142.

10. *Apud* Ball, *Bitter Sea*, p. 41.

11. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 63; Ball, *Bitter Sea*, pp. 48, 50.

12. Smith, *England's Last War*, pp. 57–94; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 62–69.

13. Ball, *Bitter Sea*, p. 51; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 358.

14. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 93–95; Ball, *Bitter Sea*, pp. 56–63.

15. Ball, *Bitter Sea*, p. 68.

16. Spooner, *Supreme Gallantry*, pp. 27, 40–42, 92, 187–205.

17. V. e.g. Admiral of the Fleet Lord Lewin în Spooner, *Supreme Gallantry*, pp. xv–xvi.

18. Ball, *Bitter Sea*, p. 149.

19. Spooner, *Supreme Gallantry*, p. 17.

20. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 259–265; Ball, *Bitter Sea*, p. 133.

21. Spooner, *Supreme Gallantry*, p. 11.

22. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 158–176.

23. Ball, *Bitter Sea*, pp. 109, 148–149; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 348–351.

24. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 360–362; Ball, *Bitter Sea*, pp. 170–173; Smith, *England's Last War*, pp. 246–247, 424–425.

25. Ball, *Bitter Sea*, pp. 160–161, 167, 178, 186–187; Smith, *England's Last War*, pp. 350–351, 361–362, 366, 372–373, 402, 416.26. Spooner, *Supreme Gallantry*, p. 281; Ball, *Bitter Sea*, p. 261.

27. Ball, *Bitter Sea*, pp. 200–209; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 566.

28. Ball, *Bitter Sea*, p. 220; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 424, 429.

29. Ball, *Bitter Sea*, pp. 219–233, 239–240; Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, pp. 430–452.

30. Porch, *Hitler's Mediterranean Gamble*, p. 597.

31. Ball, *Bitter Sea*, pp. 272–277, iar pentru întâlnirea de la Moscova, p. 280.

6. O Mediterană fărâmițată, 1945–1990

1. S. Ball, *The Bitter Sea: the Struggle for Mastery in the Mediterranean, 1935–1949*, London, 2009, pp. 303–306.

2. E. Leggett, *The Corfu Incident*, ed. a 2-a, London, 1976, pp. 28–100.

3. *Ibid.*, pp. 113, 128–130.

4. Ball, *Bitter Sea*, pp. 309, 323.

5. Vezi, d.e., N. Bethell, *The Palestine Traingle: the Struggle between the British, the Jews and the Arabs 1935–1948*, London, 1979; M. Gilbert, *Israel: a History*, London, 1998, pp. 153–250; A. Shlaim, *The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists and Palestine 1921–1951*, Oxford, 1990, ed. a 2-a a lucrării sale *Collusion across the Jordan*, Oxford, 1988.

6. Ball, *Bitter Sea*, pp. 295, 305–314.

7. *Apud* B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1917–1949*, Cambridge, 1997, p. 87.

8. A. LeBor, *City of Oranges: Arabs and Jews in Jaffa*, London, 2006, p. 122.

9. A. Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, London, 2000, pp. 118–119; Gilbert, *Israel*, pp. 306–311; v. de asemenea Shlaim, *Politics of Partition*, p. 172.

10. Gilbert, *Israel*, pp. 297–298, 311–312, 317.

11. Shlaim, *Iron Wall*, pp. 172–173.

12. H. Thomas, *The Suez Affair*, London, 1967; Shlaim, *Iron Wall*, p. 184.

13. M. Oren, *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*, London, 2002, pp. 60–116.

14. G. Schachter, *The Italian South: Economic Development in Mediterranean Europe*, New York, 1965.

15. H. Frendo, *Malta's Quest for Independence: Reflection on the Course of Maltese History*, Malta, 1989; B. Blouet, *The Story of Malta*, ed. a 3-a, Malta, 1987, pp. 211–222.

16. L. Durrell, *Bitter Lemons of Cyprus*, London, 1957, pp. 193–194.

17. J. Ker-Lindsay, *Britain and the Cyprus Crisis 1963–1964*, Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, vol. 27, Mannheim and Möhnesee, 2004, pp. 21, 51–65.

18. Durrell, *Bitter Lemons*, p. 159.

19. Ker-Lindsay, *Britain and the Cyprus Crisis*, p. 37.

20. M. Gruel-Dieudé, *Chypre et l'Union Européenne: mutations diplomatiques et politiques*, Paris, 2007, pp. 160, 165–166.

21. D. Ioannides, „The dynamics and effects of tourism evolution in Cyprus", în Y. Apostolopoulos, P. Loukissas, L. Leontidou (eds), *Mediterranean Tourism: Facets of Socioeconomic Development and Change*, London, 2001, p. 123.

22. M. Harvey, *Gibraltar: a History*, ed. a 2-a, Staplehurst, Kent, 2000, pp. 167–168.

23. M. Alexander, *Gibraltar: Conquered by No Enemy*, Stroud, 2008, p. 237.

24. Comunicare privată de la dr. Charles Stanton.

25. Observaţi ambiguităţile din abordarea lui G. Hills, *Rock of Contention: a History of Gibraltar*, London, 1974.

26. Alexander, *Gibraltar*, p. 241.

27. S. Constantine, *Community and Identity: the Making of Modern Gibraltar since 1704*, Manchester, 2009, pp. 414–415.

7. Cea din urmă Mediterană, 1950–2010

1. E. David, *A Book of Mediterranean Food*, London, 1950.

2. C. Roden, *Mediterranean Cookery*, London, 1987; J. Goldstein, *Cucina Ebraica: Flavors of the Italian Jewish Kitchen*, San Francisco, 1998.

3. Informaţie care mi-a fost pusă la dispoziţie cu amabilitate de dr. V.A. Cremona, ambasadorul maltez în Tunis, şi de Julian Metcalf, ministrul justiţiei şi afacerilor interne, Valleta.

4. L. Segreto, C. Manera şi M. Pohl (eds), *Europe at the Seaside: the Economic History of Mass Tourism in the Mediterranean*, London, 2009; Y. Apostolopoulos, P.

Loukissas, L. Leontidou (eds), *Mediterranean Tourism: Facets of Socioeconomic Development and Change*, London, 2001; P. Obrador Pons, M. Craig, P. Travlou (eds), *Cultures of Mass Tourism: Doing the Mediterranean in the Age of Banal Mobilities*, Aldershot, 2009; N. Theuma, *Le tourisme en Méditerranée: une perspective socio-culturelle* (*Encyclopédie de la Méditerranée*, vol. 37, Malta şi Aix-en-Provence, 2005).

5. P. Obrador Pons, M. Craig, P. Travlou, „Corrupted seas: the Mediterranean in an age of mass mobility“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 163, 167.

6. K. O'Reilly, „Hosts and guests, guests and hosts; British residential tourism in the Costa del Sol“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 129–142.

7. M. Boyer, „Tourism in the French Mediterranean; history and transformation“, în Apostolopoulos *et al.* (eds), *Mediterranean Tourism*, p. 47.

8. P. Battilani, „Rimini: an original mix of Italian style and foreign models“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, p. 106.

9. Y. Mansfeld, „Acquired tourism deficiency syndrome: planning and developing tourism in Israel“, în Apostolopoulos *et al.* (eds), *Mediterranean Tourism*, pp. 166–168.

10. P. Obrador Pons, „The Mediterranean pool: cultivating hospitality in the coastal hotel“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 98, 105 (fig. 5.3); D. Knox, „Mobile practice and youth tourism“, în acelaşi volum, p. 150.

11. E. Furlough, „Club Méditerranée, 1950–2002“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, pp. 174–177.

12. Battilani, „Rimini“, pp. 107–109.

13. P. Blyth, „The growth of British air package tours, 1945–1975“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, pp. 11–30.

14. C. Manera, J. Garau-Taberner, „The transformation of the economic model of the Balearic islands: the pioneers of mass tourism“, în Segreto *et al.* (eds), *Europe at the Seaside*, p. 36.

15. *Ibid.*, p. 32.

16. Blyth, „Growth of British air package tours“, p. 13.

17. V. Monfort Mir, J. Ivars Baidal, „Towards a sustained competitiveness of Spanish tourism“, în Apostolopoulos *et al.* (eds), *Mediterranean Tourism*, pp. 18, 27–30.

18. Blyth, „Growth of British air package tours“, pp. 12–13.

19. P. Alac, *The Bikini: a Cultural History*, New York, 2002, p. 38.

20. I. Littlewood, *Sultry Climates: Travel and Sex since the Grand Tour*, London, 2001, pp. 189–215.

21. C. Probert, *Swimwear in Vogue since 1910*, London, 1981; Alac, *Bikini*, p. 21.

22. Alac, *Bikini*, pp. 54, 94; Obrador Pons, „Mediterranean pool“, p. 103.

23. D. Abulafia, „The Mediterranean globalized“, în D. Abulafia (ed.), *The Mediterranean in History*, London and New York, 2003, p. 312.

24. Theuma, *Tourisme en Méditerranée*, p. 43.

25. Knox, „Mobile practice“, pp. 150–151.

26. M. Crang, P. Travlou, „The island that was not there: producing Corelli's island, staging Kefalonia“, în Obrador Pons *et al.* (eds), *Cultures of Mass Tourism*, pp. 75–89.

Concluzie. *Traversând marea*

1. E. Paris, *La genèse intellectuelle de l'œuvre de Fernand Braudel:* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II *(1921–1947)*, Atena, 1999, pp. 315–316, 323.

2. A. Husain, K. Fleming (eds), *A Faithful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200–1700*, Oxford, 2007.

DOSAR FOTO

1. La Mnajdra, în Malta, se află un sit arheologic cu mai multe temple din mileniile al IV-lea şi al III-lea î.Hr., grupate foarte aproape unul de altul şi adăpostite de stânci abrupte la poalele cărora se întinde marea; templul cel mai mare, aflat în centru, a fost ultimul construit. Templele malteze sunt cele mai vechi clădiri la scară mare din Mediterana.

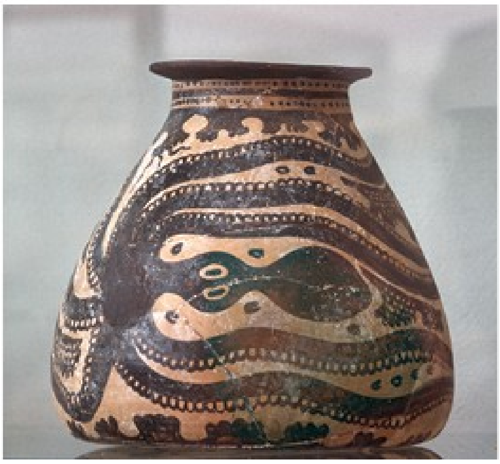
2. „Doamna adormită“, statuie de 16 cm lungime păstrată la Muzeul de Arheologie din Valletta, e posibil să reprezinte o zeiţă a pământului sau poate că este o personificare a insulelor Malta şi Gozo – întruchipate prin cele două cocoaşe de pe spinare.

3. Cele mai multe dintre figurinele cicladice sunt siluete feminine şi e posibil să întruchipeze însoţitoare ale celor morţi, fie ele slujitoare ori spirite de pe lumea cealaltă.

4. Un cap de femeie de la Keros, din Insulele Ciclade, sculptat din marmură locală şi datând din prima jumătate a mileniului al III-lea î.Hr. Puritatea şi simplitatea sculpturii sunt înşelătoare, căci se pare că la origine era foarte viu colorată.

5. Confecţionat în Creta pe la anul 1500 î.Hr., acesta este unul dintre numeroasele vase minoice pe care artiştii au pictat trupul şi tentaculele unei caracatiţe pentru a crea un model curgător şi realist, lăsând în urmă tiparele egiptene şi siriene şi dând astfel naştere unui stil insular aparte.

6. Frescă, cca 1420 î.Hr., din mormântul lui Rekhmire, vizir al faraonului, Egiptul de Sus. Una dintre atribuţiile lui Rekhmire era să supravegheze strângerea tributului din ţinuturile vecine, slujbă înfăţişată aici sub pompoasa inscripţie „Fiece ţinut este supus Majestăţii Sale“. Unele obiecte aduse drept tribut, precum recipientele cu vin sau cu untdelemn, par să provină din Creta, iar alte obiecte şi animale, din ţinuturi aflate către sud.

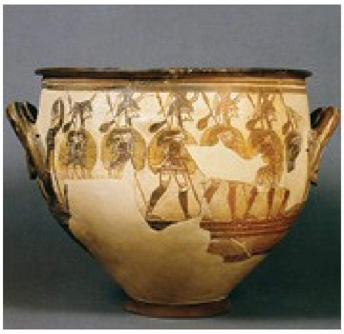
7. Akrotiri, pe insula Thera, a fost un important centru comercial şi naval înainte să fie distrus în urma unei uriaşe erupţii vulcanice, pe la anul 1500 î.Hr. Această frescă impresionantă datând din secolul al XVI-lea î.Hr. înfăţişează portul şi corăbiile cu vâsle pregătite pentru sau întorcându-se dintr-o călătorie pe Mediterana.

8. Mască mortuară din aur de la Micene, cca 1500 î.Hr., îngropată într-un mormânt princiar. „Micene cea bogată în aur“, cum o numeşte Homer, era condusă de prinţi războinici vorbitori de limbă greacă, care căzuseră sub vraja culturii minoice. Acest tip de măşti imită probabil măştile mortuare mult mai fastuoase ale faraonilor.

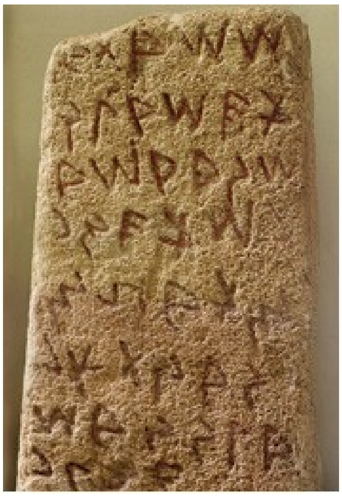
9. Lipsiţi de aurul cu care strămoşii lor egeeni acopereau feţele morţilor, vechii filisteni turnau în lut imagini ale conducătorilor lor. Acest chip de lut a fost scos la iveală dintr-un sarcofag descoperit la Beth She'an, în nordul Israelului.

10. „Vasul cu războinici“, din Micene, sec. al XII-lea î.Hr., înfăţişează o formaţie de soldaţi care poartă pe cap coifuri cu coarne, specifice invadatorilor şi mercenarilor pe care egiptenii îi numeau războinici Shardana. Alte elemente din echipamentul lor pot fi comparate cu cele descrise de Homer ca făcând parte din armura eroilor.

11. Filistenii apar pe zidurile templului din Madinat Habu (Egiptul de Sus), datând de la începutul secolului al XII-lea î.Hr., pe ale cărui frize sunt reprezentate şi celebrate victoriile asupra aşa-numitelor Popoare ale Mării atribuite faraonului Ramses III.

12. La sfârşitul secolului al IX-lea î.Hr. negustorii fenicieni au întemeiat o aşezare la Nora, în sudul Sardiniei. Inscripţia prin care ei închină un templu zeilor este una dintre cele mai vechi, în alfabetul semitic, care s-au păstrat în vestul Mediteranei.

13. Se crede că această tăbliţă sau stelă de piatră, gravată la Cartagina pe la anul 400 î.Hr., înfăţişează un preot – uşor de recunoscut după acoperământul plat pe care-l poartă pe cap – ducând un copil către locul unde urmează să fie sacrificat.

14. O machetă de corabie feniciană, transformată în lampă şi închinată, în anul 232 d.Hr., în templul lui Zeus Beithmares din ţinutul cunoscut astăzi ca Liban. Deşi de provenienţă târzie, ne ajută să ne facem o idee clară despre cum arătau corăbiile feniciene şi cartagineze.

15. Monedă feniciană de argint înfăţişând o corabie feniciană şi monstrul marin cunoscut grecilor sub numele de hipocamp.

16. O bătălie între pedestraşi greci, sau hopliţi, înfăţişată pe vasul Chigi, descoperit în apropiere de Veii, la nord de Roma, şi datând de pe la anul 650 î.Hr. Prinţii etrusci achiziţionau cantităţi impresionante de ceramică corintică, adeseori obiecte splendide.

17. Panou de pe porţile de bronz ale palatului regal asirian din Balawat, nordul Irakului, sec. al IX-lea î.Hr. Fenicienii îşi aduc tributul, străbătând Mediterana, şi îl descarcă de pe corăbii la curtea asiriană.

18. Crater de la sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. decorat cu figuri negre de artistul atenian Exekias şi exportat în Etruria, la Vulci, unde a fost descoperit într-un mormânt. Pe acest vas, folosit drept cupă plată de vin, este înfăţişată povestea prinderii lui Dionysos, zeul grec al vinului, de către piraţii etrusci, poveste al cărei deznodământ este metamorfozarea piraţilor în delfini.

19. Mormântul Vânătorii şi Pescuitului, din Tarquinia, de la sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. Încântătoarele scene de pe această frescă etruscă trădează puternica influenţă a artei greceşti ionice.

20. Tăbliţă de la Marsiliana d'Albegna, din Etruria, secolul al VII-lea î.Hr. Folosită probabil pentru învăţarea alfabetului, această tăbliţă reprezintă cea mai veche dovadă a faptului că alfabetul grecesc arhaic a fost importat în Etruria; literele erau scrise de la dreapta la stânga, ca în feniciană, iar alfabetul conţine mai multe litere – precum *delta* – care fuseseră excluse din scrierea etruscă fiindcă sunetele corespunzătoare nu existau în limba etruscă.

21. „Acesta este templul şi acesta este locul statuii pe care regele Thefarie Velianas i-a închinat-o zeiţei Uni-Astarte…" Una dintre cele trei tăbliţe de aur descoperite în 1964 la Pyrgoi, pe coasta Etruriei, două în etruscă şi una în feniciană, tăbliţe ce consemnează ofranda adusă de regele din Caere la sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr.

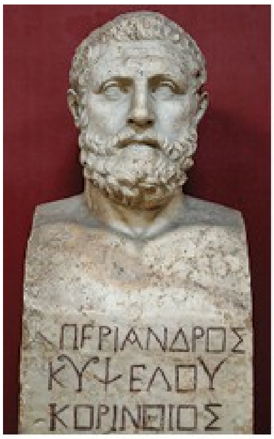
22. După victoria sa navală asupra etruscilor la Kyma, în apropiere de Napoli, în anul 474 î.Hr., Hieron, tiranul Siracuzei, a închinat în sanctuarul lui Zeus de la Olympia un coif conic capturat de la duşmani şi purtând inscripţia: „Hieron, fiul lui Deinomenes, şi siracuzanii, [dedicat] lui Zeus: [pradă] tireniană din Kyma".

23. Turnul fortificat (*nuraghe*) din Orolo, în partea centrală a Sardiniei, este unul dintre cel mai bine păstrate castele preistorice care odinioară împânzeau insula cu miile; precum acesta, multe erau înconjurate de sate. Construit între anii 1500 şi 900 î.Hr., castelul a fost ocupat secole la rândul.

24. Sarzii timpurii au exploatat minereurile de pe insulă şi erau destoinici în prelucrarea cuprului. Această barcă din bronz, făcută în jurul anului 600 î.Hr., ar fi putut servi drept lampă. Au fost găsite şi alte asemenea obiecte, chiar în zone îndepărtate ca Vetulonia, în Etruria.

25. Periandros a condus Corintul între anii 627 şi 585 î.Hr. şi a mizat pe dezvoltarea economică a regiunii. Reputaţia sa de tiran aspru era domolită de laudele ce i se aduceau pentru înţelepciune şi spiritul dreptăţii.

26. O reprezentare postumă a lui Alexandru cel Mare în chip de zeul-soare. După ce, în anul 331 î.Hr., Alexandru a vizitat templul zeului egiptean al soarelui, Amon Ra, şi-a dorit ca egiptenii să-l venereze ca pe această divinitate. După moartea sa, în Egipt s-au contopit vechi idei religioase egiptene şi greceşti, în timpul domniei Ptolemeilor.

27. Cea mai faimoasă sculptură iberică antică este „Dama de Elche“, un bust de preoteasă sau de zeiţă care poartă bijuterii minuţios lucrate, din secolul al IV-lea î.Hr. Vădeşte influenţa greacă, dar sunt şi asemănări îndeaproape cu alte sculpturi în mărime naturală lăsate de extraordinara civilizaţie a vechilor iberici.

28. Cultul lui Sarapis a fost promovat de regele Ptolemeu I al Egiptului. Această divinitate era o combinaţie eclectică a zeului taur Apis cu zeul renaşterii, Osiris, şi cu o serie de zei greci, printre care Zeus şi Dionysos.

29. În secolul al III-lea î.Hr., generalul cartaginez Hamilcar Barca, tatăl lui Hannibal, a întemeiat un imperiu personal în Spania şi a bătut monede care-l înfăţişează pe el sau pe zeul Melqart purtând o cunună în stil grecesc: probabil se intenţiona identificarea lui Hamilcar cu zeul punic, considerat a fi acelaşi cu zeul grec Heracles.

30. Monedă de bronz emisă în vremea lui Nero (mort în 68 d.Hr.) în cinstea comerţului cu cereale. Zeiţa Ceres ţine în mână câteva spice de grâu şi priveşte la zeiţa Annona („Recolta“), care ţine un corn al abundenţei; se mai pot vedea un altar pe care se află o măsură pentru cereale şi pupa unei corăbii ce transportă grâne.

31. Cleopatra, ultima regină din spiţa Ptolemeilor, a fost o conducătoare a Egiptului cultivată, însă necruţătoare. Relaţiile ei sentimentale cu Iulius Caesar şi cu Marc Antoniu au abătut, în cele din urmă, dezastrul asupra dinastiei sale şi au condus la ocuparea ţării de către romani.

32. Monedă din timpul domniei lui Nero, care marchează finalizarea unui nou port la Ostia. Zugrăvirea în miniatură a diferitelor tipuri de nave, redate din diverse perspective, e uimitoare.

33. O corabie mare de război romană, numită cvincviremă, pregătită pentru bătălia de la Actium, din anul 31 î.Hr. Acest basorelief provine din localitatea Praeneste, acum Palestrina, la sud-est de Roma.

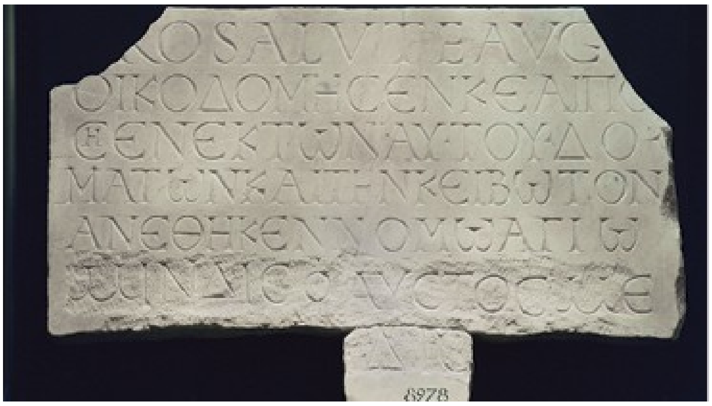
34. Această frapantă frescă înfăţişând vasele care intră şi ies dintr-un port în apropiere de Napoli, posibil Puteoli, decora pereţii unei case din Stabiae şi a fost îngropată de erupţia vulcanului Vezuviu, în anul 79 d.Hr.

35. Mozaic din secolul al VI-lea de la bazilica Sant' Apollinare din Ravenna, zugrăvind flota bizantină la Classis, portul exterior al Ravennei, şi fortificaţiile impresionante ale acestuia.

36. Cornişă de la sinagoga din Ostia, reprezentând sfeşnicul cu şapte braţe (*menorah*) care era unul dintre simbolurile iudaismului în perioada târzie a Imperiului Roman. Sinagoga a fost folosită între secolele I şi IV.

37. O inscripţie din secolul al II-lea comemorează construirea chivotului pentru păstrarea pergamentelor Legii în sinagoga din Ostia, pe cheltuiala lui Mindis Faustos; inscripţia este în principal în greacă, limba uzuală a evreilor din Roma, şi apar doar câteva cuvinte în latină.

38. La începutul secolului al XII-lea, splendidul iconostas cunoscut sub numele de Pala d'Oro, sau Panoul Aurit, a fost instalat în altarul principal al bazilicii San Marco din Veneţia. Acest panou înfăţişează corabia care transportă spre Veneţia moaştele Sfântului Marcu, tocmai furate din Alexandria, în anul 828.

39. Într-o fotografie din 1885 se poate vedea oraşul Amalfi, căţărat pe coasta abruptă a peninsulei care găzduia o comunitate activă de negustori în perioada medievală timpurie. Abia depăşea dimensiunile unui sat chiar în perioada sa cea mai influentă, în secolul al XI-lea, când vasele se înşiruiau la ţărm precum în această imagine. Rămâne şi astăzi un simplu orăşel, chiar dacă mănăstirea de pe înălţimile sale s-a transformat între timp într-un hotel de lux.

40. Castroanele (*bacini*) smălţuite cu multă măiestrie care împodobesc exteriorul unor biserici în stil romanic din Pisa vor fi strălucit în soare, vestind reuşita neguţătorilor localnici în a pătrunde în ţinuturile musulmane, acolo unde exista priceperea necesară pentru realizarea lor. Acest *bacino*, provenit probabil din Mallorca, înfăţişează o corabie musulmană pe mare, însoţită de o ambarcaţiune mai mică.

41. *Fonduk*-urile erau îndeobşte clădiri cu arcade, pe două niveluri, construite în jurul unei curţi interioare pătrate. *Fonduk*-ul regal din oraşul cruciat Acra, care astăzi poartă numele de Hanul Coloanelor (*Khan al-'Umdan*), unde erau strânse impozitele pentru mărfuri, a fost reconstruit de turci, dar încă îşi păstrează forma originară. Negustorii italieni îşi aveau propriile *fonduk*-uri, în alte zone ale cetăţii.

42. Patru cai superbi, executaţi cu măiestria anticei arte greceşti, împodobeau hipodromul din Constantinopol şi s-au numărat printre prăzile luate de veneţieni după jaful cetăţii din timpul celei de-a patra cruciade. Înainte de a începe să se deterioreze, au tronat falnic deasupra intrării în bazilica San Marco.

43. Prinţul musulman al-Idrisi, cărturar din Ceuta, le-a slujit drept geograf regilor normanzi ai Siciliei. Deşi manuscrisele de secol XII ale lucrărilor lui nu ni s-au păstrat, această hartă a lumii din Evul Mediu Târziu este probabil o copie după un original desenat de al-Idrisi. Sudul se află în partea de sus şi astfel Mediterana se găseşte în zona din dreapta jos, cu Adriatica săpând profund în continentul european.

44. Detaliu dintr-un portulan de la începutul secolului al XIV-lea, desenat la Mallorca. Sardinia se află în centru, iar Mallorca este scoasă ostentativ în evidenţă de steagul regelui său catalan. De-a lungul coastelor sunt înşirate toponime.

45. Picturi murale din secolul al XIII-lea înfăţişând cucerirea oraşului Mallorca în 1229 de către trupele regelui Iacob I de Aragon. Acest eveniment a fost celebrat şi în *Cartea înfăptuirilor* a regelui Iacob, scrisă în catalană, prima autobiografie regală din Evul Mediu.

46. Cetatea Aigues-Mortes, în traducere „apele moarte“, a fost întemeiată pe buza Deltei Ronului ca bază a comerţului francez din Mediterana şi ca punct de

plecare pentru cruciaţii care se îndreptau spre Răsărit. Majoritatea clădirilor sale bine păstrate datează de la începutul secolului al XIV-lea, moment în care servea de port exterior pentru fostul rival Montpellier, aflat sub stăpânire mallorcană.

47. Genova este înghesuită între Alpii Ligurici şi mare, iar *Cronica de la Nürnberg* a lui Hartmann Schedel, tipărită în 1493, înfăţişează aglomeraţia de clădiri, turnuri şi biserici adunate lângă port, printre care (sus, în centru) se număra şi impunătoarea poartă construită pe când oraşul se afla sub ameninţarea împăratului german Frederic Barbarossa, la mijlocul secolului al XII-lea.

48. Dubrovnikul văzut dinspre sud-est, cu impresionanta sa linie de ziduri de apărare din secolul al XV-lea. Portul, abia vizibil, se afla pe partea cealaltă, iar una dintre clădirile înalte din dreapta era depozitul de grâne. Oraşul este împărţit în două de strada cunoscută sub numele de Placa sau Stradun, cu capătul în dreapta, lângă clădirea vămii sau Palatul Sponza, care astăzi găzduieşte bogata arhivă municipală; cartierul evreiesc se află în stânga palatului.

49. În secolul al XV-lea, oraşul Manises, din hinterlandul valencian, era marele centru al producţiei de ceramică smălţuită şi pictată. Pe acest vas se găseşte blazonul familiei degli Agli din Florenţa; patricienii italieni erau cumpărători avizi ai unor astfel de obiecte hispano-moreşti. Inspiraţi de tehnologia maură, olarii creştini au ajuns să domine producţia, dar existau şi ateliere mixte, în care musulmanii şi creştinii lucrau cot la cot.

50. Această machetă votivă a unei corăbii de marfă, singura care ni s-a păstrat din Evul Mediu, s-a aflat iniţial într-o biserică din Mataró, Catalonia. Având aproape 120 de centimetri lungime şi peste 50 de centimetri lăţime, macheta datează din preajma anului 1420 şi este făcută în parte din lemn de dud din Mediterana, iar carena e construită din scânduri îmbinate în acelaşi unghi, în stil mediteraneean.

51. Impunătoarea clădire a Bursei (*llotja*) din Valencia, construită între 1483 şi 1498. Această sală, cu ale ei coloane răsucite, era folosită pentru tranzacţii, în timp ce altă încăpere găzduia tribunalul comercial al Valenciei. De-a lungul cornişei se poate citi inscripţia care preamăreşte negoţul cinstit.

52. Codul de legi maritime cunoscut sub denumirea *Consulatul mării* stabilea legea comercială pentru oraşul Valencia şi pentru negustorii catalani de peste mări. O variantă tipărită a apărut în 1494. În această copie manuscrisă datată anterior este înfăţişat regele Alfonso cel Mărinimos (mort la 1458) înconjurat de curteni, o mărturie a faptului că monarhul şi neguţătorii lucrau împreună pentru a crea un imperiu politic şi comercial în Mediterana.

53. Mehmet II, sultan otoman, cunoscut drept „Cuceritorul“ (*Fatih*) pentru că în vremea lui a căzut Constantinopolul sub stăpânire musulmană. Fascinat de cultura italiană, l-a chemat la curtea lui pe artistul italian Gentile Bellini, care i-a pictat portretul nu cu mult înainte de moartea sultanului, survenită în 1481.

54. Către sfârşitul vieţii, Mehmet a pornit expediţii ambiţioase împotriva creştinătăţii latine, trimiţându-şi flota la Otranto, în sudul Italiei, care a fost supus, dar neizbutind, în 1480, să cucerească şi Rhodosul. Aici, un miniaturist francez înfăţişează înfrângerea turcilor, obligaţi să facă pace cu Cavalerii Ospitalieri, ale căror steaguri pot fi văzute de-a lungul zidurilor şi în vârful fortăreţei maritime.

55 şi 56. Hizr (în stânga), cunoscut şi ca Hayrettin sau ca Barbarossa (mort în 1546), a fost unul dintre cei mai cruzi corsari berberi; pornind din Alger, a lansat atacuri asupra insulei Menorca şi asupra Italiei şi a petrecut iarna la Toulon, la invitaţia regelui Francisc I al Franţei. Această pictură e opera lui Nakkep Reis Haydar, el însuşi un om al mării. Andrea Doria (în dreapta) provenea dintr-una din cele mai alese familii genoveze. A intrat în serviciul regelui Franţei, dar apoi a trecut în tabăra lui Carol Quintul, în 1528. A fost un adversar de temut al lui Hayrettin Barbarossa şi a înregistrat victorii importante, precum recâştigarea insulei Coron, din sudul Greciei, în 1532.

57. Hayrettin a fost comandantul unei flote otomane trimise la Tunis în 1534, în urma izbucnirii unei lupte pentru succesiune. Carol Quintul a intervenit şi a recâştigat Tunisul în 1535; în laguna Lac de Tunis, lângă cetatea La Goleta, spaniolii au construit o fortăreaţă care există şi astăzi. Acest desen pentru un ciclu de tapiserii înfăţişează cucerirea oraşului-port La Goleta de către spanioli.

58. În jur de 150 000 de spanioli de origine musulmană, aşa-numiţii morisci, au fost expulzaţi între anii 1609 şi 1614, deşi unii au protestat, susţinând că erau creştini evlavioşi. În această pictură este zugrăvită plecarea lor pe mare din Vinaròs, un port prosper aflat la nord de Valencia.

59. Pictură veneţiană în care este consemnată victoria unei mici escadre veneţiene asupra a şaptesprezece corăbii turceşti, în largul Cretei, în mai 1661. Veneţienii pierduseră deja al doilea şi al treilea oraş ca importanţă din Creta şi ţineau cu dinţii de Candia (Heraklion); au pierdut insula în 1669.

60. Atacul francez din 1756 asupra oraşului Mahón din insula Menorca, aflată sub dominaţie britanică. În prim-plan se vede fortul Sfântul Filip, străjuind intrarea în cel mai mare port natural din Mediterana. Franţa trata prezenţa britanică în apropiere de Toulon drept o ameninţare făţişă la adresa flotei sale mediteraneene.

61. Execuţia amiralului Byng, din 14 martie 1757, pe duneta corabiei regale *Monarch*. Byng a fost ţapul ispăşitor al guvernului şi amiralităţii britanice, care-l trimiseseră într-o irealizabilă misiune de eliberare a Menorcăi, cu un număr insuficient de vase şi de oameni. Cu o formulare celebră a lui Voltaire, a fost executat *pour encourager les autres*.

62. Amiralul Feodor Uşakov (1744–1817), comandant al flotei ruseşti din Mediterana, care a cucerit Insulele Ionice aflate sub stăpânire franceză. În anul 2000 a devenit sfântul protector al marinei ruse.

63. Vicontele Hood, comandant al flotei britanice din Mediterana începând din anul 1793. Ca şi Nelson, era fiu de preot. Sub comanda sa, britanicii au ocupat oraşul Toulon şi au adus Corsica sub stăpânirea Coroanei britanice.

64. Nobilul german Ferdinand von Hompesch a fost ultimul Mare Maestru al Ordinului Suveran Militar de Malta, sau Cavalerii Sfântului Ioan, care a cârmuit Malta. Ales în iulie 1797, domnia lui a durat numai un an, după care insula a fost cucerită de Napoleon.

65. Stephen Decatur a fost primul erou al marinei americane, iar unele nave de război americane îi poartă şi astăzi numele. În 1803 şi 1804 a condus atacuri faimoase asupra portului Tripoli din Libia; faptele sale de vitejie au simbolizat izbânda bravurii americane asupra forţei sălbatice a piraţilor berberi.

66. Port Said era un oraş nou, construit pentru a deservi Canalul Suez. În această fotografie din 1880, mai multe vase aşteaptă să intre pe Canal. Nava din centru stânga este un vas cu carenă metalică propulsat atât cu pânze, cât şi cu aburi.

67. Trieste, cu populaţia sa pestriţă de germanofoni, italofoni şi slavofoni, de creştini şi evrei, era poarta de acces către Mediterana a Imperiului Austro-Ungar. Această fotografie realizată în jurul anului 1890 arată cheiul aparţinând firmei Österreichischer Lloyd, cea mai importantă companie de navigaţie din oraş, ai cărei acţionari majoritari aveau origini etnice foarte diverse.

68. Piaţa Mare, cunoscută şi ca Piaţa Mehmet Ali, din Alexandria, în anii 1910. Exprima vădit dorinţa ca Alexandria să devină un oraş european pe coasta

Africii. Aici îşi avea sediul tribunalul multinaţional care se ocupa de cauzele comerciale, şi tot aici, în 1956, colonelul Nasser a ţinut un discurs mobilizator în care anunţa naţionalizarea Canalului Suez.

69. Încercările italiene de a zugrăvi ocuparea Libiei turceşti ca parte a misiunii civilizatorii europene au fost completate de ilustraţii precum cea de faţă, dintr-o revistă franceză din octombrie 1911. Simpla prezenţă a ofiţerilor italieni, inspirată de zeiţa care poartă flacăra libertăţii, este de ajuns pentru a-i alunga pe băştinaşii laşi şi primitivi.

70. Refuzul marinei franceze de a se alătura flotei britanice sau de a se retrage în ape neutre l-a determinat pe Churchill să autorizeze, în octombrie 1940, atacul asupra vaselor de război franceze acostate în Mers el-Kebir. Revolta faţă de acţiunile britanice nu numai că a dus până la urmă la ruperea relaţiilor diplomatice, dar au deteriorat relaţiile dintre Franţa înfrântă şi Marea Britanie aproape pe tot parcursul celui de-al Doilea Război Mondial.

71. În iulie 1943 trupele britanice au debarcat în Sicilia, într-o primă etapă a unei campanii prin care armatele aliate aveau să ocupe încet-încet toată Peninsula Italică. Atacurile simulate asupra Sardiniei îi făcuseră pe germani să creadă că Sardinia, nu Sicilia, era mai degrabă ţinta vizată.

72. Navă cu care sunt transportaţi 4 500 de refugiaţi evrei din centrul şi estul Europei, surprinsă andocând în Haifa pe 7 octombrie 1947, după ce a fost interceptată de autorităţile britanice. Mulţi dintre evreii care au încercat să ajungă în Palestina au fost trimişi în lagăre din Cipru.

73. Charles de Gaulle, care a condus forţele Franţei Libere în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a ajuns la putere în 1958, când cea de-a Treia Republică se lupta cu problema stăpânii franceze în Algeria, pe care iniţial el a promis că o va menţine. Aici este surprins în timpul vizitei în Algeria din iunie 1958, salutându-i pe coloniştii francezi entuziaşti.

74. Începând din anii 1960, Spania a profitat de creşterea cererii pentru vacanţe *all-inclusive*, însă apoi a ajuns să regrete unele dintre efectele acesteia: hoteluri terne construite din ciment, restaurante şi baruri în staţiunile de pe litoral, plaje cumplit de aglomerate, precum cea din imagine, Lloret de Mar, în Catalonia. Acelaşi tip de privelişti pot fi văzute astăzi în unele regiuni din Franţa, Italia, Grecia, Cipru şi Israel.

75. La sfârşitul secolului XX ţinuturile mediteraneene ale Uniunii Europene au devenit o graniţă atent păzită, unde migraţia din Africa şi Asia este supusă unui control sever. În această fotografie, un grup de imigranţi africani încearcă să debarce pe pământ spaniol în apropiere de Strâmtoarea Gibraltar.

Table of Contents